

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९६

दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतं

निरुक्तम् ।

उत्तरपदकात्मको द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

मास्टर ऑफ आर्ट्स इत्युपपदधारिभिः वैजनाथ काशीनाथ
राजवाडे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४८

ख्रिस्ताब्दाः १९२६

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यं सार्धं रूपकसप्तकम् (७॥)

विषयानुक्रमणी ।

	पत्रं		पत्रं
देवतप्रकरणस्य विषयः	.... ६०९	अनादिष्टदेवतेषु मन्त्रेषु देवतो-	
देवतमित्यस्य व्याख्या	... ६१०	पपरीसा	... ६२६
मन्त्रस्पष्टदेवतानिर्णयः	.... "	यज्ञप्रकरणाद्यज्ञाङ्गप्रकरणाद्वा	
स्तुतिः चतुर्विधा ✓	... ६११	देवतानिर्णयः	... "
ऋचः त्रिविधाः ✓	... "	यज्ञादन्यत्र प्राजापत्या इति	
परोक्षकृतानामृचां लक्षणम्	... "	याज्ञिकमतम्	... "
तासां सप्तसु विभक्तिषु		नाराशंसा इति नैरुक्तमतम्	.... ६२७
उदाहरणानि	६१२-६१४	नाराशंसशब्दव्युत्पत्त्या अनावि-	
प्रत्यक्षकृतानां लक्षणम्	.... ६१४	ष्कृतदेवता मन्त्रा मनुष्यपरा	
त्वंपदयुक्तमुदाहरणम्	.... ६१५	इत्ययुक्तम्	.... "
त्वंपदविरहितम्	... "	कामदेवता वा	.... "
प्रत्यक्षकृताः स्तोतारः	६१५-६१६	प्रायोदेवता वा	... ६२८
आव्यात्मिकीनां लक्षणम्	... ६१७	प्रायःशब्दस्यार्थो	... "
तासामुदाहरणानि	६१७-६१८	याज्ञदैवतो मन्त्र इति	
तासां विषयः	.... ६१९	निर्णयः	... "
स्तुतिपरेषु मन्त्रेषु आशीर्व्योज्या	,"	याज्ञ आदित्यदेवतः	.... ६२९
आशिष अर्चयन्ते बहुला याज्ञेषु		दैवत आग्नेयः	.... "
च मन्त्रेषु	... "	यदेवत इत्यादेरपरा व्याख्या ✓	..
शपथाभिशापौ	.... "	अथान्यत्र यज्ञात् इत्यस्य	.... ६३०
भावकथनम्	.... ६२०	प्राजापत्या इति याज्ञिका इत्यस्य	..
पारिदेवनम्	६२१-६२२	नाराशंसा इति नैरुक्ता इत्यस्य	..
निन्दा	.... "	अपि वा कामदेवता इत्यस्य	... "
'मोघमन्त्रं विन्दते' इत्यस्या		अदेवता देवतावत्स्तूयन्ते	... "
ऋच आत्मपरोऽर्थः	... ६२३	अश्वादय आगन्तवः । तस्मात्तेषां स्तु-	
प्रशंसा	.... "	तिरयुक्ता	... ६३१
यूतनिन्दा कृपिप्रशंसा च	.... ६२४	देवतानां माहाभाग्यात् नायुक्ता	..
ऋपयो मन्त्राणां द्रष्टारो न तु		देवतानानात्वं निगमेन प्रख्याप्यते	..
कर्तारः	६२४-६२५	नानात्वे देवतासंवादः प्रमाणम्	६३२

पत्रं		पत्रं
त्रित्वे हविर्वहनादिकर्माणि प्रमाणम्	६३२	इन्द्रवायुशब्दां पर्यायौ ६३९
ऐकात्म्यं नानात्वनिरासात्	॥	मध्यमस्य मुख्य. संबन्ध
अङ्गाङ्गित्वं नानात्वस्य हेतु ...	॥	इन्द्रेण न वाग्यादिभिः .... ॥
एकत्वस्य च	॥	मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशे
कान्यङ्गानि कानि प्रत्यङ्गानि	॥	प्रयोजनम् ... ६४०
सत्त्वानि प्रकृतेरभिलानि । तस्मा-		अभिधानद्वयेन हेतुद्वयासिद्धिः .... ॥
त्सत्त्वस्त्वः प्रकृतेरेव भवः	६३३	अभिधानबहुत्वस्य कारणं
प्रकृतिसार्वनाम्थादेतदुपपद्यते	॥	माहात्म्यम् .... ॥
देवताधर्मो मनुष्यधर्मविपरीत.	६३४	अथवा कर्मपृथक्त्वम् ... ६४१
देवा इतरेतरजन्मानो भवन्ति...	॥	यथा कुण्डपायिनामयने .... ॥
देवानामश्वादयो नाऽऽगन्तवः....	॥	लौकिको दृष्टान्त . . ॥
देवतानां जन्म कर्मसिद्धयर्थम्	॥	अथवा पृथक्सृष्टित्वात्पृथक् स्यु. ॥
देवता आत्मनो जायन्ते ..	॥	अभिधानपृथक्त्वाच्च ... ६४२
कामसारेण देवताना जन्म ।		कर्मपृथक्त्वात् इत्यनेकान्त. ... ॥
अकामकारेणेतरेषाम् ...	६३५	एकत्वं स्थानेन समो न च ६४३
रथादि सर्वमा भव ...	॥	लौकिको दृष्टान्त ... ॥
माहात्म्यात् एव कस्य बहुनाम-		समोर्गिकत्वे उदाहरणम् ... ॥
धेयता ...	॥	एकत्वं नाम समानकार्यत्वम्.... ॥
तेन यस्यामः इत्यादि लक्षणं		भेदाभेदे दृष्टान्त. ६४४
युक्तम् ...	॥	एकत्वे त्रित्वनानात्वयोर्गोण-
आत्मवित्तपक्षेणैकात्म्यम्	६३६	त्वम् । त्रित्वे इतरयोर्द्वयोः ।
यादिरूपक्षे देवतानानात्वम् ..	६३७	तथा नानात्वे .... ॥
निरूप्यक्षे त्रित्वम् ..	॥	वस्तुप्रतिपत्त्यक्षेण भेदाभेदा
त्रित्वं स्थानभेदात्	॥	परमार्थेन ऐकात्म्यम् ६४५
श्रुतिलिङ्गाच्च ...	॥	देवताकागविचारः .... ॥
अन्यार्थदर्शनाच्च	६३८	आत्मैक्यपक्षे आकारचिन्तनं
अप्रचक्षिना स्थानवैशिष्ट्ये		नोद्वेगनि ६४६
निगम.	॥	नापि त्रित्वपक्षे .... ॥
पायुर्वन्दो वेनि विस्तारः त्रि-		याज्ञिकपक्षेऽप्ये विचार आच-
पथे ...	॥	त्यय. ... ॥

पत्रं	पत्रं
देवताः पुरुषविधाः स्युरि-	एवं देवताकारचिन्तने चत्वारि
त्येकं मतम् ... ६४७	अविरुद्धानि मतानि ...
यस्मात् चेतनोवतामिव तेषां	तिसृणां देवताना भक्तिसाहचर्यम् ६५६
स्तुतिः ... ॥	पृथिव्यादीनि अग्निभक्त्यानि ... ६५७
अभिधानतः पौरुषविध्यम् ६४८	इच्छा कथं पृथिवीस्थाना .... ॥
देवतानामहं नि स्तूयन्ते ... ॥	अग्नेः कर्म .... ॥
यथा इन्द्राय बाहू स्तूयेते .... ॥	संस्तविका देवाः ... ६५८
द्रव्यसंयोगोऽपि पुरुषविधत्वे	इन्द्रेण सह स्तवः .... ॥
कारणम् ... ६४९	सोमेन सह ... ॥
यथा इन्द्रस्याध्यात्म्याम् .... ॥	वरुणेन ६५९
गृहेण जायया च ६४९-६५०	पर्जन्येन ... ॥
कर्माण्यपि कारणम् ... ६५०	ऋतुभिः ... ६६०
इन्द्रोऽस्ति पिबति ... ॥	आग्निविष्णवं हविः .... ॥
शृणोति च ६५०-६५१	अग्निविष्णवोः संस्तविकी ऋक्
अपुरुषविधा देवताः स्युरित्यपरं	दशतयीषु न विद्यते ... ॥
मतम् ... ६५१	अग्निपूष्णं हविरेव न संस्तव. ६६१
यथाम्यादयोऽपुरुषविधास्तथे-	अग्निपूष्णोर्विभक्तस्तुति. ६६१-६६२
न्द्रादयः ६५२	स्तुतिविभागे द्वे मते ६६२
अचेतना अपि स्तूयन्ते ... ॥	मुविद्वन्नशब्दस्य व्युत्पत्तिः .... ॥
यथा ग्रावाणः ६५२-६५३	इन्द्रकर्म ... ६६३
तेषामपि अङ्गानि स्तूयन्ते ६५३	संस्तविका देवा. ... ॥
द्रव्यसंयोग औपचारिकः .... ॥	अग्निना सह स्तव. ६६३-६६४
यथा नदीस्तुतौ ... ६५४	सोमेन ... ६६४
कर्माण्यपि औपचारिकाणि ... ॥	वरुणेन .... ॥
अथवा देवता उभयविधाः	पूष्णा ... ॥
स्युः .... ॥	बृहस्पतिना .... ॥
देवताः स्थितिजलादीनां कर्मा-	ब्रह्माणस्पतिना ६६५
त्मानः ६५५	पर्वतेन .. ॥
महामारतादीनामेव वि-	कुत्सेन ... ६६६
द्धान्तः ... ॥	विष्णुना .... ॥

	पत्रं		पत्रं
वायुना	.... ६६७	देवताभिधानमेव समाम्नातव्यम्	”
मित्रो वरुणेन संतूयते	६६७—६६८	कर्मनामानि न समाम्नातव्यानि	”
पूषा सोमेन	... ६६८	यस्मात्तानि मुख्याभिधानं विशेष-	
सोमो रुद्रेण	... ६६९	पणन्ति	.... ”
अग्निना पूषा	... ”	तत्र दृष्टान्तः	.... ६८०
आतेन पर्जन्यः	६६९—६७०	विशेषक्याख्याया लक्षणमुदाह-	
आदित्यकर्म	... ”	रणं च	६८०—६८१
चन्द्रमसा सह स्तवः	.... ६७१	आत्मविद्याद्विकनैरुक्तानामग्नि-	
वायुना	.... ”	विषये मतानि	.... ६८१
संवत्सरेण	.... ”	अग्निः किमिति पृथिवीस्थानः....	”
अन्येषामृत्युच्छन्दआदीनां स्थाना-	६७२	देवतापदनिर्वचनस्य फलं देवता-	
नि मन्त्र-छन्दः-साम-गायत्र्या-		तादात्म्यम्	.... ”
दीनां व्युत्पत्तिः	६७३—६७६	अग्निशब्दस्य निर्वचनम्	.... ६८२
देवताः स्तुतिमानो हविर्मांसश्च	६७६	स्थौलाष्टाविमतम्	.... ”
भूयिष्ठा ऋग्भाजः	... ”	शाकपूणिमतम्	.... ६८३
काश्चिदर्धर्चमानः	.... ”	अग्निर्माळे	... ६८४
पादभानोऽपि काश्चित्	.... ६७७	अग्निः पूर्वमि०	... ६८५
काश्चित् निपातभाजः	.... ”	अन्यभिधानस्यार्थान्तरे वृत्तिः	”
निपाता द्विविधाः	.... ”	अभिधानानां द्वे वृत्ती गौणी मुख्या च	६८६
साधारण्येन	.... ”	उत्तरे अपि ज्योतिषी अग्निं	
नैघण्टुकत्वेन	... ”	इत्युच्येते	.... ”
अपरो निपातप्रकारः	.... ”	अभि प्रवन्त समानेव योषा इति	
अत्यन्तनैघण्टुकं देवताभिधानम्	६७८	मन्त्रमाग्नेरुदाहरणम्	.... ६८७
अनत्यन्तनैघण्टुकम्	... ”	किमर्थमत्र अग्निर्धर्मः	.... ”
विशेषणयुक्ताभ्यो देवताभ्यो हवि-		समुद्रादूर्ध्वः इति उत्तमम्याग्नेरुदा-	
श्वोऽस्ते	.... ”	हरणम्	.... ६८८
तानि विशेषणानि समाम्नातव्यानि		अग्निशब्दाभावे अग्निरत्र सूर्य इति	
इति केषां चिन्मतम्	.... ”	कथमुच्यते	.... ६८९
न समाम्नातव्यानि इति यास्कमतम्	६७९	इन्द्रं मित्रं० इत्यत्र इन्द्रादयः	
संविज्ञानभूतं तथा प्राधान्यव्युत्ति		अग्निरिति उच्यन्ते	... ६९०

	पत्रं		पत्रं
किंतु एतासु ऋक्षु आशिश्चन्द्रो		पालः	७०२
गौणः	६९०	आदित्यस्य वैश्वानरत्वे ब्राह्मणम्	"
पार्थिवोऽग्निरेव सूक्तभाक् हवि-		निवित् सौर्यवैश्वानरीया	"
र्माक् च	"	छान्दोगिकं सूक्तमपि तथैव	"
इतरे ज्योतिषी अप्राधान्येन आग्नि-		तथा हविष्मन्तीयम्	७०३
शब्दं मनेते	६९१	पार्थिवोऽग्निः वैश्वानर इति शाक-	
जातवेदाः कस्मात्	६९२	पूजिः	"
प्र नूनं जातवेदसम्	६९३	उत्तरे ज्योतिषी विश्वानरो ।	
जातवेदसं गायत्रं तृचमेकमेव	"	ताभ्यामयं जायते	"
यत्र एतादृशाणां मन्त्रानां प्रयो-		मध्यमात् पार्थिवाग्नेः जन्म	"
जनं तत्र गायत्रच्छन्दसि वर्त-		मध्यमस्य ज्योतिषः स्वभावः	"
माना आग्नेया मन्त्राः प्रयुज्यन्ते	६९४	तथा पार्थिवस्य	७०४
मध्यमोऽपि जातवेदाः	"	आदित्यात् पार्थिवाग्नेः जन्म	"
तथोत्तमः	"	' वैश्वानरो यतते सूर्येण ' अत्र	
तथाऽपि पार्थिवोऽग्निरेव जातवेदाः	६९५	सूर्यवैश्वानरो भिन्नौ	"
वैश्वानरः कस्मात्	६९५-६९६	अस्यामृचि तयोर्भासोः संगमः	७०५
वैश्वानरस्य सुमतौ	६९६	भगादयो वैश्वानर इति नोच्यन्ते	"
अस्या ऋचो निरूपणवैशिष्ट्यम्	६९७	वैश्वानरसूक्तेषु उदयादीनि आदि-	
कोवैश्वानरः	"	त्यकर्माणि न कथ्यन्ते	"
मध्यम इति नैरुक्ताः	"	अग्निसूक्तेष्वेव वैश्वानरस्यप्रवादाः	७०६
प्र नू महित्वं० अत्र वर्षकर्म ।		वैश्वानरः अग्निकर्मभिरेव संबध्यते	"
तस्मात् वैश्वानरो मध्यमः	६९९	अग्नौ अपि वर्षकर्मोपपद्यते	७०६-७०७
आदित्य इति पूर्वं याज्ञिकाः	७००	वर्षकर्म मध्यमस्य न वैशेषिकं	
यस्मात् प्रत्यवरोहे दिवि वैश्वान-		लक्षणम्	७०७
रीयं शस्त्रं शस्यते	७००-७०१	कृष्णं नियानम्	७०८-७०९
यथा स्तोत्रं तथा शस्त्रमित्युत्स-		अग्नेः वर्षकर्मसंबन्धे ब्राह्मणम्	७०९
गस्यान्नापवादः	७०१	वर्षकर्म सर्वेषां समानम्	७१०
पृथिवीलोके प्रत्यवरोहो यज्ञायज्ञीयं		आम्नायवचनात् प्रत्यवरोहे यः	
शस्त्रं शस्यते	"	कोऽपि मन्त्रः प्रयुज्येत	"
वैश्वानरस्यः पुरोडाशो द्वादशक-		वैश्वानरस्यः पुरोडाश एतत्पालः	

पञ्च	पञ्च	पञ्च
पञ्चकपालोऽपि.	७१०	तथाऽपि सूक्तभाक् हविर्भाक् वैश्वः-
ब्राह्मणप्रवादो न प्रमाणं यस्मात्		नरः पार्थिवोऽग्निरेव ...
ब्राह्मणोऽन्येऽपि प्रवादा वर्तन्ते	,,	इतरयोज्योतिषोः वैश्वानर इत्य-
✓ निविदपि अग्निरेव भवति ...	७११	मिधानं गौणम् ... ७२४
✓ तथा छान्दोग्यमिकं सूक्तम् ...	७१२	द्रविणं धनं बलं वा । तस्य दाता
हविष्पान्तीयमपि तथैव ...	,,	द्रविणोदाः ... ७२५
' हविष्पान्तमजरं ' इयमृक्		' द्रविणोदा द्रविणसः ' इत्यस्या
आग्नेयी एव ...	७१३	ऋचो विशिष्टं निरूपणम् ७२६-७२७
यस्मान्प्रथमा ऋक् आग्नेयी तस्मा-		को द्रविणोदाः ... ,,
त्सर्वं सूक्तं तथैव ...	७१४	इन्द्रः । यस्मात्स बलस्य दाता ... ,,
' अपामुपस्थे ' इयमृक् पार्थि-		इन्द्रो बलाज्जातः । तेनास्य बलेन
वोऽग्निरेव वैश्वानर इति दर्शयति	७१५	संबन्धः .... ,,
अस्यामृचि विवस्वान् वैश्वानरात्		' अश्वदियाप ' अत्रेन्द्र ओजसो
पृथक्	,,	जात इत्युच्यते ७२७-७२८
हविष्पान्तीये सूक्ते अग्निरेव तेन		अग्निर्द्रविणोदस इत्युच्यते । इन्द्रा-
तेन रूपेण स्तूयते ...	७१६	चाग्निर्जातः । तस्मादिन्द्रो द्रवि-
' मूर्धा भुवो भवति ' अस्यामृचि		णोदाः ७२८
अग्निरेव सूर्यो भवति ...	७१७	यो हत्वाऽहिं ' अत्रेन्द्रोऽग्निं जन-
' स्तोमेन हि ' अस्यामृचि अग्निः		यामासेत्युच्यते ७२८-७२९
त्रिज्जपि लोकेषु वर्तते ...	७१८	ऋतुयानेषु द्रविणोदाः सोमं पिबति ।
अग्नेस्त्रिधाभावे ब्राह्मणम्	७१९	पात्रं चेन्द्रपानमित्युच्यते । तस्मा-
' यदेद्रेनमदधु ' अत्राग्निः आदित्य		दिन्द्रो द्रविणोदाः ७२९-७३०
इति स्तूयते ...	,,	इन्द्र एव सोमपानेन स्तूयते ।
मिथुनशब्दव्युत्पत्तिः ...	७२०	इन्द्रायैव सोमः संस्क्रियते ७३०-७३१
' यत्र वदेते ' अत्र मूर्धो होता ।		यस्मादाग्निः द्राविणोदमः तस्मा-
होतृत्वं चाग्नेः । तस्मात्सूर्योऽग्निः	७२१	दिन्द्रः द्रविणोदाः ... ७३१
ज्ञाने होताऽग्निः ब्राह्मणहोतृवर्गीयान्	७२२	अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाक-
किंतु होतृनपो नाग्निर्वैश्वानरीयो		पूणि. ... ,,
यस्मात्तत्र वैश्वानरोऽग्नेः पिने-		आग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्रविणोदः-
त्युच्यते ...	७२३	शब्दः प्रयुज्यते ... ,,

पत्रं	पत्रं
‘स प्रत्यथा०’ इत्यत्राग्निः द्रवि- णोदाः ७३१-७३२	एवं पार्थिवोऽग्निः द्रविणोदाः मूक्तभाक् हविर्भाक् च ... १
ऐश्वर्यात् सर्वा एव देवता बलधनयो- र्द्राव्यः । न केवल इन्द्रः ७३२	आग्नेयः इक्ष्मादीनि । तानि विवासितक्रमाणि ... ७३९
अग्निः ओजसा मध्यमानो जायते एतासु ऋतु अग्निः सहसः पुत्रः सहसः सूनुः सहसो यहु- इत्युच्यते ... ७३३	अग्न्यादीनि अपि तथैव ... १ पृथिवीस्थाने सर्वत्र विवासित एव क्रमः ७४०
यस्मात् ऋत्विजो हविषां दातारः तस्मात्ते द्रविणोदसः । तेषा पुत्रः अग्निः ... ७३४	इतरयोः स्थानयोरपि तथैवेति शाकपूणिः ... १ आग्नीशब्दन्युत्पत्तिः १
‘अज्ञावाग्निश्चरति०’ अत्राग्निः ऋषीणां पुत्र इत्युच्यते ... १	आग्नीशब्देन ऋचः देवताश्चाभि- धीयन्ते ... १
पात्रस्य इन्द्रपानमिति समाख्या गौणी .. ७३५	‘समिद्धो अद्य०’ अत्र इक्ष्म- अग्निवत् वर्ण्यते ७४१-७४२
अग्नौ अपि सोमपानमुपपद्यते... १	इक्ष्मो यज्ञेक्ष्म इति कात्थक्यः ... ७४२
ऋतुयाजेषु अग्निरपि सोमभाक् ७३५-७३६	अग्निरिति शाकपूणिः ... ७४३
यद्यपि सोम इन्द्रार्थं संश्लिष्यते तथाऽपि सोऽग्न्याभ्यो देवताभ्यो गृह्यते हूयते च ... ७३६	यस्मात् आग्नेयः अग्न्यर्था, ... १
ऐन्द्राग्रे ग्रहे अग्निरपि इन्द्रेण सह सोमं संभुङ्क्ते १	शाकपूणिमते याम्कसमतम् .. १
‘मेघन्तु ते वह्नयः’ अत्र वनस्पतिः द्रविणोदाः । स ऋतुभिः सह सोमं पातुमाहूयते ... ७३७	शाकपूणिपक्षे मन्त्रार्थः ७४४
धिष्ण्यशब्दस्य व्युत्पत्तिः ७३८	तनूनपात् आज्यमिति कात्थक्यः १
वनस्पतिः अग्निः । तस्मात् द्रविणो- दा अपि अग्निरेव ... १	अग्निरिति शाकपूणिः ... १
अग्निः वनस्पतिः कथम् ... १	‘तनूनपात्पथ०’ अत्र तनूनपात् संबोध्यते ७४५
	शाकपूणिमते मन्त्रार्थः ७४६
	नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यः ... १
	अग्निरिति शाकपूणिः ... १
	यज्ञ इति मते मन्त्रयोजना ७४७
	उभयानि हवीं अपि सोमं चेतराणि च । अथवा तान्त्राणि आवापि- कानि च १

	पं०		पत्रं
अग्निरिति मते मन्त्रयोजना	७४७	द्यावापृथिव्यौ	.. ”
इन्द्रशब्दस्य व्युत्पत्ति	७४८	अहोरात्रे	.... ”
‘ आजुहान ईडच ’ अत्र इड		अरणी वा	.. ”
इत्येकवचनमभ्यभिप्रायम्	”	‘उपावसुज त्मन्या’ अत्र वन	
ऐष्टिके होत्रे इड इति बहुवचनम-		स्पति	... ७६१
न्नाभिप्रायम्	७४९	को वनस्पति	७६२
बर्हि शब्दस्य व्युत्पत्ति	”	यूप इति कात्थक्य	.... ”
‘ प्राचीन बर्हि ’	”	‘ अज्जन्ति त्वामध्वरे	.. ”
बर्हि इति यज्ञाङ्गमेव नाग्नि	७५०	अग्निरिति शाक्पूणि	.. ७६३
अग्निरिति मते मन्त्रार्थ	”	‘ देवेभ्यो वनस्पते ० ’ अत्र	
द्वार इत्यस्य व्युत्पत्ति	७५१	वनस्पतिरग्नि	७६३-७६४
यज्ञगृहस्य द्वार इति कात्थक्य	”	‘ वनस्पते रशनया ’ इत्यत्रापि	
अग्निरिति शाक्पूणि	७५२	तथैव	७६४-७६५
उप शब्दस्य व्युत्पत्ति	”	यूपाञ्जनीयायामृचि अपि तथैव	७६५
नक्तशब्दस्य च	”	‘ देवेभ्यो वनस्पते ’ ‘ वन	
‘ जा सुष्वयन्ती यजेने ’	७५३	स्पते रशनया ’ इत्यनयो	
उपासान्ता अग्निरिति केचित्	७५४	ऋचो यूपार्थे योजना	.. ७६६
कौ देव्यौ होतारौ	”	स्वाहाकृतय का	.. ”
‘ देव्या होतारा ०	७५५	ता निमर्थ समान्नाता	७६६-७६७
‘ आ नो यज्ञ ’ अत्र तिस्रो		स्वाहाकृतय कम्मात्	.. ७६७
देव्य	७५६	‘ सद्यो जात ’	.. ७६८
त्वष्टृशब्दव्युत्पत्ति	७५७	आग्निदेवता एकादश	.. ”
‘ य इमे द्यावा ० ’	”	किदेवता प्रयाजा	.. ७६९
कम्त्वष्टा	७५८	आग्नेया इत्येके	.. ”
माध्यमिह इति नैरुक्ता	”	प्रयाजानुयाजा आग्नेया इत्य	
द्वादशानामादित्यानामन्यनम	”	थे ऋचा	.... ७७०
इत्यतिहासिका	”	नानादेवता इत्यपर	.. ७७१
अग्निरिति शाक्पूणि	”	आग्नेया इति तु स्थिति	.. ”
‘ आविष्टो वर्धने ’	७५९	अय देवताविचार. निमर्थ	... ”
अग्न्यागृचि उभे वे	७६०		

पत्रं ।	पत्रं
अत्र ब्राह्मणवचनम् ७७१-७७२	नाराशस .. "
आप्रीसूक्तानि एकादश . ७७२	'अमन्दान्स्तोमान् ०' अत्र राज्ञो
तेषु कानिचिन्नाराशसवन्ति . ,	भान्यस्य स्तुति .. ७८५
कानिचिदुभयवन्ति ... "	राजा यज्ञसवन्वात्स्तुतिं लभते ७८६
शेषाणि तनूनपात्त्वन्ति . ,	युद्धोपहरणानि राजसवन्वात्स्तु-
अन्येषामाप्रीसूक्तानामनिर्देशे	यन्ते ... "
काष्णानि ७७३-७७४	रथ कस्मात् .. ७८७
प्रयाजानामाग्नेयत्वे 'तिस्रो देवी'	'वनस्पते वीड्वद्ग ०' अत्र रथ ,
इत्ययं प्रयाज. कथमाग्नेय . ७७६	दुन्दुभि. कस्मात् ... ७८८
पृथिव्यायतनेषु सत्त्वेषु अत्र	'उपश्वासय ०' अत्र दुन्दुभि "
प्रथम. . . ,	इषुवि कस्मात् ... ७८९
'अश्वो वोह्यता' ... ७७७	'बह्वीना पिता ०' अत्र इषुवि ,
'मा नो मित्रो ०' ,	हस्तन्न कस्मात् . ७९०
शकुनि. कस्मात् ... ७७८	'अहिरिव भोगे ०' अत्र
'कनिरुदञ्जनुपम्' ... ७७९	हस्तन्न .... ,
शकुनिनामानि प्राय ध्वनि.	'रथे तिष्ठन्नयति ०' अत्र अभी
मूलानि .. ,	शिव ... ७९१
मङ्गलं कस्मात् ... ,	धनु कस्मात् ... ,
गृत्समद कपिजलरनात्	'धन्वना गा ०' अत्र धनु . ७९२
भविष्यं पश्यति . ,	समद कस्मात् ... ,
'भद्र वद दक्षिणत' . ७८०	उषा कस्मात् ... ,
मण्डूका. कस्मात् .. ,	'वश्यन्तीविदा' अत्र उषा ... ७९३
'सक्त्सर शशायाना' . ७८१	इषु कस्मात् .... ,
वमिष्ठो वर्षरामो मण्डूकस्तुष्टाव ,	'सुपर्ण वस्ते ०' अत्र इषु ... ७९४
'उप छवद मण्डूकि ०' ... ,	कशा कस्मान् ... ,
अक्षा कस्मात् ... ७८२	'आ नहन्ति ०' अत्र अश्व-
'प्रावेषा मा बृहतो ०' ७८२-७८३	ननि ... ७९५
सोम कथं मौजवन ... ७८३	उल्लान्त कस्मान् .. ७९६
मावाण कस्मात् ... ,	'सजिद्धि त्व ०' अत्र उल्लान-
'म्रेने वदन्तु ०' ... ७८४	न्तम् ७९६-७९७

	पत्रं		पत्रं
वृषभ कस्मात्	७९७	अष्टौ द्वद्वानि	८१२
‘न्यत्रन्दयतुपयन्त०’ अत्र		अन्यानि द्वद्वानि विं न समा	
वृषभ	७९८	स्नातानि	.. ”
दुष्ण कस्मात्	७९९	मुसल कस्मात्	.... ”
दुष्णस्य इति हास	”	‘आयजी वाजसातमा०’ अत्र	
‘इम त पश्य०’ अत्र दुष्ण ७९९-८००		उल्लूखलमुसले स्तूयेते	८१३
पृथनाज्य मुद्रल भार्म्यऽशब्दाना		हविर्धाने कस्मात्	”
व्युत्पत्ति	८००	‘आ वामुपम्य०’	८१४
पितु कस्मात्	”	‘द्यावा न पृथिवी०’	.. ”
‘पितु नु स्तोष०’	८०१	‘प्र पर्वतानामुशती०’ अत्र	
‘इम मे गङ्गे यमुने’	८०२	विपात्रुतुष्टौ	... ८१५
गङ्गादेशब्दाना व्युत्पत्ति	८०२-८०३	भार्मी कस्मात्	”
आप कस्मात्	८०३	‘ते आचरन्ती०’	८१६
‘आपो हि छा	८०४	शुनासीरी कस्मात्	”
ओषधय कस्मात्	”	‘शुनासीराविमा वाच०’	८१७
‘या ओषधी पूर्वा जाता०’	८०५	के देवी जोष्टी	.... ”
धामशब्दस्य र्था	”	‘देवी जोष्टी वसुधित्ती०’	८१८
‘आ रात्रि पारिणि०’	८०६	देवी ऊर्जाहुती०’	८१९
अरण्य व मात्	८०७	मयस्थानामु देवतामु वायु	
‘अरण्यान्यरण्यान्यभौ’	”	निर्मथ प्रथम	८२१
नद्या कस्मात्	८०८	वायु कस्मात्	८२२
‘श्रद्धयाऽगि मभि यने’	”	‘वायवा याहि दर्शन०’	”
‘स्येना पृथिवि’	८०९	इन्द्र एव वायु	८२३
प्रतर कस्मात्	”	‘आत्त्राणाम शशमानमच्छा०’	”
‘अर्मापा पित० अत्र अग्ना		अत्र वायुर्नरण्टु इन्द्र प्रधा	
मवोयने	८१०	नमिद्येते । उभौ प्रधाने	
अग्नी कस्मात्		इत्यपर मनम्	.. ८२४
‘इहेन्द्रागमुपहृये	८११	वग्ग कस्मात्	”
इमदृत् न वेवमवाधी स्तेति		‘नीचनिशर वग्ग ०’	८२४-८२५
किं न इन्द्रागो वग्गर्नमि	”	अनोऽनोऽर्थ	८२५

	पत्रं		पत्रं
कमन्धः कस्मात्	.... ८२५	स्वरूपेऽपि मेदे अजामि भवतीति	
‘तम् पु समना०’ इयं वरु-		यास्कः	.... ८२५
णस्य मध्यमत्वे अपरा ऋक्...	८२६	पुनरुक्तौ काश्चिद्विशेषो वर्तते एव ।	
रुद्रः कस्मात्	... ८२७	यथा ‘मण्डूका उदकादिव’	
‘इमा रुद्राय०’	.... ८२७	इत्यत्र	... ८४१
रुद्रो मध्यमो बलकृतेः	.... ८२८	को वास्तोष्पतिः	... ८४२
‘या ते दिद्युद्वसृष्टा’	.... ८२८	वास्तुः कस्मात्	.... ८४२
दिद्युत् तोकं तनयः कस्मात्	... ८२९	‘अमविद्धा वास्तोष्पते०’	८४२-७४३
‘जराबोध तद्विविद्धि०’ अत्र		श्वेवः कस्मात्	.... ८४३
रुद्रः अग्निः	.... ८२९	ऐश्वर्यादिवता इष्टं रूपं स्वी करोति	
इन्द्रः कस्मात्	८३०-८३१	यथा ‘रूपं रूपं मघवा०’	
‘अदर्वरुत्समसृजो०’	.... ८३२	इत्यत्र	... ८४४
‘यो जात एव प्रथमो०’	८३२-८३३	वाचस्पतिः कस्मात्	.... ८४४
ऋचो निदानम्	.... ८३३	‘पुनरोहि वाचस्पते०’	... ८४५
पर्जन्यः कस्मात्	.... ८३४	अपांनपात् कस्मात्	.... ८४५
‘वि वृक्षान्हन्ति०’	.... ८३५	‘यो आनिभो दीदियत्०’	... ८४५
बृहस्पतिः कस्मात्	... ८३५	यमः कस्मात्	.... ८४५
‘अभ्रापिनद्धं मधु०’	८३५-८३६	‘परोयिवांमं प्रवतो०’	... ८४६
ब्रह्मणस्पतिः कस्मात्	.... ८३६	प्रवतः अवते. कथं स्यात्	.... ८४६
‘अश्मास्यमवतं०’	८३६-८३७	‘सेनेव सृष्टा०’ अत्र अग्निः	
क्षेत्रं पतिश्च कस्मात्	.... ८३७	यमः	.... ८४७
‘क्षेत्रस्य पतिना वयं०’	... ८३८	‘बलित्था० यमाविहेह मातरा’	
‘क्षेत्रस्य पते मधुमन्त०’	.... ८३९	इत्यत्रापि तथैव	.... ८४८
जाम्यजामिताविचारः	८३९-८४१	‘सोमः प्रथमो विविदे०’ अत्र	
द्विविधं जामि । समानशब्दार्थम-		कन्यानामाग्निः तुरीयः पतिः	.... ८४९
समानशब्दं समानार्थं च	.... ८४०	‘सोमं ददद्गन्धर्वाय०’ अत्रापि	
एकस्यामपि ऋचि वर्तमाना पुन-		तथैव	.... ८४९
रुक्तिः जामिदोषार्हेत्येकं मतम्	... ८४१	मित्रः कस्मात्	... ८५०
समानपादे एव वर्तमाणा दोषार्हे-		‘मित्रो जनान्यातयति०’	... ८५०
त्यपरम्	... ८४२	ऋषयः कस्मात्	... ८५१

	पत्रं		पत्रं
क कथ मध्यम	८५१	असुरत्वमित्यम्यार्था	८६८
क कस्मात्	,,	वात कस्मात्	,,
'हिरण्यगर्भ स्मदत्ताग्रे०'	८५२	'वात आ वातु०'	८६९
हिरण्यगर्भ वरमात्	८५२-८५३	'प्राति त्य चारमध्वर०' अत्र	
गर्भस्य मीमांसा	८५३	आग्नि मध्यम	९६९-९७०
'ये ते सरस्व ऊर्मय०' अत्र		'अभि त्वा पूर्वपीतये' तथैव	९७०
सरस्वान् रूढते	८५३-८५४	वेन कस्मात्	८७१
विश्वकर्मा कस्मात्	८५४	'अय वेनक्षोदयत्०'	८७१-८७२
स कथ मध्यम	,,	जरायु शिशु कस्मात्	८७२
'विश्वकर्मा विमना०'	८५५-८५६	अमुनीति कस्मात्	,,
पञ्च आत्मपर अर्थ	८५७-८५८	'असुनाते मनो अम्मासु०'	८७३
विश्वकर्मण आत्मयोगे इतिहास	८५८	'देवी पलुर्वरिह०' अत्र रय	
विदुष सर्वमेध कथ सपद्यते	,,	निर्वशगमने	८७३-८७४
निरु-सज्ञ सर्वमेधो भिन्न	८५९	ऋतस्य' हि शुरुष०' अत्र	
'य इमा विश्वा भुवनानि०' अत्र		ऋत स्तूयते	८७४-८७५
विदुष सर्वमेधसपत् दृश्यते	८५९ ८६०	इन्द्र कस्मात्	८७५
'विश्वकर्मा हविषा०'	८६०-८६१	प्र तद्धोत्रेय २ गायेत्रवे०'	८७६
ताक्षर्य कस्मात्	८६१	अम्यामे भूयानर्थ	८७६-८७७
'त्यमू पु वाजिन०'	८६१-८६२	अम्याम परच्छेपस्य शीर्गम्	८७७
'सद्यश्चिद्य शवसा०'	८६२-८६३	परच्छेप कस्मात्	,,
मयु कस्मात्	८६३	एष देवतानामधेयेषु धानिचिन्	
'त्वया मयो सरथ०'	८६४	मूत्तभाजि हविर्भाजि १ ।	
' । दग्निना त्वमा०' अत्र		धानिचिन् मूत्तभाजि एव	,,
मधि- स्तूयते	८६४-८६५	प्रजापति कस्मात्	,,
'मविता यत्र०'	८६५-८६६	प्रजापत न त्वये पानि०'	८७८
अत्र सविता मयम एव	८६६	'अजामुवथर्गहि०' अत्र अहि	
'हिरण्यमूप मतिर्यथा०'		स्तूयते	८७९
अत्रापि तथैव	८६७	बुध कस्मात् । अहेतु-न्यग्र	,,
'देवस्त्वष्टा मविता' अत्र त्वष्टा		'मा नो-हिन्द्रु-न्यो०'	,,
स्तूयते	८६७ ८६८	'एन मुरर्ण म ममुद्र०' अत्र	

पत्रं	पत्रं
सुपर्ण स्तूयते ... ८८०	'उदु ज्योतिरमृत०' तथैव ८९४-८९५
पुरुषा कस्मात् "	घाता कस्मात् ८९५
'समस्मिन् जायमान०' ८८१	'घाता ददातु दाशुषे०' "
गा अत्र आप देवपत्न्यो वा ८८१-८८२	'सोमस्य रात्रो वरुणस्य०'
'आदाय इयेनो०' अत्र इयेन	अत्र विधाता स्तूयते ८९६
स्तूयते ८८३-८८४	कलश कला कालि कस्मात् "
अत्र अयुतशब्देन दक्षिणा वा	मरुत कस्मात् ८९७-८९८
प्रासर्पसा वा बहुत्व वा द्योत्यते ८८४	'आ विद्युन्माद्भिर्मरुत०' ८९८
सोम कस्मात् ८८५	'आ रुद्रास इन्द्रवन्त०'
स कथ मयम "	अत्र रुद्रा स्तूयन्ते ८९०-९००
सूक्तेषु स गौणवृत्त्या स्तूयते ।	ऋभन कस्मात् ९००
कविप्राम्येन "	'विष्ट्री शमी तरणिस्त्वेन०' ९०१
'स्वादिष्टया मदिष्टया'	ऋम्बादीनामितिहास । ऋभु
'सोम मन्यते०' इय सोमस्य	वैशिष्ट्य च । ऋभुमि कृत
चन्द्रमसो वा स्तुति । अधि	चमसस्य चतुर्विंशत्यम् "
यत्ते सोम । अधिदेवते	'उद्वत्त्वमा अकृणोतना'
चन्द्रमा ८८६ ८८७	अत्र आदित्यरश्मय ऋभव ९०२
'यत्त्वा देव प्र पिबन्ति०' अत्रा	'विरूपास इष्टपयन्त०'
मि तर्पय ८८७	अत्र अङ्गिरस स्तूयन्ते ९०३
वायु कथ सोमस्य रक्षिता ८८८	'उदीरतामवर उत्परास०'
'स्वादिष्टया मदिष्टया०' अत्रापि ८८९	अत्र पितर स्तूयन्ते ९०३-९०४
चन्द्रमा कस्मात् । चन्द्र चन्दन	पितृणा माध्यमिरुत्त्व विवा-
वारु च ,	रणम् ९०४
'नवो नवो भवति०' ८९०-८९१	'अङ्गिरसो न पितर०'
आन्त्येष्टेवतो द्वितीय वा इत्येते ८९१	अत्र अपर्वाण स्तूयन्ते .. ९०५
चन्द्रमा कथ मयस्यान ८९१-८९२	अपर्वण्यो मय्यामिशो देव
मृत्यु कस्मात् ८९२	गण इति नैरत्ता । पितर
'पर मृत्यो अनु परोहि०' "	इत्याग्यानम् "
'प्रतो मरे मन्दमानाय०'	अथवा एते ऋषय म्यु दमा
अत्र विश्वानर स्तूयते ८९३-८९४	दृष्योऽपि स्तूयन्ते ९०६

पत्रं	पत्रं
‘ सूर्यस्येव वक्ष्यो० ’ अत्र	नैरुक्ताः ... ”
वसिष्ठाः स्तूयन्ते ... ९०६	‘ यद्वास्वदन्त्यविचेतनानि० ’
अस्या ऋचोऽर्थोऽन्य इत्यपरं	अत्र वाक् स्तूयते ... ९१६
मतम् ... ९०७	‘ देवीं वाचमजनयन्त० ’ ...
आप्त्यानामितिहामः । आप्त्यः	तथैव ९१७
कस्मात् ... ९०७	अनुमतिः राक्त्र देवपत्न्यौ इति
‘ स्तुपेयं पुरुवर्षसम्० ’ ९०७-९०८	नैरुक्ताः । पौर्णमास्यौ इति
अदितिः कस्मात् ... ९०८	याज्ञिकाः ... ”
‘ दक्षस्य वाऽदिते जन्मनि० ’ ९०९-९१०	अनुमतिः कस्मात् ९१७-९१८
ऋचोऽन्योऽर्थः ९१०	‘ अन्विदमनुमते० ’ ९१८
‘ यो अग्निं देववीतये० ’ अत्र	राक्त्रा कस्मात् ... ”
विवासतिः परिचर्यायाम् .... ”	‘ राक्त्रमहं सुहवाम्० ’ ... ९१९
दक्ष आदित्यो यस्मादादित्यमध्ये	सिनीवाली कुहूः देवपत्न्यौ इति
स्तुतः ... ”	नैरुक्ताः । अमावास्या इति
‘ अदितेर्दक्षो अजायत० ’ अत्र	याज्ञिकाः .... ”
अदितिः वाक्ष्यणी ... ९११	सिनीवाली कस्मात् । तथा
अस्यामृचि दक्ष आदित्य इत्य-	सिनें बालं च ९१९-९२०
प्युच्यते .... ”	‘ सिनीवालि पृथुदुक्ते० ’ ... ९२०
‘ यस्मै त्वं सुद्रविणो० ’ अत्र	कुहूः कस्मात् ... ९२१
अग्निः अदितिः ... ९१२	‘ कुहूमहं सुकृतं० ’ ... ”
सरमा कस्मात् ... ”	‘ अन्यम् पु त्वं यम्यन्य० ’ अत्र
‘ त्रिमिच्छन्नी सरमा० ’ ... ९१३	यमी संबोध्यते ... ९२२
सरमाया इतिहासः .... ”	माध्यमिकपक्षे यमी उपा. तदा
सरमा वाक् इत्यस्मिन् पक्षे	ऋचोऽर्थः ९२२-९२३
ऋचोऽर्थः ९१३-९१४	‘ विद्युज या पतन्ती० ’ अत्र
‘ पावका नः सरम्भती० ’ अत्र	उर्वशी स्तूयते ९२३-९२४
सरस्वती देवता ९१४	ऐतिहासिकपक्षे अर्थः ९२४
‘ महो अर्णो मरम्भती० ’	‘ बळित्या पर्वतानां० ’ अत्र
तथैव ... ९१५	पृथिवी स्तूयते ... ९२५
सरस्वती मान्त्रमिका वाक् इति	याम्बनिरूपणं मैत्रायणीसंहिता-

	पत्रं		पत्रं
दत्तविनियोगेन विरुद्धम्	९२५	रोदसी कस्मात्	...
इन्द्राणी कस्मात्	...	‘ रथं न मारुतं वयं० ’	९३७
‘ इन्द्राणीमासु नारिषु० ’	९२६	द्युस्थानदेवतासु अश्विनौ किमर्थं	
‘ नाहमिन्द्राणि रारण० ’	....	प्रथमं समाम्नायेते	९३९
अत्रापि इन्द्राणी	९२७	द्वयोरेकत्र कथने किं कारणम्	...
गौरीः कस्मात्	....	अश्विनौ कस्मात्	९४०
‘ गौरीर्मिमास सलिलानि० ’	९२८	कौ अश्विनौ	...
‘ तस्याः समुद्रा अधि० ’	...	तयोः कालः	...
अत्रापि गौरीः	९२८-९२९	‘ वसातिषु स्म चरथः० ’	...
‘ गौरमीमेदनु वत्सं० ’ अत्र	....	समानकालयोः समानकर्मणोः	....
गौः स्तूयते	९२९	संस्तुतप्राययोः तयोः क्वचित्	
धर्मध्रुवक्षे अर्थः	९३०	असंस्तवः यथा ‘ वासात्यो अन्य० ’	
धेनुः कस्मात्	...	इत्यत्र	९४१-९४२
‘ उपह्वये सुदुषां धेनुमेतां० ’	...	‘ वसातिषु स्म चरथः० ’ इय-	
धर्मध्रुवक्षे अर्थः	९३१	सृक् नाश्विपरा । नापि अर्धर्चः	९४१
अध्या कस्मात्	...	द्वापि मन्त्रौ अश्विपरौ एव	...
‘ सूयवसाद्भगवती हि भूया० ’	९३१-९३२		९४१-९४२
धर्मध्रुवक्षे अर्थः	९३२	‘ इहेह जाता समवा० ’ अत्रापि	
‘ हिंक्रण्वती वसुपत्नी० ’ अत्रापि	...	अश्विनौ	९४२
अध्या	....	‘ प्रातर्युजा विबोधय० ’ तथैव	९४३
पथना कस्मात्	९३३	‘ प्रातर्युजध्वमाश्विना० ’ तथैव	९४४
‘ स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा० ’	...	आश्विने काले अन्यासां देवता-	
अत्र स्वस्तिः	...	नामावापः	....
‘ अपोषा अनसा सरत्० ’ अत्र	...	उपाः कस्मात्	....
‘ उपाः	९३४	‘ उपस्तचित्रमा मर० ’	९४५
‘ एतदस्या अनः शये० ’ तैव	...	‘ एता उ त्या उपसः० ’ अत्रापि	
	९३५	उपाः	९४६
‘ अभि न इळा यूयस्य माता० ’	...	निः = सम् । यथा ‘ यदा	
अत्र इळा	९३६	दीक्ष्ये नदविषाणि० ’ इत्यत्र ९४६-९४७	
		का सूर्या	९४७

	पत्रं		पत्रं
‘सुविंशुन शल्मलिं’	९४७-९४८	पूषा	९९९
सविता सूर्या प्रायच्छन् इति		विष्णु कस्मात्	९६०
ब्राह्मणम्	९४८	‘इदं विष्णुर्विचक्रमे०’	९६०-९६१
तस्य नैरुक्तपक्षे अर्थ	”	‘विश्वानरस्य वस्पर्ति०’ अत्र	
वृषाकपायि का	९४९	विश्वानर	९६२
‘वृषाकपायि रेवति०’	”	‘येना पावक क्षसा०’ अत्र	
सरण्यू कस्मात्	९५०	वरुण । ऋच चतुर्विधा वाक्य	
‘अपागूहन्मृता०’	९५१	समाप्ति	९६३-९६५
अत्र मिथुनौ मध्यम माध्यमिका		केशि कस्मात्	९६५
च वाक्	”	‘केश्यग्निं केशी विप०’	९६६
यमो यमी च इत्यैतिहासिना	”	इतरे ज्योतिषी अपि केशिनी उच्येते	”
‘स्वष्टा दुहित्रे वहतु०’ अत्रापि		‘अयं केशिन’ अत्र अग्निवा	
सरण्यू	९५२	युसूर्या केशिन	९६७
नैरुक्तपक्षे अर्थ	९५२	वृषाकपि कस्मात्	९६७
‘विश्वारूपाणि प्रति०’ अत्र		‘पुनरेहि वृषाकपे०’	९६८
सविता	९५४	‘यन्मिन् वृक्षे सुपलाशे०’ अत्र	
अधोराम किमर्थं सावित्र	”	यम	९६९
अधोराम कस्मात्	”	क एकपात् कस्माच्च	”
राम = कृष्ण इति कथम्	९५५	‘एक पाद नोत्खिदति०’ अत्र	
कृकवाकु किमर्थं सावित्र	”	जीव ब्रह्मण एव पाद	९७०
कृकवाकु कस्मात्	”	‘पार्वीरवी तन्यनु०’ अत्र एकपाद्	९७१
प्रातर्जित भगमुग्र०’ अत्र भग	९५६	पार्वीरवी कस्मात्	९७१
भग किमर्थमन्व	”	पार्वीरवान् इन्द्र	”
सूर्य कस्मात्	”	‘यन्मिन्द्राग्नी परमम्या शृषि या०’	
‘उदु त्य जातवेदस०’	९५७	अत्र शृषि	९७२
‘चित्र देवानामुदगादनकि०’		‘पवित्रवन्त परिवार०’ अत्र समुद्र	९७३
अत्र सूर्य एव	९५७-९५८	‘उन्नोऽहिर्वृन्ध्य०’ अत्र अत्र	
पूषा कस्मात्	९५८	एकपात् पृथिवी समुद्र नैरुक्तपक्षे	९७४
‘शुन ते अन्यद्यमन०’	९५८ ९५९	अयम् कस्मात्	”
‘पथमथ परिषर्ति०’ अत्रापि			

पत्र	पत्र
मनुर्मननात्	९७५
‘याम्थर्वा मनुष्पिता०’ अत्र	९७५
अथर्वा ढयड् मनु मृत्यु	९७५-९७६
स्ते	९७५-९७६
शुम्भानदेवगणेषु आदित्या प्रथमा	९७६
‘इमा गिर आदित्येभ्यो०’	९७७
‘सप्त ऋषय प्रतिहिता ०’ अत्र	९७८-९७९
सप्त ऋषय	९८०
‘तिर्यग्भिलश्चमस० ते एव	९८०
‘देवाना मद्रा सुमति०’ अत्र	९८१-९८२
देवा	९८२
विश्वे देवा के	९८३
‘ओमासश्चर्षणीधृतो०’	९८३
वैश्वदेव गायत्र तृचमेऽमेव	९८४
एतादृशा तृचाना प्रयोजने बहुतेव	९८४
तानि तृचानि प्रयुज्यन्ते	९८४
‘विश्वशब्दोपेतमेव मन्त्रजात	९८४
युज्यते इति शास्त्रपूणि	९८४
शाकपूणेरेतन्मतमैकान्तिनम्	९८४
बहुतेवत गायत्र मन्त्रजात विनि	९८४
योक्तव्यमिति याम्क्	९८४
अश्विशब्दयुक्तया एकयाऽपि ऋचा	९८४
सर्वं सूक्तमाश्विनमिति भूताश	९८४
पर्करीसूक्ते ‘ऋयाग’ इत्येव	९८४
ऋक् अधिलिङ्गा	९८४
‘ऋयाम स्तोम०’	९८४-९८५
अभितथीये सूक्ते एकम्यामेव	९८५
ऋचि इन्द्रलिङ्गम् । तथाऽपि सर्वं	९८५
सूक्तमैन्द्रम्	९८५
‘रे साध्या । कम्माच्च	९८६-९८७
यज्ञेन यज्ञमयजन्त०’	९८७
‘सुमा वो देवा ०’	९८७-९८८
‘मया अत्र वसवो०’ अत्र	९८८-९८९
वसव त्रिस्थाना	९८९-९९०
‘शनो भवन्तु वाजिनो०’ अत्र	९९०-९९१
वाजिन	९९१-९९२
‘देवपत्न्य कम्मात्	९९२
देवाना पत्नीरुशती०’	९९२-९९३
उत ज्ञा न्यन्तु देवपत्नी०’	९९३-९९४
अत्रापि देवपत्न्य	९९४
अतिस्तुतय	९९४
अत्रा नैता अतिस्तुतय । किंतु	९९४
देवताना माहाभागमेव	९९४
‘त्वमग्ने शुभित्वमाशुशुषाणि ०’	९९४
अत्र अग्ने अतिस्तुति	९९४
‘अपो सु म्यक्ष वरुण०’ अत्र	९९४
वरुणस्य	९९४
‘यद्द्याव इन्द्र ते०’ अत्र	९९४
इन्द्रम्	९९४
‘यदुदञ्चो वृषाकपे०’ अत्र	९९४-९९५
आदित्यस्य	९९५
‘वि हि सोतोऽरस्रस्त०’ अत्र	९९५
आदित्यरश्मीनाम्	९९५
‘सण्येव जर्भरी०’ अत्र	९९५
अश्विनो	९९५
‘तरत्स मन्दी०’ अत्र सोमस्य	९९५
‘चत्वारि शृङ्गा०’ अत्र यज्ञस्य	९९५
‘स्वर्धन्तो नापेक्षन्ते०’ तस्यैव	९९५-९९६

पत्रं ।	पत्रं
‘ चत्वारि वाक्परिमिता०’ ९९८-९९९	रत्नेव .... ”
चत्वारि पदानि कानि ९९९	महान्तमात्मान प्रवदन्त्य ऋच १००७
नामादीनि इति वैयाकरणे ।	‘सूर्य आत्मा०’ . ”
मन्त्रादीनि इति याज्ञिका ।	‘ अग्निरस्मि जन्मना०’ .. ”
ऋगादीनि इति नैरुत्ता । सर्पा	‘अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य ”
दीना वाच इति एके । पश्चादीनाम्	‘ अपश्य गोपा० ’ ”
इत्यात्मप्रवादा । द्राहाणमतम् . ”	आत्मस्वरूपम् ”
‘ ऋचो अक्षरे परमे०’ अत्र	महानात्मा प्रतिभाविद्ध १००७-१००८
अक्षरस्य १०००	महामुक्ताना गुणा १००८
अक्षरम् ॐ इति शाकपूणि	सृष्टि . ”
१०००-१००१	प्रलय ”
आश्रित्य इति शाकपूणे पुन १००१	ब्रह्मण अह रात्रिश्च . ”
आत्मा इत्यात्मप्रवादा १००१-१००२	आत्मन शरीरेण तादात्म्यम् ”
अक्षर कस्मात् १००२	शरीरघटता ”
अक्ष कस्मान् ”	धर्मानुगोधने देवभाव । ज्ञानानु
निरुक्तशास्त्र ध्रुनिमाह स्य तर्	रोधने अमृतत्वम् । कामानुरो
साहाय्य चापेक्षने १००३	धने नष्टेह . ”
मन्त्रनिरूपणे प्रकरणमवश्यम् ”	गभोत्पत्ति . ”
मन्त्रा आधुनिकाना न प्रत्यक्षा ।	पुमान्स्त्रीनपुमसा । एतेषा
तस्मात् ध्रुनिनिर्वचनाय ध्रुनिता	भेदाना वागणानि १००८-१००९
नरूप बहुविद्यत्वमावश्यकम् ,	येन राग्णेन यमो भरति १००९
तर्कस्थाऽऽवश्यम् १००४	गर्भवद्धि ”
‘हृदा तपेपु मनमा०’ अत्र तर्	पुनर्जन्म ”
प्रशस्यते १००४-१००५	जन्ममाम . ”
अथ तर् ध्रुनि-मनि बुद्धि महा	प्राज्ञन्मविष्मनि ”
ग्यमपेक्षने १००५	दर्शकस्य जन्मवाग्यज्ञाना
तर् पग कोट नेत्य .	प्रमाणानि ”
किंतु आगुरिच्छन्ता पग कोटि	प्रज्ञन्ममस्त्राह ”
मेतु न शक्यते १००६	मरणम्यदानन्तर जन्म
अनेरुत्ता शेषा जन्मि वने	दर्शकम् १०१०

पत्रं	पत्रं
कर्मणोऽनुरूपस्य फलस्य भोगः १०१०	‘न वि जानामि०’ १०१६-१०१७
हिंसां वेदोक्तानि कर्माणि वा	‘अपाद् प्राप्नोति०’ .... ”
कुर्वन्तामूर्ध्वमार्गः इह लोके	‘तादिदास भुवनेषु०’ .... ”
पुनरागमनं च .... ”	‘को अद्य युद्धे०’ ... १०१८
हिंसामुत्सृज्य ज्ञानोक्तानि कर्मा-	‘क ईषते तुज्यते०’ .... ”
णि कुर्वतामूर्ध्वमार्गः अपुनरा-	‘को अग्निमीष्टे०’ १०१८-१०१९
वृत्तिश्च .... ”	‘त्वमङ्ग प्रशंसिषो०’ १०१९
शिष्टा दन्दशूकाः .... ”	‘हंसः शुचिपद्मसु०’ १०१९-१०२०
सृष्टिकर्तारं ज्ञातुं के समर्थाः	‘द्वा सुपर्णा सयुजा०’ ... १०२०
१०१०-१०११	‘आ याहीन्द्र०’ ... ”
महत आत्मनो नामधेयानि	‘विप्रं विप्रासोऽवसे०’ १०२१
१०११-१०१२	‘जातवेदसे सुनवाम’ ... ”
अतः परं पठ्यमानासु ऋक्षु	‘इदं तेऽन्यामि०’ १०२२
महान् आ-मा स्तूयते ... १०१२	‘अयम्बकं यनामहे०’ ... ”
‘सोमः पवते०’ ... ”	‘शतं जवि शरदो०’ .... ”
‘ब्रह्मा देवानां०’ १०१२-१०१३	‘मा ते राधांमि०’ १०२२-१०२३
‘तिस्रो वाच०’ ... ”	आत्मजिज्ञासायाः सर्वभूतानि-
‘सोमं गावो धेनवो०’ १०१३-१०१४	ज्ञासायाश्च फलं ब्रह्मणः सारिष्टिः
‘अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे०’ १०१४	सरूपता सलोकता ... १०२३
‘महत्तरसोमो०’ १०१४-१०१५	टिप्पणी ... १-२८१
‘विधुं दद्राणं०’ ... १०१५	अनुपलब्ध मूलानि । २८२-८४
‘साकं जानां सप्तथ०’ .... ”	मुद्रणानन्तरमुपलब्धमूलम् । ८४
‘त्रियः सतीमतीं उ०’ ... १०१६	शुद्धिपत्रकम् १-४४
‘सप्तार्धगर्भा भुवनस्य०’ .... ”	

व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः । एवं हेतौ । आह । किंसतत्त्वं पुनस्त-
 'देवतम्' इत्यस्य हेतुं प्रकरणमिति । तदुच्यते । 'यानि नामानि
 व्याख्या प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्वैदिकसिद्ध्यचक्षत्रे' ।
 तच्चानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनामन्यादीनां देव-
 पत्यन्तानां तद्वैवर्तं प्रकरणसिद्ध्यमाचार्या व्यञ्च-
 क्षते । निरुद्धा हीयमेतस्मिन् प्रकरणे संज्ञेयमिप्रायः ।

५ 'सैया देवतोपपरीक्षा' । सा या पुरस्तात् प्रकरणाप्रयोपन्यासे 'नैघण्टुक-
 मिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमे'ति तथानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां
 सदैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद्व्याख्यस्यामः' (निरु० १ (२०) इति
 १० प्रतिज्ञाता सेदानीं प्रकरणद्वये निर्णयके यथाप्रकरणोपन्यासेवैवावसरप्राप्ता ।
 सामान्यविशेषस्यालक्षण्यसत्त्वोपपत्तिभिरैकैकस्या देवताया उपगम्योपगम्य
 परीक्षा वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः । इदमिहोक्तम् । प्राधान्यस्तुतिमांश्च यानि
 देवताभिधानानि तत्समुदायो देवत प्रकरणं तद्व्याख्यास्याम इति । तस्य
 पुनरियमेश समाप्तो व्याख्या यदेवतोपपरीक्षां तदभिधानव्युत्पत्तिस्तुत्युदा-
 १५ हरणतन्निर्वचनानि ।

सापुनरेत सर्वमपि मन्त्रादिदेवतलक्षणमनुक्तवान् शक्यं व्याख्यातुं
 मन्त्रादीनामासर्वस्यास्य । यतो मन्त्रदेवतलक्षणविधिधारयिषया मयीति ।
 'यत्काम कर्तव्येस्यां देवतायामार्यपञ्चमिष्टैः' इत्युक्तिं
 मन्त्रस्यदेवता- प्रयुक्ते तदैवतः ॥ मन्त्रो भवति । यदैव्यवस्तु
 २० निर्णयः कामयमान ऋषिः यस्या देवतायामभिष्टुतायाम्
 अर्थपदम् अर्थपतिमाश्रमः मन्त्र इत्युक्तम् अमुक्या
 देवतायोः प्रमादेनाहममुंशर्मणि निर्निष्ठभाष्येनां बुद्धिं पुरोधाय

स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तदैवत एव स मन्त्रोऽर्थाद्भवति । एतन्मन्त्रे देवताल्लक्षणम् ।

चतुर्विधा स्तुतिः एतेन लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतोपलक्ष्या । अथवा ।
देवतायामस्यार्थस्यैव देवता दातुं समर्थेति जानानः

स्तुतिं प्रयुङ्क्ते येन मन्त्रेण सा प्राधान्यस्तुतिभ्यो देवता । सा पुनरियं
स्तुतिश्चतुर्विधा नाम्ना बन्धुभिः कर्मणश्च रूपेणेति । 'स्तुतिर्नाम-
कर्मबन्धुरूपैः' इत्युक्तम् ।

अथ एव हि प्रायेणातितरामपि हितार्थाः । न तथा यन्त्रि । तासु हि

विज्ञातासु यन्त्रिष्वपि विज्ञातान्येव भवन्ति तस्मादृच

अचन्निविधाः एव पुरस्कृत्य गीति । 'तास्त्रिविधा ऋचः' ।

याः काश्चन सर्ववेदेष्टृषस्ता एताः सर्वा अपि

त्रिविधा एव भवन्ति । तद्यथा 'परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आश्रयमि-
क्यश्च' इति ।

तस्मैविधं सामान्यत उद्दिष्टाधुना प्रत्येकं लक्षणतो ब्रवीत्युदाहरणैश्च

परोक्षकृतानामृचां दर्शयति । तत्र तस्मिन्सैविष्ये परोक्षकृतानामृचा-

लक्षणम् मेतद्वक्तव्यं भवति । 'परोक्षकृताः सर्वाभिर्नाम-

विभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य' ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रमित्राथिनो बृहदिन्द्रेणते

नृत्तस्यो वेविपाणा इन्द्राय साम गायत नेन्द्रारते पवते धाम

क्रिचनेन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचमिन्द्रे कामा अयंसतेर्त्यथ प्रत्य-

क्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना त्वमिन्द्र

बलादधि वि न इन्द्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता स्तोतारो

भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि मा चिदन्यद्विशंसत कणा

१ म अ देवा देवता° २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °अंमरूपकर्मबन्धुभि-
रित्युक्तम् ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ऋच इति ४ घ. ङ. ट. ठ. ड. तत्र

परोक्ष ; च. ~ परोक्ष' तत्र ५ ठ. 'विभक्तिषु इन्द्रो दिव इत्येवामादीनि । इति

निरुक्तटीकाया उदरपट्टके प्रथम द्वाये निबन्धुनाम्य द्वादशे च प्रथमः खण्डः । १।

इन्द्रो दिव° ६ घ. ङ. ट. खण्डस्यासिर्गतिः ; ग. छ. च. ज. अइत्यने छ.

७ अस्मिन्खण्डे घ. ठ. ड. वर्गं रूपेषु पुस्तकेषु प्रतीकानि सत्तराणि दीयन्ते. ८

°यंसतेति । अथ° ९ छ. ख. छ. त. द. °नाम्ना । त्व° ; य. नष्टा-त्त्व° । १०

क. ख. छ. त. द. °न्यानि । स्तो° ; य. °न्यानि-स्तो° ।

यूयमपि हे होतारः अर्किणः अर्कोभिः अर्कैः ऋद्धमयैर्मन्त्रैः इन्द्रमेवाभिष्टुत ।
यूयमपि च हे अध्वर्यवः इन्द्रमेव वाणीभिः वागिमर्यजुर्मयीभिः अनूयत
अभिष्टुत । द्वितीयाया एतदुदाहरणम् ।

‘ इन्द्रेणैते ’ इति तृतीयस्या उदाहरणम् । व्याख्यातः शेरः
तृतीयायाः (निरु० ६ । ६) ।

‘ इन्द्राय सोमं गायत विप्राय बृहते बृहन् । धर्मकृते विपक्षिते पन-
स्यवे ’ (ऋ० सं० ८ । ९८ । १) ॥

चतुर्थ्याः नृमेधस अर्पम् । सात्रिकेऽहःस्तु स्तोत्रियानुरूप-
परमो तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छसिनः शस्त्रे विनि-

युक्ता (अ.श्व० श्रौ० ७ । ८) । हे उद्गातारः इन्द्राय बृहत्साम गायत
विप्राय मेधाविने बृहते महते धर्मकृते कृतधर्मणे विपक्षिते विदुषे न्यनस्यवे
पन इच्छते आत्मनः स्तुतिभिच्छते । चतुर्थ्या एतदुदाहरणम् ।

‘ सूर्यस्यैवं रश्मयो द्रावयित्वा मत्सरासः प्रसुपः साकभीरते । तन्तुं
तत् परिसर्गास आश्वो नेन्द्रादृते पवते धाम
पञ्चम्याः किंचन ’ (ऋ० सं० ९ । १९ । ६) ॥

रणोऽश्वाभिस्त्येष्मर्पम् । पावमानो सौमी ।
जगती । यथा सूर्यस्य रश्मयस्तमसा द्रावयित्वा द्रावण-शीला एवमेते
मत्सराः सोमाः पापानां द्रावणशीलाः । किंच । प्रसुपः प्रसृता एतैर्ऋषिभिः
साकम् इन्द्रं प्रति ईरते । गच्छन्तीत्यर्थः । गत्वा च तन्तुं तत् तन्तुमिव
तत् तन्त्रययया परिसर्गासः अश्वः परिसृता यथा व्याप्नुवन्ति एवमेतं
पातारमिष्टं प्रत्यश्रुवन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मापुनरेवं ब्रूमः । इतो
यस्मात् नेन्द्रादृते सोमः प्रातःसवनादीनां सोमसवनस्थानानां किञ्चिदपि
प्रतिपवते पूयते । तस्मादेवं ब्रूमह इन्द्रमेवैने व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या
एतदुदाहरणम् ।

१ क. स. घ. झ. ट. उ. ड. ‘वायमेत’; च ‘याया एत’ दा. २ ग. इति २५
वृ. ३ क. ख. तृतीयायामेतदुदा; ४. झ. ट. ठ. ‘यसामुदा’; च. ‘यसाम्
उदा’ स्या. ४ ग. ज. व्याख्यातशेषः; च. ‘व्याख्यातशेषः’ तः. ५ ग. सार्धं. १ नृमे;
घ. झ. ट. ठ. साम गायत० पन. ६ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ‘व्यपित’ ॥ ग.
सूर्यस्यैवं रणे ८ घ. झ. ट. ठ. रश्मयः० धाम. ९ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘मिन्द्रं स्यामिनं प्रत्य’; च. ‘मिन्द्रं च प्रत्य’ स्यामिनं. १० छ. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. ‘प्रति’ नास्ति; ग. ज. त्विषते. ११ क. रा. घ. झ. ट. ठ. पञ्चम्यामेत. ३१

‘ इन्द्रस्य नु धीर्वाणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री । अहन-
हिमन्वपस्ततर्द प्र वक्ष्णः अभिनत्यन्तानाम् ॥

पट्टपाः (ऋ० सं० १ । ३२ १) ॥ हिरण्यस्तू-
पस्येयमार्गम् । निष्केतस्यै शस्यते (आश्व०

५ औ० ५ । १५ ॥ ८ । ६ ॥ ऐ० आ० ५ । २ । २) । इन्द्रस्य
अहे धीर्वाणि वीरकर्मणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि अकृतपूर्णान्यैः
वज्री वज्रसंयुक्तः । अहनाहिं हन् मेघम् अनु ततर्द अगः वर्गार्थाः ।
पुनः पुनश्च प्राभिनत् वक्ष्णः उडकवहनशिराः परितानां मेघानाम् ।
एवमादीनि धीर्वाण्यहमिन्द्रस्य प्रवोचमिति । ऋतुक्रमेण दूदाहरणम् ।

१० ‘ इन्द्रे कौमा अयंसत दिव्यासः पार्थिवा उत । त्वम् ॥ गृणता
नरः ’ ॥ हे स्तोतारः ये दिव्याः कामाः ये च
सप्तम्याः पार्थिवाः त इन्द्र एव उपनिबद्धाः । तं प्रार्थि-
यन् । सहि कामानामिष्टे । त्वम् पु तं सुष्ठु काम-

प्रापयथं गृणत स्तुत हे नरः । सप्तम्यामेतदुद हरणम् ।

१५ उक्तं सोदाहरणं परोक्षकृतलक्षणम् । अधुना प्रत्यक्षकृतलक्षण-
मुच्यते । तद्विकारस्योऽयम् ‘ अथ’शब्दः
प्रत्यक्षकृतलक्षणम् ‘ अथ प्रत्यक्षकृता’ इति । ‘ मध्यमपुरुषयोगाः ’
मध्यमेन पुरुषेण ये संयुक्ता मन्त्रास्ते ‘ प्रत्यक्षकृताः ।

‘ त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ’ संयुक्तास्ते च प्रत्यक्षकृताः । यत्र त्वमि-
त्येवं श्रूयते तत्राविद्यमानमपि मध्यमपुरुषयुक्तमाख्यातमभ्याहार्यम् । यत्रै
मध्यमपुरुषयुक्तमाख्यातपदं श्रूयते तत्राविद्यमानमपि त्वमित्येतत्सर्वनामा-
भ्याहार्यं संबन्धिग्रन्थोदादनयोः ।

- १ ग. मु. हिर०; प. झ. ठ. मु. धीर्वाणि० पर्वनाना. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. वर्गार्थः; च. वर्गार्थाः० य. ३ ग. अ. कामाः० (ज. ‘ अ’ नास्ति). हे स्तो०.
२५ ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. उक्तं परोक्षकृतगन्धलक्षणं सोदाहरणम् (ठ. ड.
‘ मन्त्र’ नास्ति). ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कृतमन्त्रलक्षणम्. ६ प. झ. ट.
ठ. ड. ‘ कृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना मध्य’; च. ‘ कृता इति’
मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. संयुक्ता
ये. ८ ग. अ. ‘ त्व’ नास्ति, च. म. ना-‘ त्व’ स्ते. ९ क. ख. झ. ट. ठ. ड. ‘ त्वेवं; ट.
‘ त्वेवं’ वं. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ विद्यमानेऽपि मध्यमपुरुषोऽभ्याहार्यः ।
यत्र’ (ट. ‘ विद्यमानोऽपि’) इत्याद्यस्यात्त्वचित्पठ्याच्च सर्वविषये स्वकी-
१२ यपाठो निराक्रियते. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. यत्र तु मध्यमः पुरुषः श्रू०.

‘ त्वमिन्द्र बल्यदधि ’ नि न इन्द्र मृषो जहति । चेत स्राहणे ।
 त्वमिन्द्र बल्यदधि सहस्रो जात ओजसः । एवं
 प्रत्यक्षकृतदेव- बृहस्पतिरसि (ऋ० सं० १० । १५३ । २) ॥
 तास्रे ‘ त्वं ’ पदयुक्तमु- देवजामयः सूक्तं ददशुः । तत्रैव महारात्रिके
 दाहरणम् पर्याये प्रथमस्तुः स्तोत्रे विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ५
 ६ । ४) । हे इन्द्र त्वं बल्यदधि जायसे सहसः
 अभिभक्तसमर्थात् ओजसश्च तेजसः । किंच । हे बृहन् वर्धितः बृयासि ।
 चर्वितासीन्वर्धः ।

‘ नि न इन्द्र मृषो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्मौ अभि-
 दामत्यधरं गमया तमः ’ (ऋ० सं० १० । १० । १ २०
 १५२ । ४) ॥ शासस्य भारद्वाजस्येषमार्गम् ।
 हितम् वैमृक्षस्य हविषो यज्या (यैशा० सं० २ । २ ।
 १० ॥ ४ । १२ । ३) । हे इन्द्र विजहि न
 एतान् मृषः मृषकर्तृन् शत्रून् । किंच । नीचैः यच्छ तान् येऽस्माभिः सह
 पृतन्यन्ति । पृतना कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । किंच । योऽस्मौ अभिगमते । १५
 अभ्युपक्षपयितुमिच्छन्तीत्यर्थः । तम् अधरं गमय तमः । नश्येत्त्यर्थः ।

‘ अथापि ’ क्वचित् ‘ प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति ’ । गुष्मप्रयोगैर्हि
 क्वचिस्तोतारः संशयान्ते । वक्ष्यामि । ‘ मा चिदन्व-
 द्विगसत कणा अभि प्रगायतोप प्रेत कुगिता-
 धेनयः भिति ’ एतान्युदाहरणानि । २०

‘ मा चिदन्वद्वि शंसित सर्वायो मा रिपणत । इन्द्रमिरेतोता वृषं
 सचा मुने मुहुश्चक्ष्वचं शंसत ’ (ऋ० सं० ८ । ११ । १) ॥ शगाधस्येय-
 मार्गम् । बृहती । तृचाशीतिषु विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । १२ । ४) ।

१ च ‘ त्वमिन्द्र ’ इति सर्वा कक् पठिता. २ य. दल्यदधि । वि. ३ ग.
 च ज. ‘ त्वमिन्द्र ’ इति कक् न पाठिता. ४ य. स. ट. ‘ दधि० बृहस्पति ५ क. २५
 ख य. स. ठ. उ. ड. त्व द. ६ य. इन्द्र० शास०; य. स. ट. उ. इन्द्र मृषो०
 गमया तम; च इन्द्र० । शास०. ७ ठ. ड. नीचा नीचः. ८ ठ. ड. ‘ अथ
 निवृत्त तमः अन्वधरं मरणशृणुम् ’ इति ट. पुस्तके सायणभाष्याद्विनि यन्ति
 लिखते । ठ. ड. पुस्तकयोस्तत् ‘ तमध ’ तमः इत्यस्य स्थाने लिख्यते ९ क. ख.
 य. स. ट. उ. ‘ न्ति परोक्षकृतानि स्तोत्राणि यु’, च ‘ न्ति- । यु’ परोक्षकृतानि
 स्तोत्राण्येव. १० य. ‘ चिदन्वद्वि । प्रगा’ . ११ य. स. ट. उ. ‘ सत० कणा च
 शंसत.

हे स्तोतारः सखायः मा अन्यत् किञ्चिदपि देवतीन्तरं शंसत विवि-
धाभिः स्तुतिभिः । मा च रिपयत चेतमा मा गच्छतान्येद्वैतान्तरम् ।
किं तर्हि । इन्द्रमेव शृणुं वरितारं स्तुत सत्त्वा सहभूताः एतस्मिन् सुते
सोमे । मुदुर्मुदुश्च हे होतारः उक्तानि च शंसत ।

५ 'कैलं यः शीर्षो मारुतमनर्वाणं' रथेशुभम् । कण्ठो अभि प्र गायत' (आ०

सं० १ । ३७ । १) ॥ कण्ठस्येयमार्यम् । कैलिनस्य हविषो याग्या
(मैत्रा० सं० १ । १० । १ ॥ १ । १० । १६ ॥ ४ । १० । ५ ॥
मान० श्री० १ । ७ । ५ । ३१) । शत्रूनापि दृष्ट्वा यत्कीर्तनशीलमे-
व मारुतं शीर्षो बलम् अनर्वाणम् अनाश्रितं किञ्चिदप्यत्र । स्वप्रमाणयुक्तवेवेन-

१० भिप्रायः । रथेशुभं रथैरिषतं शोभिष्ठं हे कण्ठा मेवाविन आरिज एतत्
अभिप्रगायत । एतद्वा त्रयीमि ।

'उप प्रेतै' कुशिकाश्चेतयेध्वमश्च राये प्र मुञ्चता सुदासः । राजा वृत्रं
जङ्घनप्रागपागुदगथा यजाते यर आ पृथिव्या ।' (आ० सं० ३ ।

५३ । ११) ॥ विश्वामित्रस्येयमार्यम् । हे कुशिकाः स्तुतिस्त्रोष्टार आरिजः

६५ उपप्रैगच्छत । चेनयध्वं विजानीष्वमेतयधैव राजा वृत्रं शत्रुं जङ्घनत् हत-
यान् सर्वास्तु दिक्षु । अथ एव सर्वहतामिश्रे भूत्वा वरे श्रेष्ठे प्रदेशे पृथिव्याः
यजते । ते यूयमेतद्विज्ञाय उपगच्छत । उपगम्य चेतमाश्वमेधिक्रमश्च
मुञ्चत उल्लूजत विधानतः प्रेक्षशस्त्रमेधवागार्थं योऽयमेतस्मिन्सुदासे
कल्याणदाने यजमाने वर्तने ।

९० एवमेतेषु युष्मद्वृणप्रयोगेषु संबद्धाः स्तोतारः स्तोतव्यानि यानि देवता-
न्तराणि तानि परेक्षकानामिषं चर्चनीयैर्वैलक्षणं मन्त्रजातमुपेक्षितव्यम् ।

१ क. ए. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'दुष्टान्तर' नास्ति. २ घ. 'मा' नास्ति.
३ घ. ङ. ट. ठ. ड. सुते सुते सोमे. ४ घ. ट. मुदु' २ अ. ५ क. ए. घ. ङ.
घ. कैलं, ग. कैलं वैः । क घ'. ६ घ. ङ. ट. ठ. शीर्षो ॥ गायत. ७ ट.
६५ ठ. ड. कैलिनस्य. ८ ग. 'क्रीडनशीलमेव'; घ. ङ. ठ. क्रीडनशीलमेव, ज.
क्रीडनशीलमेव; घ. क्रीडनशीलं [ल] नमेव, ट. क्रीडनशीलमेव, ठ. ड.
क्रीडनशीलमेव. ९ क. ए. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'कनित' नास्ति १० क. ए. घ.
ङ. ट. ठ. ड. 'रथैरिषतं'. ११ ग. 'येत' । विष्वा, १२ ङ. ट. प्रेनकुशिकां वर
आ'. १३ क. ए. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'उगाय', घ. 'उगाय' घ. १४ क. ड.
'यागाय राये घनाय शो' (अथ 'तारे वना' १ ट. 'पुत्रैर्देवान्ते विनिनाम्') १५ क.
ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'व्यानि तु यानि १५ क. ए. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'हवि'
१६ मानि.

‘अथाध्यात्मिक्यः’ । उक्तमेव पुरुषेण वा ऋचो युक्तास्ता आध्यात्मिक्यः ।

‘अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना’ या युक्ताः ताश्चा-

आध्यात्मिकी-
नामृचां लक्षणम्

ध्यात्मिक्यः । अत्रापि यत्राहमित्येतत्सर्वनाम श्रूयते
तत्राविद्यमानमप्युत्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदमाध्याह-
र्तव्यम् । यत्र चोत्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदं श्रूयते

५

तत्राविद्यमानमप्यहमित्येतत्सर्वनामाध्याहर्तव्यं संबन्धिशब्दत्वादर्नयोः ।

‘यथैतत्’ उदाहरणत्रयमाध्यात्मिकम् ‘इन्द्रो वैकुण्ठमिति’ एव-
मादि एवमप्यग्रेऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षितव्याः ।

वैकुण्ठा नामासुरी बभूव । तस्याः किल तपसः प्रमावेणापत्यत्वमिन्द्र
आजगाम । वैकुण्ठो नाम बभूव । तस्यात्मस्तुतिर्प्रयुक्तमेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत् ।

१०

‘अहं भुवं’ वसुनः पूर्वस्यातिरेहं धनानि सं जयामि शश्वतः । मां हवन्ते

पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे वि भजामि भोजनम् ।

वैकुण्ठनाम्न इन्द्रस्य
सूक्ते प्रथमा ऋक्

(ऋ० सं० १० । ४८ । १) ॥ अहम् एव

अभूवं वसुनो धनस्य पूर्वः प्रथमः पतिः ।

किंच । सांप्रतमप्यहमेव पतिः । अहमेव च शत्रुभ्यः सकाशात्समस्तानि
धनानि जयामि शश्वतो नित्यकालमेव । किंच । मामेव हवन्ते आह्वयन्ति
पितरं न पितरमिव तासु तास्वार्तिषु जन्तवो मनुष्याः । किंच । अहमेव
दाशुपे दत्तवते हवींषि यजमानार्यं विभजामि यथाहं भोजनम् । धनमित्यर्थः ।

१५

‘इति वा इति मे मनो गामर्थं सनुयामिति । कुविस्तेमस्यापामिति’

(ऋ० सं० १० । ११९ । १) ॥ लवसूक्ते

२०

लवसूक्तस्था

स एव लवो ब्रवीति । एवं चैवं च मे मनो वर्तते ।

आह । कथमिति । उच्यते । गामर्थम् गां वा अश्वं वा सनुयां संभोजयेयमेतान्

१ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘त्मिक्य उत्तमपुरुषयोः । उत्तः च.

‘त्मिक्यः । उत्तं उत्तमपुरुषयोः । २ क. ख. प. ङ. ट. ठ. ड. ‘नपि ह्युत्तं.

३ ग. ज. ‘संन्यः’; च संवेष्टां बद्ध. ४ ग. ज. दोषः; च. योषं यो. ५

१५

क. ख. प. ङ. ट. ठ. ड. ‘ध्याहार्यः’ ६ क. ख. ग. ‘नयोः । ७ । यथे’. ७

क. ख. प. ङ. ट. ठ. ड. ‘संवेष्टां’. ८ क. ख. प. ङ. ट. ठ. ड. ‘स्तुतिर्प्रयुक्तं.

९ प. ङ. ट. ठ. ड. ‘भृदिन्नन्तरं १ षडसपतिः. १० ग. ‘भुवं’ । अहमेवाभुवं;

ज. भुवं यजमानस्य । अहमशभूव; च. ङ. ट. ठ. भुवं वसुनः वि भजामि.

११ ग. अभूव; च. अभूवो य. १२ च. ‘च नास्ति ४ ग. वा० । लवः; च. ङ.

ट. मा इति । रयापामिति. १४ घ. लवसू १५ ग. प. ङ. लवो. १६ क.

ख. प. ङ. ट. ठ. ड. ‘चाथं च ह’; च. योथं यो’ चाथं च. १७ क. ख. न.

ङ. ट. ठ. ड. ‘मेतान्’; च. ‘मेनान्’ ता.

२२

यजमानानिति । अथैवमतितरा प्रत्युपकाराभिप्राये सति किमर्थं वृते ।
कुर्वित् वद् अहं सोमस्यापामिति ।

- ‘अहं रुद्रभिर्भुभिश्चराम्यहमादित्यैस्तु विश्वदेवैः । अहं मित्रा-
वरुणोभा विभर्मिहर्मिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ’
चागाम्भृणीसूक्तस्था (ऋ० स १० । १२५ । १) ॥ चागाम्भृणीये
५ चागाम्भृण्या वागेव व्रजति । अहम् एव रुद्रैः वसुभिः
आदित्यैः विश्वैश्च देवैः सहभूता चरामि ।
स्तुतिरूपेण अहमेव मित्रावरुणौ उभात्रपि
इन्द्राग्नी अश्विनौ च उभात्रपि विभर्मि हविषा । मत्पूर्वकं हवि -
१० संप्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

- परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूषिष्ठा अल्पश आध्यात्मिका
अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र धोच-
मिति यथैतस्मिन्नेसूक्तेऽध्याप्याग्नीरेव न स्तुतिः ‘सुचक्षा अहमक्षीभ्यां
१५ भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति’ (मान० गृ० १।९।
२५।) तदेतदुल्लमाभ्यर्थये याज्ञेषु च मन्त्रेष्वथापि श्रपथाभिज्ञापौ ।
अथा मुरीय यदि यातुयानो अस्मि । अथा स वीरर्दशभिर्वियू-
या इत्यथापि कस्यचिद्भावस्याचिरयासा । न मृत्युरासीदमृतं
न तर्हि । नम आसीत्तमसा गूर्ह्यमग्ने । अथापि परिदेवना
२० कस्माच्चिद्भावात् । मृत्यो अद्य प्रपतेदनादृत् । न विजानामि
यदि वेदमस्मीत्यथापि निन्दामशंसते । केवलायां भवति केवलादी ।
भोजयेदं पुष्करिणीव वेद्येत्येवमक्षसूक्ते धूननिन्दा च कृत्वा न सता
चैवमुच्चावचैरभिप्रायैर्कृपीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

‘परोक्षकृताश्च प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा मूयिष्ठाः’ । शाखान्तरेषु बहवः ।
 रा. ध्यात्मिका मन्त्राः ‘अल्पशः’ कश्चित् कश्चित् ‘आध्यात्मिकाः’
 लक्ष्यन्ते । आत्मानमेव स्तोतव्यमधिकृत्य येऽभि-
 वन्द्यास्त इह शास्त्रे आध्यात्मिका उच्यन्ते ।

‘अथापि’ कश्चित् ‘स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः’ । तत्र पुनराशी- ५
 र्योग्या । किं कारणम् । आशिषो द्वयं स्तुतिः
 स्तुतिपरेषु मन्त्रेष्वशी- प्रयुज्यते । आह । किमुदाहरणमिति । उच्यते ।
 र्योग्या ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रबोचमिति यथैतस्मिन्स्तौक्ते’
 (ऋ० सं० १ । ३२ । १) । अत्र हि स्तुतिरेव
 ग्रह्यते नाशीः । सः पुनर्योग्येति प्रतिपादितम् । ‘अथापि’ कश्चित् १०
 ‘आशीरेव न स्तुतिः’ । तद्यथा । ‘सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासमिति’ ।
 आशिष आध्वर्यवे ‘तदेतत्’ एवंलक्षणं मन्त्रजातम् ‘आध्वर्यवे’
 बहुला माशेषु च मन्त्रेषु वेदे ‘बहुलं’ प्रायेण पठ्यते । ‘याज्ञेषु च मन्त्रेषु’
 कर्मकरणेषु । इतरयोरपि वेदयोरिष्टाशीरेव भवति
 न स्तुतिरेव केवला । यत्राप्पाशीरेव केवला तत्रापि तस्मार्थस्य या देव- १५
 तेष्ट तस्याः स्तुतिर्योग्या । किं कारणम् । न ह्यनभिष्टना देवताशिषं समर्धयति ।
 ‘अथापि शपथाभिशापौ’ भवतः । ‘अथा मुरीय’ इत्येकमुदाहरणं द्वयो-
 शपथाभिशापौ रपि । वसिष्ठः विल राक्षससम्मिल्यभियुक्तः ।
 स्तोऽनयर्चा शपथं प्रतिपेदे परं चाभिशाशाप ।
 ‘अथामुरीयं यदि यातुधानो अस्मि यदि यायुस्ततप पूर्यस्य । २०
 अधा स वीरैर्दक्षभिर्वि यूया यो मा मोघं यातु-
 वसिष्ठोऽनृतशंस- धानेसाह’ (ऋ० सं० ७ । १०४ । १५) ॥
 मभिदापति अवैवाहं म्रिये यदि यातुधानः स्याम् । यदि वा
 आयुः ततप तप्तवानहं कस्यचिदपि पूर्यस्य
 पुर्यस्य । अथ पुनरयातुधानमेव मां सन्तं यो मोघमनृतं यातुधानस्त्वभि- २५
 त्वेवमाह स वीरैः पुत्रैः दशभिः त्रियूथैः । त्रियुज्यतामित्यभिशापः ।

१ क. र. म. ज. प. झ. ट. ठ. ड. ‘वसित्’ ऋदेव. २ म. च. ‘तस्मिन्’;
 ज. ‘तरिमन्’ ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. इदमेत. ४ क. ख. घ. ङ. ट.
 ठ. ड. देवेष्टा. ५ म. मुरीयं. अथा; घ. झ. ट. ठ. मुरीय यदि यातुधाने.
 ६ न. र. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘पूर्यस्य’ नास्ति; च. पूर्यस्य. ७ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. ‘यूयाः त्रियूथात् त्रियु’; च. ‘यूयाः = त्रियु’ त्रियूथात्. ३१

‘अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा’ मन्त्रेषु भवति । अथापि कस्य-
चिदर्धस्याचिख्यासा मन्त्रेषु भवति । ‘न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या
अहं आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं
केपुचिद्भावकथनम् तस्माद्द्वान्यन्न परः किं चनासे’ (ऋ० . सं०

- ५ १० । १२९ । ३२) ॥ प्रजापतेः परमेष्ठिनः आर्षम् । तम आसी-
दित्तीयं चै (ऋ० सं० १० । १२९ । ३) । प्रागुत्पत्तेरस्य जगतो नापि
मृत्युरित्ययं व्यपदेश आसीन्मर्त्यस्याभावात् । न अपि अमृतम् इत्ययं व्यपदेश
आसीन्मृत्योरभावादेव । इतरेतरापेक्षया हि मृत्युधामृतं च व्यपदिश्यते । न
एव राज्याः प्रज्ञानम् आसीत् इयं रात्रिरिति । नापि अहः । एते अपि ह्यहो-
१० रात्रे यतो भगवतो विवस्वत उदयास्तमयाम्यामुपलक्ष्येते तदभावे ह्येते अपि
नास्तामित्येतद्व्यपपद्यते । आह । अथ किमसीदिति । उच्यते । अवशिष्टमप्र-
ज्ञातम् एकम् एव सर्वशक्तिमद्भावासात् । तत्कार्यकारणाभावात् अवातम्
अनिति । प्राणितीत्यर्थः । सति हि कार्यकारणभावे परमात्मनि या प्राणन-
शक्तिः सा पञ्चधा भिद्यमाना प्राणापानादिभावमापद्यते । तदभावे न
१५ वातोऽस्तीत्यवातमनित्युपपद्यते । स्वधया अनेन । तस्मिन्नेन पर-
मात्मनि यान्नशक्तिरनया निमित्तभूतया प्राणितीत्यवशिष्यते तद् ब्रह्म ।
आह । किमन्यदपि ततः परस्तात्किञ्चिदासीदिति । नेत्युच्यते । तस्मा-
द्द्वान्यन्न परः परस्तात्किञ्चिदधासीत् । इदमेव तावदतिक्रान्तसर्वभिशेषं
ब्रह्म व्यपदेष्टुमशक्यम् । अतोऽपि परस्तात्किमन्यद्विशेषतीत्यभिप्रायः ।
२० द्वितीयमुदाहरणमाचिख्यासायामेव । ‘तम आमीत्तमेसा गुह्येत्तमेऽप्र-
मायाचिख्यासाया केतं मल्लिखं सर्वमा इदम् । नृच्छेपेनाम्भविहितं
यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतेकम्’ (ऋ० सं०
दिशीत्युदाहरणम् १० । १२९ । ३) ॥ तम आसीत् अन्धेनैव
तमसा निगूढम् अवशिष्टम् अप्रज्ञातम् अमे । प्राक् सृष्टेरित्यर्थः ।

- २५ १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘अथस्य कस्यचिदर्थस्याचिख्यासा मन्त्रेषु
भवति । न मृत्युः’ २ घ. ‘मन्त्रेषु भवति’ ३ ग. ‘रात्रिर्ते’ ० । प्रजाः, घ. ङ. ट.
ठ. ‘सर्वादि’ किं चनासे ३ क. र. घ. ङ. ट. ठ. ड. ॥ ४ च । मिष्टम् । भावकृतम् ।
तर्हि प्रागु. ४ क. र. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘नादि’ नास्ति. ५ क. ल. घ. ध.
ट. ठ. ड. नास्ति. ६ घ. ट. ठ. छेने; च. छेने ने. ७ क. र. घ. ङ. ट. ठ.
‘इति’ नास्ति. ८ ग. आनीत् ० । तमः; घ. ङ. ट. ठ. आनीत्तमम् ०
२१ महि. १ च. गूढम्.

सुदेवः किं तु स सुदेवः स्याद्यैः प्रियावियुक्त एतामवस्थामाप्नुयादित्येवमेवा
परिदेवनी ।

‘ न वि जानामि यदि वैदमस्मि निष्पः संनद्धो मनसा चरामि । यदा
मार्गप्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अंशुने भागमस्याः ’ (ऋ० सं० १ ।

५

१६४ । ३७) ॥ दीर्घात्मन इयमार्पम् ।

जोधात्मनो द्वैता- अस्यामीये । न एतदहं विस्पष्टं जानामि
द्वैतवियये संशयः यदि वेदमस्मि कारणं परं ब्रह्माख्यम् अध-
वा इदं तत्कार्पं द्वैतमस्मीति । अनयोः कार्यका-

रणयोर्द्वैताद्वैतयोरन्तरा वर्तमानो निष्प. अन्तर्हितोऽविवक्षा संनद्ध-

१०

धानेकैः सदेहप्रान्थिभिः मनसा उभे अपि द्वैताद्वैते चरामि । गच्छामी-
त्यर्थः । एव सति यदा मा आगन् मामागच्छेत् प्रथमजा बुद्धिः । सा
हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथम जायते । ऋतस्य भगवत आदित्यस्य रभभूता ।
तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः प्रह्णिणसर्वसंज्ञाया । तथा सर्वमिदमसंज्ञाय परिज्ञाय
किमहं कारणसत्तर उत धौ द्वैतसत्त्व इति । ततः अस्याः कृच्छ्रप्रज्ञा-

१५

ताया वाचो भागम् अहम् अश्रुयाम् । यदिय कृत्स्ना वागभिवदति
तत्सर्वमहमाप्नुयामित्यर्थः । एवमयमात्मनिन्दापूर्वको रिलापः परिदेवनेऽप्यु-
च्यते । यदि नामैव स्यात्साधु स्यादिति ।

२०

‘ अथापि ’ मन्त्रेण ‘ निन्दाप्रशस्ते ’ भवतः । तद्यथा ‘ केवल्लाघो
भवति केवल्लादी भोजस्येद पुष्करिणीव वेश्मेति ’
एते उदाहरणं ।

‘ मोघर्षं निन्दते अप्रचेता स य ब्रवीमि वध इत्य तस्य । नार्थमर्गं
पुष्पानि नो मन्वाय केवलाघो भवति केवल्लादी ’

अनमददतो निन्दा

(ऋ० सं० १० । ११७ । ६) ॥ भिक्षोरा-

द्विरतस्येयमार्पम् । मोघ प्रितथम् । निन्दते प्राप्नोति । आह । क

- १५ १ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ द्यो यतता (ठ. ड. यतथा) वि’ . २ क.
स. ‘ देवता ’ पतयोत्पपन्नम् । न. ३ ग. जानामि । दीर्घः ; घ. झ. ट. ठ.
जानामि यदि ० अश्रुने, च. जानामि । दीर्घः . ४ क. स. ‘ तमत्र आम् ।
अस्य’ ; घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ तमम ’ . कृत्वादी धातुम् ।
निष्ठुर । अस्य. ५ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ वा ’ नस्ति. ६ घ. झ. ठ.
ड. ‘ अह ’ नास्ति, ट. भाग - अश्रुं जह ७ ग. ‘ रणे ’ मोघ. ८ ग. ज.
‘ कर्म ’ भिक्षो ; घ. झ. ट. कर्म ० केवल्लादी. ९ ग. १० घ. झ. ट. ठ. ड.
१२ भिक्षोर्वाद्विरतस्येयमार्पम् । जिष्णु । अद्वयने (ग. ड. १३ उ) निन्दा । मोघं .

इति । उच्यते । यः अप्रचेताः अप्रद्वज्जानः । सत्यम् अहं ब्रवीमि वव
इत्स तस्य । वव एव सोऽजलाग्रस्य । वरमलम्बं तेनानमित्यभिप्रायः ।
किं पुनः कारणं मोघममावन्नं विन्दते इति । उच्यते । न असौ अर्यमणम्
आदित्यं पुष्पति नापि सखायं समानख्यानं मनुष्यम् । न देवान् पुष्पाति
न मनुष्यानित्यभिप्रायः । यत एवमनः केवलाघो भवति स केवलादी ।
आत्मनैव केवलं योऽन्नमसि न देवग्नितृमनुष्येभ्यो ददाति स केवलमवमेव
प्राप्नोति । तदुक्तमन्यत्रापि ' भुञ्जते ते त्वैवं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् '
(भग० ३ । १३) इति । तस्माद्वध एव स तस्याजलाम इत्युपपद्यते ।
न ह्यसत्यमे प्रत्यवेयादददन्नमित्यभिप्रायः । अन्नसंयोग एव ह्यत्र वधोऽ-
भिप्रेतः ।

५

१०

केचित्त्वेनमनध्यात्मविदमप्रचेतसं मन्यन्ते । स ह्यस्मिन्ऽर्थे विवक्षितः ।

केवाचिन्मते अध्या- नार्यमणम् आदित्वान्तरपर्येष्यं भोक्तारं पश्यति
मिकीयमृक् नापि सखायं प्राणं वायुम् । स हि भुज्यमानेऽन्ने
करणमायं पुष्पातीति सखः । केवलं तसाववि-
द्वानात्मानमेव भोक्तारमत्र पश्यति । अतः स केवलाघो भवति । यदि हि
देवताः पश्येदेवता अन्नभोक्त्रीः स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति ।

१५

१ ' भोजार्थं च सं मृजन्त्याहुं भोजार्थास्ते कन्या ३ शुभ्रमाना । भोज-
भोजेन दत्ताया दक्षि- स्येदं पुष्करिणीं च वेदम परिष्कृतं देवमानेव
चित्रम् ' (ऋ० सं० १० । १०७ । १०) ॥

प्रायाः मर्गसा

दक्षिणा नाम प्रजीपतेर्दुहिता । तथा सूक्तम'त्मनः
स्तुतिसंबद्धं दृष्टम् । तत्रैषा जगती । भोजाय राज्ञे

२०

अश्वम् आहुं शीघ्रं संमृजन्ति संमार्जयन्ति ज्ञापयन्ति श्रुत्याः । किंच ।

१ च. विन्ति ते. २ क. ख. च झ ट. ट. ह. नापि. ३ इ त्विं ह्य.
४ क. ख. य झ. ट. 'रिव् शरी'; ग. च. ज. 'स्मिन्नी'; ठ. ड. 'सिन्ऽरी'.
५ क. ख. य. झ. ट. ठ. ड. 'न्तरपुत्रं. द. क. रा. य. झ. ट. ठ. ड. प्राणवायु;
च. प्राण वायुं ण. ७ ग. ज. देवता अन्नभोक्त्रीः ॥ हि' नास्ति. ८ ग. 'याव'०
दं; घ. झ ट. ठ. याव' मृजन्त्याहुं देव'. ९ क रा घ. झ. ट. ठ ड जगती
(क. ख. विष्टम्) । दातृशरा. भो'; च. जगती - भो' दातृशरा. १० च.
'नयन्ति भूत्याः स्तापयन्ति.

भोजाय उद्धनार्थमन्यान्वरानपास्य सखलं कृता शोभमाना कन्या आस्ते । स
हि तामर्हतीत्यभिप्रायः । किंच । भोजस्य इदं वेदम गृहं परिष्कृतं संस्कृतं
पुष्करिणीव पुष्करैर्देवतं विमानमिव चित्रम् । चायनीयमित्यर्थः । तदेत-
त्सर्वमयस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्टदक्षिणासहितात्कर्मणोऽप्येभ्यः कर्मभ्यः
५ सकाशात्कलातिरेक्यमित्येवमेवा दक्षिणाप्रशंसा ।

यथैवमिह मन्त्रद्वये निन्दा च प्रशंसा च ' एवमक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च
कृपिप्रशंसा च ' भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थमाह ।

‘ अक्षैर्मो दीव्यैः कृपिमित्कुंयस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः । तत्र
गात्रः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवि-

१० द्यूतनिन्दा कृपि- तायमर्थः ’ (ऋ० सं० १० । ३४ । १३) ॥
प्रशंसा च मूत्रवान्नामाक्षपुत्रस्येयमर्थम् । अक्षैर्मोदीव्यः

इत्यक्षदेयनप्रतिषेधः । तत्र हि बहवोऽनर्थाः
सन्ति । कृपिमिक्नुस्वेति कृपिनिधानम् । तस्या बहवो गुणाः
सन्ति । वित्ते रमस्व । स्वला एवोपाजिते बहु एतदेवेति मन्यमानो मा

१५ वित्तलोभेन दीव्यः । निजमपि वित्तं हारायिष्यसि । कृपि पुनरेतस्मात्का-
रणात्कृपस्व । हे कितव तत्र तस्या कृपौ गात्रः सन्ति । तस्या च
जामा । तत्पुनर्ममैतत्तवित्ता देवः अर्थः ईश्वरः श्रुतिस्मृत्यनुशासनद्वारेण
विविधमनेकप्रकारम् आचष्टे । उभे अपि हीमे श्रुतिस्मृती मन्वादिद्वारेणा-
दित्यान्तरपुरूपप्रभरे एव । अत इदमुक्तं सवितैर भैवेदं विचष्टे इति ।

२० ‘ एवम् ’ अनेन प्रकारेण ‘ उच्चारचरमिमाथैः ’ बहुभिः अथवा
प्रकृष्टाप्रकृत्यमप्यैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानमूने. ‘ ऋषीणा मन्त्रदृष्टयो ’
मन्त्रदर्शनानि ‘ भवन्ति ’ । विद्यमानानामर्थ मन्त्राणामृपयो येन केनचि-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ त्रिंशत् ’. २ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड.
‘ य ’ नास्ति. ३ ग. शीघ्रं. ४ मू. य. ङ. ट. दीव्यः ० सतिता. ५ क. ख.
घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ मारिम् ’. मिष्टम् । अर्थः. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
तस्या हि न. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ पुनः पुनः प मरि ’ (उ. ड. ‘ तत् ’
नास्ति). ८ क. ख. घ. ङ. ट. ‘ त्रिंशत्पञ्चविंशति ’. य. ‘ त्रिंशत् ’. ९ क.
१० ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ यत्र हि न ’. ११. ‘ यत्र न ’ हि.

निगितेन निदानभूतेन हर्षशोकनिन्दाप्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति
 न तु कर्तार इत्यभिप्रायः । तदप्यर्थानुक्रमेण
 अनादिमन्त्राणाम्- निदानमात्रं चोभयमुपेक्षितव्यम् । परिज्ञातार्प-
 ण्यो द्रष्टारो न तु निदानो हि सुखमनेकत्रिपथ मन्त्रार्थमवबोद्धुं
 कर्तारः शक्नोति । तदेतदिह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण
 प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवतः स यज्ञा
 वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति
 याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रा-
 योदेवता वासिष्ठाचारो बहुलं लोके देवदेवत्वमतिथिदेवत्वं पितृ-
 देवत्वं याज्ञदैवतो मन्त्र इत्यपि सदेवता देवतावत्स्तूयन्ते यथा-
 भ्रमभृतीन्योपधिपर्यन्तान्येथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि (निष० ५ । ३ ।
 २९—३६) । स न मन्येतागन्तुनिवार्थान्देवतानां प्रत्यक्षदृश्य-
 मेतद्भवति माहाभाग्यादेवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एक-
 स्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्येव सत्त्वानां प्रकृतिभूम-
 भिरूपयः स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसर्वनाम्नोद्येतेतरेतरजन्मानो भवन्ती-
 तरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्या-
 त्माश्वी आत्मायुधमात्मेव आत्मा सर्व देवस्य देवस्य ॥ ४ ॥

१०

१५

Re

२०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. निन्दाहर्षशोकप्रशं. २ घ. सुखं ल. ३ क.
 ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. शक्नोतीति. ४ ठ. ड. ३ (ठ. ' ३ ' नास्ति) निरु-
 क्तवृत्ती उत्तरपटके (ड. निरुक्तोत्तरपट्कभाष्ये.) प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः.
 ५ क. ख. छ. त. द. ' नाना. ४ । अथा. ६ छ. य. घ. ड. ' वार्था देव',
 ठ. ' वार्था देव', त. द. ' वार्थानां देव'. ७ ठ. ड. ' वन्ति । आपि'. ८ त. ' तिभूम'.
 ९ क. ख. ड. थ. घ. ड. ' नाम्नाये', त. ' नाम्नाये' म्या. १० क. ख. छ.
 त. द. ' त्माश्व आ'. ११ क. ख. देवस्य । ५ । हनि सत्त्वानादस्य प्रपदः
 पादः, छ. त. द. ५.

‘ तथेऽनादिष्टदेवता मन्त्राः ’ । इहैतदुक्तम् । ‘ यत्काम ऋषिर्घस्या
 देवतायामार्घपत्न्यभिच्छेन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तदैवतः स
 अनादिष्टदेवतेषु मन्त्रो भवति ’ इति । तदेतत्प्रकटदेवतालक्ष-
 मन्त्रेषु देवतोपपरीक्षा णेषु मन्त्रेषु मन्त्रदेवतालक्षणमुपपद्यते । ये त्वना-
 दिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्रास्तेषु देवता कथमन्वेष्येति
 सदेतद्विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । येऽनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः ‘ तेषु ’
 देवताया अतः परं परीक्षा उपपत्तितो भविष्यतीति वाक्यशेषः ।

‘ यदैवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तदेवता भवन्ति ’ । यदैवतः स यज्ञो
 यस्मिन्यज्ञे तेऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गा मन्त्रा विनि-

१० यज्ञप्रकरणाद्यज्ञा- युज्यन्ते तदैवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा ।
 ज्ञप्रकरणाद्वा देवता ‘ आग्नेयोऽग्निष्टेम ’ इति श्रूयते । तत्र योऽना-
 निर्णयः निष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स्यात्स आग्नेय एव

स्थात् । प्रकरणाद्धि सदिग्धदेवतेषु देवतानियम
 इति श्यायः । ‘ यज्ञाङ्गं वा ’ । प्रातःसवने यो विनियुज्यते स आग्नेयो

१५ यो माध्यन्दिने स ऐन्द्रस्तृतीयसवने यः स आदित्यः । आह । अथाप्यत्र
 यज्ञात् कथं मन्त्रेषु देवतापरिज्ञानमिति । अथ पुनरन्यत्र यज्ञाये वर्तन्ते
 येषामुत्सन्नः प्रयोगः । ‘ उत्सन्नयज्ञो वा एषः ’

यज्ञादन्यत्र प्राजा- (भैत्रा० सं० १ । ११ । ६ ॥ ४ । ३ ।

पत्या इति याज्ञिक- ३ ॥ तै० स० ४ । ३ । ४) इत्युत्सन्नता-

२० मतम् । अपि दर्शयन्त्येव ब्राह्मणम् । तेषामन्त्रप्रकरणप्रयो-
 गेषु वाच्यतामप्रयोगविनियोगकल्पैर्बुद्धे ‘ किं ब्राह्म-

णस्य पितां पृच्छसि किं नु मातरम् । श्रुतिदिस्मिन् वेध स पितामहः ।
 इत्यादिषु कथमन्वेष्ट्या देवतेति । शृणु ‘ प्राजापत्याः ’ ते मन्त्राः । इति

१ ग. घ. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. “उत्सु”. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. .
 कनिष्ठन हति”. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ऐन्द्रो यमृतीयसवने ष”.
 १५ ग. ज. कनेषु कथननेष्ट्या”. ६ घ. “किन्तु, ठ. ड. “किं मात”.

योऽज्ञेताः । मन्यन्ते । किं कारणम् । ' अनिरुक्तो हि प्रजापतिः ' (मैत्रा०
सं० ३ । ६ । ५) अनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च

नाराशंसा इति मन्त्रा इत्येतस्मात्सामान्यात् । ' नाराशंसाः ' ते
नैरुक्तमतम् इति ' नैरुक्ताः ' मन्यन्ते । नाराशंसोऽग्निर्विश्वो वा ।
वक्ष्यति हि ' यज्ञ इति ' कार्यकयोऽग्निर्गिति ५
शाकपूणिः ' (निरु० ८ । ६) इति । यज्ञशब्देन च विष्णुरुच्यते ।
' विष्णुर्वै यज्ञः ' (मैत्रा० सं० ४ । ३ । ७ ॥ ऐ० ब्रा० ३ । ४)

इति हि विज्ञायते । ' अग्निर्हि भूयिष्ठमादेवतानाम् ' (मैत्रा० सं० ४ ।
७ । ८) इति । अतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात् ।
सर्वदेवताश्रयणाच्च ' अग्निं सर्वा देवताः ' ' अन्नं वै सर्वा वसति देवता ' १०
इति विज्ञायते । यस्मिन्नपि पक्षे, नाराशंसो यज्ञस्तस्मिन्नपि पक्षे यज्ञमभव-
त्मादस्य जगतो यज्ञस्य श्रेष्ठ्यम् । ' अपरिग्रहं च श्रेष्ठगामि ' इति
न्यायः । ' कोचित्तु येन नराः प्रशस्यन्ते स
' नाराशंसशब्दस्य । नाराशंसो मन्त्र इति हि पश्यन्तो मनुष्यस्तुत-
व्युत्तरपा अनाविष्कृत- यस्ता इत्येवं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । न हि मनु- १५
रादेवता मन्त्रा मनुष्य- व्याणःमनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रैः स्तुतिरुपपद्यते ' दुर्बो-
स्तुतिपरा इत्ययुक्तम् । ' स्यात्वात्तेषामन्यदुद्धिन्नाच्च मनुष्याणामिति ।

। ' अपि वा सा कामदेवता स्यात् ' । अपि वैवमन्यथा स्यात् । सा
शक्रु स मन्त्रो योऽनाविष्कृतलिङ्गः स कामदे-
। कामदेवता वा षतः स्यात् । कामतो हीच्छातस्तस्मिन्देवता २०
कल्पयितव्येभ्यभिप्रायः । किं कारणम् । गुणपद-
मयो हि सः । न हि तत्र देवतासंविज्ञानपदमन्यतर्भेदेवताविशेषप्रख्याप-
कमस्ति यतो विशेषात्कस्यांविदेकस्यां देवतायामन्याम्यो व्यावृत्त्यावतिष्ठेत् ।
गुणपदानां च सर्वेषां सर्वदेवताश्रयत्वाद्वैश्वर्ययोगान्तर्गतां देवतानामिति ।

१ ग. च. ज. नारा०. २ ठ. ड. नाराशंसो यज्ञः. ३ ग. ज. इति ह कां; च. २५
इति ह कां हि. ४ क. ख. ड. कार्यकयो; घ. स. ट. कार्यक्यो; ग. कार्यक्यो
घ; ज. कार्यक्यो; च. कार्यक्यो. ५ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. ह. ६ क.
ख. प. स. ट. ठ. ड. इति ह विं. ७ क. स. ग. च. ज. घ. स. ट. नारा०.
८ घ. स. ट. ठ. ड. मनुष्येष्टपम्. ९ क. स. ग. स. ट. ठ. ड. 'हि' नारि.
१० ग. ज. वैव. ११ ठ. ट. हीच्छा अतः. १२ ग. ज. 'सातप'; च.
'सातप'. न. १३ ग. घ. स. ट. ठ. ड. 'तमदेव'. २७

- ‘ प्रायोदेवता वा ’ तस्मिन्मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः । प्राय इति
 प्रायोदेवता वा ह्यधिकार उच्यते । यदेवताधिकारे ह्यध्ययनपाठा-
 नुक्रमे योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति स
 तदेवत एवेति बोद्धव्यम् । तद्यथा । अन्यैधिकारे वर्तमाने आग्नेय एव
 मन्त्रो भवतीन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथवा ।
 ५ अधिकारार्थे प्रायः- प्राय इति बाहुल्यमुच्यते । तद्यथा । अनृतप्रायो
 शब्दः देवदत्त इत्युक्तेऽनृतबहुल इत्येवगम्यते । एव-
 मिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् । “ अस्ति
 १० बाहुल्यार्थे वा ह्यन्वारो बहुलं लोके ” । अस्ति हीयं लोके बहु-
 लस्य भूयस्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो
 यदन्यदवशिष्यते तत्साधारणम् । तद्यथा । कश्चिद्रूही निर्दिशतीदं मे ‘ देव
 द्वितीयमर्थं लोका- देवत्वं ’ द्रव्यमिदम् ‘ अतिथिदेवत्वं ’ इदं ‘ पितृ
 चारः समर्थयति देवत्वं ’ इति । तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेयदन्यद-
 वशिष्यते तदेवपितृमनुष्याणां साधारणं भवति ।
 १५ तथा च निर्वपणकर्मणीदं देवानामिति निरुक्तमभिप्राश्येदं नः सहेति शेष-
 मभिप्राश्यते साधारणत्वप्रख्यापनार्थम् । एवमिहाप्यादिष्टदेवतालिङ्गात्मन्त्ररा-
 शेयोऽन्योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रराशिः स्यात्साधारण्याद्बहुदेवतो विद्मै-
 देव एव स्यादिति । आह । कः पुनरेतस्मिन्विचारे निश्चयः । उच्यते ।
 याज्ञदेवतो मन्त्र इति निर्णयः ‘ याज्ञदेवतो मन्त्रः ’ इति । योऽनाविष्कृतदे-
 वतालिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्यादेवतो वा ।
 २० ‘ विष्णुर्धे यज्ञः ’ इति हि विज्ञायते । विष्णुर्धे

- १ प. ट. बोद्धव्यः; ठ. ड. बोद्धव्यः. २ प. ट. अग्निपिमा; ठ. अग्निपिमा;
 ड. अग्नेयपि. ३ प. स. ट. ठ. ड. इत्येषज. ४ च. बाहुल्यस्य. ल. ५ क. ल.
 प. स. ट. ठ. ड. ‘ लोकां भवति । तं. ६ क. स. प. स. ट. ठ. ड. इदं मे
 १५ अनि. ७ क. स. प. स. ट. ठ. ड. इदं मे पि. ८ क. स. प. स. ट. ठ. ड.
 ‘ चरुनिर्व. ९ क. स. प. स. ट. ड. देवनामा; ट. देवनामा. वा. १० क. स. प.
 स. ट. ठ. ड. ‘ भवति सर्वेषां; च. मृश्यते छायां सति सर्व. ११ क. स. प.
 स. ट. ठ. ड. ‘ नादिष्टे. १२ क. स. प. स. ट. ठ. ड. स्यात्सर्वेषां साधारण्यद;
 च. स्यात्सर्व. तर्कसा. १३ क. स. प. स. ट. ठ. ड. नैवदेवः स्या; च. विष्णु
 १४ ग. न. पुनरस्मि. १५ क. स. प. स. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. १६ क.
 ११ स. प. स. ट. ठ. ड. ह. १७ क. स. प. स. ट. ठ. ड. ‘ वा ’ नास्ति.

पुनरादित्य एव नैरुक्तानां युस्थाने समाध्नात् (निघ० ५ । ६) ।

याज्ञ आदित्य- ' यच्च किंचिद्व्यवहितमादित्यकर्मै तत् ' (निरु० ७ । ११) इति वैक्ष्यति ।
देवतः तस्मादादित्यदेवतः सा मन्त्र इति स्यात् ।

अथवा देवतः सा मन्त्रः । देवतास्मिन्-देवतेति देवतः । अविशिष्टं हि ५

देवत आप्तयः देवतात्वमप्रावेन सर्वदेवताभिवादात् । ' अग्निर्वै सर्वा देवताः ' (काठ० सं० १० । १) ।

इति हि विज्ञायते । ' अग्निर्वै देवतानां भूषिष्ठमाक् ' इति च । ' अपारि-
ग्रहं च प्रधानगामि ' इति न्यायः । तस्मादाप्तयः स मन्त्रः स्यादिति ।
तद्यदुपोद्धात उक्तं ' नाराशंसा इति नैरुक्तः ' तदेव ' कार्यक्य- १०
शाकपूर्णमतेनाववृतं यज्ञोऽग्निर्वैति तौ हि नैरुक्ताविति ।

' यदेवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तदेवता भवन्ति ' इत्येवमादीनामपरो

' यदेवतः ' व्याख्यामार्गः । ' यदेवतः स यज्ञः ' । यदे-
वतं प्रधानं हविः । तद्यथा । प्रकृतायैन्द्रं
इत्यादिपरं व्याख्या सान्नाय्यं माहेन्द्रं वा (तै० सं० २ । ५ । १५
३—४) । तत्संस्कारपरं इत्येवादयः (सर्वास्तु

' यज्ञःसंहितास्तु) । तेऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति माहेन्द्रा वा ।
यदेवते वाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते तदेवता एव भवन्ति । तद्यथा ।
' कुषिदङ्ग ' (ऋ० सं० १ । १३१ । २) इति प्रजापत्यग्रहणे
विनियोगाद्यौजापत्य एव भवति (भैत्रा० सं० १ । ११ । ४) । २०
' यज्ञाङ्गं वा ' इत्याद्याद्याभिप्रायेण । ' ऋक्भोऽसि शाक्वरः ' (भैत्रा०
सं० १ । १० । १२) इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः पूर्णसुनासादनमन्त्रः
सौवे विनियोगात् । तस्य च प्राजापत्यव्याधौजापत्यः ।

१ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ' इति हि व' । २ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड.
ह. ३ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. नैरुक्ता इति तदे'. ४ ग. ज. कार्यक्य'. ५ ग.
ज. यदेवतः. ६ ग. ज. यज्ञा'; च. यज्ञा० या. ७ ग. ज. यज्ञा'. ८ ग. ज.
पूर्णः सुगता'; च. पूर्णः सुगता' वा. ९ च. यज्ञा० या.

‘अथान्यत्र यज्ञात्’ । कान्यत्र यज्ञान्मन्त्राणां विनियोगः । उपरि-
 ५ ‘अथान्यत्र यज्ञात्’ इत्यस्य रणप्रत्ययज्ञपप्रायश्चित्तेषु नैष्ठिकब्रह्मचारिण्यस्य ।
 ‘यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदेयतत्राहणेन मन्त्रेण योजयति बाध्यापयति वा स्वाणु वैच्छति गैतं वा पतति य वा मीयते यातयामान्यस्य छन्दसि भवन्ति’ (आर्षेयब्राह्मणम्) इति प्रत्ययायश्रवणात्सर्वत्रान्वेष्या देयतेत्यारभ्यन्यमथान्यत्र यज्ञादिति ।

‘प्राजापत्या इति याज्ञिकाः’ । प्रजापतिस्तेपूजाकरणादिकर्मसूपास्य
 ‘प्राजापत्या इति याज्ञिकाः’ इति याज्ञिका मन्यन्ते स हानिरुक्त इत्य-
 १० ‘नाराशंसा इति नैरुक्ताः’ निरुक्तासामान्यात् । ‘नाराशंसा इति नैरुक्ताः’ । सौर्या वा आग्नेया वेति ।
 ‘अपि वा कामदेवता’ । ‘अपि वा सा कामदेवता स्यात्’ ।
 अनाविच्छन्ददेवतालिङ्गे मन्त्रे वा विचार्यते देवता कास्मिन् देवता स्यादिति सा कामतः कल्प्या । इच्छात इत्यर्थः । गुणपदमयत्वात्तस्य । न मन्त्र-
 वाक्षसामर्थ्यादेरता नियम्यते तत्र । किं तर्हि । प्रयोक्तुराश्रयसामर्थ्यात् ।
 १५ अथवा । प्रयोक्ता यन्कामस्तं मन्त्रं प्रयुज्जे तस्य कामस्य वा देवताविप-
 तिर्तामेव तस्मिन्नाभिर्संक्षीत । ‘प्रायोदेवता वा’ इति समानमेव पूर्वण ।

‘अपि ह्यदेवता देवतावत्सूयन्ते’ । ‘यत्काम ऋषिर्यस्या देवता-
 यामार्धपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते’ इति मन्त्रदे-
 २० अदेवता देवता- वताल्लक्षणमुक्तम् । तदुपपद्यते देवतानामार्ध-
 यास्तूयन्ते पस्यतंश्चत्वात् । अनाविच्छन्ददेवतेष्वपि संविहा-
 तपदामावाकल्पते देवता कामस्याविपतिरपि ।
 यत्र तु छुटमदेवता देवतावत्सूयन्ते ननु तत्रैतदल्लक्षणं व्याहृत्यते । तदथा ।
 ‘अद्वयप्रभृत्योपाधिपर्यन्तानि’ (निघ० ५ । ३) । एतस्मिन्मार्गे कानि-
 चित्सत्त्वानि कानिचिद् द्रव्याणि । अद्वयदीनि सत्त्वाम्यथादीनि द्रव्याणि ।
 २५ तानि च पुनरासन्नमये चेतयन्ते नास्तं नानागतमिति । आत्मनेऽपि च
 रितारहितं न प्रतिपद्यन्ते । तानि कथमभिष्टुताणि स्तोत्रभिमनस्यार्थस्य

१ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. यज्ञात्प्रायश्चित्ते मन्त्राः. २ घ. यजति यज्ञः.
 ३ ग. घ. ज. वा पतति. ४ ग. ज. मी वा पतति; घ. गतं वा यजति.
 ५ ठ. ड. ‘वा’ नास्ति. ६ ग. घ. ज. ‘तामेव’ नास्ति. ७ ग. घ. ज. घ.
 ८ ग. ट. ठ. ड. ‘विच्छन्दसु’. ९ ग. ‘न्यानि’ पतः. १० घ. ‘पर्यन्ते’ ते.

पतित्वं करिष्यन्ति । न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशेषतो विदुः ।
अपि चादनादिषु चित्तिरपि काचिदस्ति । न त्वक्षादिष्वसावस्ति ।
तस्माच्छिष्यो भेषावी 'न मन्येत' न ज्ञानीयात्सम्प्रगविरुद्ध-
मेतद्वस्येण लक्षणमुच्यत इति । अपि च सुतरां न मन्येत 'आगन्तूनि-
बार्थादेवतानां' मन्यमानः । अथ के तावदेते

आगन्तव्य एतेऽ. मनुष्याणामनित्याभामश्चादयोऽर्था आगन्तव्योऽ.
र्था अश्चादयः । तस्मा- पायिनश्चानित्याः । तद्यदि देवतानामप्येवमेव
स्तुतिरयुक्ता ततस्तासां तेषां चानित्यत्वात्स्तुतिरनर्थिका ।
अपि च । 'प्रत्यक्षदृश्यमेव दूयति' । अन्यश्च

एवैतद्वदप्येत । यथोपकरणमश्चादय उपरुर्नन्या मनुष्याः । देवतानामपि,
चेन्द्राभिर्सूर्यप्रभृतीनामुपकरणं हरिरोहिद्वरित्प्रभृतयोऽश्वाः । तस्माद्दुमपे-
यामुपकरणोपकर्तव्यतासामान्यमनुष्याश्च वदन्तित्यनभिपति युक्तम् । यत्त
शिष्यो न मन्येत नैतत्संन्यगमिधीयन् इति तस्मात्प्रतिसमाधातव्यमेतदि-
त्युपोद्बोध्योत्तरमुच्यते । 'माहाभाम्यादेवताया एव आत्मा बहुधा स्तूपते'

नायुक्ता देवतानां यस्मात्तस्मात्सर्वमेतत्सम्प्रगिति । भजयत इति २५
मागः । सेवयत इत्यर्थः । तर्हि पुनैरश्वम
माहाभाम्यात् महत् । 'अणिमा माहिमा लयिमा प्राप्तिः
प्राकाम्यमेव च । ईशित्वं चै वशित्वं च यत्र

कामावसायिता' इत्येवमनेन महत्तैश्वर्येण भजयत महदेतदैश्वर्यं भजत
इति वा महामभा देवता । तद्भावो माहाभाम्यम् । तस्मान्माहाभाम्याद्वैतैरे-
कोऽपि सन्देवतामा बहुधा स्तूपते प्रकृतिभेदेनोपकृतिभेदेन वा वर्ध-
मानः । निगमोऽपि हि मन्त्रैश्वर्यप्रदपापको 'रूपंरूपं मघरा बोम-
वीति' (ऋ० सं० ३ । ५३ । ८)

देवतानानात्वं निग- ईश । यथा च उक्तं तथा लक्षणं प्रवर्तितुम-
मेन प्रस्थाप्यते ईति दृष्टानुविधानाच्छन्दसः । छन्दसि हि उक्त्ये २५

१ य. 'विचि'. २ क. ख. 'वति' । ४ । अथा'; ग. ज. 'वशीत्युक्तं तस्मा';
३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. तस्मात्स शिष्यो'. ४ ग. च. ज. ड. 'र्था दे'; ठ.
'माहे'; ५ क. ख. प. झ. ट. 'च' नास्ति. ६ ग. ज. ख. च. यो' व.
७ य. 'च' नास्ति. ८ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. महदैश्व', च. महदैश्व' दे.
९ क. ख. प. झ. ट. 'देव वा अय'. १० क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'वीनि'.
पथा यथा'; ग. ज. 'वीनि यथा । यथा च', च. 'वीनि'. यथा च' यथा.
११ प. ड. ठ. ड. 'हि' नास्ति.

नानात्वे देवतासं-
वादः प्रमाणम् । हवि-
र्वहनादिकर्माणि च

यावदभिधानं देवतानानात्वविधिव्यवस्था । संवा-
दसूक्तानि च कयाशुभादीनीन्द्रमरुदादिसंवा-
दव्यपदेशहेतुना गमयन्ति । तदशक्यमपासितुम् ।
तथा त्रिस्थानानां यान्यसंकरवर्तीनि हविर्वहन-

५ रसानुप्रदानरसादानलक्षणान्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि छिद्धान्यर्थदर्शनहेतूपवृ-
हितानि त्रित्वं गमयन्ति तदशक्यमपासितुम् ।

नानात्वनिरासादै-
कात्म्यम्

तथा चैकात्म्यम् ' इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमौद्दुः '
(ऋ० सं० १ । १६४ । ४६) इत्येवमादयो
गमयन्ति निगमाः । तदप्यशक्यमपासितुम् ।

१० त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेष्वैश्वर्यमपरेहीणं देवतायाः । तत्रैवं सत्यै-
कात्म्यं तावदाश्रित्य प्रतिसमाधानम् । माहोभाष्यदेकस्य देवतात्मनः

अङ्गाङ्गित्वं नाना-
त्वस्य हेतुः

प्रकृतिभेदेन याप्रकृतिभेदेन वेति । चेतनाचेतन-
विकरणवर्षि-यादत्मानं विकुर्वतोऽस्यान्ये देवाः
प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापे-
क्षमन्यत्वम् । अनन्यत्वमेकेन देवतात्मना महता

१५

सह । यथा घटादीनां मृदा । न ह्यङ्गिनमङ्गानि व्यतिरिच्यन्ते भेदेनाग्रहणात् । न
एकत्वस्य च

वर्द्धान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति । न ह्यधिष्ठा-
नमनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति । तस्माद-

अग्नीन्द्रसूर्या एकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि जातवेदोधापुभगप्रभृतीनि शकुन्त्यश्वप्रभृतयश्च ।

२० काव्यङ्गानि कानि
प्रत्यङ्गानि च

प्रत्यङ्गानि । स एव महानात्माग्नीन्द्रसूर्या-
न्त्यङ्गप्रभृतेभ्यः च्युत्स्वभूतेभ्योऽपि सन्त्यङ्गया
सूयते ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. तदपि आशुः; च. तद-शुः पि आ. २ क. रा.
घ. ङ. ट. ठ. ड. 'माहिमित्यादयो'. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'धानम् ।
एकरणमनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । माहा'; ग. ज. 'धानम् । महा'; ख.
'धानम् । - महा' एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । ४ क. ल.
घ. ङ. ट. ठ. ड. 'न्यत्वं त्रिके' ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'द्वान्यनि'. ६ क.
१८ ख. घ. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'न आशा'; च. न आशा' आ.

‘अपि च’ एवं कृत्वा ‘सत्त्वानाम्’ अत्रादीनां ‘प्रकृतिभूमिभिः
 श्रवयः स्तुमन्तीत्याहुः’ । प्रक्रियन्तेऽस्यां सर्वे
 सत्त्वानां स्तवैः विकारा इति प्रकृतिः सत्तालक्षणो महानात्मा
 प्रकृतिरेव स्तुयते हिरण्यगर्भ इति । वक्ष्यति हि । ‘स एव महा-
 यस्मात्तानि प्रकृतेर- नान्या सत्तालक्षणस्तत्परं तद्वत् स भूताना ५
 भिन्नानि’ सैषा भूतप्रकृतिः’ (निरु० १४।३) इति ।
 तस्या भूमा बहुत्वम् अनेकधा विपरिणामः
 स्यात्परजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि बहुत्वानि यानि सत्त्वानां तेनान्यविप-
 यत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात्कारणमहिमभिस्तान्पद्मादीन्यभिष्टु-
 यन्तीत्याहुरात्मविदः । तद्यथा । ‘यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सौधस्थमात्मान्तरिक्षम्’ १०
 (मैत्रा० सं० २।७।२) इत्येवमादीनि । आत्मैव सर्वं स्थावरजङ्गममित्येत्या-
 इत्येवमे ‘मूलेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा’ (मैत्रा० सं० ३।१२।७)
 इत्येवमादिभिस्तेन तेन वैशेषिकेण स्थावरजङ्गमामना प्रकृतेरभिन्नेनावस्था-
 नेनावस्थितौ महानेवात्मैव गते । न सा देवता यागमर्हति । यावच्चान्यदपि
 किञ्चिदधर्मकारमदेवताभिमतमिग्यते गृह्ये च बलिप्रभृतिरुर्ध्वं सर्वत्र स १५
 एवेत्युपेक्ष्यम् ।

‘प्रकृतिसार्वनाम्न्यौच’ एतदुपपन्नं नैता अदेवता देवतायस्तुमन्ते
 क्रितुं महान्देशं विविधरूपः स्तुयत इति । प्रकृ-
 तिसार्वनाम्न्यौचिनि । नतिमात्रं नाम नमनं संज्ञौ ।
 स्यादेतदुपपद्यते सर्वत्रेन नाम सर्वनाम । प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृ- २०
 तिसर्वनाम । तद्भावः प्रकृतिनार्वनाम्न्यम् । तस्मा-
 त्प्रकृतिसार्वनाम्न्यद्वेतोः । यस्मान्माहाभाग्ययुक्ता देवता प्रकृतिर्यस्माच्च
 सर्वत्रेन नता तस्माद्वेतोर्नैता अदेवता देवतायस्तुमन्ते ।

अपि चैतन्मैत्रिभिहितम् ‘आगन्तूनिवार्थान्मन्यमानो हारोरोहिद-

- १ अ. ‘अपि सर्वं’ च. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘इतिः ॥ सत्ता’.
 ३ ग. ज. ‘कृतिर्भू’; च. ‘इतिर्भू’ ते ४ घ. कार्यकर. ५ क. र. घ. ङ.
 ट. ठ. ड. शरीरमात्मा; च. सौधस्थमा सौध. ६ ग. ज. ‘तेन’ सहदेव;
 घ. ‘स्तेन’ वे० तेन. ७ ग. ज. ‘इतिरे’; च. ‘इतिरे’ ते. ८ ग. ज. ‘हृष्टिरेव’
 तत्. ९ क. ‘हृष्टिरेव’; च. ‘हृष्टिरेव’ ते. १० क. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘नाम्न्यत्’.
 ११ क. र. घ. ङ. ट. ठ. ड. महानेवात्मना विभक्तः स्तु. १२ च. ‘नमनं न’
 सज्ञा. १३ क. ख. घ. ङ. ट. ड. नाम्ना. १४ क. ख. ग. ज. न. ङ. ट.
 ठ. ड. ‘२३’ नास्ति.
 ८०

रीतादीनीन्द्रादीनां मनुष्याश्च वदनित्यत्वमत्रेत्य न सम्यगभिधीयत इति

स न मन्येत' इत्यत्र ब्रूमः । मनुष्यधर्मवि-

देवताधर्मो मनु- परीता हि देवताधर्मोऽनैश्वर्यान्मनुष्याणामैश्वर्याच्च

धर्मद्विभक्तः देवतानाम् । तत्कथमिति । यतो भेदमाश्रित्य

प्रतिसमाधीयते । ' इतरेतरज-मानो भवन्ति ' ।

इतरेतरप्रकृतयो देवा ऐश्वर्यात् । न मनुष्याणामियं शक्तिरस्यनैश्वर्यात् ।

मनुष्याणां हि पिता पुत्रं जनयतीति पिता

प्रकृतिः । न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जन-

यति । देवतानां त्वग्नेः सूर्यो जायते । ' एष

प्रातः प्रसूयति ' (मैत्रा० सं० १ । ५ । ७)

इति ह विज्ञायते । तस्मात्सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः । सूर्याच्चाग्निः सायं जायते ।

तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः । अदिनेर्दक्षो दक्षाच्चादितिरिति (ऋ० सं० १० ।

७२ । ४) । अथाध्यामेऽपि ' कोष्ठयदग्नेर्नाद इन्द्रो बलादिन्द्रान्मध्यमानोऽग्निः '

इत्येवमादि । स एष संध्याप्यचिन्त्यो देवताधर्मः । तासामानन्त्यान्मैहाभा-

ग्यस्य । तत्रैवं सप्तशक्यमध्ययसातुं यथा मनुष्या-

णामागन्तवोऽश्वादयस्तथैव देवानामपीति । त-

स्मादेषानुपपत्तिरनागन्तुः सादेवादीनामिति ।

अथ किमर्थमैश्वराः सन्तो देवा जायन्त इति । कर्मजन्मानः । कर्म-

फलसिद्धये लोकस्याग्निचायुसूर्या जायन्ते । न

ह्येनेभ्य ऋते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात् ।

विद्यमानमपि चैश्वर्यमैश्वर्यवति न प्रख्यातिमि-

यादीशितम्यमर्थमप्रतीत्य । तस्मादैश्वर्यप्रस्थापनाय जायन्ते कर्मफलसिद्धौ

लोकमनुविष्टान्तः । पुनः पुनर्जायन्ते ।

' अत्माजन्मानः ' । योऽमी ' एक आत्मा बहुधा

स्तूयते ' इत्युक्त उपपात्तसर्वमूर्तिः स्थितायुपरतसत्रे-

मूर्तिः प्रलये भावास्त्यः सन्मात्रः मार्गं काले योऽत्मानं विभज्य जगद्वाचं विभर्ति

१ क. स. प. स. ट. ठ. ड. दक्षिणा. २ क. स. प. स. ट. ठ. ड. सूर्योऽ-

जायत; च. जायते° अजायत. ३ घ. प्रमुषव°; ट. प्रमुषति° स; ग. च. ज.

ठ. ड. प्रसूयति. ४ च. दि. ५ च. संजायते. ६ ठ. ड. अदिनेर्दक्षो अजायत

दक्षादितिः परीति मृष्यन्तसात् । अथाध्या° . ७ ग. ज. अथाध्यामनेपि कोष्ठाद°;

च. स. ट. ठ. ड. ' अथ ' नास्ति. ८ क. स. च. ' न्यान्महा'. ९ क. स. प.

स. ट. ठ. ड. देवताना°. १० क. च. प. स. ट. ठ. देवता. ११ ग. ज. आत्मनः

१२ क. च. प. स. ट. ठ. ड. इत्युपपात्तः सर्व°; ग. ज. इत्युपपात्तः (च. इत्युपपात्तः)

१३ सर्वमूर्तिः स्थिता°; च. इत्युपपात्तः ट.

तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मान्न जायत इति चेत्तत्

कामकारेण देव- सर्वं तस्माज्जायते । न कामकारेण । देवास्तु तमा-
तानां जन्म अकाम- त्मानं पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते ।
कारेणेतरेषाम् किमेषां जन्म । यदेयामिच्छतां संकल्पानुविधा-
यिकर्मनुरूपं यथाकालमात्मनः कार्यकारणमुप- ५

चते तदेयां जन्म । तदनीश्वराणां नास्ति ।
यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तसंकल्पानुविधायिनात् ' आत्मैवैषां रथो भव-
त्स्यामाश्वा आत्मायुधमात्मेय आत्मा सर्वं देवैस्य देवस्य ' । तत्र यदुक्तम्

रथादिसर्वमात्मैव

' अश्वादीनि मत्स्वान्यश्वरथप्रभृतीनि च द्रव्याण्य-
देवताः ' इत्येतदयुक्तम् । देवता एवेमाः । १०

रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं विहृत्य प्रकृति-
भेदेन रथादिसाध्यमर्थं साधयति । सा तद्रूपा सती रथादिस्तुत्या स्तूपते
सौ तारस्तुतिसमवेतमर्थमाशंसितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितुमलमिति ।

तस्मात् ' महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि ' (नि०
६० ७ । ५) । तासामेव तिसृणामन्यादीनां महाभाग्यादेर्भययोगादा- १५

एकैकस्य माहा- त्मानमनेकधा विर्कुर्वतीनामेकैकस्याः प्रतिविकारं
भाग्याद्बहुनामधेयत्वम् नामधेयप्रतिबिम्बात्तेनैव रूपेण धारयन्त्यात्मान-
मिति ' यकाम ऋषिर्वैष्वा देवतायामार्धपत्न्यमि-
च्छन् स्तुतिं प्रयुञ्जे ' इत्यस्य लक्षणस्याव्या-
घातः । तस्मात्सम्भवेवोक्तमिति । अथवा । स्तुतिसंक्रमन्यायेन चतुर्द- २०

तेन 'यकामः०' शेषव्याये ' यज्ञसंयोगाद्वाजा स्तुतिं लभेत '
इति लक्षणं युक्तम् (निरु० ९ । ११) इत्यत्र पुनः प्रति-
समाधास्यामहे ॥ ४ ॥

द्वां दशाध्ययस्य प्रथमः पादः ।

२५

१ क. ख. घ. ङ. ट. तदेवैषा. २ क. ख. ङ. ' देवस्य ' तद्वैष. ३ ग.
न. विदुर्वन्ती. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. सा ' यस्तु '. ५ च. दा. ६ ग. न.
विदुर्वन्ती. ७ ग. च. ङ. ट. ठ. ड. ' मिच्छन्तु '. ८ घ. ङ. ट. निरुक्तीकार्या
दादशास्य मं, ठ. इति निरुक्ता आदिनः दादशास्य उत्तरपदस्य स्याप्यसाय
चतुर्थः खण्डः ४४॥ ८. इति निरुक्तीकार्या दादशाप्यासाय सप्तमः पादः । इति
नैऋतीयखण्डके प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ४४ ॥

२१

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो
 वान्तरिक्षस्थान. सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहाभाग्यादेकैकस्या
 अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्व-
 १ पुर्व्वहोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्थुः पृथग्वि स्तुतयो
 ५ भवन्ति तथाभिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि
 विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र सस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यं
 यथा पृथिव्यां मनुष्याः पञ्चवो देवा इति स्थानैकत्वं च संभोगैक-
 त्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च
 संभोगोऽग्निना चेतस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

१०

‘ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ’ । अत्रोपोद्घातः । ‘ सैषा देवतो-
 पपरीक्षा ’ इत्यधिकारे वर्तमाने ‘ यत्काम श्रैयिः ’ इत्येवमादि मन्त्रदेवता-
 लक्षणमुक्तम् । तत्पुनरदेवतात्वादश्वादीना ‘ मा नो मित्रो वरुणो अर्जमायुः ’
 (ऋ० सं० १ । १६२ । १) इत्येवमादिषु व्याह्न्यमानमपेक्ष्य ‘ स
 १५ न मन्वेत ’ इत्येवमादिनाक्षिते ‘ माहाभाग्यादेरताया एक आत्मा बहुधा
 स्तूयते ’ इत्येवमादिना ‘ पुरष एवेद सः यद्भुत यच्च भव्यम् ’
 (ऋ० सं० १० । ९० । २) इत्येवमादिभ्यो
 मात्राव्येभ्यः ‘ अधातो विभूतयोऽयं पुन्यस्य ’ (ऐत० आ० २ ।
 १ । ७) इत्येवमादिभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः ‘ एष इन्द्र एष प्रजापतिः ’ (ऐत०
 २० उ० ३ । ३) इत्येवमादिभ्यश्चेताभ्ये सामर्थ्यमुज्जीषा मथित्वेणा भैवेदं

सर्वमिन्द्रैरात्म्यमुक्तम् । आ मरिदा द्यात्म-
 आमविपश्चेगै- न्युपजातमिन्द्रिभावनानामा मरिरीरस्थानामा मम-
 कात्म्यम् यमेवेद सर्वमनुपश्यन्नाम मर्थः सर्वो वेदोऽन्या
 च सर्वो यक् । न द्यामनोऽन्यद्वपतिरित्तम-

भिधेयमस्ति सत्त्वाविशेषाद्यदभिधानग्रमिदध्यात् । अथ पुनरुपक्रमः

पुरुषार्थस्य प्रथमनिश्रेणीफलकस्थानीयेन केवले-

पुरुषार्थस्योपक्रमो नाधियज्ञेन । तत्र चावधानेऽधिदेवता । अध्यात्म-

यज्ञेन । याज्ञिकयज्ञे ज्ञानं किञ्चिदिदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यतः

देवतानानात्वम् पारिच्छिन्नफलाभिप्रायस्याधियज्ञं प्रयुयुष्माणस्य ५

पूर्वजन्माविद्यावासितान्तःकरणस्याभिधानस्तुति-

भेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविचार्यशेन यथाग्रहं पृथग्वि देवताः प्रकाशन्ते ।

तदुक्तम् 'अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽस्मान्न्योऽहमस्मीति न स

वेद' (बृह० उ० १ । ४ । १०) इति । तदाह 'आत्मयाजी श्रेया

इन् देवयाजी इत्यात्मयाजीति ह ज्ञात्' (शत० ब्रा० ११ । २ । ६ १६

१३) इति । तदेवं ब्रह्म देवताहृतस्य मूलमैकात्म्यमभिदः प्रत्यववामते ।

नैरुक्तपक्षे त्रिवम् यावदभिधानं तु याज्ञिकान्यति निविमानप्रधा-

नान् । यच्चावशिष्यते तैरैरुक्तान्यववामते ।

अत इदमुच्यते 'तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः' ।

तिस्र इति संख्या । एवेत्यवधारणमितरौ पञ्चावपेक्ष्य । कतमास्ता इति । १५

'अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो शुशानः' ।

कयोपपत्त्या त्रिवं पारिजगृहुः । स्थानभेदाप्रत्य-

क्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च । लिङ्ग हि भरति 'विश्व-

कर्मा ह्यर्जनिष्ठ देव आदिर्द्वन्द्वयोर् अर्भवेद्वि-

तीयः । तृतीयः पिता जेनीतौर्ग्रन्थीनामना गर्भं व्यदधात्पुरुषा २०

श्रुतिलिङ्गाच्च (य० वा सं० १७ । ३२ । तै० सं० ४ । ६ । २) इति 'अजस्य ।

१ ग. ज. 'निमयणी'; च. 'निधेयणी'; ठ. ड. नि धेणी २ ग. ज.

किंचाविदुषः ३ घ ट. प्रयुयुमाणस्य, ठ ड प्रमुहनाणस्य. ४ क. म. घ. झ.

ठ. ड. 'विपारसेन, ट. 'विपारसेन वशे. ५ क. ल. घ. झ. ट. 'याजीवेया'; २५

च. इवेया'; ठ. ड. 'याजी चेत्या'; 'नमस्मिन्नादि पुनरे प्लुतेविधे विदेने.

६ ग. ज. 'इति' नास्ति ७ ग. ज. 'निविधानं'. ८ क. म. घ. झ. ट. ठ.

ड. 'प्रधानात्'; ग. म. 'प्रधानात्मधर्मोऽवशि', च. 'प्रधानात्' त्. ९ ग. ज.

स नैऋ. १० क. म. घ. झ. ट. ठ. ड. लिङ्ग विधा दि, च. लिङ्ग हि-न विधा.

११ ग. ज. अभनो दि. १२ क. म. घ. झ. ट. ठ. ड. इयम् । अज'; च.

इति । अनं त्वम्.

१।२।१) इति वायोः प्राधान्यस्तुतिमुदाहृत्य (निरु० १०।२)
तां निरूप्य तस्यां सोमपानसंबन्धमुपलक्ष्यैन्द्रत्वं च सोमस्यावेत्य 'अंशुरांशुष्टे'

पर्धायौ वाचिन्द्रशब्दौ इत्येतस्मिन् 'आ त्वमिन्द्राय प्यायस्व । तुभ्यमिन्द्रः
प्यायताम् ' (मैत्रा० सं० १।२।७)

इति नान्यत्रेन्द्रशब्दान्मुल्याभिसंबन्धिनो मध्यमा-

सोमपानं संभवतीति प्रतीत्य वायुशब्दस्येन्द्रशब्देन समानार्थतां दृढमवधा-

र्यामृष्यमाणो वायुशब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्तिमपर्यायशब्दत्वादेनमाक्षिप-

न्नाह 'कमन्धं मध्यमादेवमरक्षेत्' (निरु० १०।२) इति । उक्त-

रमपि च यमुदाजहार निगमं 'तस्यैषा परा भवति' (निरु० १०।

२) इत्युपोक्तस्य तस्मादैन्द्रादेव सूक्तात् 'अस्यैन्द्रस्य पाषोर्षधा भक्षोः

न विदस्येतथैनमेवमभिवहेद्युः' (निरु० १०।३) इति वायुशब्द-

स्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्येन्द्रप्रधानत्वासूक्तस्य 'वेन्द्रेः' उपात्तस्तस्मादाचार्य-

स्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ शब्दाविति । सत्यपि पर्यायवचनत्वे मुदयतरः

संबन्धो मध्यमस्येन्द्रशब्देन न तथा वायुवरुणद्वयादिभिः । तत्कुतः ।

तथा निगमे दर्शनात् । 'सा प्रथमा संस्कृतिः'

(मैत्रा० सं० १।३।१२) इत्येतस्मिन्नु-

क्तामन्थिनोर्हवनमन्त्रे 'यो मध्यमो वरुणो मि-

त्रोऽग्निस्तस्मा इन्द्राय मुतमा जुहोत' (मैत्रा०

सं० १।३।१२) इति वरुणादीननुक्रम्य

विशेषतश्चतुर्थ्यन्तेनेन्द्रशब्देन संप्रदानेन संबन्धाति 'तस्मै' मध्यमाय इन्द्राय

इति । तस्मात्संप्रदानेन सामानाधिकरण्यान्मन्त्रान्ते मध्यमशब्देन्द्रशब्दयोर्मु-

दयतरः संबन्ध इति गम्यते । यथार्थं मध्यमस्य उद्योतिपो मुख्यः संबन्ध

इन्द्रशब्देन तथेतरयोरापि पार्थिवोत्तमयोरग्निसूर्यशब्दाभ्याम् । प्रसिद्धतर-

त्वासंबन्धस्य । न तथेतरेर्जातदेदःप्रभृतिभिः । सैति गौणमुख्यत्वे युक्तं

१ क. ख. प. झ. 'शब्दस्य'; ट 'शब्देस्य' ब्देन. २ ग. 'मध्यमादि'; घ. २५

'मध्यमादि' रूप; ज. 'मध्यमादि'. ३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. एतस्मा'; घ.

'तस्मा' ९. ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. अस्येन्द्र'. ५ क. ख. प. झ. ट.

वेन्द्रः; घ. वेन्द्रः' वे. ६ ग. ज. मम प'. ७ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. सत्यपि

तु प'. ८ ग. ज. ममस्ये'. ९ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. सा मयमा संरुतिर्विष-

यारा ॥ मयमो मित्रो वरुणो अग्निः । ॥ मयमो वरुणमिभिकित्वास्तस्मा २ इन्द्राय

मुतमा जुहोत इत्याह । सा प्रथ'. १० क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'अस्य' नास्ति;

घ. अस्य'. ११ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. सति च गो'; घ. सति

गो' घ.

यदन्यभिधानेन प्रसिद्धतरसम्बन्धेन पार्थिवस्य उद्योतिष उपदेशः क्रियते
न जातवेद प्रभृतिभिः । तयोत्तमस्य सूर्यशब्देन न सवितृभगप्रभृति-
भिरिति ।

कस्मात्पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते पार्थिवोत्तमयोरैकैकेनेति ।

५

मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युदाद्यादौ ।
तयोरनित्यदर्शन एको विद्युदाद्यो नित्यदर्शनस्तु
मध्यमस्य शब्द तयोरनित्यदर्शन एको विद्युदाद्यो नित्यदर्शनस्तु
द्वयेनोपदेशे प्रयोज बाध्याद्यस्तरगिन्द्रियप्रत्यक्ष । तत्कथं नाम
नम् त्रिष्वपि स्थानेष्वभिमानिन्यो देवता कर्माभि-
रवैषम्येण प्रत्यक्षत उपदिष्टा. स्युरित्यतो 'वायुर्म-

१०

ध्यमस्थान' इति बाध्याद्येन कर्मात्माना मध्यमस्थानमुद्दिश्यामुपपत्त्या
द्वयमभिमानस्य मुख्यवाचेन्द्राभिधानस्य 'इन्द्रो वा' इत्याह । एव-
मुभय कृत भविष्यति । अनुपतरत्किराव्यापारता च मध्यमस्य बाध्याद्येन
कर्मात्मनेतरउद्योतिर्बहिर्दिशता भविष्यति मुख्येन चेन्द्रशब्देन मुख्यसंबन्धो-

१५

अभिधानद्वयेन वातरिक्षस्थान' इति । न तु पार्थिवोत्तमयोर्द्वौ
हेतुद्वयसिद्धि कर्मात्मानौ स्तो यथा मध्यमस्थानस्य । तस्मान्न
दोषो मध्यमस्थानग्याभिमानद्वयोच्चारितेति ।

आह । यदिदमभिधानबहुत्व जातवेदो वैश्वानर इत्येवमादि त्रिवे
सत्येतावन्निवृत्तमिति । उच्यते 'ताना माहाभ ग्यादेवैकैकशो अपि बहूनि

२०

नामधेयानि भवन्ति' । तास्मैव तिसृणाम्-
अभिधानबहुत्वस्य ग्यादीना महाभोग्यादेरर्थयोगेनेकात्मानमने-
कारणम् कथा त्रिचूर्त्तीनामैकैकस्या प्रतिप्रकार जात
वेदो वैश्वानरो वग्णो रजोऽग्निरनायुषा इत्ये-

१ क. म. घ. झ. ट. उ. ड. 'सम्बन्धोपदेशा क्रियते न त', च. 'इष्टे
५१ उपदेश क्रियते इत्यर्थे न त'; २ क. म. घ. झ. ~ ट. ड. 'इत एवाप', च.
'इत ~ उप' एव ३ घ. झ. ट. उ. ड. 'सुमध्यमस्य'. ४ च मध्यमस्य'. ५ क.
म. ग. ज. घ. झ. ट. उ. ड. 'एदो ही कर्मा', ६ 'यदो ~ कर्मा' ही. ६ ट.
ड. मध्यमस्थान'. ७ क. च. घ. झ. ट. उ. ड. तन्मन्त्रादीना मध्य'. ८ क.
म. घ. झ. ट. मध्यमस्य', उ. ड. मध्यमस्थानस्य'. ९ ग. म. नृ. १० घ.
'इत्येवम'. ११ उ. ड. तन्मन्त्रादीना मध्य'. १२ ग. म. नृ. १३ घ.
१४ 'इत्येवम'. १५ क. म. घ. झ. ट. उ. ड. 'यत्तादेका'.

यमादीनि बहूनि नामधेयानि भवन्ति प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादैकात्म्यवदे-
वैकत्वं न जहाति सा सा देवतेति ।

‘ अपि वा कर्मपृथक्त्वात् ’ । अपि वैवं विकरणधर्मित्वा-
दभिन्नप्रकृतीनां बहुनामता । अपि वा स्वं स्वमात्मानमविकुर्वतीनामेवा-

एकस्य बहुनामता
कर्मपृथक्त्वात्

यथा कुण्डपायि
नामयने

अत्र लौकिकद-
ष्टान्तः

नेककर्मयोगात्पृथक्कर्महेतुको नामधेयलाभः स्यात् ।
को दृष्टान्तः । ‘ यथा होताप्वर्युर्वहोद्वातेऽप-
प्येकस्य सप्तः ’ कुण्डपायिनामयने । तत्र हि
सप्त दीक्षन्ते । त एव च स्वयं कर्म कुर्वते ।
तेषां पट् षोडशानां पर्यायेण कर्म कुर्वते ।
तत्कर्म कुर्वणास्तदाख्या भवन्ति । यथा लोके
लौकिकाः पावकादयः । तदेतत्पदशितं भवति ।
न किञ्चिदप्यत्र गौणमभिधानम् । संविज्ञातैपदत्वे
त्वग्न्यादानां संज्ञाशब्दानां कारकादिशब्दैरेप
विशेषो यदग्रनयनादिगुणवागेऽप्यसति नाम्ना-

दीन् जहति । कारकादिशब्दास्तु करणादिवियोगसमनन्तरमेव कारकादीन्
जहति । एतमेतद्गौणमभिधानानामपेक्षोक्तम् ‘ अपि वा कर्मपृथ-
क्त्वात् ’ इति । अपि वैधर्मात् । उभयथापि शक्त्यप्रतीक्षात्तादुपपद्यत
एकैकस्या अपि बहुनामतेति ।

‘ अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति ’ । अपि वैवं
यथोक्तमेकैकस्या माहाभाष्यात्कर्मपृथक्त्वाद्वा बहुनामता । अपि वा पृथ-
क्पृथग्यन्तभिन्ना एतौपचिकेन भेदेन स्युरिति

अथवा पृथक्स्तु- याज्ञिका आहुः ‘ पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति ’
तित्वात्पृथक्स्तुः इति । कुत एतयाज्ञिका आहुरिति । अधियज्ञे
हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमश्चेति । अधि-
यज्ञमिति व्याख्येयम् । पृथग्वि स्तुतयो भवन्तीति हेतौ । यस्मात्पृथ-

१ क ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कारकलवकपाचकां; ग. ज. ‘लोके लावकाः २५
पावकां; च. ‘लोके ~ लावकाः’ कारक. २ च. पावकां च. २ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. ‘ज्ञानप’; च. ‘ज्ञानप’ न. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘शब्दानां
तेषां का’. ५ ग. अ. जहाति; च. अहति’ इ. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘णादियोग’; च. ‘णादिविनियोग’ वियो. ७ ट. ठ. ड. खेच. ८ घ. झ.
ट. ‘नामते; ड. बहुनामते. ९ च. ‘स्वयेय योशिमे(ति) व (च) पू’. १० क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘न्तीनि । नीति हेतां’; च. ‘न्तीनि हेतां’ हीति. २१

- वैपृथगम्यादीनां स्तुतयो मयन्दि । पृथग्गनेः ' अग्निमीळे (ऋ० सं० १।१।१) इत्येवमाद्याः । पृथग्ज्ञानवेदसोऽनमिलिङ्गं सूक्तं ' प्र-
नृनं जातवेदसम् ' (ऋ० सं० १०।१।८८।१) इति । पृथ-
गिन्द्रस्य हरिम्याम् । पृथग्गयोर्नियुद्धेः । पृथक्सूर्यस्य हरिद्विः ।
५ पूष्ण ईत्यजाभिः । अरूणीभिर्गोभिरुपसाम् । स्तुतिर्गोभिचरे च प्राय-
श्चित्तम् । तदनुपपन्नं च पर्यायवचनत्वे । ते वपं स्तुतिनिपमात्पश्यामः
पृथक्पृथगग्निभैश्चानरप्रभृतय इति ।

- ‘ तथाभिधानानि ’ । यथैव हि स्तुतिभेदास्तुत्यभेद एवैवाभिधानभे-
दाभिधेयभेदोऽपि भवितुमर्हति । प्रसिद्धतरं चेदं लोके प्रत्यभिधानमर्थभेद
१० अभिधानपृथक्त्वाच्च इति । न तथैकस्यानेकाभिधानता । तस्म त्पृ-
थगग्निजातवेदोऽत्रैश्चानरादिशब्दानामभिधेया इति
स्थितिः । स्तुतिष्वेवैवैवाभिधानभेद इति समा-
नार्थता हेतुर्पिति चेन्न निधावप्यभिधाननियमदर्शनात् । ‘ आग्नेयमष्टा-
कपाळं निर्वपेत् ’ (मैत्र० सं० २।३।१॥२।३।५ ॥
१५ २।४।६ ॥ २।५।९) इति तैत्तिरीयभिधानेन चोच्यते तेनैव
निरूपणादस्य समप्यते तस्मादसमानार्थतेति ।

- ‘ यथो एतत् ’ यपुनरेतदुक्तं ‘ कर्मपृथक्त्वात् ’ इत्यनेनान्त एव ।
‘ कर्मपृथक्त्वादित्य-
२० नेकान्तः पृथक्त्वादिष्वस्य महाभाष्यादित्याचार्येणान्तर
पृथक्त्वेहेतुर्न प्रयुक्त इष्ट एव हि याज्ञिकरूपते
प्रत्यभिधानमर्थभेद इति । तत्किमेकत्वं न स्यात् ।

एकत्वं स्थानेन
संभोगेन च
तैत्र्येण । अस्ति गुणतः । कथम् । ' तत्र
संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् ' ।
तत्र तस्मिन्पृथक्त्वे सति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं
चोपपत्तिरिति ईक्षितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः । ' यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो
देवा इति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते ' । ५
अत्र छै केको
दृष्टः
सहस्रान्तया एकत्वं स्थानैकत्वं । पृथिवीयुक्ते
यवता सहभावेन समानं स्थानं ते तदग्रहणं
गृह्यन्ते । ए मितरयोरपि स्थानैकैकत्वं ।
संभोगहेतुमेकत्वं संभोगैकत्वं । संभोगो नामतरेतरेपकारित्वम् । समा-
नकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुनर्भिन्नस्थानानामपि भवति किमङ्ग पुनः समान- १०
स्थानानामिति । ' यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च
संभोगैकत्वे उदा-
हरणम्
यद्वादित्याम्या च संभोगः ' । कथम् । पृथि-
व्योपपत्त्युत्पत्तौ स्वकारणभेदे पर्जन्यवाय्वादित्य-
कृतमुपकारमेक्षते । तदुक्तम् ' त्रयस्तपन्ति
पृथिवीमनूपाः ' (निरु० २ । २२) इति । ' अग्निना चेतस्य १५
लोकाः ' । तदुक्तम् ' अग्निरा इतो मृष्टिं
एकत्वं नाम स-
मानकार्यत्वम्
समीरयति ' ' दिवं जिवन्त्यग्रयः ' (क्र०
मं० १ । १६४ । ५१ ।) इति च । तदेव
प्रकारमेकत्वं कार्यकारणस्थानैकत्वाद्वा भाक्तं न प्रतिषिध्यते । लोकेऽपि
समानकार्यता भवति, येषां तेषामेक्यमिच्छ्यते । २०

कः पुनरत्रातिरोधी भेदाभेदे दृष्टान्त इति । उभये हि प्रमाणं भेदाभेदा-

१ क. ख. म. च. ज. तन्नास्ति, य. झ. ट. ठ. ड. तन्नास्ति. २ ठ.
ड. 'नैकत्वमिति तत्र सत्त्वा'. ३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. संस्थाने; च. सति
'स्था' स. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. सत्त्वा; च. अथाने 'स. ५ द. ख.
प. झ. ट. ठ. ड. एवमुक्त'; च एवमित्ते' मुत् ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. स्थानयोरेक्यत्वात्मेकत्व, च स्थानयोरेक्यत्वं एक्यत्वात्मे. ७ क. ख. प. झ.
ट. ठ. ड. 'इत्वं (घ. ट. ख.) इत्वंमेकत्व घो-(ठ. ड. स्तो-) सेक्षितम् ।
संभोग', < ठ. ड. केने । कथ'. ९ प. ट. ठ. 'लोपी धेरे'.

दिन आत्मविनैरुक्तयाज्ञिकाः । न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति ।

किं तर्हि । मन्त्रार्थमुद्दिश्य । तस्माद्वक्तव्यः समञ्जसो

भेदाभेदे दृष्टान्तः दृष्टान्तः । उच्यते 'तत्रतन्नरराष्ट्रमिव' । यथा राष्ट्र-

मित्यभेदो नरा इति भेदः । एवं पृथिव्यग्निरित्यभेदो

५ जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथात्मैक्यभेदो

लोकाश्च लोकनिश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मो द्रष्टव्यः ।

पुरुषयुद्धयपेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषात् । तत्रैवं

सत्यात्मविद आत्मनि त्रिवनानात्वे गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयि-

त्सैकमात्मानं पश्यन्ति । तथा नानात्वैकत्वे

१० एकत्वे त्रिवनाना-
त्वयोगोऽन्यम् । त्रित्वे
इतरयोर्द्वयोः । तथा
नानात्वे

नैरुक्ता इति त्रित्वे । तथा त्रिवैकत्वे याज्ञिका

नानात्वे । एवमेवावरोधः । अस्ति हि

शब्दार्थयोर्वैकृत्यप्रतिपत्तृवशेन तद्द्वयपेक्षयावय-

व्यतिरेकाभ्यां वर्तितुं शक्तिः । न तु स्वाभाविकम-

१५

भिधानामिधेयसंबन्धमकृतकमप्रचर्याव्यमानावभि-

धानामिधेयौ जहीतः । न ह्यग्रेष्वभास्यं प्रत्यवभासनशक्तिरवभास्यस्य चाव-

भास्यमानताशक्तिर्व्यवधानमन्तरेण विहन्यते । न ह्यकृतकं स्वयमर्थधीतं

को विकल्पते वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणानाम् । आत्मभावानुशयवशेना-

त्मविनैरुक्तयाज्ञिका वेदस्याविपर्यासिनोऽन्यस्यात्माभिदेवैवाधियज्ञविपयनिश्च-

२०

तामर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनोमिव मन्यमानाः परस्परतो विपर्यस्यन्ते ।

तदेतत्सर्वथापि भेदाभेदवर्ति देवतासतत्त्वं यथा-

वक्तृप्रतिपत्तृवशे-

ग्रहं वक्तृप्रतिपत्तृवशेन प्रस्थातिमुपैतस्तुतिरूपके-

नाभेदाभेदौ

ण'मनोऽर्थसतत्त्वं तथाभूतं मन्त्रैराविष्क्रियते ।

तदुक्तम् 'तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति'

२५

१८. 'मिव । ५ । यथा' । २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'विशेषतः' । ३ ग.

घ. ज. तृत्वे । ४ ग. च ज. तृत्वे' । ५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ड. 'प्रति-

वक्तृवशे' ; घ. ट. 'प्रतिवक्तृवशे' पृत् । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'प्रचयवमा' ;

च. 'प्रचयव' प्य. ७ ग. क ख ज जहोताम्. ८ ग. क. ख. ग. ज. घ. झ. ट.

ठ. ड. स्वयमप्यर्थं तको वि' (ग. 'तको विल्प्यते' विक्र; ज. 'तको किल्प्यते) ;

च रुच्यमप्य (' प्य ' अस्पष्ट) घ वि (' वि ' अस्पष्ट) ' धी ' (अस्पष्ट)

ने (तः) । ९ घ. ज. 'देवविपय' । १० घ. ट. 'इयन्ति रूपके' । ११ क. ख.

झ. 'प्रतिवक्तृवशे' ; घ. वक्तृप्रतिवक्तृवशेन विपयवशेन । १२ क. ख. झ. 'मुपनयतस्तु' ।

६८

१३ ग. च. ज. 'तावि. क्रिय' ।

(निरु० २ । १६) इति । दर्शितं चैतन्मन्त्रेण ' न त्वं युयुत्से ' (शत० ब्रा० ११ । १ । ६ । १०) इति ।
परमार्थत एका- निष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादौ पर-
त्यम्- मार्थतयैकाल्ये निष्ठा तदन्तत्वाद्वाचः । तदुक्तम्
' यतो वाचो निर्वर्तन्ते ' (तै० उ० २ । ४)
इति ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधौ स्युरित्येकं चेतनाव-
द्वद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः
संस्तूयन्ते । ऋष्या त इन्द्र स्यविरस्य बाहू । यत्संगृभ्णा मघ- १०
वन्काशिरित्ते । अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां
हरिभ्यामिन्द्र याहि । कल्पाणीर्जाया सुरणं गृहे ते । अथापि
पौरुषविधिकैः कर्मभिः । अद्दीद्र पिब च प्रस्थितस्योश्रुत्कर्ण
श्रुधी हवम् । अपुरुषविधौ स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यते ॥ ६ ॥

' अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ' । आह । माहाभागादेवताया विव-
रणधर्मत्वादनियम आकारे । अथ नियमो नन्वेव-
देवताकारविचारः र्यव्याघातान्माहाभागादेवताया इत्येतद्व्याहन्त्यते ।
तस्मात् ' अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ' इत्ये-
तदनारम्भम् । उच्यते । आरम्भमेव । प्रकृतिसत्तामनेपेक्ष विद्मरणं नाम २०
देवताधर्मो नास्ति । तस्मात्प्रकृतिश्चिन्त्यते देवतायाः । अपि च यत् एवेश्वरा
देवास्तत् एवोभयभागित्वात्किमाकारवत्त्वं स्वभावो देवताया अथवा निरा-
कारत्वमिति सतत्त्वपरिखानाय चिन्त्यते ।

१ ग. ज. 'काल्पनिष्ठा'. २ ड. ड. 'तन्ते अपाप्य मनसा सहे. ३ क. ख. १;
ग. ६; ठ इति निरु० उत्तरपट्टके प्रथमाध्याये पञ्चमः खण्डः । ५ ।; ड. इति निरु- २५
क्तटीकाया नैरुक्तोत्तरपट्टकाध्याये पञ्चमः खण्डः. ४ ड. 'विधाः; छ. त. 'विधा
' स्युः'. ५ क. ख. छ. त. द. 'तस्य ; आभु'. ६ क. ख. 'हवम् ; २ (६) ।
अपु'; छ. त. द. 'हवम् । ७ । अपु'. ७ क. ख. छ. त. द. '६' नास्ति.
८ ग. ज. महा'. ९ च. 'तान्महा'. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
भाषित्वा'; च. 'भागिता' सि. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'कारवत्त्वं, ३०

अस्तु तावदियं चिन्ता । किमिदमग्निमेणेण पक्षत्रयमस्याश्चिन्ताया विषय
उत वा कस्मिंश्चिदेवैकस्मिन्पक्षे द्वयोर्वैतौचिन्त्यत इति । इह तावदात्मविदा-
मेक आत्मा । स प्राग्विकारापत्तेः सन्मात्र उदस्तसर्वाकृतिः सर्गस्थितोरुपात्त-

- ५ आत्मैक्यपक्षे आ- सर्वाकृतिः । तदेवमसावनाकृतिः सर्वाकृतिर्वैतना-
कारचिन्तनं नोद्भ- स्पदमूलेऽप्याश्चिन्ताया आत्माविपक्षः । अथ
वति पुनर्यदासावुपात्तत्रिस्थानावस्थो नैरुक्तपक्षाभि-
नापि त्रिरूपक्षे तमग्निवायुसूर्यभावं विभर्ति तदापि प्रत्यक्षत्वाद-
विषयमस्याश्चिन्तायाः । प्रत्यक्षत्वात्तेषामपौरुष-
विध्यस्य तत्पक्षेऽप्याकारचिन्ता विषयभा-
१० याद्बुदश्च एव । अथ पुनर्योजिकानां यावदभिधानं देवतापक्षवादि-
नामग्निरागुसूर्यभिधानानि प्रत्यक्षार्थाभितन्वनीनि जातनेदोरुद्वेदं दर्प-
याज्ञिकपक्षेऽयं न्याश्विप्रभृतीन्यप्रत्यक्षार्थाभितन्वनीनि । शब्दमात्रं
१५ विचार आवश्यकः प्रत्यक्षम् । अभिधानानां च दोषे दृष्टमाकृतिप-
दार्थवत्त्वमनाकारार्थपरं च । रद्रेन्द्रदीना शब्दानां
मन्त्रगतानां लौकिकैर्मनुष्यैश्च नास्यात्माकाशादिभिरभिधानत्वं तुल्यम् ।
तत्रैतद्व्यति । अमत्यक्षत्वादुद्भवाभिधानानामर्थस्य निरुद्धत्वमीदृशदिशब्दा
मनुष्यादिशब्दवदाकारवतार्थनार्थयन्त उत यस्यात्माकाशादिशब्द-
२० दनाकारेणेति । एवमयमस्याश्चि ताया याज्ञिकपक्षो विषयः । 'अपि वा
पृथगेव स्युः' इत्यत एव याज्ञिकपक्षादनन्तरमिदमारब्धम् 'अधाकार-
चिन्तनम्' इति ।

किमाकारस्य चिन्त्यते । निर्भस्ति नास्तीति यद्यस्ति कीदृशः । इह
द्विविधा अकारेणोऽर्थाश्चेतनाश्चाचेतनाश्च । चेतनार्थं मनुष्यादयः ।

- २५ १ ग. ज. 'वैतचिन्त्यते', च. 'वैतचिन्त्यते' शि. २ क. ख. प. झ. ट.
ठ. ड. 'पयत्वम्'. ३ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मिधानमय'; च.
'मिधानमय'. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. ५ क.
ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मनुष्यादिशब्दैर्व्या'; च. 'मनुष्यादिशब्दैर्व्या' मनुष्यादि-
शब्दैर्वा. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'धानत्व', ग. ज. धानत्व. ७ ग. ज.
घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मिनु. ८ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मस्ति ज्ञाना'; च.
'मस्ति' नास्ति १ ग. ज. कीदृशः, च. कीदृशः शः १० ग. ज.
'शः । चेतना मनु'. ११ क. ख. घ. ङ. ट. तत्र चेतना; च. 'चाश्च । चेत'
१२ तत्र. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति.

अचेतनाश्च पाषाणादयः । तत्रैतद्भवति किममी मनुष्यादिवचेतना उत
पाषाणादिवदचेतना द्रव्यमात्रं प्रत्यक्षमिन्वेवमुपोद्देय संशयं तद्व्युदा-

देवताः पुरुषविधाः साय पक्षः परिगृह्यते । ' पुरुषविधां स्युरित्ये-
कम् ' इति । मन्त्रप्रत्ययमस्तिद्वयं देवताया
स्युरित्येकं मतम् अभ्युपगतं ' यत्कामः ' इत्युपक्रम्य ' तदैतैः

स मन्त्रो भवति ' इति । सति हि देवतास्तित्वे
तदेवतत्वं मन्त्रस्य । यदि चैवमाकारोऽपि तत्प्रत्यय एव भवितु-
मर्हति । अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासंविज्ञातपदसंबन्धीति ।
यत् उच्यते ' पुरुषविधां स्युरित्येकम् ' मन्त्रेषु दर्शनमिति
वाक्यशेषः । पुरुषविधाः पुरुषप्रकाराः । पुरुषविग्रहा इत्यर्थः । १०

कौ हेतुः । ' चेतनावद्वाद्भि स्तुतयो भवन्ति ' ।
यस्मात् चेतना- हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माच्चेतनावतामिव स्तुतयो
यतामित्र तेषां स्तुतिः मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । पूर्वो वृत्तिर्भूतार्थे ।
उत्तरस्तुत्यर्थे । तस्मात्पुरुषाकारविग्रहा इति ।

ननु चैतन्यमपुरुषाकारविग्रहाणामपि हि गवादीनामस्ति । न । नास्ति । १५
न तु ते विवेकक्षमाः । आसनचेतनाः । लोकेऽपि हि यस्मिन् हिताहितवि-
वेकलक्षणं विशिष्टं संविज्ञानं न भवति तमधिकृत्य नुवृत्ते निश्चयनोऽ-
यमिति । एतन्ने च गवादयः सत्यपि चैतन्यमसन्नचेतनत्वात् । ' न विदुः
श्वस्तनं न लोकालोको ' (ऐ० आ० २ । ३ । २) इति हि विज्ञा-
यते । तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु ' वेद श्वस्तनं वेद लोकालोको २०
मर्त्येनामृतत्वमीप्सति ' (ऐ० आ० २ । ३ । २) इति । तस्माद्विज्ञा-
हितपरिज्ञानालौक्यविध्वंस्यै च सिद्धाधयिपितत्वादनोपेक्ष्य सामान्यं विशिष्ट-

१ च. ट. प्रत्येक्षं. २ म. पोद्देयं ङ, च. 'पोद्देत्य' ङ, ज. पोपृत्य. ३ क.
ख. घ. झ. ट; संशय. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'विधाः. ५ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. तदेव'. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'विधाः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. कोऽत्र हे'. च. को ~ हे' ङ. ८ क. ख. घ. झ. ट. 'हि' नास्ति. च. हि.
९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'हि' नास्ति १० ग. ज. 'क्षणविशिष्टमेव'.
११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ह' नास्ति; म. ज. हि. १२ क. ख. घ. झ.
ठ. ठ. ड. 'विध्यस्येन हि'; च. 'विध्यस्यै च' स्यैव.

चैतन्यः पुरुषो नियम्यते । यथैव चेतयमानो अर्थान्पुरुषाः स्तूयन्ते तथैव
देवता अपि । तस्मात् ' पुरुषविधौः ' इत्युपपन्नम् ।

' तथाभिधानानि ' । यथैव पौरुषविध्ये स्तुतिः कारणं भवति तथैव

५

अभिधानतश्च
पौरुषविध्यम्

संवादसूक्तेषु परस्परमभिधानान्युक्तप्रत्युक्तानि सं-
वदार्थानि परस्परतः कथाशुभीयादिषु ' पुस्त-
स्वमिन्द्र ' (ऋ० सं १ । १६५ । ३)
इत्येवमादीनि । तस्मात्पौरुषविध्यं देवतानाम् ।

अथाप्ययमपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम् ' पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तु-
यन्ते ' । पौरुषविधित्वे यान्यङ्गानि तैः संस्तु-

१०

देवतानामङ्गानि
स्तूयन्ते

यन्ते । तद्यथा ' ऋष्या त ईन्द्रं स्थ-
विरस्य बाहू ' ' यत्संगृभ्णा मघवन्कांशि-
रित्ते ' ।

' उहं नो लोकर्मनु' नेपि विद्वान्स्वर्बज्ज्योतिरभयं स्वस्ति । ऋष्या
तं इन्द्रं स्थविरस्य बाहू उपं स्थेयाम शरणा ब्रुहन्ता ' (ऋ० सं०

१५

अस्यामृचि इन्द्रस्य
बाहू स्तूयन्ते

६ । ४७ । ८) ॥ शंयोरार्यम् । एकादश-
न्यामिन्द्रस्य पञ्चोर्विपाया याज्या (आश्व० श्रौ०
३ । ७) । उहं लोकं विस्तीर्णं यस्त्वम् अस्मा-
न् अनुनेपि अनुनयसि । स्वेन मुकृतेन कर्मणा

२०

कम् । अमयं स्वस्ति स्वस्ययनाय । तस्य तव धयम् इ द्र ऋभी एतौ
रेपणौ शत्रूणां स्थविरस्य महर्तैः ब्रुहन्तौ महान्तौ शरणौ आश्रयणौ यौ
नितम् नृपस्थेयाम तपतिस्तेभ्येतदयमाग्ने ।

१ ग. ज. 'मानार्था पु' २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. अयन्ते; ग. ज.
सूयन्ते; च. स्तूयन्ते' मू. ३ क. ख. ङ. ट. ठ. ड. 'विधाः स्तूयन्ते'; च.
५५ विधा ~ इ' स्तुः. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'विध्यमुपपद्यते चेतनायत्तदृश-
स्तुतिभिः तत्पति ताः कारणं भवति; ट. पुस्तके 'विध्ये स्तुतिः कारणं भवति'
अपं पाठो प्रान्ते दीप्ते. ५ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. 'विधत्ते; च. 'विधत्ते'
घ. ६ ठ. ड. इन्द्र इति । उहं. ७ ग. उहं. ८ घ. ङ. ट. 'मनु शरणा०.
९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वर्म'. निष्ठुर्वेन्द्रा । ए'; च. 'वर्म १ ~ ए' विष्टु-
वेन्द्रा । १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मानं प्रज्ञासेन लो'; च. 'मानं (नं) प्रज्ञा
२१ (सेन) ११ क. ख. घटनः बाहू हस्ता मृः; च घटनः ~ बृहू बाहू हन्ती.

‘यस्यैवमृगा मववन्काशिरिते’ (ऋ० सं० ३।३०।५)
इति । व्याख्यातः शेषः (निरु० ६।१) । एवमस्मिन्मन्त्रे वाहु-
मुष्टिसंबन्धदर्शनात्स्तुत्यस्येन्द्रस्य पौरुषविध्यम् । अन्यथा हि वितथाभिधानं
मन्त्रयोः । तथा च सत्यानर्थक्यं मन्त्राणां सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षण-
भूतस्य । तन्मा भूदित्यवश्यमेष्टव्यं पौरुषविध्यं देवतानामिति । ५

‘अथापि’ अयमप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम् । ‘पौरुषविधिकै-
द्रव्यसंयोगेऽपि द्रव्यसंयोगैः’ । तद्यथा ‘आ द्वाभ्यां हरिभ्या-
मिन्द्र याहि’ ‘कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते’ ।
पुरुषविधारे कारणम् गृहे ते ।

औ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा पृग्भिर्हूयमानः । आद्या- १०
भिर्दशभिः सोमपेयमयं पुनः सुमव मा मूर्धस्तः’ (ऋ० सं० २।

इन्द्रस्य हरिनाम- १८।४) ॥ हे भगवन् इन्द्र यदि तावत्तन द्वौ
भ्यामन्धाभ्यां योगः हरी संनिहितौ ततस्तावेव युक्तौ तान्नाम्
आयाहि । अथ चत्वारस्ततस्तैः । अथ षट् ततस्तैः ।
अथाष्टौ ततस्तैः । अथ दश ततस्तैः । आयाहि १५

इदं सोमपेयं सोमपानकर्म प्रति । किमिषेवं ब्रूमहे । अयं मुर्तः सोमः
अभिपुतस्त्वर्धम् । स त्वं हे सुमव सुधन मा अन्तरा केनचिन्मृधः संप्रामं
कार्षीः । अथिलञ्चितमागच्छेत्याभिप्रायः ।

‘अथाः सोममेस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जायाः सुरणं गृहे ते’ ।
तस्य गृहं जाया च यत्रा रयस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो २०
दक्षिणावत् । (ऋ० सं० ३।५३।६) ॥
विश्वामित्रस्यर्धम् । हरियोजनस्यानुवाक्या (आश्व० श्री० ६।११) ।
हे भगवन् इन्द्र पीतवानसि सोमम् एतस्मिन्कर्मणि । स त्वं पुनः अस्तं गृहं

१ ठ. ड. ‘उत्तमये’ इति सर्वा ऋक् पठित्वा यत्तंगृ’ । २ च. ‘तथा’
‘तथा’ च. ३ ग. औं दा०; व. झ. ट. आ द्वाभ्यां० मूर्धस्तः. ४ क. ख. घ. ङ.
ट. ठ. ड. गुत्तमद (क. ख. ‘मद जायेः) । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । ह; च. ‘हे’
गुत्तमद जायेः । ऐन्द्री । त्रिष्टुप्. ५ क. ख. घ. झ. ट. रथे युक्ता; च. ‘वैव’
‘युक्ता’ रथे. ६ च. ज. सुव. ७ ग. च. ज. ‘भिष्टुन’ . ८ ग. अथाः.
९ घ. झ. ट. ‘मस्तं० वाजिनो०. १० ग. सुतज ० । त्रिष्टुप्. ११ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. ‘दम् । त्रिष्टुप् । दा; च. र्धम् । ‘हा’ त्रिष्टुप्. १२.
८२

प्रयाहि । यस्मात्तत्र कल्याणीर्जाया तत्र । बृहत्तः च रथस्य निधानं रथशाला ।
विमोचनं च वजिनो जिग्रा संप्राममामतस्य । दक्षिणावत् अन्यदपि
यद्यद्रमणीयं ततस्मै तत्र गृहे वर्तते । तस्मात्पुनरस्तं प्रयाहि ।

५ एयमेतयोर्मन्त्रयोर्हरिगृहजागरयाभिसम्बन्धात्पौरत्रिच्यमिन्द्रस्य । न ह्यपौ-
रत्रिच्ये सति सन्धो जायादिभिरस्ति ।

‘ अथापि ’ अयमपरो हेतु पौरत्रिच्ये । कतम । ‘ पौरत्रिच्यैः
कर्मभिः ’ सस्तूयन्ते देवता । तद्यथा । ‘ अङ्गीन्द्र
कर्माण्यपि पुरत्रि- पिब च प्रस्थितस्य ’ ‘ आशुःकर्णं धुधी
विधत्ते कारणम् हवर्म् ’ ।

१० ‘ इदं हविर्मघैरनुभ्य रातं प्रति सन्नल्लेष्टानो गृभाय । तुभ्यं सुतो
मघयन्तुम्य पकोर्द्धाद्र पिब च प्रस्थितस्य ’
इन्द्रोऽस्तु पातु च (ऋ० स० १० । ११६ । ७) ॥ अग्नि
प्राच्यते युनो नाम स्थूरपुत्रस्तस्यार्धम् । हे मघवन्
इन्द्र हविः आज्यादिकं तुभ्यं रातं मनसास्माभिः

१५ पूर्वेनिर्वपणादौ सस्कारकाले हे सम्राट् प्रतिगृहाण । अपि च । तुभ्यं
अर्धमेवायं सुतः अभिपुत्र सोम । अपि च । हे मघवन् अर्धमेवैष
पुरोडाश पक्व । स त्वमस्य सोमस्य प्रस्थितस्य अग्निं पित्र च स्वमशामिति
दोषे ।

‘ आशुःकर्णं धुधी हव नू चिदधिष्व मे गिरः ’ । इन्द्र स्तोममिमं ममं
२० कृष्या युजश्चिदन्तरम् (ऋ० स० १ । १० । ९) ॥ मधुच्छन्दस

१ ऋ स य स ट ठ ड ‘दपि सुगण यय’, च. ‘दपि + यय’ सुगण. २ ग.
हवम् । ३५ । इदं ३ ग ‘वन्’ । अग्नि, य स. ट. ‘वन् = पिब’ ४ क.
स. च. सम्राट्, ज. सम्राट्. ५ क स. य स ट ठ ड. ‘वन्’ । निष्टुप ।
रेन्द्री । हे, च. ‘वन्’ । ‘हे’ निष्टुबेन्द्री । ६ क स. य स ट. ठ. ड इदं
हविः. ७ क. स. य स. ट ठ ड. ‘स्माभिर्निष्पृष्टं पूर्वं नि’, च ‘स्माभिर् पूर्व’
निष्पृष्टं. ८ क स. य. स. ट. ठ ड. तदिदानीं, च. ‘हे’ तदिदानीं.
९ क. स. य. स. ट. ठ ड ‘आट् अङ्गानं यति’, च ‘आट् + यति’ अङ्-
णम् १० ग शेय. । २६ । आ. ११ ग. ‘तर्गं’ । मधु, य. स. ट.
२९ ‘तर्गं युज’.

आर्षम् । श्रोतारौ यस्य कर्णौ अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र स भवति श्रुत्कर्णः ।
 तस्य संबोधनम् । हे श्रुत्कर्ण आभिमुख्येन
 श्रोतुं च शुधि शृणु त्वमाह्वानमस्माकम् । श्रुत्वा च नू
 चित् पुराण इव दधिष्व धारयस्व एता अस्म-
 द्विरः हृदयेन । किंच । हे मघन इन्द्र मैम इमं स्तोमं युजः त्वयुक्तस्य
 त्वां प्रत्याहृतस्य पुनःपुनरपि भुवतः कृष्ण कुरुष्व श्रोतुम् अन्तरम् । ५
 क्षणमित्यर्थः ।*

एवमनयोर्मन्त्रयोरेवौशृणुहीत्यामन्त्रणपूर्वकमदर्शनश्रवणपूर्वको विनियोगः ।
 एवं देवतानां पौ- स न संभवत्यपौरुषविध्ये । न हि गवादयोऽप्यौ-
 रूषविध्यम् शृणुहीत्युक्ताः किंचिप्रतिपद्यन्ते । तस्मात्कार्य-
 करणसंनिवेशो मनुष्यदेवतानाम् । कार्यकार- १०
 णापेक्षं च विज्ञानम् । तदेवमेतैभ्यो मन्त्रदर्श-
 नेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रे देवतानामिति ।

अपुरुषविधा स्युरित्यपरम् । दर्शनमिति याक्यशेषः । तदुक्तम् ।
 'अर्णा च ज्योतिषश्च मिथ्रीभावकर्मगो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्धेन'
 अपुरुषविधा देव- युद्धवर्णा भवन्ति' (निरु० २ । १६) इति । १५
 ताः स्युरित्यपरं मतम् विज्ञायते 'तदाहुर्नैतदस्ति यद्व्यासुरम्' (शत०
 ब्रा० ११ । १ । ६ । ९) इति च 'न त्वं
 युयुसे' (शत० ब्रा० ११ । १ । ६ । १०) इति । अपि चैतदुक्त-
 मेव (निरु० ७ । ५) ।

'अपि तु यदृश्यते' देवानां किंचित् ॥ ६ ॥

२१

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'आर्षम् । अनुष्टुप्चन्द्री । ओ' ; च. आर्षम् ।
 * ओ' अनुष्टुप्चन्द्री । २ ग. ख. ज. मे मम' . ३ क. ख. ग. ज. ठ. अध्याशृ' ; ख.
 अध्याशृ' दद्या. ४ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वैवादनम्' . ५ 'अध्याशृ' इति
 सर्वेषु पुस्तकेषु. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. कार्यकार' . ७ क. ख. 'मिति । २५
 २ (६) । अयु' ; ग. 'मिति । ७ । अयु' ; घ. ट. च. ज. 'मिति' इत्य-
 स्थानान्तरं खण्डममाप्तिव्येतकं चिह्नम्. ८ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति ;
 च. च. ९ च. 'इष्यते' । दे'. १० ठ. इति निरु० २२२० प्रथ० आदितः सत०
 पष्ठः खण्डः । ६ । ; ड. इति नैऋतीकायामुत्तरपट्टके प्रथमाध्याये ६६५६७८ः
 । ६ । ; इतरेष्वङ्गो नास्ति.

- अपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथो
एतच्चेतनावद्बद्धिस्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथा-
क्षप्रभृतीन्यांपधिपर्यन्तानि (निघ० ५ । ३ । ४—२२)
यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भव-
५ त्याभि क्रन्दन्ति हरितेगिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथो एतत्पौरुष-
विधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव मुखं रथं युयुजे सिन्धु-
रभिनमिति नदीस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि
तादृशमेव होतृश्वित्पूर्वे हविरद्यमाशतोति ग्रावस्तुतिरेवापि बोभय-
विधा स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा
१० यज्ञो यजमानस्यैव चाख्यानसमयः ॥ ७ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- ‘ अपुरुषविधैर्म ’ । अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । ‘ तद्यथाग्निर्वा-
युरादित्यः पृथिवी च द्रमा इति ’ । प्रत्यक्षत
१५ यथान्यादशोऽपु- एतान्यपुरुषप्रकाराणांति । एतेषामतोऽन्यथाभ्युप-
यविधास्तथेन्द्र दयोऽपि गमे दृष्टहानिः स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मादपु-
रुषविधा अग्न्यादयः । तस्मान्नान्याददृष्टा इन्द्रा-
दयोऽप्यपुषविधाः । न हि मनुष्ये तुल्ये केचिदाकारिणः केचिदना-
कारिण इति । तथैव देवतानामपि हि न्याय । तस्मादपुषविधा इति ।
‘ यथो एतच्चेतनावद्बद्धिस्तुतये भवन्तीति ’ । अचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते
२० चेतनावस्तुति- ‘ यथाक्षप्रभृतीन्यांपधिपर्यन्तानि ’ । तस्माच्चे-
तनमहेतुः पौण्ड्रविधे मन्त्रास्तुतिमन्त्रहेतुः पौरुषविधे देवतानामप्ये-
तनेष्वप्यग्रादिषु चेतनावस्तुतेर्दृष्टादिनि ।
‘ यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इति ’ । अपमन्त्रहेतुर्चभि-
र्चातिरात् । ‘ अचेतनेष्वप्येतद्भवति ’ । तद्यथा ‘ ग्रावस्तुतिः ’ । ‘ एते

१ क. ग. इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ; ३. ॥ प्रथमः पादः ॥ निघ० ;
त ॥ ८ ॥ सप्तमाध्याय प्रथमः पादः । निघ० ; द. ८ इति नेने उत्तरार्धाय प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमः ; द. घ. घ. ‘ सप्त ० पादः ’ नास्ति. २ उ. ट. विधिमिति ।
अपुरुषप्रकारं. १ क. त. घ. झ. २. ‘ भिचरितं वातु ; घ. ‘ भिचो (घ)
२१ रि- न्यात् ’ त, ट द. ‘ निचरितं वात ५ य. ‘ इति. १ ५५ । एते’.

वदन्ति शतवत्सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टी प्रावाणः सुकृतः
सुकृत्या होतुश्चिपूर्वे हविरवमाशत ' (ऋ० सं० १० । ९४ । २) ॥

अचेतना प्रावा-
दयोऽपि पौरुषविवि-
कैः संस्तूयन्ते

अर्बुदस्यार्पम् । प्रावस्तुतिः । एते प्रावाणः अभिप-
चकर्म कुर्वाणा वदन्ति । कथम् । शतवत् शत-
मिव । सहस्रवत् सहस्रमिव । शब्दबाहुल्याभिप्रा-
यम् । अभिक्रन्दन्ति अह्वयन्ति सोमपातृन्
आगच्छतास्माभिरभिपुतं सोमं पातुमिति । तत्र

येयं विष्टी प्रावणाम् एतया सुकृत्या शोभनया क्रियया एते सुकृतः
शोभनस्य कर्णः कर्तारो होतुश्चिपूर्वे होतुरप्यग्नेः मनु० होतुर्वा पृथ
प्रथमतर्ह हविः एतसोमाह्वयम् अद्यम् अदनीयम् आशत अभ्रन्ति । अ-
भियगे सोमसंयोगमात्रमशनमुपचर्यते प्रावणाम् । तस्मादपौरुषव्ययमिति । न
हि प्रावणां यथाभूतान्यास्यानि सन्ति यत्संयोगेन च स्तूयन्ते । तद्वदिन्द्रा-
दीनामप्ययथाभूतैर्बाहुमुष्टादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत्
' पौरुषविविकैः संस्तूयन्ते ' इति । तस्मादप्युपनिषाः ।

'यथो एतत्पौरुषविविकैर्द्रव्यसंयोगैरिति । एतदपि तादृशमेव ' । औप-
चारिकम् । रूपकमात्रमित्यर्थः । यथैव ह्यास्यादि-
द्रव्यसंयोग औप-
चारिकः कल्पना दृष्टव्यभिचारित्वाद् प्रावप्रभृतिषु न संभ-
वति । रूपकमात्रं स्तुत्यर्थम् । संकल्पतो बाह्यादि-
कार्यसिद्धिः । एवं हरिरथजापादिस्तुतयो रूप-
कमात्रमिति । अपि च । ' सुखं रथं युयुजे सिन्धुरदिरनमिति
नदीस्तुतिः ' । न चास्या स्तुतौ यथाभूता रथोपपत्तिरस्यसंभवात् ।

१ क. ए. प. स. ट. 'दन्ति शतवत् ० दवि'; ग. 'दन्ति० । अर्बु०. २ क.
ख. प. स. ट. ठ. ड. 'र्षम् । जगती । प्रा'; च. 'र्षम् ~ । प्रा' जगती । . ३ ठ.
ड. आगता'. ४ 'हरितेभिरासभिः' इत्यस्य साधनवृत्तं विषयण ट. पुस्तके प्रान्ते
लिखितम् । तत् 'पातुमिति' इत्यनन्तरं क. ए. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु लिख्यते ।
तपथा । 'पातुमिति । हरितेभिः सोमसंमर्गात् हरिदणैः आसभिः आस्यः । तथ'.
५ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. विष्टी व्याप्तिः ५'; च. विष्टी ~ प्रा' व्याप्तिः.
६ ग. ज. प. स. ट. ठ. ड. तत्सं'; च. यत्सं' त. ७ क. ए. प. स. ट. ठ.
ड. भूतार्थेऽपि'; च. भूता रथोपपत्ति' रथयो.

कथमसंभवः । न ह्युदकागिकाया नया बहन्त्या रयेऽवस्थानं संभवति ।

‘मुखं रथं युयुजे सिन्धुराश्विनं तेन वाजं सनिपदस्मिन्नाजौ । महा-
न्दस्य महिमा पनस्यतेऽदम्बस्य स्वयंशसो विरधिनिः’ (ऋ० सं०
१० । ७५ । ९) ॥ सिन्धुक्षिन्नाम प्रियमेघसः पुत्रः । तस्येयमार्पम् ।

५

मुखं मुखहेतुं लोकस्य रथं रहणम् उदकं युक्तवती
यथा नदीस्तुतौ सिन्धुः नदी अश्विनम् अशनेन व्यापनेन तद्व-
न्तम् उदकरथम् । तेन वाजम् अन्नं सनिपत्

संभक्तवती उत्पादितवती अस्मिन्नजौ आजवने संग्रामे । यतो यतो गच्छति
ततस्ततो ब्राह्मचर्यमभिनिष्पादयतीत्यर्थः । यस्माच्चायमुदकरथोऽन्नमभि-

१०

निष्पादयति तस्मात्तस्य महान्महिमा माहाभार्यं पनस्यते स्तूपते स्तोतृभिः ।
अदम्बस्य अनुपदस्तस्यै विरधिनिो विरपणशीलस्य । शब्दकारिण इत्यर्थः ।
रथमिवाश्विनमिति केचित् ।

तदेवमादिष्यसंभवान्मुस्यार्थकल्पनायाः सर्वत्र रूपकप्रज्ञादाः स्तुतय
इत्युपेक्ष्यम् ।

१५

‘यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरिति । एतदपि तादृशमेव ।’ ‘होतृ-
पौरुषविधिकानि श्विपूर्वं हविरयमाशतेति’ अशनशक्तिप्रियया
कर्मण्यप्यौपचारिकाणि प्रवाणः स्तुयन्ते । न च पुनर्प्राण्या यथाभूत-
मशनमस्ति । तस्मादिदमपि रूपकमेव । ‘एते
वदन्ति’ इत्यत्र (पत्रं ६५३) व्याख्यातम् ।

१०

‘अपि यौभयविधा स्युः’ उभयहेतुप्रामाण्यात् । ‘अपि वा पुरुष-
विधानामेव सतां’ पृथिव्यादीनां ‘कर्मात्मान
अथवा देवता एते स्युः’ । अपुरुषविधाः क्षितिजजादयः ।
उभयविधाः स्युः परे त्र्यधिष्ठानारः पुरुषविग्रहाः । एतमुभयोः प्रत्य-

१५

क्षागमयोरप्यनुमदः कृतो मविष्यति । ‘यथा यज्ञो यज्ञमानस्य’ कर्मात्मा ।

१ ग. ‘वति । १८ । सुस्तं’ २ ग. ‘रथं ० । सिन्धुः’ च. ट. ‘रथं युयुजे०
विरधिनिः’ ३ क. ख. च. ट. ठ. ड. ‘पर्म’ । जगती नदीस्तुतिः । ‘मुखं’; च.
‘रथम्’ - सुस्तं’ जगती नदीस्तुतिः । ४ ग. ख. स्मयनित्; च. स्मयनित्. ५ क.
स. च. झ. ट. ठ. ड. ‘तस्मात् तदयमः तस्मात्तस्मिन् विर’; च. ‘तस्मात् - विर’

१० तदयमः तस्मात्तस्मिन्.

‘ इदमेतेनोङ्गं संस्क्रियते इदमेतेनोङ्गमुपधीयते
अथवा देवताः इति (गत० ब्रा० ११ । २ । ६ । १३)
कर्मात्मानः स्युः ‘ संस्कृतममुष्मिह्रिके ईषेति ’ (मैत्रा० सं०
४ । १ । ८) इति विज्ञायते ।

‘ एष चास्यानसमयेः ’ । भारते चारुयानसमयः । एष एव सिद्धान्त
इत्यर्थः । पृथिवी स्त्रीरूपेण मारावर्तरणाय
एष महाभारता- ब्रह्माणं ययाचे (महाभा० आदि० १४) ।
दीनां सिद्धान्तः अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवाजुनाबुधौ खाण्डवं
ययाचे (महाभा० आदि० २२४—२२५) ।
पुरुषरूपेण (महाभा० आदि० २३०) अग्निरूपेण (महाभा०
आदि० २२७) च खाण्डवं ददाह इत्येवमादिनां ।

सदेतच्चतुर्धा भिद्यते मन्त्रार्थदर्शनादेव पौरुषविध्यमपौरुषविध्यं
कर्माधीभयविध्यं नित्यमौभयविध्यमेवेति । सर्वं चैतदुपपद्यते । माहाभाष्ये
सत्यैश्वर्यात्कथमिव देवता न स्यादमूर्ता मूर्ता
एवं देवताकार विचारे चत्वारिमतानि एकधा द्विधा बहुधा वेति । यथा तु वर्तमाना-
सर्वोप्यविरुद्धानि च मपदपन् मन्त्रदशस्तथा तथास्तुनन् । सर्वधैत्रा-
दीपः फलदर्शनाभावात्तत्त्वादर्शनवदाख्यतासुणाम् ।
परिदेवनानिन्दादिष्वपि वेन्द्रादीनां कार्भेतस्तद्रूप-
मवस्थितानां सा सा स्तुतिरेव न निन्दा । उक्तं च ‘ हीना न निन्दा
स्तुतिरेव साध्या देवान्मर्षः सम्प्रगभिष्टुतात्कः । शक्तिभूयेऽपश्यस्यन्ति
शिष्टाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽस्याम् ’ इति ॥ ७ ॥

१ प. झ. ट. ठ. ड. इदमेतेना°; च. इदमेतेना° इदमेते. २ ग. घ. ज.
‘नागमु’. ३ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मुर्षय’. ४ क. स. घ. झ. ट. ड.
परीतीति च वि°; ट. परीतीति च वि° उये. ५ ड. ‘समयः १७ । भार’. ६ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वतार’. ७ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मादि १ त’.
८ क. स. घ. ट. ठ. ड. कर्माधीभय°; ग. ज. कर्माधीभय°; च. कर्माधीभ°
धीतो, ९ क. स. घ. ख. ट. ठ. ड. चेति. १० क. स. घ. झ. ट. ठ. ड.
कायकात्तत्त°; ग. ज. कायकात्त°; च. कायकात्त° कार ११ क. स. घ. झ.
ट. तात्पादेश°; च. तात्पादेश° इया दे; ठ. ड. मारय. १२ क. स. २ (७);
॥ ८; इत्येवमत्रो नास्ति.

यदेवमुच्यतां तर्हि कानि किमर्त्तनीति । तदुच्यते । अथैतान्यग्नि-
सक्तीनि । अथेति विशेषाधिकारे । अग्निं मजन्ते अग्निना वा भज्यन्ते

इत्यग्निमक्तीनि । कनमानि । ' अयं लोकः '

पृथिव्यादी-यग्नि- इत्येवमादीन्यग्निमक्तीन्धवगन्तव्यानि । ' ये च
भक्तीनि देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ' तद्यथा ५

' माप्रियः ' (निघ० ५ । २) ' अक्षाः प्रावाणोऽ-

भीशवः ' (निघ० ५ । ३) इत्येवमादीनि ' अग्रायी पृथिवी ईळा
इति स्त्रियः ' । ईळा पृथिवीं अग्रायी इति क्रमेण वक्तव्ये क्रमभेदः ।

अग्रायी तैत्तिमास्यानात्संनिहृष्टतरा न तथा पृथिवीति तस्मात्प्रथममुच्यते ।
ततः पृथिव्याश्रयसंबन्धादग्नेः । न तथेळां पारोक्ष्यादभिधेयस्य । आपी- १०

मप्ये ' सित्तो देवीः ' इत्यत्र ईळां भारत्या सुस्थानाया अनन्तरं श्रूय-
माणा ' आ नो यज्ञं भारती तूयमेविळां

ईळा कथं पृथि- मनुष्वत् ? (ऋ० सं० १० । ११० । ८)
वीस्थाना इति । कथं पृथिवीस्थानेति । उच्यते । अनुया-

जेषु सामर्थ्यात् । ' या भारत्यादित्वैरस्पृक्षत्तरस्व- १५

तीमं रुद्रैर्पञ्चमार्त्तदिहैवेळ्यो वसुमत्या ' (मैत्रा० स० ४ । १३ । ८ ॥
तैत्ति० ब्रा० ३ । ६ । १३ । ७) इत्यतः सामर्थ्यमुज्जीय वसुताहच-

र्यात् ' इहैवेळ्यो ' इति आग्निमक्तिरिच्छायाह । रुद्रैः साहचर्यात्तरस्थती मध्य-
स्थाना । आदित्यैः साहचर्याद्भारती सुस्थानेति ।

' अथास्य कर्म ' । अथास्याग्नेः कर्म सहभावि अनन्यदेवतागामि २०
यत्संयोगादसत्यप्याग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो

अग्नेः कर्म भवति । ' बहने च हविषाम् ' इत्येवमादि ।

' दार्ष्टिर्विपयिकम् ' । दृष्टव्यनुग्रहो यस्य विप-
यस्तद्दार्ष्टिर्विपयिकम् । प्रकाशादि कर्मैत्यर्थः । ' अग्निकर्मैव तत् ' इति
प्रकृतं पुनर्वचनमादरार्थमप्याग्नेऽपि यावान्काश्चिद्व्यक्ता इति ।

१ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. इत्या. २ क. ख. घ. झ. इडा; ग. च. ज.
इडा. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तत्समानास्या. ४ क. ख. घ. झ. ग. च.
ज. इत्या. ५ क. ख. घ. झ. इवेड्या, ग. च. ज. इवेड्या. ६ च. इन्द्राणुग्रह
इत्य. ७ च. इन्द्राणुग्रह. ८ च. ' तद्काशादिर्कर्मैव ' इति. ९ अग्निकर्मैव तत् ' इति. ११

‘अथास्य संस्तविका देवाः’ यैः सहाग्निः स्तूयते । तदथा
अग्नेः संस्तविका ‘इन्द्रः सोमः’ इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभा-
देवाः वोपदर्शनाय संस्तवोदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनि-
पातादेवताद्वन्द्वे मुख्यता ।

५ ‘अग्न इन्द्रं द्यौं दाशुषो दुरोणे मुतायतो यज्ञमिहोष यातम् । अम-
र्धन्ता सोमपेयाय देवाः’ (ऋ० सं० ३ । २५ । ४) इति ॥ विश्वामि-
प्रत्येयमायन् । आप्रापणे विनियोगः (मैत्रा० सं० २ । ६ । २ ॥
४ । ३ । २) । हे भगवन् अग्ने त्वम् इन्द्रं अस्य दाशुषो

१० इन्द्रेण सह स्तवः दत्तयते हवोषि यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे
मुतायतः अभिपुतरतः सोमं मृधं संप्रामम्
अकुर्वाणौ अन्तरा केनचिसह सोमपेयाय सोमपानार्थम् उपपातमि-
त्येतदन्तर्भावहे ।

‘अग्नीषोमाग्निं सु मे’ शृणुनं वृणुणा हवम् । प्रति सुक्तानि हर्षतं
भरनं दाशुषे मयः’ (ऋ० सं० १ । २३ । १) ॥ सोमेन सह

११ संस्तवः । गोतमस्यायम् । पौर्णमास्येऽग्नीषोमी-
शोमेन सह यस्यानुवाक्या (ऋ० सं० ८ । १०) । हे
अग्नीषोमी शुशामुष्ये । इमं हवम् आह्वानं मे

मम शुशु वृणुनं वृणुणा वरिणागे । शुशु चत्वार्यष्टममागन्तु च प्रतिहर्षतं
प्रतिदेष्माम् । मया पूर्वं देविनी प्रनिकामेयधामिमानि वृत्तानि धीनुम् ।

१० शुशु चमनि भवनं दाशुषे शुशु वरिणागे मयः । शुशुपिर्भयः ।

‘त्वं नो अग्रे वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः । यजिष्ठो
वदित्तमः शोशुचानो निश्वा द्वेपासि प्रमुमुग्यस्मत् ’ (ऋ० सं० ४।१

वरुणेन सह

। ४) ॥ वरुणेन संस्तवः । वामदेवस्यार्पम् ।
अग्रभूधे विनियोगः (आश्व० श्रौ० ६।

१३) । हे भगवन् अग्रे त्वम् अस्मान् यथावत् विद्वान्
जानानो भक्ता ममैत इति वरुणस्य देवस्य योऽस्मान्प्रति हेळः
क्रोधः तमनेनायभूयकर्मणा अग्रयासिसीष्टा अपगमय । किं च । यत्त्वं
यजिष्ठो यदृतमो देवानां होतृत्वे वर्तमाने वदित्तमो योदृतमश्च हविषा स त्वं
पुनः पुनः शोशुचानो देदीप्यमानः तेषु तेषु कर्मसु विद्वानि सर्वाणि
द्वेपासि द्वेपाणि प्रकर्षेण अस्मत् अस्मत्तो मुमुग्धि मुञ्च । विनियोगेऽर्थः ॥ १०

‘अग्नीपर्जन्यावर्त धियं मेऽस्मिन्हेवे सुहवा सुष्टुतिं नः । इळीमन्यो
जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष गा धत्तमस्मे’ (ऋ० सं० ६।१२।१६) ॥

पर्जन्येन सह

पर्जन्येन संस्तवः । भरद्वाजस्यार्पम् । हे अग्नीपर्जन्यौ
सुवामुच्येधे । अवतम् आगच्छतम् इमा धियम्
इदं कर्म प्रति मे मम अस्मिन् हवे अस्मिन्ना-

हवे सुहवौ स्वाहानौ सुष्टुतिं शोभनामिमा स्तुतिं श्रोतुम् । अग्रय च
श्रुत्वामम् इळीम् जनम् अन्य एको जनयतु । गर्भमन्यः । गर्भमेको जनयतु ।
तौ सुवामेवं प्रतिसवत्सरं प्रजावतीः प्रजासंयुक्ता इषः अन्नानि आभिमु-
ह्येन स्थित्वा धत्त दत्तम् अस्मे । अस्मभ्यमिदंर्थः ।

१ ग. च. ज. ‘नस्येति वरुणे’; घ. झ. ट. ‘नस्य० ग्यायतु । वरुणे’ २०
२ क. ख. हेलेऽव. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वम् । त्रिष्टुप् । अव’; घ.
‘वम् । ~ अव’ त्रिष्टुप् । ४ क. ख. ग. घ. ज. घ. झ. हेलः. ५ ग. घ. ज.
‘सः’ नास्ति. ६ घ. ठ. ड. ‘पुनः’ सट्देव. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
अवयो’; घ. वियो’ अव. ८ ग. ‘त्यर्थ’ । ३१ । अग्नी’. ९ ग. ‘वत’ । पर्ज’;
घ. झ. ट. वत० इष’. १० क. ख. घ. ज. इलाम’. ११ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. ‘वम् । त्रिष्टुप् । हे’, च. ‘वम् । ~ हे’ त्रिष्टुप् । १२ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. ‘इदम्. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जनयतु जनयतु, च. जन-
यत् ~ । गर्भ’ जनयतु. १४ ग. ‘त्यर्थ’ । १५ । अदे’.

अग्ने देवाँ इहा वह सादयाँ योनिषु त्रिषु । परि भूय पित्रं ऋतुना ।

(ऋ० सं० १ । १५ । ४) ॥ ऋतुभिः

ऋतुभिः सह संस्तवः । मेधातिथेरापर्मै । ऋतुयाजेषु विनियोगः ।

हे भगवन् अग्ने देवान् इह अस्माकं कर्मणि

- ५ आवह आहूय । आहूय देवान् सादय योनिषु त्रिषु । सवनेषु त्रिध्वेतान्यथा-
कालं यज । अमुना प्रकारेण परिभूय सर्वतो देवयोगेनालंकुरुध्वैतं यज्ञम् ।
आत्मना धिव चेतं सोमम् ऋतुना सह ।

‘ आप्रावैष्णवं च हविः ’ । हविर्ग्रहणाद्धविष एव संप्रदानार्थं या
ज्वचस्ताः संस्तवेनाप्राविष्णवोः सन्ति । तद्यथै ।

- १० ‘ अप्राविष्णू सजोपसेमा वर्धन्तु वा गिरः । शुनैर्वोजेमिराँ गंतम् ’

आप्रावैष्णवं हविः (मैत्रा० सं० ४ । १० । १ ॥ ४ । ११ ।

२ ॥ तैत्ति० ४ । ७ । १) इत्येवमाद्या ॥

वामदेवस्येयमार्पम् । अरुनावैष्णवे हविषि

विनियोगः (मैत्रा० सं० १ । ४ । १४ ॥ २ । १ । ७ ॥ २ । ३

। ५ ॥ तैत्ति० ४ । ७ । १) । हे अप्राविष्णू सजोपसा

- १५ सजोपसो निचं समानप्रीती युवामुभ्येधे । एताः अस्मद्विरः अस्मत्तुतयः
वर्धन्तु वर्धन्तु युवाम् । वृद्धौ च सत्यामश्मसंप्रदेधेः शुनैः द्योतनवद्भिः
वाजेभिः अग्नेः अम्युद्यतेः अस्मान्प्रति आयातम् ।

‘ न त्वृक्संस्तविषी दशतयीषु विद्यते ’ । ‘ न ’ इति प्रतिषेधः ।

‘ तु ’ शब्दोऽयमारणार्थः । ऋन् सैतविषी

- २० अप्राविष्णोः संस्तवयुक्ता । दशतयीषु । दशमण्डलावयवम्-
संस्तविषी ऋदश- विभागेन सायत इति दशतयः ऋवेदः तस्य
दशतयः न विद्यते दशतयः ताम् ताम् मर्त्यास्यैः पात्राणाम्
एकापि हविषि भविनियुक्ता शस्त्रमप्यपातिनी ऋग-

१ म. सादय० । ऋतु०; व. स. ट. सादय० ऋतुना. २ क. ए. प. हा. ट.

- १५ ट. ट. ‘ वंम् । सादय० । ऋतु०; वंम् । - ऋतु० सादय० । १ क. ए. प.
स. ट. ‘ तपसा ’ जग्निः; व. तपसा, ४ म. ज. ‘ जेजोवेरमाया । वां’
व. स. ट. एजो० जेजोवेरमाया । सादय० । आ०. ५ ट. ट. ‘ ता गतम् ।
सादय० सादय० । आ०. ६ व. ‘ वंम् । - आ० सादय० । ७ क. ए. प. हा. ट. ट.
‘ ट. निचं सजोपसो निचं सजोपसो; व. निचं सजोपसो । ८ क. ए. ट.
ट. ‘ दीती वा दुवां; म. ज. ‘ दीती दुवां; व. स. ट. ‘ दीती वा दुवां; व.
‘ दीती - दुवां. ९ म. ज. ‘ दीती; व. ‘ दीती’ ट. १० क. म. व. स. ट. ट.

- २१ ‘ अग्नि दशतयः ’ जग्निः; व. ‘ अग्नि दशतयः’

प्राविष्णोः संस्तविकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र संस्तविकी न तु दशत-
यीषु । असंस्तवेन वा दशतयीष्वपीत्युत्सर्गं दर्शयत्येवमेतन्मया निपुण-
मान्विष्यत इति ।

अथाप्ययमपर उत्सर्गः । ' अथाप्याग्नापौष्णं हविः ' एव ' न तु
संस्तवः ' । तस्मिन्तु हविषि कित्तु पृथक्पृथगे- ५
आग्नापौष्णं हवि- वाग्निः स्तूयते पूषा च । ' तत्र ' तस्मिन्संस्तवे
रेव न तु संस्तवः अग्नापूष्णोः ' एतां विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरन्ति '
नैरक्ताः ॥ ८ ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु म विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स १०
त्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः (ऋ० सं०
१० । १७ । ३) ॥ पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भु-
वनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स त्वैतेभ्यः
परिददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः १५
सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद्ददातेर्वा
स्याद्ध्युपसर्गात् ॥ ९ ॥

पूषा त्वेत इति । देवश्रुतेः सा मापायनस्यापैर्धुम् । शवस्य कर्णे प्रमी-
तानुमन्त्रणे विनियोगः (आश्व० श्रौ० ६ । १०) । प्रमीत उच्यते । २०

१ ग. ज. सास्त; घ. सौरत 'स. २ ग. ख. ज. सास्त'. ३ ग. ज. पौष्ण; ५. पौष्णं 'णं. ४ ग. ज. ट. तस्मिन्स्तल'; घ. तस्मिन्स्तल'. ५ ट. द. विभक्तितु'. ६ क. ख. १ (८); ग. ५; ठ. ८ । इति नि० उत्तरवर्गके मय-
माध्याये अष्टमः खण्डः । ८ ।; ठ. ८; इत्येवमशो नास्ति. ७ क. ख. 'इत्ये';
छ. त. 'इत्ये'; द. 'इत्ये' दा. ८ क. ख. २ (९); छ. १०; त. द. २.
१ ग. त्वेत 'इति; अ. पूषा त्वेत इति तर्गं ऋदीयते. १० घ. ट. 'मक्ये मा'.
११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'धम् । विद्वत् । इ'; ग. ज. 'धम् । श्वनस्तर्ग';
घ. 'धम् । ' शवस्य' विद्वत् । १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सदी; ख. ५
दी' घ.

पूषा भगवान् आदित्यः पथामधिपतिः । सः त्वाम् इतो मनुष्यलोकात्
विशिष्टेन पथा प्रच्यावयतु प्रंगमयतु विद्वान्

अग्रपूष्णोर्विम- अव्यवहितज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाव्यवधानादेव च
क्तस्तुतेरुदाहरणम् अनष्टपशुः । भुवनस्य गोपाः । भुवनस्य भूत-

५

जातस्य गोपाः रक्षिना उपर्यवस्थितः । स

पूषा एवंलक्षणः त्वां प्रगमय एतेभ्यश्चन्द्रमण्डलोपान्तवासिभ्यः पितृभ्यः
परिददातु । तदुक्तम् । ' दक्षिणायनात्पितृलोकम् ' (निरु० १४ । ८)

इति । अग्निः अपि चैतेभ्य उक्तव्य देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यो ये विशुतो
मध्ये निवसन्ति तेभ्यः परिददातु । तदुक्तम् । ' चन्द्रमसो वैशुतम् "

१० (छान्दो० उ० ५ । १० । २) इति । स त्वमेवमुभाषपि देवलोक-
पितृलोकावम्यश्रुहीत्याशीः प्रमीतस्य । उक्तं च ' ये देवयानाः पितृ-
यानाश्च लोकाः सर्वास्ताननृणाः संचरेम ' (मान० श्रौ० २ ।
५ । ५ । २२) इति ।

' स त्वैतेभ्यः इति सांशयिकस्तृतीयः पादः ' । संशयोऽस्मिन्नस्तीति

१५

स्तुतिविभागे द्वे
मते

सांशयिकः तृतीयः पादोऽस्या ऋचः । कथं
कृत्वा । यथा ' पूषा पुरस्तात् ' ' पूषा त्वेतश्च्याव-
यतु ' इति । ' तस्यान्वादेश इत्येकं ' सामर्थ्या-
दर्शनम् । तथा व्याख्यातमेव । त्रयः पौष्णाः पादा

एक एवाग्नेयः । एवमियं विभक्तस्तुतिः । अपवा । द्वावुत्तरावाग्नेयौ ।

२०

तत्रार्थयोजना । पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सोऽग्निर्वक्ष्यमाणत्वामेतेभ्यः पितृभ्यो
देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिददातु । मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः ।
' तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति ' (छा० उ० ५ । ९ । २)
इत्यपेक्ष्य सर्वनाम्नश्चोत्तरेणाप्यग्निशब्देन संबन्धमविरुध्यमानं व्यपेक्षया-
ह्यैषन् ' अग्निपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेन्यपरम् ' इति ।

२५

' सुविदत्रं धनं भवति ' ' विन्दनेर्वा ' ' सु ' इत्येतेन एकेन उपस-
मेण उपसृष्टात् । ' ददातेर्वा ' ' सुविभ्यां ' द्वाभ्यामु-
पसर्गाभ्या युक्तात् । तदेषामस्ति ते सुविद-
त्रियाः ॥ ९ ॥

१ ग. ज. भूतस्य. २ क. म. घ. झ. ट. ठ. ड. तदुत्पुत्रं. ३ च. 'कल्पय'.

४ क. ख. २ (१), ॥. १०; ठ. 'येभ्यः' । इति निरु० उचरत्षट्कप्रथमाध्या-
ये नवमः सण्डः । १ ।; ड. १ इति निरु० उचरत्षट्कटीकायां प्रथमाध्याये नवमः

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रि-
पुष्पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समान्नाता मध्यमे
स्थाने याश्च स्त्रियोऽयास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च
को च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदयास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो
वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्ततिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापि
मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा
चातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥

५

‘ अथैतानीन्द्रभक्तीनि ’ । पूर्ववत्सर्वम् ‘ अन्तरिक्षलोकः ’ इत्येवमादि ।
‘ ये च देवगणाः समान्नाताः ’ (निघ० ५ । ५ । ८—१५)
महादायः ‘ याश्च स्त्रियः ’ (निघ० ५ । ५ । १६—३६)
अदित्याद्याः ।

१०

‘ अथास्य कर्म रसानुप्रदानम् ’ अवश्यायार्थादि ‘ वृत्रवधो ’ मेघ-
वधः । ‘ या च को च बलकृतिः ’ अन्यापि
इन्द्रकर्म, ‘ इन्द्रकर्मैव तत् ’ इत्यादिरार्थं पुनर्वचनम् ।
अपि कीटपिपीलिकादिषु यद्वलेन क्रियते सर्वमि-
न्द्रकर्मैव तादिति ।

१५

संस्तविका देवाः ‘ अथास्य संस्तविकाः देवाः अग्निः ’ इत्येव-
मार्दयः ।

‘ इन्द्राग्नी रोचना दिव्यैः परि वाजेषु भूयथः । तद्वा चेति प्र
व्यग्निना संस्तवः वीर्यम् ’ (ऋ० सं० ३ । १२ । ९) इति ॥
निष्वाभिरस्वेयमार्च्यम् । ऐन्द्राग्ने हविषि विनि-
योगः (मैत्रा० सं० २ । १ । १) । हे इन्द्राग्नी रोचना रोचनी
दीपनी हविषा च उदकेन च दिवः परिभूयथो वाजेषु अस्मान् सर्वतः ।

२०

१ छ. त. द. काचिदल. २ द. ‘नेन च सस्त’. ३ छ त. द. सोमो वायुना २५
प पू. ४ क. ख. २ (१०), छ. ११; त. द. २. ५ ग. च. ज. ‘ च ’
नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ दयः । तपया । इन्द्रा ’; ग. ‘ दयः । २५ ।
इन्द्रा ’; घ. ‘ दयः । ७ इन्द्रा ’ तपया । ७ ग. ज. टि इति । निष्वा ’; घ. झ. ट.
दिवः । निष्वा. ८ ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ दिवः ।
वायनी । १०; घ. ‘ ज्ञेयैर्देव-मोर्चैः । १० अ. । गायत्री ।

२०

१ ' दिश्वे सैत्यं भधवाना युवोरिदापथ्वन प्र भिनन्ति व्रतं वोम् । अग्नेः
न्द्राव्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव धाजिना जिगा-
बृहस्पतिना तम् ' (ऋ० सं० २ । २४ । १२) ॥

इति ब्रह्मणस्पतिना संस्तवः । गैःसमदस्येयमा-
र्षम् । दिश्वे सैत्यं भधत् सैत्यं यावदिदमस्ति किञ्चित् हे
मधवाना मधवानौ धनवन्तौ इन्द्राव्रह्मणस्पती युवामुपेये युवोः पुत्रयोः
सर्वमेतत्त्वभूतम् । किं व । यतः सर्वस्येयानौ स्थः अतः आपोऽपि
न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति व्रतं कर्म वा युत्रयोः । यथासंकर्यं वर्तन्ते ।
यौ युवामेवमतिमहानुभावा तौ अम्माकम् आभिमुख्येन इदं हविः जिगा-
तम् आगच्छतं भोक्तुं युजावित्र सहचारिणौ वाजिनौ रथादिमुक्तौ
शुभुक्षु स्वम् अन्नम् । इत्येतदाशार्षमहे ।

१ ' इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुग्रीराः । वीतं हव्या-
न्यश्नरेषु देवा वर्धेथा गीर्भिरिच्छी मर्दन्ता '
पर्वतेन (ऋ० सं० ३ । १३ । १) ॥ पर्वतेन

संस्तवः । विश्वमित्रैस्त्वार्षम् । हे इन्द्रापर्वतौ
देवौ युगामुपेये । बृहता महता रथेन महता उदकरहणेन उदकदानेन
वामीः वननीया इष. अन्नानि आवहतम् ईरयतम् । वीक्षादीनि प्रेरयतम् ।
सुग्रीराः शोभनग्रीराः । ततः स्वे काष्ठे ईजानानामस्माकं वीतं भक्षयतं
हव्यानि अप्नरेषु पुरोडाशादीनि वर्धेथा च गीर्भिः स्तुतिभिः पुनः पुनः
प्रतिकर्म इच्छी अग्नेन मदन्तौ तृप्यन्तौ । इत्येतदाशार्षमहे ।

१ ग. ज. सत्यमिति मद्यः; प. स. ट. सत्य मय० वाजिना जिगात । मद्यः.
२ ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ३ प. स. ट. ठ. ड. गृत्तमदः । त्रिष्टुप् । विश्वः.
४ च. ' र्षम् । ~ विश्व' त्रिष्टुप् । ५ ग. ज. सत्य वा यद्विदमस्ति'. ६ क. ख. ग.
ज. प. स. ट. ठ. ड. किञ्च; ७ च. किञ्चित्' प. ८ प. स. ट. ठ. ड.
यत. ९ क. ख. प. स. वर्तते. १० ग. 'महे । ११ । इन्द्रा'. १२ ग.
'वन्ता० । पर्वतेन'; प. स. ट. 'वन्ता० मर्दन्ता. १३ क. ख. च. ज. 'तिष्ठा.
१४ प. स. ट. ठ. ड. 'नित्रः । त्रिष्टुप् । हे'; च. मित्रस्त्वार्ष । ~ हे' त्रिष्टुप् ।
१४ ठ. ड. पुरोडाशा'. १५ क. ख. ग. च. ज. स. इन्द्रा; प. ठ. ड.
इन्द्रा. १६ ग. 'महे । ४० । इन्द्रा'.

‘ इन्द्राकुसौ वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः पीमद्भूषोर्धर्मयो निः पथैस्यान्मघोने हृदो

कुत्सेन

धरधस्तमोसि ’ (ऋ० सं० ५ । ३१ । ९) ॥

कुत्सेन संस्तवः । अवस्योरार्पम् । हे इन्द्राकुसौ वहमानौ उद्यमानौ रथेन
युवा युवे । आचहन्तु वाम् अत्याः अश्वाः अपि कर्णे नित्यं कर्मणे ।
ततश्च कर्मणा परितोषिनौ अस्माभिः निः पीम् अद्भूषो निर्धमधः सर्वतः
अरीन् निः पथस्थात् समानस्थानादन्तरिक्षादद्भूषः अपः । तत ओपध्या-
द्युपस्था सुकालं कुर्वीणौ मघोनः महान्येतानि तमासि हृदो हृदयस्य छाद-
कानि अनाकालमयकृतानि वरयः वारयथ इत्येतदाशारम्भे ।

१० ‘ इन्द्राविष्णु दंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च श्रधिष्टम् । शतं
वर्चिनः सहस्रं च साकं हृथो अग्रयमुरस्य
विष्णुना वीरान् ’ (ऋ० सं० ७ । ९९ । ६) ॥
विष्णुना संस्तवः । वसिष्ठैस्वार्पम् । त्रैधातव्या

विनियोगः (मैत्रा० सं० ९ । ४ । ४) । हे इन्द्राविष्णु युवा दंहिताः
स्विकृताः शम्बरस्य मेघस्य अमुरस्य वा स्वभूताः पुरः श्रधिष्टं हत-
वन्तौ स्यः । ताश्च हन्ता मेघान्तर्गतान् शतं वर्चिनः दीप्तिमतोऽज्ज्वलतो वा
सहस्रं च साकम् अग्रस्थितान् सहभावेन एकनिश्चयान् हृथो हतवन्तौ
स्यः अत्रिं वीरान् अमुरस्य शम्बरस्य स्वभूतान् । यौ युवा-
मेतदतिदुष्करमकार्षं तास्माकमपि शत्रून् हथ इत्येतदाशारम्भे ।

- १० १ व. ‘कुर्या० । कुत्सेन’; प. झ. ट. ‘कुत्ता व० वरथ’; २ व. निः पीम’.
३ व. निः धृष’; ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. धम् । त्रिष्टुप् । हे’; च. ‘धम् ।
- हे’ त्रिष्टुप् । ५ ग. ‘स्पदे । ४१ । इन्द्रा’; ६ ग. ‘हिता० । विष्णु’; प. झ.
ट. ‘हिताः ० अग्रयम’; ७ व. झ. ट. ठ. ड. वसिष्ठः । त्रिष्टुप् । जे’; च. वसि-
ष्ठस्वार्पम् । ८ जे’ त्रिष्टुप् । ८ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. शम्बरस्य नवति नव च
पुरः वेर’; च. अमरस्य-मे’ नवति नव च पुरः १ ग. ज. वा भूताः. १० व.
ख. प. झ. ट. ठ. ड. अग्निं अरनीकान् वी’; च अग्निं - वो’ अग्नीना-
१७ तान. ११ ग. ‘स्पदे । ४१ । इन्द्र’.

‘ इन्द्रवायु इमे मुता उप प्रयोभिरा गतम् । इन्द्रो वामुशानि
हि (ऋ० सं० १ । २ । ४) ॥ वायुना
वायुना संस्तवः । मधुच्छन्दस आर्यम् । उपात्तद्विक-
र्मात्मनो हि मय्यमस्य एकस्यापि वाय्विन्द्रभावेन
विकरणधर्मित्वाद्वित्वं विभ्रतो नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनसंस्तुतिरविरुद्धा ५
यथैकस्योदकस्य द्विपात्रस्थस्य द्विवचनेनोक्तिः । ऐन्द्रवायवस्य प्रहस्य
पुरोनुवाक्येणम् (भैत्रा० सं० १ । ३ । ६) । हे इन्द्रवायु युवामु-
ष्येथे । इमे मुता अभिपुताः इन्द्रवः । सोमाः इत्यर्थः । मुसस्कृताः सोमा
यस्मात् उन्नन्ति कामयन्ते युवामात्मनः पानाय तस्मादुपागच्छतं पातुषे-
तान् । कथं च पुनरपागच्छतम् । प्रयोभिः अनैरस्मत्संप्रदेयैरभ्युद्यतेरित्ये- १०
तदाश्रयस्महे ।

‘ अथापि मित्रो वरणेन संस्तूयते ’ । ‘ अथ ’ शब्दः प्रकृतादि-
इतराः का देवता इन्द्राद्विशेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘ अपि ’
वाभिः संस्तूयन्ते इति संभावने । प्रकृताभ्यस्तिसृष्व्यो देवताभ्यः
पराण्यपरेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति भेदपक्षे १५
अविरुद्धमेव । नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभासमिति किञ्चि-
दत्र तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिसमाहितम् । ‘ मित्रो वरणेन ’ इत्येवमादिषु
या प्रथमया निर्दिश्यते सा मुख्यैस्तुतिः या तृतीयेया सामुह्या । सा
च निर्दिष्टा ।

१ ग. घ. ज घ. झ. ट. मुता इति वायुना°. २ क. रा. हि । इति । वायु°. २०
३ प. झ. ट. ठ ड. “च्छन्दा गायत्री । उपा°.” ४ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड.
“त्मनोऽपि हि” ; घ. “त्मनो हि” पि. ५ क. ल. घ. झ. ठ. ड. “नोक्तिः ;
ट. घ. नोक्ति” ने. ६ ग. ज. “यन्ति, घ. “यन्ति यु” न्ते. ७ क. ल. ग. ज. घ.
झ. ट. “मात्मपाना°” ; घ. “मात्मनः पा°.” ८ क. ल. घ. झ. ट. “च” नास्ति,
घ. घ. ९ क. ल. ग. ज. ठ. “विशेष एव” ; घ. अविरुद्धे एव” सेप. १० क.
ल. घ. झ. ट. ठ. ड. मुख्यास्तु, घ. मुख्यैस्तु” स्या ११ क. ल. घ. झ. ट.
ठ. ड. “यथा निर्दिष्टा साऽमुह्या । आ नो” ; घ. “यथा लो अनुस्मृतं लो नं नि-
र्दिष्टं” निर्दिष्टा सामुह्या. १२ ग. “हा । ४३ । आ°.”

‘आ नो मित्रावरुणा धृतैर्गव्यमितिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुकृतम् ।’

मित्रो वरुणेन (ऋ० सं० ३ । ६२ । १६) इति ॥ विश्वा-
संस्तुयते मित्रैस्त्वार्यम् । मित्रावरुण्याः पयस्यायाः पुरोनु-
वाक्या (मैत्रा० सं० २ । ३ । १) । हे

५ मित्रावरुणौ सुकृतम् शोभनकर्माणौ युवामुच्येये । गव्यमिति गोयूतिं
यवसोदकोत्पत्तये रजांसि च गोयूतेर्यान्यन्यानि ब्रीह्यादिधान्योत्पत्तिक्षेत्राणि
तानि च ब्रीह्याद्युपत्तये मध्वा मधुरेण सस्यसंपत्कारेण उदकेन अस्माकम्
उक्षतम् अर्वा सिञ्चितमित्येतदाशास्मैह ।

१० ‘सोमापूषणा जनर्ना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः । जातौ
विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य
पूषा सोमेन संस्तुः नमिम्’ (ऋ० सं० २ । ४० । १) ॥
यते पूषा सोमस्य संस्तवः । गृत्सेमदस्येयमार्यम् ।

सोमपौष्णस्य चरोः पुरोनुवाक्या (मैत्रा०
सं० २ । १ । ४—५ ॥ २ । २ । ४) । सोमापूषणौ चन्द्रसूर्यौ ।
१५ तादुष्येते । सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां जननौ जनयितारौ रयीणां
धनानां जनयितारौ च स्वेनोपकारेण दिवो जनयितारौ पृथिव्याः जातौ
जातमात्रावेव युवां विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य गोपौ गोप्तारौ
यमूनयुः । देवाश्च रदमवो युवामेव अमृतस्य उदकस्य नमिं नहनं बन्ध-
नम् आधारं सार्वभौमिकिरव अकृण्वन् सदा कुर्वन्ति । युवामिदं नामास्माकं
२० पुरतभिन्वाशिवा निरावाङ्मैम् ।

१ ग. व. अ. ‘रणा धृतैरिति विश्वा’; प. स. ट. ‘४० ० रजांसि सुकृतम् ।
विश्वा’; २ ठ. ट. ‘इति’ आश्रित. ३ प. स. ट. ठ. ट. ‘मित्रो गायत्री ।
मैत्रा’; प. ‘मित्रैस्त्वार्यम्’ । ‘मैत्रा’ गायत्री ६. ४ व. स. ट. ठ. ट. ‘ये । धृतेः
उद्वेगम्’; ५ क. रा. प. स. ट. ठ. ट. ‘न्यानि स्थानानि यी’; ॥. ‘न्यानि’
१५ श्री-स्थानानि. ६ व. स. प. स. ट. ठ. ट. ‘क्षतं सि’; व. क्षत आति. ७ क.
रा. प. स. ट. ठ. ट. ‘स्मरे । पूषा रक्षेण च सोमः । सोमा’; ग. ‘स्मरे । ४४ ।
सोमा’; व. ‘स्मरे’ च सोमा’ पूषा रक्षेण च सोमः ८ ग. ‘मन्वा’ । पूषा’; प.
स. ट. ‘मन्वा’ अमृतम्. ९ प. स. ट. ठ. ट. ‘मदः । निष्टुप । सो’; व. ‘मदः ।
‘सो’ निष्टुप. १० क. रा. प. स. ट. ठ. ट. ‘सोमा’; ग. ज. ‘सोमापूषण’.
११ प. स. ट. ठ. ‘तारौ च १’ व. तारौ च १’ व. १२ ग. अ. ‘दिया । जन-
यितारौ च । जातमात्रा’; व. ‘दियाः । जनयितारौ च । जा’; १३ ग.
१२ ‘वाङ्मैम्’ । ४५ । सोमा’.

‘ सोमारद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूपु भेपजानि धत्तम् । अयं स्यतं
मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूपु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ’

सोमो रुद्रेण (ऋ० सं० ६ । ७४ । ३) ॥ रुद्रेण

सस्तवः । भरद्वाजस्येयमार्पम् । सोमारौद्रस्य

चरोः पुरोनुवाक्या (मैत्रा० सं० २ । १ । ५—६) । हे सोमारद्रौ

युवामुच्येथे । एतानि सर्वाणि भेपजानि अस्मे अस्माक तनूपु शरीरेषु

धत्तम् । किंच । अवस्यतं नित्यमस्मानवितु रक्षितुमिच्छतम् । किंच ।

यत् अस्माकं मनोवाक्कायैः कृतम् एन. किंचिदस्ति तनूपु बद्धं तन्मु-

ञ्चतम् अस्मत्तः ।

‘ अग्निना च पूषा ’ । मय्यमेनं च द्युस्थानेन च सस्तव इति १०

अग्निना च पूषा पार्थिवेन प्रतिपेधात् । ऋचं नोदाहरन्ति ।

भृग्यमुदाहरणम् । वायुना संस्तवः । ‘ वातेन

च पर्जन्यः ’ ।

‘ धतारो दिव ऋभवंः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतो. । आप

वातेन च पर्जन्यः ओषधीः प्र तिन्नु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो १५

यन्तु मे हवम् ’ (ऋ० सं० १० । ६६ ।

१०) ॥ वसुर्कर्णस्यार्पम् । धतारो दिवः इति ऋभवः शोभनहस्ताः

वातापर्जन्यौ च आपश्च ओषधयश्च भगश्च रातिः दाता वाजिनश्च धार-

यितारो द्योतनयन्तो ये उक्ताः अस्मै उदकस्य महिषस्य महतः तन्यतोः

१ ग. ‘ मितानि ’ । रुद्रे°, घ. झ. ट. ‘ मेता ० कृतमेनो° । २ घ. झ. ट. ठ. २०

ड. ‘ दान ’ । विष्टुप् सो° । ३ च. ‘ र्पम् । ४ सो° विष्टुप् । ४ क. ख. ग. अ. घ. झ. ३०

ट. ड. सेमारौ°, ठ. सेमारुद्र°, च सोमारुद्र° सोमारौ°. ५ ग. ज. ‘ शरीरेषु ’

नास्ति. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ अत अस्मत् आरभत् । ७ क. ख. मध्यमरथा-

मेन, घ. झ. ट. ठ. ड. मध्यस्थानेन, ग. ज. मय्यमेन व सु°. ८ क. ख. घ. झ. २५

ट. ठ. ड. ‘ इति. ९ ग. ज. ‘ स्तव । सप्त ऋषय इत्यत्र तत्र जागृते । अरवमजावि-

त्येतरिमन्पादे शब्वाद्धित्याविति वक्ष्यते । वातेन°. १० ग. ‘ न्यः । ४६ । धर्ता°.

११ ग. ‘ भव० । वसु°, घ. झ. ट. ‘ भवः ० यत्तु°. १२ ग. ज. ठ. ‘ कर्मस्या°,

घ. झ. ट. ड. ‘ कर्णस्यार्पम् । विष्टुप् । घ°, च. ‘ कर्णस्यार्पम् । ४ घ° विष्टुप् ।

१३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. १४ क. ख. घ. झ. ट. ३०

‘ अरय ’ नास्ति, च. ‘ अरयै, १५ ग. ज. ‘ उदकस्य ’ नास्ति.

सर्वार्थतनितुः हवैम् आह्वानम् अस्माकम् आयन्तु आगच्छन्तु आगम्यं
च प्रतिस्त्तु प्रतीर्णाः कुर्वन्तु एता अस्मादिरः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । वाताप-
र्जन्यादिव्यत्र सेस्तवः ॥ १० ॥

- ५ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती
सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे
स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रश्मधारणं
येष किञ्चित्प्रबलितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरे-
णेति संस्तवं एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वुत्तुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्ति-
१० शेषमनुकल्पयति अरदनुष्टुबेकविंशः स्तोमो वैरानं सामेति पृथि-
व्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवः स्तोमः शाकरं सामेत्यन्तरी-
क्षायतनानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशः स्तोमो वैवतं सामेति
धुमकीनि ॥ ११ ॥

- १५ 'अथैतान्यादित्यभक्तीनि' । पूर्ववत् 'असौ लोकः' इत्येवमादि ।
'सूर्यो पुस्थानः' (निघ० ७ । ५) इति पूर्वमधिकृत्य 'अदित्यभ-
क्तीनि' इहाश्वीद्विसेपतः स्वपक्षोद्योतनानुस्मृतये ।

- 'ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने आदित्यादयः' (निघ०
५ । ६ । २४-२९) । 'याश्च स्त्रियः' उपाः सूर्या इत्यकामावी सैरपृष्ठः
२० (निघ० ५ । ६ । २-५) देवपत्न्यः (निघ० ५ । ६ । ३१) इति ।

'अथास्य कर्म' रसादानादि । 'यैश्च किञ्चित्प्रब-
आदित्यकर्म लिख्यमादित्यकर्मैव तत्' । 'चन्द्रमसा वायुना
संवत्सरेणेति संस्तवः' । अल्पस्यास्वरान्दैरेव
अश्वीद्वि नाभियस्वरवचनं करोति 'अश्वीद्वि' इति ।

- १५ १ च. हवनम्. २ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मत्स्य. ३ क. स. : (१०);
ग. ११; ठ. ड. १० । इति निघ० (ड निरुक्तीकायां) उत्तरपटके प्रथमाध्या-
ये दशमः खण्डः । १० । ४ छ. घ. घ. ठ. ड. रमाधा. ५ छ. त. द. यशु.
६ क. III. त. द. 'स्तवः । ४ । एते'; छ. 'स्तवः । १२ । एते'. ७ छ. 'हृकि-
स्तुण'. ८ क. स. ५ (११); छ. १३; त. द. ५. ९ क. III. घ. स. २. ठ.
ड. 'कीर्ति' इति । घ. १० क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इत्यर्थैतान्यादि'; घ.
'इत्य-आदि' अथैतानि. ११ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. इतीक्ष्म'; घ.
'कीनि - इक्ष्म' इति. १२ च. उत्तरपट. १२ म. च. ज. घ. च. १४ III. 'स्येति ।
१२ ४७ । पृथ'.

‘ पूर्वापरं चरतो माययैतो शिशू क्रीळन्तौ परिं यातो अधरम् । विदग्धा-
चन्द्रमसा संस्तवः न्यन्यो भुवनाभिचष्टे ऋतूरन्यो विदग्धजायते
पुनः ’ (ऋ० सं १० । ८५ । १८) ॥

चन्द्रमसा संस्तवः । सूर्यायाश्चार्पम् । राजयक्षमेष्टया वैश्वदेवस्य चरोः पुरो-
नुवाक्येया (मैत्रा० सं० २ । २ । ७) । पूर्वापरं चरतः सूर्याचन्द्र- ५
मसौ । पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्योऽपरश्चन्द्रमाः । अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः पूर्वश्च-
न्द्रमाः । एवम् एतौ चरणम् अनुपरंतं चरन्तौ सर्वदा चरतः । तौ पुनः
मायया यौगैश्वर्यकृतया कयापि प्रज्ञयेति । कस्तत्त्वं वेद । न ह्ययोगिना-
यैवं शक्तौ चारितुमिति । अपि चैतदतिचित्रं यदपरिखिद्यमानौ आभूत-
संस्तरात् शिशू इव क्रीळन्तौ अध्वरं यज्ञं निष्पादयन्तौ सर्वमिदं परियातः १०
परिगच्छतः । तत्कथमिति । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे । विश्वानि भुव-
नानि भूतानि अन्यः अभिचष्टे अभिपश्यति आदित्यः । ‘ यथैतान्याभिप्रष्ट-
व्यानि उपकारकत्वेन सैधा स एव तानि पश्यति । ऋतूरन्यः चन्द्रमाः विद-
ग्धत् अभिनिष्पादयन्स्वगत्या पुनः पुनः प्रतिमासं जायमान उदेत्यस्तमेति
च । असंस्तवेनोचरोऽर्धर्चः । याचेतदेवमत्यद्भुतं किमपि चरणं चरतस्ता- १५
वेतौ अगदमस्मद्यजमानं कुरुतमित्याशिषा निराकाङ्क्षः ।

वायुना संस्तवः । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः इत्यत्र । तत्र ‘ जागृतो
वायुना संस्तवः अस्त्रमजौ ’ इत्यास्मिन्पादे ‘ वाष्वादित्यौ ’ इति
षड्यति (निरु० १२ । ३७) ।
संवत्सरेण च संस्तवः । ‘ पञ्चपादं पितरम् ’ २०
इति व्याख्यानम् (निरु० ४ । २७) ।

१ ग. चरतः । चन्द्रः; घ. झ. ट. चरतः ० जायते०. २ क. ख. च. क्रीडन्तौ;
ज. क्रीलन्तौ. ३ घ. झ. ट. ‘ र्षम् । जगती । राजः; च. र्षम् । ४ राजं जगती.
५ क. ख. घ. झ. ट. ड. ‘ परतो, च. परतं तौ. ५ घ. झ. ट. ‘ वेध. ६ क.
ख. क्रीडन्तौ; ग. च. ज. घ. झ. क्रीलन्तौ. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ यज्ञम २१
भिनिपां. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. विश्वा विश्वानि; च ५ विश्वा विश्वा. ९ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ अन्य ’ नास्ति. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अर्थः;
च. यथै० अ(यं), ट. ज्ञेयं घ. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तथैव स तानि.
१२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इत्येतस्मिन्. १३ क. ख. ‘ स्यातः । ४ । एते;’
च. ‘ स्यातं तः; ग. ‘ स्यात । १२ । एते;’ च. ज. रयातमित्यनन्तरं खण्ड
समाप्तिः; घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ स्यातः’.

‘ एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वनुच्छन्दः स्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुस्तरयति ’ ।

अन्वेष्टव्यं च छन्दासि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च
अन्वेष्टव्यं च छन्दः स्तोमपृष्ठम् । तस्य ऋतुच्छन्दः स्तोम-
आदीनां स्थानानि पृष्ठस्य । ऋतुभक्तिशेषं छन्दोभक्तिशेषं स्तोम-
भक्तिशेषं पृष्ठभक्तिशेषं च । तद्यथा । ‘ शरदनु-
ष्टुवेकाविंशः स्तोमः बैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि ’ । अनारिषिलिङ्गेऽपि
येनैव एतेषामन्यतमं स्पष्टं आग्नेय इति प्रतिपद्यन्त्यः । एवमेवोत्तरयो-
रपि स्थानव्यूहयोः । व्यूहो नाम विस्तरः । ‘ हेमन्तः पङ्क्तिगवः
स्तोमः शाकरं साभेयन्तरिक्षायतनानि ’ । ‘ शिशिरोऽतिच्छन्दाः प्रयत्निराः
स्तोमो रैवत सामेति युभकीनि ’ । या भजन्त इति युभकीनि चौरपि
चादित्यं भजत इति । भक्तिग्रहणं प्रणादिकोपप्रदर्शनार्थं येतेषां स्तुतिः सा
स्तुतिसंक्रमणन्यायेन स्थानाभिपत्तेः सूर्यस्य स्तुतिरिति । सर्वत्रैवम् ।

आह । सर्वमेतन्मन्त्राश्रयवृत्तम् । त एव सायन्मन्त्राः कस्मान्मन्त्रा इति
उच्यन्ते । यत आह ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननाच्छन्दासि छादनास्तोमैः स्तवनाद्यजुर्व्यमतेः
साम संमितपृचास्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदाना गायत्री गायतेः
स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुख्यादुदपतदिति च
ब्राह्मणेषु पुष्पिण्युत्सनाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण

- १० १ क. ख. ड. तम, ग. च. ज. ड. ‘तमस्या’; घ. श. ट. तमं स्या’; २ क.
ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘सम्यम्. ३ च. विस्तीर’ स्त. ४ ग. ज. ‘हृदि-
स्तुण’; ५ क. ख. ‘रिक्षायतनानि । अन्तरिक्षलोकायतनानि । शिशि’; घ. झ.
ट. ‘रिक्षलोकायत’; ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इति युभकीनि । भक्ति’;
च. इति ~ । भक्ति’ युभकीनि. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘हेमन्तच्छन्दा’;
८ क. ख. ‘वैवम् । ५ (११) । हवेने’; ९ च. आह’ । घ. १० क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. ‘अवमित्तुर्क, ठ. ‘अवमित्तुर्क’; ११ । इति विष्णुपुत्रो उच-
त्सद्के प्रथमाध्याये निबन्धुमान्य द्वादशे एकादशः सप्तः । ११ मन्त्रा’ ११ ग.
१३; इतरेष्वहो नास्ति. १२ क. ख. छ. त. द. ‘स्तोमः स्तवना’ आदि-
११ १३ क. ख. त. द. ‘मन्त्र’ । ६ । अग्ने’; छ. ‘मन्त्र’ । १४ । अग्ने’.

उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णीषं स्नायतेः ककुप् ककुभिनी भवति
 ककुप् च कुञ्जश्च कुजतेर्वोञ्जतेर्वानुष्टुवनुष्टोभनाद्वायत्रीमेव त्रिपदां
 सर्ती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणं बृहती परिवर्हणा-
 स्पङ्क्तिः पञ्चपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्ण-
 नमं छन्दस्त्रिष्टुप्स्तस्य स्तोभनीति वा यच्चिरस्तोभतच्चिष्टुभस्त्रि-
 ष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥ १२ ॥

५

‘ मन्त्राः मननात् ’ । ऐंभ्यो ह्यभ्योऽन्माधिदैवाधियज्ञादि मन्तारो
 मन्यन्ते । तदेपां मन्त्रत्वम् । ते पुनश्छन्दोमयाः ‘ नाश्छन्दांसि वागुच्चरति’
 इति । अथ ‘ छन्दांसि ’ कस्मात् । ‘ छादनात् ’ । ‘ यदेमिरात्मानमाच्छा-
 दयन्देव । ऋयोर्विभ्यतस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ’ इति विज्ञायते । अथ ‘ यजुः’
 कस्मात् । ‘ यजतेः ’ भातोः । तेन हि विशेषत इत्यन्ते सर्वत्र याज्यान्ते
 षपट्कारविधानात् । अथ ‘ साम ’ कस्मात् । ‘ तद्वि संमितमृचा ’ ।
 यावती ऋक्तावदेव परिमाणतः । ‘ अस्यतेर्वा ’ क्षेपणार्थस्य (धा० ४ ।
 १०३) । प्रक्षिप्तमिव हि तद्वचि भवति । विज्ञायते च ‘ तस्माद्वच्यपृद्धं
 साम गीयते ’ (छा० उ० १ । ६-७) । अथवा ‘ स्यतेर्वा ’
 इति । ‘ पो अन्तर्कर्मणि ’ (धा० ४ । ४१) । अन्यं तत्कर्म भवति
 संहिता पदं सामेति । ‘ ऋचा समं मेने इति नैदानाः ’ । ऋचा एतत्
 समम् इत्येवं प्रजापतिर्मेने ज्ञातवान् । अथवा । आत्मानमेव ऋचा
 समं मेने ज्ञातवान् । तस्मात्साम्नः सामत्वमित्येवं नैदाना मन्यन्ते । निदान-
 मिति ग्रन्थः । तद्विदो नैदानाः ।

१०

१५

१०

‘ छन्दांसि छादनात् ’ इत्युक्तम् । तानि च पुनरमूनि गायत्रीप्रमु-
 खाणि । यतो गायत्री निराह । ‘ गायत्री गायतेः स्तुतिरुत्प्रेषणः ’ ।
 तथा हि गीयन्ते स्तूयन्ते देवताः । अतः परमुष्णिगादीनि छन्दांसि
 चतुरुत्तराणि । तानि तत्प्रसङ्गेनैव निराह । तत्र तावत् ‘ उष्णिगुच्छता ’

२५

१ क. ख. ‘ णम् । ७ । बृह’; छ ‘ णम् । १५ । बृह’; त. द. ‘ णम्
 । ७ । बृह’ । २ क. ख. छ त. द. ‘ भतीति ३ क. ख. ८ (१२), छ. १६;
 त. द. ८ ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तेभ्यो’; च. ऐभ्यो’ ते. ५ ग. ज.
 ‘ भ्यात्माधियज्ञादि’; ६ ग. घ. झ. ट. षोऽम्’; ७ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड.
 शानवत् तत्साम्नः’; च. ज्ञातवान्’ वन्. ८ ग. ‘ राह । १४ । गाय’; ९ क. म.
 ‘ वताः । ६ । अनः’.

गायत्रीतश्चतुर्भिरक्षरैरधिकैरुद्घोष्टेव ' भगति ' । ' उष्णिग्भायत्रौ जागतश्च ' (पिङ्गलच्छन्दःसू० ४ । १८) इति । ' स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिरुर्मणः ' । स्निग्धम् इष्टं देवताना कान्तमेतच्छन्दः । ' उष्णीपिणी-वेत्यौपमिकम् ' । च त्र्यार्षक्षराण्यस्या उष्णीपमित्र लक्ष्यन्ते । तेनेष्णिग्क् ।
 ५ अथोष्णीपं कस्मात् उष्णीपम् । ' स्नायतेः ' शौचार्यस्य (धा० २ । ४२) । शुद्धं हि तद्भवति शुक्लम् ।

' ककुप् ककुभिनी भवति ' । सैवोष्णिग्जागतेन पादेनोपहितेन मध्यतः ककुप्तिर्युज्यते । स तस्याः ककुबिन्व मध्यतो भवति । तेन ककुभिनीव ककुप् । अथ ' ककुप् ' कस्मात् । ' कुजतेर्वा ' कौटिल्यार्थस्य (धा० १ । १९९) ' उज्जतेर्वा ' न्यग्भावार्थस्य (धा० ६ । २३) । नतं हि तद्भवति । कुजोऽप्यनयोरेवान्यतरस्मात् । ' अनुष्टुबनुष्टोभनात् ' । किमियमनुष्टोभति । ' गायत्रीमेव त्रिंशद् सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ' । स्वमतं चशब्देन समुच्चिनोति । गायत्री त्रिभिरष्टाक्षरैः पादैः समाप्यते । तस्याथ पुनरपरधनुर्थः पादो भवति येन तामेवानुष्टुबनुष्टोभति । तस्मादनुष्टु ।
 १५

' बृहती परिवर्हणात् ' । परिवर्द्धासौ भगवत्यनुष्टुभधनुर्भिरक्षरैः । उक्तं हि ' बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ' (पिङ्गल० सू० ५ । ६) इति । ' पङ्क्तिः पञ्चपदा ' । पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते । अथ ' त्रिष्टुप् ' कस्मात् । ततो त्रिगुणोत्तरं पद निराह ' स्तोभश्चतुत्तरपदा ' । स्तोभति-धनुत्तरं पदं तस्याः सेषं स्तोभत्युत्तरपदा । अथ पुनः पूर्वपदे येयं त्रिता त्रिंशं श्रूयते ' त्रि ' इति एवन्किमर्थमिति । ' तीर्णतमं ' विस्तृततममेतत् ' छन्दो ' गायत्र्यादिभ्यो बद्धं गतम् । सेषं तीर्णतमा च स्तोभनी चेति त्रिष्टुप् । ' त्रिष्टुप्स्य स्तोभनीति वा ' ।

वज्रमायुधम् । तच्च पुनः प्रायः त्रिसन्धिः । ' शरो देणुः गृह्णं शल्यम् ' इति विज्ञायते । तस्य स्तोमनी स्तुतिः । अथवा ऐन्द्रमेतच्छन्दः । वैज्रश्चेन्द्रमक्तिः । तस्मादुपपद्यते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जलालयमानोऽसृज- ५
दिति च ब्राह्मणं विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विमपणाद्वा
विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विमपणादधिकाक्षरा
पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणं इतीमा
देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूपिष्टाः
काथिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैः संयुज्य हविशोदयतीन्द्राय १०
वृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायां होमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति
भूयांसि तु समाम्नानाद्यनु संविज्ञानभूतं स्यात्पाधान्यस्तुति
तत्समामनेऽथोत कर्मभिक्रीपिदेवताः स्तोति वृत्रहा पुरन्दर इति
तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु
तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय वृभुक्षितार्यादन्नं देहि १५
स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥

' जगती गततमं छन्दः ' । औत्तमित्यर्थः । अतः परमतिच्छन्दोऽसि ।
' जलचरगतिर्वा ' । जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रस्तरः । ' जलालय-
मानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् ' । ' गृह्णं हर्षक्षये ' (धा० १ । ९२९) । २०
शीणहर्ष इय किलैतां प्रजापतिः ससृजे । ददर्शेत्यर्थः । न हि छन्दोऽसि

१ ग. ज. ' सन्धिः. २ ग. च. ज. स्तोमनीति स्तु०. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
वज्रं चेन्द्रमक्तिः. ४ क. ख. घ. झ. ट. ' यते । यत्त्रिरस्तोभचत्त्रिष्टुभसिष्टुप्त्वमिति
विज्ञायते [क. ख. ' यते ८ (१२)]; ठ. ड. ' यते इत्यादि (क. ख. घ. झ. ट.
वत्) ० यते । (ड. ० यते । १२) इति निरुक्त० उच० (ड. निरुक्तटीकायामुत्तर- २५
रपदेके) प्रथमाध्याये दादृष्टः खण्डः । १२ । (ड. ' १२ ' नास्ति); च. ' यते
० । १२ । जग० यत्त्रिरस्तोभचत्त्रिष्टुभसिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते; ग. १६. ५ क. ख.
त. द. ' मणः । ९ । इती; छ. ' मणः । १७ । इती. ६ क. ख. १० (१२);
छ । १८ । द्वितीयः पादः १; त १० । ७ । द्वितीयः पादः १, द. १० ।
इति निरुक्ते उत्तरार्धस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ७ क. ख. घ. झ. ट. ड.
ड. अन्त्यमि; च. औत्तमि० अन्य०.

काचिदुपेक्षितव्याः । तद्यथा । ' नवो नवो भवति जायमानः ' (ऋ०
पादमाजोऽपि सं० १० । ८५ । १९) इत्यस्या आदित्य-
काश्चित् दैवतो द्वितीयः पादो भवति (निरु० ११ ।
६) । मृगिष्ठग्रहणाच्च दर्शयत्यसामान्नाता अपि
सन्ति ता अप्युपेक्षितव्याः । यथालक्षणं त्रिषु स्थानेषु कल्प्याः । तद्यथा । ५
परमेष्ठिग्रहनक्षत्रसर्पलाङ्गलकुसुम्भप्रमृतीनि ।

' काश्चिन्निपातमाजः ' इति । निपातो हि द्विविधः । देवतान्तरैः

सह साधारण्येनोपस्तुतौ नैघण्टुकत्वेन च । तत्र
निपातमाजः साधारण्यं नाम । तद्यथा । ' विधाता धात्रा
काश्चित् । निपातो व्याख्यातस्तस्यैव निपातो भवति बहुदेवताया- १०
द्विविधः मृचि ' (निरु० ११ । ११) । ' सोमस्य
राज्ञो वरुणस्य ' (ऋ० १० । १६७ । ३)

इत्यस्या सोमप्रमृतिभिः सह विधाता स्तूयते साधारण्येन (निरु० ११ ।
१२) । नैघण्टुकत्वेन पुनः । तद्यथा । ' पृथिवी व्याख्याता तस्या
एव निपातो भवत्येन्द्राग्न्यामृचि ' (निरु० १२ । ३०) ' यदि- १५
द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् ' (ऋ० सं० १ । १०८ । १०) इति (निरु०
१२ । ३१) । ' पृथिव्याम् ' इति ताम्यामिन्द्राग्निभ्यां सह साधारण्येन
न पृथिवी स्तूयते । किं तर्हि । लक्षणमेनेन्द्राग्न्योरेवोपादीयते । एवं तावद-
यमिहाधिकारे काश्चिन्निपातमाज इति द्विप्रकारो निपात उक्तः ।

अथ पुनरयमपरो निपातप्रकारैरुपेक्ष्यः । तद्यथा । अत्यन्तनैघण्टुकं देव- २०
तामिवानमनत्यन्तनैघण्टुकं च । तत्रान्यन्तनैघ-
अपरो निपात- ण्टुकं नामात्यन्तमदृष्टस्वप्रधानस्तुति^{१२} । तद्यथा ।
प्रकारः आदित्यस्य २२ः पृश्निप्रमृतिभिः । अथ पुनर्द

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'तव्या इति । ताश्च यथा' ; च.
'तव्याः ~ । यथा' इति । ताश्च, २ क. ख. कुसुम्भग्र' ; घ. झ. ट. ठ. ड. २५
'कुसुम्भग्र' ; घ. 'कुसुम्भ-ग्र' क ३ क. ख. ज 'स्तुतो नै'. ४ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. साधारण्यं ; ग. ज. तत्र साधारण्योपस्तुतौ ण्यं तय'. ५ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. रात्र इत्य'. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मृचि'. ७ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. 'पृथिव्या इति' नास्ति, ग. ज. पृथिव्या इति. ८ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. 'ण्येन पृथिवी न स्तु'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्वेने-
न्द्राग्न्यो'. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'पुनः' नास्ति. ११ ग. ज.
'कारमुपेक्ष्यः. १२ क. ख. ठ. ड. 'स्तुतिः ; च. 'स्तुति' तिः. ३२

गुणपदानि वृत्रहोमुक्प्रभृतीनि तान्यप्येके समामनन्ति । ततोऽन्यान्यपि

तानि न सप्ता- भूयांसि बहुतराणि सन्त्येव महाभाग्यादेवताया
न्नातव्यानि यस्मात्ते- गुणानामियत्ता नास्तीति^१ । तेषां च सर्वेषां समा-
पामियत्ता नास्ति नाने समान्नायस्यापारिनिष्ठैव स्यात् । तथा च
सति तेषां शास्त्रेऽप्येवैरिसमाप्तिः । तन्ममापि मा ५

भूदित्यतो ' यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने ' इति ।

यत्संविज्ञानभूतं यदेतत्संविज्ञानभूतं रूढमगौणं केवलमपि निर्वि-
स्यात्प्राधान्यस्तुति च शेपणं लब्धप्रधानस्तुति देवतापदमन्यादि तत्स-
तदेव समान्नातव्यम् मामने न गौणं व्रतमृद्व्रतपत्यादि ।

अथवा ' तान्यप्येके समामनन्ति ' इत्यत उत्तरस्य ' भूयांसि तु
समान्नातात् ' इत्यस्यापरोऽर्थः । भूयांस्येव तेषां समान्नातसमैकान्तानि
स्युः । न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनं वचनात् । केवलं गुरु शास्त्रं संपश्यते ।
तन्मा भूदित्यर्थः ।

' अधोत कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति ' इ वृत्रहा
कर्मनामान्यपि शतश्रुतः पुरन्दरो गोत्रभिद्वज्रबाहुरिति । तान्य-
समामनन्ति । प्येके कर्मनामधेयानि समामनन्ति । को विशेषः
पूर्वम्यः समाम्नातृभ्यः । विधिदर्शनात्पूर्वं ' हवि-
श्चोदयति ' इति वचनात् । स्तुतिदर्शनादिमे ' कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति '
इति वचनात् । ' भूयांसि तु समाम्नातात् ' इति स एव दोषः ।

' व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति ' । वृत्रहा पुरन्दर इति यदेव-
मादि गुणपदं तत्तत्स्यैवेन्द्रादेः संविज्ञानपदस्य
यस्मात्तानि मू- व्यञ्जनमात्रं विशेषणमात्रं भवति । न पृथक्प्रधानं
ख्याभिधानस्य विशे- केवलस्यासंबन्धास्तुत्या । यथा लोके ' ब्राह्मणाय
पगान्येव बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते
पानीयमिति ' । यो बुभुक्षितस्तस्मा ईति । २५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' तान्यप्येके ' नास्ति; च. तान्यप्येके. २ ग.
ज. महा^०; ष. महा^० मा. ३ क. ख. घ. झ. ट. ' इति ' नास्ति. ४ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. शास्त्रेऽप्येव. ५ ग. ज. तेषां समाम्नातानि स्युः; च. तेषां
समा^० समाम्नातात्. ६ क. ख. घ. झ. ट. तान्यप्येके समामनन्ति (तान्यप्येके
कर्म^०; च. ७ तान्य^० तान्यप्येके समामनन्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
लस्य संब^०; च. लस्याव^० स्प. ९ ग. ज. तस्मायेति.

यथा तु बुभुक्षितश्चन्द्रो विशेषणं केवलस्य बुभुक्षि-
 यथा बुभुक्षितश्चा- तश्चन्द्रस्य विशेषणः क्वचिदनवस्थानादेवं वृत्रहा
 तापिपासच्छन्द्रा विशेष- पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेष्यमप्राधान्यवस्थाना-
 पणान्न स्वतन्त्रापव- द्वाञ्जनमात्रता न स्वप्रधानता । तस्मान्नैतान्यहं
 ५ मेतानि कर्मनामानि समामने ॥ १३ ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थनिबन्धपद्धतो द्वादशस्य तृतीयः पादः ।

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्या-
 स्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति
 १० संनममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेह-
 यति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्गधाद्वा
 नीतात्तस खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः
 परस्तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

१५ 'अथानोऽनुक्रमिष्यामः' । सामान्यतः परीक्षितोऽन्यादिदेशप न्यन्तेः
 देवतापदसामान्यतः । विशेषत इदानीं प्रतिपदमनुव्याख्यास्यते । तदर्थम-
 धिकारवचनम् 'अथ' इति । 'अतः' इत्यनन्तर्ये । सामा-
 न्यात्पारिभाषिकाद् व्याख्यानादनन्तरमनुपूर्व्येण यथासामान्यतः क्रमि-
 ष्यामः । कथमिष्यामो घर्षणिष्यामो व्याख्येयते वाक्यशेषः । सा

२० च पुनर्वाख्याभिधानाभिधेयाभिवानव्युपत्तिप्राधान्यस्तुष्टाहरणतन्निर्बचन-
 विचारोपपत्त्यधारणरूपलक्षणा । तद्यथा । 'अग्निः'

विधेयव्याख्याया इयमिधानम् । अयं 'पार्थिवः' इत्यभिधेयम् ।

लक्षणम् 'अग्रणीर्भवति' इत्यभिधानव्युपत्तिः । 'अग्नि-
 मीळे' इति प्राधान्यस्तुष्टाहरणम् । 'अग्नि-

२५ ददाहरणं च मीळे अग्निं याचामि' (निरु० ७ । १५)
 इति तन्निर्बचनम् । 'स न मन्येतायमेनाग्निः' ।

१ क. रा १० (१३), म. १८; व. ट. ठ. ड. ज. अहो नास्ति. २ घ.
 स. ट. इति द्वादशस्य; ठ. 'मने इति नि० उत्तरप० प० प्रयोदशः लण्डः ।

१३ । आदितो द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः; ड. 'मने' इति द्वादशस्य
 तृतीयः पादः । इति निरुक्तटीकापास्तपटके प्रथमाध्याये श्रवोदनाः सप्तः.

२ क. III. १ (१४), छ. १९; त. द. १. ४ क. ख. घ. स. ट. ड.
 पण्डितान्; म. ज. पातमानो; च. पण्डितान्; ट. पण्डितान्; सिं. ५ क.

१३ स. म. ज. घ. स. 'मने'.

(निरु० ७।१६) इति च विचारः । ' यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते ' (निरु० ७।१८) इतीयमुपपत्तिः । ' अपमेव सोऽग्निः ' (निरु० ७।१८) इत्यवधारणम् । एवं प्रकारया व्याख्याया प्रतिपदमनु-
क्रमिष्यामः ।

तत्रैतद्भवति कोऽयमग्निरिति । आत्मेत्यात्मविदः । ' एकं सद्दिमा ५
आत्मविद्याशिकनै- बहुधा वदन्ति ' (ऋ० सं० १।१६४।४६)
रुक्तानामग्निविषये म- इति मन्त्रदर्शनात् । अत्रिवक्षितस्थानविशेषो
तानि निर्ज्ञातैतदभिधानो देवताविशेषो लोकवेदप्रसिद्धः
कर्माङ्गमिति याज्ञिकाः । विवक्षितप्रतिष्ठस्थान-
कर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भ्यामन्यः पार्थिवोऽयमग्निरिति नैरुक्तसमयः । १०
त्रित्वाभ्युपगमात्तत्संपिपादयिष्येदमारम्यते । ' अग्निः पृथिवीस्थानस्तं
अग्निः किमिति प्रथमं व्याख्यास्यामः ' इति । पृथिव्येवास्य
पृथिवीस्थानः विशेषतः स्थानं नान्तरिक्षं न द्यौरिति
पृथिवीस्थानस्तत्र कर्माधिकारात्तत्र । तिष्ठत्य-
स्मिन्निति स्थानम् । यस्मात्पृथिव्यस्य स्थानं १५
तस्मात्संनिकर्षाद्धोक्तानुक्रमाच्च न चासति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य
इति तमेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ।

' अग्निः ' (निघ० ५।१।१) कस्मात् । देवताभिधाने देवता-
मात्मनः परोक्षीकृत्य परोक्षीकृतं तत्त्वमर्थितम् । ' परोक्षप्रिया इव हि ।
देवाः प्रत्यक्षद्विपः ' (शत० ब्रा० १४।५।६।२ ॥ बृह० उप० २०
४।२।२) इति हि विज्ञायते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताता-
द्भाष्यमनुभवतित्यवेत्य तन्निर्विवक्षया ' अग्निः
देवतापदनिर्वच- कस्मात् ' इत्युपोद्धृत्य ' अग्रणीर्भवति ' इत्येव-
नस्य फलं देवताता- भादिनाग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे उपो-
द्भाष्यम् द्वातोपन्यासौ द्रष्टव्यौ । आत्मवित्पक्षे तु सर्वम- २५
भिधानमन्त्रार्थमेवेति सर्वावस्थमात्मानं सर्वाभि-
धानव्युत्पत्तितो निरुच्य याथात्म्यतः परिज्ञाय सर्वात्मनः आत्मनः सर्वावस्थं

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इत्युपपत्तिः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विव-
क्षितस्थानविशिष्टकर्मा; च. "विशिष्टस्थाने" स्थानविशिष्ट. ३ क. ख. ग. ज.
झ. ट. ठ. ड. "परितम्."

विभूतिताद्वान्वयमनुभवतीति सर्वपदन्युत्पत्तिप्रयोजनम् । स्मर्यते हि ।
 ' शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति ' इति ।

‘ अग्रणीर्भवति ’ इत्यग्रिशब्दं विगृह्य वाक्यीकृत्य कृतवाक्यपदवर्ण-

५ अग्रिशब्दस्य
 व्युत्पत्त्यः

निष्कर्षणसमुदायोपजनितस्याग्रिशब्दस्याग्रशब्दो-

त् ‘ अग’कारमुपलभ्य अग्रशब्दं कर्माभिधायिनं

पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नयति च अपरमुत्तरपदं

कर्तव्यात्मनि अवस्थाप्याग्रिशब्दं निराह । अथ

कोऽर्थ इति । सर्वेष्वर्थेष्वसावात्मानमग्रं नयति ।

सर्वत्र तथोपकरोति यथाग्रं संपद्यत इत्यर्थः ।

१० अग्रशब्दः प्रधानवाची । स एव चोग्रं नयति । सेनां वाग्रे नयति सेनापत्येऽव-

स्थित इत्येके । विज्ञायते हि ‘ अग्रिर्देवानां सेनानीः ’ इति । अथवा । ‘ अग्रं

पक्षेण प्रणीयते ’ । प्रथमं यक्षेण प्रणीयते । न तावत्किंचिदन्यत्क्रियते यावदयं

न प्रणीयत इति । ततोऽस्मिन्नतमुपेक्षान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति ।

अथवा । ‘ अङ्गं नयति संनममानः ’ । यत्रापि संनमयति साधनत्वेन

१५ वैदिके वा छैकिके पार्थे तत्र संनममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वमन्य-

दात्मनोऽङ्गतां नयति । गुणीकरोतीत्यर्थः । अथवा । ‘ अङ्गं नयति संनम-

मानः ’ । तृणं फाष्टं वा यत्र संनमयाश्रयति तदात्मनोऽङ्गतां नयति ।

आत्मसात्करोतीत्यर्थः ।

‘ अत्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविः ’ । स्थौलाष्टीवतः पुत्रः स्थौलाष्टी-

२० विगचार्यः । न एव मन्यते अयमज्ञेयनो यस्मा-

स्थौलाष्टीभिमेन

व्युत्पत्तिः

द्वयति तस्मादग्रिरेति । किमिदमज्ञेयं न इति ।

यत्र भावः ‘ न ह्येवमिति ’ । एवमपि न गृह्यते

ज्ञेयनोऽग्रिमिदार्थत्वात् । अतः पुनर्ज्ञेयमिति प्रमि-

त्येताभेन ‘ न ह्येवमिति ’ । निम्नोक्तोऽर्थः । स हि तस्य स्वभावः ।

‘ त्रिम्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः ’ । त्रयाणामाख्या-
 तानामभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते । ता-
 शाकपूणिमतेन एषादाय हेतुत्वेनाग्निशब्द आमानं लभते ।
 तद्यथा । ‘ इतात् ’ । ‘ ईणः ’ इत्यर्थः ।
 ‘ अक्ताग्धाद्वा ’ । अनक्तेर्वा दहतेर्वा । विकल्प एतयोः । ततो ५
 ‘ नीतात् ’ इति । ‘ णीञ् प्रापणे ’ (धा० १ । ९२६) इत्येतस्मात् ।
 धातवः केवल निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते इति । यत् आह ।
 ‘ स खलु ’ शाकपूणिः ‘ एतेः ’ घातोः ‘ अकारमादत्ते ’ । नन्वेतेर्धातो-
 रकार एव नास्ति । अतः किमादत्ते । सत्यं नास्ति । वर्णसामान्येन तद्वि-
 कारमादाय इणोऽर्थदर्शनादग्नौ शब्दार्थसंबन्धनित्वाद्यर्थे च गुणभूतत्वा- १०
 ष्टुब्दस्य तत्तत्तं व्यापादयत्यकारत्वेन । अथवा । रूपानेकत्वादिणो यथा-
 वस्थितस्याकारो भवति तथा रूपमवस्थाप्य ततोऽकारमादत्ते । दर्शितं
 च ‘ एतेः कारितं च यकारादि चातकरणम् ’ इत्यत्र (निह० १ ।
 १३) । भवति चास्य ण्यन्ते रूपम् ‘ आपयति ’ इति । अतोऽकारं
 तत् आदत्ते । ‘ गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा ’ कृतकुत्वजइत्ययोर्विकल्पेन । १५
 ‘ नीः परः ’ । एष ह्रस्वः । एति च व्यनक्ति च रूपाणि । अथवा ।
 एति च दहति च । नयति च हवींषि देवेभ्यः इति सार्धायस्तरा एत-
 द्वातुवाच्याः क्रिया एष करोतीति ‘ अग्निः ’ । ‘ तस्य ’ एतल्लक्षित-
 लक्ष्यप्रधानवृत्तिसंबन्धमभिधानमुपलक्ष्य देवतापदसमाम्नाये समाम्नातम-
 ग्निरिति । तस्य ‘ अग्निर्माले ’ इत्येतत्प्रमुखा अग्निरुर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा २०
 आग्नेय्य ऋच उदाहरणम् । न पुनरस्ति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य
 इति ऋग्वेदप्रथमाभिमांशमृचमुदाजहार ‘ तस्मैषा भवति ’ इति ॥ १४ ॥

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इण् गतावित्यस्मादित्यर्थः. २ य. च. ज.
 णीद् प्रा०. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ घातोः ’ नास्ति. ४ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ ड चेतदेतेः, च. चैत० चेतदे. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अजा-
 कारः. ततः. ६ ग. ज. णीः ७ घ. ट. ‘ एति दहति न्यति ’, ठ. ड. ‘ एतिस्तथा
 एतावद्वातुवाच्या. ’ ८ क. ख. घ. झ. ट. इत्यग्निः. सापीयस्तरा । एता०. ९ क.
 ख. ग. च. ज. घ. झ. मीले. १० क. ख. १ (१४), ग. १५; घ. झ. ट. ज.
 अङ्गो नास्ति.

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १ । १ । ३) ॥ अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्वे-
पणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्यै देवो
दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा
देवता होतारं छातारं जुहोतेर्हतिर्त्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणी-
यानां धनानां दातृतमं तस्यैवापरा भवति ॥ १५ ॥

१० अग्निमीळे' इति । मधुच्छन्दस आर्यम् । गायत्री । आर्ध्वेने विनियो-
 अग्निश्चन्द्रस्योदा- गः । ४ः अग्निः देवः पुरोहितः अस्माकं यज्ञे यश्च
 श्रवितुं होता यज्ञस्य रत्नातमश्च दातुं तमो
 रत्नानां तपहं रत्नानि याच इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' ईडिः ' धातुः ' अध्येषणाकर्मा ' याच्ना-
 कर्मह । अन्यत्र ' पूजाकर्मा ' जपि । ' पुरोहितो व्याख्यातः '
 ' पुर एनं दधति ' (निरु० २ । १२) इति । ' यज्ञैश्च '
 ' प्रख्यातं वज्रतिकर्म ' (निरु० ३।१९) इति । ' देवो दानाद्वा ' ।
 १५ ददाति द्युतायैश्वर्यात् । ' दीपनाद्वा ' । दीपयति द्युता तेजोमयत्वात् ।
 ' शोतनाद्वा ' । धावन्त्यक्रमर्थकत्वम् । ' सुस्थानो भवतीति वा '
 पथेऽर्पवत्त्वं निर्वचनस्य । अथवा । अग्नीन्द्रावपि सुस्थानौ । सामान्यं हि
 योः स्थानं देवतानाम् । तयोस्तु कर्माधिकारस्थाने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे ।
 होतारं द्युतारं देवतानाम् । ' और्णवाभः ' तु ' शुद्धितेः ' ' द्वा '
 २० दानाद्वाभयोः ' (धा० ३ । १) इत्यस्य मन्वते ' द्योतेति ' । रत्नधातुमं
 रमणीयानां धनानां दातृत्वम् ।

‘तस्य’ द्वाभेः ‘एषा परा’ ऋक् ‘भरति’ । समानसंहिताया-
दपरेति वा । द्वितीयैवार्थः । सा पुनः किमर्थमिति । अमुना प्रकारेण

१ क. स. छ. त. द. 'मीलि'. २ क. स. छ. त. द. 'मीलि'. ३ छ.
 १५ बराय, त. दावये' ध, द. दावये' ४ छ. त. द. 'इतिरिप्यो'. ५ क. स.
 २ (१५) छ. २०; त. द. २. ६ क. स. य. य. य. य. स. 'मीलि'. ७ ग.
 इति. ८ त. द. आभिनदसं. ९ क. स. य. स. ट. ट. ट. 'ति: पाक-
 यते न', य. 'दि: + अ' दावये. १० ग. य. ज. इति:'. ११ क. स. य.
 स. ट. ट. ट. दक्ष दक्षदक्ष. १२ ग. य. दक्षदक्षदक्ष, य. दक्ष. १५
 दक्षदक्ष. १६ १७ क. स. य. स. ट. देशानां. १८ य. स. ट. छ. द. दक्ष-
 दक्षदक्ष.

सर्वा एतस्यामुदाहरणं तैत्तिरीयस्य ऋच उपेक्षा इत्युपप्रदर्श-
नार्थम् ॥ १५ ॥

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वंशति
(ऋ० सं० १।१।२) ॥ अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीडितव्यो वन्दित-
व्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न मन्येताय-
मेवाग्निरित्यप्येते उच्येते ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु
मध्यमः ॥ १६ ॥

‘ अग्निः पूर्वैभिः ’ इति । पूर्वैरेव समानार्पविनियोगच्छन्दस्का ।

द्वितीयमुदाहरणम् तद्वृत्तमुत्तरत्रापेक्ष्य यद्वृत्तमध्याजहार भाष्यकारो
यत्तदोर्निर्त्यः संबन्ध इति दर्शयन् । अग्निः यः

पूर्वैभिः पूर्वैः चिन्तनैः ऋषिभिः ईडितव्यः

ईडनं पूजनमर्हति अस्माभिश्च नवतरैः ईडितव्य इति वर्तते । स किं
करोतीत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षम् । स देवानिह एतस्मिन्कर्मण्यस्माकम्
आवहतु इति छोटा निराह भाष्यकार आशिपमाकाङ्क्षितामपेक्ष्य ।
ऋग्वेकपदनिरुक्तम् ।

संकीर्णत्वादग्न्यभिधानस्यातः परं विचारः । ‘ स न मन्येत ’

अग्न्यभिधान- इत्येवमादिनाक्षिप्य विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभि-
स्यार्थान्तरे वृत्तिः संबन्धेऽभिधानानामर्थान्तरवृत्तित्वेव नास्ति कुतः
संकर इति । अधास्त्यर्थान्तरवृत्तिता जैहस्त्यार्थ-
मर्थान्तरमुपसंक्रामेदैनित्यतां संबन्धस्य शोतयति ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ एणमेतत्क ’. २ क. ख. २ (१५), ग. २०;
ठ. ड. इति निरुक्तवृत्तौ (ड. निरुक्तटीकायां) उत्तरपटके प्रथमेध्याये पञ्चदशः
खण्डः (ठ. खण्डः १५ ।). ३ क. ख. घ. ‘ रीडितव्यो ’; छ. त. द.
‘ रीडितव्यो. ४ क. ख. ३ (१६), छ. २१; त. द. ३. ५ ग. इति । ५.
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ नित्यसं ’. ७ क. ख. झ. ठ. ड. ईडित;
ग. च. ज. घ. ईडित. ८ क. ख. ईडनं, ग. च. ज. झ. ईडनं. ९ क. ख.
ईडित; ग. च. ज. घ. झ. ईडित. १० घ. झ. ट. ठ. ड. करोतिव्या. ११
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ काङ्क्षं विद्यते । स ’; च. ‘ काङ्क्षं । स ’
क्रियते. १२ ग. ज. जहन्स्वार्थं; च. जहन्स्वो त्स्वा. १३ च. वर्ज सर्वे
पुस्तकेषु ‘ कामचानि ’; च. ‘ कामचानि ’ भ.

नैव जहत्स्वार्थमभिधानमभिधेयान्तरे वर्तते । किं तर्हि । द्वे ह्यभिधानस्य
 शक्ती गौणी मुख्या च । तयोर्गौणी गुणसाम्या-
 अभिधानानां गौणी चस्मात्कस्माच्चिदुणात्सर्वत्र वर्तते । तस्यास्तथा-
 मुख्य इति द्वे शक्ती विध एव संबन्धः सर्वोर्वर्तितं समर्थप्रकरणो-
 पपदपरतन्त्रः । मुख्यैवत्वविनियोगेन लोकवेद-
 प्रसिद्धया एव एवार्थे वर्तते । तदेवमसंकरेऽपि शब्दानां मुख्यगौणार्थ-
 वर्तिनां संकर इनामेधसां प्रतिभाति ।

- ५ षा कस्य शब्दस्य गौणी शक्तिः क कस्य मुख्येति तत्प्रतिवेकार्थ-
 मिदमुपोद्धति चोदकरूपेण ' स न मन्येन ' इति । स शिष्यो न
 १० मन्वेत न जानीयात्सम्पत्तेतदभिहितम् ' अयमेवाग्निः ' पृथिवीस्थानः
 ' इति ' । यस्मात्पुनर्न मन्येत । इतो यस्मात्
 उत्तरे अपि ज्यो- ' अप्येते उत्तरे ज्योतिर्षी ' मध्यमं चोत्तमं च
 निषी अग्नी इत्युच्येते ' अग्नी लुप्येते ' । कथमिति । अत आह । एत-
 चाप्यग्निर्यं ज्योतिरायैर्हर्नाक्रियायोगात् ' अग्नि-
 १५ भ्यः ' इत्येतस्यां यथा भरतीकं तथैवोच्यते । ' ततो जु '
 ययमपि यथा ' मध्यमः ' अग्निशब्देनोच्यते तत्पर्ययोगाच्च स एवाग्निः-
 इत्येवामृचमुदाहरिष्यतः ॥ १६ ॥

- अभि प्रवन्त समन्त्रे योषाः वन्याण्यः ५ सम्यमानामो अग्निम् ।
 १० पुनस्य धाराः मपिषो नगन्त ना जुषाणो ह्येति जानयेदाः
 (ऋ० मं० ४ । ५८ । ८) ॥ अभिनमन्त मयनम इव योषाः

समनं समननाद्वा संमाननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमि-
त्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसन्त नस-
तिरामोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्षति जात-
वेदाः । हर्षतिः प्रेप्साकर्मा विहर्षतीति । समद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदा-
रदित्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्धथेपोऽद्भ्य उदैतीति च ब्राह्म-
णमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ १७ ॥

‘ अभिप्रवन्त ’ इति । वामदेवस्यार्थम् । सप्तमेऽहनि दशरात्रस्या-
मध्यमस्य उग्रोतिः अशस्त्रे विनियोगः (आश्व० श्रौ० ८ । १०
१०) । अभिप्रवन्त आभिमुख्येन नमन्ति प्रह्वी-
बोऽग्निशब्दे उदाह- भवन्ति । काः पुनस्ताः । घृतस्य उदकस्य
रणम् धाराः । कमभिप्रह्वीभवन्ति । मध्यमम् अग्निम् ।
कथमिति । समनेव योषाः । समानमनसः ।
एकस्मिन् भर्तारि यासां मनांसि वर्तन्ते ताः समनसः । ता यथा कल्याण्यः
रूपयौवनदिगुणसंपन्नाः स्मयमाना ईषद्भक्तन्यः । हर्षमुपजनयन्त्यो
भर्तुस्तं प्रति परिष्वजनायाभिनेमेयुस्तथा मध्यमस्थानमग्निं घृतस्योदकस्य
धाराः समिधः समिन्धयन्त्यो नसन्त । प्राप्तुन्तीत्यर्थः । ताश्च पुनः स
जातवेदाः मध्यस्थानो वैद्युतोऽग्निः जुषाणः प्रीयमाणो हर्षति पुनः पुनः
प्रेप्सति अभिकामयते ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे युगपदविधानात्पार्थिवे घृताहुतिहवनस्योपमानोपमेय-
वैधर्म्याच्च युगपत्संभवाच्चोदकधाराणां वैद्युते तत्रोपमानोपमेयसामञ्जस्याच्च
सामर्थ्याज्जिसिद्धिमपलब्ध्य ‘ घृतस्य धारा ’ शब्द
अग्निशब्दस्य मध्य- उदकधारावचनः संपद्यते । पठिनं चैतदेव
मन्त्रे कारणम् सामर्थ्यमपेक्ष्योदकनामसु ‘ घृतं मधु ’ (निष०

१ छ. त. द. ‘ कर्माभिहर्ष ’. २ छ. त. द. उदैती°. ३ क. ख. ४ (१७);
छ २२, त. द. ४. ४ ग. इति । सप्तमे°. ५ च. मन्त्रः - घृ° त. ६ क.
ख. ग. ज. ठ. ड. मध्यमस्था°. ७ क. ख. ‘ दकस्य धारणं; घ. झ. ट. ठ. ड.
‘ दकस्य धारा°. ८ क. स. घ. झ. ट. घृतधारा°; ग. ज. घृतस्य धाराः श°. २१

१ । १२) इति । एवंवेद्योऽयमग्निशब्दोऽयं सामर्थ्यान्मध्यमं
ज्योतिराह तस्मात्सुप् 'स न मन्येतायमेवाग्निः पृथिवीस्थानः' इति ।

‘समनं समननाद्वा संमाननाद्वा’ इति । पूर्वम् अनितेः प्राणना-
र्थस्य (धा० २ । ६०) । उत्तरं मनोतेः (धा० ८ । ९) । ऋञ्जन्य-
निर्वचनम् ।

अथ खलु यथोत्तममपि ज्योतिर्भगवत्याग्निस्तथोदाहरिष्यामः । ‘समु-

उत्तमस्याग्निशब्दत्वे द्रादूर्मिर्मधुमौ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानद् ।
उदाहरणम् घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य
नाभिः’ (ऋ० सं० ४ । ५८ । १) ॥

१० ‘आदित्यम् उक्तं मन्यन्ते’ । पूर्वयैव समानां विनियोगा । अनुक्रमणं
नानादेवता । इह तु सौरीति कृत्योदाहृता भाष्यकारेण । समुद्रात् उदक-
संचातात् ऊर्भिः छादकः सर्वस्य प्रकाशेन मधुमान् उदकवान् उदारत्
उदतीर्तत् उत्तरति उदेति अहन्यहनि । प्रथमं वास्य जग्माभिप्रेत्य ।
स पुनर्जातः सन् अमृतत्वम् अमृतभावम् अंशुना चन्द्रमसा उपसमानद्

१५ उपसंख्यामोति । सोऽस्यान्नं तेन न त्रियते । ‘यमक्षितिमक्षितयः
पिबन्ति’ इत्युक्तम् (निरु० ५ । ११) । कथममृतत्वं तेन
उपसमानमिति । घृतस्य उदकस्य हविषो वा यत् नाम नमनं गुह्यं
रहस्यमविज्ञातं केनचिदपि यदत्र अस्ति विद्यते चन्द्रमसि तत्र देवानां
रस्मीनां जिह्वा तदमृतं निन्यमास्वादयन्ति देवास्तेन न त्रियन्ते । तेषाम्

२० अमृतस्य अमरणस्य नाभिः नहनं सः । हेतुभेदार्थः ।

१ घ. झ. ट. ठ. ड. एव वेद्योः; च. एव वेद्योः खे°. २ ग. °द्योमैः ।
समु°. ३ ग. च. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. दूर्मिस्त्यादित्य°. ४ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. °योगा । नानादेवताभिवाद्भुक्त्वायां देवतानुक्रमण्यः शीनकेनोकः
(ठ. ड. शीनकेनोकः) । इह पुनः सौरी. ५ च. °देवता ~ । इह° वताभिवा-
दस्त्वायां देवतानुक्रमण्यः शीनकेनोकः. ६ क. ग. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड.
°रेण सूक्तं सकलं च । समु°; च. °रेण ~ । समु° सूक्तं सकलं च; ठ. ड. °रेण सूक्तं
सकलं च । समुद्राद्ूर्मिपति सर्वा ऋक् यजुरे. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
२० पति वा उदे°. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मरणत्वस्या°; च. °मरण-स्या° (व.

अथ कुतः सूर्योऽयं विशेषतोऽवधिष्यते । न चात्राग्निशब्दोऽस्ति यः
 अस्यामुचि अग्निं सत्यप्यादि यदेवत्वेऽस्य मन्त्रस्याग्निपमादित्यस्य
 शब्दो न वर्तते । प्रस्थापयेत् । धृतस्तोत्र एता इति विज्ञायते ।
 तेनाग्निशब्दोऽत्र सूर्य- यस्मादसमर्थमिदमुदाहरणम् । न असमर्थम् ।
 पर इति कथमुच्यते कस्मात् । सूक्तेऽग्निलिङ्गमेकेषा साखिनामस्ति । ५
 ' इमं स्तनम् ' इत्यत्र अपा प्रोषीतमग्ने ?
 (य० वा० सं० १६ । ८७) इति । निवि-
 श्वाग्निन् सूक्ते धीयते । सा चाग्निलिङ्गा । आदित्यध्यायमनेन मन्त्रेणोच्यत
 इति स्फुटमस्येन मन्त्रस्य " ब्राह्मणे ' समुद्राद्वयोऽद्वय उदैति '
 (कौषी० ब्रा० २५ । १) इति " । न च पार्थिवः समुद्रादुदेति १०
 विरोधात्स्योदकेन । तस्मादादित्योऽनाग्निभिप्रेत इति नासमर्थमुदाहरणम् ।
 " अथापि ब्राह्मणं भवति ' अग्निः सर्वा देवताः ' (ऐ० ब्रा०
 ६ । ३ ॥ मैत्रा० सं० १ । ४ । १३ इत्यादि बहुकृत्वः ॥ शब० ब्रा०
 १ । ६ । २ । २० ॥ सै० सं० ६ । २ । २) इति " । अथ खल्वधमपरः
 संक्रुतोऽग्निशब्दस्य । ब्राह्मणं हि भवति ' अग्निः सर्वा देवताः ' इति । १५
 अस्य च ब्राह्मणस्य ' उत्तरा ' शब्दो ' भूयसे ' बहुतराय
 ' निर्वचनाय ' ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
 एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः (ऋ० सं० २०

१ क. ख. घ. ङ. उ. ठ. ड. सूर्याऽयमिति वि०. २ क. ख. घ. ङ. उ. ठ. ड.
 न चात्राग्निशब्दो मन्त्रेऽग्निशब्दो. ३ क. ख. घ. ङ. उ. ठ. ड. इति च वि०, च. इति.
 वि० घ. ४ क. ख. ग. ज. घ. ङ. उ. ठ. ड. तस्या, च. गैरपि त. ५ ग. अ.
 प्रतीतमग्ने, च. प्रोषीतमग्ने त. ६ ग. ज. उदैति. ७ क. ख. घ. ङ. उ. ठ. ड.
 इति च । न, च. इति. । न च ८ च. ' अत्र ' नास्ति. ९ क. ख. घ.
 ङ. उ. ' हि ' नास्ति. १० क. ख. घ. ङ. उ. तस्य. ११ क. ख. ४
 (१७), ग. २२ (५३), ठ. ड. १७ इति निष्कार्यक्यायु (ठ.
 निरुक्त० उ) तत्पदेषु प्रथमेध्याये सप्तदश खण्ड. (ठ खण्ड० । १७), घ.
 ड. ज. अष्टा नास्ति.

१।१६४।४६) ॥ इमेवाग्निं महान्तर्मैत्र्यान्मेकमात्मानं बहुधा
मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यो
दिविजो महत्मान् गरुणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा यस्तु सूक्तं
भजते। यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे
ऽप्योतिषी। एतेन नामधेयेन भजते ॥ १८ ॥

इन्द्रं मिश्रमिति अस्पृश्यामीय एषा । इन्द्रं मित्रं वरुणम् इत्येतैरभिधानैः
अग्निमाहुः सतप्तविद् । अथो अपि च योऽर्धमा-
दित्यो दिवि जायते सुपर्णः सुपत्नः गरुडमान्
गणयान् । स्तुतिभिस्तद्भान् रसानां वा गरिता
आदित्यः । अथपि स एवाग्निरित्याहुः । किं

आदित्यः । अपयपि स एवाग्निरित्याहुः । किं
यदुता । इमेवाग्निम्, एकं महान्तमात्मानम् अनन्यत्वेन पश्यन्तो विप्र-
मेधाविनः आत्मविदो बहुधा वदन्ति अग्निं यमं गातरिभ्यः आत्मविदम् ।
अन्यैश्चाभिधानैः । ' एतस्यैव, सा विस्मृतिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः '
(यदृ० उ० १।४।६) इति च विज्ञाप्यते । तस्माद्युक्तं यत् ' न मन्वे-
सायमेवाग्निरिति ' ।

१ छ. त. द. महान्ते चात्पा. २ क. ख. ५ (१८) । छ. द. १। तृतीयः
पादः ; त. ५। १। तृतीय. पादः ; इति सप्तम्यायस्य चतुर्थः पादः ; द. "भ्रतेते।
इति भिद्वे उवर्षाथस्य प्रथमायायस्य तृतीयः पादः. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. ध. ६ इति दि-ये दिने". ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. "मिति द्वापयध्यामि".
५ ग. ज. गितोष्टिः. ६ क. ग. र. झ. ट. ठ. ड. छेके वेदे च प्रति. ७ ग.
ज. "दिनामे स"; घ. "दिन-मि" अ.

लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते । तस्माच्चामिश्रश्चदेन पार्थिवस्य ज्योतिषो मुख्यः संबन्धः । गौण इतरयोर्भध्यमोत्तमयोः । यथाशिक्षन्देन न तथा मध्यमोत्तमाम्या विद्युसूर्यशब्दाम्या लोकप्रसिद्ध्या मुख्यः संबन्धः । एवं चेत्सुप्तं ' यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निः ' इति । एतदेव चात्र विचारप्रयोजनमाश्लेषेण सूक्तेषु हविःसंप्रदानेषु स्तुत्यामेन भोक्तृत्वेन चोपासति । अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः कथमिति । ' निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन चारुधेयेन भजेते ' । निपातो नाम अपाधान्यं भक्तिरित्येवं ॥ १८ ॥

द्वादशस्य चतुर्थः पादः ॥

१०

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाति जाते विद्यत इति वा जातविशो वा जातधनो जातविशो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून्विन्दतोति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वामिति ब्राह्मणम् (मैत्रा० सं० १ । ८ । २) तस्मात्सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति (मैत्रा० सं० १ । ८ । २) च तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

' जातवेदाः ' (निघ० ५ । १ । २) इति वक्तव्यम् । स

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति २ ग. ज. ' न ' नास्ति.
३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. विचारे प्र०. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. चैतमेवोपासी ; ग. चोदयामीति ५ ठ. भजेते । इत्येवमिश्रश्चदेन निर्वचनेन १०
॥ १८ ॥ निपा०. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' रित्यर्थः. ७ क. ख. ५ (१८) ;
ग. २३ ; इत्येवमिश्रो नास्ति. ८ क. स. इति निरुक्तमृचौ द्वादशाध्यासस्य [एतमाध्यासस्य] चतुर्थः पादः, ठ. इति निरु० उत्तर ८ पृथ० अष्टादशः खण्डः । १८ ।;
९ इति जम्बूमागमनिवासेन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृनौ अज्वर्याया निरुक्तटीकायां
निरुक्तपञ्चाध्यायेन सह द्वादशाध्यायोत्तरखण्डके प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः । इत्यष्टादश-
खण्डः समाप्तः । इत्यशिक्षन्दस्य निर्वचनम् । अग्रये नमोऽस्तु ११ धनो वा ज त
(सायणभाष्ये निरुक्तम्) १० ' एजो वा य ' (तथैव) ११ ' मिति हि मा ' (तथैव). १२ क. ख. १ (१९), छ २४, त. ६-१.

पुनरेव साहाय्यात्कर्मपृथक्त्वादग्नौरेव । अथवा । पृथगभिधानस्तुत्यन्त-
रसंबन्धदेवतान्तरम् । ' जातवेदाः कस्मात् ' ।

जातवेदाः स हि ' जातानि वेद ' । न हि तदस्ति
जातमस्मिंल्लोके यदसौ न वेद । सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

५ ' जातानि वा एनं विदुः ' । स एव धातुः । कारकान्यत्वं केवलम् ।
' जाते जाते विद्यत इति वा ' । विदेः सत्तार्थस्याधिकरणे कारके । न
तदस्ति जातं यत्रासौ नास्ति । ' जातविद्यो वा जातधनः ' । जात-
शब्दः पृथपदं वित्तशब्द उच्चरपदम् । जातमस्य वित्तमिति जातवेदाः ।

' जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः ' । जातशब्द एव पूर्वपदं विदेर्ज्ञानार्थस्यो-
त्तरादम् । निसर्गत एवास्य जातं प्रज्ञानमित्यर्थः । ' ब्राह्मणम् ' अपि
भवति जनेर्बिदेश्च जातवेदा इति । ' यच्चजातः पशून्विन्दतेति ' ।
यत् असौ तत् तदा जातमात्र एव निसर्गतः पशून्विन्दत अलभत
' तज्जातवेदसो जातवेदश्चास्मि ' विज्ञायते । यतश्चैतदेवं ' तस्मात् '
अश्वेऽपि स्वाश्वयमस्माकमिति मन्वमानः ' पशवः सर्वावृत्तुन् ' ।

१२ प्रति अपि मीधमे ' अग्निमभिसर्पन्ति ' । ' तस्य ' जातवेदसः प्राधान्य-
स्तुत्यादाहरणम् ' एषा ' ऋग् ' भवति ॥ १९ ॥

मं नूनं जातवेदसमर्थं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बहिरासदं
(ऋ० सं० १० । १८८ । १) ॥ महिष्यत जातवेदसं कर्मभिः

- १ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ' पदसम्. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अपि
२० य. भ. ३ क. ख. घ. झ. ट. अलभतः; य. अलभतं त. ४ क. ख. १
(१९), ग. २४।२५; ठ. ड. १९ । इति निरुपदेशायामुत्तरपदेकं
(ड. इति निरुपदेश- उत्तर) प्रथमेऽध्याये (ट. प्र०) पदेऽवशिष्टः (२५६५)
इतोऽवशिष्टो नास्ति. ५ क. ख. घ. त. ड. जातवेदस्य पुनराप्य सोममरात्री-
यतो नि ददाति वेदः. स मः पदं दति दुर्गाणि विष्वा नाभेय विन्धु दुर्गातात्प्राप्तिः
९ (ऋ० मं० १ । ९ । १) ॥ जातवेदस इति जातवेदसः । वेदजातवेदसोऽर्चाय
पुनराप्य सोममिति प्रक्षयाणाभिव्याय सोमं गजानममृत्पुनराप्यसता यशार्थं विजिगी-
विशति (त. निर्वेदति) ददाति विष्वेन ददाति भाषीकरोति सोमो ददतित्यर्थः ।
स मः पदं दति दुर्गाणि विष्वाणि दुर्गाणि (छ. दुर्गाणि वि, त. दुर्गाणि)
पदानानि नाभेय विन्धु नाश विन्धु विन्धु नाश नदी जलदुर्गा मरुदुर्गा (त. मादा-
दुर्गा क.) तापते दुर्गित्वादिनि दुर्गानि तापयति तापयत्यग भवति ॥
१० क. ख. त. ड. २; छ. २१३५ नूनं.

समश्रुवानपि योपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदसमितीदं नो बर्हि-
 रासीदित्विति तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु
 विद्यते यत्तु किञ्चिदाश्वेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते स न
 मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते
 ततो नु मध्यमः । अभि प्रवन्त समनेव योपा इति तत्पुरस्ताद्दद्या-
 रूयातम् (निरु० ७ । १७) अथासावादित्य उदु त्यं जातवे-
 दसमिति तदुपरिष्ठाद्दद्यारूयास्यामो यस्तु सूक्तं भजते यस्मै
 ऋषिर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवेति उत्तरे ज्योतिषी
 एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

१०

प्र नूनं जातवेदसमिति । श्वेनस्याग्निपुत्रस्यार्थम् । हे स्तोतारो यय-
 मुष्यध्वे । प्रहिणुत प्रेरयत स्तुतिभिरतं जातवे-
 जातवेदःशब्द- दसम् अश्वं कर्मभिः सर्वमेतज्जगत् अश्रुवानं
 स्योदाहरणम् व्यापयन्तं बाजिनं वेजनयन्तं चलनवन्तम-
 विभिः । अधवा । अश्वमिव इति यौ लुप्तोपमं
 रुहेर्वलीयस्यात् । बाजिमं वेजनयन्तं चलनस्वभावं शीघ्रम् । किमिति
 प्रहिणुतेति । इतः । इदं नो बर्हिरासदे । इदम् अस्मकर्म बर्हिपोष-
 लक्षितं बर्हिः कथं नामास्मदभिमतार्थसिद्धयर्थमाभिमुख्येन सीदित्वेवमर्थं
 प्रहिणुर्न ।

१५

२०

इदानीमुक्तं दर्शयति प्रयोजनार्थम् । ' तदेतदेकमेव जातवेदसम् ' इति । तदिति दशतयीस्थस्यानुसृतये परोक्ष-
 जातवेदसं गायत्रं निर्देशः । एतादिति प्रत्यक्षेण प्र नूनमित्येतया
 तृचमेकमेव संनिधौकृत्योपदिशति । गायत्रमिति छन्दोनिर्देशो

१ छ. त. द. 'देकमिव. २ छ. त. द. 'वेदसा उ'. ३ क. ख. ३ (२०), २५
 ४ छ. २६ । चतुर्थं पादः, ॥ १५ ॥ चतुर्थः पादः, द. - इति नरुहे उत्तरार्धाय
 प्रथमाध्यायाय चतुर्थः पद. ५ ग. 'मिति' । 'श्वेन'. ५ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. 'यम् । गायत्री । हे, च. 'यम् । 'हे' गायत्री । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. 'अश्वमिवमिभिः, च. 'चलनवन्तम्' न अ. ७ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'वा'
 नास्ति ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'शुनोति. ९ ग. झ. 'देकमिव, च. 'दे-
 कमिव' मे. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वेदसं गायत्रं तृचमित्यादि, च. 'वेद-
 सम्' ख.

२१

विवक्षितप्रयोजनार्थः । तृचमिति सूक्तस्य संख्यानिर्देशः । दशतयीषु
सर्वास्वपीति निर्धारणे । विद्यते अस्ति । ततः किं यद्येतदेवैकं जातवेदसं
गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । शृणु । बहुभिरेतैर्गायत्रच्छन्दोयुक्तैर्जातवेद-
सैर्मन्त्रैराधियज्ञे प्रयोजनमस्ति । न चैते बहवः सन्ति सर्वास्वपि दशतयी-

५ यत्र गायत्रच्छन्दो-
युक्तानां जातवेद-
सानां मन्त्राणां प्रयो-
जनं तत्राग्नेयास्तच्छ-
न्दोयुक्ता मन्त्रा विनि-
१० युज्यन्ते

ष्वेतदेवैकं तृचं मुक्त्वा । तत्र किं कर्तव्यमिति ।
यत्तु किञ्चिदग्नेयं मन्त्रजातं गायत्रेच्छन्दस्य-
जातवेदोल्लिङ्गमपि 'तज्जातवेदसानां' मन्त्राणां
'स्थाने' विनि'युज्यते' शब्देन । तेन
किं स्थितं भवति । अग्निरेव जातवेदा इति
कर्मवृत्तत्वात्माहाभावाद्भवेति । इतरथा हि प्रयो-
गवैकत्वं स्यात् । न चान्यदेवतमन्यस्य स्थाने
प्रयुज्यते । यथा चायमनर्थान्तरमग्निर्जातवेदसं

एतस्माद्विधिलिङ्गात्तथा वैश्वानरप्रभृतयोऽपीत्युपेक्ष्यत ।

१५ 'स न मयेत' इति पूर्ववद्विचारः । केवलम् 'अग्निं प्रवन्त'
मध्यमोऽपि जात-
वेदा इत्यभिधीयते
इत्यग्निपदविचारेऽग्निशब्दो विशेष्य आसी-
ज्जातवेदःशब्दोऽस्य गुणपदमिति । इह तु जात-
वेदःशब्दविचारे पुनः 'अग्निं प्रवन्त' इत्य-
ग्निशब्दोपात्ते मन्त्रे गुणपदमग्निशब्दो जातवेदः-
शब्दस्येति तावदुपेक्ष्यम् ।

२० यथा हि पूर्वस्मिन् 'समुद्रादूर्ध्वः' इत्यादित्यस्याग्नित्वोपपत्ताबुदाहरणं
तथैह 'अधातागदित्य ददु त्वं जातवेदसमिति'
तथोक्तमोऽपि जातवेदस्त्वेव पत्ती । तदेतत्प्रतिपदमुदाहरणम्
'उपरिष्ठद् व्याख्यास्यामः' (निरु० १२ । १५) ।

१ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मिदयेनृत्' । २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'एते कृत्मी । वि' ; घ. 'रणे ५ वि' हस्तमी. ३ घ. झ. ट. 'वेदस्य' ; च. वेदसां.
४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वेदस्ये' । ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मायप्र'
६ घ. 'चन्द्र' । ७ घ. च. न. 'वत्ता मदा' । ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वेदा'
९ ; ठ. 'वेदा इत्यस्या' । ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ए.

‘जातवेदसं सूर्यमुद्धहन्ति’ इति तु विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यैकवाक्य-
प्रसिद्धयार्थं निगमसिद्धमस्मिन्मन्त्रे जातवेदाः सूर्य इति । तस्मात्सुप्रुक्तं
यत् ‘स न मन्येतायमेवाग्निः’ जातवेदा इति ।

‘यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः’

तथापि जातवेदा
अयमेव पार्थिवोऽग्निः

इति पूर्ववत्प्रसिद्धिरेव विशेषहेतुः । यद्यपि मन्त्र-
दर्शनमविशिष्टं त्रयाणामपि ज्योतिषां जातवेदस्त्वे
तथापि पार्थिवोऽग्निरित्तरयोः प्रसिद्धया विशे-
ष्यते । जातवेदस्त्वं हि प्रसिद्धमस्मिन्नग्नौ न तथा

५

वैद्युते नापि सूर्य इति । ‘निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी’ जातवेदा इति ‘एतेनै
नामधेयेन भजेते’ इति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

१०

द्वादशस्य पञ्चमः पादः ।

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नराभ्यति विश्व एनं नरा नयन्तीति
वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य
वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

१५

‘वैश्वानरः’ (निघ० ५ । १ । ३) इति वक्तव्यम् । तदर्थमुपो-
द्धन्ति ‘वैश्वानरः कस्माद्’ इति । ‘विश्वान्नरान्’ इतो लोकादमुं लोकं
नयति’ यथा पञ्चाग्निविद्यायामुच्यते (छा०

वैश्वानरः

उ० ५ । ४ । ९) । अपि वा सति तस्मि-
न्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो नराणां भवन्तीति

२०

हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयमेव नराभ्यति प्रवर्तयतीति वैश्वानरः ।
अथवा । ‘विश्वे एनं नरा नयन्तीति वा’ कर्मकारकम् । स नीयमान-

१ क. ख. घ. झ. ठ. ड. ढ. ‘च’ नास्ति°. घ. झ. ट. ‘न’ नास्ति. ३ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अनेन. ४ क. ख. ३ (२०), ग. २६; इतरेष्वङो २५
नास्ति. ५ घ. झ. ङ. इति दाड°; ठ. °व्याख्यातम् । इति नि० उ० प्र० विंशतितमः
खण्डः । २० । पञ्चमः पादः; ङ. व्याख्यातम् । इति निरुक्तरीकायामुत्तरपट्टे
प्रथमाध्याये पञ्चमः पादः । समाप्तं विंशतिः खण्डम्. ६ घ. पादः समाप्तः । २० ।
७ क. ख. १ (२१), छ. २७; त. द. १. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
°ति । हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिषु अयमेव नरान् नयति । यथा°. २०

स्तोसु क्रियास्वङ्गभावं नरैः कर्म संपद्यते । 'अपि वा विश्वानर एव' कश्चित् 'स्यात्' । ॥ पुनः कस्मात् । 'प्रवृतः सर्वाणि भूतानि' । विश्वानि ह्यसौ भूतानि प्रवृतः । प्रविष्ट इत्यर्थः । 'तस्य' अपत्यं विश्वानरस्य 'वैश्वानरः' । तस्य 'वैश्वानरस्य' 'एषा' प्राधान्यस्तुतिः 'भवति' ॥ २१ ॥

- वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण (ऋ०, सं०
१।९८।१) ॥ इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः,
१० संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं
वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति तत्को वैश्वानरो मध्यम
इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्ताति ॥ २२ ॥

- वैश्वानरस्य सुमताविति कुस्तस्वार्थम् । पृष्ठपाभिल्वयोधनुर्धपर्वयो-
१५ वैश्वानरशब्दस्यो- रक्षोरामिगरुतस्य प्रतिपत् (आश्व० श्री० ८।८) ।
दाहरणम् इत्. पृथिवीलोकादोपधिवनस्पतिभ्यो यो जातो
विश्वमिदं विचष्टे सर्वमिदमभिविपश्यति तथा
दृष्टपुष्करकेत्वेन दर्शयति वा प्रकाशकत्वेन ।
यश्च संयतते सूर्येण संगच्छते स्वेन भासा । राजा च यः सर्वेषां
२० भूतानाम् अभिश्रयणीयः । तस्य वयम् एकगुणपुक्ताम् वैश्वानरस्य
नियं कल्याण्यां मतौ उकारप्रवृत्तायामामनो यथाभिमतार्थसाधि-
कायां स्याम इत्येतदाशास्महे । लोकेऽपि हि तस्यैव एव पृथं पश्चात्प्राप्त्यति

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'स्तासु तासु क्रि०'. २ क. ख. घ. ङ. ट. ड. 'स्तुतिर्कर्मणः'. ३ क. ख. १ (२१); ग. २७; ड. 'वति'. इति निरुक्तं उ० प्रथ० एकविंशतिः रुण्डः, ड. 'वति'. इत्येकविंशतिः रुण्डः; घ. ङ. ट. ज. अष्टो नास्ति. ४ क. ख. २ (२२), छ २; त. द. २. ५ ग. 'विति' । कु०. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'सर्वमिदमभिविपश्यति'. ७ च. 'तिम्यां वो'. ८ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'इत्यति यश्चमिदं दृष्टमपुष्कर'. ९ ग. ज. ११ 'कारत्वेन, च. 'कारत्वेन' क. १० ग. अनिश्च.

इत्याचार्यः पश्यन्मन्त्रेऽप्ययमेव न्याय इत्युपदर्शनार्थं पदानां क्रमं विभेद ।
कल्याणं मत्तौ स्यामेत्यादिषौ समाप्याचक्रे । अनेकस्तिष्ठे चैतस्मिन्मन्त्रे
मत्तितिष्ठे वाक्यभेदे प्राप्ते यत्तदोरच्याहारेण ' राजा यः सर्वेषां भूताना-

मभिन्नयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याणं
अत्र यत्तदोरच्या- मत्तौ स्याम ' इत्येकवाक्यतया सामर्थ्यमुद्भाव- ५
हारेण भिन्नवाक्या- योचकारैकोऽप्यर्थपतिवैश्वानरो यतः कल्याणी
प्येकीकृतानि आशास्यते मत्तिस्तमभिसंतिष्ठते स्तुतिरिति ।

अयमेकवाक्यतान्यायः प्रायशो मन्त्रेषु । कचित्पुनः
प्रत्याख्यातमर्थमपेक्ष्यैकस्मिन्नपि मन्त्रे वाक्यभेदो भवत्येव । तद्यथा ।

' भूचां त्वः पोषम् ' इत्यत्र प्रतिपदं वाक्य- १०
कचिदर्थवशेनै- समाप्तिः (निरु० १ । ८) । अनेकेषामपि च म-
कस्य वाक्यस्यानेक- न्त्राणामाकाङ्क्षितार्थिनां परस्परमेकवाक्यता भवति ।
वाक्यानि तदपि चोपप्रदर्शयिष्यति ' येना पावक चक्षसा'
इत्यत्र (निरु० १२ । २२-२५) ।

' तत्को वैश्वानरः ' इत्यतः प्रभृति विचारः । तदिति वाक्योपादाने । १५
कोऽयं वैश्वानरः । कुतः संशयः । आगम-

को वैश्वानरः विप्रतिपत्तेः । वैश्वानरविद्यायां (छा० उ०
५ । ११-२४) तावदामेत्यात्मविदः । ईन्द्र

आदिभ्यश्चात्वाकाशोदकपृथिव्यादयश्च पृथक् पृथक्
वैश्वानरत्वेन विज्ञायन्ते । अपि च ' मध्यमो ' २०

मध्यम इति नैस्तुतः वैश्वानरः ' इति ' नैरकाः कोचित् ' आचार्याः '
मन्यन्ते । कस्मात् । ' वर्षरूर्मणा क्षेनं स्तौति '

इति मन्त्रदृक् । हिशब्दो हेत्वर्थः । वर्षकर्मणैर्न वैश्वानरं यस्मान्मन्त्रदृक्
स्तौति । कथमिति । यत आह ॥ २२ ॥

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. मन्त्रेऽप्ययमेव. २ क. ख. घ. ङ. ट. 'या य' १५
स', ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'स्तमेभिः शब्दैरभिधौति संतिष्ठ'. ४ ग. घ.
ज. घ. ट. ठ. ड. प्रतिपदं. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. विष्वा'. ६ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. इन्द्रादित्य'. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'क्षेण वैष्वा'.
८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. ९ क. ख. २ (१२), ग. २८;
ठ. 'इति' नि० उ० ५० द्वाविंशतिः खण्डः । १२ । ४. 'आह । निस्तुती-
कायामुत्तरपटके प्रथमाध्याये द्वाविंशतिः खण्डः, घ. ङ. ट. ज. अहो नास्ति. ११
८८

- अ नू मंहित्वं वृषभस्य घोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
 वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वा अधूनेत्काष्ठा अव शम्बरं भेत्
 (ऋ० सं० १ । ५९ । ६) ॥ प्रब्रवीमि तन्महित्वं माहाभाग्यं
 वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहर्तं
 ५ सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः सयार्यादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा
 उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो ब्रह्मवाधूनोदपः काष्ठा अभि-
 नच्छम्बरं मेघमथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिके एषां लोकानां
 रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्त-
 मनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रति-
 १० पद्यते (ऐ० ब्रा० १२ । ३) सोऽपि न स्तोत्रिय-
 माद्रियेताग्नेयो हि भवति तत् आगच्छति मध्यस्थाना देवता
 रुद्रं च भरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसत्यैथापि
 वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्मा-
 थापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इत्यथापि
 १५ निवित्सौर्यवैश्वानरी भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवीमित्येष हि
 द्यावापृथिव्यावाभासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
 भवति दिवि पृष्ठे अरोचतेत्येष हि दिवि पृष्ठे अरोचतेत्यथापि
 हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवत्येषमेवाग्निर्वैश्वानर इति
 शकपूणिर्विश्वानरोवेते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यक्षाभ्यां
 २० जायते कथं न्ययमेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरणाभिहन्ति
 यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मेव तावद्भवत्युदकेन्यनः शरीरो-
 पशमन उपादीपमान एवायं संपद्यत उदकोपशमनः शरीरदीर्घ-
 रथादित्यादुदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये केसं वा मणिं वा परि-
 मृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते
 २५ सोऽयमेव संपद्यतेऽथाप्याह । वैश्वानरो यतते सूर्येणेति । न च

१ ऋ. घ. ठ. द. तन्महित्वं; य. तन्महित्वं १. २ क. स. त. द. 'काः
 । ३ । १' छ. 'काः । २९ । एपा'. ३ क. स. त. द. 'कनि । ४ । अथा'; छ.
 'वति । २० । अथा'. ४ छ. 'वति । ३१ । अय'; त. द. 'वति । ५ ।
 अय'. ५ छ. य. घ. ठ. द. 'नरावित्पयेते'. ६ छ. 'तिः । ३२ । अथा'; त.
 १० द. 'तिः । ६ । अथा'. ७ क. स. छ. त. द. 'ते तथा'.

पुनरात्मनात्मा संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इममादधात्यमु-
तोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्याचिपस्तयोर्मासोः संसङ्गः
द्वैत्रमवक्ष्येदथ यान्येतान्यौत्तमैकानि सूक्तानि भागानि वा
सावित्राणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा तेषु वैश्वानरीयाः
प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेपीत्यस्तमे- ५
पीति विपर्यपीत्याग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा
भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तोतीति दहसीति वहसीति पचसीति
यथो एतद्वर्षकर्मणा होनं स्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । समान-
मेतदुदकमुच्चैष्य चार्हाभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं
जिन्वन्त्यग्र्यः (ऋ० सं० १ । १६४ । ५१) इति ॥ सा १०
निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥

प्र नू महिनामिति । नोधस आर्षम् । प्रववीमि अहं महिन् माहा-
भाग्यं स्तोत्रम् । कस्य । वृषभस्य वर्षितुरग्रम् ।
मध्यमस्य वैश्वा- यम् अग्रेऽपि प्रवः पूरयितव्या मनुष्याः कानैः ६५
नरत्वे उदाहरणम् वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः स्तुति-
भिः । तन्माहाभाग्यं प्रववीमि । यदसौ वर्षिता
वैश्वानरोऽग्निः दस्युं दासयितारमुपश्रयितारं रसानाम् । शुष्पन्ति हि तद-
नुद्रेमे सस्यानि । कर्मणां बोपदासयितारमनाहृदिद्वारेण । तं दस्युं शम्बरं
मेघम् उदकपूर्णं जघन्यान् हतवान् अभिनेत् भृशं व्यदारयत् विदार्य २०
च अधूनोत् वर्षभावेनकम्पयत् अक्षारयत् काष्ठा अग्रे यस्तस्याहं वर्ष-

१ ङ. थ. घ. ठ. ड. नात्यान सं. २ छ. 'वसत्' । - ३ । अथ°, त. द.
'वसत्' । ७ । अथ°. ३ ङ. थ. घ. ठ. ड. 'समिका°'. ४ क. ख. ५ क. थ. घ.
ठ. ड. वा सोर्याणि वा पी°. ५ क. ख. ङ. थ. घ. ठ. ड. वा वैश्वेऽपानि वा
तेषु°. ६ ङ. थ. घ. 'तति वहसीति पचसीति दहसीति यथो'. ७ छ. 'ते
। ३४ । स°' । त. द. 'ते । ८ । स°. ८ उ. ३५ । पञ्चमः पादः १; त. २५
९ । इति पञ्चमः पादः १; द. ९ । इति नैरुके उच्यतेष्य प्रथमाप्यायस्य
पञ्चमः पादः. ९ म. मिति°. नो°. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'पम्' । विदुर् ।
वैश्वानरोऽग्निर्देवता । प्र°. ११ ठ. ड. महर्षे. १२ च. महर्षि मा. १३ क. ख. घ.
ट. ठ. ड. स्तुत्या । क°. १४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उदकवन्तपुदकपूर्णं.
१५ क. ख. घ. ट. हतवानाभिनत् भृ°; म. ज. हतवान् भृशं अभिनत् व्यदा°. ३०

प्रापयथं प्रावोचं मौहामाग्यम् । स वर्षवस्माकमित्यभिप्रायः ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणैकवानैयसंबन्धानान्यो मध्यमा-
द्वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते । स्थितं तावदेवम् ।

५ वैश्वानर आदित्य
इति पूर्वे याज्ञिकाः
'असावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः' । असाविति कर्मात्मनैनमपदिशन्
ब्रवीति । मा मुद्रौणः कस्मिंश्चिदप्रत्ययः । पूर्वं इति
विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो यज्ञसतस्त्वमुनीयैनं यज्ञं
प्रयोगतः प्रथमं ये चक्रुस्ते पूर्वे याज्ञिकाः । साक्षा-
त्कृतधर्माण इत्यर्थः । त एनमेवमाहुः 'असावादित्य इति' । कथा पुनरप-
पश्या त एवमाहुरेति । विध्यनुरूपप्रसिद्धयो । कथमिति । यतस्तत्तत्तत्माह ।

१० 'एषां लोकानां रोहेण सरनानां रोह आघ्रातः' । य एव हि
लोकानामारोहणकर्मणः पृथिव्यन्तारिक्षं घोरिति स
यस्मात् दिवि प्रत्य-
यरोहे वैश्वानरीय सृतं
शस्यते
एव सवनानामपि क्रमः प्रातःसवनं माध्यंदिनं
तृतीयसरनमिति । ततः किम् । कस्मि-
न्धि कर्मणि रोहप्रातिलोभनेन 'रोहाप्रत्ययरो-

१५ हधिशीर्षिनः' कर्तुमीभितः । तदुपपत्त्याचक्षते । स एषे रोह
प्रातःसरनं पृथिवीलोकमर्त्तिं शंसित्वो ततो माध्यंदिनमग्निरिक्षलोक-
मर्त्तिं शंसति संयुतत्वात् । प्रतिभक्तिं संयुतवश
प्रत्ययरोहक्रमः । षट्- शीर्षिणं पृथिवीलोकान्तरिक्षलोकमाग्दो भवति ।
तन्वानि सप्तर्षिणश्च स शुक्लेकमारोहन् शुक्लमर्त्तिं तृतीयसरनं
शस्यति । तदपि शसन् शुक्लेकमाग्दो भवति ।

२० शोऽग्निरोमगासि दहादहिये ५२८क्रम प्रिममनं तत्सरनलोकपादपरोदा-

नुकृतिं चिकीर्षञ्छ्वं 'वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते' प्रारभते । तद्यथा
'वैश्वानराय पृथुपाजसे' (ऋ० सं० ३ । १ । ३) इति प्रतिपत्
(ऐ० ब्रा० २० । २) । 'सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेत' 'यज्ञायज्ञा वो
अग्नये' (ऋ० सं० ६ । ४८) इति । अयं तावत्स्तोत्रियत्वेन प्रथममाप-
द्यत एव हि स्तोत्रैश्छाणां धर्म इति । कस्मात्पुनः स्तोत्रियं नाद्रियते ।
'आग्नेयो हि भवति' । प्रत्यघरोहे कर्तव्ये स च पुनराग्नेयो यैः स्तोत्रियः ।

यथा स्तोत्रं तथा
'शस्त्रमित्यस्योत्सर्गस्या-
त्रापवादो वैश्वानरीय-
शस्त्रपठने
अग्निश्च पृथिवीस्थानः । तद्यदीर्घमाद्रियेत न प्रत्य-
घरोहानुकृतिप्रारम्भः कृतः स्यात् । अन्येषु तु
शस्त्रेषु युक्तं यदूर्ध्वमारुक्षमाणः स्तोत्रियेण
प्रतिपद्यते इह पुनरवरोक्षमाणो चुरस्थाना-
धिदेवताशंसनक्रमेण वैश्वानरीयेण सूक्तेन
प्रतिपद्यत इति । तेन ज्ञायत आदित्यो वैश्वानर इति ।

अपि च । सुतरां प्रत्यघरोहणमेतदिति गम्यते येन 'तत आगच्छति
ततो मध्यस्थान-
देवताशंसनम्
मध्यस्थाना देवता रुद्रं च मरुतश्च' । 'ततः'
वैश्वानरीयास्तुक्ताप्रत्यघरोहानुकरणाभिप्रायेण श-
स्ताप्रत्यघरोह 'मध्यस्थाना देवता आगच्छति'
मध्यमैस्थानेऽभिशांसितम् । कतमाः । 'रुद्रं च
मरुतश्च' । तद्यथा 'आ ते पितरमेरुतां सुमनेतु' (ऋ० सं० २ ।
३३) इति (ऐ० ब्रा० १३ । १०) । ततो मध्यस्थानात्पृथि-

पृथिवीलोकं प्राय-
घरुष्य यज्ञायज्ञियं शस्त्रं
पठ्यते । तस्माद्वैश्वानर
आदित्यः
धीस्थानं प्रत्यघरोह 'अत्रैव तं स्तोत्रियं शांसति'
'यज्ञायज्ञा वो अग्नये' (ऐ० ब्रा० १३ ।
११) इति । तदेवमेतस्याद्विष्यनुकरणात्प्रस्थान-
आदित्यो वैश्वानर इति ।

१ ग. ज. स्तोत्रियं. २ ग. य. ज. 'स्तोत्रियं'. ३ ग. ज. स्तोत्रे शास्त्रां.
४ प. ट. ठ. ड. नाद्रियेत. ५ क. ख. घ. ट. 'योऽयं स्तो'. ६ क. ए. घ. ट. २५
तपद्दि तमादि. ७ क. ख. अन्येषु शस्त्रेषु च युक्तं; घ. ट. ठ. ड. 'च'.
८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वताः शंसमानः क्रमे'; घ. 'वता शंसना' क. पु.
९ क. ए. घ. ट. ठ. ड. कथं पुनः (क. ख. अपि च सुतरां) प्रत्यघरोहानु-
करणमेतादि. १० क. ख. ग. घ. ज. मध्यमस्था. ११ क. ए. घ. ट. ठ.
ड. मध्यस्था. १२ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. ततोऽपि मध्य. १३ क. ए.
इति । ४ । अपादि; ग. इति । २० । अपादि.

‘ अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ’ । देवतागुणसामान्येन
 वैश्वानरीयपुरो- ह्यवियज्ञे गुणविधयः कल्पन्ते । वैश्वानरीयश्च
 दाशस्य द्वादशकपाल- सर्वत्र द्वादशकपालः । ‘ एतस्य ’ च ‘ द्वाद-
 ५ त्वाच्च शविधं ’ द्वादशमासार्धभागधिकारलक्षणं ‘ कर्म ’ ।
 तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणादा-
 दित्यो वैश्वानर इति । अथापि स्फुटमेव ब्राह्मणं भवति ‘ असौ वा
 आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः ’ (मैत्रा० ब्रा० २ । १ । २) इति । तच्च नः
 परं प्रमाणम् । तस्मात्सूर्यो वैश्वानर इति ।

‘ अथापि निविदसौर्यवैश्वानरी भवति ’ इति । निविदित्याकृतिविशिष्टे
 १० निविदः सौर्यवै- मन्त्रः शस्त्रमध्यपाती । स तथा भवति यथा
 श्वानरीयत्वात् सूर्यो वैश्वानर इति । न पार्थिवो न मध्यम
 इति । कथमिति । भवति हि तत्रैतत्पदम् ‘ आ
 यो यां भालौ पृथिवीम् ’ इति । न च पुनरा-
 दित्यादन्यो भासयते यावापृथिव्यौ । यत उच्यते ‘ एष हि यावापृथिव्याया-
 १५ भासयति । ’

‘ अथापि छान्दोभिकं मुक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ’ । कतमत् ।
 ‘ दिवि पृष्ठो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । क्षमया
 छान्दोभिकमुक्त- बृहान् ओजसा चनो हितो ज्योतिषा बाधते
 स्यापि तथात्वात् तमः ’ (आश्व० श्रौ० ८ । १०) इति ॥
 २० न च पुनरादित्यादयो दिवि पृष्ठे रोचते । यत्
 उच्यते ‘ एष हि दिवि पृष्ठे रोचते ’ । दिवि स्पृष्टः शुलोके स्पृष्टः ।
 अवस्थित इत्यर्थः । अरोचत रोचते दीप्यते । कोऽसाविति । अग्निर्वैश्वा-
 नरः । बृहन् । महानित्यर्थः । स रोचमानः किं करोति । ज्योतिषा
 स्वेन बाधते तमः । नाशयत इत्यर्थः ।

२५ १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ मासविभा ’ । २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
 ‘ रणात्प्रस्थाम आदि ’ । ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. ४ ग. ज
 भात्यामिति श्रुतिः ; ॥ भार्यां पृ० त्या. ५ ग. ‘ दन्यो वा भास ’ ; ज ‘ दन्योवभास ’ ;
 च. ‘ दन्योर्भवास ’ वभा. ६ च. छान्दोभिः. ७ ग. च. ज घ. ङ. ट. ‘ रोचतेति ।
 न ’ ; ठ. ड. ‘ रोचतेति । ‘ दिवि पृष्ठे ’ हनि सर्वा ऋक्पथ्यने. ८ च. ट. ठ. ड. य
 १० उच्य. ९ ग. ज. अरोचने.

‘ अथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ’ । कथमिति ।

भवति तत्र मन्त्रः सूर्यो वैश्वानर इति समर्थः ।
- सथा हविष्यान्ती- तद्यथा । ‘ विश्वंस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वा-
यस्यापि नरं केतुमहामरुणम् (ऋ० सं० १० । ८८ ।

१२) इति । वैश्वानरं केतुं कर्तारमहामरुणमिति । नैव तावदादित्या-
दन्यस्याहो कर्तृत्वमुपपद्यते पार्थिवे मध्यमे वा । आदित्य एव ह्युदयास्तम-
याभ्यामहानि करोति । तेन वयमेतैर्हेतुभिः पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति ।

‘ अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः ’ । न मध्यमो न सूर्यः । किं

पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानरः तर्हि । अयमेव पार्थिवोऽग्निः । केन हेतुना ।
यस्माद्विश्वानरी तद्वितोत्पत्तिसामर्थ्यात् । कथमिति । ‘ विश्वान- १०
उत्तरे ज्योतिषी रीवेते उत्तरे ज्योतिषी ’ । तदुक्तम् ‘ अपि
वा विश्वानर एव कश्चित्स्यात्तत्पापत्वं वैश्वानरः ’
(निरु० ७ । २१) इति । तदि-

दमुपपद्यते ‘ वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते ’ । तस्मात्तौ द्वि-
तेन व्यपदेशेन पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इति । १५

‘ कथं न्वयमेतभ्यां जायते ’ । यत उच्यते । ‘ यत्र वैद्युतः ’ अग्निः

मध्यमात्पार्थिवान्ने- ‘ शरणमभिहन्ति ’ । आश्रयमात्मनो दाह
र्जन्म अन्यद्वा अभिहन्ति निहन्ति अभिगच्छति । प्रामो-
तीत्यर्थः । किं तत्र । तद्वदीप्यते । स च पुनः
‘ यावदनुपातो भवति ’ मनुष्यैर्स्तुतृत्पृष्टो भय- २०

त्यपरिगृहीतो वा । किं तावत् । ‘ मध्यमधर्मेव तावद्भवति ’ । कः पुनः
मध्यमज्योतिषः र्मयमस्य धर्मः । यदसौ ‘ उदकेन्धनः शरीरेपश-
स्वभावः मनः ’ । उदकेनेर्ष्यते दीप्यते रसस्वभावकेन ।
शरीरेण काष्ठेनान्वेन वा प्रतिहतमूर्तिस्वभावकेन
पार्थिवधातुबहुलेनोपशाम्यति । स मध्यमस्य २५

धर्मः । तदेतत्स्थानजात्यादिरुतं स्वाभाव्यमहेतुकं ज्योतिषो न भवति

१ क. ख. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. भवति हि तत्र. २ ग. ज. समर्थ. ३ क.
ख. इति । ५ । अयः ; ग. इति । ३१ । अयः. ४ ठ. ड. ‘ नताविन्यप्यते’.
५ घ. वर्म तर्जु ‘ तद्वितेन ’. ६ घ. ख. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ‘ वीरपृष्टो’. ७ क.
ख. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ‘ नेन्धने’.

प्रथमस्य धर्मः । स च पुनः ' उपादीयमान एवायं ' पार्थिवोऽसिः ' संप-
द्यते ' । कथम् । उपाचो हि मनुष्यैः स्वजातिधर्मं हित्वा पार्थिवधर्मं

पार्थिवस्य च

प्रतिपद्यते । कथमिति । ' उदयोपशमनः शरी-
रदीप्तिः ' । विपर्यस्तधर्मा मध्यमेन संपद्यते ।
एवं तावन्मध्यमादयं विश्वानराज्जायते । तेनायं

५

१

तदपत्यमिति भवति हि तद्वितार्थोपपत्त्या वैश्वानर इति । अथ पुनरादि-
त्यात्क्रथं जायते । आह ।

' अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये ' इत्येवमादि ।

' अथ ' शब्द आनन्तर्ये प्रकृतार्थादर्थान्तरमधिकरोति । उदीचीं दिशं प्रति

१०

आदित्यात्पार्थि-
याग्नेर्जन्म

प्रथमसमावृत्त आदित्यः । ' तस्मिन्नुदीचि प्रथमस-
मावृत्ते ' । उदगयनादावित्यर्थः । कथमिति ।
' कंसं वा मणिं वा परिमृज्य ' यमादित्यमणि-
मित्याचक्षते । ' प्रतिस्वरे ' प्रत्युपतापे । ' यत्र

१५

शुक्लगोमयमसंस्पर्शयन् धारयति तत्प्रदीप्यते ' । यैः शुष्कगोमयेऽग्निर्जा-
यते एवमयमादित्यादपि कसाद्वा मणेर्वा जायते । असावपि च विश्वानर
इत्याचक्षते । तदपन्यापेक्षयाप्यस्य वैश्वानररमुपपद्यते ।

' अथाप्याह ' तद्वितविग्रहव्यपदेशात्तावदेवमुपपद्यते । अन्य आदित्यान्ता-
वद्वैश्वानरः । ' अथापि ' अयमपरो व्यपदेश एकवाक्ये विभक्त्यन्तरकृतः

२०

मन्त्रादपि सूर्यवै-
श्वानरयोर्भेदः

सूर्यवैश्वानरयोर्भेदं गमयति । तद्यथा । ' वैश्वानरो
यतते सूर्येण ' (ऋ० सं० १।९८ । १) इति
मन्त्रदृगाह । प्रथमान्तस्य वैश्वानरशब्दस्य तृतीया-
न्तेन सूर्यशब्देन विभक्तिभेदाद्विशेषणविशेष्यभा-
वेन सामानाधिकरण्यं नास्ति । एतदेवासामानाधिकरण्यमपेक्षानेकार्थं

१ क. ख. ' नरः । ६ । अथ ' ; घ. झ. ट. ' इति ' नास्ति ; ग. अ.

२५ ' वैश्वानर इति ' नास्ति. २ ग. आह । ३२ । अथा. ३ घ. झ. ट. ठ. ड.
प्रकृतादुपादीयमानं. ४ च. उदीचीं प्र० चि. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' प्यते
सोऽप्येव संपद्यते यः ' ; घ. ' प्यते ' यः ' सोऽप्येव संपद्यते. ६ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. ' यते । त एवमादित्या ' ; च. यते । ' एवायं ' स. ७ क. ख. घ. झ.
२९ ट. ठ. ड. वैश्व. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इत्युच्यते.

वैश्वानरसूर्यशब्दयोर्ब्रवीतीति । ' न च पुनरुत्पन्नात्मा संयतते ' । किं तर्हि ।
 ' अन्येनैवान्यः ' संयतते ' संगच्छते यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन । तन्मय-
 मयं संयतते सूर्येणेति । यत आह । ' इत इममादधाति ' । इतो लोका-
 दोषधीभ्यः ' शरोदिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मयिच्वा प्रत्यक्षत एवेममादधाति ।
 अस्यादधातीन्धनैः । ' अमुतो ' मण्डलात् कर्मात्मनः ' अमुधै ' ५
 च आदिजमण्डलाधिष्ठातुः स्वभूता ' रश्मयः प्रादुर्भवन्ति ' ।

अयं तयोर्भासोः ' इतः ' तेजःपिण्डात् ' अस्य ' तदधिष्ठातुः
 संगमः ' अर्चिषः ' प्रादुर्भवन्तीति वर्तते । ' तयो-
 र्भातोः संसर्गं दृष्ट्वेममवर्षेत् ' मन्त्रदक् ' वैश्वान-
 नरो यतंते सूर्येण ' इति । १०

अथ यान्येतान्यौत्तर्क्यानि सूक्तानि । ' अथ ' इत्याधिकारान्तरे । यदि
 सूर्यो वैश्वानरोऽभविष्यन्ननु ' यान्येतान्यौत्तर्क्यानि सूक्तानि ' उक्तमस्या-
 नदेवताविशेषस्तुत्यर्थानि । तद्यथा । ' भागानि
 वा सावित्राणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि
 वा ' । गुणपदत्वमभ्युपेय वैश्वानरशब्दस्य १५
 ब्रवीतीति । ' तेषु ' सूक्तेषु ' वैश्वानरीयाः प्रवादाः '
 इति नोध्यन्ते भगादीनां विशेषणत्वेन ' अभविष्यन् ' हे भग
 वैश्वानर हे सन्निवैश्वानर इत्येवमादयः ।

' आदित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन् ' । एव वैश्वानरीयेषु सूक्तेषु वैश्वानर-
 मस्तोष्यन्मन्त्रदृशः । कथमिति । ' इत्युदेपीत्यस्त- २०
 मेगीति विपर्ययीति । इतिकरण एवंशब्दार्थे ।
 एवमुदेपि त्वं वैश्वानर एवमस्तमेपि एवं विपर्ये-
 पोति । न च पुनरेतदुभयमप्यस्ति । न हि वैश्वा-
 नरीयाः प्रवादा औत्तर्क्येषु सूक्तेषु सन्ति । २५
 नाप्यादित्यकर्मणा वैश्वानरं सुर्वेत मन्त्रदृशः ।

तस्मान्नैव सूर्यो वैश्वानर इति ।

१ ठ. ड. ' नात्मानं सं'. २ म. ज. वनस्पतिभ्यो वा शराविभ्यो वा मयि'.
 ३ क. ख. घ. झ. ट. 'मुष्य च आदृ'; च. 'मुष्य- आदि' च. ४ क. ख.
 ग. घ. ज. 'वक्षत्. ५ क. ख. इति । ७, ग. १३४। अथ'. ६ घ. झ. ठ. ड. ह.
 'चमिष्ठानि'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ष्यत् तन्नो ननु'; च. 'इत्
 ननु' तन्नो. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'चमिष्ठा'. ९ ठ. ड. वा सौर्याणि वा
 पौष्णा'. १० ठ. ड. वा वैश्वदेवानेवातेषु'. ११ ग. घ. ज. 'पद्मस्यु'. १२ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्तुवन्ति, च. स्तुवन्ति' न्ति.

किंच । अयमपरो विशेषहेतुरभिर्नैश्वानर इति । ' आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु

अग्निःसूक्तेष्वेव वै- वैश्वानरीयाः प्रवादाः भवन्ति ' अग्निविशेषणत्वे-
न । ' वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ' (ऋ०
सं० ६ । ७ । १) इत्येवमादयः । ' अग्नि-

५ कर्मणा चेनं ' वैश्वानरं प्रायेण ' स्तौति ' । ' इति दहसीति
वैश्वानरोऽग्निकर्म- दहसीति पचसीति ' । एवं वैश्वानर दहसि
भिरेव संबध्यते हवींषि पचसि पक्वव्यनि दहसि दग्धव्यानि ।
तस्मादाग्नेरेव वैश्वानर इति स्थितम् ।

तदेते यद् हेतवः तद्धितेन विप्रहृष्यपदेशात् (१) एकवाक्ये विभ-

१० क्तपन्तरन्यपदेशात् (२) औत्तमिकेषु सूक्तेषु अप्रवादान् (३) आदित्य-
कर्मणा चैभिस्तवात् (४) अग्नेयेषु सूक्तेषु प्रवादात् (५) अग्निकर्मणा च
संस्तवात् (६) इति ।

तत्पुनरेतदग्नेर्वैश्वानरत्वं स्थितमप्यस्यतमिव परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु ।
यतस्तैर्निराकरणाय प्रसूयति । ' यथो एतत् ' इति । यत्पुनरेतदुक्तं

१५ वर्षकर्मणा यस्मात्स्तौति तस्मान्मध्यम इति (६९६ । १२) ।
' अस्मिन्नपि ' पार्थिवेऽग्नौ ' एतदुपपद्यते ' वर्षकर्म । कथमिति । यत् आह ।

' समानमेतत् ' इति । समानम् पूर्वं इदम् उदकम् उदकत्वेनाविशो-

२० अपपद्यते अस्मन्नपि वर्षकर्मो- एम् । उच्चैस्य च आहमिः । उत एति च ऊर्ध्वं
चैति अहोभिर्निमित्तमृतेः । पुनश्च अवाक् एति ।

दक्षिणोत्तरायणयोर्वाहृत्तिभिः प्रतिसंवत्सरमहा-
व्यभिषेतानि । तदेतदेकमेवादकम् । पर्वोपेण
दक्षिणायनोत्तरायणयोः जगदात्रासिद्धये तदुदेति चावैति च वर्षभवेन ।
कथमिति । यत् आह । अवाक् तावदेति । भूमिं पर्जन्याः प्रार्जयितारो

१ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. इति दहसीति पचसीति दहसीति २ झ. औत्त
२५ मके. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति. ४ ग. ज. ' दग्धिवं ' ; ख.
' दग्धिवं ' ग्रे. ५ ग. ख. ज. ठ. ड. यतस्त्रिं नि. ६ ग. आह । ३४ । समा. ७ ग.
इति । १७ । समा. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एकमेव. ९ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. पुनश्चाहोभिर्निमित्तमृतेति ; च. पुनश्चा- वाहोभिरे. १० क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. उत्तरायणदक्षिणायनयोः ; ख. दक्षिणायनोत्तरायणयोः. उत्तरा-
यणदक्षिणायनयोः. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वर्षकर्मभावेन. १२ क. ख. घ.
१३ झ. ट. ठ. ड. अवाक्.

रसानां माध्यमिका देवगणा वर्षममुतो मुञ्चन्तो भूमिं जिन्वन्ति तर्पयन्ति
ओयन्त्युत्तये । एवं तावदवाहं । अथ पुनरुन्म्वं कथमिति । यत आह ।
दिवं जिन्वन्त्यग्नय इति । यथैवामुतो वर्षणेना पर्जन्या जिन्वन्ति तथै-
वाहुतिप्रभवेन वर्षेण दिवं जिन्वन्त्यग्नयः । आहुतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्तास्तेन
दग्धास्ता अर्चिभिः कृत्वोदकभावमापाद्य परमं सूक्ष्मं देवोपभोगयोग्यं यां
प्रति वर्षमावेनोन्नीयन्ते तल्लोकनिवासिना तृप्तये । ततस्त इह पुनर्वर्षं प्रति
कल्पयन्ति । तदुक्तम् ' अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति
होवाच ' (छ ० उ ० १ । ८ । ७) इति ।

एवं च सुतरामयमपि वर्षेयानाहुतिमूढत्वत्सर्वस्य वर्षस्य । स्मर्यते
च ' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुप- १३
तिष्ठते ' (मनुस्मृ ० ३ । ७६) इति । तत्र
यदभूर्त्यर्च्यमावागम्यम इति तदेतदवैशेषिकम् ।
मध्यमस्य वैश्वानरस्ते न लक्षणम् ।
वर्षकर्म मध्यमस्य
न वैशेषिक लक्षणम्

अपि चायमपरो मन्त्रो यस्मिन्नग्निरादित्यो वर्षरुग्णा स्मृतये । तस्मा-
त्सुतरामनैकान्तो वर्षरुग्माभिष्टवो मध्यमस्येति । यत आह ' कृष्णं निपा- १५
नम् ' इति । २३ ।

द्वादशीध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सप्तमः पादः ॥

कृष्णं निपानं हरयः सुपर्णा अपो वसन्ता दिवमुत्पतन्ति । २०

१ क ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वाडेति । अ°; च. 'वाह्' । अ° एति.
२ क ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कथमेति । अत्र आह°. ३ क ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. इति' नास्ति ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्वाचिभिः कृतो (क. ख.
कृत्वो) दक°; च. अर्चिभिः°. ५ ग. अ. परमसूक्ष्मं. ६ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'भावेन नीय°'. ७ च. वर्जयितेषु ' प्रकल्प'. ८ क ख. घ. झ. ट. ठ. २५
ड. 'मपि च वर्ष°'. ९ ठ. ड. 'स्येति । इति निरु० उक्तं प्र० त्रयोविंशः खण्डः ।
२३ । इति द्वादशस्य षष्ठः पादः । यत°; ड. 'स्येति । इति द्वादशस्य षष्ठः पादः ।
इति निरुक्तटीकायामुत्तरपट्टके त्रयोविंशति. खण्डः । एत°. १० क ख. १ (२२);
ग. ३८; इतरेष्वेव नास्ति. ११ क. ख. इति निरुक्तवृत्तौ द्वाद°; घ. झ. ट.
द्वादशस्य.

त आयेवृत्रन्तसदेनाहृतस्यादिद्यूतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ. सं.
 १।१६४।४७) ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः
 सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामृतोर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते
 सहस्थानादुदकस्यादित्यादय घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते घृत-
 ५ मित्युदकनाम निर्वर्तेः सिञ्चतिकर्मणोऽपि ब्राह्मणं भवत्य-
 ग्निर्वा इतो वृष्टिः समीरयति धामच्छादिवि भूत्वा वर्षति मरुतः
 सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावावित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ
 वर्षतीति यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचना-
 देतद्भवति यथो एतेदंश्चानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं
 १०८ कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च यथो
 एतद्ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति
 पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथो
 एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरो भवतीत्यस्यैव सा भवति यो विद्भ्यो
 मानुषीभ्यो दीदेदित्येव हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीर्घ्यते यथो एत-
 १५ च्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति जमद-
 ग्निभिराहुत इति जमदग्नेयः प्रजमिताग्नेयो वा प्रज्वलिताग्नेयो
 वा तैरभिर्हुतो भवति यथो एतद्धविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
 भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

२) 'कृष्णं नियानम्' इति । दीर्घतमस आर्षम् । वृष्टिकामस्य कारी-
 अस्यामपि ऋचि र्यामग्रे धामच्छादः कपालं तस्य पुरोनुवाक्या
 अग्नेर्वर्षकर्मणा संबन्धः (भैत्रा० स २।४।७॥४।१२।५) ।
 भैत्रायणीयके अग्निरयमादित्यौकृत्य स्तुयत इति
 प्रकरणादभ्यवसीयते । कृष्ण निरयणं निर्गतिः ।

१५ १ ङ. घ. घ. ठ. ड. 'च्छादिव सलु वे भूत्वा'. २ ङ. थ. घ. ठ. ड. यदा
 खलु वा अण्वादित्यो न्यहृ रश्मि'. ३ द. 'दित्योवाहृ मि र'. ४ छ. त. द.
 'वतन्तेऽ'. ५ छ. 'तत्'. ३६। वैश्वा', त. द. 'तत्'. १। वैश्वा'. ६ छ त.
 द. दीदयति. ७ छ. त. द. 'राहूतः'. ८ छ. त. द. 'भिदूतो'. ९ क. रा. २
 (५४), छ. १७, त. द २. १० ग. इति । दीर्घ'. ११ क. ख. घ. ङ. ठ. ठ.
 'र्षम् । विष्टुप् । इ'; च 'र्षम् । वृ विष्टुप् । १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 'क्या । तरां मे'; ग. झ. भैत्रायणीयके; च. 'क्या । मे' तस्यां. १३ क. ख.
 १२ प. झ. ट. ठ. ड. कृष्ण । किं पुनस्तत्कृष्णनि'; च. कृष्णं नि' किं पुनस्तत्कृष्णं,

निर्गच्छतीत्येतदिति निषानं वैर्त्त पन्थाः । तच्च पुनरेतत् रात्रिः आदि-
 त्यस्य । द्वे द्यस्यायने शुक्लं चोत्तरं कृष्णं च दक्षिणम् । सा हि दैधी
 रात्रिरभिप्रेता । ततो ऋषीति रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः । स एष भगवा-
 नादित्यो जगदनुग्रहाय गर्भमुदकमात्मन्याधिसुरत्तरायणं प्रति पचने । तदैते
 हर्यो रसहरणाः सुपर्णाः तस्य रश्मयः सर्वस्मादस्माद्योकात् अपो ५
 वसानाः आत्मन्याच्छादयन्तः आददानाः दिवं द्योतनवन्तैरेतमादित्यं
 प्रति उत्पतन्ति तदुदकं निधित्समानास्तस्मिन्गर्भनेन । स एष आदित्य
 उत्तरायणं मासैः पञ्चभिराहितोदकगर्भः संपचते । स एष परिपिक्तोदक-
 गर्भो दक्षिणैर्गर्भ प्रति पचमानो नभस्यान्मासाध्रमृति प्रसूयते । तदिद-
 मुच्यते त आवयवृत्रन्तैदनादृतस्य इति । ते रश्मयो यदा अमुतः १०
 अमुध्मादादित्यात् शतस्य उदकस्य सदनात् सहस्रानात् आवयवृत्रन् यदा
 पथीवर्तन्ते अथ तदा वृत्तिसगनन्तरमेव घृतेन उदकेन पृथिवी व्युद्यते
 विविधमुद्यते । घृतमियुदकनाम पृथिवी व्युद्यते इति सामर्थ्यात् ।
 तत्पुनः जिघर्षेः सिञ्चितिकर्मणः ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे मन्त्ररूपादादित्यः प्रकरणादग्निः । उभयधाप्यन्यो १५
 मध्यमाद्वर्षकर्मणः कर्ता । 'अथापि ब्राह्मणम्' एतस्मिन्प्रकरणे यस्मिन्नयं
 मन्त्रो विनियुज्यते 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' इत्येवमादि । अग्नि-
 रितो लोकाद्वृष्टिं समन्तत ईरयति धूमभूता आप औषधिवनस्पतिभ्यो
 निर्वर्त्यमाना आहुतिभूताध्वाभुं लोकमात्रिशन्ति ।
 अग्नेर्पुनर्भसंबन्धे 'अग्नेर्धूमो जायते धूमादभ्रमध्वाद्वृष्टिः' २०
 ब्राह्मणमपि - (शत० ब्रा० १ । ३ । ५ । १७) इति ह
 विज्ञायते । ताः पुनराग्निः स्थानाभित्तं भित्तिप्रनाडि-
 कया धामच्छद् आदित्यो भूना धाम्ना छादयिता रश्मिभिर्मघरूपैर्मध्य-
 गस्थानमापादयति । एवं तेन 'सृष्टा वृष्टि' मध्यमैस्थानात् 'मरुतो'

१ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. 'उत्पेतदि' ; ग. ज. 'उत्तीत्येनदि' . २ ग. २५
 ज. बात्मा. ३ घ. झ. ट. ठ. ड. 'नवत् तमेतमादि' . ४ क. रा. घ. झ. ट. ठ.
 ड. दक्षिणं गर्भ. ५ ग. घ. ज. 'वृन्तद्' . ६ घ. औष' . ७ क. रा. ठ. ड.
 विनिवर्त्य' ; घ. झ. ट. विनिवर्त्यमाना' ; ग. घ. ज. निर्वर्त्य' . ८ घ. ज. वि.
 ९ ग. घ. ज. 'भित्तयतिप्रना' . १० घ. झ. ठ. ड. 'प्रनाडिकया ; ट. 'प्रनाडि-
 कया. ११ क. रा. घ. झ. ट. मध्यस्था' .

वायरो भेषोदराणि विदार्थ तैम्यो विक्षिपन्तो वृष्टिभिर्म लोकां ' नयन्ति ' ।

चर्षकर्म सर्वेषां
समानम्

प्रापयन्तीत्यर्थः । अपरमपि ब्राह्मणं भवति
' यदासावादेत्योऽग्निं रश्मिभिः ' इत्येवमादि ।
तदेवमेतद्वर्षकर्म समानं सर्वेषामित्यहेतुर्मध्यमस्य

५ वैश्वानरत्वे भवति ।

आग्नायवचनात्प्र-
त्यवरोहे य. कोऽपि
१० मघ्नः प्रयुज्येत

' यथो एतत् ' । यत्पुनरेतदुक्तं याज्ञि-
कपक्षे ' रोहाप्रत्यवरोहक्षिकीर्णित इति '
अकारणमेतत्सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् । य-
स्मात् ' आग्नायवचनादेतत् ' एवं ' भवति ' ।
रोहाप्रत्यवरोह इत्यर्थवादमात्रमेव ।

यदपि चोक्तं ' वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ' इत्येतदध्यकारणं
यस्माद्वैश्वानरीयः
पुरोडाश एककपालः
१५ पञ्चकपालश्च तस्मा-
द्द्वादशकपालस्य न
सौर्यत्वे कारणम्
सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् । व्यभिचारात् ।
व्यभिचार्येतदिति । यत् आह । ' अस्मि हि सौर्य
एककपाल, पञ्चकपालश्च ' । यदि हि देवतागुणा-
भिप्रायमवधिष्यद् द्वादशविधमस्य कर्म तस्माद्
द्वादशकपाल इति नन्वेवं सति सौर्योऽपि द्वादश-
कपाल एवावधिष्यद्भिधानमात्रं भिद्यते न
कर्मति । न च भवति सौर्यो द्वादशकपाल इति ।

तस्मादहेतुः कपालानि ।

यैदध्युक्तं ' ब्राह्मण सौर्यवैश्वानरप्रवादं भवतीति ' एतदध्यकारणम् ।
२० ब्राह्मणप्रवादो न
प्रमाणं यस्माद्ब्राह्मणेऽ-
प्येऽपि प्रवादा वर्तन्ते
कस्मात् । ' बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति ' । यस्माद्बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति । भक्तिर्नाम गुणकल्पना । येन केनचित् ।
तुणेन ब्राह्मणं सर्वं सर्वथा गम्यते । तत्र तत्त्वमग्ने-
त्यमेव भवति । तद्यथा । ' पृथिवी वैश्वानरः ' इत्येवमादि किमपि
ग्रामणेन बहु वैश्वानरशब्देनोच्यते भक्त्या ।

१ क. ख. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. अथापि. २ घ. झ. ट. ठ. ड. यत्पुनरेतदु.

३ क. ख. ग. ज. ' यस्मात् ' नास्ति. ४ ग. ' नम् । ५ घ. ' नम्. ६ क.

ख. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. यणे एतत् । यद् ; य - ' यद् ' यथो एतत्. ६ क. ख.

२१ घ. झ. ट. ठ. ड. ' हि ' नास्ति.

‘ययो एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव’ अग्नेः ‘सा भवति’ ।

निरुक्तिरपि अग्नेरेव
भवति
कथमिति । तस्या हि पदं भवति ‘यो विड्भ्यो
मानुषीभ्यो दीदेदिति’ । ‘एष हि विड्भ्यो
मानुषीभ्यो दीप्यते’ । ‘अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य
मत्सत् । विश्वेषां देवानां समिन् । अजस्रं दैव्यं
ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् । शुषु पूर्वासु दिद्युतानः ।
अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । उर्वन्तारिक्षम् ।
ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् ।
प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या भिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं
मुन्यन्तं यजमानमवतु चित्रश्चित्राभिहृतिभिः श्रवद्ब्रह्माण्यवसागमत्’ । ५
इतीयं निविदामिमारते षेस्यते । ‘निविदपुरोचः प्रेषा विश्वामित्रस्य
सर्वशः’ इति विश्वामित्रशार्पम् । अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् तृप्यतु ।
तृप्तश्च प्रेमां देवो देवहूतिमवतु । प्रकर्षेण इमाम् अग्निर्वैश्वानरो देवो
देवहूतिं देवानामस्माकमह्वानम् अवतु रक्षतु । यो विश्वेषां देवानां
समिन् समिन्धनः स इदं करोतु । यश्च अजस्रं नित्यं ज्योतिः । यश्च
विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् दीदीप्यते । यश्च शुषु पूर्वासु पूर्वेष्वह सु
दिद्युतानो दीप्यमान एवासीत् । यश्चासीत् अजरो जरावियुक्तः उपसा-
मनीके अग्निहोत्रेषु चोत्तते । यश्च आभासयति द्यां सूर्यात्मना आभा-
सयति च पृथिवीम् अम्भ्यात्मना उरु द्यां अन्तारिक्षं मध्यमात्मना । एवं
त्रिभिर्ज्योतिर्भिः । यश्च ज्योतिषा यज्ञियैः शर्म यच्छति सुखं ददाति । १०

१ क. ख. घ. झ. ट. तस्याके पदः; ठ. ड. तस्या हि. २ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. ‘द्विति । ततः क्रिम् । ९ ; च ‘द्विति ~ । १० ततः क्रिम् । ३ ग.
मत्सत् । इतीयं निवि’; च. अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । इतीयं निवि’ (अग्निर्वै-
इति सर्वा निवित् च. पुस्तके पञ्चसोपरितनभावे पठ्यते) . ४ ट. उर्वं ओ. ५ ग.
ज. ‘स्यते । अग्निर्वैश्वानर इत्यादि अवद्ब्रह्माण्यवसागमदित्यन्तं । निवि’; च.
‘स्यते । अग्निर्वैश्वानर इत्यादि अवद्ब्रह्माण्यवसागमदित्यन्तं । निवि’ . ६ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. इति सर्वा विं. ७ ग. ज. ‘देत् दीप्यते. ८ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. होत्रादिषु. च. ‘होत्रेषु’ चात्रि. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. च
अन्तं. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यज्ञाय; च. यज्ञियैषं जा.

सं: अग्निश्चानर इह श्रवत् शृणोतु अस्माकं स्तुतीः । इह कर्मणि
 सोमस्य मस्तत् नृण्यतु । किंच । प्रायस्त्रिमां देवो देवहृति देवश चिथा ।
 देवानां या दात्री धीः प्रज्ञा तथा अवतु रक्षतु । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् ।
 इदं ब्रह्म प्रावतु । इदं क्षत्रं प्रावतु । प्रेमं मुन्वन्तम् अभिपुष्यन्तं यजमानम् ।
 चित्रः चायनीयः पूज्यो वैश्वानरः चित्राभिरूतिभिः शोभनाभिर्गतिभिः
 प्रीतिभिर्वा शृणोत्यमानि ब्रह्माभि अस्माकं निर्व्यं चास्मान् प्रत्यागच्छतु
 अत्रसा पाठनाभिप्रायेण मनसा कर्मस्वित्तदाशास्महे ।

‘ यथो एतत् ’ । यत्पुनरेतदुक्तं ‘ छान्दोगिकं ’ छन्दोमयज्ञेषु दाश-
 रात्रिकेषु यत् ‘ सूक्तं ’ तत् ‘ सौर्यवैश्वानरम् ’
 इति ‘ तद् अस्थैव ’ अग्रे: ‘ भवति ’ । कथ-
 मिति । तत्र द्यौतदिशिष्टं पार्थिवाम्रेर्व्यञ्जकं लिङ्गं
 भवति । ‘ जमदग्निभिराहुतः ’ (आश्व० श्रौ०

२० छान्दोगिकं सूक्त-
 मपि अग्रेरेव
 ८ । ९) इति । जमदग्नेयो ह्येनमाहुतिभिर्जुहति त्रादित्यमपिधाना-
 दसंभवाच्च । तस्मादत्रापि यद्वैश्वानरलिङ्गं तदप्येतस्य पार्थिवस्याग्नेर्व्यञ्जकं
 २१ भवति । ‘ वृषा पावक दीदिहि ’ । वृषा वर्णिता हे वैश्वानर पावक घुमत्
 दीप्तिमत् यस्य जमदग्निभिराहुतः अभिहुतः स त्वमस्माकं कर्मसु निर्व्यं
 दीदिहि दीप्यस्व । इत्येतदाशास्महे । ‘ जमदग्नेयः ’ निर्व्यं ‘ प्रजमिता-
 ग्नयः ’ प्रभूताग्नेयः ‘ प्रज्वळिताग्नेयो वा ’ ।

‘ यथो एतत् ’ । यदप्युक्तं ‘ हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
 भवतीति सत् ’ अपि ‘ अस्थैव भवति ’ ।
 २० हविष्पान्तीयं सू-
 क्तमपि अस्थैव
 कथमिति । यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा
 ऋक् सा यथाग्नेयी भवति न सौरी तथा
 निराह । इदमाग्नेयं सूक्तं न सौर्यमित्युपप्रदर्श-

नार्थम् ॥ २४ ॥

- २५ १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. इह ष क°. २ च. झ. ट. ठ. ड. 'विम.
 ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ब्रह्म मायतिवद्म् । छत्रं श्रवस्विवद्म्. ४ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'मानं प्रावतु । चि'; च. 'मान ० । चि' प्रावतु. ५ घ. झ. ट. ठ.
 ड. 'नरः तस्य चि'. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्मान् प्रत्यागमत् प्रत्या-
 गच्छतु. ७ ठ. ड. दीदिमग्ने वैश्वानरं ब्रूतु । वृषा'. ८ घ. झ. नित्यमज°. ९ क.
 ख. २ (२४), घ. २७; ठ. 'नार्यम् । इति निरु० उच० ३. चहविशतिः
 सप्तः । २४ ।, ड. २४ । इति निरु० उच० ३. चहविशतिः
 २२ सप्तः ; इतोऽग्रे नास्ति.

हविष्पान्तमजरं स्वविदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य
 भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधया पप्रथन्त (ऋ० सं०
 १० । ८८ । १) ॥ हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्य-
 मिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय
 चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इममग्निमन्वेनापप्रथन्तेत्यथाप्याह
 ॥ २५ ॥

हविष्पान्तमिति । सूक्तमेतन्मूर्धन्वत आङ्गिरसस्थायं वामदेवस्य वा ।
 तत्सूक्तस्य प्रथमा व्यवस्य दशरानस्य पञ्चमेऽह्न्याग्निमारुतस्य
 ऋक् आग्नेयी एव प्रतिपत् । (ए० ब्रा० २२ । ४ ॥ आश्व०
 श्री० ८ । ८) हविः । कर्मभ्य । यत्
 एतत् पान्तं पानाहं पानयोग्यं च देवानां परो-
 दाशादि निर्दग्धस्थूलभावमग्निना क्रियते । अजरम् । जरा विपरिणामः ।
 यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चित्तत् । प्रविवेकमापादितमग्निना । यदे-
 तत्स्वविदि । स्वः आदित्यः त वेत्ति यथासौ वेदितव्य इति तदर्थं वा
 वेत्ति हविः । स्वविदयमग्निर्न सूर्यः । भाष्यकारोऽपि व्यपदेशेन निराह
 'सूर्यविदि' इति । दिविस्पृशि वामसौ स्पृशत्यह्न्यहनि हविरुपनय-
 नादित्यम् । आहुतम् अभिहुतं विसृष्टम् । जुष्टं पियं देवानाम् । तस्य
 हविषः भर्मेणे भरणाय संभरणाय बहुलीकरणाय । अपि नाम अयमग्नि-
 रेतद्बहु कुर्यादित्येवमर्थम् । भावनाय च । विभूतियुक्तमुपजायेतेत्येवमर्थ-
 मेव । तत्कथं नाम देवतावृत्तिसमर्थं कुर्यादिति । धर्मेणे धारणाय अवि-
 ष्टेदनाय । कथं नामैतदेवताभ्यो निर्व्व प्रापयेदिति । एतेभ्यः कर्मभ्यः
 अर्थाय इमम् एव अग्निं पृथिवीस्थानं साधयतेः स्वधया अग्नेन हविषा

१ ऋ. प. घ. ठ. ड. 'र्मभ्यो द्वा इमं'. २ ऋ. घ. प. ठ. ड. 'हवि' नास्ति. ३ ऋ. ख. २ (२५), छ. २८; त द २. ४ प. झ. ट. ठ. ड. 'वाना च षुपोऽशादिभिर्निर्दग्ध'; च. 'वाना-पुरो' चरु. ५ प. झ. ट. ठ. ड. 'तत्' नास्ति. ६ ऋ. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. त स्ववि; च. त स्ववि. ७ ऋ. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'प्रित्येतद्'. ८ ऋ. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विम्वियुक्त'. ९ ऋ. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मर्थमपि एतकथं'. १० ऋ. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. साधयते. ११; च. 'योनि साधयते. १२'.

आज्येन पुरोडाशेन च । यदुक्तं निगमे ' घृतं चापा पुरुषं चौपदीनाम् ' (ऋ० सं० १० । ५१ । ८) इति तदेतत् । अपप्रथन्ते । अवर्ध-
यन्तेत्यर्थः ।

एवमेतस्मिन्सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निलिङ्गमस्पृष्टं वश्वानरशब्देन
तदसंशयमाग्निवाचि । तत्पुनरेतत्सूक्तं हविष्यान्तीयं प्रागेवाग्नेयं करोति

६ यस्मात्प्रथमा ऋक् प्राथम्यात् । प्रथमं लोके हि यो स्तूयते स
आग्नेयी तस्मात्सर्वं स्वेनाभिधानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोतुम् ।
सूक्तमपि आग्नेयमेव ततोऽन्यैर्मातैः स्तूयते त्वं राजा त्वमिन्द्र इत्ये-
वमादिभिः । तथैव कृत्वास्मिन्सूक्ते यो वैश्वान-
रशब्द उत्तरत्र (ऋ० सं० १० । ८८ ।

१२-१४) सोऽयैवाग्नेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जनमात्रं भवति ।

१० यथा चायमेव, पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरो न मध्यमस्तथेम-
भिरं मन्त्रं स्वप्रक्षोद्विभोवपिपया अन्यस्मात् सूक्ताद्विर्जयोतिर्लक्षणमा-
नीय मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरन्यत्पव्यपदेशवतो वैश्वानरस्य निर्णिनीपप्रक-
रोति ' अथाप्याह ' इति ॥ २५ ॥

१५ अपामुपस्थे महिषा अंगृञ्जत विशो राजानमुप तस्युर्गुग्मिष्यम् ।
आ दूतो अग्निमभरद्विषस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः
(ऋ० सं० ६ । ८ । ४) ॥ अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरि-
सलोक आसीना महान्त इति वागृह्यत माध्यामिका देवगणा
विश इव राजानमुप तस्युर्गुग्मिष्यमृग्मन्तमिति वार्चनीयमिति
१० वाहरथं दूतो देवानां विवस्वत आदित्यादिवैश्वान्विवासन-

१ ष. झ. २. पुरोडाशेन २ क. ख घ. झ ठ. ड. ड. 'यत देवाः । अर्' ;
२. 'य-त- । अर्' देवाः २ क. ख. घ झ. ट. ठ. ड. 'लोके यो हि स्तूयते'.
४ क. 'स्तूय' घ. ५ क. न. घ. झ. ट ठ ड. तथैव, ख. तथैव ५. ६ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. न तथैव ७. ४ ख. स्वयम पर ८ ख. झ. ट. ठ. ड.
'द्विष उधो'. ९ क. न. ३ (२५). ग. २८, ठ. इति । इति नि६० उग०
३० पञ्चविंशतिः सप्तः । २५ ।, ड. इति । इति निष्कटीकापामुपतद्वत् प्रथ-
मस्याप पञ्च विंशतिः सप्तः. १० उ. त. द. मध्यमका. ११ ड. थ. घ. ठ.
६. 'मिति वा पूजनीयमिति वा'.

वान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तार-
माह मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा-
धेनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ २६ ॥

अपामुपस्थे इति । भरद्वाजस्यार्षम् । प्रातरुवाकाग्निनयोः शस्यते ।
पार्थिवोऽग्निरेव वै- अपामुपस्थे उपस्थाने । यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः
श्वानर इत्यर्थे ऋक् सोऽपामुपस्थः अन्तरिक्षलोके । तस्मिन्नेपामु-
पस्थे महति विस्तीर्णे सञ्जा महिषा माध्यमिका
देवगणा । यथा वा । महिषाः त एव महान्तः ।

किमकुर्वन् । अगृणत अगृहन् । गृहीत्वा च विश इव मनुष्या इव
राजान् परिवार्य उपतस्थुः । ऋग्मियम् ऋग्भिः स्तुतिभिः तद्वन्तम् ।
अर्चनीयम् अर्चनाहं वा । कैमिति । यम् आभरत् आहरत् दूतो देवाना
मातरिश्वा वायुः अग्निं वैश्वानरम् । कुतः । परायत प्रकर्षेण ईरीतवत
प्रेरिततरात् परागताद्वा दूरतरात् विवस्वतः आदित्यात् विवैसक्रियर्थां
तद्वतस्तं पर्यगृहन् अन्तरिक्षलोके गृहीत्वा उपतस्थुर्विश इव राजा-
नम् । मातरिश्वा वायुः ' मातर्यन्तरिक्षे ' अप्रतिबध्यमानशक्ति ' श्वसिति '
गच्छति । अथवा । ' मातारि आशु अनिति ' गच्छति ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे यत् आह्रियते येन चाह्रियते यथाह्रियते सर्वे ते
एतस्मिन् मन्त्रे पृथग् व्यपदिष्टाः । तत्र विवस्वत आह्रियते
विवस्वान् वैश्वान- मातरिश्वना वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवस्व-
रात् पृथक् न्मातरिश्वनोः संनिधानव्यपदेशे सति साक्षाद्दे-
वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यवतिष्ठते
पार्थिवो वैश्वानर इति ।

१ क. य. घ. ङ. ट. 'वापि वास्याग्ने' २ क. ख. ३ (२६), उ. ३९,
त. द. ४. ३ ग. इति । भा. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. 'वैश्व' । वैश्वानरोऽग्निर्ज- २५
गती । पा. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. 'अपा' नास्ति. ६ ग. ज. सति. ८ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. ग. ज. अथवा. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. क्तमनिति.
९ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. विवाहनक्रियया तमसा तदः; च विवैसक्रि-
वास्तन. १० च. 'क्रियया च त' तमसा. ११ क. ख. घ. झ. ट. 'रिक्षे लो'.
१२ क. ख. घ. झ. ट. 'वायु । स हि मत'. १३ ग. ज. 'पृथक् उपदिष्टाः,
च. 'पृथु व्य' यक्. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अत्र-

अथ पुनर्यदेङ्गीकृत्य सूर्यादिसंनधि विशेषलिङ्गं हविष्यान्तीयस्य सौर्य-
वैश्वानरत्वमुक्तं 'विश्वस्मा अग्निं मुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन्'
इति नान्यः सूर्यादह्नां कर्ता तस्मात्सूर्योऽत्र वैश्वानर इति । अत्र ब्रूमः ।
पार्थिव एवायमग्निः सुक्ते (ऋ० सं० १० । ८८) प्रथमायामृचि प्रकृ-
त्यैव सर्वसृष्ट्यु एतस्मिन्सुक्ते प्रकृतिभूम्ना स्तूयते
महत् आत्मनो माहाभागात् । अपि तर्हि सत्त्वा-
न्यश्चप्रभृतीनि प्रकृतिभूमिभिः स्तूयन्ते किमद्भ्य
पुनर्देवतास्तासामपि च विशेषतोऽग्निर्यस्य सर्व-
देवतात्माभिवादः साक्षात् 'अग्निः सर्वा देवताः'

- १० (ऐ० ब्रा० ६ । ३॥ मैत्रा० सं० १ । ४ । १३ इत्यादिबहुकृत्वः ।
शत० ब्रा० १ । ६ । २ । २०॥ तै० सं० ६ । २ । २) ' इन्द्रं
मित्रं वरुणमग्निम् ' (ऋ० सं० १ । १६४ । ४६) इति । तदेतदे-
तस्मिन्नेव सुक्ते स्फुटतरमुपदिश्यते यथा पार्थिव एवायमग्निस्तेन तेन देवता-
विशेषेण देवतात्मना तत्स्थानमापन्नः स्तूयत इति । तदर्थमिदमाह ।
१५ 'अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति' । एताभ्यां ये एते
वक्ष्यमाणे । सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्षचुलक्षणानि । अभ्यापाद्य
अभ्यापादं स्तौति मन्त्रदृक् ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
२ मायामु तु यद्विद्यानामेतामपो यत्तूष्णिंश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं०
१० । ८८ । ६) ॥ मूर्धा घूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां
भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त्स एव प्रज्ञां त्वेतां

१ प. झ. ट. ठ. ड. 'यदा अग्नीकृत्य'. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'प्रकृत्योक्तामु ऋक्ष'; च. 'सर्वांमु' उक्तता. ३ च. गडा. ४ च. ज. इति च
तद. ५ क. ख. झ. 'गान्यभ्यापाद्य । अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं'; घ. ट. ठ. ड.
'गान्यभ्यापाद्य । अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं'; च. 'गानि- अभ्यापा' अभ्यापाद्य.
६ द. ३९; क. झ. ४ (२६); द. 'दृक्' इति निरु० उ० प्रथ० वदुर्विशतिः
सप्तः । २६ ।, द. 'दृक्' इति निरुक्त्यास्यामुत्तरपटुं प्रथमाध्याये वदुर्विशतिः
२९ सप्तः, इत्येतावता नास्ति. ७ छ. त. द. 'दंत्य'.

मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चराति प्रजा-
नन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरते त्वरमाणस्तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ २७ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमिति । मूर्धा मूर्तमस्मिन् सर्वं सत्त्वजातमुपनि-
बद्धं धीयते । यथा हि शिरसो वियोगे तद्वतोऽनश्यंभावि मरणमेवमग्नि-
वियोगेऽप्यवश्यं त्रिःश्रान्ते भूतानि इत्यतः प्रधानम्
अग्निरेव सूर्यो भ-
वति अग्निः मूर्धा भुवो भूलोकस्य भवति । विशेष-
तस्तु नक्तं रात्रौ तत्कृतत्वादायोकस्य भूताना
अपक्वेस्तत्कृतत्वात् । तत्किमयमन्योऽग्निरेवः

सूर्य इति । नेष्टुच्यते । ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । रात्रावग्नित्वेन
लोकस्योपकारं कृत्वा ततः अनन्तरमेव प्रभाताया रात्र्यामाह्निकैरुपकारैरु-
पकारेण लोकस्य सूर्यो भूवा जायते प्रातरुद्यन् स एवाग्निः । तस्येयं
माया । क एना जानाति । माया त्वेतां यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनां
सतत्त्वविदो मन्दन्ते । यत्किमिति । अपो यत्कर्म स्वाधिकारप्रयुक्तमादि-
त्यात्मनाग्न्यात्मना च कर्तव्यं प्रजानन् प्रकर्षेण जानन् सर्वाणि स्थानान्य-
नुसंचरते तूर्णिः त्वरमाणः । कर्मकालभपरिहापयन्निशमिप्रायः ।

‘तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय’ । यथा चैतदेवं तथेयमपरा
आभूपत्तरमेतमेवार्थं वक्ति । किं पूर्वया नोक्तं यदनया भूयस्तरं निरु-
च्यत इति । स्थानद्वयमभिसंपन्नः पूर्वया स्तुतः । मूर्धा भुवो भवत्यग्नि-
र्नक्तं ततः सूर्यामना प्रातरसावुदेति । अथ पुनरुत्तरया स्थानत्रयमभिसंपन्नः
स्फुटतरं स्तुयत इत्येतद्व्यस्तम् ॥ २७ ॥

१ छ. त. द. ‘जानत्त’ । २ छ. य. घ. ठ. ड. ‘वराति’ । ३ क. ख. ५ (२७), छ. ४०; त. द. ५. ४ म. ‘मिति ६१ । भू’; घ. झ. ट. ठ. ड. ‘भवति (ठ. भवति इति) । भू’ । ५ म. ज. ‘मस्मि धीयते सर्व’ । ६ घ. झ. ठ. ‘ड. ‘वश्यं-भावी विनाश इत्य’; ७. ‘वश्यं भावी विनाश इत्य’ वियते भूतानि । ७ म. ज. ‘मूर्धा भूलोकस्य’; घ. झ. ट. ठ. ड. ‘भूलोक’ । ८ क. ख. य. झ. ट. ठ. ड. एवायमग्नि, च एवाग्निः ‘यम. १ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘युक्तमाधि-कारप्रयुक्तमादि’ । ९ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वराति ११ क. ख. ५ (२७), म. ४०, ठ. ‘यस्तरम्’ । इति निरुक्तं ३० म. सप्तविंशतिः खण्डः १७ १; ड. ‘यस्तवम्’ । इति निरुक्तटीकायामुपरपठके प्रथमाध्याये सप्तविंशतिः खण्डः ।

- स्तोमेन हि दिवि देवासां अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसि-
 ग्राम् । तर्षू अकुण्वन् त्रेधा भुवे कं सं ओषधीः पचति विश्व-
 रूपाः (१० । ८८ । १०) ॥ स्तोमेन यं हि दिवि देवासां अ-
 ५ ग्निमजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्वावापृथिव्योरोरूपूरणं तमकुर्वस्त्रेधा-
 भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिर्वदस्य दिवि तृतीयं
 तदसावादित्य इति ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तोत्यथैनमेतयादित्यी-
 कृत्य स्तोति ॥ २८ ॥

- स्तोमेन हि दिव्यर्ति । स्तुतिभिः शक्तिभिः कर्मभिः अग्निहोत्रादिभिः
 १० अग्निः त्रिष्वपि दिवि शुलोके एतम् अग्निमादित्यात्मना रोदस्योः
 लोकेषु वर्तते वावापृथिव्योः आपूरणं देवाः अजीजनन्
 अजनयन् यजमानाः । ते हि हविषो दातारः ।
 'शर्वेद वा एष नोदियाद्यदेतामग्निवाहुतिं न जुहु-
 यादिति आहुतिभिरेवेन जनयन्ति' इति । तर्षूकुण्वन् समेवामि कृतवन्तः ।
 १५ त्रेधा भुवे कम् । कमित्यनर्थको निपातः । त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्त-
 रिक्षे दिवीति च । स एवमवस्थितो जगद्यत्रासिद्धये सर्वो-
 वर्थः सर्वावस्था ओषधीः पचति सर्वरूपोः । प्रकृतस्यैव शाक-
 पूणेः पुनर्महणं स्वयंक्षानुस्मृतये । मङ्कगे यस्मिन् सूक्ते आत्मविज्ञैर-

- १ ठ. ड. 'नञ्छक्ति'. २ क. ख. छ त द. हि यं. ३ क. ख. छ. त. द.
 २० देवा अ°. ४ क. ख. छ. त. द. 'शक्तिभिः' नास्ति; ठ. ड. 'यञ्छक्ति'.
 ५ क. ख. छ. त. द. 'व्याः पू'. ६ क. ख. ड. य. प. ठ. ड. इति हि मा°;
 छ. इति ~ मा° ख. = क. ख. ६ (२८); छ. ४१; त. द. ६. ८ क. ख. प.
 झ. ट. ठ. ड. 'दिवि' नास्ति; ग. 'वीति' इति. १०°. १ क. ख. प. झ.
 ट. ठ. ड. स्तोमेन स्तु°; च. ~ स्तु° स्तोमेन. १० क. ख. प. झ. ट. ठ. ड.
 १५ हविषां; च. हविषो° वां. ११ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. सप्तत् अदया ए°;
 च. सप्तर्द्ध वा° त् अदया. १२ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'यजेता'; च. 'यदे-
 तां' छेः १३ ग. अ. ना लुट्. १४ य. झ. ट. ठ. ड. तम् अह°. १५ क.
 ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. १६ च. 'वर्थाः स' इयः; ज. 'व-
 र्थाः स'. १७ च. ओष°. १८ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'स्या इति; ख.
 १० 'रूपाः ~ १ प° इति.

क्रयाशिकानामिति । ब्राह्मणमपि चैतमेवार्थं त्रिवीत्ययमेवाग्निरादित्यो भव-
तोति । 'यदस्य दिवि तृतीयं तदसात्रादित्य इति'
ब्राह्मणम् । अस्य इति व्यपदेशात्पार्थिवस्याग्नेः
प्राधान्यं दर्शयति । उमाभ्या पक्षाभ्या व्याहृत्य
स्वपञ्चसाधनमुक्त्वा देवतासतत्त्वमालम्ब्योच्यते ।

एकमेवेदं ज्योतिर्ज्योतिष्यविशेषात् । तत्पुनरेतज्जगद्यात्रासिद्धये त्रिधा विभक्तं
पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च । विभक्त्यैभिधानं संपद्यतेऽग्निर्विद्युदादित्य
इति । तत्रैवं सति ज्योतिषो दिवि तृतीयमादित्याख्यमस्मिन् सूक्ते सर्वो-
त्सृक्षु 'हविष्यान्तम्' इत्येवमाद्यास्वप्नीकृत्य मन्त्रद्वक् स्तोति । 'अथेन-
मेतया' पुनः आदित्यीकृत्य स्तोति ॥ २८ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् । यदा
चरिण्णू मिथुनावभूतामादित्याभ्यन्भुवनानि विज्वा (ऋ० सं०
१० । ८८ । ११) ॥ यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः
सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिण्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा
सहचारिणावुपाश्वादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्निनोतिः श्रयतिकर्मा
शु इति नामकरस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समश्रिता-
वन्योन्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेधन्ता-
वन्योन्यं वनुत इति वार्थनमेतयाश्रीकृत्य स्तोति ॥ २९ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियास इति । यदेनं सूर्यम् आदितेयम् अदितेः
अग्निरत्र आदित्य पुत्रं दिवि अदधु. शुलोके स्थापितवन्तो देवाः
यज्ञियासः यज्ञसपादिनो यजमाना याज्ञेन
कर्मणा । सर्वस्यास्यापूर्वकृतत्वाज्जगद्विरचनान्न-
पञ्चस्य । रश्मयो वा देवाः सौर्या यदेनमुनीतवन्तः । यदा चैनो चरिण्णू

१ ठ. द. इति हि आ०. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'लम्प्य निरुच्यते;
घ. 'लम्प्य ॥' निरु. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विभक्ताभिः; च. विभ-
क्त्याभिः ता. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पूर्वास्तु. ५ क. ख. ६ (२८),
ग. ४१; 'स्तौभिः' इति निरुक्तं उ० (ड. निरुक्तभाष्योत्तरपटके) प्रथमाध्याये
अष्टाविंशतिः खण्डः । २८ । (ड. ' २८ ' न स्ति) ६ छ. त. द. सूर्यमादितेः.
७ घ. द. घ. 'रजः स्थ'. ८ क. ख. ७ (२९), छ. ४२, त. द. ९. ३ ट.
८. यदेदेनेमिति.

सर्वदा सहचरगर्शली मिथुनौ प्रादुरमृताम् उपाध्यादित्यथ आत् अथ
तदा प्रापश्यन् प्रकपैणौपश्यन् मुवनानि भूतानि विश्वौ सर्वाणि ।

‘मिथुनौ कस्मात्’ । मिनोतिः तावदत्र ‘अथतिकर्मा’ । मिथुनशब्दे

मिथुनशब्दव्यु- पूर्वपदं ‘मि’ इति । ‘यु’ इति नामकरणः ।
प्रत्ययः । ‘धकारो वा’ नामकरणो विक-
त्यतिः स्तेन । ‘नैवतिः परः’ उत्तरपदे ‘वनिर्वा’
विकल्पेन । यदा तावत् ‘यु’ इति नाम-

करणो नयतिश्च परस्तदा धातोः पूर्वत्वाप्रत्ययस्य परत्वात् ‘मि नि
युः’ इति प्राप्ते कृतेर्बलीयस्त्वान्मध्यान्तविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम् ।

१० अथ पुनर्यदा धकारो नामकरणस्तदा वनिरुत्तरः । तदा वैकारस्य संप्र-
सारणम् । संप्रसारणपरपूर्वत्वं मध्यान्तविपर्ययः । धकारे च यः स्वर-
स्तरय लोपः । धकारोऽन्तस्य उकारमुपसंक्रमेत । एवं मिथुनाविति
सिध्यति । अथ कोऽर्थः । ‘समाश्रितौ अन्योन्यं’ प्रति आत्मानं

‘नयतः’ कालं वा । समाश्रितौ भवतः परस्परं संमत्तौ ।
१५ ‘मनुष्यमिथुनाषप्येतस्मादेव’ । अधवा । मेधतेर्मनुष्यमिथुनौ स्याताम् ।
तौ हि कर्माथं ‘मेधन्तौ’ इव परस्परेण कालं नयतः ।

‘अथ’ पुनः ‘एनेम्’ आदित्यम् ‘एतया’ उत्तरयर्चा एतस्मिन्
नेव सूक्ते होतृत्वेन ‘स्तौति’ । होतृत्वं क्षमेः कर्म न सूर्यस्य । तस्मा-
दिदमग्निवैधानीयं सूक्तम् ॥ २९ ॥

९०

१ प. स. ट. ठ. ड. ‘वैष पश्यन्. २ घ. स. ट. ठ. ड. विद्याने. ३ म.
अ. ‘मि इति’ नास्ति. ४ ग. ज. निवतिगो वनिर्वा यदा; च. निवतिः
परो वनिर्वा । पर उत्तर. ५ क. स. घ. स. ट. ठ. ड. ‘यस्य च द.’ ६ क.
स. घ. ठ. ड. मिनयुः; स. मिनयुनीरि; ट. मिनयु’ श्री. ७ ग. ज.
वकारोऽथ; च. वकारस्य. ८ क. स. घ. स. ट. ठ. ड. वकाराथ ल; च. यद्य
होऽन्तर्यं उ’ रथ. ९ क. स. घ. स. ट. ठ. ड. ‘एतय; च. ‘एनेम्’ त.
१० क. स. घ (२९), ग. ४२; ठ. ‘मूकम्’ इति नि० उ० प्र० एकोनविं-
सत्यः सप्तः । २९ १; ड. ‘मूकम्’ इति निरुक्तीकायामुक्तवद्दे प्रथमाध्याये
२९ मिथुनशब्दः, अ. वनिर्वाऽन्तेऽपि नास्ति.

यत्रा वेदेति अवसरः परं यज्ञन्योः कतरो नौ त्र वेदे ।
 आ श्रेष्ठुरित्संघमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वेचत्
 (ऋ० सं० १० । ८८ । १७) ॥ यत्र विवेदेते दैव्यौ होता-
 रावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्तु-
 चन्ति तत्तदहमदनं समानंरुयाना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवा-
 नानां को न इदं विवेक्ष्यतीति तस्योचरा भूयसे निर्वच-
 नाय ॥ ३० ॥

‘ यत्रा वेदेते ’ इति । यत्र यस्मिन् कर्मणि विवेदेते । वेदसर्गस्याप-
 कृष्य यत्र क्रियापदेन सामर्थ्यं तत्रानेयनम् । को पुनस्ती विवेदेते ।
 अत्रः परं दैव्यौ होता रौ । अयं चाग्निः पार्थिवः असौ च मध्यमो

अत्र सूर्यो हेतेति वायुः । कथं विवेदेते । यज्ञन्योः यज्ञनेत्रोः ।
 स्तुयते । होतृत्वं चाग्नेः । उभावप्याना यज्ञस्य नेतारौ । तस्मिन्
 तस्मात्सूर्योऽग्निरेव आचयोः यज्ञे भूयो बहु वेद इति । तत्र य एते
 समानंरुयाना ऋत्विजो यज्ञे विनियुक्ताः समश्नु-
 यते यज्ञम् । त एनं संधमादं सहमदनं संदर्पम् उपश्रुयानयाः आश्रेकुः
 न शक्नुवन्ति । अशक्तुन्तश्च किं वृथुः । को न इदं विवेक्ष्यति ।
 कतरो एतयोर्यज्ञे भूयो वेदेति । उभावप्येता यज्ञे भूयोविदावित्यभिप्रायः ।

यथाग्निप्रधानमेतत्सूक्त होतृकर्मणोऽग्निमवैदत्वादिशेषलिङ्गेन न सूर्यप्रधानं
 ‘ तैत्स्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ’ बहुतराय निरुच्य वचनाय । पूर्वस्याः
 को विवेक्षः । अस्या हि विभज्य वायोः केतवोऽग्निरेव स्तुयते । पूर्वस्या-
 मुभापि भूयोविदावित्युक्तम् ॥ ३० ॥

१ ऋ. ५. ५. ठ. ड. समानाख्याना. २ क. ल. ८ (१०), छ.
 ४३, त. द. ८. ३ ग. इति. यज्ञ. ४ ग. ज. ६. झ. ट. ठ. ड. ‘तत्रानयं’
 नास्ति. ५ ठ. ड. समानाख्याना. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘युक्ताः नक्षन्त
 सम’; च. ‘युक्ताः-स’ नक्षन्त ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एवं, अ. एनं
 वं. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. सवप’; च. सवर्ष’ ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. अपाशक्तु’, च. नि. १. ‘इक्तु’ अथा १० क. १. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘इक्षतीति. ११ ग. ज. संवत्सरा; च. ६ व. पौत्वा १२ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. तथेयनपरा ऋक् भू. १३ क. ख. ८ (३०), ग. ५३, त. ‘तन्म’
 इति नि. ३० प्रथ. त्रिशप्तमः खण्डः ३०, ६ त्पुनम् । इति निरुक्तम्
 कायानुतरपदे यथाप्याये त्रिशप्तमः, ७. ३. निरुक्तम् नास्ति.

- यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपुण्योऽवसते मातरिभ्यः । तार्क-
 द्धधात्सुपं यज्ञमायन्त्राङ्गणो होतुरवरो नि पीदन् (ऋ० स०
 १० । ८८ । १९) ॥ यावन्मात्रमुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शन-
 मिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा
 ५ सुपुण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्चञ्ज्योतिर्वर्णस्य
 तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निपी-
 दन् होतृजपस्त्वनेग्निर्वैश्वानरीयो भवति देव सवितरेतं त्वा वृण-
 तेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेतीममेवाग्निं सवितारमाह
 सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरं यस्तु सूक्तं भजते
 १० यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैते उत्तरे
 ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते भजेते ॥ ३१ ॥

- ‘यावन्मात्रमुपसः’ । अत्र नकारः संप्रत्यर्थ एवोपमानासंभवात् ।
 लोकेऽपि च ‘वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः इहेव निधेहीति यथा’ ।
 १५ इहे संप्रति निधेहीत्यर्थः । मातरिश्चन कश्चिपृष्ठो दैव्यस्य होतुः अग्नेः
 ज्ञाने होताभिर्ब्रा- यद्विज्ञानं तत्किमय ब्राह्मणो मनुष्यहोता यज्ञमुपा-
 णोहोतुर्वैश्वानरं यन् विभर्ताति । स त प्रत्याह । हे मातरिश्चन
 यावन्मात्रम् उरसः प्रत्यक्तं प्रत्यक्षितं प्रातिगतं
 प्रकाशस्य एतौः सुपुण्यः रात्रयः सुपतना रात्रय
 २० आत्मन्यनुप्रविष्टं छादयन्ति । अभिभूय तमो वर्तते स्वयमेव । अथवा ।
 वसतिर्दीर्शनार्थः । यावन्मात्रमुपसो रात्रिषु दृश्यते तावदिति । एवमपि
 स्वर्गम् । एतावन्मात्रमयं स्थलविज्ञानं उपायन् यज्ञं ब्राह्मणो होतृवे धृतो

- १ छ त. द इहेव. २ क. ख छ द स्वमग्निः. ३ व ख. १ (३१) ।
 इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः; छ. ४५. त. द. ९; उ. ३२ । इति निरुक्तो.
 १५ तारदृक्के प्रथमाध्यायः, द. ३१ । इति निरुक्तोऽष्टमः प्रथमाध्यायः समाप्तः.
 ४ क. ख. घ. झ. ट. ‘एषो न प्रतीकं’ । अत्र; उ. द. यावन्मात्रमिति.
 ५ म. ज. इहेव, न इहेव; हे, घ. ट. उ. द. इहेव नि. ६ म. ज. इहेव नि;
 घ. इहेव नि; द. वेगति. ७ उ. द. ‘एताः’ नास्ति. ८ क. ख. ग. ज. घ. झ.
 ट. वर्तन्ते. ९ क. ख. घ. झ. ट. उ. द. दृश्यन्ते, ग. ज. दृश्यते । एवम्.
 १० १० क. ख. घ. झ. ट. उ. द. १५-१६; १०; घ. स्वयमेव-तां व । ए.

होतृपदने निषीदन् दधाति धारयति । दैवस्याग्नेः परस्य भूयोविदः अवरो-
ऽभ्योऽह्यविदिति अनुकरेत्यल्पमिति । मानुषो ह्यग्न्यनुग्रहादेवायमल्पवि-
ज्ञानोऽपि होता हैत्रं करोतीति पार्थिवोऽग्निर्विभेदतोऽभिष्टूयते ।

तदेतदेवं कृत्वा सूक्तमग्निप्रधानकर्मत्वाद्वैश्वानरीयम् । येऽत्र वैश्वानरश-
ब्दास्तेऽग्निं भजन्ति विदोऽपणत्वेन । ' होतृजपस्थनग्निर्द्वैश्वानरीयो भवति ' ।
एवमपि तु सत्ययम् अर्नाग्निर्वैश्वानरो होतृजपः ' देव सवितरेतं त्वा वृणोत-

किंतु होतृजपो ना-
ग्निर्वैश्वानरीयो यस्मा-
त्तत्र वैश्वानरोऽग्नेः
पितेत्युच्यते

ऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण ' (आश्व०
श्रौ० १।३) इति । एतमेवं जपं वर्णयन्ति ।
' इममेवाग्निं सवितारमाह ' पार्थिव ' सर्वस्य प्रस-
वितरं ' यज्ञद्वारेण । ' मध्यमं सोत्तमं वा पितरम् ' १०
अस्य वैश्वानरमाह । ' सह ' तेन ' वैश्वानरेण पित्रा ' ।

एवं द्वौ पितापुत्राविति व्यपदेशात्पार्थिवादित्यो वैश्वानरः । स च पुनर्मध्य-
मो चोत्तमो वेत्येवमेवमयमनग्निर्वैश्वानरो होतृजपः ।

अत्रापि ' यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूपतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वा-
नरः ' । किं कारणम् । अनग्निर्वैश्वानर इति सति होतृजपस्यायमेव पार्थि-
वोऽग्निर्वैश्वानर इत्यवधिष्यते याज्ञिकपक्षे । आचार्यपक्षे चैवमेवैको मन्त्रो

सूक्तमक् हविर्मा-
क् च वैश्वानरः अयमेव
पार्थिवाग्निः

व्यपदेशहेतुरग्नेवैश्वानरत्वं प्रणीति । संप्रति मन्त्रे-
णाग्नेर्यपदेशवतो वैश्वानरत्ववाचिना ' आ दूतो
आग्निमभराद्विश्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ' (ऋ. सं. ६।८।४) इत्यनेन शाकपूणिपक्षे-
णैव्यभिचारिणा सम्भभवति । तद्विद्व्यपदेशां-
दयस्तु पार्थिवस्य वैश्वानरसाम्यक्ता विज्ञेयदेवः पदव्यभिचारिणोऽति-

१ ग. ज. ' होऽज्ञोऽह्य ' ; च. ' होऽज्ञोऽह्य ' न्यो २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' होऽज्ञोऽह्य ' ;
३ क. ख. ग. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ;
४ ' नर्गर्विश्वा ' इत्ययमग्निरिति विवरणं पाठः. ५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ;
६ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ; च. ' नर्गर्विश्वा ' वे. ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ;
८ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ; च. ' नर्गर्विश्वा ' वे. ९ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ;
१० ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ; च. ' नर्गर्विश्वा ' वे. ११ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ;
१२ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ; च. ' नर्गर्विश्वा ' वे. १३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ;
१४ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ; च. ' नर्गर्विश्वा ' वे. १५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ' नर्गर्विश्वा ' ; च. ' नर्गर्विश्वा ' वे.

रित्यन्ते । तस्माद्विशेषहेतुनाहृत्यादयमेव पार्यवैः सुक्तभाष्यविर्भाक् च ।

‘निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषो’ वैश्वानर इति ‘एनेन नामधेयेन भजेते

भजते’ इति । द्विरम्यातोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ।

इतरयोर्ज्योतिषो-

तदेवमेतास्मिन्वैश्वानरपदविचारप्रसङ्गेन हवि-

५ वैश्वानर इत्यभिधानं

प्यान्तीयं सुक्तमुपक्षिप्य सूर्यो वैश्वानरोऽग्निर्वैश्वा-

गाणम्

नर इत्येकमेवेदं ज्योतिष्विधा वर्तते इति भैष्य-

स्वभावोपप्रदर्शनार्थमुपवर्णितम् । ईदृशेषु शब्दा-

र्थन्यायसंकेतेषु मन्त्रार्थघटेनषु दुरवबोधेषु मतिमता मतयो न प्रतिहन्यन्ते ।

अथ त्वेतावदत्रावबुद्धयामह इति ॥ ३१ ॥

१०

इति ऋजुरार्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्भमार्गाश्रमवासिने आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ

द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ।

× अर्थातोदैवतमिन्द्रोदिवःपरोक्षकृतास्तथेतिस्त्रोऽध्याकारचिन्त-

१५

नमपुरुषविधंतत्तिस्रैवदेवतास्त्युक्तं पूपात्वार्यतानिन्द्रैभ कान्यथंता-

प्यादित्यभक्तीनिमन्त्रांमननाज्जमेतीमतममयातोऽनुक्रमिष्यामो-

ऽग्निमौलेऽग्निं पूर्वभिरभिभवन्तेन्द्रमिश्रंजातवेदोःकस्मात्प्रनूनंजातवेद-

संवैश्वानरःकस्माद्रैश्वानरस्यमनूमाहित्वंकुंष्णानियानंहविष्यान्तमप-

र्मुपस्थेमूर्धामुवस्तोमेनैहियदेदेनंयथावैदेतेयान्मौत्रमेकात्रिंशत् ॥

१०

इति निरुक्ते उत्तरपट्टे प्रथमोऽध्यायः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ड. ढ. णादिवाऽग्निर्वैश्वानरः सू; च पार्थिवः सु

अग्निर्वैश्वानरः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘सङ्गे ६’. ३ क. ख. घ. झ. ट.

१५ ४ क. ख. १ (३१), ग. ४४; च. वर्जमतेरेषो नास्ति.

समाप्तः । इति क; ठ. ड. इति धी जम्बू. ६ ठ ड इती ऋजुरार्थायां निरुक्तटी-

कायां निवण्ट (ठ. निवण्ट) पञ्चाध्यायिन सह द्वादशोऽध्याये आद्विनः सप्तमे उत्तर-

पट्टस्य प्रथमाध्याये एकत्रिंशत्तमः सण्ड. १ ३१ । (ड. ‘द्वादशाध्यायोत्तरपट्टे

प्रथमाध्यायः समाप्तः). ७ ग. ‘ध्यायः । सण्ड ४४ । पाद ७ । संज्ञ ६५ । श्लोक-

संख्या १५-०. × छ. न. द. अणत इत्यादि म. तंते ८ ॥ निरुक्ते प्रथमोऽ-

ध्यायः, त इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः; द इति सप्तमोऽध्यायः संज्ञः; ठ. इति

३२

तिरुक्ते उत्तरपट्टे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः.

अथाष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनर्दमिद्वन्ति वलं
वा द्रविणं यदेनेनाभिद्वन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा
भवति ॥ १ ॥

‘ द्रविणोदाः ’ (निघ० ५ । २ । १) इत्येतदेवतादं निर्वाच्यम् ।

‘ द्रविणं धनं वलं तदर्थमुपोद्घातः ‘ द्रविणोदाः कस्मात् ’ इति ।
‘ तत्र पूर्वपदमेव तावत्प्रथमं विगृह्य निराह । ‘ धनं
वा तस्य दाता द्रविणमुच्यते ’ इति । तत्कस्मात् । ‘ यदेनद-
भिद्वन्ति ’ । कर्मकारकम् । यस्मादेतदाभिमुद्यमेन तदर्थिनोऽवश्यं
द्रवन्ति । ‘ वलं वा द्रविणम् ’ । करणकारके । ‘ यदेनेनाभिद्वन्ति ’ ।
यस्मादेनेन संयुक्ताः सन्तः परानभिद्वन्ति । ‘ तस्य ’ धनस्य बलस्य
वा ‘ दाता ’ यो भवति-स द्रविणोदाः । ‘ तस्य ’ प्राधान्यस्तुतिपुक्ता
‘ एषा ’ शब्दः ‘ भवति ’ यां दृष्ट्वा देवतापदसमासायै समान्नातः ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमी-
र्क्षते (ऋ० सं० १ । १५ । ७) ॥ द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति
द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मा-
त्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीर्क्षते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति
पूजयन्तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति क्रौष्टिकः स वलधन-
योर्दातृत्वमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत्तमन्य एनामिति
आहाधाप्यमिं द्रविणोदसमार्हप पुनरेतस्माज्जायते । यो अदमनो-
रन्तरमिं जजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतपात्रेषु द्राविणोदसाः
मवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवत्यथाप्येनं
सोमपानेन स्तोत्यथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्य-

१ क. ख. छ ‘ देनमभि’; त. ‘ देनमभि’ द. २ क. ख. प. स ट. ठ. ड.
‘ प्राये एष स’; च. ‘ प्राये स’ एष. ३ ठ. ट. १ इति निरुक्तः कात्यायनादृत्य
द्वितीयाध्याये प्रथमः सण्डः ४ क. ख. छ त द. ‘ श्री. ए. ५ क. ख. छ.
द. इति । २. अ. ७.

यमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणो-
दसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणादामित्यपि
निगमो भवति यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देव-
तासैर्भर्त्य विद्यते यथो एतदोजसो जातमुत्तमन्य एनमिति चोह-
५ त्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मध्यमानो जायते तस्मादेनमाह सह-
सस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुं यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाह-
त्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जन-
यन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति
यथो एतत्तेपां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं
१० तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणां यथो एतत्सो-
मपानेनैवं स्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमं पिव मन्दसानो
गणश्चिभिरिति यथो एतद् द्रविणोदाः पिवतु द्राविणोदस इत्यस्यैव
तद्भवति ॥ २ ॥

- १५ 'द्रविणोदा द्रविणसः' इति । भेदातिशेयार्थम् । 'द्रविणोदाः'
'द्रविणोदाः' इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य
इत्यस्य 'ईच्छते' क्रियापदेन बहुवचनान्तेन 'ईच्छते' इत्यनेन
इत्यनेनान्वयाभावात् वचनभेदादसामर्थ्यमपेक्ष्य स्तोतृत्वे चासंभवं
२० 'यः' शब्दोऽप्याहार्यः द्रविणोदसो देवतात्वास्तुत्यत्वेन सामर्थ्यमुन्नीय
द्रविणोदसो यद्वत्तमस्याहृत्य द्रविणोदसमर्थपता-
वभिसंबन्धास्तुतेरैकवाक्यतायां सामर्थ्यमुन्निनी-
पस्तुरपे द्रविणोदसि द्रविणोदशब्दं कर्मत्वेन नमयांचकार 'द्रविणो-
दा यो' देवस्तं द्रविणोदसमिति । इदानीं 'द्रविणसः' इत्यस्य
'प्रावहस्तास' इत्यनेन अग्निगिरयेणासंदिग्धेन प्रथमाबहुवचनेन
२५ 'द्रविणसः' इ- स्तुतिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन सामाना-
स्यस्य 'प्रावहस्तामः' धिररणे सामर्थ्यमुन्नीय तथाभ्योपपत्तिमाकर्ष्य-
इत्यनेनान्वयः देवताकृत्याभिमग्नानि । यं द्रविणोदसं
देवम् अक्षरे यज्ञे अग्निशोमादौ यज्ञे यजतिषु
हविःसंप्रदानेषु मन्त्रेषु वा यागस्थानेषु द्रविणस
अव्यजः । ते हि द्रविजं उपयामह इति संदन्ति कर्मणि । अथवा ।

१ क. स. ड. घ. प. ठ. २. तिवपि नि मो भवति यथो. ३ क. ए.
उ. त. द. ३. ३ ग. इति मे. ४ क. म. ग. ज. झ. ईच्छते, च. इह. ५ च.
द्रविणो. ६ म. ज. 'द्रविणोदा यो देवता' न सि. ७ ग. ज. 'हस्तास'.
२४ < ग. ज. यज्ञियेयु मन्त्रेषु द्रविणम ज'.

‘द्रविणसानिनो’ घनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य संभक्तारः ।
 प्रावहस्तासः इत्यभिप्रायमिप्रायम् । यमेते द्रविणसो प्रावहस्तास ऋत्वि-
 जोऽध्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदसं देवम् ईळते ‘याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति
 पूजयन्तीति वा’ स द्रविणोदा देवोऽस्मभ्यं द्रविणानि ददावित्येतदाशास्महे ।
 आशिषमध्याह्न्य समाप्यते यमीडते स इति यत्तदोः परस्परपेक्षत्वात् । अथवा । ५
 एवमन्यथा निराकाङ्क्षतया परिसमप्यते ‘द्रविणसस्तस्मादिव्रत्तिविति’ ।

अथवा ‘द्रविणः’ द्रविणोदा इत्यतः प्रथमैक्यवचनादाविपरीणतादेन
 द्रविणस इत्यस्य पञ्चम्येकवचनत्वेन सोमामिधा-
 पात्रं तस्मादिव्रत्ति इत्य-
 न्ययः नन्वे सामर्थ्यमुक्तीय पितृत्विष्याह्वातात्तस्याह्वातात्त्रैव
 समापयान्चकार आप्यकार एवमप्यस्ति सामर्थ्य- १०
 मित्युपप्रदर्शनार्थम् । तत्कथमिति । यं देवं

द्रविणोदसमध्वरेषु यज्ञेषु यजंतिषु प्रावहस्तो ऋत्विज ईळते स देवः
 द्रविणोदाः द्रविणसोऽस्मा सोमाद् द्रविणैर्मभक्तुरादाय स्वमंशं पितृत्विष्येत-
 दाशास्महे ।

‘तात्को द्रविणोदाः’ इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् ‘इन्द्र १५
 को द्रविणोदाः इति क्रोशिकः’ एवमाचार्यो मन्यते । केन
 हेतुना । ‘स बलधनयोः’ अतिसयेन दाति । ‘तस्य च सर्वा
 वलकृतिः’ । अभिधानविग्रहे हि बलं द्रविण-
 इन्द्रो यस्मात्स बल-
 स्पदाता द्रविणं च बलं-
 मित्युक्तम् । बलकृतिश्चेन्द्रस्य सर्वा । तस्मादिन्द्रः ।
 ‘ओजमो जातमुत मन्य एनमिति चाह’ १०
 मन्त्रदृक् । अधिपतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसंयन्धः । तस्म युक्तं यत्तस्य
 दाता स्यात् । कथमिति । यतो मन्त्र एव निर्बध्यते ।

‘अध्वदिययेति यद्वदन्योर्जसो जातमुत मन्य एनम् । मन्योरैषाय
 हर्म्येषु तस्यो यतः प्रजज्ञ इन्द्रा अस्य वेदे’ (ऋ० सं० १० । ७३ ।
 १०) ॥ यद्वदन्ति यदा वदन्ति अशनवतो भेधात् अयम् इन्द्रः आग- १५

इन्द्रो बलज्ज-
 स्तेनास्य बलेन संवन्धः-
 च्छतीति तत्र संनिधानमस्य प्रतीय । तत्ता-
 वदहं नै तथा मन्ये । कथं तर्हि ओजसो
 जातं बलराशेः कुनश्चिदतिग्रहतो जातम्
 अहम् एनं मन्ये यथायमतिबलान् लक्ष्यते । अपि वा । मन्योः

१ क. ख. ईडते; ग. घ. ङ. ईळते. २ घ. ङ. ट. ‘हस्ततः ऋ’; ५.
 ‘हस्ता-ऋ’ ङ. १ ग. ज. द्रविणं सं. ४ ग. वेदे । ८. ५ घ. ङ. ट. ट. ट.
 तथा न.

क्रोधान् दीप्तिर्वा अयम् इयाय यतो हर्म्येषु उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु मेघ-
वधकर्म्येषु तस्थौ तिष्ठति । अंयंवां किं जानीमः कुतोऽप्ययमैश्वर्याजात
इति । यतो ब्रूमः । यतः अयम् इन्द्रः प्रजङ्गः इन्द्र एव अस्य स्वजन्मन-
स्त्वन्यं वेद । नै कोऽप्यन्यो ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः ।

- ५ 'अथापि' अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्ये । 'अग्निं द्राविणोद-
समाह' मन्त्रद्वयम् । स मन्त्रो मृगयः । केचित्तु 'द्रविणोदाः पिबतु
द्राविणोदस' (ऋ० सं० २ । ३७ । ४)
अग्निर्द्राविणोदस उच्यते इन्द्राच्चाग्निर्जा- इत्येतमेव मन्यन्ते । यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः
तस्तस्मादिन्द्रो द्रवि- सौ द्रविणोदा इति । कस्य च पुनरयम-
१० णोदाः पत्यमिति । अत आह । 'एष पुनः' अग्निः
'एतस्माज्जायते' इन्द्रात् । कुत्र एतत् ।
ऐन्द्रे हि । नगमे श्रूयते 'यो अश्मनोरन्तरग्निं
जगान' इति ।

- १५ 'यो हत्वाहिर्मरिणात्सत सिन्धून्यो गा उदार्जदपधा बलरथं । यो
अश्मनोरन्तरग्निं जगान सैतृक्समस्तु स जनास इन्द्रः' (ऋ० सं०
इन्द्रोऽग्निं जनया- २ । १२ । ३) ॥ तृतीयेऽहनि दशरात्रस्य
मान निष्केवस्ते विनियोग (आश्व० श्रौ० ७ ।
७) । गुत्समदो व्रगीति ऐन्द्रं रूपमास्थि-
तोऽसुरैर्हन्मगान । किं मा हव नाहमिन्द्र
२० इति । कस्तुर्ह्यिन्द्रः । यो हत्वा अहिं मेघम् अरिणोत्सत सिन्धून् स्पन्दना
आकाशनदीः 'एषा च इला च' इत्येवमाद्याः यश्च । गाः अपः उदार्जत्

- १ ष. झ. ठ. ड. हर्म्येषु तस्थौ तिष्ठति उदः; ट. हर्म्येषु तस्थौ तिष्ठति
उदः. २ ष. झ. ठ. ड. 'मैसु । अयः'; ट. 'मैसु' । अथ तस्थौ तिष्ठति.
३ ग. ज. 'इति ब्रूमः । यतो'. ४ क. ग. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ज्ञे इति । इ';
घ. 'ज्ञे'. ५ 'इति इन्द्र'. ५ ग. ज. 'देद सोऽन्यो ज्ञा'; घ. 'वेद न सोऽन्यो
ज्ञा' ध्व. ६ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. स एव इन्द्रः. ७ क. ग. घ. झ. ट. ठ. ड.
'एयमाग्रिण'. ८ ग. 'हत्वाहि तृ'; घ. झ. ट. 'त्वाहिमरि इन्द्रः'. ९ ग.
'नदीस्त्रा च इला च'; ट. ठ. ड. 'नदीः एषा च इला च'; घ. ट. अग मृगया
२१ पाठान्तरं. १० ग. ज. उदार्जत्; घ. उदार्जत्.

उदगमयत् अपधा अपधानेन उदघाटनेन वलस्य मेघस्य शिराणां
छिद्राणाम् । यश्च अश्मनोः अशनवत्सोः बावापृथिव्योः अन्तः मध्ये
अग्निं जजान जनयति । यश्च समस्तु संप्रामेषु शत्रूणां संवृक् संछेत्ता ।
हे अमुरजनाः स इन्द्रो नाहमिन्द्र इति ।

‘अथापि’ अयमपरो हेतुरेन्द्रस्य द्रविणोदसूते । कतम इति ।

‘ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रसादा भवन्ति’ । ऋतवो यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते
ते भगन्त्युतुयाजाः । तेषु ऋतुयाजेषु द्राविणोदसा द्रविणोदःशब्दयुक्ताः

ऋतुयाजेषु द्रवि-
णोदाः सोमं पिबति
पात्रं चेन्द्रपानमिति

प्रसादा भवन्ति । तद्यथा ‘अपाद्धोत्राद्भुत पोत्रा-
दमचोत नेष्टादञ्जुपत प्रथो हितम् । तुरीयं पात्र-
ममृक्तममर्त्य द्रविणोदाः पिबतु द्रविणोदसः’

प्रेषे उच्यते तस्मा-
दिन्द्रोद्रविणोदाः

(ऋ० सं० २ । ३७ । ४) ॥ तथो । ‘होता
यक्षदेव द्रविणोर्दामपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपानेष्टात्तु-

रीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा

द्रविणोदसः स्थपमायूयात्स्वयमभिगूर्थात्स्वयमभिगूर्तया होत्रय ऋनुभिः सोम-

स्य पिबत्वच्छात्राक यज’ (प्रेषः ५१) इति । ‘होता यक्षदेवं द्रवि-

णोदाम्’ इत्यच्छात्राकस्य संप्रैवः । भैत्रावरुणो ब्रवीति अपर्युणा

‘ऋनुभिः प्रेष्य’ इति प्रेषितः । होता यक्षत् यजतु । कथमिति । देवं

द्रविणोदसम् । स च पुनर्द्रविणोर्दा देवः पूर्वम् अपात् पीतवान् सोमम् ।

अपाद्धोत्रात् संप्रदानान् । अपाच्च पोत्रात्संप्रदानात् । अपाच्च

१ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. बलस्य. २ क. ख. ग. ज. घ. झ ट. ठ. ९०
ड. ‘भवन्ति । ततः किम् । तेषामृतुयाजाना यत्पान येन ते हृदये तस्येन्द्रपान-
मिति समाख्या भवति । तद्यथा’; च. ‘भवन्ति । ~ तद्यथा’ ततः किम् । तेषां
समाख्या भवति. ३ ग. ‘होत्राद्’ । होता’; प. झ. ट. ‘होत्राद्भुतं दत्त’, च.
‘होत्राद् । अगद्धोत्रा’; ४ क. ख. च. द्रवि’; ५ ग. ज. तथा । होता यथे
त्यादि यजेत्यन्त न विधत्ते, च. पुस्तके यज्ञस्यापस्तनभागे पठ्यते. ६ क. ल.
द्रविणोदसमपा’; झ द्रविणोदमपा’. ७ क. ख. ‘गोदा द्रविणतः १४५’; प. झ.
ट. ‘गोदाद् द्रावि’; ८ च. द्रविण-देव’ डा. ९ क. ख. प. झ. ट. ठ ड.
‘अप त्’ नास्ति, च अर्पात्
१२

नेष्ट्रात्संप्रदानात् । अथ पुनरिदं तुरीयं चतुर्थं संप्रदानम् अमृतकम् अशु-
द्धम् । अपूर्णमित्यर्थः । अमृतं यत्नीत्वा न म्रियते । अथवा । अमनुष्ययो-
र्यम् । अमृतं चानुपममृदितमन्यया देवतया अपरिसुक्तम् । इन्द्रपानम् इन्द्रस्य
पातुं योग्यम् । तदेतत् द्रविणोदाः देवः इन्द्रः अस्माभिः प्रसन्नादरेण
४ स्वयमायुयात् स्वयमाभिर्द्रव्यात् स्वयमभिगूर्यात् स्वयमभ्युद्यच्छेत् । ततः
पिबतु ऋतुना कालेन सह सोमस्य अभिगूर्तया अभिमनया होत्रया
स्तुत्या प्रदीयमानं स्वमंशम् । हे अच्छावाक् त्वमप्येतदेवं ज्ञात्वा यज ।

एवमेतस्मिन्निन्द्रस्य द्रविणोदः प्रवादवति प्रैषे पात्रस्य इन्द्रपानम् इति
सनाह्या । तस्मादिन्द्रस्तेन पिबतीति गम्यते । एवं चेत्प्राप्तमिन्द्रो द्रविणोदा
१० इति ।

अथापि अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । यस्मात् 'एनं सोमपानेन
इन्द्र एव सोमपानेन स्तौति' ऋतुयाजेष्वेव । 'होत्राः सोमं द्रविणोदः
पिब ऋतुभिः' (ऋ० सं० २ । ३७ । १) इति ।
स्तुयते यस्मात् इन्द्रा- न ह्यन्य इन्द्रास्सोमपानेन स्तुयते तदर्थे वास्सोम-
यैव सोमः संस्क्रितेषु संस्कारस्य । भवति हि सोमाप्यायनं तत्संस्कारप-
धानो मन्त्रः । तद्यथा । अंशुरंशुष्टे देव सोमा-
प्यायतामिन्द्राभैकधनविदे (मैत्रा० सं० १ । २ । ७ ॥ ३ । ८ । २)

- १ प. स. ट. ठ. ड. 'नात् । उतापि होत्रात्संप्रदानाय दमत् हृष्टवान् । उतापि
नेष्ट्रात्संप्रदानाद्भुजपत प्रीतवान् । एवमेतद्भुजपतावीर्यं प्रयोऽयं हितं । आत्मनो हितं
१० पथ्यममम् । अथ' (च. पुस्तके इदं सर्वं पत्रस्थोपरितनभागे लिख्यते । 'प्रयो
हितमात्मनो हिं पथ्य । अथ' एव च पाठो वर्तते ।; ट. पुस्तके इदं सर्वं —
ईश्रीभिर्हैरपमृज्यते. २ प. स. ट. ड. 'शुद्ध देवेभ्यः अदत्त दशापवित्रेणामृष्टं
वा । अपू'; च. 'शुद्धं अपू' देवेभ्यः अदत्तं दशापवित्रेणामृष्टं वा. ३ ग. ज.
'इन्द्रपान' नास्ति. ४ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. 'मामिभीयात्; ग. ज.
२५ 'मासिभ्यात्; ख. 'मामिभ्यात्' भीया. ५ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ततः स्वयं
पि'; च. ततः 'पि' स्वय. ६ ग. ख. ज. 'स्मिन्निषे इन्द्र'. ७ ग. ज. 'देव';
ख. 'देव' नं. ८ ग. ज. 'स्वे' । सोममिन्द्रो देवः पिबतु ऋतुभिरिति; ख. होत्रात्सोम-
मिन्द्रो देवः (मं द्रविणोदा) पिबतु ऋ. ट. होत्रात्सोमं इन्द्रो देवः (द्रविणोदाः);
प. ट. ड. होत्रात्सोममिन्द्रो देवः पिबतु ऋतु- १ ग. ज. भूयते. १० क. ख. प.
२० स. ट. ठ. ड. 'यने च तत्सं'; च 'यने' तत्सं' च.

इति । तस्माद्यत्र यत्र सोमपानस्तुतिस्तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्यायः ।
प्रासिद्धतरं होतृत्वं । यदर्थमिदं हविः संस्क्रियते तस्मा एव प्रतीयते ।

‘ अथाप्याह द्रविणोदाः पितृषु द्राविणोदसः इति ’ । यस्य द्रवि-
णोदमोऽग्निरपत्यं स द्रविणोदाः इन्द्रः । पितृव्यमिति । अपादोन्नात् इति

यस्मात् अग्निं तस्यैवाग्निं वाक्येनैव याज्या । अमत्तं दृष्ट- ५
वात् । उत अपि । अज्यत अप्रीयत । प्रयः
द्राविणोदसः तस्मात् अन्नम् आत्मने हितं पथ्यम् । शेषस्तेनैव
इन्द्रः द्रविणोदाः व्याख्यातः । समाप्ता पूर्वपक्षहेतवः क्रौट्क्यमि-
मता । ।

किमस्तु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्रविणोदा इति । नेत्युच्यते । ‘ अयमेवाग्नि- १०
द्रविणोदाः इति शाकपूणिः ’ मन्वते । अयमेव
‘ अयमेवाग्निद्रवि- द्रविणोदाः इति शाकपूणिः ’ मन्वते । अयमेव
णोदा इति शाकपूणिः यस्य पृथिवीस्थाने समाम्नानम् । अपि च यदि
मध्यमोऽमविष्यत्ततो यान्येतानि माध्यमिकान्ये-

न्द्राणि वा पार्जन्यानि वा वार्हस्पत्यानि वा तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा अम-
विष्यन्मध्यमस्य कर्मणा चैनं रसात्तुप्रदानादिनास्तोष्यन् । न चैतद्भूमयमस्ति । १५

किं तर्हि । ‘ आग्नेरेषेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति ’ । ‘ हि ’

‘ यस्मात् आग्नेये शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादाग्नेरेषेव सूक्तेषु द्रावि-
षेव सूक्तेषु द्रविणो- णोदसाः प्रवादा विशेषणत्वेनाग्नेरेव भवन्ति ।
द. शब्द. प्रयुज्यते आग्नि-कर्मणा चैनं सूक्तेषु स्तौति नैन्द्रेण कर्मणा ।
तस्मादयमेवाग्निद्रविणोदाः । कथमिति । यत् २०

उपप्रदर्शयति । ‘ दिग् अग्निं धारयन् द्रविणोदामिन्यपि निगमो भवति ’ । अथयम-
धन्ये बहव इत्यपिशब्दः । ‘ स प्रतैरा सहसा जायमानः सद्यः कान्तेनि भृष्ट-
धत्तं विश्वा । अर्पध मित्रं धिपणां च साधन्वेवा अग्निं धारयन् द्रविणो- २५

१ ग. इति । तस्यै; उ द. सर्वा अहं पठ्यते. २ य. तत्प्रेरारोक्तं
रुजाश. ३ क. स. कृताः । ४ ग. व्यते । ५ ग.
अयं. ५ य. पुस्तके ‘ देवा. ००० शब्दः ’ पत्रम्यपस्तनभागे लिख्यते. ६ ग.
म. ‘ अपि ’ नास्ति. ७ ग. प्रत्ययेति । कुरस, य. स. ट. म. प्रत्ययेति ।
इत्ये, य. पत्ययेति । सदसा. ८ क. म. बहधत्त, य. बहधत्त २८

दाम्, (क० सं० १ । १६ । १) ॥ कुत्सस्थेयमार्गम् । गिनृयज्ञे

अस्यामृचि अग्नि- स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या (धैत्रा० सं० ४ ।
द्रविणोदाः १० । ६) । योऽग्निः अपां मित्रं तदुत्पत्तिर्गो-
गात् । धियेणायाश्च वाचः साधन् साधयिता

तदधिदेवतायोगात् । यं च देवाः अग्निं धारयन् धृतवन्तः पूर्वे । द्रविणोदां
द्रविणानां हविषां देवेभ्यो दातारं वोढारम् । सोऽग्निः प्रत्नया । ' था '

इत्युपमाने (निरु० ३ । १६) । पुराण इव । सहसा बलेन जायमानो
जन्ममानः सद्यो जातमात्रः सन् कान्यानि गिनृदेवतानि हर्षयि वैष्ठवत् ।
' वैद् ' इति सत्यस्यै नाम । यथा अवितयेन न्यायेन धारयितव्यानि
देवतव्यानि वा पितृभ्यस्तथैव सद्यो जातोऽपि धारयति ददाति वा विश्वा
विश्वानि सर्वाणि । एवमेतस्मिन्नाधिकारे यं धर्तुं धृतवन्तो देवाः सोऽस्मा-
कमिदं नाम करोत्वित्यादिपैरुवाक्यता । अयमेवामिन्द्राविणोदा इति
स्थितः पक्षः । स पुनरयं परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु अनवस्थित एव । यत-
स्तन्निराकरणाय ' यथो एतत् ' इत्येवमाशुच्यते ।

१५ । यत्पुनरेतदुक्तं ' स बलधनयोर्दातृत्वतः ' इति अकारणमेतदिन्द्रस्य
द्रविणे दत्त्वे । कस्मात् । यस्मात् ' सर्वामु
देवतास्त्वैश्वर्यं विद्यते ' । ता ऐश्वर्यात् सर्वो एव
बलधनयोर्दातृव्यो भवन्ति । तस्मादवैशेषिकमेत-
दिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदत्त्वे ।

१६ ' यथो एतदोजसो जातमिति ' । यदप्युक्तं बलकृतिमधिकृत्य ' ओजसो
जातमुत जातम् उत मन्ये मन्य एनमिति ' तदप्यवैशेषिकमिन्द्रस्य । कस्मात् ।
यस्मात् ' अयमप्यग्निरोजमा बलेन मध्यमानो जायते
अग्निरपि ओजसा तस्मादेनम् ' अग्निम् ' आह ' मन्त्रदृक् ।
मध्यमानो जायते निमाह । ' सहस्रपुत्रं सहस्रः सूनूं सहस्रो

१७ यदृग् ' । दृग्ः सर्पिरामुतिरित्येवमादयः शेषाः ।

१ क. स्व. घ. झ. ट. ठ. ड. धियेणा भिन्नः; च. धियेणा - यां धियेणा. २ क.
ग. बलधनः; ग. अ. घ. झ. बलधन. ३ ग. ज. बल. ४ क. स्व. घ. झ. ट.
ठ. ड. एतन्नाम. ५ क. स्व. घ. झ. ट. ठ. ड. दापयितव्यानि, च. दा-तं कपि.
६ क. स्व. घ. झ. ट. ठ. ड. 'यति वा द'; च. 'यति-द्' वा. ७ ग. झ. ट.
ठ. ड. यं धारयन् धृ; च. धृते धारयन् ८ क. स्व. एतमयं; ग. न. एतमग्नि-
११ मयमग्निं. १ ठ. ड. 'जातमन्यमन्य एनमिति चादेति १ यद्'.

‘द्रुनः सर्पिरासुतिः प्रतो होता वरेण्यः । सहस्रपुत्रो अद्रुतः’

अग्निः सहस्रः पुत्र इत्युच्यते । (ऋ० सं० २ । ७ । ६) ॥ गृत्समदस्यार्पम् । अग्नी विनियोगः समिदाधाने (मैत्रा० सं० २ । ७ । ७ ॥ ३ । १ । ९) । द्रु अन्नः द्रुनः द्रुमानः । सर्पिरासुतिः च सर्पिः आसवो यस्य । सर्पिर्वेदकमासूते य आहुतिद्वारेण । प्रतथे पुराणो होता वरेण्यो वरणीयः सहस्रार्थे बलस्य यः पुत्रः अद्रुतो महान् चित्रो वा । स ईदमस्माकं करोत्वित्याशीर्गतामृष्यातमप्याहृत्य समाप्यते ।

‘त्वं ह यद्यविष्टय सहस्रः सूनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः’

सहस्रः सूनुः (ऋ० सं० ८ । ७५ । ३) ॥ विरू-
पस्यापर्म । साभिधेनीष्वग्नेऽन्नाथकामकर्म्मणि

१०

धीष्या । हे यविष्टय युवतम सहस्रो बलस्य सूनो पुत्र यत् यस्मात् आहुत अभिहुत ऋतावा उदकवान् यज्ञवान् वा यज्ञियः यज्ञसंपादो भुवो भवसि तस्मात्सा वयमपि जुहुमः । स त्वमस्माकमर्थेभ्यं भवेत्येतदाशामहे ।

‘अग्ने वाजस्य गोभर्तः ईशानः सहस्रो यदो । अस्मे धेहि जातवेदो

सहस्रो यदुः माहि श्रवेः’ (ऋ० सं० १ । ७९ । ४) ॥

१५

उष्णिक् । गोतमस्यार्पम् । इष्टोत्तानेऽर्पेऽग्नी विनियोगः (मैत्रा० सं० २ । १३ । ८) । हे भगवज्जमे सहस्रो यदो बलस्य पुत्र जातवेदः यदेतद् वाजः अन्नं गोमत गोभिस्तद्वत् तस्य र्षम्

१ ग. ‘सामुतिरिति । गृत्त’; च. ज. घ. झ. ट. ‘सामुतिरिति’ । गृत्त’ २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘र्षम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नी’; च. ‘र्षम् । अग्नी’ । गायत्री । आग्नेयी । ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘च’ नास्ति. च. च. ४ ट. वजस्य. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यः अद्रु’ ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इदं नामात्माकं; घ. इदमस्मा ‘दं नामा. ७ ग. ‘विष्टयेति’ । धोरस्यार्पम्; च. ज. ‘विष्टयेति । धोरस्यार्पम्; घ. झ. ट. ‘विष्टयेति । विरू’. ८ क. ख. घ. झ. ट. ‘र्षम् । आग्नेयी । गायत्री । सा’; च. ‘र्षम् । सा’ आग्नेयी । गायत्री । ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘नीलामेयेऽन्ता’ १० क. ख. घ. झ. ट. ड. यान्य’; ट यान्या’ हे’ घायथा. ११ च. ज. घ. झ. ट. ‘मत इति । उष्णि’; ग. ‘मत इति । उष्णि’. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘र्षम् । आग्नेयी । इष्ट’; च. ‘र्षम् । इष्ट’ आग्नेयी । १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘अग्ने’ नास्ति १४ च. ‘द्रुनस्य र्षम् त्वम्’ स्वतः; ट. ठ. ड. तस्य र्षम् स्वतः.

अस्य ईशानः ईश्वरः । यतो ब्रूमः । अस्मै अस्मासु धेहि स्थापय । अन-
पायि कुरुष्वैतत् महि श्रमः महदेतत् श्रमो गत्वादि इत्येतदाशास्महे ।

- ‘ यथो एतत् ’ यत्पुनरेतदुक्तम् ‘अग्निं द्राविणोदसपाहेति’ । नेदमने-
नाभिप्रायेण इन्द्रात् अपं द्राविणोदसो जायत इति । किं तर्हि । ‘ऋत्विजोऽत्रा-
५ एनमिन् द्राविणोदसैवेऽग्नेः ’ उच्यन्ते । ते पुनः कस्मात् । ‘ हविरो
दातारः ’ । देवानां हि हविर्द्राविणम् । तदेते ददत इति द्राविणोदस
एते । ततः किम् । ‘ ते चैनं जनयन्ति ।
‘ निगमोऽपि ’ हि ‘ भवति ’ ऋत्विजामयमग्निः
पुत्र इति । तद्यथा । ‘ ऋषीणां पुत्रो अधिराज
१० पुत्रोऽग्नेः । ‘ अस्मावग्निश्चरति प्रविष्टं ऋषीणां
पुत्रो अधिराज एषः । तस्मै विधेम हविषा
वैयं मा देवानां यूयुषाम भागधेयम् ’ (मैत्रा०
सं० १ । २ । ७) ॥ अनेन निर्मथ्योऽग्निर-
मिहूयते (मान० श्रौ० १ । ७ । १ । ४७) ।

- १५ यः एषः अधिराजः अधिकर्त्तसिः अग्नौ आहवनीये निर्मथ्यः प्रविष्टः
चरति अग्नम् ऋषीणाम् ऋत्विजां पुत्रः तैर्मथितस्तस्मै विधेम सं परिच-
रामहे वयम् अनेन आज्येन हविषा । किमिति । मा देवानां यूयुषाम
भागधेयम् इति । प्राप्तमेतदभिहोमात्स्यं भागधेयं ‘ सुयेणामिहूयति ’
(मान० श्रौ० १ । ७ । १ । ४७) इति शास्त्रतोऽस्त्वग्नेः । तस्य
२० मा यूयुषाम मा लोपामेन्यतो विधेम । अथवा । अस्मै अग्नये दधः ।
विधतिर्दानपरमपि भवति ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ हवि ’ नारिन्. २ ग. ज. ‘ दत्तास्य अग्नेः’;
घ. ‘ दग्धो-नग्ने ’ हव्येऽ. ३ ग. ‘ राज हवि’; घ. ‘ राज- हवि’ एष; ज. ‘ राज
हवि. ४ ग. च. ज. घ. ङ. ट. ‘ विष्ट हवि । अन ’ (घ. पुनरेते सर्वा अत्र
परस्परभेदातिशयात् ट. पुस्तके अपमानभावे लिख्यते). ५ घ. ट. ठ. ड. पुत्रेन.
६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ नैवे अग्निर्निर्म’; ग. ज. ‘ दीपनिर्म’; घ.
नैवे - नि० अग्निः. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ ताऽऽद्यन्त्याध्याय्य देवाय
मा’; घ. ‘ तोऽध्याय्येभ्यश्च. यदत्ताय देवाय. ट क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड.
११ ‘ हवे हवेदंघः’; घ. ‘ हवे-दधः ’ शविः.

‘यत्पुनरेतदुक्तम्’ ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । ‘तेषां
पात्रस्येन्द्रपानमिति पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति समाख्या भवति ।
समाख्या गौणी इति । एतदप्यकारणम् । कस्मात् । यस्मात्
‘मक्तिमात्रं भवति तत्’ । गुणतः संगदः ।
दुर्वच्य हि समाख्या यतः अस्माद्ध्यास्तुतश्चित् गुणानुवादः ‘यथा ५
‘आयज्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणां’ नानादेवतानामपि सत्ताम् (तै० सं०
६ । ४ । ७ ॥ मैत्रा० छं० ८ । ५ । ८) ।

‘यद्यो एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीति’ । इदमप्यकारणम् । कस्मात् ।
यस्मात् ‘अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते’ सोमपानम् । कथमिति । ‘सोमं पिब
मन्दसानो गणाधिभिरिति’ । ‘अग्नें मरुद्भिः शुभयद्भिर्मेकाभिः सोमं १०
अस्माधपि सोम-’ पिब मन्दसानो गणाधिभिः । पावकेभिर्वैश्वभि-
पानमुपपद्यते न्वेभिरायुभिर्वैश्वानरं प्रदिवा केतुना सज्जः’
(ऋ० सं० ५ । ६० । ८) ॥ हे भगवन्नग्ने

वैश्वानरं स्वमेभिः मरुद्भिः मितरोचिभिः अर्चिभिः शुभयद्भिः भवन्तम्
आकाभिः रसहर्तुभिः गैणशो भवन्तमाश्रयद्भिः पावकेभिः पावपितृभिः विश्व- १५
मिन्वेभिः सर्वमिदमगच्छद्भिः यद्गन्धुम् आयुभिः अयनशीलैः प्रदिवा चिरं-
तमैः केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सज्जं संयुक्तो मन्दसानः सोदमानः सोमं
पिबेत्येतदाहास्महे । अर्चिषोऽन मस्तैः । अन्यथा ह्यनुदाहरणमेवैव मन्त्रो-
ऽग्नेः सोमपाने स्यादितरैर्मरुद्भिः संबन्धात् । ऋतिजो वा मस्तः ।

‘यद्यो एतद् द्राविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति । अत्येन तद्भवति’ । २०
‘यत्पुनरेतदुक्तम्’ ऋतुयाजेषु ‘द्राविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’ इति अस्म्य एव
ऋतुयाजेषु अग्नि- अग्नेः तद्भवति अग्रेऽपि सोमपानमितादनु-
रपि सोमभाक् याजेषु । भवति हि तेषु ‘वनस्पते०० द्राविणोदः
पिब ऋतुभिः’ (ऋ० सं० २ । ३७ ।

३) इति । वनस्पतिश्चन्द्रसामानाधिकरण्या सोमपानार्थे संबोधने श्वि- २५

१ ग. अ. सशब्दो. २ ग. ‘वर्जिः’ । हे भग० ; च. ज. घ. झ. ट. ‘वर्जिः’ ।
हे भग०. ३ क. ख. प. स. ट. उ. ड. गणाधिभिः गणाः ; घ. ‘तौभिः-दय’ गण-
मिभिः. ४ ग. ज. ‘गच्छन्ति यः’ ; उ. ड. ‘हसंमिदमागच्छद्भिः’ नास्ति.
५ क. ख. घ. झ. ट. उ. ड. ‘स्तः’ । ऋतिजो वा मस्तः । अन्य० ; घ.
‘स्तो ऋतिजो वा मस्तः न्य’ . ६ क. ख. घ. झ. ट. उ. ड. ‘ऋतिजो वा
मस्तः’ । नास्ति, घ. ‘न्या’ । ऋतिजो वा मस्तः । यद्यो.

मेघन्तु ते बह्वयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीलैर्यस्त्रा वनस्पते ।
 आयूया धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिव क्रतुभिः
 (ऋ० सं० २।३।७।३) ॥ मेघन्तु ते बह्वयो वोदारो यैर्यास्प-
 र्यन् दैदीभवायूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयादिष्यादिष्यो
 धिषण्यो धिषणाभवो धिषणा वाग् धिपेर्दधात्पर्ये धीसादिनीति
 वा धीसानिनीति वा वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा
 पालयिता वा वनं वनोतेः पिवर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥

‘ मेघन्तु ते बह्वयः ’ इति । गृत्तमदस्यार्पम् । ‘ भिमिदा जेहने ?
 (धा० ४ । १३) । तस्य ज्योति मेघन्तु इति । हे भगवन् वनस्पते
 अत्र वनस्पतिः द्रविणोदः स्निह्यन्तु एते पुष्यन्तु ते तत्र बह्वयः
 ‘ द्रविणोदाः । स क्रतुभिः ’ वोदारः अर्याः येभिः ईयसे यैर्नित्यं गच्छसि
 ‘ सोमं पातुमाहूयते ’ अरिषण्यन् अहिंस्यमानः केनचिदपि । स त्वमेभि-
 ‘ रभैरागम्य ’ अस्मद्यज्ञं वीळयस्व दृढमास्मानं कुरुष्व
 सोममस्मत्पत्तं पातुम् । कथं चैनं पिव । आयूय औमिष्य अहुत्या । स
 हि पानपानां स्वमानो यदहुत्या मन्यनम् । हे धृष्णो जघ्रूणां धर्षयितः
 अभिगूर्य अम्युद्यम्य सतो नेष्ट्रीपात् धिषण्यात् सोमं नेष्ट्रा वपट्कृतं पिव
 क्रतुभिः कालैः सहेत्येतद्गृहे ।

१ क. म. छ. त. द. वीलयः । २ छ. त. द. वेत्तारो । ३ छ. त. द. वृन्दी-
 भर. ४ य. य. छ. द. विपर्वुभिः । ५ छ. ४ । प्रथमः पादः ; त. ४ । इति प्रथमः
 पादः ; द. ४ । इति नेरुके उच्यतेऽस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः । ६ ग. ‘ इय
 ’ इति । गृ० ७ क. म. घ. स. ट. ठ. ड. ‘ ईयम् । जगती । ऋतव्या । त्रि’
 च. ‘ ईयम् । - त्रि’ जगती । जगत्या । ८ क. म. घ. छ. ट. ठ. ड. इति भवति
 हे । ९ क. र. घ. स. ट. ठ. ड. ‘ गत्य’ ; घ. ‘ गम्ये’ त. १० क. म. य. घ.
 ज. घ. छ. वीलयः । ११ क. र. घ. स. ट. ठ. ड. आमिष्य विधीकृत्याहुत्या,
 घ. ‘ म्यो’ विधीकृत्या’ य आमिष्य विधीकृत्या । १२ अ. निरुक्तम् ।

‘ धिष्यो धिष्यः । ’ ‘ धिषणा वाक् । ’ तदर्थमसौ सादते । तस्य पश्चा-
 धिष्यशब्दस्य दुपविष्टो होता संसति । धिषणा कस्मात् ।
 व्युत्पत्तिः ‘ धियेः ’ धातोः ‘ दधात्यर्थे ’ वर्तमानस्य । सा हि
 वागर्थं धारयति शब्दार्थयोः संबन्धनित्यत्वात् ।

५ अथवा । ‘ धीसादिनीति वा धीसानिनीति वा ’ । धीः प्रज्ञा कर्म वा । सा एत-
 स्यां सीदति सनोति वा । संमज्जे इयं वा । तयोः सीदति सनोति वा
 तन्निमित्तत्वात् । एवं धीशब्दात्पूर्वपदं सदेः सनोतिर्वोत्तरपदं धिषणाश-
 ब्दस्य विकल्पेन । ‘ वनस्पत इत्येनमाह ’ द्रविणोदसम् । तस्मादेन्द्रिरित्याभि-

यनस्पतिरग्निः । प्रायः । अथ कथमग्निर्वनस्पतिः । ‘ एष हि
 १० तस्मात् द्रविणोदा यनानां पाता वा पाळयिता वा ’ । ‘ हि ’ शब्दो
 अप्यग्निरेव हेत्वर्थः । यस्मादेव यनानां वृक्षाणामन्तर्गतोऽपि
 कथमग्निर्वनस्पतिः समर्थोऽपि दग्धुं न तानि दहति तस्मात्सै तेषां
 पाता रक्षिता पाळयिता वेति । केवलं धात्व-
 न्यत्वं स एवार्थः । अथ ‘ वनं ’ कस्मात् ।

१५ ‘ वनोतेः ’ संभजनार्थस्य । तद्धि दार्वादिप्रयोजनार्थं सेव्यते । पित्र
 ऋतुभिः कालैः सहेति याक्यशेषः ।

एवमयमग्निर्द्रविणोदाः मुक्तभागविर्भाक्च । निपातमेवैतन्मध्यमं

एवं पार्थिवोऽग्निर्द्रवि- ज्योतिरेतेन नामधेयेन भजेतेति ।
 २० णोदाः सुक्तभाक्
 हविर्भाक्च

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थं यथासंभवमुपा-
 देयः प्रज्ञाद्वये तिष्ठत्यस्येति ॥ ३ ॥

त्रैविदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ अ. ‘ धी ’ नास्ति. २ क. म घ. स. ट. ठ. ड. वृक्षादीनामन्त. ३ क.
 ख. घ. स. ट. ठ. ड. ‘ तस्माद्वयं ते ’; च. तस्मात्सै दयं. ४ ठ. ड. विपुर्तुभिः.
 ५ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. ज्योतिरुत्तमं च ज्योतिरेते; च. ज्योतिरे. इत्थं च
 ज्योति. ६ च. भजेतेति त इति. ७ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. राधोय. ८ क.
 ख. घ. स. ट. ठ. ड. प्रज्ञाविद्; च. प्रज्ञा-वि. ९ क. ख. ४ (२); ग. ४;
 च. वर्जमितरेष्वङो नास्ति. १० ग. इति त्रयो; ठ. ड. ‘ स्येति । इति त्रयोदशा
 ध्यायस्य प्रथमः पादः । इति उत्तरपट्टे द्विती (ड. इति द्विती) याध्यायस्य तृतीयः
 १२ रुण्डः.

अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोते; श्रीणातेर्वाग्नीभिराप्नी-
णातीति च ब्राह्मणं तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः सभि-
न्धनात्तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥

‘अथात आप्रियः’ । आप्रियः इह्मादीनि (निरु० ५ । २) वक्तव्यानि ।
तानि पुनरमुनि प्रैषिके आप्रौःसक्ते (प्रयाजपैषाः १-१३) पाठक्रम-
आप्रिय इह्मादीनि । नियमाद्विवक्षितक्रमाणीनि देवतापदसामान्यायेऽपि
तानि विरक्षित- गृह्यमाणत्वात्पाठक्रमप्रयोजनस्य विरक्षितक्रमा-
क्रमाणि ण्येव । तत्रैतद्भवति । इमान्यप्यग्निजातवेदोऽग्नि-
नरप्रभृतीनि वि विरक्षितक्रमाणि उत युगप-
दभिधानासंभवादर्थत एषा क्रम इति । तत्र विरक्षितक्रमाणीति केचित् ।
कथमिति । इह तावत्तानानि भूर्भुवःस्वरिति पाठानुपूर्व्येन निपतानीति
अग्निजातवेदोऽग्निश्चान तस्यानिनामप्यन्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते । स
रप्रभृतीन्यपि पदानि गृह्यमाणो न न्याय्य उत्पद्यमिति । अपि च । सति
विवक्षितक्रमाणि क्रमप्रयोजनेऽग्निः पृथिवीस्थानो यस्मादतस्तं
प्रथमं व्याख्यास्याम इति वचनमुपपद्यते । उत्तरत्र
च ‘तासामिध्मः प्रथमागामी भवति’ ‘तेषामिध्मः प्रथमागामी’ (निरु०
९ । १) ‘तेषा रथः प्रथमागामी भवति’ (निरु० ९ । ११) इति तत्र
तत्र प्रथमागामीति वचनं यथाप्रधानमभिधानं पूर्वं समाप्तातभिन्यस्य
न्यायस्योत्तरदर्शनार्थमिति लक्ष्यते । इतरथा ह्यविरक्षितक्रमेण प्रथमागामिवच-
नमकृत्वेव यकिंचित्पदमुपादेय्यात् । तदेतत्पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयो-
जनमुच्यते । पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा अग्निशब्देन प्रतिष्ठितमः संवन्धो न

५

१०

१५

२०

१ क. ख. १ (४), छ. ५, त. द. १. २ ठ. ड. आप्रिय इति. ३ घ.
आप्रिये' प्रीषु, ट आप्रिय°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड निर्विक°. ५ क. ल.
घ. झ. ट. ठ. ड. इने हेतुवच°. ६ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. भवतीति तेषा°. ७
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °गामी भवति तेषा. ८ घ. ट. ठ. ड. 'तत्र'
तद्देव. ९ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °गामी भवतीति वच°. १० ग. ज. °दयाच-
देव तत्प°.

तथा जातवेदःशब्देन यथा जातवेदःशब्देन न तथा वैश्वानरशब्देन यथा
 वैश्वानरशब्देन न तथा द्रविणोदःशब्देन । तान्ये-
 पृथिवीस्थाने सर्व- तानि गुणविप्रकर्षात्प्राप्तिविप्रकर्षाच्चान्निशब्दा-
 त्र विवक्षित एव क्रमः द्विप्रकृष्यन्ते । इष्मादीनां तु व्यवधानेनाग्न्याभि-

- ५ घानत्वमित्यतितरां विप्रकर्ष्यः । अश्वप्रभृतयस्तु स्थानमात्रमग्रेर्भजन्त इति
 इष्मप्रभृतिभ्योऽपि निप्रकृष्यन्ते । तेषामपि चादितप्राणवृत्तयोऽश्वः शकु-
 निर्भण्डूका इति प्रथमम् (निरु० ५ । ३ । १-३) । अनुदितप्राण-
 वृत्तयस्त्वक्षादयस्ते पश्चादाद्वन्द्वेभ्यः (निरु० ५ । ३ । ४-२८) ।
 इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेक्ष्यम् ।

- १० इतरयोः स्थानयो- शाकपूणिस्तु पृथिवीनामग्न्य एवोपक्रम्य स्वय-
 रपि क्रमो निवक्षित मेव सर्वत्र क्रमप्रयोजनमाह । तदुक्तं वार्ति-
 इति शाकपूणिः ककारेण ' क्रमप्रयोजनं नाम्नां शाकपूण्युपलक्षि-
 तम् । प्रकल्पयेदग्न्यदपि न प्रज्ञामवसादयेत् ' ॥

- प्रकृतमिदानीमुपवर्ण्यते । इष्मादीनां गुणाभिधानसामान्यं किञ्चिदस्ति
 १५ यत्नेनाधिकारवचनम् ' अथात आप्रियः ' इति । ' अथ ' इति विशेष-
 याधिकारे । ' अतः ' इत्यानन्तर्ये । आप्रियो वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ।
 इह कारणादभिधेयेऽभिधाननियमो नेक्तानाम् । तदर्थमुपोह्य ' आ-
 प्रियाशब्दव्युत्पत्तिः प्रियः कस्मादाप्नोते प्राणीतेर्वा ' इति निराह ।
 आप्रियः श्वस्तम्भबन्धोद्वता अपि । तथाहि दर्श-

- २० पति ' आप्रीमिराप्नीयानि ' (वे० ब्रा० ६ । ४) । ' इतीमा आप्रीदि-
 वताः ' (निरु० ८ । २१) इति । श्वस्ताव-
 आप्रीशब्देन प्रचो यस्तुभ्यः प्राणन्ति वा देवता इत्यप्रियः । अथ
 देवताभ्यामभिधीयन्ते पुनर्देवता आप्नन्ते आप्रीयन्ते वा इत्यप्रियः ।

‘ तासामिष्मः प्रथमागामी भवति ’ । प्रथममागन्तुमस्याप्रीदेयतापद-
 समाम्नाये शीघ्रमिति प्रथमागामी । कस्मात् । तत्पूर्ववादिज्वाया अनित्य-

१ क. स. प. स. ट. उ. ढ यथा च वे. २ क. ७. 'वाच्योऽग्नि' वा. ३ क.
 ४. स. 'दिनमागन्तु' ५ ट. 'दिनमेव' वा. ४ प. ॥. ट. ७. ट. 'धानं वा'.
 ५ क. स. प. स. ट. इति प. ६ क. स. प. स. ट. त. तत्पूर्ववादि' ७. ८.
 १९ तत्पूर्ववादिज्वाया. ज्वा.

त्वाच्च ; तनूनपाजराशसयोरन्यतरस्य । 'तस्य' इध्मस्य समि कटापस्य
 'एषा' प्राधान्यस्तुतिः 'भवति' ॥ ४ ॥

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।
 आ च वह मित्रमहश्चिकित्वांश्चेत्स्व दूत कविरसि प्रचेताः (क० ५
 स० १० । ११० । १) ॥ समिद्धोऽथ मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे
 देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वांश्चेतना-
 वांस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेता यज्ञेभ्य इति कार्त्तिकयोऽ-
 क्षिरिति शाकपूणिस्तनूनपादार्ज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः
 प्रजाया नामधेयं निर्णेततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता १०
 अस्या भोगास्तस्या पयो जायते पयस भाज्य जायतेऽग्निरिति
 शाकपूणिरपोऽग्न तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओप-
 धिवनस्पतयो जायन्त ओपधिवनस्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा
 भवति ॥ ५ ॥

१५

'समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे' इति । जमदमेरार्यम् । सूक्तमेवाहीमिषं
 यास्कः । हे इध्म यस्य समिद्ध सदीप्त, अथ एतस्मिन् निशिष्टे यजनीयेऽ-
 हनि मनुषो मनुष्यस्य मनुष्यस्य समानेऽहनि प्रनृचपागीना दुरोणे यज्ञ-
 इध्मोऽग्निमद्वर्षते गृहे देवो दाता हरिषा हेतुकर्तृत्वेन देवो दीप्तो
 वा द्यौमनो या देवान् दानादिगुणयुक्तान् एतान् २०
 हेतुकर्तृत्वेन दोगाहमानमुपगच्छन् यजसि हे जातवेद । जातवेदस

१ क. ख. १ (४), ग. ५, उ. ड. 'वति । इने निरुक्तजीकायमुत्तरपदे द्वितीया-
 ध्याये चतुर्थे खण्डः । ४ । (उ. '४' नास्ति), च वर्जमिनरेष्वहो नास्ति. २ क.
 ख. उ. त. द. 'दे' अप. उ. उ. द. काच्छक्यो', त. काच्छक्यो' प. ४ उ.
 त. द. 'आज्य भवति' नास्ति ५ क. ख. २ (५) उ. ६; त. द. २. ६ ग. २५
 इति' । जम'. ५ क. ख. व. स. ट. ठ. ड. 'धम् । जेहुभम् । सु'; च. धम् ।
 सु' श्रेष्ठम् । ८ ग. न. 'आहोत्रेय पारु' नास्ति, च. भेदे' बोधाप्रय यास्क .
 १ ग. ज. 'मनुष्यस्य' इच्छेद्वा, च. मनुष्यस्य - इषा' मनुष्यस्य १० क.
 ख. प. स. ट. ठ. ड. 'गात्रां श्रेष्ठिकानां दु'; च. 'गात्रा - दु' श्रेष्ठिकानां.
 ११ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. योऽह', च. योऽह' भेदः. २०

आधार इति तदभिधानेन संबोध्यते । दृष्टा हि मन्त्रस्थेषु कोशसु तदभिधानप्राप्तिः । अथवा । जातवेदा अपि त्वद्वृत्तेऽनभिष्यैकत्वशक्तिः । त्वदाधारत्वा-
दशक्त एवायं यष्टुम् । तस्माज्जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्तत्त्वमेव यज-
सीत्युच्यते । अस्माकमप्येतस्मिन्नहनि हे मित्रमहः मित्राणां पूजपितः
५ नित्यमभ्यैषेक्षमाण उपकारप्रवृत्तो यजमानानां चिकित्त्वान् जानानः आ-
च वह आह्वय च देवानाह्वय चैतान्यज तथास्मिन्कर्मणि उरलन्नङ्गभाव-
मुपेहि यथैतस्मिन्कर्मणि हविः प्रतिजिघृक्षन्तोऽङ्गभावमीषुर्देवाः । अपि च ।
नैतदतिचित्रं यदेयमस्माकमस्मिन्कर्मणि वर्तेथाः । किं कारणम् । यतो
१० दूतः सर्वयजमानानां त्वैर्पूर्वकत्वादेरतायागस्य कविः क्रान्तदर्शनः क्रान्त-
प्रकाशः सर्वत्र प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञानः । यस्मात्स्वमृत्विगयजमानानां
सौकल्ये हेतुस्तस्य तत्र युक्तमस्माकमाहूय देवान्यष्टुमियतो ब्रूमहे आह्वय
चास्माकं देवान्यज च ।

‘ यज्ञेष्म इति कात्येकः ’ । कौथरस्य पुत्रः कौथरक्य आचार्यः ।

१५ इष्मो यज्ञेष्म इति स मन्यते । योऽयमिष्म आधीयते प्रतिप्रणवमिष्मो
कात्येकः यज्ञे स एवायमिति । नन्वेतस्मिन्मन्त्रे न तस्य
लिङ्गमस्ति । सयं नास्ति साक्षात् । प्रिये तु
‘ समिद्धयः प्रेष्या ’ (मान० श्रौ० १ । ८ । ३ । १७) इति
श्रूयते । युक्तं च यदर्धमेव प्रेष्यते स एवेत्यते । तस्मात्समिधामेवेष्मभा-

२० १ ग. ज. ‘ व्यक्तस्य शक्तिः, च° व्यक्तस्य शक्तिः° स्व. २ ग. ज. ‘ त्वात् शक्ति
अशक्त°. ३ क. त्व. घ. झ. ट. ठ. ड. नित्यमभ्युपेक्षमाण उप°; च. नित्यमभ्यु-
पेक्षमाणोपहार° म्यु. ४ ग. ज. ‘ वृधे जयया°; च. जयया° यज. ५ च. पुस्तके तत्पू-
र्वेत्प्रादि यजमानानामित्यन्तपत्रस्थेपरितनमाये लिख्यते. ६ ग. ज. मृगयज°. ७ क.
त. घ. झ. ठ. ड. सायुज्ये, ट. सायुज्ये° कटरे. ८ च. यज्ञे इष्म°. ९ ग. घ. ट.
काठक्यः; च. कार्यक्यः° घ, ज. कायक्यः; छ. काठक्यः. १० ग. च. ज.
कथक्य, घ. झ. ट. कटुकक्य. ११ ग. ज. कायक्यः; कार्यक्यः° तय; घ. स.
१७ ट. काठक्यः. १९ क. त. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ इष्म. ’ नास्ति.

वमुपगतानां संदीप्तानां समुदायापेक्षमिदं व्यवहितमभिधानमाप्रीगतं
'समिद्धो अथ' इति । समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्फुटमैष्टिकं होत्रे ।
'समिधो यज' इति (मान० श्रौ० १ । ३ । २ । २) प्रेषितो
होता 'समिधः समिधे अग्न आज्यस्य व्यन्तु' (आश्व० श्रौ० १ । ५)
इति वपट्करोति । तस्माद्युक्तं यत्कौत्यक्यो मन्यते यज्ञेष्म इति ।

५

अथ पुनरन्यः कथं मन्यते । यत आह 'अग्निरेति शाकपूणिः' । स
पुनः कयोपपत्त्याग्निं मन्यते । आरादुपका-
शित्वात्पैषस्य संनिपत्योपकारित्वाच्च यजतावाग्निं
शाकपूणिः यदाग्रीरूपं तद्वलवत् । किंच पुनराग्निो रूपम् ।
अन्यर्थता । कथमिति । शृणु । 'समिद्धो

१०

यस्मात् आप्रियो-
ज्यन्त्याः देवान्यजति जातवेदो मित्रमहश्चिकिर्वाण-
त्वं दत्तः कविरसि प्रचेताः' इति सर्वाण्ये-
तानि अभिधानानि कर्माणि चागौगान्याग्निपक्षे गौणानीष्मपक्षे । 'गौण-
मुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्ययः' इति न्यायः । तस्मादप्रच्युतस्वरूपाया
आग्निो यजतावुपकारित्वाद्बहुल्यादाग्रेषत्वाच्च प्रयाजनामग्निरेवायमनयाग्निः
इज्यत इति शाकपूणिर्मन्यते ।

१५

यस्मात्स्यापि चैतदेव मतम् । 'आग्नेर्या इति तु स्थितिः' इत्यधिक-
रणान्ते हि वक्ष्यति (निरु० ८ । २२) ।
शाकपूणिमतं या एवं तर्ह्यग्निरेत्येतदेव समाम्नातव्यमासीत्तेष्म
स्कस्य संमतम् इति । नैवम् । कस्मात् । समिद्धो अयेत्येतद-
स्यामाप्रियामग्नेर्लिङ्गमस्ति न त्वग्निशब्दः । अतोऽस्यासाम्भोनम् । पौनर-
क्त्यदोषाच्च । तदिष्मशब्देऽपि समानमिति चेत्तदपि ह्यपिर्वा नास्तीति ।
न । प्रेषिकं समाम्नौनात्क्रियाविशेषितत्वाच्च । अग्नितस्तेनेष्माभिधानेनेत्यत
इति इष्मशब्दः समाम्नातो नाग्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूणोरेवमाग्नीष्म-
न्यर्थान्यभिधानानि ।

२०

१ क. ७. प. झ. ट. ठ. ड. 'तानामग्निना सं; च. ताना - सं' अग्निना. २५
२ ग. ज. 'दायोभिःपमि'. ३ ग. ज. 'नेष्टिहीत्रे. ४ ग. च. ज. 'त्वापक्यो;
५. झ. ट. 'स्फुटप्रयो. ५ ग. च. ज. 'क्षित्वा त्व. ६ ग. म. झ. यक'. ७ क.
ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'देवाभिमतम्. ८ प. आग्नेया - तु' इति. ९ ग. ज. ठ.
ड. 'म्यातं; च. म्यातं पौन' न. १० च. ड. तदिष्म'. ११ च. ट. तदो'.
१२ ग. ज. 'म्यानात्. १ बिहिरि'. १३ क. ख. म. ज. प. झ. ट. ठ. ड.
'त्वाच्च आह' (ग. च. आह') चास्माकं देवान्यज वेति । स एवोऽग्निः स
मिद्वलपमिष्ममात्यवेनाभिषेपकस्वदाह्यनामुपगतस्तेना; च. अग्नेतः 'आह' १०
मुपगतः । अयं पाठः पत्रस्वरचित्तनभगे लिख्यते.

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना । हे भगवन्मन्त्रे समिद्धः यस्तुवं संदीप्तः
अथ अस्मिन्नहनि मनुष्यो मनुष्यस्य दुरोणे यद्गृहे देवो दाता दीपनः
शाकपूणिपक्षे योतनो यो देवान् दानून् दीप्तान् वा यजसि
५ मन्त्रार्थः जातप्रेदः हविषा यजमानानां जातप्रज्ञानः ॥
त्वमस्माकमपि हे मित्रमहं मित्राणामुपकारप्रवृत्त
चिह्नित्वान् जानानः स्वमधिकारमाह्वय देव न्यज चेति । किमित्येवं ब्रूमहे ।
यस्मात्तमेव दूतः सर्वयजमानानां भवसि कविः क्रान्तदर्शनः प्रचेताः
प्रवृद्धप्रज्ञान इति ।

१० 'तनूनपात्' (निरु० ५ । २ । ३) इति निर्णयः । तत्पुन-
रेतत् 'आग्यम्' इति कौत्थक्य । 'अग्निरिति शाकपूणिः' । यथा ताव-
तनूनपात् आग्य- दास्य तथा निरूप्यते । 'नपादिति अननन्तरायाः
मिति कौत्थक्यः प्रजायाः' एतत् 'नामदेयम्' । या विपुन-
न्तरा पुत्रारया र्त्ता । अननन्तरा पुत्रारयेत्यर्थः ।

१५ किं कारणम् । सा हि 'निर्गतनम' भवति । पुत्रस्तावन्विपुर्नोर्धनतो
भवति । ततोऽपि नीचैर्नतनमः पीतः । तन्नेतस्मिन्पक्षे यः 'तनू'शब्दः
पूर्वपद तनूनपात्पदस्य तेन 'गोप्यते' । कर्मात् । 'तता अर्था
भोगाः' क्षीरदद्यादय । ततः विम् । 'गर्भ' पयो जायते । तस्याः
पुत्रः । 'पयस अग्रं जायते' । तस्मात्तस्याः पीतः । एवं तैः वाक्याया
नपात् आग्यम् । तस्मात्तनूनपात् ।

२० अग्निरिति 'अपोऽग्नि' अग्निद्रव्ये तनूनपात्ते 'त-य' उपपन्ते । ताः
अग्निरिति शाकपूणिः यस्मिन् । 'नपा अन्तरिक्षे' । ततः विम् ।
'गर्भ' अर्धवत्पयसो जायते । ओषधि-
वनस्पदस्य पयसो जायते । तस्मात्तस्याः पीतः । 'गर्भ' तनूनपातः
आग्यस्य अर्धस्य दद्यादपि 'पयस भवति' ॥ ५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।
 मन्मानि धीभिस्त यज्ञपुन्यन्देवचा च कृणुष्वध्वरंनः (ऋ० सं०
 १०। ११०। २) ॥ तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्म-
 ध्वा समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मन्मानि च नो धीभिर्यज्ञं च
 समर्धय देवाभ्यो यज्ञं मय नैराशंसो यज्ञं इति कौत्यक्यो नरः ५
 अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शारूपूणिर्नरैः मघस्यो भवति
 त्रस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

‘तनूनपात्पथ ऋतस्य’ इति । हे तनूनपात् आग्य त्वमुच्यते ।
 एतान् पथो मार्गान् सर्गान् ऋतस्य यज्ञस्य यानान् । ह्योषि यज्ञे यानि १०
 अस्यामृचि तनून- टत्सर्पन्ति । मैत्रा मधुरेण स्वादेन समञ्जन् सर्व-
 पात्संश्लेष्यते क्षयन् स्वदय स्वादुतामापादय हे सुजिह्व
 जिह्वया हित । धेवं कुर्वन् मन्मौनि धीनि
 धेवं मन्मासहेऽर्धेनस्तुनि धुनाभ्येतानि धीं स्युरिति तानि तानि धीभिः
 स्यैः कर्मभिः अभिचरणालंकरणोपस्तरणादिभिः ऋग्धन् ससाधयन् १५
 स्वगुणैरुपकुर्वन् समर्धय । संपादयेन्नपि चेतं यज्ञं समर्धय संपादय । या
 काचिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य तां प्रायश्चित्तेनाङ्गभावमुपगच्छन् गमय देवश्रो
 देष्वीन् मति । शिव्यमग्निरमस्याकं च कुरुष्वेत्यर्थः । एतदाशारमहे त्वत्तः ।

१. छ. मन्मानि. २. छ. नाण. ३. छ. द. काष्ठस्यो, त. काष्ठस्यो.
 ध. ४. क. ख. १ (६). छ. ५; त. द. ३. ५ ग. स्थिति. ६. १०
 ६ ग. स. याति; घ. ठ. ड. ज. यानि; ट. यानि शानि. ७ क. ल.
 घ. क. ड. छ. ड. तानि मन्मा; च. 'न्ति । मन्मा' तानि. ८ क. ल.
 सप्त; ग. ग. घ. स. ट. ठ. ड. सप्त. ९ च. ट जिह्वया' ध्याय, ठ. ड.
 जिह्वाय. १० क. स. घ. स. ट. ठ. ड. एन्देव, च. एव तदे. ११ क. ल.
 घ. स. ट. ठ. ड. मन्मानि मनम नि वा, च. मन्मानि 'या' मन्मानि. १२ क.
 ल. घ. स. ट. ठ. ड. यानि चयय; च. यानि - वं घ. १३ क. ल. घ. स. ट. ठ.
 न, च. नै उद्यु' तः. १४ क. ल. घ. स. ट. ठ. ड. तानि स्वाभिः धीभिः १५ तानि
 तानि. १५ घ. ल. घ. स. ट. ठ. ड. 'समर्धय संपादय । अति'. १६ क. ल.
 घ. स. ट. ड. वेव कुर्वन् य, च. वे 'तं' व कुर्वे.

‘ अग्निरिति शाकपूणिः ’ । हे भगवन्मम तन्नृनपात् त्वम् एतान्

शाकपूणिमते
मन्त्रार्थः

पथः श्रुतस्य यज्ञस्य यानान् हवींषि मध्वा
मधुरेण पाककृतेन रसेन सम्भजन् समभिभञ्ज-
यन् स्वदय मृष्टीकुरु हे मुजिह्व स्वर्चिः अधवा हे

- ५ शुष्माक् । एनान्येवं कुर्वन्नस्मदभिमतान्यर्थस्तूनि नः संसाधयन् यज्ञम् क्रन्धन्
समर्धयन् स्वसामर्थ्याच्च देवत्र देवप्रविष्टं कुर्वित्येतदाशास्महे वयं त्वत्त इति ।

‘ नराशंसः (४) यज्ञ इति कात्थक्यः ’ । कस्मात् । ‘ नराः अस्मिन्

- १० नर शंसो यज्ञ इति कात्थक्यः
आसीनाः शसन्ति ’ । नरशब्दः पूर्वपरम् ।
आसेर्निष्ठान्तस्य मध्यम् । शंसतेरुत्तरपरम् । अध
काऽर्थः । नराः मनुष्याः अस्मिन्नासीना उप-

विष्टाः शंसन्ति इति नराशंसः । ‘ अग्निरिति शाकपूणिः ’ । स कस्मात् ।

अग्निरिति शाकपूणिः ‘ नरैः प्रशस्यः ’ स्तुत्यो ‘ भवति ’ । ‘ तस्य ’
नराशंसस्य ‘ एषा भवति ’ प्राधान्यस्तुतिः ॥ ६ ॥

- १५ नराशंसस्य महिमानमेवामुप स्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञैः । ये
सुक्रतवः शुचयो धियन्थाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या
(ऋ० सं० ७ । २ । २) ॥ नराशंसस्य महिमानमेवामुपस्तुमो
यज्ञियस्य यज्ञैर्धे सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु
देवा उभयानि हवींषि संप्रं चेताराणि चेति वा तान्त्राणि
२० चावापिकानि चेति वेळ ईहेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा तस्यैषा
भवति ॥ ७ ॥

१ ग. ज. ‘ अग्निरिति । २ ग. अ. म. कात्थक्यः, च. इ. ट. कात्थक्यः. ३ क. ल.
२ (१), ग. ७, ट. २. ‘ स्तुतेः । इति निरुदीक्यायुक्तत्वे द्वितीयाध्याये
(ट. रि०) ४४-४५-४६. ५. अग्निष्वो नास्ति. ४ क. ल. छ. त. द. वेळ ई’.
५ क. ल. ४ (७), ग. ८, न. ५. ४.

‘ नराशंसस्य महिमानमेवाम् ’ इति । वर्तमान एव कर्मणि ब्रवीति ।

यज्ञः इति मते योऽयमेव महिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञो ब्रह्मदेवस्त्यागत्मिकः प्रयोगस्तस्याधिष्ठाता । मन्त्रबोजना

उद्धयन्ती देवताविशेषे जगद्गुणस्यनुग्रहवीजम् ।

नराशंसस्य वयम् उपस्तुमः उपगम्य चेतसौ महिमानं माहाभागं ५

विभूतिं स्तुमः अभिधीर्तयामः यज्ञतस्य यज्ञियस्य यजनस्य संपादयितुः

प्रयोक्तुरभिमतफलसंपादयितुः यज्ञैः कर्मभिः युक्ता उपस्तुमः । तदेवमेत-

स्मिन्नुपस्थितमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किमप्यस्त्वित्याशास्महे । ये मुकृतवः

मुकृतकर्मणो जगदनुग्रहप्रवृत्ताः शुचयः निर्णिकृतरपापाः धियंघाः

स्वधिकारयुक्तानां कर्मणाम् अनुविधारयितारः प्रज्ञानां वा । एवमादिगुणी १०

उभयानि हवींषि देवाः ईदन्ति आश्वादयन्तु एतानि हवींषि

सौमं चेतराणि च । उभयानि । यदि सौमिकः पशुस्ततः ‘ सौमं

चेतराणि ’ च पशुपुरोडाशधानापभृतीनि । अथ पृथक्सोमात् ‘ ताव्राणि प्रयाजाज्यभाग-

यापिकानि च स्विष्टकृत्प्रभृतीनि ‘ आवापिकानि च ’ प्रवान- १५

हवींषि । इत्येतदाशास्महे ।

‘ अग्निरिति शाकपूणिः ’ । योऽयमेवामभिमतोपकारकारी नराणां

अग्निरिति मते प्रशस्ते नराशंसोऽभिस्तस्य वयम् उपस्तुमः

महिमानं यज्ञतस्य यज्ञसंपादयितुः यज्ञैः कर्मभिः

दैर्नैर्वा युक्ताः । तस्मिन्नुपस्तुतेमहिम्नि नराशंसेऽग्नौ इतानि ये मुकृ-

तवो देवाः शुचयो धियंघाः ते एतानि उभयानि हवींष्याश्वादयन्तिव-

त्येतदाशास्महे ।

२०

१ ग. इति । २ वर्त । ३ ग. ज. चेतस्य; ठ. चेतसो चेतस्य. ४ ग. व. न.

स महा. ५ ग. ज. विभूतिः; च. विभूतिः स्तुं नि. ६ क. ल. घ. झ. ट. ठ.

७. यजनसंघा; च. यजनस्य ८ च. ट. तदेव अत ए. ७ ग. ज. ‘ उपस्तुमः; २५

च. ट. ‘ मुकृतवतः ’ स्तु. ८ क. ग. घ. झ. ट. ठ. ट. ‘ मुकृतवतः; च. ‘ मुकृ-

तवका. ९ क. च. घ. झ. ट. ठ. ठ. देवाते स्व; ग. ज. स्वदुमदास्वा; च.

देवाः ‘ स्व ’ ते. १० च. इदन्ति. ११ क. ल. ग. घ. झ. झ. ‘ च ’ नाग्नि.

१२ ग. ज. नरा; च. नीरा न. १३ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ठ. उपस्तुमः

उपस्तुमः; च. उपस्तुमः स्वोपम उप. १४ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ठ. मुकृताः;

च. ‘ मुकृताः ’ घं. १५ ग. ज. ‘ स्तुते ग. २१

‘ईळः’ (१) अग्निः । स पुनरयम् ‘ईष्टेः स्तुतिकर्मणः’ (घा० २ ।
 ईळसन्दस्य न्युत्पत्तिः ९) । स्तुयते ह्यसौ । ‘इन्धतेर्वा’ दीपना-
 र्थस्य (घा० ७ । ११) । तत्क्रियायुक्तो
 ह्यसौ । ‘तस्यैषा’ प्राधान्यस्तुतिः ‘भवति’ ॥ ७ ॥

५

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा चांक्ष्ये वसुभिः सजोपाः । त्वं
 देवानामसि यच्च होता स एनान्यक्षीपितो यजीयान् (ऋ० सं०
 १० । ११० । ३) ॥ आहूयमान ईळितव्यो वन्दितव्यश्चाचांक्ष्ये
 वसुभिः सहजोपणस्त्वं देवानामसि यच्च होता यच्च इति महतो
 १० नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीपितो यजीयान् ।
 इपितः प्रेषित इति चाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टृतरो बर्हिः पारि-
 यर्हणात्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चेति । हे भगवन्मन्त्रे यत्स्वम् ईड्यो वन्द्य
 १५ ईळः सर्वलोकास्त्य । ईड्यो दीपनीहो हविर्भिराग्न्य
 दिभिः । वन्द्यः स्तुत्यः । स त्वम् आजुह्वानः
 आहूयमानः एतस्मिन्कर्मण्यस्माभिः वसुभिः सहजोपणः समानप्रतिभूत्वा
 आर्वाहि । यत्तत्पुनरेवं मूमेहे । इतः यस्मात् हे यच्च महन् त्वमसि होता
 देवानाम् आह्वाता । सः त्वमग्नाभिः इपितः प्रेषितः अधीष्टे वा
 २० अधीपिनो होतृषे स्थित्वा तस्मात्कम् ऐतान् देवान् यक्षि यर्ज । किमन्यं
 मूमेहे । यस्मात् यजीयान् अग्नि । यजीयान् यष्टृतरो मनुष्यहोतुरिति ।
 २५ ईडः ‘ईडः’ इत्येकवचनप्रत्ययवधानेन । तथैतस्मिन्मन्त्रे एतत्स्व
 ‘ईडः’ इत्ये. श्रुत्वात् । ऐष्टिः पुनर्हन्ति ‘ईडो’ अत्र
 २५ अचनमन्त्रप्रमाणम् आग्रस्य ध्यन्तु’ (आश्व० श्रौ० १ । ५)
 इति बहुवचनयुक्तद्रष्टव्यानाद् ‘ध्यन्तु’ इत्येतस्मात्

१ क. ल. ग. च. छ. ड. झ. इत्येष्टिः. २ क. ल. (७), ग. ८ । ड.
 ३. ‘वनि’ इति निकटदीक्षायापुनरावृत्ते द्वितीयाध्याये कृतवः लघ्वः (ड.
 ‘मूमेहे’ २ पदा. ७ सप्तमः); च. वसुभिर्नोपणो नाभि. ३ क. ल. छ. ग. ड.
 ईडित. ४ क. ल. ५ (८), छ. १; ग. ड. ५ ग. ‘अर्धितः’ ६ ड. ड.
 आहूतस्व इत्ये. ७ ग. अ. इपित्वाग्न्यहविर्गदित्ये. ८ ड. ड. होतृमाहो-
 रिति. ९ क. ल. च. ड. एतान्. ८ क. ल. च. ड. ‘यज इत्येष्टि’ मूमेहे ।
 २२ वि. च. ‘यज-ईडि’ इत्येष्टि मूमेहे.

‘इडः’ इत्येतस्यापि बहुवचनत्वमेव ‘इडो व्यन्तु’ इति । तत्र पुनरनाभिधानम् । अर्धं च पुनरप्यधय एव । एष्टिके होत्रे तु ताव पृथिवीस्थानाः इत्यग्निं भजन्ते । तदात्मनायमाग्निरेष्यत इति । तत्र बहुवचनं प्रति समाधानमोपध्यात्मनाग्नेर्व्यवधानात् । उक्तं च ‘योऽयमृचंसे पृथिव्यामाग्निरेन्तरौ पृथिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्नियधुः सर्वगणं संयन्तामानम्’ (निर० ६ । ३६) इति तस्मादुपपद्यत इति ।

‘वर्हिः’ (६) इति वैकल्पिकम् । तत्पुनरेतत्प्रसिद्धमेव कुशमयं यज्ञाङ्गम् । तत्तस्माद्वर्हिरेत्युच्यते । ‘परिवर्हणात्’ परिवर्ष्टेदनात् । लूनं हि तद्भवति परिवृष्टं वा । ‘तस्यैषा’ ‘वर्हिषः’ इति शब्दस्य व्यापारः ।

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्यां वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अङ्गम् । व्यु मयते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० १० । ११० । ४) ॥ प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः मवृज्यतेऽग्रेऽङ्गं वर्हिः पूर्वाङ्गे तद्विप्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुक्ततरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासामेवा भवति ॥ ९ ॥

प्राचीनं वर्हिरिति । प्राच्या दिशि यदभितं गतं जातं प्रागग्रं वा यस्तीर्यते तद्भवति प्राचीनम् । किं पुनस्तत् । वर्हिः । प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते द्यते । अथवा ।

प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते । किं पुनरेव स्वमनीषिकया । नेत्युच्यते । प्रदिशा

१ क. ख. ग. घ. अ. प. झ. इल इ. २ ख. ग. ठ. ड. ‘रन्तरी’.
३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. निर्विकल्प्यं. ४ क. ख. ५ (८), ग. १; ठ. ठ.
‘वति । इति निरुक्तटीकायामुत्तरवर्गे द्वितीयाध्याये अष्टमः खण्डः (२. ‘उत्तरा’
दि. ७ खण्डः), ५. वर्धनितेत्पद्मो नास्ति. ५ क. ख. छ. त. ‘ज्यने ओमे
अङ्गः; ठ. व. ‘ज्योऽमे अङ्ग’ ६ क. ख. छ. त. द. विर्गमं. ७ क. ख. ६
(०); छ. १०; त. द. ६. ८ ग. ‘विर्गमं’ १ क. ग. प. झ. ट.
‘रेमेव रन्’, प. ‘रेव - रेव’ मेव.

विधिवान्वयेन । ' प्रागुदम्बा बर्हिदिष्ठनन्ति ' । तत्सामर्थ्यात् । अथवा ।
 प्रदिशा भन्त्रेण ' देवस्य त्वा ' (मैत्रा० सं० १ । १ । २) इत्यनेन ।
 स्तरणपक्षेऽपि । ' प्राचीनं बर्हिः स्तृणाति ' इति विविधान्यम् । ' ऊर्ण-
 म्रदा यि प्रथस्य ' (ऋ० सं० ५ । ५ । ४) इति मन्त्रः । किमर्थं पुन-
 ५ स्तप्रवृज्यते । पृथिव्याः वस्तोरस्याः । पृथिवी वेदिः । तस्याः यस्तोः वस-
 नाय आच्छादनाय । कदा पुनस्तप्रवृज्यते । अग्रे अह्ना पूर्वाह्ने । तदा हि
 प्रशस्यते दर्भस्तरणं लवनं वा । तत्प्रवृक्तं प्रस्तीयमाणं वा यथाकालं
 विविधं प्रथते । वितरं विस्तीर्णादपि विस्तीर्णतरं वरीयो वरतरम् अन्येभ्यो
 यज्ञाभ्यः श्रेष्ठतरं तदाधरत्वाद्वियाम् । सरतरं बहुतरं वा । किमर्थं
 १० पुनस्तप्रवृज्यते विप्रथते वा । देवेभ्यश्च अदितये च कथं नाम स्योमं
 मुखं स्यादिति । बर्हिषा हि सगुणीकृताः कर्मणो देवानां हविर्दानुषां
 यजमानानामभीप्सितेन फलेन वा योगो भवति तत्सुखम् । अदितये पृथिव्ये
 बर्हिषा वा सगुणीकृता कर्मण आहुतिद्वारेण वृष्टिर्भवति, तत्र ओषधिप्ररोह-
 ण सुखम् ।

- १५ नात्र प्रतीयामि रिति । तेन यज्ञाङ्गमेव । अभिमनमेतदिदमप्यस्याचार्यस्य ।
 बर्हिरिति यज्ञाङ्ग- तद्द्वारेणैव व्यवधानेनास्मि स्तृपते पृथिव्यायतन-
 मेव नास्मिः स्वात्तराय । अपरे पुनरग्निरपि योजयन्ति मन्त्रा-
 र्थद्वयः । तत्पक्षे बर्हिरित्यन्यविधानम् । प्रार्थ-
 ज्यते प्रणीयत इति प्राचीनम् । बर्हिः प्रवृद्धमाहवनीयास्य ज्योतिः प्रवृ-
 २० ष्मते प्रणीयते । तत्पुनः प्रदिशा वचनेन
 रित्यस्मिः । तदार्थं म- ' प्रायमुदरन्ति ' इति । पृथिव्या वस्तोर्वस-
 चार्थः नाय । अभिमन इति वेदिरनमेका भवति । अग्रे
 अह्ना पूर्वाह्ने । तत्पृथिविं प्रथते मामिधेनाप्रक्षे-
 पान् । अग्रे अग्राधारादिषु च विस्तीर्णतरं विक्षिततरं प्रथते । वरीयो

वरतरमन्येभ्यो ज्योतिर्म्यः । उरुतरं वा महत्तरं देवेभ्यो यजमानेभ्य इत-
रेभ्यो वा अदितेभ्ये पृथिव्यै कथं नाम स्योनं स्यादिति ।

स्योनमिति सुखनाम । 'स्यतेः' धाते रवपूर्वात् । तदेव हि 'अवस्यन्ति'
निवसन्ति प्राणिनः । 'सेवितव्यं भवतीति वा' । तद्धि सर्वस्य सप्तमाहं
भवति । 'द्वारः' (७) इति निर्वक्तव्यम् । ताः पुनरेताः 'जरतेर्वा' ।

द्वारः इत्यस्य व्यु- जवन्ति हि ताभिः । 'द्रवतेर्वा' । धात्वन्व-
त्पत्तिः त्वमर्थकस्यम् । 'वार्यतेर्वा' । वारण्यया हि
द्वारादेव निवार्यन्ते । 'तासांभेया' प्राधम्यस्तुतिः

'भवति' ॥ ९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभ्रमानाः ।

१०

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुभाषणाः (ऋ० सं०

१० । ११० । ५) व्यञ्जनवत्प उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य

इव जाया ऊरु भेधुने धर्मे शुशोभिषमाणा वरतरमङ्गमुरु देव्यो

द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमाभिरेति यज्ञं गृहद्वार

इति काल्पवयोऽग्निरिति शाकपुणिरूपासानक्तोपाश्च नक्ता चोपा

व्याख्याता नक्तंति रात्रिनामानक्ति भूतान्पशवदयापेनापि वा

नक्ताव्यक्तवर्णा तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

व्यचस्वतीरिति । या एता विविधेनाद्यनेन गमनेन युज्यन्ते व्यच-

यज्ञे गृहद्वार इति स्वतीः ताः । किं कुर्वन्तु । तर्जिया उल्लेखेन

कात्पक्षयः मर्हन्नेन विश्रयन्ता विश्रयन्ताम् । कथम् ।

पतिभ्यो न जनयः । पतिभ्य इव जाया

ऊरु भेधुने धर्मे विद्वन्मति शोभयितुमिच्छमानाः प्रहर्शन् । एवं

१ क. ल. प. झ ट ठ. 'जा' वस्ति. १ क. ल. प. झ. ट. ठ. ड.

'तां वा दे'. च. 'जा' - दे' वा. ३ क. ल. प. झ. ट. ठ. ड. 'तये च १'; च. १५

तये - १' च. ४ क. ल. अग्नयन्ति व्यचस्यन्ति निव'; च. निर्वसन्तं' राश्व.

५ क. 'व्यम् । यज्ञे गृहद्वार इति कात्पक्षयः । ता', च 'व्यम् । -ताः' यज्ञे गृहद्वार

इति कात्पक्षयः. ६ क. ल. ६ (५), ग. १ ; ठ ड 'वति. इति निर्वचदीक-

यामुत्तरपक्षे द्वितीयाभ्यामे नवमः १००. ७ छ. त. द. कात्पक्षयो. ८ क.

ल. ७ (१०), छ ११; त. द. ७. १ ग. 'ति' - 'या'. १० च. ट. ने -

विम' महत्वेन; झ. 'महत्वेन' नास्ति ११ ग. विमय'; ज. विमय'; झ. विमय;

ठ. 'अदन्ता विश्रयन्मिता भवन्तु. कथं', ठ. विश्रयन्ता विश्रयन्मिता भवन्तु.

कथं. १२ क. ल. प. झ. ट. ठ. ड. जायाः । तथा पतिभ्यो जाया ऊरु'; च.

जाया - ऊ' यथा पतिभ्यो जाया.

विश्रयन्ताम् । इदानीमुत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । या ययं व्यञ्जनवत्य एरं,
विश्रयये तां वो ऋषीमि हे देव्यो दानक्रियाहेतुभूता द्वारो बृहत्यो महव्यो
विश्वमिन्वाः विश्वे सर्वम् आभिः एति यज्ञे उपकरणमिति विश्वमिन्वाः ।
ययमुच्यध्वे । एतेभ्यो देवेभ्यो हविर्दातुम्यः ऋत्विग्भ्यो यजमानेभ्य इतः
५ रेभ्यो वा सुप्रायणाः सुप्रगमनाः भवतेत्येतदाशास्महे ।

‘ अग्निरिति शाकपूणिः ’ । तत्पक्षे योजना । अग्न्यर्चिषो द्वारो
अग्निरिति शाक- जयनाद् द्ववगाद्वा । हविर्वा । ताभिर्जवति
पूणिः दैवति वारयन्ति या रक्षःप्रभृतीनीति द्वारः ।
व्यचरतोः या एता विविधेनाञ्चनेन तद्वत्पः ।

१० अग्न्यर्चिपस्ता उरुत्वेन विश्रयन्ताम् । कथम् । पतिभ्य इव जाया ऊर्ध्वमै-
थुने धर्मे शोभयितुमिच्छमानाः । या ययं विविधेनाञ्चनेन तद्वत्पः याजैवं
विश्रयये तां वो ऋषीमि हे देव्यो बृहद्यो विश्वमिन्वाः सर्वं हविर्वाभि-
र्जवति ता ययमस्य हविषः सुप्रायणाः सुप्रगमनाः भवतेति ।

‘ उपसासनक्ता ’ (८) इत्येतत्पदम् । अस्व विग्रहः ‘ उपसाध नक्ता च ’ ।
१५ उपसाधस्य व्यु- ‘ उपसा व्याख्याता ’ ‘ उच्छतीति सत्याः ’
त्पत्तिः (निरु० २ । १८) इति । ‘ नक्तेति ’ रात्रि-
नम । तत्करमात् । ‘ अनक्ति ’ क्लेदयति
भूतानि अवश्यायेने । अवश्यमेना आपन्तोत्पयश्यायाः पुत्राः । अनक्ते-

२० नक्तान्दश्य च रकारलोपे नक्ता । ‘ अपि वा नक्ता अश्वक-
र्षणा ’ । तत्कारं प्रतिषेधे । न अक्ता न व्यक्ता
अनक्ता । तथा अहः सर्वममिदं कल्पं भवति न तथा रात्रिः । ‘ तथी-
रेवा ’ प्राधान्यस्तुतिः ‘ भवति ’ ॥ १० ॥

१ क. स. ग. अ. झ. ‘ ये ततो अ ’, घ. ‘ यधः । ता ’, ट. ‘ यधे (धः) ततो
(ता वो), च. ‘ ये ततो अ ’ ता वो; ठ. ड. पापततो अ. २ ग. अ. ‘ यतशर-
१५ णमिति; च. ‘ यत उपशरणाति. ३ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. देव्यो यतो यो
ह. ४ ग. अ. अविशो. ५ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. द्रवति वा वार; च.
द्रवति वा वार वा. ६ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. उरु मे. ७ क. ल. घ.
ठ. ड. ततो अ; च. ८. ततो अ ता वो. ८ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ एतत् ’
नक्ति. ९ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ अनक्ति. १० च. नकार प्र. ११ ग.
अ. झ. ‘ येन । अजा ’, च. ‘ येन । अजा ’ । न अ. १२ क. ल. ७ (१०); ग.
११; ठ. ड. ‘ वति । इति निरुद्धीकृता (ठ. निरु.) सुप्रगमने दिनीवाप्याये
१२ द्रव्यः १२८, च. १२८ द्रव्यः १२८.

आ सुध्वयन्ती यजते उपाकि उपासानक्ता सदतां नियोनौ ।
 दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे आधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने
 (ऋ० सं० १० । ११० । ६) ॥ सेष्मीयमाणे इति वा सुध्वा-
 पयन्त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये
 उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्या महत्या सुरुक्मे सुरोचने अधिद-
 धाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शोचतेर्बलतिकर्मणः पेश इति
 रूपनाम पिशतेर्बिपिशितं भवति । दैव्या होतारा दैव्यौ होतारा-
 वयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तपोरेषा भवति ॥ ११ ॥

‘आसुध्वयन्ती’ इति । आसुध्वयन्ती सेष्मीयमाणे परस्परं स्मयमाने । १०

अथवा । ‘सुध्वापयन्त्यौ’ सुष्ठु जनान् स्वापयन्त्यौ ।
 उपासानक्ता यजते हेतुकृत्त्वेन । यजते यज्ञिये पञ्चसंपादयिष्यौ ।

उपाके प्रशस्ये उपगर्भ्य इतरेतरं ज्ञान्ते । दिव्ये दिविर्जे । योषणे
 संमिश्रे परस्परतः । बृहती महत्यौ । सुरुक्मे सुरोचने दीप्ते । ये एते एव-
 मादिगुणयुक्ते उपासानक्ते अधिश्रियं श्रियम् अधिदधाने उपरि स्थापयन्त्यौ १५
 शुक्ररूपां श्रियम् आसीदताम् एतस्मिन् नियोनौ । आकार उत्कृष्टः ।
 उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम् । न्यासीदताम् इति नियमेनासीदता-
 मिति ‘निः’ उत्तरपदार्थोऽप्यपकृष्यते तेनैव क्रियापदेन । निराब्धश्चो-
 त्तरेपादपूरणः ।

१ क. ख. ८ (११); छ. १२; त. द. ८. १ ग. इति । आ. १०
 ३ घ. ट. सेष्मीय°. ४ ग. ज. ‘यन्त्यौ बृहत्या महत्या यजते’. ५ य. प्रशस्ये.
 ६ घ. ‘गम्ये इ’ म्य. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘विजे योषणे यो’; य. ‘विने’
 यो’ योतने. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. सुष्ठु रोचने. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 सुदीप्ते, च. ‘चने दीप्ते’ ॥ १० ग. ज. झ. ट. ड. ‘श्रियम्’ नास्ति; य. ट.
 ‘श्रियं’ अधि; श्रियं. ११ ग. ज. टा. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘स्मिन्स्ते योनौ’; च. ‘स्मिन्विद्योर्जनौ’ नवे योनौ. १३ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. उत्कृष्यते; य. उत्कृष्यः प्यते. १४ क. ख. घ. झ. ट. ‘उत्तरपदो वा
 पाद’; च. ‘उत्तरपाद’ पदो वा.

न ब्रवीत्यग्निरिति येन द्वित्यानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्बर्णयन्ति ।
तथा अग्नेर्दोषः । नक्ता आहुतिः । दीप्तिर्विवासयति तमः । आहुतिर्नक्ता-

उपासानक्ता अग्नि- ज्वेन । ते एते दीप्याहुती सुष्ठु स्मयमाने ईव
रिति केचित् यज्ञिये यज्ञसंपादयिष्यौ उपाके उपाकान्ते परस्पर-
रतः दिव्ये द्योतने परस्परश्रयात् योषणे मिश्री-

भूरे बृहद्यौ महद्यौ सुरुक्मे रोचने अधिदधाने. शुक्लपेशसम् एतस्मिन् यज-
माने श्रियम् आसीदताम् एतस्मिन्नग्नौ न्यासीदता नियमेनाधिकं वेद्येतदा-
शास्महे ।

‘पेश इति रूपनाम पिशतेः’ धातोः । तद्धि ‘विपिशितं भवति’ ।
विकासितं भवति यावदाश्रयभावितात् । विनिहितमिति केचिदन्याग्नि-
तादात् ।

‘देव्या होतार’ (५) इति वक्तव्यम् । ‘देव्यौ होतारौ’ इति
देव्यौ होतारौ अयम- शब्दसमाधिः । ‘अयं चाग्निरसौ च मध्यमः’

अग्निरसौ च मध्यमः इत्यभिधेयवचनम् । तयोरेषा प्राधान्यस्तुतिः
‘भवति’ ॥ ११ ॥

देव्या होतारा प्रथमा सुवाचा विधाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ।
प्रचोदयन्ता विदधेपु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्तां (ऋ०
सं० १०।११०।७) ॥ देव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्दिष्टौ यज्ञं
मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूरुष्यां
दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तां तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यस्तासामेषा
भवति ॥ १२ ॥

- १ द. झ. ट. ठ. ड. पुनर्बर्णयन्त्यग्रे. २ द. . आहुतिरनक्त्याग्नेन; घ.
७५ आहुति अग्निं नक्त्याग्नेन अग्निं ते एते; च. आहुति नक्त्याग्नेन रक्त्याग्नेन
अग्निः; ७. आहुति नक्त्याग्नेन रक्त्याग्नेन अग्निः; ठ. ड. आहुति अग्निमनक्त्या-
ग्नेन. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इव यजने यः; च. इव यं यजते. ४ च.
‘यथा योषणे नि’ जी. ५ द. झ. ट. शुक्लपेशसम्, च. शुक्लपेशसम् मं स.
६ क. ख. ८ (११), ग. १०; ठ. ड. ‘वति’ इति निरुद्धटीकायामुत्तरप-
दके द्वितीयाध्याये एकादशः मण्डः (द. २२५।१२ मण्डः), च. वर्जितमण्डो
११ नास्ति. ७ क. ख. ९ (१२), छ. १३; त. ६-१.

दैव्या होतारोऽति । यावेतौ दैव्यौ होतासौ । देवेषु भवौ दैव्यौ । देवावेव या

दैव्यौ होतासौ दैव्याविति स्मार्थ एव तद्धितः । मनुष्यहो-
तारौ होतृभैत्रावरुणाक्रमेण्य । दैव्यौ होताराविति

विशेषणम् । कौ पुनस्तौ । होतासौ आहोतारौ देवानाम् । वाय्वग्नी ।

किंलक्षणौ । प्रथमौ मुख्यौ मनुष्यहोतारावपेक्ष्य सुवाचां प्रशस्तत्वाच्च ५

मुस्तुती मिमाना यज्ञं यज्ञभिर्मातारौ नित्यं मनुष्यो मनुष्यस्य यज्ञच्च

यजनाय प्रचोदयन्तौ प्रचोदयमानौ विदधेयु यज्ञेषु कारु कर्तारौ

ऋत्विजौ । नानप्रिको यज्ञोऽस्तात्यग्निर्निर्मिमीते । न चासावनुपपन्नातो

वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमीते । विज्ञायते हि ' तस्मादेव ननुपपन्नातो

ज्वलति ' (शत० ब्रा० ११।८।३।७) इति । स एव भैत्रावरुणो वायु- १०

रमेहोतृवदधिपज्ञे वर्तमानस्य नित्यं चोदयिता तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मणः ।

तावेव देवानामाहोतारुबुध्येते । यावेतावेवं प्रचोदयन्तौ विदधेयु यज्ञेषु

कारु कर्तारौ मनुष्यहोतारनुग्रहस्य नित्यं स्वाधिकारकर्मानुग्रहसंनिधानात्

येष्वाचना दिशि ज्योतिराहवनीयाह्वं प्रणीयते प्रदिक्षा मन्त्रेण

' माचीमनु प्रदिशं प्रेहि ' इति । अनेन त्रिविधाकथप्रदेशेन वा ' प्राञ्चमुद- १५

रन्ति ' (भैत्रा० सं० १।६।५) इति । एतत्प्रणीय नित्यं यष्टव्यमित्ये-

वमर्थं प्रदिशन्तौ आज्ञापयन्तांविधौ यौ नित्यमवियोगेन सम्भावतो यज्ञो-

पकारे वर्तमानौ तौ माग्नेयं वर्ततामित्येवमाह्वातमध्याहृत्य समाप्यते

निराह्वातत्वात्मन्त्रस्य ।

' तिस्रो देव्यः ' (१०) इति प्रहस्य । ताः पुनरेताः ' तिस्रः एव ३०

१ च. दैव्यौ हो० व्या; ज. दैव्यौ हो. २ ग. 'ताराविति' । या०; च. ज.
'ताराविति । या०. ३ च. दैव्यौ. ४ क. रा. च. सं. दैव्यौ. ५ ग. ज. 'होता-
रावपेक्ष्य दैव्यौ होतासौ होतृभैत्रावरुणौ विशेषणम्, च. 'होतारावपेक्ष्य दैव्यौ'
होतारौ (इति) होतृभैत्रावरुणौ विशेषणम्. ६ ट. ड. मुख्यौ. ७ क. रा. च. सं.
ट. ठ. ड. 'यन्ता. ८ ग. ज. 'घानात् आहोतौ; ९. 'घानाद्विदित्य' । घा.
'घावृद्धौत् । य०; ट. 'घाना - य० दानात्, ट. ड. 'पापा । य०. १ क. रा.
घ. ट. ठ. ड. यद्वेदव्या; च. य० व्या० देव. १० ग. च. 'प्रहिनि; च. 'प्रहि० दे.
११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'क्षेनानेन वा'; च. 'क्षेनं वा' नानेन.

देव्यः । प्रथमेया ताः निराह । तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् ।
 'तोसामेया भवति' प्राधान्यस्तुतिः ॥ १२ ॥

- आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विष्णो मनुष्यदिह चेतयन्ती ।
 ५ तिस्रो देवीर्वहिरिदं स्योनं सरस्वती स्वपंसः सदन्तु (ऋ० सं०
 १०।११०।८) ॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य
 भा इदां च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो वहिरिदं सुखं
 सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति नैरुक्ता-
 स्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिर्कर्मणस्त्वेक्षमेर्वा स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा
 १० भवति ॥ १३ ॥

- ‘आ नो यज्ञं भारती’ इति । आभिमुख्येनास्माकं यज्ञमागच्छतु । का
 पुनरसाविति । भारती । भरत आदित्यः सर्वभूतान्युदकेन विमर्शति ।
 १५ तिस्रो देव्यः तस्य स्वभूता भाः दक्षिणः । कथमैतु । तूर्यं
 क्षिप्रम् । इत्ये च पृथिवीस्थाना । ‘इहेवेदेया
 वसुमत्या’ (मैत्रा० सं० ४।१३।८) इत्यनुयायेषु उक्तीतसामर्थ्यापार्थिव-
 त्वम् । तूर्यं मनुष्यवत् इह कर्मणि चेतयन्ती । यथा मनुष्येण मनुष्य
 आहूतो भोक्तुमर्हन्मान आगच्छेत्क्षिप्रमेवमागच्छतु सा ममेह कर्मणि

- १ च मंगे नीतिं या ता निराह । तिस्र इ. २ ग ज ‘तिस्र इति’ नास्ति.
 २० ३ च. ‘वेदिता’ (वी) ४ च. ‘शब्दस्य’ । तासां विशेषणम्. ५ क. ख. १
 (१२), ग. १२; ठ इति निम्न ३० द्वितीयां द्वादशः सप्तः, ड. इति निरुक्त-
 भाष्ये १२ सप्तः, च. वर्ज्यमिनेष्वष्टौ नास्ति. ६ क ख. छ. त. द. इला. ७ छ.
 ‘मंगरक्ष’ सप्त; त. द. ‘मंगरक्ष’. ८ क. ख. १० (१२), छ. १४, त.
 व १०. ९ ग. ‘इति’ । आ; ठ. ड. ‘यद्विनि. आभि.’ १० क. स. प. स.
 २. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति; ‘भवीति’ ति. ११ क. ख. ग. च. ज. च. स. इला.
 १९ क. ख. ग. च. अ. प. स. ‘वेदवा. १२ व. ख. स. स. ट. उ. ‘वत्वात्;
 २० च. वदन्’ एतत्

हविर्भोक्तव्यमित्येवमर्थं जानाना । सरस्वती च मध्यमस्थानैव चेतयन्ती ।
आगच्छतु । ता एतास्तिस्रोऽपि देव्यः स्वपसः सुकर्माणः अस्मिन्कर्मणि
इदं बर्हिः स्योनं प्राप्य एतस्मिन् औसीदन्त्वित्येतदाशास्महे ।

‘ त्वष्टा ’ (११) इति वक्तव्यम् । अत्र तूर्णशब्दश्चिप्रवाचिनः पूर्वप-

त्वष्टाशब्दस्य श्रोतेरुत्तरपदम् । क्षिप्रं व्याप्नोति यदनेन ५
व्युत्पत्तिः व्याप्तव्यं भवति । ‘ त्विषेर्वा ’ धातोर्द्वयर्थस्य ।
वृद्ध एव नित्यमसौ देवतात्वात् । ‘ त्विषतेर्वा
स्यात् ’ क्रियासामान्यमात्रवाचिन उत्सृष्टतनुकरणस्वार्थस्य । ‘ तस्यैवा’
प्राधान्यस्तुतिः ‘ भवति ’ ॥ १३ ॥

१०

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपि शब्दबन्धानि विधा ।
तमथ होतारिपितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान्
(ऋ० सं० १० । ११० । ९) ॥ य इमे द्यावापृथिव्यौ जन-
यित्रीरूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमथ होतारिपितो यजीयान्दे-
वं त्वष्टारमिह यज विद्वान्माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने १५
समाभ्रातोऽग्निरिति शकपूणिस्तस्यैवा परा भवति ॥ १४ ॥

‘ य इमे द्यावापृथिवी ’ इति । यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिव्यौ

त्वष्टा सर्वेषां भूतानां जनयित्री रूपैः नानाविधैः अक-
रोत् भूतानि च सर्वाणि । अथवा । रूपैरिति १०

कर्तृत्वानया तृतीयया लक्ष्यते । तत्तद्रूपमास्थाय यैः त्वष्टा द्यावापृथिव्यावक-

१ ग. ज. ‘ भोक्तव्य ’; च. ‘ भोक्तव्य ’ न. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
मध्यस्था ३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ स्थानैवमेव; च. स्थानैव ’ ४ मेव.
५ ग. ज. ठ. ड. ‘ इदं ’ नास्ति, च. ‘ भोक्ति ~ बर्हि ’ इदं. ५ ग. ज. णीदं; च.
‘ अस्मिन्सी ’ आ. ६ घ. ट. ड. तस्यते; झ. तत्त्वस्यते; ट. तस्य त्व. ७ क. २५
ख. १० (१३); ग. ११; ठ. ड. इतिनिरुक्तीकायामुत्तरपदके द्वितीयाध्याये त्रयो-
दशः खण्डः (ड. २ अध्याये १३ खण्डः). ८ छ. त. द. ‘ न्माध्यमक ’. ९ क. ख.
११ (१४); छ. १५; त. द. ११. १० ग. ज. ‘ इमे ’ नास्ति; च. ‘ त्वष्टा ~ या’
इमे. ११ क. ख. घ. ठ. ड. ‘ नानाविधैस्तेकप्रकारैरक ’; ग. ज. ‘ नानाविधैरक ’;
च. ‘ नानाविधैरक ’ स्तेकप्रकारे. १२ ग. ज. ‘ यः ’ नास्ति; च. ‘ स्थाप-
त्वष्टा ’ यः.

३३

रोक्षतानि च सर्वाणि । किं तस्य त्वष्टुः । तं देवम् इह अद्य एतस्मिन्नहनि
कर्मणि ये हे होतः यक्षि यज विद्वान् जानानो मयेदमवश्यं कर्तव्यमिति ।

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः । तत्र तावत् ' माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः '

५ कस्त्वष्टा आचार्याः । केचिन्नैरुक्ता एवं गम्यन्ते । माध्य-

मिकः इति संज्ञाप्रसिद्धिः । को हेतुः । ' मध्यमे

च स्थाने समाभ्यातः ' (निघ० ५ । ४ । २१) इति । किंच ।

माध्यमिक इति एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात् । कथम् । य इमे

नैरुक्ताः चात्पापृविद्यौ भूतानि च सर्वाण्यफरोक्तं देवं

१० संबोध्यते हे होतारिति मनुष्यहोत्रा । न चान्यः पार्थिवादमेहोतास्ति ।

तस्माद्यो यष्टा स पार्थिवो य इत्युक्ते स मध्यमस्त्वष्टेति । सत्यशिल्पवता-

द्वादशानामादि- माचार्यो देववर्धकिर्दक्षायणीपुत्रो द्वादशानामादि-

त्यानामन्यतम इत्ये- त्यानामन्यतम इत्ये-

१५ तिहासिकाः अयमेव ' अग्निरिति शाकपूणिः ' । कथम् ।

यत्तावत् ' मध्यमे च स्थाने समाभ्यातः ' इत्युक्ती-

रणम् । ' अयमप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाभ्यातः ' इति (निघ० ५ । ४ । २३)

अग्निरिति शाक- यपुनरेतत् ' व्यपदेशात् ' इति तदपि

पूणिः ममानभिद्रेणापि त्वष्ट्व्यपदेश इति ' त्वष्टा दध-

दिन्द्राय शुष्मम् ' (मैत्रा० सं० ३ । ११ ।

१) इति । अपि च । व्यपदेशे दान्यधमियसक्यमध्यवसातुम् । अनन्य-

त्वेऽपि हि व्यपदेशो भवति । तद्यथा । ' अग्निमग्न आवह ' (तै०

ब्रा० ३ । ५ । ४) इति । हे भगवन्नग्रे अग्निमावहेति व्यपदेशे

सत्यनन्यत्वम् । न हि पार्थिवादस्यः सूक्तभागवभिर्भागाग्निरस्ति योऽनेन

प्रसिद्धहोतृत्वाभिधानेनाहूयतेऽनेन यो । ' एवं महिमानमावह ' (तै० ब्रा०

२५ १ क. ख. घ. ङ. उ. ठ. ड. वा; च. चै० वा. २ ग. ज. मध्यमक०; ख. माध्यमक०. ३ ग. च. ज. माध्यमक०. ४ ग. ज. ' दिव्याना मन्य इत्ये०; च. ' दिव्याना मन्य ७ इ० तम. ५ क. ख. घ. ङ. उ. ठ. ड. ' कारणमेतत्; च. ' कारणमे० मेतत्. ६ ग. ज. प्रथमे. ७ च. त्वष्टा दशति० धदिन्द्राय शुष्ममि. ८ ग. ज. शुष्ममिन्द्रायति. ९ क. रा. घ. ङ. उ. ठ. ड. अग्रे भगवन्. १० च. ' बोदिन्द्रायोऽहूयमेत०. ११ ग. ज. ' नहूयतेऽनेन च; च. ' नाहूयते इत्यतः; ङ. ' नाहूयते इत्यतः, ड. ' नहूयते इत्यतः ' ने. १२ क. ख. ग. ज. घ. ङ. उ. ठ. ड. च; च. वा० च.

२ । ५ । ४) इति स्विष्टकृति विशेषेन्द्रास्मभेनात्मन त्मानं विधिवशा-
दाहानेन संस्पृश्य द्वैधं त्रैधमनेकधा वा यजति । अन्यद्वाभिनिर्वर्तयति । तद्व-
दिहापि कर्मात्मनः परो योऽस्य तैक्षणगुणयोग्यात्मा यदधिष्ठितः कर्मात्मा
सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति तमधिकृत्योच्यते ' त्वष्टा रूपाणि विकरोति '
इति । तदयमुच्यते मनुष्यहोत्रा ' यज त्वम् ' इति । एवं तावद्वयप-
देशः शक्यप्रतिसमाधानः । यत्पुनरुक्तं देशशिल्पीति तत्तद्वृणसामान्यादे-
वासावपि कौशलातिशयमपेक्ष्येत इत्यदोषः । यथा चाग्निरेव नाम्यस्तथा
विशिष्टतरङ्गिणा ' अपरा ' ऋक् ' भवति ' ॥ १४ ॥

५

आविष्टयो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे । २०
उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्मतीची सिंहं प्रति जोपयेते (ऋ०
सं० १ । १५ । ५) ॥ आविरावेदनाच्चस्यो वर्धते चारुरासु
चारु चरतेजिह्वां जिहीतेरूर्ध्वं उच्छिन्नो भवति स्वयंशा आत्म-
यशा उपस्थ उपस्थाने उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्मतीची सिंहं
प्रतिजोपयेते । द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा १५
अप्युक्ते सिंहं सहनं मत्स्यासेवेते ॥ १५ ॥

' आविष्टयो वर्धते ' इति । ' आविः ' प्रकाशः । स कस्मात् ।
' आनेदनात् ' । सर्वस्य प्रकाशनात् । तस्मात्
' तस्यैव त्वष्टुरन्या ' तस्य तनिता आविष्टयः । किंलक्षणः । २०
ऋक् चारु चरणशीलः अनवस्थितः । किं करोति ।
वर्धते । ऋ० असु क्रियासु प्रज्ञासु वा प्रसवाय । कस्य । जिह्माना कुटि-
लनेतसामपि मनुष्याणामप्येवमेषोर्ध्वमेव उज्जति । कुटिलानामप्यन्धना-

१ ग. ज. ' त्वमेवात्मनात्मना ' ; प. झ. ट. ठ. ड. ' त्वमेवायमात्मना ' ; २५
च. ' त्वमेवात्म ' यमा. २ क. ख. संस्पृश्य, ग. ज. संस्पृश्य; ख. ट. संस्पृश्य
रङ्. ३ ग. तैक्षण; च. ट. तैक्षणं तैक्षणक्रिया. ४ क. ख. १२ (१४);
ग. १५; ठ. ' वति ' इति वि० उ० ष० दि० १४, ड. ' वति इति निरुक्तटी-
कायासुतरपटके २ भाषे १४ खण्डः; च वर्जमितरेष्वङ्को नास्ति. ५ छ. त. द.
' प्रतीची सिंहं प्रतिजोपयेते ' नास्ति. ६ क. ख. १२ (१५), छ. १६ द्वितीयः
पादः, त. १२ अष्टमोऽध्यायद्वितीयः पादः; द. १२ । इति नैरुक्तस्य उत्तरार्धस्य
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः. ७ ग. इति । आ०. ८ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड.
तस्य; च. त्वष्टुं तस्यः

नाभकुटिल ऊर्ध्वमेवेति केचित् । एवमेव वर्धते । स्वयशाः आत्मयशाः
परमाधिन्य यशस्वी । उपस्थे उपस्थाने यत्रासावुपनतस्तिष्ठति आविष्टः ।

उभे के

योऽयमेवमादिगुणयुक्तस्तथा तस्य त्वष्टुः अग्नेः
जायमानादेव अपि बिभ्यतुः । के पुनस्ते ।

५

धावापृथिव्यौ

‘ धावापृथिव्याविति ’ । यथायमतिमहान् वर्धते
अवश्यमयमावा धरत्यतीति । ‘ अहोरात्रे इति वा ’ ।

अहोरात्रे

सकृदुपगच्छिते महत्त्वमानुपशाम्यत्यहोरात्रयो-
रथवत्त्वाभावः । तस्मात्ते अपि बिभ्यतुरपि

१०

अरणी वा

नामायमेवमतिप्रवृद्ध आवाभैत्यन्तमुच्छिन्न्योदिति । ‘ अरणी इति वा ’ ।

अवश्यमयमावा जातो यदा तदा धरतिवत्तोऽ-
रणी अपि बिभ्यतुः । एवं बिभ्यत्यौ किं कुरुतः ।

नान्या गतिरस्तीति प्रतीची नाम तं प्रसन्निते अभिमुखे सिंहं सहनम्
अभिमवनं प्रतिजोषेते प्रत्यासेवेते उपकारत्वेन कथं नामायमावा न
भस्मसात्कुर्यादिति । एषमयमेवामिह स्वष्टेति ॥ १५ ॥

१५

त्रयोदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः ॥

घनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्थैषा भवति ॥ १६ ॥

१०

‘ घनस्पतिः ’ (१२) अवसरप्राप्तः । स पुनरयमभिधेयतौऽभि-
धान्तश्च ‘ व्याख्यातः ’ ‘ एष हि वनानां पाता वा पाळविता वा ’
(नि० ८ । ३) इति । ‘ तस्थैषा भवति ’ ॥ १६ ॥

१ अ. ‘ नामाकुटिलः ’. २ अ. स्वयशाः + परं आत्मयशाः. ३ क. त. आशामन्यतरमु; ग. अ. घ. ठ. ड. आशामन्दनमनु; ख. ट. आशामन्य (ग्ये) तमेनु. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ स्थित्वाविति ’ ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जानो यनो यदा, ख. जातो + यदा यनो ६ घ. ट. पाची. म्पेन यथा; ग. अ. प्रतीची तमेनं देत्य, ठ. ड. मार्शनमेनं यर. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ काकात्वेन. ८ क. ख. १५ (१५), ग. १६; ख. वर्जमहो नास्ति. ९ ठ. ड. इति ज्यो. १० ठ. २ पादः । इति नि० ८० उ० दि० १५ खण्डः; ड. इति १५ खण्ड. ११ क. ख. १ (१६), छ. १७, त. द. १. १२ क. ख. १ (१६), ग. १७; ठ. ‘ वनि ’. इति नि० ८० दि० ध्याये दोदशः खण्डः । १३ १६, ड. ‘ वनि ’. इति नि० ८० दि० ध्याये दोदशः खण्डः.

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पापं क्रतुया हवीषि । वन-
स्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु इव्यं मधुना घृतेन (ऋ०
सं० १०।११०।१०) ॥ उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवाना-
मब्रह्मतामृतौ हवीषि काले काले वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरि-
रयेते त्रयः स्वदयन्तु इव्यं मधुना च घृतेन च । तत्को
वनस्पतिर्युष इति कार्त्थैवयोऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैवापरा
भवति ॥ १७ ॥

‘ उपावसृज त्मन्या समञ्जन्ति ’ । उपास्तिर्ष्य अवसृज एतत्प्राप्त्यं
वनस्पतिः पाथः । अनान्नितविशेषः । किमयमग्निर्वि । यूपो १०
बोध्यते उत यान्य एव कश्चिदिति । उतरेभ्य
वनस्पतिशब्दः प्रथमासवन्धाद्यरोक्ष इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषश्रे-
गात्प्रत्यक्षः कोऽप्यभिधीयत इति सुतरामनाश्रितविशेष इति विज्ञप्ताश्रेद-
मिन्यतः परं विचारयिष्यति ‘ तत्को वनस्पतिः ’ इति । त्मन्या समञ्जन्
आत्मना आत्मानम् अस्व पशोः समञ्जन् समभिन्यजदन् विशिष्टेन संस्का- १५
रेण स्वाधिकारसंबन्धिना देवानाम् एतत् पाथः अमम् एतत् अमुनैव
प्रकारेण क्रतुया कृतास्तौ काले काले यन्मासादौ हवीषि यैवान्पुन्यान्-
पात्र्यमभूतानि उपावसृज देवेभ्यो देहीति । किञ्च । वनस्पतिः शमिता
देवो अग्निरित्येते त्रयः । त्रिमहणोदेवशब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति ।
वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते असंदिग्धश्च देवोऽग्निरित्येते त्रयः २०
स्वदयन्तु स्वादुतामापादयन्तु । मधुना च उदकेन । प्रोक्षणाद्यभिप्रायम् ।
घृतेन च एतदस्माभिः संस्कृतं पाथ इत्येतदाश्रमहे ।

१ छ. त. उपव°. २ छ. त. द. 'त्मना मन्या स°'. ३ छ. त. द. काष्ठ
को °. ४ क. ल. २ (१७), छ. १, त. द. २. ५ ग. 'स्मिन्' । उ°;
ठ. द. उपावसृजेति. ६ ग. अ. घ. ड. ठ. ड. 'स्तिपावसृ°'; च. 'स्तिपा-
वसृ°' व्या. ७ क. ल. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वेन्नुष्यते. ८ ग. अ. 'नेतजा-
गितामुने'; च. 'मेनमेमुने' द. ९ क. अ. घ. ङ. ट. ड. ड. 'देवते एव अ°';
च. 'देवते - अ°' एद. १० ग. च. 'घृतेन तदुपा°'; च. 'घृतेन - तद°' वे. २८
१९

‘सक्यो वनस्पतिः’ इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् ‘यूपः’ इति
कार्यक्यः । कस्मात् । यस्माद्यद्येतस्यामना-
को वनस्पतिः । विच्छिन्नाऽन्नेर्विशेष आभिया तथाप्ययम्
यूप इति कार्यक्यः । अपरा यूपान्नाया भक्त्या संनिपत्य यूपः

५ अने यूपमभिधानेन संस्करोति (आध० श्रौ० ३।१) । तथा ॥ १७ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।
यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्तायद्वा सयो मातुरस्या उपस्थे (मैत्रा०
सं० ३।८।१) ॥ अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमानाः ।
१० वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्पसि द्रविणानि
च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः सयो मातुरस्या उपस्थे उपस्थाने-
भिरिति आकपूणिस्तस्थैषा परा भवति ॥ १८ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वर इति । विश्वामित्रस्याप्ययम् । ‘देव्यो वनस्पते’
१५ वनस्पतिः (मैत्रा० सं० ४।११।७) इति च । हे
यूप अञ्जन्ति त्वां प्रक्षयन्ति त्वाम् अन्निमयज-
मानाः । कः एतस्मिन् ध्वरे यते । किमिच्छन्तः । देवान् यष्टुं कामय-
मानाः । केन अञ्जन्ति हे वनस्पते यूप । मधुना दैव्येन । संश्रुतेन
घृतेनेत्यर्थः । देवानां यन्मधु । निष्ठाप्यते हि ‘देवानां मधु यदूर्ध्वम्’
२० (मैत्रा० सं० ३।९।३) इति । किमिच्छन्ति । यदूर्ध्वंस्तिष्ठाः ।
यस्मादक्षन्मधूर्ध्वं स्थास्पसि । अञ्जनादनन्तरमुपस्थिपश्यन्ति त्वाम् ।
भस्माद्य ते ययः मत्तुः अश्वाः गृध्रिव्या उपस्थे उपरि । श्वो निवामः

- १ य. च. ज. कायक्य. य. २. काण्डव ३ क. ल. प. ट. ट. ह.
‘वसन्तः’ न स्ति. च. दैव्येन ३ क. ल. प. ट. ट. ह. ‘तस्यामि-
२५ दामना’ च. तस्या- वना’ व्यापिश. ४ च. ल. प. ट. ट. ह. ‘आ यथा’
कारित. अस्ति. ५ क. ल. २ (१७), ग. १८, ठ. ‘यथा’ इति निर. ३०
दि० वनस्पति. ल. ह. ३. इति निर. कायक्यपट्ट २ व्यापि कामयः भस्म.
६ क. ल. प. ट. ट. व. ‘च’ न स्ति. ७ ठ. न द. यथास्ति ८ क. ल.
३ (१८), ठ. १९, ग. ट. ३. ९ ग. इति ‘वि’ इति. ८. नेति १० क. ल.
२० य. ट. ३. ह. ‘यं’ इति ३० ‘देव’ च. ‘देव’ इति ३० ‘देव’ इति.

स्थैर्यार्थमनटेः तस्मादवश्यमूर्ध्वः स्थास्यति । तथा स्थित्वा पशुधारणसमर्थः
प्रभामाक्रियापूर्वकं ग्रावयित्वा तद्द्वारेण तत्फलानि द्रविणानि च अव-
श्यमस्मभ्यं दास्यसीत्यतः समञ्जन्ति । एवमस्मिन् समञ्जने यूपे वनस्प-
तिशब्दः प्रयुक्तः । तस्माद्यूपो वनस्पतिरिति ।

‘अग्निरिति शाकपूणिः’ । कस्मात् । इहापि ‘उपावसन्’ इत्य-

अग्निरिति शाक- स्नानाविष्कृतवनस्पतिशब्दार्थनाद्वैततु यूपपरः ।
पूणिः परास्य हविर्वहनलिङ्गलिङ्गिता पुरोरण्यजतौ
संनिपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्दनामिधायिका श्रुतम-
वति । तद्यथा ॥ १८ ॥

‘देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्धम् । प्रद-
क्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभीरजिष्ठैः (मैत्रा०
सं० ४ । १३ । ७) ॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं
ऋतपर्णापि वीपमार्थे स्याद्विरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्धं पुरा-
णस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभीरजिष्ठैर्ऋतमै-
रजस्वलतमैः प्रपिष्टतमैरिति वा तस्यैवापरा भवति ॥ १९ ॥’

देवेभ्यो वनस्पते इति । हे वनस्पते आग्ने हिरण्योपमपर्णज-
वित देवेभ्यो हवींषि वक्षि वह । कथमिति ।
अस्यामुचि वन- प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वहनधर्म-
स्पतिरग्निः स्तेन पितृधर्मविपरीतेन । कथं वह । रशनया
नियूय निब्रूय मुनिपुणम् । यथा न किञ्चिदप्यत्र हविरनवेक्षितं प्रधेदे-

२०

२५

२०

१ ग. ज. मवर. २ ग. ज. पूर्वोद्भावायेतत्वात् तदा, 'च. पूर्वोद्भावायेतत्वात्
दा'. ३ ग. ज. 'यत्वात्यरो यूप'. ४ क. ख. ३ (१८), ग. १९, ड. 'यथा ।
इति निरु० दि० १८ खण्डः, ऊ. 'यथा' इति निरुक्तटीकायामुत्तरपटके ९ प्याये
१९ खण्डः, च. यार्थे भिरोष्वङो नास्ति ५ ऊ. थ. घ. ठ. ड. तमैरतपार्थ'. ६ क.
ख. ४ (१९), छ. ५०, त. द. ४, ७ य. इति । दे; घ. २. ख. ड.
इति । वक्षिणस्यार्थः । हे. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'क्षिणं धूमभूतेन व'; घ.
'क्षित - प्र' धूमभूतेन. ९ ग. ज. ठ. ड. 'प्रयेत तथो, च. 'प्रयेतयेत', ट.
प्रयेत' इये.

तथा । अपि च । ऋतस्य यज्ञस्य पथिभी रजिष्ठैः । य' एव प्रसिद्धाः
 पग्धानो यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान्प्रति । अजुम्योऽपि अजुतमैः । यैः
 फालोः नातिर्हयेत । रजस्वलतमैर्वा अत्यर्थमुदकवद्भिः । ते हि पथि-
 कानां सुस्रोः । प्रपिष्टतमैरिति सुरूपतमैः प्रहृततमस्केयैः असंमोहः
 ५ स्याद्द्रष्टतस्तेः बह । न च पुनरविदिते कर्मणि त्वां नियुज्यहे । यतो
 मूमः । प्रदिवस्ते अर्थम् । चिरंतनमेतं ते अर्थं हविर्वहनाधिकारलक्षणं
 विद्यः । 'अयं यो होता' इत्येवमादिमन्त्रेभ्यः 'देवा दधिरे हव्यवा-
 हम्' (ऋ० सं० १०-५२-३) इति । अतो मूमहे बहेति ।
 एवमेतस्मिन्मन्त्रे हविर्वहनैर्योगाद्गन्तव्यतिसादस्याग्निरभिधेयः ।

३० अथ 'एया' । वनस्पतेरग्रेः 'एयापसा अर्थेति' । सा पुनः किम-
 र्थमिति । प्राथोक्त्युपदर्शनार्थं बहुषु मन्त्रेष्वभिर्वनस्पतिरिति ॥ १९ ॥

वनस्पते रक्षनयां नियुयं पिष्टानमया वयुनानि विद्वान् ।
 १५ वैह देवत्रा दिधिषो हवींषि म च दातारममृतेषु बोधः (मैत्रा०
 सं० ४ । १३ । ७) ॥ वनस्पते रक्षनया नियुयं सुरूपतमया
 वयुनानि विद्वान्प्रज्ञानानि ममान्वह देवान्यग्रे दातुर्देवीषि
 मग्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहोति
 वा स्वा वागाहोति वा स्वं माहोति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा
 तासामेषा भवति ॥ २० ॥

२०

वनस्पते रक्षनया नियुयति । वनस्पतेरेव ह्याग्रा (मैत्रा० सं०

१ च. सु०. सा. २ क. ल. प. ट. ठ. ड. विनियु; अ. - नियुं वि.
 २ क. ल. प. ट. ठ. ड. 'वैहनमयो', अ. 'वहनया' ल. ४ क. ल. प. ठ.
 ड. ड. आग्रवाति. ५ क. ल. ४ (१९), ग. २०; उ. 'तिनि । इति त्रिंश-
 दीकाध्यायपरच्छेदे २ 'अग्रे १९ लच्छेदः; अ. वर्मस्तिथ्यहो नास्ति. ६ क. ल. उ.
 ग. व. वाहा. ७ क. ल. १ (२०); छ २१; त. २-५. ८ ग. 'देति' ।

१७ १; उ. ड. 'दातयेति.

४ । १३ । ७) । हे वनस्पते रंजनया प्रियतमया सुख्यतमया अत्यर्थं इदमया

हविर्वहनात् वन- एवमादिगुणयुक्तया रंजनया नियूय अप्रवृत्त-
स्पतिरग्निः नाय निवस्य वयनानि स्वाधिकारयुक्तानि प्रह्म-
नानि अस्मदुपकाराय विद्वान् जानानो यद्

एतानि अस्मत्प्रेतानि हवींषि अन्य दिधिषोः दातुः यजमानस्य अभिमत्- ५

फलप्राप्तये देवप्रा देवान् प्रति । प्रदातारम् अमृतेषु योचः प्रयोचः ।

कथयस्वैनं दातारम् अमृतेषु देवेषु अमुना यजमानेनैतानि हवींषि प्रत्तानि ।

एवमाभिर्वनस्पतिः ।

यापुनरेतदुक्तं यूपज्जनीयायां 'यूपे वनस्पतिशब्दः' (निरु०

८ । १७) इति । अत्र ब्रूमः । अग्निरेवासी यूपान्तर्गतो यूपस्मना १०

यूपज्जनीयायामुचि वर्तमानो यूपज्जनीयायां वनस्पतिशब्देनोच्यते ।

अपि वनस्पतिरग्निरेव तदुक्तम् 'एष हि वनानां पाता पालयिता वा' (निरु० ८ । ३) इति । यस्मादन्तर्गतो

वनानां वनानि न दहति तस्मादेव वनस्पतिः । उक्तं च 'योऽयमृ- १५

षीसे पृथिव्यामग्निरन्तरोषधिवनस्पतिष्वधु तमुन्मिष्यथुः सर्वगणं सर्वना-

मानम्' (निरु० ६ । ३६) इति । सोऽयमग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देन

यूपमभिधानेन वनस्पतिरभिधेय इत्यदोषः ।

अपरे पुनः 'अञ्जन्ति त्वाम्' इत्यधिपज्ञात्पृथक्त्वेनाग्निदेवतमुत्प्राप्य
शःकपूणिमत्तेनाग्निपरत्वमेव वर्णयन्ति । यदाध्यधियज्ञेऽस्य यज्ञाङ्गाभिवाद-
स्तथापि नाग्निदेवतमग्निमभिधातुमस्याः परेहीयते सौमर्ध्यं मन्त्रार्थे इति । २०

तस्या ऋचोऽग्नि- तत्कथम् । अञ्जन्ति त्वामप्यरे देवदन्तः । 'हे

परस्वेनार्थयोजना भगवन्मग्ने अञ्जन्ति त्वाम् औपारायाभिराहु-

तिभिः अप्यरे यज्ञे देवदन्तः देवान्कामयमानाः

यस्मात्तुमूर्धः स्थास्यसि ज्वलिष्यसि । यच्च ते क्षयो मातुः वेद्याः उपस्थे २५

उपस्थाने उपरि उत्तरेवेद्याः क्षयो निरासः कृतस्तत्रोपज्वलिजः द्रविणानि

धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्मात्तुमवश्यं दास्यतीत्यतस्त्वामाहुतिभि-

रञ्जन्ति ।

काथ्येयपक्षेऽपि 'देवेभ्यो यनस्पते' 'यनस्पते रक्षनया नियूय'

'देवेभ्यो यनस्पते'
'यनस्पते रक्षनया नि-
यूय' इत्यनयोर्भेदोः
यूपार्थे योजना

इत्यनयोरर्थयोजना । हे यनस्पते यानस्पत्य यूप
त्वमुष्णसे हिरण्यपर्णं ऋतपर्णं वह एतानि
हवींषि । अनुत्थिते त्वयि नैतानि उह्यन्त इति
रमेवैषां बोद्धेति प्रतीमहे । कथं च पुनर्बह ।
प्रदक्षिणित् । यथेतानि बोद्धव्यान्यावि र्यस्यन्ते तेन

विधिना रक्षनया एतया त्रिवृता नियूय परिधीय त्वमात्मानम् । ऋतस्य यज्ञस्य
ये पन्थानः रजिष्ठा । प्रदिशः चिरंतन एवायमर्थस्त्वया हवींषि बोद्ध-
व्यानीति । विज्ञायते च 'यूपेन वा आहुतयः' स्वर्गं लोकं यति' ।

१० (मैत्रा० सं० ४ । ८ । ८') इति । यनस्पते रक्षनया नियूय । हे
यनस्पत्य यूप रक्षनया पिष्टतमया सुस्तपतमया त्रिवृता नियूय परिधीय
त्वमात्मानं वह एतानि - हवींषि स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञेयानि प्रजानन्
देवत्रा च देवाप्रति दिधिषोः हविर्दातुः अर्थसिद्धये । प्रब्रूहि च एनं दातारम्
अमृतेषु देवेभ्यिति ।

१५ 'स्वाहाकृतयः' (१३) वेक्तव्या । काः पुनस्ताः स्वाहाकृतयः ।
या यागार्थमाहूयोत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण सक्रियन्ते ताः
स्वाहाकृतयः । ननु 'सद्यो जातः' (ऋ० सं० १० । ११० ।
११) इत्याग्नेयो मन्त्रः । सत्यमाग्नेर्भेः शौनकस्य । तथापि
स्वाहाकृतयः समाम्नाताः । किं कारणम् । 'सद्यो जातः' ।

२० १ ग. अ. ज. काथ्यम्. २ ग. अ. हनपर्ण. ३ ग. अ. समुत्थिते. ४ क. स.
ग. अ. 'पर्वस्यभेदेन, च. 'पर्वस्यभेदे' स्थिते. ५ ग. अ. तृशता, च. त्रिवृता
त्रि. ६ क. स. घ. ट. ठ. यनस्पते यनस्पत्य, च. यनस्पत्य 'यूप' ते यानस्पत्य.
७ क. स. घ. ठ. ठ. मरुतानि. ८ घ. यज्ञेयानि, च. यज्ञेयानि शाना. ९ क.
स. घ. ठ. ठ. 'च' नास्ति, च. च. १ क. स. घ. ठ. ठ. निर्वेक. च. वेक.
१०. निर्वे १० क. स. घ. ट. ठ. ठ. 'देवो मन्त्रः १०', च. 'देव. - शौ' मन्त्रः.

यद्यपि 'सद्यो जात'
इति मन्त्र आग्नेयः इत्यनुद्व्याप्तेः स्तुतिमन्त्रे 'स्वाहाकृतं हवि-
तथापि 'स्वाहाकृतं रदन्तु देवा' इति संप्रदानम् । तत्र
हविरदन्तु देवा' इति देवता संप्रदानमिति स्वाहाकृतय समा-
मन्त्रान्ते श्रवणात् स्नाता नामि रिति ।
स्वाहाकृतय. समा- स्नाता नामिः

१

अथ स्वाहाकृतयः 'कस्मात् । स्वाहा स्वाहेत्यनुकीर्तनेनासामुत्तमस्य
प्रणजस्य प्रेयसस्त्वरः क्रियत इति स्वाहाकृतय । अथ 'स्वाहा'
इति तत् कस्मात् । सुष्ठु 'आह इति वा' । यदेव संप्रदानदेवतायै 'किंचि-
दायस्य' इत्यनेन मन्त्रेणाह 'तुभ्यमिदम्' इति तदेव 'सु आह'
शोभनमाह । एतस्य 'सु' पूर्वपदम् 'आह' इत्युत्तरपदम् ।
'स्वाहा' शब्दस्य अथवा । इदमप्यङ्गाक्षणानुगत निर्वचनम् ।
व्युत्पत्त्यः 'स्वा वागाहेति' । विज्ञायते हि । 'त स्वा
वागभ्यवदन्मुहुर्वाति' । तस्वाहाकारस्य जन्म' १५
(मैत्रा० सं० १ । ८ । १) इति । अत्र च स्वशब्द पूर्वपदमुत्तरपद
तथैव । अथ 'वा' स्व प्राहेति । को विज्ञेय पूर्वस्मात् । पूर्वपदस्य कार-
काभ्यत्वम् । स्वा वागाहेति कर्त्तरि स्व प्राहेति कर्मणि । प्रपूर्वं चोत्तरपदं
प्रकर्षयित्वा 'स्वाकृतं हविर्जुहोति इति' । यदनेनेह हविर्जुहोतीति
तदेव सुष्टुपाद्य यथाभिधानमग्नौ जुहोति । इति प्रधानोऽत्र निर्देशः । १०
'तासामेवा भजति' स्वाहाकृतीनाम् ॥ २० ॥

सद्यो जातो व्यभिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य
होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ० सं०
१० । ११० । ११) ॥ सद्यो जायमानो निरभिमीत यज्ञमग्निर्देवा- १५
नामभवत्पुरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचास्य स्वाहाकृतं

१ क. स. घ. च. ड. ठ. स्तुतिमन्त्रे. २ प. ड. ठ. देवाः ३ १ य अ.
वागभ्यवदन्तु. ४ क. स. घ. ड. ठ. 'यदेत्येव का'. ५ क. स. घ. ड. ठ. जुहो
तीति हवि'. ६ क. स. घ. (२०), ग. २१, ठ. 'तीति' इति निरुक्तं उ.
दि० २० खण्ड, च. च. निरभिमीत इति नास्ति.

१०

हविरदन्तु देवा ईतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ता अथ किं देवताः
प्रयाजानुयाजा आप्रेया इत्येके ॥ २१ ॥

‘सद्यो जातः’ इति । योऽयमग्निः सद्यो जातो जायमानः अनन्तरमेव
व्यभिधीत यज्ञं निर्वर्तयति यज्ञम् । यश्च जातमात्र एव अग्निः देवानाम् अभ-
वत् पुरोगाः पुरोगाभी अप्रतोगाभी प्राधान्येन ।
स्वाहाकृतयः सर्वे होतुः देवानामाहातुः प्रदिशि प्राप्या
दिशि भूतस्य गतस्य प्रणीतस्योत्तरवेदिकत्वेन वाचि आस्थे । वाचस्यस्यास्य-
मेवापेक्ष्य । स्वाहाकृतं स्वाहा करवता मन्त्रेण प्रक्षिप्तं हविः एतदाज्यम्

१० अदन्तु पिबन्तु देवाः स्वाहाकृतयः इति ।

इतिकरणोऽधिकारसमाख्यर्थः प्रदर्शनार्थो वा । एता एदैकादश,
एवमेता एकादश आप्रीदेवता अनुक्रान्ता इत्याद्याः । ननु द्वादश
आप्रीदेवताः यासामनुकीर्तनम् । सत्यम् । अनुक्रान्ता द्वा-
दश । तास्तु एकादश वनस्पत्यन्तो यासामिह

१५ विचारः । न तु स्वाहाकृतिषु विचारोऽस्ति । तत्तदेवतासंस्कारपरैरत्वादुत्त-
मस्य प्रयाजस्य यजतो एकादशग्रहणादेकादशप्रयाजविषय एवोत्तरो
विचार इत्याचार्याभिप्रायो गम्यते । ततः किम् । यद्यनुक्रान्तास्मान्
प्रति विचारो वर्तते । ननु विचारितमेव ‘यज्ञेन इति फार्थिक्योऽ-
ग्निरिति शाकपृणिः’ (निरु० ८ । ५) इत्येवमादि । सत्यम् । विचा-
२० रितमेतत् । स तु प्रत्येकमाप्रीदेवतापदेन विचारः । अयं तु सामान्यप्रक-
रणगत औसाभेव विचारोऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थः । निश्चितेन हि

१ ड. घ. ध. ट. ‘देवा यजन्तीतीमा’. २ क. ख. ६ (२१); छ. २९
न. व. ६. ३ ग. इति. ४ क. ख. घ. ट. तस्यस्य हो; ५. ताप
‘हो’ अस्थ. ५ ग. अ. तस्योत्तर. ६ घ. ट. ठ. द्वादशानामासामनु; ७.
२५ द्वादशानामासामनु नामा. ७ ग. अ. सत्यमनुक्रान्तानां ता एकादश. ८. तस्य तु
अनुक्रान्तानां द्वादश यासामिनुकीर्तनं ता. ८ घ. ता ~ ए. ९ ग.
अ. ‘वनस्पत्यः । न तु’. १० ग. अ. ‘पदत्वा’. ११ ग. अ. यजते । १२. घ.
यजते । १३ ती. १२ ग. अ. क्रान्ताः प्रति; १४ क्रान्तास्मान्. १२ ग. घ. ग.
कायकः. १४ क. ख. घ. ट. ठ. सामान्यं य, घ. सामान्यं य. १५ क.
२० ख. घ. ट. ठ. ‘गन्धर्वा’, घ. गन्धर्वा आ.

व्यवस्थितेन विधिना भवितव्यम् । अधियज्ञे यजती देवताभ्यान्क्रम वध्र-
वणात्तदेतद्विषयमनिश्चितम् ।

‘अथ’ इति । विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचारमधिकृत्यो-
पोद्धन्ति ‘अथ किं देवताः प्रयाजाः’ इति ।
किं देवताः का प्रयाजेषु देवतेति । प्रयाजा इति आधुता-
प्रयाजाः दिर्यजमानोपस्थानान्तः क्रियाकलाप उच्यते ।
प्रयाजेषु ह्युपमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् । कुतः संशयः । नानादेवता एव
प्रयाजप्रवादाः । आग्नेया वषट्कारेण संबन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जनो
विशेषभावः । एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कार्थव्यशकपूण्योः ।
तस्माद् व्यवस्थप्यत इति ।

‘कथं नानादेवताः प्रवादा इति । तत्र तावत् ‘आग्नेया इत्येके’ ।
आग्नेया इत्येके कुतः । ‘आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः’
इति च ब्राह्मणम् । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे सौची-
केनाग्निना विश्वेश देवैः परस्परसंगादे दृष्टे ऋचौ । स हि किञ्च ‘सौची कोऽ-
ग्निर्विश्वेदेवैः सह समूदे । ते तमुचुरहि नो हवींषि बहेति । स तानुवाच
यज्ञे भागो मेऽस्त्विति । ते तं प्रत्यञ्चुर्बृणीष्वेति । सोऽनयर्चा वने ॥ २१ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषां दत्त भागम् ।
घृतं चापां पुरुषं चौपधीनामग्रेथ दीर्घमायुरस्तु देवाः (ऋ० सं०
१० । ५१ । ८) ॥ तर्वा प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्ज-
स्वन्तो हविषां सन्तु भागाः । तवामि यज्ञोऽयमस्तु सर्व-
स्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशयतेस्रः (ऋ० सं० १० । ५१ । ९)
आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दो-
देवता इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च

१ ग. ज. यजने. २ ग. ज. प्रयाजवादाः. ३ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. विरे-
वभावः. ४ ग. ख. ज. कायक्य, घ. ट. काट्टक्य. ५ क. ख. घ. ट. ठ.
‘वताः प्रयजमव दा’. ६ घ. ख. ट. घ. ‘एत स’. ७ घ. तिव्येदे; ठ. विव्येध
देव. ८ क. ख. ६ (२१), ग २२, ठ. इति निरुक्तटीकायां गुणादृक्के
द्वितीयाध्याये एकविंशतिः खण्डः, च वर्जमिनेरेषां नार्ति. ९ ट. २.

- ब्राह्मणमृतदेवता इत्यपरमृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति
 अ ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनु-
 याजाः (अत० ब्रा० ११ । २ । ६ । २७ ॥ कौपी० ब्रा०
 ७ । १) इति च ब्राह्मणमात्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजाः
 ५ मैत्रा अनुयाजाः (तैत्ति० सं० ६ । १ । ५) इति च ब्राह्मण-
 माग्नेया इति तु स्थितिर्भाक्तिमात्रमितरत्तिकमर्थं पुनरिदमुच्यते
 यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपट्करिष्यन्निति इ
 विज्ञायते (ऐ० ब्रा० ११ । ८) । तान्येतान्येकादशाग्नी-
 सूक्तानि तेषां वासिष्ठमात्रेण वाध्वश्च गात्समदमिति नौराशंस-
 १० वन्ति मैत्रातिथं दीर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनून-
 पाद्वन्ति तनूनपाद्वन्ति ॥ २२ ॥

- प्रयाजानुयाजा आग्ने- प्रयाजान् मे अनुयाजाधेति । हे विधेदेवाः
 मा इत्यर्थे आचौ प्रयाजान् मम केवलान् अनन्यदेवतासंपृक्तान् ।
 १५ आग्निः प्रयाजानु- अपवा । निरवशोपान् । ऊर्जहन्तः । सवन्तः
 याजादि देवाभ्यपान् सर्वस्य हविषः अवधार्य दत्तं मागं
 यज्ञे । घृतं चापां विवेपमहं प्रथममाग-
 भागे । पुरुषं चैषधीनाम् औपधिमयानां च हविषा मम पुरुषं पुरोडाशम् ।
 एवं नित्यं भागः स्यात् । ममाग्नेः हे देवाः दीर्घमायुरस्तु । यथा मम पूर्वं
 २० धातरो हविर्वहन्तो वपट्कारप्रवृक्णा ममुनीहं तथा मृषीपेलभिप्रायः ।
 तत्र पूर्वोऽनयः प्रगद्यन् देवेभ्यो वहन्तः तान् वपट्कारः प्रैवृत्तेति ।
 एवमुक्तास्तेऽनयोत्तरयर्चानुजज्ञिरे तस्य तं भागम् । तव प्रयोजना अनु-

१ ङ. थ. घ. ठ. 'याजा अनवोऽनुयाजा इति अ ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं
 पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनु' २ ङ. थ. घ. ठ. प्राणा वा अनु' ३ ङ. थ. घ.
 अपाना वा अनु ४ त. 'नै' ना; घ. 'नरा' ५ क. ख. ग (२२); त. द. ७.
 ६ म. 'अग्नि' हे' ७ ख. 'और' ८ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. नित्यं मम
 भागः ९ क. ख. घणः; ख. ट. तत्रैव भागः १० ग. अ. शाङ्कतयेति, ख. प्रा-
 १८ कते' अने; ट. पाटुर्केति' अदि. ११ ठ. प्रयाजा इति । यथा'.

याजाश्च केवल ऊर्जश्चन्तो हविषः सन्तु भागाः । यथा स्वयोक्तम् ।

ते याचितं सर्व- अपि च किं बहुना । तवान्ते यज्ञोऽयमस्तु
मग्नये ददुः सर्वः । त्वदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु ।
किञ्च । तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः । प्रदि-

शोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव । दिग्भिवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्तामित्यर्थः ।
एवं तावदाग्नेयाः ।

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तं तदनुप्रदर्शयते । ' छन्दोदे-

नानादेवता इत्यपरे यताः ' इत्येवमादि । तत्कोऽत्र निश्चयः ।
' अग्नेया इति तु स्थितिः ' । तुशब्दोऽन्य-

प्रवादनिवृत्त्यर्थः । केन विशेषहेतुनाग्नेयत्वमदभिप्रेतम् । ब्राह्मणं मन्त्रश्चोम- १०

आग्नेया इति तु यमाग्नेयत्वे । ब्राह्मणान्येव केवलान्यन्यदेवतात्वे ।
स्थितिः एतस्माद्विशेषहेतोरवादीधरौम आग्नेया इति ।

अथ किमन्यदनृतमवेति । ' भक्तिमात्रमितरत् ' छन्दोदेवता
इत्येवमादि । तदुक्तम् । ' बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति ' १५

या देवतामुद्दिश्य (निरु० ७ । २४) । ' किमर्थं पुनरिदमुच्यते ' ।
हविर्गृहीतं सा मनसा किं विचार्यै प्रयोजनमिति । ' यस्यै देवतायै
व्यायेदिति ब्राह्मणानु- हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा व्यायेद्वपद्वारेभ्यन्निति
शासनादयं देवतावि- ह विज्ञायते ' । नानभिर्साहित हविर्देवतामुपे-
चारः यात् । एवमर्थः सर्वत्र विचारः । तथाहि
दर्शितं ' यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूपते ' २०

(निरु० ७ । ११) इति । मनसेति किमर्थम् । केन वाऽन्येन व्यायेदिति ।

१ क. ए. घ. झ. ट. ठ. ' दिङ्निध' , ग. दिग् दिक्षिष सीनि; ज. दिग्
दिवासीनि. २ ग. ज. ' भवधृषते; च. ' मद्रधृषते ' वभि, घ. झ. ठ. ' यत्न मन्यते;
ट. ' यत्नमन्ते ' त्वमवधिष. ३ ग. घ. ज. झ. ट. ब्राह्मणमन्त्र'. ४ क. ए.
' स्वधारायाम; घ. झ. ट. ' स्वधाराय आ'; च. ' र्वो दीधराय' व. ५ घ. झ. ट.
ठ. ' नृतमेष भवति, च. ' नृतमवेति' व भव ६ क. ए. घ. झ. ट. ट. भवन्तीनि.
७ क. ए. ग. ज. विचारणे. ८ ग. नामभिहित, ज. न भवेहिलितं, च. ना-भि-
सं न. ९ क. ए. घ. झ. ट. ह हविर्देवतायै देवतायु, च हविर्देवतायै देवतायै दे. २८

शृणु । सर्वेन्द्रियविषयप्रत्याहतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतमावितानां देवतानां

ब्राह्मणवाक्ये मन- नानातैकस्वत्रिलेष्वात्मनो हृदये निश्चानमधीमा-
सापदस्य प्रयोजनम् लक्ष्यप्रतिकृतिं लक्ष्यकृत्यान्वयमनास्तत्कालम-
धीत्य याज्या वपटुररिष्यस्तदनुचिन्तनसंस्कार-

- ५ 'संतानेकरसेन मनसा हविष्यभिसंधाय देवतां ध्यायेदित्यस्य विशेषस्य
चोतनार्थं प्राप्तस्यापि मनसो ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति । ब्राह्मणं चेतदर्ध-
मेवोक्तमाचार्येण । अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थोऽयमवद् इति । अतोऽन्यथा
हि देवताचिन्तनं शून्यं कर्मतस्मिन्प्रधानकाले विकलमित्यफलमेव स्यात् ।
एष एव ध्यानकालो यजमानस्याहुतिप्रक्षेपकालः । न तथान्येषामन्य-
१० मभूतीनामाहुतिप्रक्षेपस्यापृतानाम् । लक्षणं हि होतेति ।

‘ इतीमान्येकादशार्पसुक्तानि ’ अनुक्रान्तानि । दशधा दशतर्थाश्च ।

आर्पसुक्तान्येकादश तेषामेकादशं प्रैयिकमिति । इतीमानि । उपग्रह-
र्शनार्थं इतिकरणः । एष एव तेष्वपि निर्वचन-

विचारानुधारणकस्य । यस्तु तद्वतः कश्चिद्विशेषः स उच्यते । ‘ तेषां

- १५ तेषु कानिचिन्ना- वासिष्ठमात्रेयम् ’ इत्येवमादि । वसिष्ठेन दृष्टं
राशंसंवन्ति वासिष्ठम् । अत्रिणा दृष्टम् आत्रेयम् । वाङ्मयश्वेन
दृष्टं वाङ्मयश्वम् । गृहसमदेन दृष्टं गार्हस्पत्यम् ।
फः पुनरसौ विशेषः । ‘ इति ’ एतानि ‘ नाराशंसवन्ति ’ । अथ पुनः
‘ मेधातिथिर्दैर्घतमसं प्रैयिकमिति ’ । मेधातिथिना दृष्टं मेधातिथम् ।

- २० कानिचिद्ब्रह्मयवन्ति दीर्घतमसा दृष्टं दीर्घतमसम् । प्रैय इति ग्रन्थः ।
शेषाणि तनूनपावन्ति तेषु यत्तत्प्रैयिकमिति तदिहोपरणितम् । एतानि
‘ उभयवन्ति ’ । ‘ अतोऽ-यानि ’ यानि चत्वारि
अत्रादिभ्यन्ते तानि ‘ तनूनपावन्ति ’ । अत्र नाराशंसयाजिनो वसिष्ठा-

१ क. ख. म. ज. घ. झ. ट. ठ. धोनायार्थप्राप्तं च. चोतनार्थं या.
२ घ. ह. ३ ग. च. ज. वि-शून्यं. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. एव च ध्यां;
म. एष च ध्यां; च. एष च ध्यां च. ५ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ‘ काले, च.
‘ काले. ’ ले. ६ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ‘ ध्यानीति. ७ क. रा. घ. झ. ट. ठ.
१८ ‘ नार्थं प्रैय. ’ ८ ग. ज. ‘ ए. ’ नास्ति.

दयः । तेभ्योऽन्ये तनूनपाद्याजिनः । तान्येतान्यमुना विभागेनानस्थि-
तानि एकादश एकनिर्वचनावधारणानि ।

अतोऽन्यानि दाशतयादाप्रीसूक्तवर्गात् सौत्रामण्यां श्रीणि (मैत्रा०
सं० ३ । ११ । १ ॥ ३ । ११ । ३ ॥ ३ । ११ । ११) अन्य-
श्वमेधयोरेकैकम् (मैत्रा० सं० २ । १२ । ६ ॥ ३ । १६ । २) ।

तत्र यानि सौत्रामण्यां तान्यनामेष्यानीति न परिसंख्यातानि प्रेषिकेऽनुक-

अन्येषामप्रीसू- मणात्तेषाम् । आग्निकाश्वमेधिके तु कर्मान्त-
क्तानां यास्तेन निर्दे- रेऽपि विनियुज्येने न केवलनाप्रीषु । इष्टकोपधा-
शो न वृत्तः । तस्य ने “ आग्निमुत्तमायां चितौ ‘ समास्वान्न
कारणानि ऋतवो वर्धयन्तु ’ (मैत्रा० सं० २ । १२ । ५) इति ” ‘ द्वादशाप्रीरस्येषु ’ इति । हेस्त-

ग्रहणमाश्वमेधिकं यजमानस्य ‘ समिद्धो अजङ्कदरं मतीनाम् ’ (मैत्रा०
सं० ३ । १६ । २) इति ‘ आप्रीभिर्हेस्तं गृह्णाति ’ इति । अत

आप्रीकार्ये प्रयोग्यभिचारादाप्रीसूक्तवर्गमध्यपठिते अपि न परिसंख्याते
आचार्येण । सौत्रामण्यां तु प्रथमस्य पत्तोर्था द्वितीया आप्री तस्यामेक-

स्यामेव च नराशंसुतनूनपातौ ‘ नराशंसः प्रति शूरोऽभिमानस्तनूनपा-
प्रति पशुस्य धाम (मैत्रा० सं० ३ । ११ । १) इति । तन

नराशंसयाजिर्ना वसिष्ठप्रभृतीनां यागे निपातवत्तनूनपात्पदमनर्थकं पादपूर-
णमात्रेणोपकारं मन्त्रे करोति । तथा तनूनपाद्याजिनां नराशंसपदम् । एष

एवान्यत्राप्येवंविधे देवतापदे प्रयोगादन्येषामाविनि देवतापदनिपातकल्पः ।
तत्तथा । अश्वद्विष्टप्रतिग्रहप्रत्यक्षिते (मैत्रा० सं० २ । ३ । ३ ॥

काठ० सं० १२ । ६) ‘ यदय सूर्य ’ इति सौर्यावर्णानां
याग्यानुवक्ये (मैत्रा० सं० ४ । १२ । ११ ॥ ऋ० सं० ७ । ६० । १) ।
तथोर्मित्रार्यम्णोर्वाणि लिङ्गानि तानि निपातवद्भवन्ति । यथा

१ ग. ज. तेभ्योन्योद्याजेन तान्ये; च. तेभ्योऽन्ये. २ ग. ‘तप्यादा. ३ च.
‘रस्येषादि’. ४ ग. ज. अस्त. ५ घ. झ. ठ. संसोमिमा; ट. संसोमिना शूरी.
६ ग. ज. ‘याजिना नराशंसपदम् । एष एवान्यवत्तनूनपा’. ७ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ‘पदानां निपा’; च. ‘वदार्जि’ दाना. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सौर्य-
मित्रावरणाना, ग. ज. ‘सौर्यावरणाना, च. सौर्यावरणाना’ भूमित्रा.

‘प्र चित्रमकं गृणते सुराय’ (अ० सं० ६ । ६६ । ९) इति । अत्र
 संबोधनान्तमप्यग्निपदं नैपातिकं केवलमाकृतं हविषि (आश्व० श्रौ० ३ । ७) ।
 चातुर्मास्येषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनस्तदेवार्थवत् (आश्व० श्रौ० २ । १६) ।
 ‘आग्निमाकृतौ पृश्निमालभेत वृष्टिकामः’ (मैत्रा० सं० २ । ५ । ७)

५ इत्यत्र षट्चैवयोगे । एष एव देवताऽद्विविचारः ।

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः ‘प्रयाजन्मे अनुवाजांश्च केव-

सर्वे प्रयाजा
 आग्नेया इति पक्षे
 ‘तिस्रो देवीः’ इत्यस्य
 १० आग्नेयावेन विवरणं
 कथमपि क्रियेत
 लान्’ (अ० सं० १० । ५१ । ८) इति
 मन्त्रदर्शनात्तस्मिन्पक्षे ‘तिस्रो देवीः’ इत्यत्र
 भारती युस्थाना मयस्थाना सरस्वतो पृथिवी-
 स्थाना इडौ इति च तैदेयतायं दुःप्रतिसमा-
 धानम् । स्थानान्तरापत्तिस्तु या चाग्निरेता
 देवता इति प्रतिममाधानम् । सौत्रामण्यां तून्मे

पशो ‘समिद्धो अग्निः समिधौ’ इत्येता आग्नयः (मैत्रा० सं० ३ । ११ ।

११) । तामु तनूनपादेकः ‘तनूनपाच्छुचिवतः’ इति (कठ० सं०

१५ सौत्रामण्यां प्रति-
 ममाधानं प्रायोऽत-
 नपम्
 ३८ । १०) । नास्येव नराशंसः । तत्र नरा-
 शंसयाजिनां सौत्रामण्याप्रयोगे कथं प्रयोगः । किं
 तनूनपादेर्वा प्रयुज्यतामुत्तम्यतः कुतश्चिदधीसू-
 क्तदाहिपतां नराशंस इति न्यायविदो मेधाविनः

समनुगच्छन्ते विशेषमिति ॥ २२ ॥

१०

इति निर्गन्तृनी प्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ।

* द्रविणोदाः कस्माद्द्रविणोदाद्रविणसोमेधन्तुतेऽर्थोतआप्रियः
 सेमिद्धोअद्यतर्नूनपाचरांशंसस्याजुर्हानःप्रोचीनंग्यचैस्वतरासुर्वै-
 यन्तीदैर्ग्याहोतारानोयैर्ग्यइमेआविष्टयोवनस्पर्षतिरुपावसृजाज्ज-
 न्तिदेवेयोवनस्पतेवनस्पतेरशनयासद्योजीतःप्रयाजोन्मेद्वाविंशतिः ॥

इति निरुक्तं चत्तरपट्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥

५

* छ. त. द. खण्डशृङ्गा नास्ति.

१ छ. ध. नेरुक्ते, छ. इति निरुक्ते अष्टमोऽध्यायः, त. द. इत्यष्टमोऽध्यायः
 समाप्तः, म. अष्टमाध्यायस्य तृतीयं पादं । इत्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः, छ. 'इति०
 खण्डः.' नास्ति.

१०

अथ नवमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ । अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते
तान्यतोऽनुक्रमिष्यामस्तेषामश्वः प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्या-

५ तस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

- अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानीत्येवमादि । 'अथ' इति
पृथिव्यायतनानां विशेषाधिकारे । प्रकृतार्थादनन्तरमधिकरोति ।
१० सत्त्वानामनुक्रमणम् 'पृथिव्यायतनानि' पृथिव्याश्रयाणि 'सत्त्वानि'
द्रव्याणि च तेषामप्यत्र विवक्षितत्वात् । 'स्तुतिं
लभन्ते' इति, समानात्तानि । 'तान्यतः' परम् 'अनुक्रमिष्यामः' ।
व्याख्येयेति शेषः । पूर्वस्मादाभीगणाद्विलक्षणोऽयमश्वदिगण इति पृथग-
धिकारवचनम् । पृथिव्यायतनवाविशेषास्सर्पलाङ्गलवुमुंभकप्रभृतीनामप्य-
श्रैयान्तर्भावः । तान्यनि हि स्तुतिं लभन्ते लक्षणं वेदमिति । तेषां युगप-
१५ दभिधानासंभवात्कमोऽर्धादङ्गुष्ठो भवति । सति च कर्मे न मुद्रयातिक्रमो
स्यस्य द्रव्यतोऽस्तीति । 'तेषामथ' प्रथमागामी भवति इति । स पुनः किमर्थः
तेषामथः प्रथमः प्रथमागामी । पुनरानन्तरैर्जन्मेति हि विशयते ।
'तस्या आद्वयाः पुरयोऽत्रायत द्वितीयामष्ट-
२० धलक्षणे कर्माणि विशिष्टोऽस्याङ्गभव इति । न च पुनर्यं 'व्याख्यानैः' ।

१ क. उ. द. हरिः भोग; उ. पुं; य. अं १ म. घ. हरिः अं म. १ र.
म. यानि पृथि. १ न. म. 'जानान्यतः प'. ४ न. म. व्याख्यानैः. ५ क.
म. य. म. उ. उ. द. क. पुन्यम्; म. म. पुन्यम्. ६ क. ल. घ. म. उ. उ. द.
वेद. ७ म. म. वेदो मुं; न. वेदो मुं म. ८ म. म. व्याख्येये तस्या आद्व-
या. ९ क. ल. विमथ. १० क. ल. घ. म. उ. उ. द. 'अत्र लभन्ते'.
११ ११ क. ल. घ. म. उ. उ. द. 'अत्र लभन्ते'.

‘ अश्रुते अर्ध्वानं महाशनौ भवतीति वा ’ (निरु० २।२७) इत्यत्र ।

‘ तस्यैषा ’ प्राधान्यस्तुतिरश्वस्तोमीय एव ॥ १ ॥

अश्वो बोद्धेति सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः । शेषो रोमण्वन्तौ
भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव (ऋ० सं० ९ ।
११२ । ४) ॥ अश्वो बोद्धेति सुखं बोद्धेति रथं बोद्धेति सुख-
मिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं मुदितं भवति मुहितं गम्य-
तीति वा हसिता वा पाता वा पालयिता वा शेषमुच्छतीति वारि
वारयति मा नो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

१०

मा नो मित्रो वरुणो अर्थमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि
ख्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि
(ऋ० सं० १।१६२।१) ॥ यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः सरणस्य
प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदधे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणाश्चार्यमा
चौयुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च
परिख्यञ्छकुनिः शक्रोत्युन्नेतुमात्मानं शक्रोति नदितुमिति वा
शक्रोति तक्तितुमिति वा सर्वतः शंकरोऽस्त्विति वा शक्रोतेर्वा-
तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

१५

मा नो मित्र इति । दीर्घतमस आर्यम् । अथ एगाहृषतेऽनेन सूक्तेन ।

२०

अश्वः यद्वाजिन इति । यत् यानि वाजिनः अस्या-
श्वस्य देवजातस्य देवैर्जमितस्य वैसुभिरादित्यात् ।

‘ सूर्यादथ वसवो निरतष्ट ’ (ऋ० सं० १।१६३।२) इति । अग्नेर्नो

१ ग. २; अ. ‘ २१ ’ । मा नो; ठ. ऊ. ‘ वति । इति उत्तरपट्टके तृतीये अप्याये
प्रथमः खण्डः । अश्वो बोद्धेति महाराष्ट्रपाठः । मा नो; ठ. एव । इति उत्तरपट्टके
२ ध्याये १ खण्डः । अश्वो बोद्धेति महाराष्ट्रवैदिकपाठः । २ । इति उत्तरपट्टके
तृतीयेऽध्याये २ खण्डः समाप्तः । मा नो. २ क ख. छ. त. द. बोद्धेति. ३ छ. त.
द. ‘ रथं बोद्धेति ’ नास्ति. ४ छ. त. द. मुहितं भवति मा नो व्याख्या; ठ. ह.
सहितं. ५ ठ. ऊ. ‘ २ ’ नास्ति. ६ छ. त. द. ‘ विदधे ’ नास्ति. ७ त. वायु.
चा; ध. वायु. ८ ग. इति । दी. १ ग. ज. ‘ नितस्य च सुतभिरादि. १० ग.
शूरा’ म. च. ज. शूरा. १८

२०

प्रज्जपतिना । 'द्वितीयामजुहोत्ततोऽधोऽजायत' (मैत्रा० सं० १।८।१)
इति । सतेः सरणस्य प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण वक्ष्यामः । विदधे एतस्मिन्पञ्च
वीर्याणि गुणान् । किं तेपाम् । मा नः मास्माकं तान्युच्यमानानि मित्रो
यरुणः अर्यमा वायुः इन्द्रो मरुतः परिख्यन्मौ चक्षीरन् । किं तर्हि । अनु-
भयन्ताम् । 'आयुः' अत्र 'वायुः अयनो' वकारलोपेन । स कस्मात् ।
अयनात् । एति ह्यसौ विश्वम् । इन्द्र ऋभुक्षाः । सै हि उरुक्षयणः । उरा-
वन्तरिक्षे क्षियति निष्पति । अथवा । क्षियतिरैश्वर्यार्थः । कस्येष्ट ।
'ऋभुणा' देवानां 'राजसि' च तेपामीष्टे । एवमृभुशब्दात्पूर्वपदं क्षिय-
तैश्वर्यकर्मण उत्तरपदम् ।

१० 'शकुनिः' (निघ० ५।३।२) कस्मात् । स हि 'शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम्' ।
उध्वं नेतुं लघुत्वात् । शक्नोः पूर्वपदं नयतेरुपूर्वस्योत्तरपदम् । अथवा ।

शकुनिः कस्मात् नदतेस्तकतर्था शब्दार्थगत्यर्थयोर्वोत्तरपदं विक-
हेन । अथ 'वा' । 'सर्वतः शंकरः' अयम-

स्माकम् 'अस्त्विति' सर्वेण नित्यमाशसितव्यो भवति । एवं सति

१५ 'शम्' इति सुखनाम पूर्वपदं करोतेरुत्तरपदम् । 'शक्नोतेः' एव वैक-
स्मात् । किमसौ शक्नोति । यदस्य योग्यं शक्तितुम् । 'तस्यैवा' प्राधान्य-
श्रुतिः 'भवेति' ॥ ३ ॥

कनिर्कदञ्जनुपै प्रवृत्ताण इयंति वाचमीरितेव नावंम् । सुमङ्गल-
२० लंश्च शकुने भवसि मा त्वा काचिदभिभा विख्या विदत् (ऋ०
सं० २।४२ । १) ॥ न्यकन्दीज्जन्म प्रवृत्ताणो यथास्य शब्दस्तथा
नामेरयति वाचमीरयितेव नावं सुमङ्गलंश्च शकुने भव कल्याण-
मङ्गलो मङ्गलं गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वाङ्मलमङ्ग-
वन्मज्जयति पापकामिति नैरुक्ता भां गच्छत्विति वा मा च त्वा
२५ काचिदभिभूतिः सर्वतो विदद्भूतसमदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽ-
भिववाशे तदाभिवादिन्येपभवेति ॥ ४ ॥

१ म. ज. मा च वरिचक्षीरन्. २ ग. ज. 'भुक्षा स्म ह्युक्'. च. 'भुक्षा स्म ह्युक्'
स ३ ग. ज. 'यतिरे'. ४ म. ज. 'यतिरे'. ५ ठ. 'वति'. इति निरुक्तमुत्तरपदे
दि० तृतीयः रूपः; ठ. 'वति'. इति निरुक्तटीकायामुत्तरपदे तृतीयध्याये तृतीयः
११ रूपः; १ ठ य ५. ३. ३ वा.

कनिकदन्तनुपं प्रवृणोति । गृहमदस्यार्थम् । अकनिकदन्तप्रवणे जने
निनियोगः (आश्व० गृ० ३ । १० । ९) । कनिकदन्तन्यकदीत् ।
पुनःपुनः भृशं वा क्रन्दसीति मध्यमपुरुषेण नुतिरुत्तरमर्धचर्मपेक्ष्य ।

जनुः प्रवृणोति । आत्मनोऽभिजाति कथयन्निव इयति वाचम् इयति
वाचम् । कैथमीरयति । नात्रिक इव पुनःपुनः ५

शकुनिः नात्रं पारगमनाय । यस्त्वमेवमीरयसि ॥ त्वं
सुगहलब्ध हे शकुने प्रशस्तमङ्गलः अस्माकं भव । ययमपि च तुभ्यमि-
त्याशास्महे । मा त्वा काचिदभिमा अभिमृतिः परोपद्रवः विख्या सर्वप्रकारः
प्रायः शकुनिषु सर्वतो विदत् विदत्विति । ' यथास्य शब्द-
शब्दमूलानि नामने- स्तथा नाम ' इति । तदिदं शकुनिषु १७
यानि बहुलमित्यत्रोक्तम् (निरु० ३ । १८) ।

' मङ्गलं ' कस्मात् । ' गिरतेः ' धातोः ' गुणात्यये ' वर्तमानस्य ।

' मङ्गलं कस्मात् ' स्तुत्यं हि तद्वयति । ' गिरत्यनर्थानिति वा ' ।
अस्यैव वा गिलनार्थस्य । किमिदं गिलति ।

उत्पद्यमानमेवेदमनर्थान् गिलेति मज्जयति । वा ' अङ्गलम् ' एतन्मका- १५
रोपजनेन मङ्गलम् । कोऽर्थः । ' मङ्गलम् ' । अङ्गैरश्ववेदेधिमव्यक्षता-

दिभिस्तद्वत् । रो मज्जये । व्यत्ययश्च रलोः । अथवा । मज्जयतेर्मङ्गलम् ।

किं ' मज्जयति । पापकमिति नेरुक्ताः । उभेयमागमेदेतन्मङ्गलिनः पुरुषस्य

मज्जयति नाशयति यदस्य किञ्चित्पातकं भवति । एतं मज्जयतेर्मङ्गलमिति

नेरुक्ता विदुः । ' मा गच्छत्विति वा ' । गमेर्वा । सर्व एतन्मन्यते १७
मामेतेद्वच्छत्विति । ' गृहमदमर्धमभ्युत्थितम् ' इति स्तुतिषाभकारणम् ।

गृहमदं कपिञ्ज- स किल केचिदर्थं मिसाधयिष्युत्तर्था । तम-

लोऽभ्युत्थितमर्धमश्व- भ्युत्थितं ' कपिञ्जलः ' शकुनः ' अभिश-

नेन दर्शयामास यामो ' तस्मिद्धिमावेदेधत् । यथा चैतदेवं
' तदभिवादिष्येयमर्थं वनि ' ॥ ४ ॥ १५

१ ग. इति गुं. २ ग. च. ' पुनः ' स्तुत्ये इति. ३ प. स. ट. ठ. ड. कथमे।
इत्यनेन । ना. च. कथयित्वेति । तेन. ४ च. अत्रि. ५ च. द्वितीयं गिर.
६ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ' यति वा । अथवा । अङ्गलम् ' । च. ' वनि वा । अङ्गलम् '
अथवा. ७ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. अङ्गलम्. ८ ग. ज. ' रलोः ' नास्ति.
९ ग. ज. अङ्गलम्. १० ग. स. ' यति । म. ' यति म. ' तेन. ११ उ. ड.
मा. १२ उ. स. ' द्ययश्च. प. ' द्ययश्च ' ज. १३ उ. ड. ' वनि । इति मेम-
दीक्षायाः पदद्वये गृहीतेऽप्येव चतुर्थः २०८. (ट. नि. उ. वि. २०८.) १२

भद्रं वंद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वंद । भद्रं पुरस्तातो वंद भद्रं
पश्चात्कपिञ्जल (खैलिके सूक्ते ३ । १) ॥ इति सा निगदव्या-
ख्याता गृत्समदो गृत्सो मदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः
स्तुतिकर्मणो मण्डूका मञ्जूका मञ्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो
मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एवामोक
इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

भद्रं वंद दक्षिणत इति । इह शकुनिः किल कस्यांचिद्विशी साधुर्भ-
यति । कस्यांचिदसाधुः । स एष ब्रवीति । दक्षि-
कपिञ्जलः णतः उत्तरतः पश्चात् पुरस्ताच्च सर्वत एव

१० त्वमस्माकं कपिञ्जल भद्रं वदेति । ' गृत्समदो गृत्सो मदनः ' । गृत्सश्चासौ
मदनश्च गृत्समदनः । गृत्सो मेधावी मदनो हर्षार्थः ।

• ' मण्डूकाः ' (३) इत्येतत्पद वक्तव्यम् । य एते ' मण्डूकाः ' एते

मण्डूकाः कस्मात् ' मञ्जूकाः ' । कस्मात् । ' मञ्जनात् ' ।
नियमग्रा होत उदके । ' मदतेर्वा ' स्यात्

१५ ' मोदतिकर्मणः ' । नियममुदिता हि ते । ' मन्दतेर्वा ' स्यात् तृप्ति-
कर्मणः । ' नियतृप्ता हि ते प्रचुरोदक-वात् । ' मण्डयतेरिति मेधा-
करणाः । ते हि भक्तिभिर्नानाचित्राभिर्विधात्रा मण्डिता भवन्ति ।
' मण्ड एवामोक इति वा ' । मण्ड उदके एवामोको निवास इति
वा मण्डूकाः । ' तेषामेषा भवति ' ॥ ५ ॥

२०

संवत्सरं शिश्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वाचं पर्जन्य-
मिन्वितां च मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं० ७। १०३ । १) ॥

संवत्सरं शिश्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणो ब्रूवाणा अनि चोपमार्थं
स्याद्ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यमीतां अवादिषु-
२१ र्मण्डूका वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स
मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव तदभिवादिन्येपर्यभवाति ॥ ६ ॥

१ ङ. य. घ. पञ्चान्कपिञ्जल. २ क. ख. ङ. थ. घ. ठ. ड. गृहउपदन्ता.

३ ग. इति; घ. स. ट. इति । इति सा निगदव्याख्याता । इह; घ. इति ।

४ इति सा निगदव्याख्याता, ठ. ड. णता वदेति. ५ ट. दृष्टांलः. ५ ग. अ.

मोदन्तः. ६ ट. ङ. वति । इति निम्नटीकाय मुनरदृष्टे तृतीयेऽध्याये (ठ.

' निरुक्त' उक्तः १० अध्याये) पञ्चम. खण्डः.

भवत्सर शशयाना इति । वसिष्ठस्यार्पणम् । संवत्सरं . शिशानाः
मण्डूकाः निर्वाचः मन्वत्सरं सुप्ता इव स्थिवा ब्राह्मणाः
ब्रुवाणाः समर्थाः सन्तो वक्तुं व्रतचारिणः
कृतगवत्संयमाः ततः प्रवृत्कालं प्राप्याभिवृष्टाः पर्जन्येन तर्पिता वाचं
प्रमण्डूका अथादिपुः प्राचादिपुर्मण्डूकाः । अथवा । न युक्तो रूढिपरि-
चाधो ब्राह्मणशब्दस्येति लुप्तोपमः प्रकल्प्यते । ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः ।
इति । यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य ग्राह्यपि पवित्रपाणयो मैत्रलिनो निवृत्त-
कालौस्ता वैदिकी वाचं वदन्त्येवं प्राचादिपरिचरति ।

। ' वसिष्ठो वर्षकामः ' इति स्तुतिस्त्यभिनिमित्तम् । स किल वर्षन्तं

वसिष्ठो वर्षकामो पर्जन्यं नुष्टाय । त मण्डूका अन्वमोदन्त
मण्डूकास्तुष्टाय स्तुहि स्तुहीति । ' स ' तान् अनुमोदमानान्
पादयमानान् दृष्ट्वा लब्धं वर्षनिमित्तमिति
परितुष्टमानेन ' तुष्टाय ' । यथा चैतदेवं ' तदभिशादिन्धेयवर्धयति ॥६॥
। उप ऋग्वेद मण्डूकिं वर्ष मा वेद तादुरि । मध्ये हृदस्थं पृथक्
विगृह्य चतुरः पदः (खैलिकं सूक्तं १६) ॥ इति सा निगद-
व्याख्याताज्ञा अश्रुवत एनानिति वाम्यश्रुवत एभिरिति वा ।
तेषामेवा भवति ॥ ७ ॥

। उप हृग्वेद मण्डूकिं मण्डूकानां मातः । अथवा । मण्डूकपते मण्डूकि ।

वसिष्ठो मण्डूकी-
मुत्तेजयति माम् उप गम्य प्रकर्षेण वद । कथं च प्रवद ।
वर्षम् आभिमुख्येन वद । तादुरि . तरणशाले ।
अथवा । तामदुरि । यावच्छरीरं तावदेवोदर
तस्याः । ततो वृष्टे देवे अल्लुने उदकेनैतस्मिन्नेकजलीभूते मध्ये हृदस्य
उदकस्य वहुनः प्रवक्ष्य उपरि विगृह्य प्रमार्थ एनाश्चतुरः पदः । पदानि-
त्यर्थः । पदानस्य पदानेशः कियते ।

१ ग ईनि [व० . २ ग. च. ज. प्रकल्पते. ३ ग. ज. ' बालाभा वै ' ; अ.
' बालाभा वै ' लाः ता. ॥ ठ. ड. ' वाति । इति निरुक्तमाथ्ये उत्तरपदस्य तृतीया-
ध्याये (इ. भाष्ये ३ ध्याये) पठ. ४०६. ५ क. ख. त. प्रवद, ट. उपप्रवद.
६ क. ख. प. अ. ट. ठ. ड. प्रवद, प. ज. क्ष. ट. सर्वं ज्ञप्स्यच्छने. के. ग.
मण्डूकि ० मण्डूकीनां मा०, च. मण्डूकिं० मण्डू० हे मण्डूके, ट. इ मण्डूकीति.
८ ग. च. ज. वतश्च. ९ क. ख. पदा०, च. वेदा० पा. १० क. ख. ह. ट.
ठ. इ पादस्य, प. पादस्य सा ह.

‘अक्षाः’ इत्येवमादीनि लब्धवस्तुतिव्याप्त्यायतनवत्त्वसामान्यादिह
 वर्गे समाम्नातानि । तेषां च दधाममाग्नातमेव
 अक्षराद्यस्य व्यु- ‘अक्षाः’ (४) प्रथमं निर्वक्तव्याः । ते कस्मात् ।
 त्यतिः ‘अश्रुवत एनानिति वा । दीव्यन्तः कितवा
 एतानक्षाम्पाणिभिः अश्रुवते व्यापयन्ति । त एते अश्रोतेः कर्मणि
 कारके । अथवा । ‘अभ्यश्रुवते’ । अभिपूर्वस्य तस्यैवाश्रोतेः करणे कारके ।
 तैर्हि कितवाः प्रतिकितवं धनमभ्यश्रुवते । ‘तेषामेवा भवति’ स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्राधेपा मां वृहतो मां दयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्धमानाः ।
 १० सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जायुर्विर्मलमच्छान्
 (ऋ० सं० १० । ३४ । १) ॥ प्रवेपिणो मा महतो विभीद-
 कस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवेपिणो इरिणे वर्तमाना
 इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोपधय इति वा ।
 सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः । मौजवतो मूजवति जातो मूजवान्
 १५ पर्वतो मज्जवान् मुञ्जो निमुच्यत इपीकयेपीकेपतेर्गतिकर्मण इयम-
 पीतरेपीकैतस्मादेव विभीदको विभेदनाज्जायुर्विर्जागरणान्महामच-
 च्छदत्प्रशंसत्येनान्प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्ऋषेरसपरिधूनेत्येत-
 दार्पं वेदयन्ते प्रावाणो इन्तेर्वा गृणानेर्वा गृह्णानेर्वा तेषामेवा
 भवति ॥ ८ ॥

१०

प्राधेपा मेति । अश्रुपुत्रस्य मौजवत आर्यम् । प्राधेपाः प्रवेपिणः
 अक्षाः प्रवेपिणो वेपनगतिरस्य वृक्षस्य जाता महतो मां मा-
 दयन्ति दययन्ति वा तर्पयन्ति वा । प्रवातेजाः
 प्रचुरवान् स्थाने काले जाताः प्रावृत्काले । पक्ष्माणां वा प्रचुरवाते काले
 पतनाभिप्रायं जन्म । विभीदक एक एव वा विशेष्यते । यः प्रवेगे उद-
 यतदुले देशे जातस्तस्य फलानि अक्षाः । इरिणे वर्धमानाः । निर्ग-

१ ग. घ. ज. अभ्यधु. ० ट. द. श्रुतिः । इति निर्ऋतीकायापुत्रपदं
 तुनीदृष्टम् (ठ. निघ० उ० १० म० १०) म० १० ॥ ३ छ त. प्रवेपि-
 ४ छ. त. द. पुनर्ये. १ ग. ‘मेति’ । अ. द. म. ज. ‘नां काले काले’ । ७ म.
 १५ घ. ज. द. विभी.

तेषां आरक्षुरकस्थाने वर्तमानाः । न हि तत्र पुत्रपौत्रानुमृणं भवति ।
 'अपार्ण' वा । उपसर्गस्यान्यत्वमेव केवलम् । अथवा । अपार्णम् अपगतो-
 दकम् । 'अपरता ओषधय इति वा' । अपेत्य तस्मादन्यत्र ओषधय इति ।
 कथं मादयन्ति । सोमस्येव । यथा सोमस्य मौजवतस्य भक्षो यजमानं
 मादयति हर्षयति तर्पयति तथा । विर्मदको विभेत्ता कोऽयस्य जागृविः
 जागरणकर्ता । यो ज्ञायति स हर्षेण जागृति योऽपि जीयते स दुःखेन
 जायति । स एव विर्मदक एवंप्रकारो मह्यम् अर्चच्छदत् । स्थेन कलश-
 ब्देन सर्वार्थेषु पुनःपुनः मृणं वा मनश्छादयित्वा देवने एवैकस्मिन्मम
 मनः उत्साहयति ।

- मौजवतः सोमः । स कस्मात् । 'मूजवति जातः' । अथ 'मूज-
 वान्' कः । 'पर्वतः' । स कस्मात् ।
 कथं सोमः मौज- 'मुञ्चान्' । मुञ्जेस्तद्वा । अथ 'मुञ्जः'
 वतः कस्मात् । स हि 'विमुञ्चते इपीकया' ।
 अथ 'इपीका' कस्मात् । 'इपीकृतिकर्मणः' । सा हि निर्गता
 भवति मुञ्जात् । 'इयमपीतरेपीकृतं स्म देव' । या हलेया अन्या या ।
 सापि हि निर्गता भवति ।

'प्राधाणः' कस्मात् । 'हन्तेर्वा' । तदर्थोपपत्तेः । वर्णन्यापाद्युप-
 प्राधाणः कस्मात् जनाभ्याम् । 'गृणातेर्वा' स्तुत्यर्थेव । स्तूयन्ते
 हि ते । 'गृह्णातेर्वा' । गृह्णन्ते हि ते । 'तेषा-
 मेषा' स्तुतिः 'भवन्ति' ॥ ८ ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामं प्रावम्यो वाचं वदता वदं जपः ।
 यदेन्द्रयः पर्वताः साकमाश्रवः श्योकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः
 (प्र० सं० १०।९४।१) ॥ प्रवदन्वते प्रवदाम वयं प्रावम्यो वाचं

१ ग. ज. निर्गत आरक्षुः । २ घ. क. ट. ठ. ड. आरक्षुः; घ. आरक्षुः
 रक्षा. ३ ग. घ. ज. विभी. ४ ग. घ. ज. विभी. ५ ग. घजनि महर्षेण; घ.
 यमति म (स) हर्षेण; ज. यमति स हर्षेण. ६ घ. अविष्ट. ७ ठ. ड.
 'वनि । इति निरुक्तटीकायामुत्तरपट्टे तृतीयोऽध्याये (२. निरु. टी. उल्ल. ४.
 प्या०) भरथः 'पट्ट', क. घ. घ. वर्यमिनेरपट्टो नास्ति.

वदत वदद्भ्यो वदद्भ्यः पर्वता आदरणीयाः सह सोममाशवः
क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोतेर्घोपो घुष्यतेः सोमिनो यूयं स्थेति
वा सोमिनो गृहेष्विति वा येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो
मन्त्रस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

५

पैते वदन्विति । अर्बुदस्यैषा भवति । यस्मात्ते अद्भ्यः आदरणीया आद-
रणाहः पर्वतान्तः साकमाशवः सहभूताः सोम-
प्राधानः मन्त्रीय अभिषुणुथ । तं चाभिषुण्वन्त इन्द्र य श्लोकं

श्रवणीयं ह्यं घोषं शब्दं भरथ धारयथ निर्वर्तयथ । ये ते यूयम् क्षमुनां
१४ प्रकारेण यस्मात् सोमिनो मयथ । अथवा । सोमिनः सोमेन सद्गतो यज-
मानस्य गृहेषु एवं कुरुष्वे तस्माद्युष्मानधिकृत्य ब्रवीमि पैते वदन्तु युष्म-
दर्थं स्तुतीरुदातारः । प्रवदामि वयं होतारः । अध्वर्यूनपि च ब्रूमहे ।
एभ्यो माधम्यो वाचं वदद्भ्यो वदत वाचं या वक्तव्या एतान्प्रतीति ।

‘ नाराशंसः ’ (६) इति संमात्रात् । कः पुनरेष नाराशंसः ।
१५ ‘ येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः ’ । किमत्र मन्त्रः स्तुयते । न
इत्युच्यते । लक्षणं मन्त्रः । नराः स्तुयन्ते ।

नाराशंसो मन्त्रः ।
तथापि न मन्त्रः एवं तर्हि नराणामेव समाधानं प्राप्तमासीत् । न ।
स्तुयते किंतु नराः । तेषा सामान्यस्तुत्यभावाद्वा च स्तुत्युपपत्तेः ।
१० तेषापि च केचिद्रा- तेषामपि च सामान्या स्तुतिर्नास्ति । अस्ति
जान एव स्तुयन्ते तैकेकस्येन केवाचित् । यतो भावयव्यं लक्षणी-

कृत्य नाराशंसो मन्त्र उदाह्रियते । ‘ तस्य ’
नाराशंसस्य मन्त्रस्योदाहरणम् । ‘ तस्य ’ वा भावयव्यस्य प्राधान्यस्तुतिः
‘ एषा ’ अग्रे ‘ भवति ’ ॥ ९ ॥

२५ १ क. ल. ड. थ. र्घ. ठ. ड. अद्भ्यः. २ ग. ‘ निशाने । अ. ३ क. ल.
ग. ज. अद्भ्यः; ख. अद्भ्यः आ. ४ क. ल. थ. स. ट. ठ. ड. पर्वताः पर्वतान्तः;
ख. ‘ र्घः ~ पर्व’ पर्वताः. ५ क. ल. थ. स. ट. ठ. ड. तं तं; ख. ‘ णुय । ~ तं’
ते. ६ क. ल. थ. स. ट. ठ. ड. ‘ दाम च व’ ७ क. ल. ग. ज. ठ. ड. नराः.
८ ग. ल. ‘ दामतं; ख. ‘ मन्त्रं मा’ नं. ९ क. ल. ग. थ. ज. त्वेके’ १० ग. ज.
मराः; ख. नरा’ ना. ११ ठ. ड. ‘ वनि । इति निष्कटीकाशुतरादके तृतीये-
११ ध्याये (उ. निष्क० उ० तृतीया या०) नरमः १५८५.

अमन्दान्तस्तोमान् भरे मनीषा सिन्धवाधि क्षियतो भाव्यस्य ।
 यो मे सहस्रं भर्तव्यो भवत्यम्बास्मा अलं भवतीति चाम्बास्मै वलं
 भवतीति वा वलो वा प्रतिषेधव्यवहितः प्रभरे मनीषया मनस
 ईषया स्तुत्या मज्ञया वा सिन्धावधि निवसतो भाव्यव्यस्य राज्ञो
 यो मे सहस्रं निरभिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वात्वरमाण
 इति वा प्रशंसामिच्छमानः ॥ १० ॥

इति नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१०

अमन्दान्तस्तोमानिति । दानपरितुष्टः कक्षीवान् प्रवीति । अमन्दान्
 राज्ञो भाव्यस्य अयाछिदान् अनल्यान्वा अवालिगयेत्यान् प्रभरे
 स्तुतिः उच्चारये मनीषा स्तुत्या प्रज्ञया वा । कस्म । भाव-
 यव्यस्य । भावेनैवासावाज्जिबेनैव सर्वार्थान् ययसि
 मिध्रति अनुतिष्ठतीति भाव्यव्यः । क निवसतः । सिन्धावधिक्षियतः निर-
 सतः । यः किमकरोत् । यो मे सहस्रं बहून् सगान् यज्ञान् निरभिमीत निर्दि-
 तवान् । बहूना यज्ञाना यागोपकरणं दत्तवान् । अतूर्तः अतूर्णः अच-
 प्लवः अवरमाणः । क्रमेण यो निरभिमीत सहस्रं मम सवान् प्रशंसामि-
 च्छमानः अमन्दान् स्तोमान् तस्मै भाव्यव्याय राज्ञे प्रभरेऽहमिति ॥ १० ॥

१५

अनुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

२०

१ छ. त. द. बलभर्ता. २ छ. य. प. छ. त. द. राजातूर्ण. ३ छ. य. व.
 छ. त. द. वा त्व. ४ छ. य. प. 'इति पाद' नास्ति, छ. प्रथमः पादः, त.
 नवमेध्याये प्रथमः, द. इति नेरुक्ते उत्तरार्धस्य प्रथमः पादः. ५ ग. 'निति । दा'.
 ६ ग. 'तुष्टवः क'; च. तुष्टावः क' छ.; ज. तुष्टावः. ७ क. म. य. झ. ट. ठ.
 ड. 'भरे प्रहरे उ'. य. 'भरे - उ' प्रहरे. ८ च. न्यव-ति य. ९ क. ल. प.
 ट. ॥ ड. 'सवान् भवः प्रश'; च. सवान् प्र' भवः १० उ. ड. 'वति । इति
 अनुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः । इति निरुक्तार्थायामुत्तरादके भुविदिश्याने
 दशमः खण्डः, क. ल. च. वर्गमिरेत्युच्यते नास्ति.

१५

२१.

द्वितीयः पादः ।

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगाद्युद्घोषकरणानि
तेषां रथः भयमागामी भवति स्यो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा
स्याद्विपरीतस्य रथमाणोऽस्मिस्तिष्ठतीति वा रथतेर्वा रसतेर्वा
५ तस्यैवा भवति ॥ ११ ॥

‘ यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत ’ इत्येवमादि । तैः पूर्वप्रकृतैरेव
राजा यज्ञसंयोगा- भावयन्त्यस्य स्तुतिलाभनिमित्तमेव गन्धगातमनूय-
१० स्तुतिं लभते ते । यस्मात्सहस्रं सशस्त्रिरमिमीत तस्मात्प्रभर इति
केचिन्मन्यन्ते । अपरे पुनर्युद्घोषकरणानामुत्तरं या
साधन्यमेतस्स्तुतिलाभनिमित्तमिति वर्णयन्ति । तत्कथमिति । अश्वमेधे
हि ‘ जीमूतं स्येव भवति प्रतीकम् ’ (ऋ० सं० । ६ । ७५ । १)
इत्यनेन संधयुद्घोषकरणोपेतं रथमधिकृतः सन्नद्धकवचो राजा स्तुयते
(मैत्रा० सं० ३ । १६ । ३) । स कस्मादियुद्घोषोद्घोषयते ।
१५ ‘ यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत ’ । स तावद्यज्ञसंयोगास्तुतिं लभते ।

अथ पुनर्युद्घोषकरणानि किमिति स्तुतिं लभन्त इति । ‘ राजसं-
योगाद्युद्घोषकरणानि ’ । युद्घोषोपक्रियन्त इति युद्घोषकरणानि । युद्धं
युद्घोषकरणानि योपशुर्वन्तीति युद्घोषकरणानि । स एव हि
२० राजसंयोगास्तुत्यन्ते व्यापी स्तुतिसंक्रमन्याय आचार्योपप्रदर्शितः ।
तद्यथा । युद्घोषकरणानि राजसंयोगास्तुतिं
लभन्ते । तस्य तावद्गान्धारीनि तामयन्धास्तुत्यन्ते । राजासि यज्ञसंयोगाद्य-
होऽपि देवतासंयोग देवता अस्या मयं यन् । योऽयमेवैवाग्निप्रत्यङ्ग-
मानेनापस्थितः सर्वपर्याप्तः स्तुत्यन्त इत्यामन्तुतिरेव यथा । तदु-
क्तम् । ‘ स्थाने स्थाने श्रुतिः सर्वा श्रुतानापि निभायिन्ते । आपयति प्रा-
२५ मं जज्ञा सधोपकरणश्रुतिः ’ ॥ इति । एव श्रुतिभेदक्रमन्यायः सर्वश्रो-
तसंश्लेषः ॥

१ छ. त. द. ‘ रसतेर्वा ’ न मि. २ द. र. १ (११), त. द. १.
३ द. र. ५. छ. ट. ड. द. ‘ रंहतेर्वा ’; च. ‘ रंहतेर्वा ’ देव. ४ न. च. ७, लभते.
५ द. च. ‘ रसतेर्वा ’; च. ‘ रसतेर्वा ’ वद. ६ न. च. छ. ट. ड. द. ‘ रसतेर्वा ’
१० द. १; च. ‘ रसतेर्वा ’ वद.

‘तेषां रथः (७) प्रथमागामी भवति । स कस्मात् । तदाधा-
रत्वादितरेषां बुद्धोपकरणानाम् । ‘रथः’ कस्मात् । ‘रहतेर्गतिकर्मणः’ ।
तस्य हि तदर्थोत्पत्तिः । ‘स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य’ । स्थिरः सन् रथ
इत्युक्तः । तत्र हि स्थिरसुप्रतिष्ठितो योद्धा भवति न तथाधादिषु ।
‘तस्यैषा भवति’ स्तुतिः ॥ ११ ॥

५

वनस्पते वीर्यज्ञो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः संनद्धो असि वीर्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि (ऋ०
सं० ६ । ४७ । २६) ॥ वनस्पते वीर्यज्ञो हि भवास्मत्सखा प्रत-
रणः सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः संनद्धो असि वीर्यस्वेति १०
संस्तम्भस्थास्थाता ते जयतु जेतव्यानि दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं
द्रुमो भिक्ष इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणस्तस्यैषा भवति
॥ १२ ॥

वनस्पते वीर्यज्ञ इति । गर्गस्यार्यम् । हे वनस्पते वानस्पत्य रथ
रथः त्वमुच्यते । वीर्यज्ञो वीर्यज्ञो भव । ततश्च अस्म- १५
त्सखा अस्मिन्निष्ठ प्रतरणः प्रतरणः संप्रामाणा
पारं नेता सुवीरः कल्याणवीरः अविह्वलानवखण्डिताधिष्ठाता भव । किञ्च ।
कृतप्रतीकारस्त्वमस्माभिः गोभिः असि संनद्धः समन्ततो नद्धो वैद्धो
मध्येन चर्मणा श्लेष्मणा च । स त्वं कृतप्रतीकारमात्मानं मत्वा तेन
हेतुना मुतरमात्मानं वीर्यस्वं संस्तव्युहि । संस्तव्ये च त्वय्यवस्थितः २०
आस्थाता ते अधिष्ठाता तत्र योद्धा यानि तेन जेतव्यानि अत्मानोऽभी-
प्सितानि तानि सर्वाणि जयतु ।

१ व. ‘वोपपत्तिः’ २ क. ख. २ (११), उ. ड° स्तुतिः । इति नि (ड.
ने) कृत्वा वापामुत्तमपदके तृतीयाध्याये (उ. नि = उ० तु० ध्या०) एकादशः
खण्डः; ५. स. ट. ज. अज्ञो नास्ति. ३ क. ख. छ. त. द. वीर्यज्ञः. ४ छ. त.
द. वृक्षाज्ञो. ५ छ. त. द. स्याद्विकर्मणः. ६ क. ल. २ (१२), त. द. १.
७ ग. इति । ग°. ८ ग. ज. अस्मिन्निष्ठ. ९ ग. ज. अविह्वलः; ५. अस्ति-
कर्मणः कृ. १० ग. ज. ‘कारवम्’. ११ ग. ५. ज. हवयः. १२ व. नद्धो ग°
पदो.

‘दुन्दुभिः’ (८) इत्यस्य योऽभिधेयस्तस्य ‘शब्दानुकरणम्’ आत्मनो

नामधेयप्रतिष्ठमनिमित्तम् । यथेयासावभिहन्य-
दुन्दुभिः कस्मात् मानः शब्दं करोति दुन्दुभिरिति तदेव तस्य नाम ।

‘द्रुमो भिन्न इति वा’ । द्रुमतन्वात्पूर्वपदं भिद्वत्तरपदम् । तत्संभयो ह्यमो

५ द्रुमैरुदेशो निष्कृषितधर्मणा पिनद्धः । ‘तस्यैवा भवति’ ॥ १२ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत यां पुरुषा ते मनुतां विष्टिं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जुरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वर्षा अप सध शत्रून् (ऋ० सं०

६ । ४७ । २९) ॥ उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुता ते योषं

१० मन्यतां विष्टितं स्थावरं जङ्गमं च यत्स दुन्दुभे सहजोपण इन्द्रेण

च देवैश्च दूराद्वर्षा अप सध शत्रूनिपुधिरिपूणां निवानं तस्यैवा

भवति ॥ १३ ॥

उपश्वासय पृथिवीमिति । अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणानि कच ।

११ दुन्दुभिः भौरद्वाराजस्यार्थम् । हे दुन्दुभे उपश्वासय उप-
शब्दस्य आपूरय शब्देन एतां चै पृथिवीं

पृथक् । उत याम् । अपि चैकस्यापि सतस्तथ पुरुषा बहुवे वर्तमानस्य

मनुतां मन्यता योषं यच्चेदं विष्टितं जङ्गमं यच्चेदं स्थावरम् । यस्यैवं

तत्र सामर्थ्यं यात्रापृथिव्याप्राप्तयेतुं स त्वं दुन्दुभे सज्जः सहजोपणः सह-

१० प्रीतिः इन्द्रेण चैन्यै च देवैः दूराद् दूरतरम् अपमेव अपकालय अपुन-

रागमनायासमच्छत्रुनित्येतदाशास्महे ।

१ क. स. २ (१२), ठ. ड. ‘वनि । इनि निरुक्टीकायामुत्तरपदके तृतीयः-
ध्याये (ठ. नि० ३० तृ०) दादतः शब्दः (ट. लण्डः । १२ ।) । प. स.

ट. अ. अङ्गो नाम्नि २ क. ९. ३ (१२), त. द. ३. ३ ग. ‘मिती । अ’.

४ प. स. ट. ठ ड भर्. ५ क. ल. प. स. ट. ठ. ड ‘च’ नास्ति.

६ प. स. मिष्टि ‘शशर यच्च जङ्गम च’, ट. विष्टि यज्जङ्गम, ठ. ड. विष्टि

यज्जङ्गम. ७ प. क. ‘च’. ८ प. स. ठ ड. २ पदमय, च. ‘अपकालय’ नास्ति,

९ ट. ‘केच अपमेवाम्’ वाट. १ क. ख प स ट ठ ड. ‘शब्दे एवतः । ६’.

इषुधिः फस्मात्

‘इषुधि’ (९) इषूणा निधानं तूण ।
तन्मिच्छिपरो निर्धियन्ते । तस्मैषा भवति ॥ १३ ॥

बह्वीनां पिता बहुस्य पुत्रश्चिद्धाकृणोति समनावगत्य ।
इषुभिः सङ्क्रान्तः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः (ऋ०
सं० ६ । ७५ । ५) ॥ बह्वीनां पिता बहुस्य पुत्र इतीप्सुनभि-
मेत्य प्रस्मयत इषापात्रियमाणः शब्दानुकरणं वा सङ्क्रान्तः सचतेः
संपूर्वाद्वा किरतेः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातं
हस्तप्रो हस्ते हन्यते तस्मैषा भवति ॥ १४ ॥

१०

बह्वीनां पितेति । योऽयमिषुधि बह्वीनां बह्वनामिषूणा पासा रक्षिता
इषुधि तदर्थत्वात् । यस्य चेष्टुधे बहु इषुकलाप
पुत्र पुरुषो बहुन पापात् प्राप्ता । तदर्थं
धासौ रक्षयत इत्येवं व्युत्पाद्यम् । यस्याय चिद्धाकृणोति । प्रस्मयत इव अपा-
त्रियमाण । प्रकर्षेण स्मयत इव लट्घाटयमानश्चित्रपुङ्गवत्वात् । अथवा । हस्त-
तीव शोभया पुङ्गवत्वात् । अस्मि पक्षे चिद्धातिरपठितोऽपि धातुः
कल्पयत इति । ‘ विकारपक्षेषु तदर्था-यधातुपादानम् ’ इत्याचार्यपारि-
भाषा । अथ ‘ वा शब्दानुकरणम् ’ । चिद्धितिलेव शब्दं करोति ।
कदा । समना समामभवगत्य प्राप्य । त एष इषुधिः सङ्क्रान्तः सकटान्
संपृक्तान् वा समानान् पृतनाश्च सर्वा याः स्पर्धमानैरेषव एव केवलमभि-
लक्ष्य क्षिप्यन्ते पताकारं तानेवविधान्समामान् पृष्ठे रथस्य मनुष्यस्य
वा निनद्धो जयति प्रसूत क्षितो धनुष्मतेत्येतदाशास्महे ।

१०

१ क ख ३ (१३), ठ ‘वति इति निरु० उ० वृ० ध्या० १३ खण्ड, द.
‘वति’ इति निरुक्त्याकाया १३ खण्ड । त्रयोदश खण्ड . २ क. ख. छ. प. प
ठ क बह्वीनां . ३ छ द. इषावधीयं, त इषावधीयं । धि ४ क. त । (१४),
त. ३ ४. ५ ग. ‘तेति १ यो’ . ६ ग. ज अपप्रियं, ख. आप्रियं . ७ घ.
झ. ठ. ड. अस्मिपक्षे चिं ; ग. ज अस्मिपक्षेऽर्थे चिं . ८ ग. ज सङ्क्रान्तः सङ्क्रान्तः
सङ्क्रान्तः सङ्क्रान्तः १ ख ‘लक्ष्य १० क ख. प. ह ड. नि सो. २८

‘ हस्तमः ’ (१०) कलापीपङ्क्तो गोधेति च यमाहुः । स कस्मात् ।
 ‘ हस्ते ’ ह्यवस्थितोऽसौ व्ययाः ‘ हन्यते ’ ।
 हस्तमः कस्मात्
 ‘ तस्यैषा भवति ’ ॥ १४ ॥

- ५ अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं व्याया हेति परिवार्यमानः ।
 हस्तमो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि प. तु विश्वतः
 (ऋ० सं० ६ । ७५ । १४) ॥ अहिरिव भोगैः परिवेष्ट-
 यति बाहुं व्याया वधात्परिप्रायमाणो हस्तमः सर्वाणि प्रज्ञा-
 नानि प्रजानन् पुमान् पुरुषना भवति पुंसतेर्वाभीश्वो व्याख्या-
 १० तास्तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

- अहिरिव भोगैरिति । योऽयम् अहिरिव भोगैः सर्वं ह्य कुटिलमायैः
 हस्तमः संप्रसादकस्य बाहुं संप्रेणैव पर्येति परिवेष्टयति
 बाहुं धनुष्मतः पुरुषस्य । व्याया हेति परिवार-
 १५ यमानः । व्याया वधौत् सर्वतस्त्रायमाणस्तदर्थत्वाच्चस्य । सोऽयमेवधर्मा
 हस्तमः पुमानिव पुरुषना इय कश्चिदात्मः प्रज्ञाबहुलः पुमांसम् एतं धनु-
 ष्मन्तं परिपातु विश्वतः सर्वप्रकारं सर्वतः पालित्येतदाशात्महे । स्त्रियम-
 पेक्षयामनस्का पुरुषे बहुतरं मनः । ‘ पुंसतेर्वा ’ पौरुषार्थस्य पौंस्यमिति
 यस्य बलनाम भवति ।
 २० ‘ अमीतावः ’ (११) इति वक्तव्यम् । ते पुनरमी ‘ व्याख्याताः ’ अमि-
 धानतोऽभिधेयतश्च ‘ अमीपरोऽभ्यश्रुवते ’ (निरु० ३ । ९) इति ।
 ‘ तेषामेषा भवति ’ ॥ १५ ॥

१ च. कलापीपङ्क्तः; स. कलापापङ्क्तः. २ क. ख. ४ (१४); ड. ड.
 ‘ बति । इति निरुक्तटीकायां भुवराष्ट्रे २ व्याये १४ सण्डः. ३ क. ख. ५ ।
 १५; स. व. ५. ४ ग. ‘ सिद्धिः । यो’. ५ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. वपत्
 व्यायाताम् बाहुं सन्. ६ क. ख. घ. स. ड. ठ. ड. प्रज्ञानम्. ७ च. पुमांसम्.
 ८ क. ख. घ. स. ट. ठ. पु. १ क. ख. ५ (१५); ड. ड. ‘ बति ।
 २१ इति निरुक्तभाष्ये (ड. ‘ भयो ड.) २ व्याये पङ्क्तः (ड. १५).

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुपारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः

(ऋ० सं० ६ । ७१ । ६) ॥ रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुर-

स्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां

महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयो धनुर्ध-

न्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वन्त्यस्मादियत्रस्तस्थेषा

भवति ॥ १६ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिन इति । यदेतत् रथे तिष्ठन् वर्तमानः सुपारथिः

अभीशवः कल्याणः सुशिक्षितोऽपि सारथिः नेता रथस्य

वाजिनः पुरस्तात् अग्रः सतो रथयुक्तान्

रथस्य नीढे पश्चात्सनुपविष्टः । क । यत्र यत्र कामयते । यत्र यत्रेच्छति

योद्धा तत्र तत्र नयति । तदेतत्किं सारथेर्माहाभाग्यम् । न इत्युच्यते । निर-

भीशुः को हि सारथिः किं कुर्यात्सुशिक्षितोऽपि । एवम् अभीशूनाम् एतं

महिमानं माहाभाग्यं पनायत पूजयामि । यम्मनोऽधानामतिप्रवृद्धजवाना-

मपि तेष्वाधेयपूजनिबद्धाः रश्मयः गृहीताः सारथिना पश्चात्सन्तो मनोऽ-

नुयच्छन्ति । उपरमयन्तीत्यर्थः । संबोध्याभावात्पनायतेत्यस्य पूजयाभीति

पुरुषवचनव्यत्ययः ।

‘धनुः’ (१२) धन्वतेः गत्यर्थस्य । तद्वलेन ह्यपयो गच्छन्ति ।

‘वधकर्मणो वा’ । शत्रुवधार्थं तदुदर्यते ।

‘तस्थेषा भवति’ ॥ १६ ॥

१ उ. त. द. पूजयत. २ क. स. ६ (१६) ; त. द. ६. ३ म.

‘यतीति’ । य^०; ठ. ड. यतीति. ४ म. सुलार^० वा; ख. ज. सुलार^०.

५ च. शिक्षितो^० ६ क. स. घ. स. ट. ठ. ड. ‘विश्लिष्टन् । क^०. १५

७ ख. ‘येमहा^०. ८ घ. स. ट. ठ. ड. निरभीशुको हि^०. ९ ख. मश^०.

१० क. स. येम^०; ‘ट. तेष्वा^० ये. ११ मं. ज. ख. ‘रश्मयः’ नास्ति. १२ क. स.

घ. स. ट. ठ. ड. ‘धाय हि त^०. १३ घ. स. ट. ठ. ड. ‘धनुषयते. १४ क.

ख. १ (१६), ठ. ड. ‘वति । इति निरुक्तटीकायामुत्तरादृके तृतीयाध्याये बौद्धः

(उ. निरुक्तभा० उ० १० तु० आये बौद्ध) स० २०, १. स. ट. ज. अशो नाग्नि. २१

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
 धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम (ऋ०
 सं० ६ । ७५ । २) ॥ इति सा निगदव्याख्याता समदः समदो वाचेः
 संमदो वा मदतेज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीति निति वा
 तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥

- १० धन्वना गा इति । ताः गाः तावत् धन्वना धनुषा वयमभिरिभ्यो
 जयेम । अपि च । आजिम् । इतरस्य स्पर्धया यत्र लक्ष्यवेधायैव केवल-
 मिषवः क्षिप्यन्ते वैतर्क्येण प्रतीतिर्वा वा तम् आजिम् आजवनं धनु-
 धनुः यैव वयं जयेम । या अपि तीव्रा दारुणाः समदः
 संग्रामाः अनेकशस्त्रस्रपातसंकटाः अनेकवीरपुरु-
 षाकीर्णाः ता अपि वयं जयेम धनुयैव । अपि च । किं बहुना । समासत एव
 भूमः । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति । यत्र यत्र शत्रुरस्मान् जेतुकामः
 स्यात्ततस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः करोतु । अपगतकामे च तस्मि-
 २५ ष्ठश्रेः वयं धनुनैताः सर्वाः दिशः प्रदिशश्च जयेमेत्येतदाशास्महे ।
 'समदः समदो वा समदो वा' । संपूर्वस्य अक्षेः भक्षार्थस्य । भक्षत-
 समदः कस्मात् इव हि तत्र परस्परतः । मदतेर्वा हर्षगार्धस्य
 द्वितीयम् । 'संमदो वा' इति । संख्यास्तत्र हि
 परस्परतो युज्यन्ति ।
 २० 'ज्या' (१३) इति वक्तव्यम् । सा पुनरियं 'जयतेर्वा जिनातेर्वा' ।
 ज्या कस्मात् धात्वन्त्यैर्मर्यादयम् । तद्वद्वेन हि जीयते । सा
 पुनरेव धनुर्गुणः । तस्यै एषा भवति ॥ १७ ॥

१ क. ग. ७ (१७), त. द. ७. २ ग इति । ता. ३ च वयमभिरिभ्यो.
 १५ ४ क. स. प. झ. ट. ठ इतरतरसार्धया. ५ ग. च. ज. वैतर्क्येण; घ. ट.
 वैतर्क्येण. ६ ट. प्रतीतिर्वा एवार्थः. ७ च. 'अजवनं; ठ. द. 'आजवनं'.
 ८ क. स. घ. झ. ट. ठ. भक्षणार्थस्य. ९ ग. च. परस्परतः; ज. परस्परतो.
 १० च. 'मदतेज्यस्य'. ११ ग. च. ज. तस्मिन्. १२ क. स. ७ (१७),
 ठ. द. 'वनि' । इति निरुक्त्यायामुक्तत्वे तु नित्येऽप्यादि (उ. 'रुक्मा' उ.
 २० ज्या०) मन्त्रस्य. २७४, घ. झ. ट. म. अत्र नास्ति.

वक्ष्यन्तीवेदां गंनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिपस्वजाना ।
 योषेव शिक्षे वितताधि श्रन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती (क०
 सं० ६ । ७५ । ३) ॥ वक्ष्यन्तीवांगच्छति कर्णं प्रियमिव सखा-
 यमिषुं परिप्वजमाना योषेव शिक्षे शब्दं करोति वितताधि
 धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्तीपरिपतेर्गति-
 कर्मणो वैभ्रकर्मणो वा तस्यैवा भवति ॥ १८ ॥

वक्ष्यन्तीवेति । येयं योषिदिव काचित्कस्मैचिदिष्टाय पुराय काचि-
 ज्या ब्रह्म्यं वक्ष्यन्तीव कथयिष्यन्तीव ज्या धनुष्मता
 पुरुषेण इयं चिक्षिप्सता सव्येन दक्षिणेन वा १०
 पाणिना कृष्यमाणा सव्यं दक्षिणं वा कर्णं प्रत्यागन्तीगन्ति अमाच्छति । कथ-
 मिति । प्रियं सखायं परिपस्वजाना । प्रियम् इष्टं काचित्कचित् सखायं
 समानख्यानम् उपज्जताप्रति स्त्री पुरयमिषेयुं परिप्वजमाना । संप्रत्यर्थे
 एव सत्वजानेत्यभ्यासोऽर्थविशेषाभावात् । यथा हि सा कर्णं प्रत्याकृष्यते
 धनुष्मता तथा मध्यमाग्रमो निनीय इयं परिप्वजत इव । किमेतावदेव । १५
 नेत्युच्यते । या ज्येयं योषेव शिक्षे योषिदिव विदग्धा काचित्कामिना
 पुरुषेणात्मानं प्रत्याकृष्यमाणोपजायमानपरितोया कामिनः पुरुषस्य हर्ष-
 मुत्पादयन्ती शिक्षे मुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति । वितताधिधन्वन् धनुषि
 अभ्यारोपिता सेयमस्माकमेवमादिगुणयुक्ता ज्या समने संग्रामे पारयन्ती
 अस्तु । पारम् अन्तं नयन्ती अस्तु शत्रूणामिष्येतदाशास्त्रदे । २०

‘ इयुः ’ (१४) इत्येतत् ईषतेर्गतिकर्मणः । तदर्थमेवासाधुपाद्यते !
 इयुः कर्मात्
 ‘ तस्यैवा भवति ’ ॥ १८ ॥

१ उ. त. द. ‘ शिक्षे ’ नास्ति. २ क. ख. छ. त. द. ‘ न्तीपुषेव ’; त. ‘ न्तीपु- २५
 रित ’ ति. ३ क. ख. छ. त. द. ‘ वधकर्मणो वा ’ नास्ति. ४ क. ख. ८ (१८);
 ग. द. ८. ५ ग. ‘ वेति । ये ’. ६ ग. च. ज. ‘ वक्ष्यन्ती कथ ’. ७ ग. ज. ‘ कथित ’
 नास्ति. ८ ग. च. ज. ‘ स्वातम् ’. ९ ग. च. ज. ‘ विदग्धा ’; प. ख. द. ‘ रिदग्धा ’.
 १० क. ख. ग. च. ज. ‘ ईषते ’. ११ क. ख. ८ (१८); उ. ‘ वति । इति उ०
 १० १८ खण्डः; छ. ‘ वति । इति निरुक्तीकाणमुपपत्त्ये २ ध्याये १८ खण्डः;
 च. ख. ट. ज. अशो नास्ति.

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।
 यत्रा नराः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ०
 सं० ६ । ७५ । ११) ॥ सुपर्णं वस्त इति वाजानभिमेत्य मृगमः
 योऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्या-
 ५ ख्यातं (निरु० २ । ५) यत्र नराः संद्रवन्ति च चिद्रवन्ति च
 तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म लच्छन्तु शरणं संग्रामेष्वभाजनीं कशे-
 त्याहुः कशा प्रकाशयति भयमन्वाय कृष्यतेर्वाणुभावाद्वाक्
 पुनः प्रकाशयत्यर्थान् स्वशया क्रोशतेर्वाश्वकशाया एषा भ-
 वति ॥ १९ ॥

१०

सुपर्णं वस्त इति । ये एते सुपर्णं वस्ते वसते गार्धं वाजो इषवः ।
 इषुः येषां चैतेषां मृगमयो दन्तो यदि मार्गाणि
 फलानि । अमार्गेषु तु व्यर्थेन स्वभावात् मार्गपन्तीव

१५ किं तु तद्यद्वैद्व्यं स्यादर्हं विध्येयमिति । ये चेमे गोभिः संनद्धाः गन्धेन
 स्नात्वा श्लेष्मणा च समन्ततो नद्धाः पतन्ति गच्छन्ति धनुष्मता प्रसूताः
 क्षिताः त एषमादिगुणयुक्ता इषो यत्र यस्मिन् संग्रामे नराः मनुष्याः
 संद्रवन्ति गच्छन्ति च विद्रवन्ति च पुनर्विगच्छन्ति तत्र अस्मभ्यं शर्म
 शरणं सुखं जयनिमित्तं यंसन् यच्छन्तु ददायित्वेतदाशास्महे ।

‘अभाजनी’ (१९) इत्येतत्पदम् । तां पुनरेतां ‘कशेत्याहुः’ ।

१० कशा कस्मात् अभाजनीत्येतन्न निर्वक्तव्यं प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य ।
 अथ ‘कशा’ कस्मान् । सा हि ‘प्रकाश-
 यति’ प्रत्यावयति ‘भयमन्वाय’ । ‘कृष्यतेर्वाणुभावात्’ । अत्र-
 कृष्टा हि सा भवति चर्मणोऽपनी । ‘वाक्’ अपि कशेत्युच्यते । सा
 ‘पुनः प्रकाशयत्यर्थान्’ इति । अथवा । ‘स्वशया’ । वाक् स्वे मुक्ता-

१ उ. द. कशाया; त. कशया" त. २ क. स. १ (१९) त. द. १. ३ म.
 इति । य. ४ म. अ. च. वसनेर्गार्धं वा". ५ क. ल. घ. ल. ट. ठ ह. व्ययन".

१७ ६ प. स. ट. ठ. ड. 'यद्वैद्व्यं' निनि. ७ क. ल. घ. ल. ट. ठ ड. 'विगच्छन्ति'.

काशे शेते इति । 'क्रोशतेर्वा' शब्दार्थस्य । या त्वश्वकृशा तस्या
'एषा भवति' स्तुते ॥ १९ ॥

आ जङ्गन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते । अम्भाजनि प्रचेत-
सोऽम्भान्तसमत्सु चोदय (ऋ० सं० ६ । ७५ । १३) ॥ ५

आम्भान्तं सान्वेषां सरणानि सक्थीनि सवियः सचतेरासक्तोऽ-
स्मिन्कायो जघनानि चोपघ्रति जघनं, जङ्गन्त्यतेरम्भाजनि प्रचे-
तसः प्रवृद्धचेतसोऽम्भान् समत्सु समरणेषु संप्राप्तेषु
चोदयोल्लखलमुरुकरं चोर्करं चोर्ध्वखं चोरु मे कुर्वित्यम्बवीक्षदुल्ल-
खलमभवदुरुकरं चेतत्तदुल्लखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं १०
तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

आजङ्गन्ति सान्वेषामिति । आजङ्गन्ति इति शतारि संबोधनम् ।
अम्भाजनिः हे अम्भाजनि आजङ्गन्ति सानूनि एषां १५
सरणानि समुच्छितानि सक्थीनि कटिप्रदेशान्
जघनान् उपजिघ्रते । जघनानि स्फिग्देशाः । तांश्च हे अम्भाजनि उप-
जिघ्रति । इदमपि शतर्थेव । रथ्यानां कटिप्रदेशमम्भान्वभिहन्ति पृष्ठपानां
स्फिग्देशान् । हे अम्भाजनि या त्वमेवमभिहन्ति सा त्वमेतान् अम्भान्
प्रवृद्धचेतसः प्रवृद्धचेतसो गमनं प्रति समुत्सुकान् समत्सु समरणेषु
संप्राप्तेषु तथा चोदय यथा जयेयमिमेतदाशास्महे । २०

'सानूनि सक्थीनि' । तानि पुनः 'सरणानि' । तद्वत्तेन हि

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'स्तुते' नास्ति. २ क. ख. ९ (१९),
ट. 'वति' । इति निरु० भा० उ० मृ० एको० १९ खण्डः; ठ. 'वति' । इति
निरुक्तटीकायामुक्तस्यैके मृतीवाण्याये एकोनविंशतिः खण्डः; घ. ङ. ट. ज. अहो
नास्ति. ३ क. ख. ङ. त. ड. आग्रन्ति; ठ. आग्रन्ति. ४ क. ख. छ. त. २५
दु. चोर्ध्वखं चोर्करं. ५ क. ख. 'चोर्ध्वखं'; ङ. घ. घ. ठ. ड. 'चेतसु'. ६ क. ख.
१० (२०), त. द. १००. ७ म. 'मिह' । आ; ठ. ड. आग्रन्ति. ८ ठ. ड. आग्रन्ति. ९ म. ज. 'देशान् । जघनानि स्फि'; घ. 'देशान् जघने
जघनानि स्फि'. १० म. घ. ज. जिघ्रन्ति. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
रथ्यानां दि क'. १२ घ. 'भि' प्रति. १३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. दक्षेयः. १४

स्मरन्ति स्तारः । ' सक्थिः ' कस्मात् । ' सचतेः ' । किमस्मिन्स्तम् ।
' आसक्तोऽस्मिन् कायः ' कृत्स्नं शरीरम् । ' जघनं ' कस्मात् । तद्धि
भूतं हन्यते कस्या ।

' उलूखलम् ' (१६) इत्येतत्पदम् । तत्कस्मात् । तद्धि ' उलूखरं

१५ । ' उलूखलं कस्मात् वा ' । उलूखरं वह्ननं करोति । उलूखलपूर्व-
पदं करोतेरुत्तरपदम् । ' उलूखरं वा ' । उलूख-

शब्दात्पूर्वपदम् । ऊर्ज एव हि करणार्थं तदुत्पद्यते । ' ऊर्जस्त्रं वा ' ।

ऊर्जशब्दात्पूर्वपदं सशब्दादुत्तरपदम् । ऊर्जमेव हि तस्य खातं भवति ।

अथवा । ' उरु मे कुर्वित्यत्रवीत्तदुलूखलमभवत् ' (शत० ब्रा० ७ । ५ ।

१० १ । २२) । तन्विलं कियमाणमुरु मे खं कुर्वित्यत्रवीदिव तथागुणयुक्त-

त्वात्तस्य । तदुलूखलमभवत् । आक्षणमपि च भवति । ' उलूखरं वे तदु-

लूखलमित्याचक्षतेऽपरोक्षेण ' (शत० ब्रा० ७ । ५ । १ । २२) ।

उरुं करोतीत्युत्तरमेतत्प्रत्यक्षमव्यवहितगुणाभिधानम् । तत्पुनरेतदलोभ्य-

व्ययेन व्यवहितगुणमुच्यते उलूखलमिति । ' तस्यैवा ' एततिः

१५ ' भवति ' ॥ २० ॥

यद्यिदं त्वं गृहेष्टं उलूखलकं युज्यसे । इह यमत्तमं वद-
जर्पतामिव दुन्दुभिः (ऋ० सं० १ । २८ । ५) ॥ इति सा
निगदय्यास्याता ॥ २१ ॥

२०

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

यद्यिदं त्वं गृहेष्टं इति । शुनःशेषस्वार्थम् । ' आयनी याजता-

१ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ' कालावुत्तरं ' ; ग. घ. ज. उलूखं वा. २ ग.

घ. ज. उलूखं वा. ३ झ. ' पदम् । ऊर्ज एव ' . ४ क. ल. घ. पदम् । करोतेरुत्तो-

१५ वापश्य । ऊ. घ. झ. ट. ठ. ड. ' पदं करोतेरुत्तरपदम् । ऊ. ५ घ. उलूख ' .

६ ग. ज. ' उरु करोतीति ' नास्ति. ७ क. ल. १० (२०) ठ. ' वनि । इति

निग० ब्रा० ७० तु० प्या० वि० २० अण्डः ; (२. ' वनि । इति निगद-

वीकायावृत्तपदके १ प्याने निगः रुण्डः ; घ. झ. ट. ज. अशो नास्ति. ८ क.

ल. ११ (२१), त. द. ११. ९ क. घ. घ. ' इति०० कदः ' नास्ति ; छ. त.

द्वितीयः ' कदः ; द. इति उरुके उलूखलं नय०. १० ग. इति । शु० ; ड. क.

१२१

' यिदं ' नास्ति.

तमा' (आ० सं० १।२८।७ । निरु० ९। ३६) इति च । सोमा-
मिषवे विनियोगः (ऐ० ब्रा० ३३ । ५) । अभिमन्त्र्य चोपधीय-
तेऽग्निचयने । हे उलूखलक युज्यसे । यद्यपि त्वमन्नसंस्कारार्थं गृहे गृहे
युज्यसे तथापि त्वम् इह एव अस्मद्गृहे पुन-
चमं दीक्षिमन्तं गम्भीरम् अन्नैर्वद्भिः संरिक्-
यमाणैः शब्दं वद । कथम् । जयतामिव दुन्दुभिः । ये हि जयन्ति
तेषामेतदेव जयस्य पूर्वस्वरूपं भवति गम्भीरस्वनो दुन्दुभिः । ये पुनर्जायन्ते
तेषां रक्षस्य इति ॥ २१ ॥

चतुर्दशस्य द्वितीयैः पादः ।

१०

तृतीयः पादः ।

वृषभः 'प्रजां वर्पतीति वातिवृहति रेत इति वा तद्वृषकर्मा'
'वर्षणावृषभस्तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

' वृषभः ' (१७) कस्मात् । स हि ' प्रजां वर्पति ' । प्रजो-
वृषभः कस्मात् त्वत्तिकारणं रेतः सिञ्चति योनौ । ' अतिवृ-
हति रेत इति वा ' । रेतः सेतुमतिशयेनासा-
यामानमुपसृष्टि । ' तद्वृषकर्मा वर्षणावृषभः ' । तेनैध्ववृषकर्मणा
रेतोवर्षलक्षणेनै नृगौरम्यतिशयेन यो युक्तोऽसावपि वर्षणात् रेतोवर्षणा-
द्धेतोः भकारमुज्जनीकृत्वा वृषभ इत्युच्यते । ' तस्य ' गोवृषभस्य
' एषा ' स्तुतिः ' भवति ' ॥ २२ ॥

१५

१०

१ ग. अ. अ. ' गृहे ' सङ्क्षेपः । २ क. ग. २१ (२१) ; ठ. ' इति । इति
निरु० उ० तू० एवविंशतिः खण्डः ; ड. इति । इति निरु० २१ खण्डः ; घ.
झ. ' ट. अ. अहो नास्ति. ३ ठ. ' द्वास्वपावः ; ड. ' इत्य पादः २. ४ क. १५
ख. १ (२२) ; त. द. १. ५ ग. अ. अ. ह. ६ क. ख. ७. झ. ट. ठ. ड.
तेनास्य वृष'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' जेन मोर' ; अ. ' छने मुभी' ;
ग. अ. रेतोवर्षणेन गो'. ८ घ. झ. ट. वर्षणा'. ९ क. ख. १ (२२) ; ड.
' इति । इति नि० उ० तू० २२ खण्डः ; ड. ' इति । इति निरु० दीक्षाया०
२६ खण्डः ; घ. झ. ट. अ. अहो नास्ति.

१०

- न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्यं आज्ञेः । तेन
सूभर्वं स्रतवेत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय (ऋ० सं०
१० । १०२ । ५) ॥ न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमिति व्याख्या-
तममेहयन्वृषभं मध्यं आज्ञेराजयनस्याजवनस्येति वा तेन तं
१५ सूभर्वं राजानं भवतिरचिकर्मा तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः
प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धानानि
भवन्ति द्रुघणो द्रुघमयो घनस्तत्रेतिहासमाचक्षते मुद्गलो भार्म्यञ्च
ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युत्तवा संग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय तद-
भिवादिन्येवमभवति ॥ २३ ॥

१०

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमिमिति^१ । एवं तावत् व्याख्यातं प्रतिपदम् ।
एकवाक्यतया तु मन्त्रस्य व्याख्येयमिति । मन्त्रद्वयवीति । यत् ऋषे

वृषभः

केनाजेषीस्त्वमेतं राजानमिति तत्र मे शृणुत ।

यमेतम् आज्ञेः शरपथस्य मध्ये वर्तमानं वृषभं

- १५ न्यक्रन्दयन् उपयन्ति न्यक्रन्दयन्तः एनं हे जनाः युक्ता रयन्त युक्ता
रयन्तेति उपयन्ति उपगच्छन्ति परिवृण्वन्ति । अमेहयन्तश्च तं मुद्गलं
स्थीयतां यावेदं संश्रमृषं करोति ततो लघु मुखं भैविष्यतीति । स हि
गोभिनामाजिसृतां स्वभावः । तेन अमुना वृषभेण सूभर्वं मुभगं शोभ-
नभोगं राजानं धौ । तद्वा मुभगं मुयवसदेससमृद्धं शतवत् शतैस्तद्वत् संप्रदा-
२० सहस्रं गवां दनशतानि । यद्वा । असंख्यं बहु । किमिति । मुद्गलोऽहं
प्रधने धने इति स्वर्धया विजिगीषोराययोः प्रवृत्तयोर्बाह्विज्यायां जिगाय
जितवामिति ।

१ उ. त. द. 'आज्ञेः' नास्ति. २ क. ख. २ (२३); त. द. २. ३ ग.
'मिति । ४; व. ड. 'न्यक्रन्दयन्ति. ४ क. ख. दृष्टवभकेजानेवी'; घ. यावे
२५ के'; झ. ट. वट् वृषे के'; ड. ड. वट् वृषे के'. ५ थ. झ. ट. मेये सु'. ६ ग.
घ. झ. ४१'. ७ घ. झ. ट. जानाः. ८ घ. युक्ता १'; क. ख. कुक्कावन्तं
कारयतेति उग्र'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ड. अमेहयन्तेऽयन्तश्च. १० घ.
झ. ट. ड. ड. शङ्'. ११ ग. घ. ज. मावि'. १२ ग. घ. ज. मुभगं. १३ क.
ख. घ. झ. ट. 'वा' नास्ति. १४ घ. कवि'. १५ क. ख. घ. झ. ट. ड.
२० प्रधने संग्रामे धनं; ग. घ. ज. मयानं.

द्वयगः कस्मात् 'द्वयणः' (१८) इयेतत्तदम् । स पुनरेयः

'द्वययो घनः' ह्यप्रकृतिः । तत्प्रकृतिवचने मयट्
(पाणि० ५ । ४ । २१) । द्रुशब्दात् पूर्वपदं घनशब्दादुत्तरपदम् । मुद्र-
रोऽभिधेयः । 'तत्रेतिहासमाचक्षते' इति स्तुतिलाभनिमित्तमुभयोरप्येक-

तत्रेतिहासः मेव वृषभद्वयणयोः । 'मुद्रलो भौर्म्यश्च ऋषिः' इत्ये-
वमादि । स किल द्वितीयस्य गोरभावाद्वाहा सह

प्रतिस्पर्धमानः ऐश्वर्योदम्बादिभ्य 'द्रुघणं' वृषभेण सह युक्त्वैवा राज्ञा
सहाजि ससर्प । स च तं 'जिगाय' जितवान् । यथा चेतरेषां तत्सार्धस्य
'अभिवादिन्येकमभवति' ॥ २३ ॥

१०

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं क्षयानम् ।
येन जिगाय क्षतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु (ऋ० सं०
१० । १०२ । ९) ॥ इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुञ्जं काष्ठाया मध्ये
द्रुघः । क्षयानं येन जिगाय क्षतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु
पृतनाज्यमिति संग्रायनाय पृतनानामजनाद्वा जयनाद्वा मुद्रलो
मुद्रवान् मुद्रगिलो वा मदर्न गिलतीति वा मदंगिलो वा मुद्रं-
गिलो वा भार्म्यश्चो भूम्यश्वस्य पुत्रो भूम्यश्वो भूमयोऽस्याश्वा
अश्वभरणाद्वा पितुरित्यश्वनाम पातेर्वा पित्रेर्वा व्यापतेर्वा
सस्यैवा भवति ॥ २४ ॥

१५

२०

इमं तं पश्य वृषभस्योते । जितायामाजायामिताजिसरणमाजेऽन्त एवाप-

१ म. अ. ज. 'वृनि'; स. द्रुमप्रकृतिः. २ म. 'लो भौर्म्यश्च'; अ. 'लो भौर्म्यश्च.
ज. 'लोर्म्यश्च ऋ'. ३ म. अ. ज. 'मादि'. ४ म. अ. एश्वर्य दम्बा-
दिभ्य द्रु'; अ. ऐश्वर्यं दिम्बादिभ्य द्रु'. ५ म. अ. ज. युक्ता. ६ क. स. २ (२३),
उ. 'वति । इति नि० उ० २३ खण्डः, उ. 'वनि । इति निम्नदीक्षायामुप-
पत्तेः ३ ध्याये २३ खण्डः, अ. अ. उ. ज. अष्टां गानि, उ. उ. द सप्तयुजः
त. सहयुजं यु. उ. उ. त. द. 'वा' गानि; १ क. स. ३ (२४), त. द. ३.
१० म. 'लोर्मि । जि', उ. उ. पदगानि. ११ म. अ. उ. उ. 'मापः १'; उ.
'मानन्त' अ.

२९

विद्वमुद्रो मुद्रलः केनचित्पृष्ठः केन सह युक्त्वा वृषभेणं राजानमजै-

दुघणः

धीरिति । ततमुपदिशनेन दुघणमाज्यन्ते
तस्मिन्नपविद्धमसावज्ञमिव कुन्तयन् राजानमन-

यर्चा तस्मै प्रत्याचक्षे । इमं तं पश्य येनाजैवमिति । वृषभस्य सहयुजम् ।

५ क वर्तमानम् । काष्ठायाः आज्यन्तस्य मध्ये दुघणं शयानम् अपविद्धम् ।

येन जिगाय शतयःसहस्रम् इति व्याख्यातम् ।

‘ पृतनाज्यमिति संग्रामनाम ’ । तत्कस्मात् । ‘ पृतनानामजनाद्वा ’ ।

पृतनाज्यं कस्मात् पृतनाः मनुष्याः । ते यस्मिन्नजन्ति गच्छन्ति ।
पृतनाशब्दाः पूर्वपदमजतेरुत्तरपदम् । ‘ जय-

१० नाद्वा ’ । तत्रोत्तरपदे विकल्पयन्ति । ते हि तत्र जयन्ति । ‘ मुद्रलो मुद्र-
वान् ’ । लो मत्वर्थे । अथ ‘ वा मुद्रगिलो ’ मुद्रभोजनप्रायः । मुद्र-

मुद्रलश्च

शब्दैः पूर्वपदं गिलशब्द उत्तरपदम् । ‘ मदनं
गिलतीति वा ’ । मदनः कामः । तमसौ

१५ गिलति वशीकरोति । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । मदनशब्दैः पूर्वपदं गिलति-
शब्द उत्तरपदम् । ‘ मद्गिलो वा ’ । मुद्गिलो वा । मद् उद्रेकः ।

तमसौ गिलति । उपशान्त इत्यर्थः । ‘ मुद्गिलो वा ’ । हर्ममसौ गिलति ।

भार्गवश्च

निवृत्त इत्यर्थः । ‘ भार्गवो भृम्यश्च पुत्रः ’ ।

‘ भृम्यश्च ’ पुनः ‘ भृमयोऽस्याश्वाः ’ । अन-
वस्थापिनः । ‘ अदमरणाद्वा ’ । विभर्ति वा असावशान् ।

२० ‘ पितुः ’ (१९) इत्येद्वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत् ‘ अजनाम् ’ । तत्क-

पितुः कस्मात् स्मात् । ‘ पातेर्वा ’ रक्षणार्थस्य । ‘ पिबतेर्वा ’
पानार्थस्य । ‘ तस्मैवा भवति ’ ॥ (२४) ॥

पितुं नु स्तोत्रं महो धर्माणं तन्निधीम् । यस्य त्रितो व्योमंसा

२५ इमं त्रिपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० १ । १८७ । १) । तं पितुं स्तोत्रं महतो

१ ग. अ. ज. उ. ड. ‘ पायन्ते. २ अ. मुद्रलो मुद्रभोजन. ३ क. ल. प.
स. ट. ठ. ड. शब्दात्. ४ क. ल. घ. स. ट. ठ. ड. शब्दादुक्त. ५. लिंग-
श. ५ क. ल. १ (२४), ठ. ड. ‘ वति । इति निरुक्टीकया (ठ. ‘ ल-
भाभ्ये) उत्तरपदे स्तोत्रोपेक्ष्याये अतुर्विशिष्टः लङ्; घ. स. ट. अ. अङो

१० नास्ति.

धारयितारं बलस्य तविपीति बलनाम तवर्तवृद्धिर्कर्मणो यस्य
त्रित ओजसा बलेन त्रितास्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्द-
यति नद्यो व्याख्यातास्तासामेषा भवति ॥ २५ ॥

नितुं नु स्तोममिति । अगस्त्यस्यार्थम् । यस्य पितोः ओजसा ५
बलेन बलाधिपतिरपीन्द्रः त्रिस्थानः त्रिषु स्थानेष्वप्रतिहतप्रमाद्यः वृत्रं
पितुम् मेघं विपर्वं विगतपर्वाणं विगतसन्धिवन्धनं
कृत्वा व्यर्दयत् विविधमर्दयति अपुनरावृत्ते
तं पितुम् अहम् अन्नं तविपीसंज्ञकस्य महर्तो बलस्य धर्माणं धारयितारं
स्तौमि । को हि नाम तन्न स्तूयाद्यस्मादृते त्रिलोकाधिपतिरपीन्द्रः किंचिद- १०
प्यशक्तः कर्तुमित्यभिप्रायः । 'तविपी (निघ० २।९।१०) इति बल-
नाम' 'तु वृद्धो' इत्यस्य । तद्धि सर्व्वस्तुभ्यो उपायः ।

'नद्यः' (२०) अवसरमाप्ताः । ताः पुनरेताः 'व्याख्याताः' 'नदना
भवन्ति शब्दबलः' (निरु० २।२४) इति । 'तासामेषा भवति' ॥ २५ ॥

१५

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।
असिक्त्रया मरुद्वधे वितस्तयार्जिकीये शृणुषा सुपोमया (ऋ०
सं० १०।७५।५) ॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुणि
स्तोममासेवध्वमसिक्त्रया च सह मरुद्वधे वितस्तया चार्जिकीय २०
आशृणुहि सुपोमया चेति समस्तार्योऽर्थरूपदनिरुक्तं गङ्गा गमनाद्य
मुना मयुवती गच्छतीति वा मयियुतं गच्छतीति वा सरस्वती सर
इत्युदकनाम सतस्तद्वती शुतुद्रि शुद्राविणी सिमद्राविण्याश्च तुभेव
द्रवतीति बेरावती परुणीत्याहुः पर्व्ववती कुटिलगामिन्यासिन्य-

१ क. स. ड. घ. ङ. ट. ड. तवर्तवृद्धिः. २ छ. त. द. म्योज. ३ क.
स. ४ (२५) त. द. ४ घ. विपर्व वि. ५ क. स. घ. ङ. ट. ठ. ड. २५
अमर्द. ६ क. स. घ. ङ. ट. ठ. ड. नद्यो महर्तो. ७ क. स. घ. ङ. ट. ड.
न तत् ८ ग. घ. ङ. एनपा. ९ घ. स. ठ. ड. 'वसुधो; द. वसुधो' म्नु.
१० क. स. ४ (२५), ठ. ड. 'बनि' इति निरुक्तटीकाया—(ठ.
'हंक्रभाष्ये) मुत्तादृके तृतीयेऽध्याये पद्यविदग्भिः सङ्गः, घ. स. ट. न, अहो
नालि. ११ क. स. ड. घ. ङ. ट. ड. 'वनी भाष्यरी इति'. २०

शुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितं मरुदृधाः सर्वा
 नद्यो मरुत एना वर्धयन्ति वितस्ता विदग्धा विदग्धा महाकूलार्जा-
 कीयां विषालेत्याहुर्ज्जकीकभवा वर्जुगामिनी वा विषाद्विपाट-
 नाद्वा विषाशनाद्वा विषापणाद्वा पाशा अस्यां व्यप्राश्यन्त वसि-
 ५ ष्ठस्य । मुमूर्षतस्तस्माद्विषालेच्यते पूर्वमासीदुरुज्जिरा सुपोमा
 सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनादापआमो-
 तेस्तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने इति । हे मरुदृधे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि
 १० नद्यः ययम् इमं मे मम स्तोमम् आसेवध्वं परुषथा सह ।
 मरुदृधे आर्जकीये त्वमपि असिकन्या वित-
 स्तया सुषोमया च सह आशृणुहि आभिमुख्येन स्थित्वा शृणुहीति सम-
 स्तार्थः । एवं सर्वत्र पृथं समस्तार्थो वक्तव्य इत्युपप्रदर्शनार्थम् ।

‘अथैकपदनिरक्तम्’ । ‘गङ्गा गमनात्’ । सा हि विशिष्टं स्थानं
 १५ गच्छति । गमयति वा प्राणिनो विशिष्टं स्थान-
 गच्छति । गङ्गादिशब्दानां मिति गङ्गा । ‘यमुना प्रयुषती गच्छति’ ।
 व्युत्पत्तिः प्रकर्षेण मिश्रयन्त्य्याभिर्नदीभिः स्वान्मुदकानि
 गच्छति । ‘प्रविद्युतं गच्छतीति वा’ । स्तिमितमिव तरङ्गैर्गच्छति ।
 ‘सरस्वती सर इत्युदकनाम’ । तत्कस्मात् । ‘सर्तः’ । ‘सू गतौ’
 २० (धा० पा० १-९६० ॥ ३-१७) इत्यस्य । तेन सरसा विशिष्टेन
 ‘तद्वती’ । निज्ञायते हि राजमूये सारस्वतीनामपामभिपेक्षार्थवादः । ‘वर-
 णस्य वा अभिविष्यमानस्येन्द्रियं वीर्यमत्राक्रमतश्चेधाभवद्गुस्तृतीयममव-
 क्त्ययन्तीव तृतीयं सरस्वती तृतीय प्राविशत्’ (मैत्रा० सं० ४ । ३ ।
 ९) इति । ‘शुतुद्रौ शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी’ । इति क्षिप्रनाम ।
 २५ अथ ‘वा आशु’ क्षिप्रमसौ ‘तुजेय’ विदेव केनचित् ‘द्रवति’ ।
 आकारलोपः पूर्वपदे । ‘इरावती परष्णीत्याहुः’ । येयमिरावतीति लोके
 प्रसिद्धा तामिमामेतास्मिन्मन्त्रे मन्त्रार्थविदः परष्णीत्याहुः । सा कस्मात् ।

१ छ. त. द. ‘पालित्या’ । २ छ. घ. ठ. ड. ‘जंजूक’; घ. ‘जंजुफ’ । ३ छ.
 त. द. ‘पालुष्य’ । ४ क. ख. ५ (२६) त. द. ५. ५ ग. इति । ६; ठ. ड.
 २० ‘यमुने सरस्वतीनि. ६ ग. ख. ज. सुनु’ । ७ घ. सुतोम’.

‘पर्ववती’ । किमुक्तं भवति । ‘कुटिलग्रामिनी’ इति । तदस्याः
 पर्ववत्त्वं यानि कुटिलानि तानि पर्वाणीव तस्यास्तैस्तद्वतीति । ‘असिक्ती’
 कस्मात् । सा हि ‘अशुक्ला असिता’ । कथम् । ‘सितमिति वर्णनाम्’ ।
 स च पुनः शुक्ल इति प्रसिद्धो लोके । ‘सितमसितौ यद् दृश्यौ’ इति
 यल्लेखयामुदेवावधिकृत्योक्तम् । तस्य शुक्लस्य ‘प्रतिपेधोऽसितम्’ । ५
 कृष्णमिसर्यः । तस्मात्कृष्णोदका असिक्ती । ‘मरद्बुधाः सर्वा नयः ।
 मरुतः एता वर्धयन्ति’ वर्णेण । तस्मात्प्रलेकं नयमिधानमनुगम्यते
 विशेषणत्वेन हे मरद्बुधे गङ्गे हे मरद्बुधे यमुने इति । ‘वितस्ता
 अनिदग्धा’ । ‘वैदेह्यो नामाग्निः । स किल नदीरन्या निर्देहाह न
 ताम्’ इति सामिधेनीभाषणे विज्ञायते । अथवा । ‘विवृद्धा महाकूला’ १०
 विस्तीर्णा । ‘आर्जिकायां लोके विपाळ्याद्’ । सा कस्मात् ।
 ‘ऋजीकप्रमथा’ । ऋजीको नाम पर्वतस्तस्मात्प्रभवतीति तद्वितेन । अथ
 ‘वा । ऋजुग्रामिनी’ सत्यार्जिकाया । ‘विपाट् विपाटनाद्वा’ । विपाट्यत्यसौ
 भूमिमतिवेगवैस्त्वाद्गच्छन्तीति । ‘विपाशनाद्वा’ । किमस्यां व्यापश्यन्त ।
 ‘पाशा अस्यां व्यापश्यन्त पसिष्ठस्य मुर्मूर्धतः’ । वसिष्ठः किल मम १५
 जास्यां मुर्मूर्धः पुः मरणशोकात्तः पाशैरात्मनं बद्धा । तस्य क्लिष्ट ते पाशा
 अस्यां व्यापश्यन्त । व्यमुच्यन्तोदकेन । ततः प्रभृति सा विपाडमयत् ।
 ‘पूर्वमासीदुरुजिरा’ नाम सा । उरुज्येयार्धः । ‘विप्रापणाद्वा’
 उदकानां विपाट् । ‘मुग्धेभिः सिन्धुः’ । सा कस्मात् । ‘यदेनामभिप्र-
 मुचन्ति’ अभिगच्छन्त्यन्याः प्रभूता । ‘नयः’ । ‘सिन्धुः’ कस्मात् । २०
 ‘स्यन्दनात्’ । सा द्वाविच्छेदेन विशेषतः स्यन्दत इति ।

‘आयः’ (२१) इत्येतत्पदम् । ताः पुनरेताः ‘आप्सोतेः’ । सर्वेषा-
 मिरासमिति । ‘तामाभेया भवति’ ॥ २६ ॥

१ ग. च. ज. ठ. ड. ‘पपुने’ २ क. रा. ग. च. ज. महाकुला. ३ क. रा. २५
 ‘काटिता’ ; ग. च. ज. घ. झ. ट. ‘एल्लिया’ ४ ग. च. ज. कज्जुहो ; ठ.
 ड. ‘कज्जुहो’ ५ ग. च. ज. वेदन्वा ६ क. च. ज. मुर्मूर्ध ७ ग. च. ज.
 ‘पाश्यन्त’ ८ ग. च. ज. मुग्धेभ्यः ९ क. रा. ५ (०६), ठ. ड. ‘९नि ।
 इति निरुक्तम् । १० ग. च. ज. त. नदीरन्याये पदविधानः राश्ट्रः ; घ. रा. ट. ज.
 अश्वे राशिः ।

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभ्रु-
णामहं शतं धामानि सप्त च (ऋ० सं० १० । ९७ । १) ॥
या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु
तद्वभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा । शतं
धामानि सप्त च । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि ५
जन्मानीति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां
तेज्ज्वेना दधतीति वा रात्रिर्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता इति । ओषधिसूक्ते प्रथमैव । अभिचयने

ओषधयः क्षेत्रमनेन मन्त्रेण ग्राम्यारण्याभिरोषधीभिरुपयते
(मैत्रा० सं० २ । ७ । १३) । या एता १०

ओषधयः पूर्वाः प्रथमजाताः । कुतः । देवेभ्यः । न तावदेवा उत्पद्यन्ते ।
अयैता एव पूर्वमुपपद्यन्ते । कियति कळे । त्रियुगं पुरा । कलिङ्गापरत्रे-
ताभ्यः पूर्वम्-आदिकल्पे आद्ये कृतयुगे । देवानामपि क्षान्नमनपेक्ष्य
जीवनहेतु स्थितिर्नास्तीति^६ पूर्वमन्नमुपपद्यते पश्चादेवा इति । किं तासा-
मिति । मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च । तासाम् अहं १५
बभ्रूणा बभ्रुवर्णानाम् । ओषधयः स्वभागतः सर्वा एव पच्यमाना बभ्रु-
वर्णाः कपिलाः सपद्यन्ते । मनै जाने । शतं धामानि सप्त च । सप्ता-
धिकं शतमहं तासां यथाज्ञाने । अथवा । बभ्रूणामिति वर्णव्यापस्य
'हरणानाम्' इति । ता हि क्षुदादि हरन्ति । 'भरणानामिति वा' ।

अर्घ्यस्ताः सर्वस्य भूतमामस्य वा । 'स्थानानि नामानि जन्मानि २०
धामानि त्रयाणि भवन्ति' । इह तु 'जन्मान्यभिप्रेतानि' । सप्तशतमोष-

धामशब्दस्यार्थाः भिजातय एतस्मिन्मन्त्रे अभिप्रेताः । अथवा ।
'सप्तशत पुरुषस्य मर्मणां तेज्ज्वेना दधतीति

वा' । अस्मिन् पक्षे धामानि स्थानानि ।

१ छ. त. द. 'भरणाना हरणामिति' । तादणभाष्ये निरुक्तपाठस्तथैव.
२ छ. य. ध. ठ. ड. रेनि. ३ छ. त. स्थानान्यं जन्मा. ४ क. ख.
७ (२८), त. द. ७. ५ ग. इति^{७५}. ओ^{७६}; ठ. ड. ओषधीमिति. ६ ग. च.
ज. 'स्थिति नास्ती'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. धामानि त्रयाणि भवन्ति तेषां
नानि नामानि जन्मानि.

‘रात्रिः’ (२३) इत्येतत्पदम् । तत्पुनरभिधानतोऽभिधेयतश्च न्या-
ख्यातं ‘ रातेर्दानकर्मणः ’ (निरु० २ । १८) इति । तस्या एषा
‘ भवति ’ ॥ २८ ॥

५ आ रात्रिं पार्थिवं रजः पितुरंगाय धामभिः । दिवः सदांसि
बृहती वितिष्ठस आ त्वेपं वर्तते तमः (खैलिकं सूक्तं २५) ॥
आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्यान्मैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि
बृहती महती वितिष्ठस आ वर्तते त्वेपं तमो रजोऽरण्यान्यरण्यस्ये
पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादरमणं भवतीति वा तस्या एषा भवति
१० ॥ २९ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रज इति । कुशिकस्यार्थं रात्र्या वा । हे रात्रि या
त्वम् आपूपुरः पार्थिवं रजः । पृथिवीलोकमापूरयसि । किं केवलमेतदेव ।
१५ रात्रिः नेत्युच्यते । पितुर्धामभिः । मध्यमस्य स्थानैः सह ।
सहान्तरिक्षेण । तदपि ह्यापूर्ध्वं तमसा । किमेता-
वदेव । नेत्युच्यते । किं तर्हि । दिवो शुलोकस्यापि यानि सदांसि सदनानि ।
येषु शुलोकवासिनः सदनेषु सीदन्ति तान्यपि । बृहती महती
यस्मात्त्वं तस्मद्देऽपि वर्तमाना वितिष्ठते । विष्टम्य तिष्ठसि । न केवलं
विष्टम्यैव तिष्ठसि । किं तर्हि । और्ध्वं शुलोकमपि तत्पूर्णातिशिष्टं तमः
२० त्वेपं महत्पुनरिममेव लोकं प्रत्यावर्तते यस्यास्तत्र सा त्वमस्माकं सर्वदा
शिवा भवेत्येतदाशामहे ।

१ क. ख. घ. झ. ट. एषा स्तुतिर्भवति. २ क. ख. ७ (२८); न.
‘ ५नि । इति निरुक्ता, उत्तरपट्ठे तू. ध्याने अष्टाविंशतिः खण्डः; ड. ‘ ५ति ।
इति निरुक्तायापामुत्तरपट्ठे ३ ध्याये २८ खण्डः; ग. घ. वर्धमित्रोऽप्यहोनास्ति.
३ ड. घ. पितुरः पासु धा°; थ. पितुर्धामाय° यु; ड. पितुर्धामायु° ४ क. ख. ८
(२९); त. द. ८. ५ ग. इति° । क°. ६ घ. ‘ ५ने ° । किं तर्हि° पितुर्धा°
नेत्युच्यते. ७ क. ग. घ. झ. ट. ‘ ५ने; ठ. ड. प्रत्यये. ८ क. ख. घ. झ. ट.
१० ट. ड. स्थानेषु सीदन्ति. १ ग. घ. ज. आयं.

‘अरण्यानी’ (२४) इत्येतत्पदम् । सा पुनः ‘अरण्यस्य पत्नी’
 ‘अरण्यानीपदस्यार्थः’ पाठयित्री देयता । अथ अरण्यं कस्मात् ।
 तद्धि ग्रामादपार्णमपगतं भवति । ‘ऋ गतौ’
 अरण्यं कस्मात् (धा० १-९६१ ॥ ३-१६) इत्यस्य ।
 ‘अरमण भवतीति वा’ । रणेः प्रतिषेधपूर्वस्य ।
 न ह्यरण्ये रतिर्भवति । ‘तस्या एषा भवति’ ॥ २९ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या मेव नश्यसि । कथा ग्रामं न
 पृच्छसि न त्वा भीर्विव बिन्दती ३ ॥ (ऋ० सं० १० । १४६ ।
 १) ॥ अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि परा-
 चीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीचेतीवः
 परिभयार्थे वा श्रद्धा श्रद्धानात्तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

अरण्यान्यरण्यानीति । देवमनेरार्थम् । संमुद्धानेकवचनं पूर्वम् । द्वितीया-
 बहु वचनमुत्तरम् । उत्पन्नदिग्मोहो गन्धहगरण्ये भीतोऽरण्याधिदेवतामर-
 ण्यानीं श्रवीति । अहं तावदेतस्मिन्नरण्ये निरमणे भीतः । त्वं कथं
 न विभेयीति भीषयमाण इव । हे अरण्यानि कथं त्वम् अरण्या-
 न्येव वर्तमानि प्रति केवलं प्रेव पराच्येव पराङ्मुखैव अनावर्तमाना
 नश्यसि । असौ असाविति दृश्यमानेव । यतो ममीमि । कथं किमिति
 ग्रामं न पृच्छसि । न त्वा भीर्माभिव बिन्दति । अथ ‘वा ईवः परिभयार्थे’ ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. कस्मात् । अरण्यमपार्णं ग्रामात् । तद्धि°.
 २ क. ख. ८ (२९), ठ. °वति । इति नि० भा० उ० तृ० २९ खण्डः;
 ड. °वति । ‘इति निरुक्त्याकायामुत्तरपट्टे ३ प्याये २९ खण्डः; घ. ङ. ट. ज.
 अहो नास्ति. ३ क. ख. ९ (३०), त. द. ९. ४ ग. ‘नीति’ । दे; क. ख. घ.
 ङ. ट. ठ. ड. ‘नीति रे (ठ. ड. ए) रमदस्य दे° ५ च. पूर्व अरण्यमपार्णं ग्रामात् ।
 दि°. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘दिग्मोहो. ७ ग. ज. भीतोऽरण्याधिदे°; घ.
 ‘रण्योधिदे°. ८ ग. ख. ज. वनानि. ९ ग. ज. प्रेव. १० ग. घ. ज. नश्यसि.
 ११ व. ङ. ट. ठ. ड. कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथं°. १२ ग. घ. ज. इव द°. १८

न त्वमीपदपि विभेपीति परिरीपदर्थः । तद्यथा । परिमधुरं पैर्यसमिति ।

‘श्रद्धा’ (२५) इत्येतत्पदम् । अत्र ‘अत्’ इति सत्यनाम

पूर्वपदम् । तत्सत्यमैस्यां धीयत इति श्रद्धा ।

श्रद्धा कस्मात् धर्मार्थकाममोक्षेष्वविपर्ययेनैवमेतदिति या बुद्धिरु-

- ५ त्ययते तदधिदेवता भावाद्या श्रद्धेत्युच्यते । सा पुनराश्रेयं सर्वं प्रकाश-
मित्यग्निरेव । ‘तस्या एषा भवति’ ॥ ३० ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः । श्रद्धां भगस्य
मूर्धनि वचसा वेदयामसि (ऋ० सं० १० । १५१ । १०) ॥

- १० श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां
भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः पृथिवी
व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

- श्रद्धयाग्निः समिष्यत इति । श्रद्धायाः कामार्थेणा आर्पम् । य एव
१५ श्रद्धा अग्निः श्रद्धया उपेतः श्रद्धयैवास्ति क्वबुद्धिमालम्ब्य
समिष्यते कर्मणि स एव साधु शोभनं समि-
ध्यते । इतरो हि समिद्धोऽप्यसमिद्ध एवाश्रद्धासमिद्धाग्निकर्मणः कलाभा-
वात् । एवमेव श्रद्धया हूयते हविः । यदेव श्रद्धया हूयते हविस्तदेव
साधु हूयतेऽप्यस्याफलत्वात् । उक्तं च । ‘नाश्रद्धधानाय हविर्जुपन्ति देवाः’
२० इति । एवं चेत् श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि । भगस्य भाग-
धेयस्य धर्मस्य मूर्धनि । मूर्धा शिरः । प्रधानमिदमङ्गं धर्मस्य या श्रद्धा ।
तदभावे धर्माभावात् । अपि च । वचसा एव वचनेनैव मन्त्रगतेन

१ ग. पर्यन्तमिति । ३० । अ०; च. ज. पर्यन्तमिति. २ ग. च. ज. ‘मस्या-
न्वीयते’. २ क. स. १ (३०), ठ. ‘वति’ इति निरु० भा० उ० तृती०
३० खण्डः; ड. ‘वति’ इति निरुक्तभाष्ये तृतीयेऽध्याये ३० खण्डः; घ. स.
ट. ज. अशो नास्ति. ४ क. स. १० (३१), त. द. १०. ५ ग. इति. १ अ०.
६ घ. स. ट. ठ. ड. वामायिन्या. ७ ग. च. ज. श्रद्धया. ८ च. ‘व्यते त एव
२८ साधु शोभनं न इत’. ९ ग. च. ज. ‘वचनेनैव’ नास्ति.

‘ अश्रद्धामन्तृते दधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः ’ इत्यनेनैतदुदाहृत्य शिरः प्रकाशमावेदयामः आघोषयामो नाश्रद्धमानस्य धर्म इति ।

‘ पृथिवी (२६) व्याख्याता ’ । ‘ अथ वै दर्शनेन पृथः ’ इत्यत्र (निरु० १ । १४) । ‘ तस्या एषा भवति ’ ॥ ३१ ॥

५

स्थोना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म
सप्रथः (ऋ० सं० १ । २२ । १५) ॥ सुखा नः पृथिवि
भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा
कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्यादतिकर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः
शर्म यच्छन्तु क्षरणं सर्वतः पृथ्वया व्याख्याता तस्या एषा १०
भवति ॥ ३२ ॥

स्थोना पृथिवि भवेति । मेधातिथेरार्षम् । हिरण्यनाशप्रायश्चित्तेष्ट्यां
पृथिवी भौमस्यैककपालस्य पुरोऽनुवाक्या (मैत्रा० सं०
२ । २ । ७) । हे पृथिवि स्थोना १५
सुखा त्वमस्माकं भव । कथम् । अन्तृक्षरा निष्कण्टका निवेशनी निवास-
योग्या । निविष्टानां चास्माकं यच्छ देहि शर्म सुखं सर्वतः पृथु सर्वतो
विस्तीर्णमिति ।

‘ ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः ’ । कमहं तापयामीत्येवमर्थमुद्गतः
कण्टकः । कण्टतेर्वा । स हि ‘ उद्गततमो भवति ’ वृक्षात् । १०

१ ग. इति । ३१ । ४° । २ क. स. १० (३१) ; ठ. °वति । इति निरु०
उ० तु० ३१ खण्डः; ड. वति निरुक्तभाष्ये ३१ खण्डः; ग. ज. प. स. ट. अश्रो
नास्ति. ३ छ. त. द. °तरो. ॥ क. स. १२ (३२) ; त. द. ११. ५ ग.
°वति ; मे°, ६ ग. च. ज. °मस्येक°. ७ ग. च. ज. एषापृथिवि. ८ क. स.
प. स. ट. ठ. ड. अनुक्षरा निवेशनी । अन्तृ°. ९ क. स. प. स. ट. ठ. ड.
ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्यादतिकर्मण उद्गततमो भवति ।
कर्म; ग. च. ज. कन्ततेः.

‘ अथा ’ (२७) व्याख्याता । ‘ अथा यदेतया विद्वोऽपयते
व्याधिर्वा मयं या ’ इत्यत्र (निरु० ६ । १२) । ‘ तस्या एषा
भवति ’ ॥ ३२ ॥

- ५ अमीपां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गन्यध्वे परेहि । अभि-
प्रेहि निर्देह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् (ऋ० सं०
१० । १०३ । १२) ॥ अमीपां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रति-
लोभयमाना गृहाणाङ्गन्यध्वे परेहभिप्रेहि निर्देहपां हृदयानि
शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्तामग्नायग्नेः पत्नी तस्या
१० एषा भवति ॥ ३३ ॥

अमीपां चित्तमिति । अप्रतिरथस्वार्थम् । हे अध्वे अमीपाम् अस्म-
अथा च्छृण्णां चित्तानि मनासि प्रतिलोभयन्ती प्रत्येकं
लोभयन्ती गृहाण अङ्गानि । सर्वगात्राण्या-

- १५ विश । त्वयैते आधिष्ठसर्वगात्राः साध्यसिन् उत्पन्नवेपथवः समूढा अप्र-
तिपक्षाः सन्तु । परेहि परागच्छ एतान् । अपि च । यावच्च प्रसव-
स्थितास्तावदेकैकं क्षिप्रम् अभिप्रेहि । अभिप्रेगम्य च निर्देह एषा हृद-
यानि शोकैः । त्वयैते निर्देहहृदया अस्मदमित्रा अन्धेन तमसा संसेव्य-
न्तामिषेतदाशास्महे ।

- २० ‘ अग्नयी ’ (२८) अग्नेः पत्नी । ‘ तस्या एषा भवति ’ ॥ ३३ ॥

१ ग. ख. ज. यदेतया. २ ख. ‘पपीय’. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘त्यत्र
व्याख्याता । त. ४ क. ख. ११ (३२); ठ. ‘वति । इति निरु० भाष्ये उ०
तृ० द्वाविंशः खण्डः; ड. ‘वति । इति निरु० भाष्ये ३२ खण्डः; घ. झ. ट. ज.
अङ्गो नास्ति. ५ छ. त. द. ‘प्रज्ञानानि’ नास्ति. ६ क. ख. १२ (३३),
त. द. १२. ७ ग. ‘मिनि । अ. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘पत्नी प्रत्येकं
लोभयमाना गुं- ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सचन्ता संसे. १० क. ख. १२
(३३); ठ. ‘वति । इति निरु० भा० उ० तृतीयो ३३ खण्डः; ड. ‘वति ।
२१ इति निरु० भाष्ये ३३ खण्डः; घ. झ. ट. ज. अङ्गो नास्ति.

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नार्यां सेर्मपेतये
(ऋ० सं० १ । २२ । १२) ॥ इति सा निर्गन्धव्या-
ख्याता ॥ ३४ ॥

इति नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

५

इहेन्द्राणीमुपह्वय इति । इह कर्मणि अग्नार्याम् उपह्वये सोमपा-
नाय आत्मनश्च स्वस्तये । इन्द्राणीम् । अपि च ।
वरुणानीम् । असाधारण्येन । इन्द्राणीं च वरु-
णाणीं च अग्नानीं च इह कर्मण्युपह्वये सोमपानाय स्वस्तये चेत्येवं सति
' तस्या एषा भवति ' इति भाष्यवचनं नोपपद्यते । सोमपानसंबन्धा-
न्मध्यमेति चेन्नैतत् । अग्निरपि हि सोमपान-
संबन्धे उक्तः ' सोमं पिव मन्दसानो गण-
श्रिभिरिति ' तस्मात् ' उपपद्यते ' इति
अस्यामृचि इन्द्रा-
णीवरुणान्यौ स्तूयते ।
तेन ' तस्या एषा
भवति ' इति वचनं (निरु० ८॥ २) ॥ ३४ ॥
नोपपद्यते

१०

१५

चतुर्दशस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

अथातोऽष्टौ द्वंद्वान्युलूखलमुसले बलूखलं व्याख्यातं मुसलं
मुहुः सरं तपोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

२०

१ क. ख. १२ (३४), त. द. १३. २ क. घ. घ. ' इति० पादः ' नास्ति; छ. तृतीयः पादः; त. नवमस्य तु; द. इति निरुक्ते उच्यते नवम्.
३ क. ख. घ. स. ट. इति । इति सा निर्गन्धव्याख्याता । इति; य इति । इह;
ठ. द. इन्द्राणीमिति । इति सा निर्गन्धव्याख्याता । इह. ४ क. ख. घ. स. ट.
ठ. द. भाष्यकारवचन. ५ क. ख. १३ (३४), ग. घ. वर्जितोऽष्टौ नास्ति.
६ ठ. द. इति चतुर्दशाध्यायस्य तु. ७ ठ. पादः । इति निरुक्ताप्ये उ० तृ०
चतुर्विंशः खण्डः; द. १५५. इति निरुक्ताप्ये ३४ खण्ड. ८ क. स. १ (३५);
त. द. १.

२१

‘ अथातोऽष्टौ द्वंद्वानि ’ इति । अश्वादेः पूर्वस्माद्दुर्गाद्विलक्षणोऽय-
मपरो द्वंद्ववर्ग इति पृथगधिकारवचनम् ।
अष्टौ द्वंद्वानि अथातःशब्दावुक्तार्थो (निरु० ७ । १) ।

अष्टाविति निर्देशतोऽपि सिद्धे द्वित्वे नियमार्थमष्टग्रहणम् । ‘ उपासान्ता
दैव्या होतारा ’ इति द्वंद्वदर्शनादयुक्तमिति चेन्न । तयोराशीत्वसामान्येन
सत्रं प्रथमं समाप्नातत्वात् (निघ० ५ । २) । इह च पुनः समा-
प्नाने द्विरुक्ततादोषप्रसङ्गः । मित्रावरुणादीनामपि द्वंद्वसामान्यादिह

केषांचिदेव द्वंद्वानां प्रसङ्ग इति चेन्न । तेषां पृथगपि स्तुत्युपपत्तेः ।
१० समान्नाने कारणम् । एवं सत्युल्लुखलमुसलयोर्द्यावापृथिव्योश्चेह समान्नान-
नस्याप्रसङ्गः । केवलयोः स्तुत्युपपत्तेः । न । मुस-

लस्य दिवश्च पृथक्स्तुत्यभावात् । मित्रावरुणादीनां तु सर्वेषां पृथक्स्तुतयः
सन्ति । तस्मादसमानानम् । अश्विनोरिह द्वंद्वसामान्यात्समानानं प्राप्त-
मिति चेन्न । उपःप्रभृतीनामुपसः कालमध्ये । तेषां च समान्नानेनेहाति-
संस्पर्शप्रसङ्गात् । शुनासीरयोः स्थानान्यत्वादिहासमान्नानमिति चेन्न । ‘ द्वंद्व-
सामान्यापृथिव्यर्थत्वाच्च संभोगाभिप्रायेण च तत्स्तुतेः ’ तेनेमामुपसिञ्चतम्’

१५ (ऋ० सं० ४ । ५७ । ५) इति । द्यावापृथिव्योः प्रथमं समान्नानं देव-
तामावादिह प्राप्तमिति चेन्न । दिवः पृथिव्यापतनत्याभावाद् द्वंद्वप्रसङ्गेन
चेह दिवः समान्नानानात् । द्यावापृथिव्यो शुनासीरो इति देवता अपेक्ष्य
द्वंद्वमध्ये प्रथमागामित्वस्यावचनेम् । उल्लुखलमुसलयोर्द्रव्यत्वात्प्रथमं समा-

२० न्नानम् । तयोः पृथिव्यापतनस्य निरुपचारप्रसिद्धेः । प्रचुरावाचं तयोः ।
‘ उल्लुखलं व्याख्यातम् ’ ‘ उरुकरम् ’ इत्येवमादिना (निरु० ९ । २०) ।

मुसलं कस्मात् भुसलं परमात् । तद्धि मुहर्मुहुः सरति ग्रीष्मा-
दिषु । ‘ तयोरेवा मयति ’ ॥ ३५ ॥

आपजी बाजसातमा ता ह्यु १ चा विजर्भृतः । हरीं इवा-
न्धांसि वप्सता (ऋ० सं० १।२८।७) ॥ आयष्टव्ये अन्नानां
संभक्तमे ते ह्युच्चैर्विहिते हरी इवान्नानि भुज्जाने हविर्धाने
हविषा निधाने तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

५

आपजी बाजसातमेति । आभिमुख्येन मर्यादया वा यष्टव्ये पूजे
बाजसातमे अन्नानां संभक्तमे उवा विजर्भृतः
उच्चैर्विहिते । उल्लुल्लमुच्छीयते । अवहन-
नार्य मुसलेमुच्चैर्यते । एतदुच्चैर्विहरणम् । ते एते नित्यमस्माकं गृहे हरी-
अन्नाविव नित्यमविच्छेदेन अन्नानि वप्सतां भुज्जाने संस्कारकत्वेन स्याता- १०
मित्येतदाशास्महे ॥

‘ हविर्धाने (३३) हविषा निधाने ’ । सोमस्तपोर्निधीयन्ते । तयो-
रेषा भवति ॥ ३६ ॥

आ बामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाय सोमपी- १५
तये (ऋ० सं० २।४१।२१) ॥ आसीदन्तु बामुपस्थमुप-
स्वानमद्रोम्यव्ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसंपादिन इहाय
सोमपानाय द्याव्यापृथिव्यौ व्याख्याते तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

१ छ. व. ह्यु १ स्वा. २ क. ख. १ (३६); त. द. २. २ ग. ‘ भेति । २०
आ. ४ ग. ‘ धम्यधाने, ज. ‘ धम्यने. ५ घ. झ. ट. नक्ततो. ६ ग. घ. ज.
भुज्जाने. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. सोमस्त. ८ घ. झ. ट. व. ड. ‘ धीयते. ९ घ.
झ. ट. ‘ वति । तयोरेषा स्तुतिर्भवति, ठ. ड. स्तुतिर्भवति. १० क. ख. २ (३६);
ठ. ‘ वति । इति नि० उ० तू० ३६ खण्डः; ठ. ‘ वति । इति नेरुक्तभाष्ये ३६
खण्डः; घ. झ. ठ. ड. अहो नास्ति. ११ क. ख. छ. त. द. ‘ यस्य वप. २२
छ. त. द. ‘ स्थानं यति. १२ क. ख. २ (३७), त. द. २. २६

आ वामपस्थमद्बुधेति । गृहसमदस्यार्पम् । द्यावा नः पृथिवी इति
 हविर्वर्धने च । हविर्वर्धनप्रवर्तने विनियोगः (भैत्रा० सं०
 ३ । ८ । ७) । हे हविर्वर्धने अद्बुधो अद्बो-
 ग्व्ये युवामुच्येये । यत्र युवामुपगम्य स्थिते तत् वाम् उपस्थानं यज्ञियाः
 यज्ञसंपादिनो देवा इह एतस्मिन्कर्मणि अद्य उपगम्य सीदन्तु निपीदन्तु
 सोमपानाद्येत्येतदाशास्महे ।

‘ द्यावापृथिव्यौ (३१) व्याख्याते ’ । द्यौश्च पृथिवी चेत्येते ।
 पदे व्याख्याते (निरु० १ । १४) । ‘ तयोरेषो भवति ’ ॥ ३७ ॥

१० द्यावां नः पृथिवी इमं सिध्नमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु
 यच्छताम् (ऋ० सं० २ । ४१ । २०) ॥ द्यावापृथिव्यौ न
 इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां विपादच्छतुद्रयी
 व्याख्याते तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

१५ द्यावा नः पृथिवी इममिति । द्यावापृथिव्यौ अस्माकं सिध्नं
 साधनम् इमं यज्ञं योऽयमस्मान्साधयति अद्य
 एतस्मिन्नहनि वर्तमान दिविस्पृशं द्यां यः
 स्मृति आधुरयति तमेवंगुणयज्ञ देवेषु नियच्छता देवेष्वो दत्तमित्ये-
 तदाशास्महे ।

२० ‘ विपादच्छतुद्रयी (३२) व्याख्याते ’ । ‘ विपाट विपाटनाद्वा ’
 इत्यत्र विपाट् (निरु० ० । २६) व्याख्याता । ‘ शुतुद्रि शुद्राविर्णा ’
 इत्यत्र शुतुद्रि (निरु० ० । २६) । ‘ अद्य द्विषद्वृत्तिश्चाक्षय्याया-
 रणः ’ इत्येवम् (निरु० २ । २४) ॥ ३८ ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादभ्ये इव विधिते हासमाने । गावेवं
शुभ्रे यातरां रिहाणे विपादुत्तुद्वी पर्यसा जवेते (ऋ० सं०
३ । ३३ । १) ॥ पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामय-
माने अभ्ये इव विमुक्ते इति वा विपण्णे इति वा हासमाने हासतिः
स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे
विपादुत्तुद्वी पर्यसा प्रजवेते आर्त्ता अर्त्तन्यौ वारण्यौ वारि-
ण्यौ वा तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

प्र पर्वतानामिति । विश्वामित्रो व्रतीति । ये चैते विपादुत्तुद्वौ पर्यसा
विपादुत्तुद्वौ उदकेन पूर्णे प्रजवेते प्रकृष्टेन जवेन गच्छतः
पर्वतानामुपस्थात् निर्सरन्मेघाना वा उशती
उशत्यौ कामयमाने परस्परं समागमं समुद्रं वा । कथं प्रजवेते । अभ्ये इव
विधिते विमुक्ते मन्दुरातः । सार्द्धम्यो वा । विपण्णे इति वा । विभागे वैकस्मि-
न्युक्ते । कस्मिंश्चिदुक्ते युगादौ वा । हासमाने स्पर्धमाने परस्परेण वा हर्षमाणे
हृषमाणे । विपादुत्तुद्वौ विमुक्ते गावाविव शुभ्रे शोभने कल्पण्यौ मातरौ
संरिहाणे वासमेक प्रलेहमिच्छन्वौ य एवमेते प्रजवेते ते अस्माकं
गाधे मघत इत्येतदाशास्महे ।

‘ आर्त्ता ’ (३३) धनुःप्रान्ते । ते कस्मात् । ‘ अर्त्तन्यौ वा ’ ।

आर्त्ता कस्मात् ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य । गमयतस्ते इप्त् । ‘ रीण्यौ
वा ’ । रीणाहीं । ‘ रिपण्यौ वा ’ । हृन्वौ । ‘ तयो
रेषा भवति ’ ॥ ३९ ॥

१ छ. त. द. संगतरी रिहाणे, २ क. ख. ५ (३९) । त. द. ५. ३ ग.
‘ मात । वि०. ४ च. वेते. ५ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ‘ स्थात् उपस्थानात् नि०.
६ घ. झ. ट. ठ. ड. निर्भण्ण. ७ च. ज. उशत्यौ. ८ ग. च. ज. सार्द्धम्यो; ट.
सार्द्धम्यो हि न्यौ. ९ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ‘ भागेनेक’. १० ग. च. ज.
विपादुविमुक्ते. ११ ग. ज. वारण्यौ; च. वारण्यौ. १२ ग. ज. वारण्यौ; च.
रण्यौ. १३ क. ख. ५ (३९); ठ. ‘ वति । इति नि० भा० उ० गृ० ३९
खण्डः; ड. ‘ वति । इति निरुक्तभाष्ये ३९ खण्डः; घ. झ. ट. ज. अर्त्ता नास्ति. २९

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे । अप-
 शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्ता इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ०
 सं० ६ । ७५ । ४) ॥ ते आचरन्त्यौ समनसाविष योषे
 मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून्संविदाने
 १ आर्त्त्याविमे विघ्नत्यावमित्राच्छुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्त-
 रिसे सीर आदित्यः सरणाचयोरेषा भवति ॥ ४० ॥

ते आचरन्ती समनेवेति । आर्त्त्योरेवानुमन्त्रणमश्वमेधेऽनेन क्रियते
 १० आर्त्ता (मैत्रा० सं० ३ । १६ । ३) । समनेव
 योषा । समनसाविष एकभर्तृके योषिते यथैकं
 भर्तारं प्रत्याचरन्त्यौ भवतः परिष्वक्तुम् एवमाकर्षणं प्रति ये नित्यमाचरन्त्यौ
 भवतः आनमन्त्यौ । मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे । मातेव पुत्रं उपस्थे
 रक्षणार्थं ये विभृतामाकर्षणम् । अमुना प्रकारेण ये विष्फुरन्त्यौ नित्यम-
 मित्रान् भवतः । ययोरेष स्वभावस्ते आर्त्ता नित्यमस्माकममुना प्रकारेण
 १५ संविदाने संवादमिव कुर्वाणे परस्परतः । आकर्षणाभिप्रायमेतत् । आरु-
 प्यमाणयोस्तयोः संवाद इव परस्परतो भवति । शत्रून्पविध्यतामित्येत-
 दाशास्मदे ।

‘ शुनोसीरौ ’ (३४) इत्यत्र शुनो वायुः । स हि क्षिप्रमेत्यप-
 १० शुनासीरौ कस्मात् तिवध्यमानोऽन्तरिक्षे । ‘ सीर आदित्यः सर-
 णात् ’ । स हि नित्यं सरति गच्छति ।
 ‘ तयोरेषा भवति ’ ॥ ४० ॥

१ छ. त. द. ‘स्थानेऽप शत्रून्विध्यतां संवि’ । २ छ. त. द. (४०); त. द. ६.
 ३ ग. ‘बेनि। आ’; उ. द. ‘चरन्तीनि. ४ प. द. ट. ठ. द. ‘माकर्षण’ । ५ प.
 ‘देनमाय’ । ६ ग. ज. विष्फुर’; ख. विरफुर’ । ७ छ. त. प. द. ट. ठ. द.
 शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे । शुना’ । ८ छ. ख. ६ (४०); ठ. ‘बनि ।
 इनि नि० उ० तु० ४०; द. ‘बनि। इनि नि० उ० तु० ४० ट. ‘बनि । इनि
 निरुक्ती श्वादायुषाष्टके तृतीयोऽध्याये ऋष्यत्वारिषः ४१ तत्पठः; प. द. ट. ज.
 ११ अश्वो नास्ति.

शुनासीराविर्मा वाचं जुपेयां यदिचि चक्रयुः पर्यः । तेनेमा-
मुपं सिञ्चतम् (ऋ० सं० ४ । ५७ । ५) ॥ इति सा निग-
दव्याख्याता देवी जोष्टी देव्यौ जोषयिष्यौ द्यावापृथिव्याविति
चाहोरात्रे इति वा सस्यं च समा चेति कार्त्तिक्यस्तयोरेष संश्रयो
भवति ॥ ४१ ॥

५

शुनासीराविति । वामदेवस्यार्पम् । शुनासीरौ विनियोगः (भाष्य०

शुनासीरौ

श्रौ० २ । २०) । हे शुनासीरौ युवां वाच-
मिमां मेमं स्तुतिवक्षणां जुपेयां सेवेयाम् । केधं

पुनरासेवितेयं युवाभ्यां स्यात् । यदिचि चक्रयुः पर्यः । यत् दिवि
द्युलोके चक्रयुः संभरयौ युवां पर्यः उदकं तेन इमां पृथिवीम् उपसि-
ञ्चतम् । एवमनेनास्मद्वागासेविता युवाभ्यां भविष्यतीति ।

१०

‘ देवी जोष्टी (३५) देव्यौ जोषयिष्यौ ’ । सर्वस्य तर्पयिष्यौ ।

के देवी जोष्टी

के पुनस्ते इति । ‘ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा
सस्यं च समा चेति कार्त्तिक्यः ’ । सस्यं व्रीह्यादि

१५

समेति संवत्सरः । ‘ तयोरेष संश्रयो भवति ’ ॥ ४१ ॥

देवी जोष्टी वसुधित्ती यवोरन्याया द्वेषांसि वसुधाम्पाव-
संक्षु वायोरणि वज्रमन्ताय वसुधने वसुधेभ्यः वीर्यं वज्रं

१ छ. द. काउज्यं; त. कार्त्तिक्यं थ. २ क. ख. ७ (४१), त. द. ७. १०

३ क. ख. प. स. ट. उ. ड. ‘विति। इति सा निगदव्याख्याता वा’; य. ‘विति।

वा’ ४ ग. च. ज. ‘मा म स्तु’ ५ क. ख. घ. ङ. ट. उ. ड. कथं च पु’.

६ प. स. ट. देवी जोष्टीत्यदि भवतीत्यन्तं निरुक्तमुच्यते ततो देवी

जोष्टीत्यादि; उ. ड. देवी जोष्टी देव्यौ जोषयिष्यौ इति । देवी’ ७ घ. स. ट.

उ. ड. जोष्टीति देव्यौ’ ८ ग. घ. स. ट. काउज्यः; य. कार्त्तिक्यः कार्त्तिक्यः

कार्त्तिक्यः ९ क. ख. ८ (४१), ट. ‘विति । इति निरु. भाष्ये उ० तु० ४१

खण्डः; ड. ‘वति । इति निरुक्तभाष्ये ४१ खण्डः; घ. स. ट. ज. अहो नास्ति.

१० छ. त. द. जोष्टी. ११ ड. थ. घ. ट. ड. पुष’ १२ छ. त. द. ‘वद’ १८

१०२

(મૈત્રા ૦ સં ૦ ૪ । ૧૩ । ૮ ॥ તૈ ૦ વ્રા ૦ ૩ । ૬ । ૧૩) ॥
 દેવી જોષ્ઠી દેવ્યૌ જોષયિષ્યૌ વસુધિતી વસુધાન્યૌ યયોરન્યા-
 ધાનિ દ્વેષાસ્યવયાવયત્યાત્રહત્યન્યા વસૂનિ વૈરણીયાનિ યજમાનાય
 વસુવનનાય ચ વસુધાનાય ચ વીતાં પિવેતાં કામયેતાં વા
 ૫ યજેતિ સંમૈષો દેવી ઝર્જાદ્યુતી દેવ્યા ઝર્જાદ્યાન્યૌ ધાવાપૃથિવ્યા-
 વિતિ વાહોરાષ્ટ્રે ઇતિ વા સસ્યં ચ સમા ચેતિ કાત્યવ્યસ્તયોરેષ
 સંમૈષો ભવતિ ॥ ૪૨ ॥

- દેવી જોષ્ઠી ઇતિ । દેવ્યૌ જોષયિષ્યૌ વસૂનાં નિધાનભૂતે યયોઃ દેવ્યોઃ
 ૧૦ દેવી જોષ્ઠી અન્યા એકા અધાનિ દ્વેષાસિ ઈન્તિ યૌન્વપ્રિયાણ્ય-
 રમાકં તાનિ ધૂયયત્ અવર્ષાયતિ અગ્નિધ્રમણિ
 નાશયત્યસ્મત્તઃ । અન્યા પુનઃ આયશત્ આર્દ્ધંતિ યસુ ધાર્યાણિ વૈરણી-
 યાનિ યજમાનાય યાનિ વસૂનિ વસુવને વસુવેયસ્ય વસુવનનાય ચ સંમ-
 જનાય ઐશ્વભુષાતિશિષ્ટસ્ય વિધાનાય ચેતિ । તે દેવ્યૌ જોષદિષ્યૌ
 ૧૫ અસ્ય પૃથ્વિદાગ્નસ્ય રસમંતં ધીતાં પિવેતાં કામયેતાં વા । યજેતિ સંમૈષઃ ॥ ૪૨ ॥

દેવી ઝર્જાદ્યુતી ઇષમૂર્ત્યન્યાયસન્મર્ગિય ગર્ધાનિમન્યા નર્વન
 પુરં દર્પમાર્ગાઃ સ્યામં ધૃંગણેન નર્વ નામૂર્ગેમૂર્જાદ્યુતી ઝર્જવંમાને

अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज (मैत्रा० सं० ४ । १३ ।
 ८ ॥ तै० ब्रा० ३ । ६ । १३) ॥ देवी ऊर्जाहुती देव्या
 ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं चोवहत्यावहत्यन्या सहजैर्गन्धि च सहस्र-
 तिं चान्या नवेन पूर्व दयमानोः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती
 ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां
 कामयेतां वा यजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः ॥ ४३ ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्या ऊर्जस्य अन्नस्य निष्पादयित्री ।
 देवी ऊर्जाहुती द्यावापृथिव्यावूर्जाह्वान्यानुध्येते । इयमूर्जमन्या
 एकावक्षत् । इय च अन्नादि रस च तदुपसेचनं १०
 क्षीरादि । किंच । एका उपनौमितस्यान्नस्य सगुणस्य सन्धि संपीतमन्या
 सहभोजनं बन्धुभिरिति आवक्षत् । आभिमुख्येन यथा बन्धुभिः सह
 भुञ्जीमहि तथा करोतु । तथा च बह्वनमस्तु यथा नवेन पूर्वम् पुराणं देय-
 माना रक्षन्तः स्याम । पुराणेन नवं पुराणेन च नवम् । ताभेव लक्षणम् ऊर्जम्
 ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने बलवतीमूर्जतां च कुर्वाणे अधातां दत्तां वसुवने १५
 वसुवननाय च वसुधेयस्य वसुधानाय च । वीता पिबेता कामयेता वा ।
 'यजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः' ॥ ४३ ॥

१ ड. अधाता, छ. त. अधीता, घ. अधाता. २ छ. त. द. 'आवहति सह'-
 देव. ३ छ. त. द. सहस्रग्वि. ४ छ. त. द. सहस्रपीति. ५ ड. घ. घ. 'माना २०
 स्याम. ६ क. ख. १० (४३), त. द. १०. ७ घ. झ. ट. मैत्रावरुणो
 भवीति । हे होतस्त्वमेने देवी'; ठ. ड. देवी ऊर्जाहुतीति । मैत्रा०
 देवी. ८ ग. 'ह्वान्या' । ऊ. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. ऊर्जोऽन्नस्य. १० ग.
 च. ज. नि.पाठ. ११ ग. च. ज. 'तद्' नास्ति. १२ ग. च. ज. 'रादिकं
 च । एका. १३ ग. च. ज. ठ. ड. नामभि'. १४ ग. च. ज. सपीतीति (च. सपी- २५
 तीति) मन्या. १५ ग. च. ज. सहभोज्यं सहभुञ्जी. १६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. चतुर्व. १७ ग. च. ज. पूर्व. १८ घ. ज. देय. १९ ग. च. ज. दत्त.
 २० क. ख. झ. नवं धान्यं दयमानाः स्याम । ता'; घ. ट. नवं धन्यं दयमा
 रक्षन्तः नः स्याम । ता', ठ. ड. नव धान्यं दयमानाः रक्षतः । नः स्याम ता'.
 २१ ग. च. ज. 'ऊर्जाहुती' नास्ति. २२ ग. च. ज. 'मूर्जिहा च'. २३ क.
 रा. १० (४३), ठ. ड. ४३ (ठ. '४३' नास्ति) । इति निरुक्तीकाणामु-
 त्तरपट्टे त्रिभुवनारिः खण्डः ४३; ग. च. वर्जमिनोऽवशो नास्ति. २२

जम्बूमार्गाश्रमनिवासिनो मगवदुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्यायां
निरुक्तहस्तौ चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ।

* अयं यान्यश्वो + वोह्वामानौमित्रः कर्निकदद्भद्रवदसर्वत्स-
रमुपै = पुत्रदप्रानपाभैतेवदन्त्वभेन्दान्यज्ञैसंयोगाद्भनेस्पतउपशैसयव-
५ क्षीर्नोमहिरिवभोगैरयेतिष्ठन्धन्वैनागावर्धयन्तीवसुपर्णवस्तआजह्वेति
यच्चिद्विस्वहृषभोम्यक्रन्देयाश्रिमंतपितुन्विमम औपोहिया औपधारा-
रौज्यरभ्यानिभज्यास्योनामीपांमिहेन्द्राणीमयातोष्टावैयजीआवा-
मुपस्थंघाचैनःप्रपर्वतानतिऑचरन्तीशुनौसीरादेवीजोष्टीदेवीऊर्जा-
हृतीत्रिचत्वारिंशत् ॥

१० इति निरुक्ते (उत्तरपटके) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ घ. ठ. ट. इति जम्बू. २ घ. ग. घ. झ. ट. ठ. ड. "मार्गाश्रमनिवासि";
ग. अ. म. "मार्गाश्रम". ३ ट. ड. "वचरीकायां विष्णोःप्राप्यपदमेव एव मेरुवदु-
४ घ. "ध्यायः" । उत्तरः ॥ पादः ॥ ४ ॥ मन्त्र ३८ वं ४२५; घ. झ. ट. "समाप्तः"
मन्त्रि; ठ. मन्त्रिमाश्रु. * ठ. ड. ऊपर मन्त्रावुपपत्ति । अयं (घ. "मन्त्र-
मन्त्रि"). + घ. वेदा. = घ. ग. ट. ड. "मन्त्र". ५ छ. ल. दु. एवमुक्तं मन्त्रि.
५ घ. इति "मन्त्रे"; झ. इति "मन्त्रे मन्त्रोऽध्यायः", ल. मन्त्रोऽध्यायः समाप्तः;
१८ घ. इति मेरुके उत्तरपटके मन्त्रावुपपत्ति चतुर्थः पादः । इति मन्त्रोऽध्यायः

अथ दशमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ ॥ अथातो मध्यस्थाना देवतास्तासां वायुः प्रथमागामी
भवति वायुवर्तितेर्वेतेर्वा स्यादतिर्कर्मण एतेरिति स्थौलाष्टीविरन-
र्थको वकारस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

५

ब्रह्माद्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि । अधुना समाम्नायानुक्रमेणैव
मध्यमस्थानदेवतापदानि वक्तव्यानि । तदर्थमिदमारभ्यते । 'अथातो
मध्यस्थाना देवताः' इति । 'अथ' शब्दो विशेषाधिकारार्थः ।
'अतः' शब्द आबन्तर्यार्थः । मध्यं स्थानमेतासामिति मध्यस्थाना देवता
वाय्वाद्याः । वक्ष्यन्ते इति वाक्यशेषः । देवता इति बहुवचनं भेदपक्षे ।
एकैव नैरुक्तामां देवता ब्रित्वाभ्युपगमात् (निरु० ७ । ५) । एतस्यैव
मध्यमस्य प्रथमवचनान्येतानि वाय्वादीनि रोदस्पन्तानि गुणविशेषतो
भवन्ति यथैवोत्तमस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते सवितृभगवन्मृतीनि । 'तासां
वायुः' (निष० ५ । ४ । १) प्रथमागामी भवति । नन्विन्द्र इति
मध्यमस्य मुख्यमभिधानम् । तत्प्रथमं समाम्नातव्यमासीत् । न ।

१०

१५

वायुः किमिति

प्रथमः

मध्यमस्य वर्षकर्मोपलक्षणत्वाद्वर्षकर्मणि च वायो-
रधिकारः प्रथमः स्यात् । कथमिति । वाय्वात्म-
नैव हि मध्यम ऊर्जान्मासात्परतः सार्वद्विमुद्रक-

२०

मुसंहरन्नौषधिवनस्पतिजलसमेव उदकमन्तारिक्षलोकास्य गर्भमुपाचिनोति ।
स मासाष्टकेन संभृतोदकगर्भो विपक्वः प्रावृषं प्राप्य प्रसवाय प्रकल्पते ।
तदुक्तम् । 'वान्ति पर्णप्लुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरहो वान्ति
ततो देवः प्रवर्धति' ॥ इति । तदेवं वर्षकर्मप्रारम्भे वाय्वात्मनैव मध्यमो

२५

१ ङ. ठ. ड. हरिः ओम्; थ. ओ ३ म्; घ. हरिः ॐ म्; छ. तु. २ ग.
ज. तुं नमः । व्या°; च. श्रीमणाधिपनये नमः । व्या°; घ. ट. श्रीः । व्या°; झ.
ट. ड. श्रीमणेशपनमः । व्या°. ३ ग. च. ज. ठ. ड. मध्यस्था°. ४ ग. घ.
ज. ठ. ड. मध्यमस्था°. ५ ग. च. ज. मृत्वा°. ६ क. ख. ई. झ. ट. ड. ड.
'मस्य स्थानस्य मु'. ७ च. 'सुहृन्मो'. ८ च. 'नित्तजडो'.

३०

वायोः सर्वस्थानतामपेक्ष्य विचारमागूर्व ततोऽवधारयति । सर्वस्थान-
त्वेऽपि सति 'कमन्यम्' इन्द्रात् 'मध्यमादेवमवश्येत्' मन्त्रदृक् ।
सोमा अरंकृतास्तेषां पिबेति प्रसिद्धं ह्रीन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानं तदर्थ-
त्वात्सोमसंस्कारस्याप्रसाध्यमन्यस्य । तस्मादिन्द्र एव वायुः । 'तस्य'
इन्द्रस्य वायोरैन्द्रे एव सूक्ते यस्यामिन्द्रस्य विशेषणत्वेन वायुशब्दस्तथा ५
'एवापरा' ऋक् 'भवति' ॥ २ ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो बहेयुर्नू चित्नु वायोरमृतं विदस्थेत् (ऋ० सं०
६ । ३७ । ३) ॥ आसस्त्राणासोऽभिवलायमानमिन्द्रं कल्याण- १०
चक्रे रथे योमाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढार ऋज्यन्त ऋजुगा-
मिनोऽक्षमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च श्रव इत्यक्षनाम श्रूयत इति
सतो वायोऽश्वस्य भक्षो यथा न विदस्थेदितीन्द्रमघानेत्येके नैघ-
ण्टुकं वायुकर्मोभयमघानेत्यपरं वरुणो वृणोवीति सतस्तथैषा १५
भवति ॥ २ ॥

आसस्त्राणास इति । भरद्वाजस्यार्षम् । महाव्रते महदुक्थे शस्यते
वायुरिन्द्र एव । सुचक्रे पक्षे (ऐ० आ० ५ । २ । २) ।
रथ्या अश्वाः सुचक्रे कल्याणचक्रे रथे योगा-
तस्य र्थम् इन्द्र शवसानम् अच्छे इन्द्रमभिवलायमान- २०
मधिकवल्गमागानं मन्यमानम् आसस्त्राणा आससृवांसः निलमासर्पन्ति ।
एतान्युक्त्वा रथेऽस्माकमायाहि सोमपानाय यज्ञमिति । किमस्माकं ते कुर्भ-
न्विति । अभि श्रव ऋज्यन्तो बहेयुः । ऋजुगामिनो भूत्या धराः अने
सोमावृणेतदस्मण्छे यत् नू चित् नवं पुराणं च तत्पानायैवमिन्द्रमभि-
हेयुः । नु क्षिप्रम् । यथा अस्य इन्द्रस्य वायोरैदम् अमृतम् एष सोम- २५
भक्षो न विदस्थेत् । अविदस्तेऽमुपक्षोणे एतस्मिन्सोमभक्षेऽभिवहेयुरेव-
त्तदाशास्महे ।

१ ग. च. ज. 'वस्तु'. २ ग. च. अ. मध्यमप्यमस्य. ३ ड. ड. 'वति'. इति
चतुर्थाध्याये २ खण्डः, घ. झ. ट. ज. अशो नास्ति. ४ छ. ट. द. 'बोल्गा'.
५ ग. इति. ६ घ. भार. ७ क. स. य. ज. द. झ. ट. ड. 'नि'.
ये तान्नु.

‘ श्रव इति ’ एतत् ‘ अननाम ’ । तद्धि सर्वत्र ‘ श्रूयते ’ ।
 ‘ नूचित् ’ इति नवपुराणाभिधायकौ निपातौ (निरु० ४ । १७) ।
 नवं यः सोमो गृहीत्वा तत्कालमेव हूयते । पुराणं पुनर्यः प्रातःसवने
 गृहीत्वा माष्यदिने सवने हूयते तृतीयसवने वा । तद्यथा । अतिप्राक्षाः
 ५ (मैत्रा० सं० ४ । ७ । ३) । ध्रुवः (मैत्रा० सं० ४ । ६ । ६) ।

एवमेतास्मिन्मन्त्रे ऐन्द्रसूक्तमध्यपातित्यादिन्द्रप्रधाने यद्वाय्वभिधानं तत्

अस्यामृचि वायु-
 नैघण्टुक इन्द्रः प्रधा-
 नमित्येकं मतम् । उभौ
 १० प्रधाने इत्यपरम् ।

‘ नैघण्टुकम् ’ इन्द्रस्यैव विशेषणार्थं व्यञ्जन-
 मात्रम् । ‘ इत्येके ’ । ‘ अपरे ’ पुनः ‘ उभ-
 यप्रधाना ’ इत्यमृक् इति ’ मन्यन्ते भेदपक्ष-
 वादिनः । तत्पुनर्युक्तं निष्केवत्ये विनि-
 योगात् ।

‘ वरुणः ’ (२) कस्मात् । ‘ वृणोतीति सतः ’ । ॥ हि
 वियेदृणोति मेघजालेन । ‘ तस्यैषा
 वरुणः कस्मात्
 भवति ’ ॥ ३ ॥

१५

नीचीनवारं वरुणः कर्वन्धं प्र संसर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
 तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्षुनचि भूमि (ऋ० सं०
 ५ । ८५ । ३) ॥ नीचीनद्वारं वरुणः कर्वन्धं मेघं कवनमुदकं
 २० भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि कर्वन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे
 कमनिभृतं च प्रसृजति आवापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन
 सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्षुनचि भूमि तस्यैपापरा
 भवति ॥ ४ ॥

नीचीनवारमिति । अन्तराणाम् । न्यक् अव्यये द्वारं यस्य स भवति

१५

वरुणः

नीचीनद्वारः अधोद्वारः । तं नीचोद्वारम्
 अधोविष्टं कृत्वा कर्वन्धं मेघं वरुणो मय्यमः

अत एव मेघसंक्रधात् कवनम् उदकं प्रमसर्ज प्रसृजति महत्त्वेन ।

१ ठ ड. ‘ वति । इति निरुक्तभाष्ये चतुर्थाध्याये तृतीयः (ठ. ३) (७७६)

घ. झ. ट. ज. अङ्गो नास्ति. २ क. ल. ड. ध. ष. कर्वन्धं. ३ क. ल. ड. कर्वन्धं. ४ ग. ‘ विनि ’ । अ; ड. ‘ नीनवार ’. ५ क. ल. घ. झ. ट. नीचीन

२१ द्वार. ६ क. ल. झ. ट. कर्वन्धं.

न हर्महानेतच्छकुयात्कर्तुम् । रोदसी अन्तरिक्षम् । दावापृथिव्यौ च अन्त
रिक्षं च महत्त्वेन सर्वमापूरयिष्यन्ति । ततोऽतिप्रभूतेनोदकेन त्रिसृष्टेन
विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्योदकस्य वा राजा ईश्वरः यत्र न यत्रमिव
कश्चित्सत्कर्मा स्वल् नृपथा व्युनक्ति विविधमुनाति छेदयति भूमिं
कृत्स्ना यः सोऽन्माकमिदं नाम करोतु ।

५

अथैरमन्यथा योज्यम् । प्रसृजति दावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च
प्रकर्षेण सृजत्युत्पादयति । महत्त्वेन यस्माच्चो-
त्पादयति स तस्माद्भुवनस्य राजा विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य । तेन हेतुना तदनुग्रहाय नीचीनद्वारमधोत्रिंशं मेव कृत्वा
यत्रमिव कृष्टेर्धुनसि भूमिभिति समानं पूर्वेण ।

१०

‘कवन्धः’ इति मेघ उच्यते । कस्मात्सर्वः । ‘कचनमुदकं’ कचतेर्य-
त्यर्थस्य । ‘तदस्मिन्धीयते’ इति कवन्धो
मेघः । ‘उदकमपि कचन्धमुच्यते’ । तत्क-
स्मात् । अत्रोत्तरं पदं प्रथमं निराह । ‘वन्धिः’ धातुः ‘अनिभूतत्वे’ ।
निभूतस्तानदचपलः । तद्विपरीतार्थनाची वैन्धिः । क च तदचपलं चेति
कवन्धम् । सुखं चाननस्यापि चेत्यर्थः ।

१५

‘तस्य’ वरुणस्य मध्यमत्वे ‘एषापरा भवति’ । सा पुन-
किमर्थम् । वर्षकर्म वरुणाभिधानं च सूत्रेऽपि दृष्टम् । उत्तरस्यां तु
शब्दत एव मध्यमो वरुण इति विशेषहेतुनोपपादयति ॥ ४ ॥

१०

तस्य पु संमना गिरा धितृणां च मन्मथिः । नाभाकस्य मन्म-
थिः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नमन्तामन्यके
संमे (ऋ० सं० ८ । ४१ । २) ॥ तं स्वभिष्टोमि समार्नेया
गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य मन्म-

१ ग. च. ज. ‘महनेत’ २ क. स. व. स. ट. ठ. ड. ‘भूतोदकेन’ ३ क. २५
ख. ग. च. अथ चैव, ज. अथ त्वेव. ४ क. स. व. स. ट. ठ. ड. तस्मात्स एव
भूत’ ५ क. स. व. ट. कवन्ध’ ६ क. ख. व. स. ट. कस्मात् । क’, च. कस्मात्स
न. । क’. ७ क. स. व. घ. स. ट. कवन्धो’ ८ व. च. ज. कवन्ध उच्य’ ९ घ.
च. ज. स. वन्धि’ १० घ. च. वन्धि’ ११ क. स. व. स. ट. ठ. ड. मन्म-
थति. १२ व. ‘स्या उद श’ १३ ठ. ड. ‘वति । इति निरुक्ताध्वे ४ खण्डः,
घ. स. ट. ज. अत्रो नास्ति. १४ छ. त. द. कण्ठ्या.

२१

स्तिभिर्ऋषिर्नाभाको वभूव यः स्यन्दमानानामासामपामुपोदये
सप्तस्यसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽर्थेप एव
भवति । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो
द्विपन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पा रुद्रो रौतीति सतो
५ रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व-
मिति काठकं यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकं तस्यैषा
भवति ॥ ५ ॥

- तम् पु समनेति । नाभाकस्यार्थम् । ' सु ' इत्येतस्योपसर्गस्य
१० स एव वरुणः संबन्धि क्रियापदं नास्तीति ' तं स्वभिष्टौमि ' इत्य-
भिपूर्व क्रियापदमप्याहियते । सुष्टु तमभिष्टौमि ।
केन । समना । तत्समानया तद्योग्यया गिरा स्तुत्या । पितृणां च मन्मभिः ।
ये च पितृणां मननीया मननार्हा बहुमानाः स्तोमास्तैश्चोहमभिष्टौमि ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । याश्च मम नाभाकस्य प्रशस्तयः स्तुतयो योग्या-
१५ स्तं वरुणं प्रति ताभिरभिष्टौमि । किञ्चक्षणो यो वरुणः । यः सिन्धुनमु-
पोदये स्यन्दमानानाम् अपाम् उपोदये उपोद्गमे अन्तरिक्षलोके वर्षस्य
सप्तस्यसा संपद्यते मन्मभिश्चाद्यामिः सप्तभिः वाग्भिः । ' स मध्यमः ' इति
वरुणो निरुच्यते शब्दत एवैतस्मिन्मन्त्रे । तदनुप्रहादस्माकं नभन्तामन्यके
समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे । अन्ये एव अन्यके । शत्रवः । ते मा भूवन्न-
२० स्माकमिति ।

- १ ' रुद्रः ' (३) कस्मात् । ' रौतीति सतः ' । स हि स्तनयितुशब्दं
रुद्रः कस्मात् करोति । ' रोरुयमाणो द्रवतीति वा ' । शब्दं
कुर्वोणो मेघोदरस्थो द्रवतीति । ' रोदयतेर्वा ' ।
शत्रुनसौ रोदयति दुःखयति । ब्राह्मणमपि चै भवति । ' यदरुदत्तद्रुद्रस्य
२५ रुद्रत्वमिति काठकम् । कठानां प्रचनम् । ऐतिहासिकैरेतत्समवेति । ' स किञ्च
पितरं प्रजापतिमिषुणा विध्यन्तमनुशोचन्नरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ' । ' यद-
रोदीदिति हारिद्राविकम् ' । स एवार्थः । केवलं तु शाखान्तरमन्यत् ।
एवं शाखान्तरेभ्योऽपि देवताभिवाननिर्वचनान्तराण्युपेक्ष्याणीत्युपप्रदर्शना-
र्थम् । हारिद्रो नाम मैत्रायणीयानां शाखाभेदः । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

१ ग. नेति । ना०. २ ग. च. ज. ' स्तौः स्वाह ' . ३ क. ए. घ. झ. ट. ठ.
ड. चेतस्मिन्नर्थे भ०. ४ ठ. ड. ' वति । इति निरुक्तभाष्ये ५ सण्डः; घ. झ. ट.
१२ अ. अद्रो नास्ति.

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवाय न्वधोत्रं ।
 अपाह्णाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता शृणोतु नः
 (ऋ० सं० ७।४६।१) ॥ इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे
 देवायान्नवतेऽपाह्णायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिम्रायुधाय भरत
 शृणोतु नस्तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण आयुधमायोधनात्तस्यैपापरा
 भवति ॥ ६ ॥

५

इमा रुद्रायेति । वसिष्ठस्फार्पम् । उत्तरा च । शूलगधे विनियोगः

रुद्रः (आश्व० गृ० ४।९।२१) । हे स्तोतारो
 यूपमुच्यधे । इमा गिरः स्तुतीः भरत रुद्राय ।

१०

किंलक्षणाया । स्थिरधन्वने दृढधनुषे क्षिप्रैषवे शीघ्रैषवे देवाय दानादिगुण-
 युक्ताय स्वधात्रे स्वधावते अन्नवते अन्नहृत्वाय अनभिभृताय केनचित्
 सहमानाय नित्यमभिभवते शत्रून् वेधसे विधात्रे तिम्रायुधाय तीक्ष्णा-
 युधाय । स चेमा गिर उन्वमानाः शृणोतु अस्माकमिषेतदादास्महे ।

‘सहमानाय’ इति बलकृतेर्मध्यमः । ‘तस्यैपापरा भवति’ । ता १५

रुद्रो मध्यमो बलकृतेः पुनः किमर्थम् । ‘विधात्रे’ इत्युक्तं पूर्वस्यामृचि ।
 तत्रैतद्भवति किमसौ विधत्त इति । यतः परया
 निर्ज्वीति रक्षःपिशाचानिति ॥ ६ ॥

०

या ते दिद्युर्द्वसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु २०
 नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तर्नयेषु रीरिपः
 (ऋ० सं० ७।४६।३) ॥ या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोऽ-
 धि दिद्युद्यतेर्वाद्युतेर्वाद्योतैर्वा क्षमया चरति क्ष्मा पृथिवी तस्यां

१ छ. त. द. अवाह्याय. २ छ. त. द. दुल्धप°. ३ क. ख. °वाद्यागधेः रुद्रः°

छ. त. द. °वाह्यागधेः रुद्रः°; घ. °वाह्यागधेः. ४ ग. °यति । व°. ५ ग.

च. ज. घ. अवाह्याय. ६ छ. क. °निनि । इति निरुक्तम् यद्वा रुद्रः; घ. इ.

द. ग. अद्वो नास्ति. ७ छ. त. द. °द्योतैर्वा° नास्ति.

२७

चरति तया चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा परिवृणक्तु नः
सा सहस्रं ते स्वाप्तवचन भैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च
रीरिपस्तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेरग्निरपि रुद्र उच्यते तस्यैषा
भवति ॥ ७ ॥

५

या ते दिद्युदवसृष्टेति । हे भगवन् रुद्र या ते तव दिद्युत् आयुधं ज्वरा-

तस्यैव रुद्रस्य

तीसारादिरोगाख्यं येन प्राणिनो हंसं दिवस्प-
रि शुलोकादिव त्वया अवसृष्टा चरति । सर्वे हि

देवता द्युस्थानेति गम्यते दिवस्परीति लिङ्गात् । कर्माधिकारस्थानानि तु

० विशिष्टानीति तिसृणा श्रीणि कर्माधिकारस्थानानि नियतानि भवन्ति ।
अत एवोक्तमन्यधिकारे ' द्युस्थानो भवति ' (निरु० ७ । १५)

इति । कथं या चरति दिद्युत् । इमया पृथिव्या ब्रह्मादिभावमुपगताया ।

तस्या वा ब्रह्मादिभावमुपगताया पृथिव्यामनुप्रविश्य चरत्यन्नपानसमुद्भूता
तत्प्रभवत्वात्सर्वरोगाणाम् । तदुक्तम् । ' नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये के च

१५ पृथिव्यां येषामन्नमिषयः ' (य० वा० सं० १६ । ६६) इति । तस्याः

किं दिद्युतः । सा प्रती प्राणिनः अस्मान् परिवृणक्तु परिवर्जयतु नः ।

किमन्यदस्तु त्वत्तोऽस्माकम् । सहस्रं ते स्वपिवात भैषजा । हे स्वपिवात

स्वाप्तवचन कस्यचिदध्वनतिक्रमणीयाङ्ग यानि तव सहस्रं भैषजानि

यैर्वह्निभिः बहुप्रकारम् भैषजं करोषि भक्तानां तान्यस्मान् प्रति सन्तु ।

२० किञ्च । मा नः अस्माकं तोकेषु पुत्रेषु तनयेषु पौत्रेषु च रीरिपः ।

न्द्रस्येन्द्रत्वं ब्राह्मण उच्यते । 'यदेनं' मव्यतोऽवस्थितं शरीरस्य प्राणभा-
 वेन विष्टभ्येतान् प्राणान् वागादीनितरप्राणवृत्तिर्माहाभाग्यसंप्रदानेन
 'यदहं वैसिष्टोऽस्मि त्वं तद्वैसिष्टोऽसि' (छान्दो० उप० ५।१।१३)
 इत्येवमादिना प्राणाधिदेवताः 'सैन्यत्वे' समन्वयेन संतानार्थं 'तदि-
 न्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' । इन्धे भूतानीति कर्तरि प्राणैरेनं समै- ५
 न्यतेति कर्मणि । 'इदं करणादित्याप्रायणः' । इदंशब्दात्पूर्वपदं करोतेरुत्तरप-
 दम् । इदमसौ सर्वमकरोदिति । सोऽयम् इदंकरः सजिन्द्रः । 'इदं दर्श-
 नादित्येवमन्येवः' । इदं पूर्वपदं दृशिरुत्तरपदम् । इदमसावद्रक्षीत्सर्वमिति ।
 सोऽयम् इदंदर्शी इन्द्रः । 'इन्दतेर्नैवर्ण्यकर्मणः' । इन्देः पूर्वपदं द्रवते-
 र्द्रवयतेर्लोत्तरपदम् । किमसौ द्रवति दारयति वेति । 'शत्रूणां दारयिता द्राव- १०
 यिता वा' । किमुक्तं भवति । ईश्वरश्चासौ द्रावयिता च शत्रूणाम् ।
 अथवा । ईश्वरश्चासौ दारयिता च शत्रूणामितिन्द्रः । अथवा । ईश्वरश्चासौ
 धींदारयिता च यज्जनाम् । आदरकर्ता यज्जनानामुपरि । 'तस्यैवा
 भवति' ॥ ८ ॥

१४

अर्ददुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्वद्वधानं अरम्णाः ।
 महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सुजो वि धारा अर्ध दानवं हन्
 (ऋ० सं० ५ । ३२ । १) ॥ अदृणा उत्समुत्स उत्स-
 दनाद्वोत्स्यन्दुनाद्वोर्नैतैर्वा व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्यत
 एतान्माध्यमिकान्संस्तयायान्वाध्यमानानरम्णा रम्णातिः संय- २०
 मनकर्मा विसर्जनकर्मा वा महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद्वचवृणोर्व्यसृ-
 जोऽस्य धारा अर्धहन्त्रेन दानवं दानकर्माणं तस्यैवापरा भवति ॥ ९ ॥

१ ग. च. ज. महा°. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'दद. रिसिष्टो'; च.
 यदिहं च वसिष्टो°. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड तादिसिष्टो°. ४ क. ख. घ. ङ. ट. २५
 ठ. ड. 'मेन्धम् स'. ५ ट. 'न्यजिति. ६ च. इदे; ट. इन्दते;. ७ घ. ङ. ट.
 द्रवतेर्वोच°. ८ ग. च. ज. वेति. ९ च. 'ईश्वरश्च शत्रूणाम् । अथवा ग्याति.
 १० ग. घ. ज. 'आसौवादा'. ११ ठ. 'वेति । इति निरुक्तभाष्ये चतुर्थ्याध्याये
 अष्टमः खण्डः; ट. 'वेति । इति निरुक्तभाष्ये ८ खण्डः; घ. ङ. ट. ज. अहो
 नास्ति. १२ क. ख. ङ. घ. ङ. ठ. ड. उत्तरणादोत्सदना°. १३ छ. त. द.
 'क्षेत्रयनादा व्यसृ'. १४ छ. त. द. माध्यमका°. १५ छ. त. द. अवाह°. २१

जनास इन्द्रः (क० सं० २ । १२ । १ ॥) यो जायमान एव
प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्य-
रसदस्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां
नृम्णस्य मङ्गा बलस्य महस्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य
प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता
जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानां तस्यैषा
भवति ॥ १० ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति । गृत्समदस्यार्थम् । इन्द्राय
मनस्वते पुरोडाशस्य याज्या (भै० सं० १० । २ । १२) गृत्समदमि- १०
न्द्रवरप्रदानदैन्द्रं रूपं विश्वतभिन्द्रोऽयमिति मन्यमाना जिघांसोऽसुराः
किञ्च मरुद्गणैर्विनाकृतोऽयमिदानीमेकः शत्रुषो हन्तुमिति परिवाधेरे । स
किञ्च भीतोऽनेन सूक्तेनेन्द्रं तुष्टय । आत्मानं च ब्राह्मणं परम्यः प्रतिवेदया-
चकार ।

यो जात एव जातमान एव प्रथमो मुख्यः सर्वभूतानां प्रीति मुख्यतां १५
संपेदे । मनस्वी मेधावी । अन्ये हि कालेन
स एव मुख्याः संपचन्ते मेधाविनश्च । देवो देवान्
क्रतुना पर्यभूयत् । सत्यपि देवत्वाविशेषे इतरान् देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभूयत्
पर्यगृह्णात् परिगृहीतवान् स्वामित्वेन । पर्यरक्षद्वा मुख्यत्वात् । अत्रकानद्वा
प्रभावेन । यैस्य शुष्मात् बलार्त् रोदसी अम्यसेताम् अधिभीतां । नृम्णस्य २०
मङ्गा बलस्य सेनालक्षणस्य महस्वेन । अतिमहदस्यार्थस्य बलमय-
श्चमयमायां सादयिष्यतीत्येवमतिमहत्यावेते द्यावापृथिव्यावविभीतां यस्य

१ उ. त. व. जात एव. २ ठ. ड. एवेति. ३ ग. 'निति' । गृ. ४ क. त.
प. स. ड. ठ. ड. 'डासस्तरप. ५ ग. च. अ. किमलं. ६ ग. च. अ. दिभीतो'.
७ ग. च. अ. 'नेर्न च तु'. ८ च. प्रथमं नि. ९ क. स. प. स. ड. ठ. ड.
मनस्वी च मे. १० च. दे. ११ क. स. प. स. ड. याव च उ. १२ क.
स. प. स. ड. ठ. ड. द्यावापृथिव्यात्. १३ ग. च. अ. 'सेनालक्षणस्य' नास्ति.
१४ ग. अ. 'मरुद्गणैर्विनाकृतोऽयमिदानीमेकः' च. 'मरुद्गणैर्विनाकृतोऽयमिदानीमेकः' नास्ति.
१५

शुष्मात् हे असुरजनाः, स इन्द्रो नाहमिन्द्रो ब्राह्मणोऽहं नत्पसादादेवावात-
तद्रूप इति । ' ऋषेर्दृष्टार्थस्य ' अनुभूतेन्द्रमैत्रस्येन्द्रवयस्यस्य मृत्समद्रस्येन्द्रं
प्रति ' प्रीतिः ' तुष्टिः ' भवत्याख्यानसंबद्धा ' । अतश्च दर्शयति मन्त्राणा-
मैतिहासिकोऽप्यर्थ उपेक्षितव्योऽसावपि तेषां विषय इति । अथवा ।
५. ' दृष्टार्थस्य ' इति देवतार्थं सतत्त्वतो दृष्टवतो भवितान्तःकरणस्य
तत्रोपजातप्रीतिः अतिहर्षात् ' आख्यानयुक्ता ' अन्येभ्यः- । कथनसं-
युक्तैत्यर्थः ।

' पर्जन्यः ' (५) तृपेराद्यन्तविपरीतस्य ' । ' तृप तृप्तौ '

पर्जन्यः कस्मात् (धा० पा० ६ । २७) इत्यस्य धातोः ।

१०. स कथं भवति । आद्यन्तविपर्ययेण । यतस्त-
माद्यन्तविपर्ययं स्वयमेव दर्शयति । ' तर्पयिता ' स एव भवति । किमैक-
देशिकः । नैस्युष्यते । ' जन्यः ' सर्वजनपदतर्पयिता । अथैवमन्यथा
स्यात् । ' परो जेता वा ' । परः प्रकृष्टो जेता पर्जन्यः । परशब्दात्पूर्व-
पदं जयतेरुत्तरपदम् । ' परो जनयिता वा ' । प्रकृष्टो जनयिता ।
१५. सदेव पूर्वपदं जनयतेरुत्तरपदम् । ' प्रार्जयिता वा ' । कस्य । ' रसा-
नाम् ' । प्रपूर्वस्यार्जयतेः पर्जन्यः । स हि रसान् प्रकटीकरोति । ' तस्यैवा
भवति ' ॥ १० ॥

वि वृक्षान् ईन्त्युत हन्ति रक्षसो विभ्वं त्रिभाय ध्रुवं महा-
१०. रंधात् । उतानां गा ईपते वृष्णपावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति
दुष्कृतः (श्र० सं० ५ । ८३ । २) ॥ निहन्ति वृक्षान् विहन्ति
च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधान्महान्
क्षस्य बधोऽप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः
स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतो बृहस्पतिर्वृहनः पाना वा पाल-
२५. यिता वा तस्यैवा भवति ॥ ११ ॥

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' वन्धात् ' ; ग. ख. ज. ' वंधा. २ ग. घ. ज.
भरि. ' ३ ग. घ. ज. बरि. ' ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' ह्यानसंय. ' ५ ठ.
ड. ' वनि । इति निष्कोलपदटीकायां (क. ने०) चतुर्थाध्याये दशमः खण्डः ;
२० प. ङ. ट. न. प्रहोनादि.

वि वृक्षान्हेतीति । अत्रैरार्थम् । कारीर्यं दिगुत्स्थाने निनियोगः

पर्जन्यः (आश्व० श्रौ० २, १३) । वि वृक्षान्
हन्ति विहन्ति वृक्षान् पर्जन्यः अशनिपातैः ।

कदा । यदा तत्स्फुरादीननाकालप्रमगन् पापकृतो वर्षेणौषधीरभिनिष्पादयन्
स्तनयन् हन्ति उपेतमपति सुमिक्षं कुर्वन्तदा । विहन्ति च रक्ष्णासि । विविधं
हन्ति करकर्मणः । विष्यं विभाय सर्वाणि चास्माद्भूतानि विम्यति महाव-
धात् पर्जन्यात् । कथम् । उतानागा ईयते । एवं नाम महावधादस्मात्स-
र्वाणि भूतानि विम्यन्ति येनानागा अपि अनपराधोऽपि सन् सर्व एव
अस्माद्वर्षरुमयतः स्तनयितुञ्जद्वैरशनिं मुञ्चत ईयते पठायते मामयं
हन्तीति मन्यमानः । योऽयमेवमतिमहानुभावो मगगन् पर्जन्यः स वर्ष-
ररगाकमिति ।

‘ वृहस्पतिः ’ (६) कस्मात् । ‘ वृहत्तः पाता वा पालयिता वा ’ ।
वृहत्तो महतोऽस्य जगत् उदकस्य वा पाता र-
क्षिता । पालयितापि रक्षितैव । धात्वर्थे यमर्थे क-
त्वम् । ‘ तस्य एवा भवति ’ ॥ ११ ॥

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।
निष्टृज्जम्भार चमसं न वृक्षाद्वृहस्पतिर्विरवेण । विकृत्यं (ऋ० सं०
१० । ६८ । ८) ॥ अज्ञनयता भेदेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्म-
त्स्यमिव दीन उदके निवसन्तं निर्जहार तद्यमसमिव वृक्षाद्यमसः
कस्माद्यमन्त्यस्मिन्निति वृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्यं ब्रह्मण-
स्पतिर्विहणः पाता वा पालयिता वा तस्मैवा भवति ॥ १२ ॥

अश्रापिनद्धमिति । अयास्यस्याङ्गितस्यार्थम् । अज्ञनयता व्यापनयता
भेदेनापिनद्धम् आत्मनो मध्यमतिनैव न द्वं र्धदं
वृहस्पतिः विवृतं व्यरहितमदृश्यमन्यैः वृहस्पतिः मधु उदकं
पर्यपश्यत् गर्वतोऽपश्यत् । कथम् । मस्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

५

१६

१५

२०

२५

मत्स्यमिव दीने उदके उपक्षीयमाणे उदकेः क्षीणप्राये क्षियन्तं निवसन्तम् ।
 यथा, मत्स्यवन्धोऽस्ये उदके जिवृक्षुर्भक्ष्यं परिपश्येच्छवयो ग्रहीतुमयमित्येवं
 पर्यपश्यत् । निष्टज्जभार चमसं न वृक्षात् । तच्च मधु दृष्ट्वा निर्जभार
 निर्हृतवान् । कथम् । चमसं न वृक्षात् । यथा कश्चित्कुशलः शिली वृक्षम-
 ष्यात् चमसं यज्ञपात्रं निर्हेरेन्निष्पादयेदेवं निर्जहार बृहस्पतिः । अत एवोदक-
 निर्हरणान्मध्यमः । कथमसौ निर्जहार । विरवेणा विकृत्य मीनणेन अतिमहता
 रणेण शब्देन संक्षोभ्य मेघं स्रस्तसर्वाङ्गसंधिवन्धनं कृत्वा विह्वलं सत एव
 विह्वलीभूतं विकृत्य समन्ततो त्रिनाकलीकृत्य एवं निर्जहार मधु यो घृष्ट-
 स्पतिः सोऽस्माकमपीदं करोत्यिति ।

१० 'चमसः' चमेर्भक्षणार्थस्य । तत्र हि सोमध्वस्यते ।

'ग्रहणस्पतिः' (७) कस्मात् । 'ग्रहणः पाता वा पातयिता वा' ।

ग्रहणस्पतिः क- अस्मात् अन्नमृगादि वा । तस्योभयस्यैव सौ वर्षेणौष-
 धीरभिनिष्पादयन्पाता संपद्ये । वर्षाभावे द्यौतदु-
 भयमुन्मीदति । 'तस्येवा भवति' ॥ १२ ॥

अश्मास्यगणतं ग्रहणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।
 तमेव विश्वे षपिरे खर्ददो दृष्टु साकं सिंसिचुत्समुद्रिणम्
 (ऋ० सं० २ । २४ । ४) ॥ अन्ननवन्तमास्यन्दनवन्तमवा-
 तितं ग्रहणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसा बलेनाभ्यतृणत्तमेव सर्वे
 २० पिबन्ति दृष्टमयः सूर्यदृशो बलेन सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमुदक-
 वन्तम् ॥ १३ ॥

इति दशगाव्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अश्मारयमवतमिति । गृत्समदस्यार्थम् । अश्मगन्धात् 'अन्ननवन्तम्'

ग्रहणस्पतिः इति आस्यगन्धात् 'आस्यन्दनवन्तम्' इति
 भाष्यकारश्चकार तथा सामर्थ्यमपेक्ष । किमुक्तं

२५ भवति । उदकव्यापनक्रियया तद्वन्तम् अत्यन्दनक्रियया चोदकप्रक्षरण-

१ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड 'माणगाय शि' । २ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड.
 'मसः कस्मात् । चमे' । ३ ठ. 'वति' । इति निरुक्टीकाय मुतराष्टके षपुर्वेऽव्याधे
 इ दृष्टः सण्डः । ४ 'वति' । इति १२ सण्डः, घ. झ. ट. ज, अदो नास्ति । ५ ठ.
 प्रथमः पादः, त. इति दशमस्य प्रथमः, इ इति निरुक्ते उदकप्रक्षेप दशमा । ५ ग.
 २० 'भित्ति' । २१ ।

क्रियया तद्वन्तम् । अदमास्यमवती मेघं मधुधारम् उदकं धारितारं ग
 ओजसा बलेन अम्यतृणत् अम्यहन् ब्रह्मगस्पतिः तम् अत्रतम् अवाति-
 तम् अत्रागैतितं भूमिमुदकभागेन गत पुनरादानकालमुदकस्य प्राप्य
 तमेव रिशे पीरे पिबन्ति । तदुदकमाददते । के पुनस्ते । स्पर्शः
 सूर्यस्य रश्मयः । स्वरेण ये दृश्यन्ते । ते सूर्यसमानदर्शनाः । स्वर्भावेन वा
 सूर्यभावेन ये मण्डलीभूता दृश्यन्ते । ते पिबन्ति । पुनश्च प्राप्य तदुत्सर्ग-
 कलं बहु साकं बहु तदुदकं सहमूढा मण्डलात् अवौघ आश्रय
 एनम् अन्तरिक्षे उत्स मेघम् उद्विणम् उदकगन्तं कुर्वन्तः सिञ्चन्ति तं च
 पुनरेवं मेघं यो ब्रह्मणस्पतिर्लोकानुग्रहाय प्रातिसंपत्सरं तृणेदि सोऽरगाक-
 भिर्द नाम करोत्विति ॥ १३ ॥

५

१०

१५

पिबद्दशाध्यापस्य, प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पाल-
 यिता वा तस्यैवा भवति ॥ १४ ॥

क्षेत्रस्य पतिः (८) कस्मात् । ' क्षेत्र ' तात् ' क्षियतेर्निवा-
 क्षेत्र कस्मात् सपर्मगः ' । तदपाश्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति
 वृद्धभिनः । ' तस्य पाता वा पालयिता वा '
 पतिः कस्मात् मध्यमः । तत्कर्मोपपत्तौ हि क्षेत्रस्य क्षेत्रव्यसा-
 पत्नम् । यदा हि मध्यमेन दृष्टं भवत्यथ
 क्षेत्रं सफलं भवति । निगूहीतमेव समन्नातम् । निगमे तथा दृष्ट-वात् ।
 ' तस्यैवा भवति ' ॥ १४ ॥

१०

१ ठ. ड. उद्धारः. २ क. स. च. स. ट. ठ. ड. अम्यहन्. ३ क. स. २५
 प. स. ट. ठ. ड. "वाटि". ४ क. स. च. स. ट. ठ. ड. सार्धं २६. ५ ग.
 च. ज. "अर्वाध". ६ ठ. इति निरु. टी. १३ सण्ड; ड. इति निरु. टी. टी. टी.
 मृत्तरपटके चतुर्थऽध्याये प्रयोदशः खण्डः । इति निरु. टी. टी. टी. टी. टी. टी.
 पथः २७. ७ क. स. १ (१४), त. ड. १. ८ क. स. प. स.
 ट. ठ. ड. "यन्ति निरु. टी. टी. १ क. स. (१४), ठ. "यन्ति । इति निरु. टी.
 टी. टी. टी. टी. टी. टी. १३ सण्ड, ड. "यन्ति । इति निरु. टी. टी. टी. टी. टी.
 प. स. ट. अ. अहो नारिः.

१२

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि । गामश्वं
पोपयित्वा स नो मृच्छतीदृशे (ऋ० सं० ४ । ५७ । १) ॥
क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं पुष्टं पोपयितु
चाहरेति । स नो मृच्छतीदृशे । बलेन वा धनेन वा मृच्छतिर्दान-
कर्मा तस्यैवापरा भवति ॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयमिति । वामदेवस्यार्पम् । क्षेत्रस्य पतये चरोः

क्षेत्रस्य पतिः पुरोनुवाक्या (भैत्रा० सं० २ । १ । १) ।
क्षेत्रस्य पतिना सुष्ठु हितेन केनचिदासेन मित्रेण

- १० संयुक्ताः सन्तो वयं जयम गवाश्वादीनि धनानि पुष्टानि बलवन्ति
पोपयितुणि पोषणाय समर्थानि । उपनामितद्रव्याणां चास्माकं क्षेत्रस्य
पतिना तत्प्रसादादेव तानि भोक्तुं शक्तिरस्तु । कथमिति । ' आ '
इत्यस्योपसर्गस्य संवन्धि क्रियापदमभ्याजहार भाष्यकारः । आहरेति ।
कोऽर्थः । उपजातशक्त्यो वयमेवमाज्ञापयन्तः परैचारकानिदमहरतेति
१५ सर्वद्रव्याणि वधार्थं गमहि तथा क्षेत्रस्य पतिरस्मान् मृडेत् । ' मृच्छति-
र्दानकर्मा ' । ईदृशे धनलाभाय भोगाय चास्मान् ददातु धारयतु ।
निरां स्थिरान् करोमियेतदाशास्महे ।

- ' तस्यैवापरा भवति ' । सा पुनः किमर्थम् । यस्य चरोः एषा
पुरोनुवाक्या तत्र ब्राह्मणं भवति । ' इयं वै क्षेत्रं पृथिव्यस्यामर्द्धनीया
२० प्रतितिष्ठति ' इति । यतः परया वर्षादिद्रव्योपपादयति मध्यस्थानः क्षेत्रस्य
पतिरिति । भक्तिमात्रं ब्राह्मणमिति ॥ १५ ॥

१ छ. त द. मृच्छती. २ छ. त. द. मृच्छतिरुदवाकर्मा पूजाकर्मा
या तस्यै. ३ क. ग. २ (१५), त. द. २. ४ ग. ' निति ' । शं.
५ क. ग. च. झ. ट ठ. ड. ' नेजेव स ' . ६ क. ११. ग. ज. घ. झ. ट.
ठ. ड. जयामः ७ क. ११. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. त्वत्. ८ ग. घ. ज. यया
स्तुती. ९ क. १२. घ. झ. ट. ठ. ड. मृदयत्. १० क. स. घ. झ. मृदनि. ग.
घ. ज. ठ. ड. इहनि. ११ घ. झ. * ट. ठ. ट. ड. ' दीपानि. १२ क. स.
१३ (१०), ठ. ड. मिने । इति भाष्ये ११२ षट्, घ. ङ. ट. ज अक्षी

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि धेनुरिव पयो अस्मासु धुस्व ।
 मधुश्चतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळ्यन्तु (ऋ० सं०
 ४ । ५७ । २) ॥ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि धेनुरिव
 पयोऽस्मासु धुस्वेति मधुश्चतं घृतमिवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो
 वा पालयितारो वा मृळ्यन्तु मृळ्यतिरूपदयार्कमा पूजार्कमा वा ५
 तद्यत्समान्यामृचि समानाभिष्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं
 मधुमन्तं मधुश्चतमिति यथा यदेव समाने पादे समानाभिष्याहारं
 भवति तज्जामि भवतीत्यपरं हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगिति यथा
 यथाकथाच विशेपोऽजामि भवतीत्यपरं मण्डूका इवोदकान्मण्डूका
 उदकादिष्वेति यथा । वास्तोष्पतिर्वस्तुर्भवसतेर्निवासकर्मणस्तस्य १०
 पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमिति । आपं यदेव पूर्वस्याः । विनियोगो
 महाप्रते । अदित्यै चतुरूपधनुःस्तनग्रहः । तस्य तृतीयमनयर्षा गृह्यते ।
 हे क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि मधुरस्नादंम् उदकसंघातं धेनुर्यथा पयो १५
 क्षेत्रस्य पतिः दोग्धि एवमस्मासु धुस्व प्रक्षर । निच । मधुश्चतं
 घृतमिव सुपूतम् । मध्विवं यन्मुहुर्मुहुः शोतति ।
 घृतमिव सुपूतम् उदकमकलुषम् । तस्य दानेन ऋतस्य नः पतयो मृळ्य-
 न्तु । ऋतस्य उदकस्य पतयः पातारो माष्यमिहा देवाः क्षेत्रस्य-
 प्रतिशुक्लाः मृळ्यन्तु । निष्प्रसम्भन् रक्षन्तु पूजयन्तु वा । १०

अत एव मन्त्राद्यसक्तमतः परं सर्वमन्त्रेषु जाम्यजामिता पदानां
 जाम्यजामिता- चिन्त्यते । जामीनि पुनरुक्तसज्ञा । सा पुनरिव
 विचारः निगमत एव । विज्ञायते हि । 'जामि वा
 एतद्यज्ञे क्रियते यन्मरत्वतीयो ग्रहो गृह्यते मर-

१ क. ख. छ. त. द. मृळ्यं. २ क. ख. छ. त. द. मृळ्यं. ३ क. ख.
 मृळ्यं, छ. त. द. मृळ्यं. ४ क. ख. ३ (१६), त. द. ३. ५ ग. 'मिति'.
 आ. ६ ग. च. ज. ठ. ड. 'तीयर्चा गृह्'. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. स्वाट्म्. ८ ग.
 च. 'दक स'. ९ च. मधुश्च्युत. १० ग. च. ज. मध्विव. ११ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ड. 'भ्योन. १२ ग. घ. ज. द. मृळ्यं'.

त्वतीयं शस्यते ' (मैत्रा० सं० ४ । ६ । ८) इति । तदेतत्पुनरुक्तं

द्विविधम् । समानशब्दार्थमसमानशब्दार्थं च ।
द्विविधं ज.मि तत्र समानशब्दार्थं नाम यदेकमेव पदमेकार्थ-

समानशब्दार्थं जामि मेकास्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते । तद्यथा ।
' मन्म रेजंति रक्षोहा मन्म रेजंति ' (ऋ०

सं० १ । १२९ । ६) । तदधिकृत्यान्यथाप्रतिसमाधानाशक्तौ वक्ष्यति

' अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते ' (निरु० १० । ४२) इति । यत्पुनर-

असमानशब्दं स- समानार्थं पदमभ्यस्यते तदपुनरुक्तमेव । यद-
मानार्थं च समानशब्दं समानार्थं च तदसुखप्रतिसमाधानं-
मिति तदर्धमिहोपोद्धन्ति ' तद्यत्समान्यामृचि ' इति ।

' तत् इति ' वाक्योपादाने । ' यत्समान्यामृचि ' । एकस्यामृचि । ' समा-

नाभिव्याहारं ' पदं ' भवति ' । समानमर्थमभि-

व्याहरति । पदान्तरेण यः कश्चित्पूर्वोऽर्थवैधिमहि-

तोऽर्थस्तमेवोच्यतेऽर्थवैधिमिदधज्जामि भवति । त-

द्यथा ' मधुमन्तं मधुर्धृतमिति ' । यो हि मधु-

र्धुत् अयश्चमसौ मधुमान् । ' एकं ' तावदाचार्यमतम् ।

' यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवतीत्यपरम् ' ।

समानपादे एव वर्त- नानार्थवर्गतयोः समानार्थयोरपि पदयोरसमान-

माना दोषोऽन्यपरम् पदान्तरव्यवधानात्प्रकृतार्थानुस्मृतये पुनरनुकीर्त-

नमजाभ्येय । किन्तु यदेव समाने पादे एकस्मिन्

पदान्तरेण ध्यरहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते अविच्छिन्नप्रसक्तानुस्मृति

तदेव जाभीत्यपरम् । ' हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहङ्ग ' (ऋ० सं० २ ।

३५ । १०) इति यथा । ' यो हिरण्यरूपः सोऽनर्थं हिरण्यसंहङ्ग ।

तर्हि पीनरश्च ये न तद्योग्यं पदं तन्मयोगाद्वा तदमाधु मन्नायक्यम् ।

१५ ररलेऽपि विशेषे नेत्युच्यते ' यथाकथाच विज्ञेयोऽजामि भवतीत्य-

अजामि भवतीति मन्तं परम् ' । यथाकथंचिन् यः कश्चित् ररतोऽपि

यास्कसममम् हि तत्र विज्ञेयो वक्तव्यः । दृष्टानुविधानात्त-

न्दमोऽर्थानुविधाने यनेर्त्त । एतेन केनचित्श्रुते-

नापि विशेषेण तदजामि भवतीत्यपरम् । अपरे पुनः दृष्टानुविधानात्परिग-

सांख्यतिरिक्तं पदं पुनरस्यस्यमाचं निपातवत्पादपूर्णत्वेनार्थवदिति प्रति-
समादधते । तदेतदवगतं भवति । इदमेव त्वभीष्टमाचार्यस्य ' यथाकथाच
विशेषः ' इति । तदर्थमुदाहरति । ' मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदका-
दिवं (ऋ० सं० १० । १६६ । ५) इति यथा ' । एवमादिषु यैर्था

पुनरुक्तौ कश्चि- समानशब्देनसमानशब्देण च पुनरुक्तेषु यः ५
द्विशेषो वर्तते एव कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः । स कथमिति । मन्त्रमेव
संख्याचद्वयहेयत्रैव पादः । ' योगक्षेमं व आदाय ।

हं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानममकमीम् । अहस्पदान्म उहृदत मण्डूका
इवोदकान्मण्डूका उदकादिवं (ऋ० सं० १० । १६६ । ५) इति ॥

अयमस्यार्थम् । कामतो देवता कैल्या । विद्विष उच्यन्ते । योगक्षेमं व आदार्थे । १०
योगो नाम छित्तितस्यैर्यस्य प्राप्तिः । क्षेमो माम तत्परिपाकनम् । हे विद्विषः

एतदुत्तमं मण्डूक्यः आदाय यदधीनसर्वयोगक्षेमान् युष्मान् कृत्वा सर्वार्थेषु
अहं भूयासमुत्तमः उत्कृष्टो युष्माकम् । आ वो मूर्धानममकमीम् । उपरि

युष्मान्प्रथितिष्ठेयम् । ते यूयमाक्रान्तमूर्धानो मया सम अभस्पदात् पाद-
योरधो वर्तमानाः किमुखपेक्षा अस्वाधीनसर्वार्थदत्तवो भूत्वान्ति यं मां वदत । १५

कथम् । मण्डूका इवोदकात् । यथा मण्डूका उदकादते नित्यमस्वाधी-
नवागवृत्तयो निर्वचनाः संपद्यन्ते एवं मन्त्रे यूयं भूयार्त । मण्डूका उद-

कादिव । यथा अहस्पदादते मण्डूकाः सर्वात्मनैव
न भवन्त्येवं मन्त्रे यूयं मा भूत । एवमत्रैकत्र
विद्विषा निर्वास्ते मण्डूका उपमानम् । अन्यत्रोद- २०

काभावे यथा मण्डूका न भवन्त्येवं मन्त्राभावे यूयमियुदकमुपमानम् । एव
पूर्वत्रापि तथा विरोधः । पूर्वयोरापि मन्त्रयोर्भेदो कश्चिन्मधु-

मान तु मध्वविरतं मुहुर्महद्योतयति । तथा हिर-
ण्यरूपः स हिरण्यसंहिष्यत्रभवति कश्चिद्विरण्यरूपो न ॥ हिरण्य-

१ सर्वेषु पुस्तकेषु ' यथा समान ' १. २ क. ख. ग. घ. ज. ङ. झ. ट. आ. २१
स्येति । ऋषिः उ. ङ. 'येति । ऋगभिषेधे । ' योगक्षेमं व ' ३ क. ख. ग. च.
न. प. झ. ट. ठ. ड. कल्याः ४ क. ख. सर्वा कल्पयन्ते. ५ क. ख. प. झ. ट.
ठ. ड. 'धिनार्थ'. ६ ग. घ. ज. सन्तु. ७ ग. घ. न. मा. ८ ग. न. 'याय.
९ ग. घ. न. निर्वक्तैः; घ. झ. ट. निर्वक्तैः; ठ. ड निर्वक्तैः. १० क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. मण्डूका यथा. ११ क. ख. घ. झ. ट. निरुक्तः १२ क. ख. प.
झ. ट. ठ. ड. भवति । कश्चि. १३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. यथा. १६

भिव दृश्यमानः प्रिय इति विशेषः ।

‘वास्तोष्पतिः’ (९) वक्तव्यः । स पुनरेव रुद्रात्मना मध्यमो वास्तो-

ष्पतिः । विज्ञायते हि वास्तोष्पतीये यायावर्थ-
को वास्तोष्पतिः प्रतिपत्तौ गृहगमनमधिकृत्य ‘न हीनमन्वाहरेयू

रद्राय हि तद्धीयते यद्धीनमन्वाहरेयू रुद्रं भूतमन्वाहरेयूः’ (मैत्रा० सं० १
५।१३) इति । स एव गृहाधिदेवता रुद्रो वास्तोष्पतिः । स पुनः

‘अमीवहा’ इति वलकृतिलिङ्गान्मध्यमः । तस्य पूर्वपदं विगृह्य निराह ।

‘वास्तुर्वसतोर्निवासकर्मणः’ । ‘वास्तु’ इति गृह-
वास्तुः कस्मात् मुच्यते । उच्यते हि तस्मिन् । ‘तस्य पाता’

१० रक्षिता । तदधिदेवताभावेन रुद्रात्मना च तत्कृतेनोपकारेण रक्षिता मध्यमः ।
इतरथा ह्युत्सीदेयुर्गृहाः । ‘तस्यैषा भवति’ ॥ १६ ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव
एधि नः (ऋ० सं० ७।५५।१) ॥ अम्यमनहा वास्तोष्पते
१५ सर्वाणि रूपाण्याविशन्तसखा नः सुसुखो भव शेव इति सुख-
नाम शिष्यतेर्वकारो नामकरणोऽन्नस्थान्तरोपलिङ्गो विभाषित-
गुणः शिवमित्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति ।
रूपं रूपं मघवा वोभवीतीत्यपि निगमो भवति । याचस्पतिर्वाचः
पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥

१०

अमीवहा वास्तोष्पत इति । वसिष्ठस्यार्पम् । गृहकारिकास्थालीशके
वास्तोष्पतिः (मान० गृ० १।६।१९) यायावर्थप्रति-
पत्तौ च वास्तोष्पतीयहोमे (मान० श्रौ० १
६।३) विनिधोगः । हे मगवन् वास्तोष्पते त्वमस्माकम् अमीवहा भव ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. सञ्च पुं. २ ठ. ड. उत्पद्यते ३ ख. ‘च’
नारि. ४ ठ. ड. °ण इतिर्भवति. ५ क. ख. ३ (१६), ठ. °वति । इति निर-
कटीकाय. मुद्रपट्टके भाष्ये चतुर्थेऽध्याये षोडशः खण्डः; ड. °वति । इति भाष्ये
१६ खण्डः; घ. न. ट. अ. अशो नारि. ६ क. ख. ७ (१), त. द. ४.
२९ ७ न. इति । १°.

अमीना रोगस्तस्य हन्ता । कथम् । सर्वाणि रूपाणि आगच्छन् । यस्या-
 रमु-खहेतोः प्रतिपक्षः सर्पादिर्नकुञ्जादिस्तस्य तस्य रूपमागच्छन् तं तम-
 स्माकममीवानं जहि । अमुना प्रकारेण घनस्मदुपद्रवान् सखा मित्रं सुगेनः
 सुष्टु सुखो भव । 'शेष इति सुखनाम' । तत्कस्मात् । 'शिष्यतेः । वकारो
 नामकरणः' । शिषिर्वातुः वकारः प्रत्ययः शिष इत्यस्य । स पुनः ५
 'अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी' । अन्ते तिष्ठति धातोर्घो वर्णः सोऽन्तस्थः । न संज्ञा
 यथा अन्तस्था यरुद्राः । कश्च पुनरसौ । पकारः । तस्यान्तरमत्रकाशस्थानम्
 उपलिङ्गयति उपगच्छति यः स भवत्यन्तस्थान्तरोपलिङ्गी । कश्च पुनरसौ ।
 वैकारः । स पकारस्य स्थानमुपगच्छति । ततो गुणे कृते शेष इति
 भवति । स च पुनरेव धातुः 'विभाषितगुणः' इति 'शिवमिदमप्यस्य १०
 भवति' अगुणपक्षे ।

'सर्वाणि रूपाण्यागच्छन्' इत्यतः प्रसक्तमुच्यते । शक्नोति पुनर्वा-
 स्तोष्यतिः सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुमिच्छत्युच्यते । 'यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता
 भवति' । अत्येतदैश्वर्यं देवतायाः । यद्यदिच्छति रूपं तत्तत्करोति । निग-

ऐश्वर्यादेवता इष्टं मोऽपि हि भगवैश्वर्यप्रख्यापकः । 'रूपं रूपं १५
 रूपं स्वीकरोति यथा- भवतां बोधयति मायाः कृष्णानस्तन्वं १ परि
 स्यामृचि इन्द्रः स्नात् । त्रिर्यदिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैर्नृ-

तुपा क्रतां' (ऋ० सं० ३ । ५३ । ८) इति ॥ विश्वामित्रस्या-
 र्पम् । यावन्ति कानिचिद्रूपाणि भवता इन्द्रो भवितुमिच्छति तानि सर्वा-
 ण्यप्रतिबन्धेन योभवीतीति पुनः पुनर्भवतीति । कथम् । मायाः कृष्णानः । १०
 इदं भवामीदं भवामीत्येवं तन्वं परि स्वा स्या तनु तत्तद्रूपानेकविधां त्रिकु-
 र्वाणः । त्रिर्यदिवः परि मुहूर्तमागात् । दिनः परि दिनः अधि शुद्धोक्तात्
 मुहूर्तकालं प्रति यत्त्रिरागात् आगच्छति । स्वैर्मन्त्रैः हूयमानो वा स्तूयमानो
 वा गुणायनमानाना यज्ञेषु । अनृतुपाः अनियतसोमयानकालः सर्वदा
 यागोपपत्तेः । ऋताया ऋतयान् यज्ञवान् । येनासावेवमात्मानं विकरोत्येवं
 च दिवो मुहूर्तं त्रिरागच्छति तेनासावचिन्त्यप्रभाववाच्यतेति तत्तद्रूप-

मावेष्टुम् । एवं च सुष्ठु यदेतदुच्यते सर्वाणि रूपाण्याविशन्मौवह्य भवा-
स्माकं त्वमिति ।

‘वाचस्पतिः’ (१०) वक्तव्यः । स पुनरेव ‘वाचः पाता
वा पालयिता वा’ प्राणामनेन्द्रः । ‘तस्यैष
५ वाचस्पतिः कस्मात्
भवति’ ॥ १७ ॥

पुनरोहे वाचस्पते देवेन मनसा सह । वसोऽप्यते निरामय
मय्येव तन्त्रं १ मम ॥ इति सा निगदव्याख्यातापार्निपात्तनूतप्रा
व्याख्यातस्तरैषा भवति ॥ १८ ॥

१०

पुनरोहे वाचस्पते इति । अपातप्राणमित्रात्मानं मन्यमानः पापक-
वाचस्पतिः पापसंबन्धात्कुतश्चित्कृतनिर्णेजनः सन् प्राणं
गृहीति । हे प्राण पुनरोहे त्वं मा प्रति इति । किं
पुनरेकाकी । नेत्युच्यते । देवेन मनसा सह । सर्वेन्द्रियवृत्तिदीपकेन मनसा
१५ सह । एव च दे वसोऽप्यते हे धनस्य अन्नस्य च पते निरामय नियमेन
रमय । मय्येव एतां तन्त्रं मम । मा यासीर्भूत इति प्राणासृधाभूतमात्मानं
पश्यन् स्तोता गृहीति ।

‘अपार्निभात् (११) तनूनप्रा व्याख्यातः’ इन्द्रनिर्वचनतः
(निर० ८ । ५) । अभिधेयैस्तु मध्यमः । अद्रव्य आदित्यस्ततो
२० मध्यमः । एवमथा पौत्रः । ‘तस्यैष भवति’ ॥ १८ ॥

यो अनिघ्नो वीर्यवृत्सुं १ तर्ह्य विमांस ॥ ईक्षति अघ्न
रेषु । अपार्निषान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यीय
(क्र० सं० १० । ३० । ४) ॥ योऽनिघ्नो दीर्घदीप्यतेऽध्य-

२५ १ क. स. ४ (१७), ट. छ; ‘इति । इति निरुक्तभाष्ये १७ सङ्ख्ये; घ.
स. ट. ज. अहो नास्ति. २ क. स. घ. ‘तारावम’. ३ क. ल. ५ (१८),
त. द. ५. ४ ग. इति । अ. ५ क. ल. ग. घ. ज. अपावम’. ६ क. ल.
घ. झ. ट. ड. ड. ‘यन्नु’. ७ क. स. ५ (१८), ट. ड. ‘वनि । इति निरु
क्तभाष्ये ४ भाष्ये १८ सङ्ख्ये; घ. झ. ट. ज. अहो नास्ति. ८ क. स. छ. ल.
३० द. ईडो. ९ क. घ. घ. आरावम’. १० छ. त. द. ‘दीर्घवृत्’ नास्ति.

न्तरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु सोऽपांनपान्मधुमतीरपो
देहाभिपवाय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे यमो यच्छतीति
सतस्तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

यो अनिष्मो दीदयादिति । कपत्यापि । सर्व एव प्रत्यक्षकृतत्वेन
अपांनपात् गम्यते । हे अपांनपात् यत्त्वम् अनिष्मो अनि-
न्वनोऽपि दीप्यसे अन्त्यन्तरप्रदेशं प्रति अप्सु
वर्तमानः यं च त्वाम् अप्सरेषु यज्ञेषु विप्रा मेधाविन ईक्षते स्तुवते स
त्वमपानपात् मधुमतीः मधुरसाः मधुरस्वादाः अपो देहि अभिपवाय ।
याभिः तमेव इन्द्रः ईश्वरः सोमपानद्वारेण वर्धेयाः वीर्याय वीरकर्मणे १०
इत्येतत्प्रार्थयामहे ।

‘ यमो ’ (१२) वक्तव्यः । स पुनरेव ‘ यच्छति ’ उपरमयति
जीवितात्सर्वं भूतग्राममिति यमः । अत एव
यमः कस्मात्
बलवानिति मय्यमः । ‘ तस्यैषा भवति ’ ॥ १९ ॥

परेयिर्वासं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्यामनुपस्पन्नानम् ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं०
१० । १४ । १) ॥ परेयिर्वासं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्धतो
निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्यामनुपस्पन्नानामनं वैव-
स्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति दुवस्यती १०
राधोतिकर्माभिरपि यम उच्यते तमेता ऋचोऽनुभवदन्ति ॥ २० ॥

१ क. ख. य. द. सोऽपानपा°. २ क. ख. ६ (१९); त. द. ६. ३ म.
‘ दिति । क°. ४ क. ख. ग. घ. ज. घ. स. ईलो. ५ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड.
स्तुवन्ति. ६ क. ख. ६ (१९), ठ. ड. ‘ वति । इति निरुक्तटीकायां ४ प्याये
१९ खण्डः घ. स. ट. ज. अङ्गो नास्ति. ७ ड. छ. त. द. पन्यामनु°. ८ छ.
त. द. ‘ यमोति’. ९ क. ख. ७ (२०), त. द. ७.

परेयिवांसमिति । यमस्याप्येवम् । याम्ये पशौ वपायां विनियोगः

यमः (मैत्रा० सं० २ । ५ । ११) । परेयिवांसं पर्यागतवन्तं सर्वतः प्राप्तवन्तम् । कान् पुनः ।

प्रवत उद्धता निवतश्च भूतसंघातान् । ' प्रवतः ' इति मन्त्रे ' उद्धतो

नियतः ' इति भाष्यकारोऽध्याजहार तथा सामर्थ्यात् । प्रवतो मनुष्या

उद्धतो देवा निवतस्तिर्यङ्मः तथा गन्धुपपत्तेः । तमेतमेवं महीः महतीः

भूतजातीः परेयिवांसं बहुभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पापकृद्भ्यश्च पन्थानम् अनुप-

स्यौशयमानम् । अमुना मार्गेणायं प्राणी जीवनादुत्सर्पति तमेव तस्य

स्याशयित्वा वद्धा तस्कर इव तत्रैव सर्पञ्चरादिरूपो भूत्वा जीवितादुपप-

स्यामीत्येवमनुपस्यौशयमानं तमेतमेवंकर्मणं वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं संग-

मनं जनानां सममेव चक्षुः कृत्वा योऽस्माद्व्योकादमुं लोकं यथाकृतकर्मफ-

लोपभोगयत्नेन जनान् गमयति तमेतमेवं यमं राजानम् ईश्वरं सर्वप्राग-

भूतां हे यजमान हविषा अनेन पशुलक्षणेन दुवस्व । राघ्नुहीत्यर्थः ।

पारिचास्वेत्यर्थः ।

१५ ' अवतिर्गतिर्कर्म ' इत्येतदत्र निर्वचनं कथं संवध्यत इति विज्ञात-

व्यम् । अथवा । प्रवत इत्यवतिर्भावमादिलुप्तः अपूर्व इति भाष्यकारा-

भिप्रायः ।

तत्प्रसंगाद्वा धाब्दसारूप्याद्वा निराह । ' अग्निरपि यम उच्यते ' इति

विचारोपप्रदर्शनाय । ' तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ' इति प्रतिज्ञातार्थोप-

पादनाय । यथाग्निरपि यमशब्देनोच्यते तथेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिष्टुस्त्रेपप्रतीका । यमो ह जातो

यमो जनिर्द्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् (ऋ० सं० १ ।

६६ । ४) ॥ तं वंश्वरायां वयं वसन्त्यास्तं न गावो नक्षन्त इदम्

२० (ऋ० सं० १ । ६६ । ५) ॥ इति द्विपदाः सेनेव सृष्टा भयं

१ ग. 'मिति । रविर्द्वान्त्यार्यम्. च. ज. 'मिति । रविर्द्वान्त्यार्यम्. २ ग. च.

ज. ' बहुभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पापकृद्भ्यश्च ' माम्नि. ३ च. ' वस्यास'. ४ य. झ.

२. झ. ड. ' वस्यास'; च. ' वस्यास'. ५ घ. झ. ट. ड. ड. ' गानामयति. ६ क.

११. घ. झ. ट. ठ. ड. तमेव. ७ क. स. ७ (२०), ठ. ड. ' दन्वि '. इति

नैस्वभावाच्चतुर्थेऽध्याये (ड. ४ प्याये) २० खण्डः; घ. झ. ट. ज. अष्टो

वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेपप्रतीका भयप्रतीका बलप्र-
तीका यशःप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा । यमो ह जात
इन्द्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति ।
यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो जारः कर्नीनां जरयिता
कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानां तत्प्रधाना हि यज्ञसं- ५
योगेन भवन्ति । तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति । तं
वध्वराया चरन्त्या पश्चाद्भुत्वा घसत्वा च निवसन्त्यौपधाहुत्वास्तं
यथा गाव आमुवन्ति तयाप्नुयामेद्धं-समिद्धं भोगैर्मित्रः प्रमीते-
स्त्रायते संमिन्वानो द्रवतीति वा मेद्ध्यैतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

१०

सेनेव सृष्टेयेनमाधोः । पराशरस्यार्यम् । एता द्विपेदा विराजः ।
अग्नित्र यमः प्रातरनुनाकाश्विनयोर्विनियोगः । सेनेव सृष्टा
निश्चिता । अथवा । सेनापतिना विसृष्टा प्रेरिता ।
भयं दधाति भयं वा बलं वा दधाति । भयं परेभ्यो बलं स्वैभ्यः । अथवा ।
अतर्किता भय ददाति अतर्किता बलं ददाति प्रणेतुः । अस्तुर्न दिद्युत् । १५
अस्तुरिव क्षेत्तुर्थया दिद्युत् आयुधम् । महाप्रतीका । महती या दृश्यते । प्रतीकं
दर्शनम् । भयप्रतीका दर्शनादेव भयानका । दीप्तप्रतीका वा दीप्तदर्शना ।
भयं वा बलं वा ददाति । स्वैभ्यः परेभ्यश्चेति वर्तते । का पुनरसाविति ।
अग्नेर्दधिः । रक्षोभ्यो भयं ददाति स्वैभ्यो बलम् । यमो ह जातो यमो
जनिष्यत् । यस्थेदमेवंलक्षणमर्चिः स एव यमः अग्निः सर्वमिदं जातं १०
जनिष्यमाणं च ।

कथमेतद्भ्रम्यते पार्थिवोऽग्निर्महाग्नेनोच्यते न मध्यमेनोच्यते नोच्यते वेति ।
तापि हि यमानुच्येते । यतो निगमान्तरेण विभज्य दर्शयति । ' यमा-
विहेह मातरेत्यपि निगमो भवति ' । यत्रैव पादस्तास्मिन्मन्त्रे शक्यते यम-
शब्देनाभिरुच्यत इति विमानयितुं व्यपदेशः । तद्यथा । ' बालं ग

१ छ. त. द. ' बलप्रतीका यशःप्रतीका ' नास्ति. २ छ. घ. ठ. ड. पश्चाद् ;
घ. पश्चाद् ; स्वा. ३ छ. घ. प. ठ. ड. सृष्टे. ४ क. ख. ८ (२१), त. द.
८. ५ ग. ' माधोः । प. ' ६ ग. ज आशिता, च अशिता, ट. प्रेरिता आ
शिता. ७ घ. ट. ठ. ड. दृशतु. ८ घ. ' पश्चिन्ध, च ज. घ. ख. बन्धित्य. २९

महिमा वोमिन्द्राग्नी पानिष्ठ आ । समानो वा जनिता भ्रातरौ युवं यमा-

अस्यासृचि इन्द्राग्नी विहेहमातरौ ' (ऋ० सं० ६ । ५० ।
द्वावपि यमौ २) ॥ भरद्वाजस्यार्पणम् । ' बळ् ' इति सत्य-
नाम (निघ० ३ । १० । १) । हे इन्द्राग्नी

५ इत्था सत्यम् धमुना प्रकारेण । यः सूक्ते माहाभाग्यप्रकारोऽधिकृतस्त-
मित्येत्यभिनयेनोपदिशन् ब्रवीति । महिमा माहाभाग्यं वा युवयोः आ
पनिष्ठः सर्वतोऽतिशयेन स्तुत्यः । यौ युवामेवमतिमहानुभावौ तयोः
समानो वा जनिता जनयिता सूर्यः । तौ युवामेव कृत्वा एकपितृकौ एक-
जन्मानौ यमौ भ्रातरौ । इहेहमातरौ । इह च पृथिवी-

३० लोके इह चान्तरिक्षलोकेऽवस्थितौ मातौरौ सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ ।
एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो ध्वपदिष्टः । इन्द्राग्नी यमाविति यमशब्दो
मध्यमस्थानपृथिवीस्थानयोः । एत्रापि द्वयोर्यमयोरिह चेह च निर्मातारा-
विति प्रथमेन ' इह ' शब्देन कसिर्यम् इति लक्ष्यते । तस्मादिहापि
' यमो ह जातो यमो पणितम् ' इति युक्तं यदग्निरेवोच्यते । जरः

१५ कनीनां पतिर्जनीनाम् । स एवाग्निः जारो जरयिता कन्याभावस्य ।
यदा ह्यग्निसंनिभाबृद्धा भवत्यप तासां कन्याभावो जीर्णो भवति । पतिर्ज-
नीनां पालयिता जायानाम् । कथम् । ताप्रधानाः संपद्यन्तेऽग्नौ व्रतोपर्य-
मनादावतःविमोकादग्निं शरत्तन्म्यात् ।

यथा वै तासां यथाधिकृतो यमो ह जातो यमो जन्तित्वमित्यग्निरेव यमो
२० ह जातः पतिर्जेन कन्याभावस्य जरयिता तथायमपरो निगमः स्फुटतरः ।
' तृतीयो अग्निष्टे पतिरेत्यपि निगमो भवति ' । ' सोमः प्रथमो विविदे

कन्यानामग्निस्तु- गन्धर्वो विविद उचरतः । तृतीयो अग्निष्टे पति-
रीयः पतिः स्तुरीर्यस्ते मनुष्यजाः ' (ऋ० सं० १० । ४५ ।
४०) ॥ सूर्याया आर्षम् । विशाहे विनियोगः ।

हे कस्ये त्वमुच्यते । सोमः त्वां प्रथमो विविदे विज्जवान् प्राप्तवान् सोम्ये

१ म. च. ज. घ. स. ट. वामिते । भरद्वाजः । २ क. स. घ. स. ट. ' ५५ ।
इति । ३. १ क. स. ' बर् ' इति, म. च. ज. घ. स. ट. बर्. ४ अने
पुस्तके ' महा ' । ५ म. ज. ठ. ड. मानतो. ६ म. ज. ' पायना ' ; ट. ' पणमना ' ।
६९ पाय. ७ च. ज. घ. स. ट. ' निद्र इति । सूर्या ' ; म. ' निद्र इति । ४०.

प्रथमकौमारके । गन्धर्वो विप्रिद उत्तरः । उपजायमानवारुताङ्ग-
प्रविभागस्वेरत्तौष्टवामीपदनङ्गाङ्गसमाहितद्वया गन्धर्वो विश्वामुः त्वां
विधिदे विजवान् । अथ पुनरिदानीं वैवाहिके उपगतायाः कर्मणि तृतीयः
अग्निष्ठे पतिः । नृतीयस्तत्रायमग्निः । अत उद्धहनात्परं तुरीयः चतुर्थः
सत्रायं मनुष्यजाः पतिरित्येवमेनापि मन्त्रेण समवैति जारत्वं पतित्वं
आग्नेः । एवं चेत् यमो ह जातो यमो जनित्वम् इति यदधिकृतं
सोऽग्निरेवेति सिद्धम् ।

अग्निर्मह्यमथो इमामिति च केचिदधीयते निगममुपचयहेतुर्थम् ।

तस्मिन्नेवार्थे तत् निरूप्यते । 'सोमो दददन्धर्वो गन्धर्वो
अन्या ऋक् दददग्ने' । रायि च पुत्रार्थादादग्निर्मह्यमथो
इमाम् । (ऋ० सं० १० । ८५ । ४१)

इति ॥ स एव विनियोगः (मान० गृ० १ । १० । १०) । आर्षं च ।
सोम एता प्रथमं कौमारदाम्युष्ट गन्धर्वोप ददत् अदात् । अथ गन्धर्वोऽ-
ध्येनामस्युष्ट स्वयैवनाधिकारात् अग्नये ददत् । अथाग्निरप्येनामस्मिन्
विवाहे संस्कृत्य रथि धनं च पुत्राश्च मह्यमदात् इति । अथो अपि च
धनेन च पुत्रैश्च सह मह्यमदात् मह्यं ददाविति ।

तमग्निं यमम् । 'वः' इत्यनर्थकः । अथवा । यजमाना ऋत्वि-
ग्भिरुच्यन्ते । चराथा चरन्त्या जंगमया पैश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्या
औपधाहुत्या । जगमेन स्थानेरेण च हविषा । अस्तं न गावो नक्षन्ते । अस्त
यथा गृहं गावः अवश्यं नक्षन्ते अमुन्ति स्वेनोपकरेण सायंवासाय
तथेममग्निमुमयलक्षणेन हविषा वयमाप्नुयाम इदं समिद्धं भोगैः सर्वभो-
गानामाश्वरं प्रदातारमिति ।

'मित्रः' (१३) कस्मात् । स हि 'प्रमीतेष्ट्रायते' । प्रमीतिः
प्रमरणं ततः सर्वलोकं प्रायते वर्षद्वारेण ।
मित्रः कस्मात् 'समिन्वानो द्रवतीति वा' । समन्ततो मिन्वानः
उदकेन द्रवत्यन्तरिक्षल्लेके । 'मेदयतेया' जेहनाथस्य (धा० पा०

१ घ. ट ठ. ड. स्वे सौ°. २ ग. 'प्रायेति' । स एव°, च. ज. घ. स. ठ.
°प्रायेति । स एव°. ३ ड. पश्वाहुत्या.
१०७

१० । ८) । सर्वं ह्यसावुदकेन स्नेहयति । ' तस्यैषा भवति ' ॥ २१ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत (ऋ० सं०
३ । ५९ । १) ॥ मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्
मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविष-
यतीति कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा
वा मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं जुहोतिर्दानकर्मा क्रः
कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

१०

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति । विश्वामित्रस्यार्यम् । अथष्टहोमे
मित्रः प्रायश्चित्तम् । अग्निहोत्रे पृथ्वीमाहुती विनिः
योगः (मान० श्रौ० ३ । २ । ८) । मित्रो

जनान्यातयति ब्रुवाणः । आयातयति कृष्णादिषु प्रवर्तयति तत्कर्मपूर्वक-
१५ त्वा कृष्णोदिकर्मणाम् । न ह्यवृष्टे कृष्णादीन्यायात्यन्ते । आयातनमारम्भः ।
तद्यथा । भोजनमायातितमनेनेति । कथमायातयति । प्रब्रुवाणः स्तनयितुं
कुर्वन् । एवं प्रवर्तयन् कर्मसु अपेक्षीरुपादयत्यज्ञद्वारेण स एव
मित्रो दाधार धारयति पृथिवीं पृथिवीलोकनिवासिनः सर्वान् । उत
यां धारयति । अमुना प्रकारेण अनुगृह्यन् स मित्रः कृष्टीः मनुष्यान् अति-
२० मिषन्नभिविषयति उपकारद्वारेण । यो हि दशना उपकरोति स तेन
सम्यक् दष्टो भवति । योऽयमेवमुपकारप्रयुक्तः कृत्स्न यलोकस्य तस्मै मित्राय
हव्यं घृतवत् घृतोन्मिश्रं जुहोत जुहुत हे मनुष्याः ।

१ क. ए. घ. च. झ. ट. ठ. ड. येइने. २ क. ए. ८ (१७) ; ठ.
भवति । इति ऋजुटीकाभाष्ये ४ ध्याये २१ दण्डः ; ड भवति । इति निरुक्त-
भाष्ये २१ दण्डः ; २. झ. ट. ज. भद्रो नाम्न ३ ड. घ. घ. ठ. ड. १ नि
मुगः. ४ क. झ. ९ (२०) त. द. १. ५ ग. इति । रि ; ठ. ड.
यातयतीति । नि. ६ ग. च. ज. धोन. । आयातयति. ७ क. ख. घ. झ. ट.
२८ ठ. ड. अनिविचमिभेउ अनिविच. ८ ग. च. ज. झ. ' जुहुत ' नाम्नि.

मयो गर्भोऽस्येति वा गर्भो गृभेर्गुणात्यर्थे गिरस्त्यनर्यानिमिति वा
यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति
समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयति पृथिवीं च
दिवं च कस्मै देवाय हविषा विधेमोति व्याख्यातं विधतिर्दान-
५ कर्मा सरस्वान् व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समर्तताग्रे इति । हिरण्यगर्भस्यैवार्थम् । सर्वात्मक-
भाक्त्यर्पणेऽपि मन्त्रस्य प्रथमपुरुषयोगोऽविप्रतिषिद्धः । अथवा । परस्य

१० कः ब्रह्मणो या हिरण्यगर्भावस्था प्रतिकल्पमाविर्भाव-
तिरोभाजवर्मिणी बुद्धिपूर्विका नित्या तस्या च

नित्यो मन्त्रोऽविवक्षिताभिधानाभिधातृक आग्रयमारेणाभिधातास्तु रादाय
प्रवर्तमानोऽनुवर्त्तकत्वविवक्षितः पुरुषयोगः । कृतकवे हि नियमत
एवोत्तमपुरुषयोगो मन्त्रस्थाभिविध्यत् । भूतस्य अस्य उत्पन्नस्य स्थावरज-
गमस्य जगनो हिरण्यगर्भः एव अग्रे समर्तत समभवत् उदपद्यत ।

१५ तमुत्पन्नमन्त्रिदं सर्वमुपदे । स च पुनरग्रे जातः संस्तस्य पञ्च द्रुतस्य
एकः असफलः अद्वितीयः पतिः पाता रक्षिता ईश्वरः स्वतन्त्र
आसीत् । फथमिति । म दधर । यतः पतिः अतः स एव दाधार स एव
धारयत्यस्येऽपि । किमिति । पृथिवीमुन दाम् । पृथिवीम् अन्तरिक्षम्
अपि च सा बुधेरुम् । अपि च इमा भूमिम् अन्तरमनुप्रविष्टो

१० बह्विध वर्षाद्युत्पत्तये । योऽयमेवमार्तः अतिमहानुभावः कः तस्मादस्मै
कस्मै काय देवाय हविषा विधेम हविर्दद्याः । अथवा । अनेन चरुलक्षणेना-
उपलक्षणेन वा हविषा त वय परिवरेम । ' विधतिर्दानकर्मा ' इति ।

तस्माद्बुद्धिः शब्दन्तिरेव ज्ञायमी । शनकृष्णार्द्रस्य पुरोनुवाक्या (मैत्रा०
व० २ । २ । २) । अथरथ प्राजापत्ये पञ्चाग्नेने मन्त्रेण (मैत्रा०

२५ स० ३ । १२ । १६) ॥

अथ हिरण्यगर्भः कस्मत् । स हि ' हिरण्यमयो ' विज्ञानमयो
' गर्भः ' नर्भूतानां तत्कृत रादनः प्रकृतस्य । हिरण्यमयधर्मा

१ क म् १० (२३), त ड. १०. २ ग डंति । हि. ३ क. म. प.
च. ४. २. 'भाज अ', ग. ज. 'वपय अ'. ४ च. ठ. ड. 'व्यतस्य'. ५ म.

१० म. 'वपये', च. 'वपयनेन. ६ म. च. ज. 'हि' नास्ति.

गर्भवेति समनाधिकरणः । 'हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वां' ।
 शरीरोद्भियमनोबुद्धिभवेनैतमपेक्ष्य परमात्मानं च 'विज्ञानप्रज्ञादमात्रसत्त्वं
 सर्वविशेषहारित्वाद्विरण्यमपेक्ष्य' तत्प्रकृतित्वं च क्षेत्रज्ञस्यापेक्ष्य सोऽस्य
 हिरण्यो हिरण्यप्रकृतिगर्भ इति हिरण्यगर्भः । अथ 'गर्भः' कस्मात् ।
 'गर्भः' धातोः गृणात्यर्थे वर्तमानस्य । स्तुलो हि गर्भः । 'गिरत्यन- ५
 र्थानिति वा' । सर्वाननर्थानसौ गिरति नाक्षयति । अथ पुनरयं स्त्रीगर्भः

स्त्रीगर्भस्य भीमांसा कस्मादिति । यत आह । 'यदा हि स्त्री गुणान्
 गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति' ।
 स्वययवः स्त्रीरक्तम् । तद्यदासौ पुरुषाच्छुक्रावस्थान् गुणान् गृह्णाति
 आत्मानं संपृणाति अस्थिस्नायुमज्जनः । गुणाश्चास्या रक्तावस्थाः त्वङ्मांस- १०
 सशोणितानि पौरुषेण शुक्रण गृह्यन्ते । तयैवमितरेतरकोशग्रहणव्यति-
 पन्ने रक्तशुक्रयोः स्त्रीगर्भो भवति । अथवा । यदा हि स्त्री गुणान्
 गृह्णाति पुरुषस्य प्रेम्णा गुणाश्चास्याः प्रेम्णा पुरुषेण गृह्यन्ते तदितरेतरा-
 नुरागात् प्रमेदः । प्रमुदितयोः संपर्काद्गर्भग्रहणं च । तदेवं गर्भग्रहणहे- १५
 तुकोऽप्यमिति ग्रहेर्गर्भः ।

'सरस्वान् (१५) व्याख्यातः' (निरु० २ । २४) सर-
 खया । केवलं छिद्रकृतो विशेषः । 'तस्यैवा भवति' ॥ २३ ॥

ये ते सरस्व ऊर्ध्वो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव
 (ऋ० सं० ७ । ९६ । ५) ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥ २०

दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सरस्वान् ये ते सरस्व ऊर्ध्व इति । वसिष्ठस्यार्थम् । सरस्वते
 हविषि विनिमोगः (आश्व० श्रौ० ३ । ८) । हे

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'रण्यगर्भमयो'. २ ग. ज. 'गृह्यन्ते' । २५
 ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सर्वस्य स्तुत्यो. ४ क. ख. १० (२०) ; ड. 'वति ।
 इति निरुक्तटीकावस्तुष्वप्ये २३ खण्डः ; ड. 'वति । इति निरुक्तटीकायामुत्तरपदके
 २४ (?) खण्डः ; घ. झ. ट. ज. ऊङो नास्ति. ५ क. ख. ११ (२५) ; त.
 द. ११. ६ ड. घ. घ. 'दशः पदः' नास्ति ; छ न. 'दशमाध्यायस्य'
 नास्ति, द. इति नेहने उत्तरार्धस्य दशमा. ७ ग. इति ' १७'.

भगवन् सरस्वन्^१ ये ते तत्र ऊर्मयो^२ यैरुणो^३पि नभो मेघैश्छादयसि मधु-
मन्त उदकवन्तो घृतश्रुतो घृतवन्तः उदकप्रक्षराः तेभिः^४ तैः त्वमश्नाकम्^५
अविता तर्पयिता भवेत्येतदाशास्महे ॥ २४ ॥

पञ्चदशस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः ।

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

- ‘विश्वकर्मा’ (१६) इत्यर्थः । स कस्मात् । ‘सर्वस्य कर्ता’ ।
 १० विश्वकर्मा कस्मात् य यदिदं किञ्चिद्वर्तमानं कार्यमात्रं क्रियमाणं च
 तस्य सर्वस्य कर्ता । यथा मकरास्तत्सर्वेष्टानां
 मध्यमः । स कथं सर्वं करोति । पार्थिवानां धत्तु तेजसा परिपचयमानौ
 वायु-र्यद्रेण विचरन् सर्वभूतानुप्रवेशी सर्वमवमल्यद्वयमविषमकृतात्मभि-
 २५ स कथं मध्यमः जगत्करोतीति मध्यमः । विश्वकर्माद्विश्वकर्मा ।
 विज्ञायते हि वैश्वकर्मेण हविरधिकृत्य साक-
 भेषु । ‘अथ वैश्वकर्मेणो दिव्यानि मे कर्माणि कृतान्पासन्निति विश्व-
 कर्मा हि सोऽभवत्’ (मेत्रा० स० १ । १० । १६) इति ।
 भवति चोदकसम्पदं यमलिङ्गं विश्वकर्माणमधिकृत्य वैश्वकर्मेण सूते
 ‘तमिदं प्रथमं दध्म जपः’ (क० स० १० । ८२ । ६) इति ।
 २० विपुलं च वैश्वकर्मेण प्रथमविकृत्य विज्ञायते हि ‘इन्द्रो वै वृत्रम-
 हन्त दध्म लेकमभ्यजयदध्म’ (क० स० १० । ८२ । ६) इति ।

जयत्' (मैत्रा० सं० ४ । ८ । १०) इति । तस्यैव महस्य पुरोरुच-
मधिकृत्य विज्ञायते ' यद्यैन्द्रो वैश्वकर्मणो विद्यात्तत्रैव गृहीयात् ' इति ।
स एष एवमादिभ्यो लक्षणेभ्यः सर्वस्थानानुभाविचेऽपि सति विशेषतो
मध्यम इति मध्यमस्थाने समान्नातः । ' तस्मैषा भवति ' ॥ २५ ॥

५

विश्वकर्मा विमना आदिहाया धाता विधाता परमोत्तमं संदृक् ।
तेषामिष्टानि समिषा भदन्ति यत्रां सप्तर्षीणां पर एकमाहुः (ऋ०
सं० १० । ८२ । २) ॥ विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च
विधाता च परमश्च संदृष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा
क्रान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा १०
नतानि वाङ्मिः सह संमोदन्ते यत्रेतानि सप्तर्षीणानि
ज्योतीषि तेष्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदै-
वतमथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता
च परमश्च संदर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि वा क्रान्तानि वा
क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्मिः सह संमो- १५
दन्ते यत्रेतानि सप्तर्षीणानिन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येत-
स्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वकर्मा
भौवनः सर्वमेवे सर्वाणि भूतानि जुह्वांचकार स आत्मानमप्य-
न्ततो जुह्वांचकार ददधिवदिन्येपरमवति । य इमा विश्वा
भुत्तानि, जुह्वति, नरपेत्तर, भूयसे, निर्त्तन्तात् ॥ २६ ॥ २०

विश्वकर्मा विमना आदिहाया इति । भौवनस्य विश्वकर्मणः प्रजापते-
रार्षम् । अग्नौ वैश्वकर्मणाम्नां सृत्ताम्यां 'पोडग-
गृहीतं हूयते तत्र विनियोगः (मैत्रा० सं० ३ ।

१ क. ख. य. स. ट. ठ. ड. 'यते हि. २ क. ख. १ (२५) ; ठ. ड.
'वति । इति निरुक्तभाष्ये ४ ध्याये २५ खण्डः. २ द. सप्तर्षीणानि. ४ द. 'तीर्थे-
तेभ्यः. ५ छ. त. द. तान्यस्मि. ६ क. ल. २(२६); त. द. २. ७ म. इति. १.
भौ. ; ठ. ड. विमना इति । भौ.

३।७॥ २।१०।२) । विश्वकर्मा विमनाः विभूतमनाः विभूतप्र-
 मन्त्रस्याधिदैवतं ज्ञानः । सर्वत्राप्रतिहतमस्य प्रेक्षणम् । किं प्रज्ञान-
 व्याख्यानम् मेव केवलम् । नेत्युच्यते । आदिहायाः । अप्य-
 सात्रात्मना विहायाः । अ.त्मनापि सर्वप्रकारं

- ५ महान् । महत्त्वाच्च व्याप्तौ एवं सर्वप्रकारं सर्वस्य जगतः । यत एव च महान्
 भूत एव धाता उत्पादयिता सर्वभूतानाम् । उत्पाद्य च विधाता जीवनस्य ।
 जीवतां च साध्वसाधुषु कर्मसु प्रवर्तमानानां परमोत्तमः सृष्टकृत् परमः प्रकृष्टः
 अव्ययधानेन संर्द्धेष्टा सम्यक् प्रविभागेन द्रष्टा । साध्वसाधुप्रविभागदृष्टानां
 तेषां च भूतानां यौनि इष्टानि प्रियाणि तस्य विश्वकर्मणो दैवी संपदमभि-
 १० संपन्नानि । कार्मर्यो वा इषिः । यान्यभीष्टितानि तस्य विश्वकर्मणः ।
 मतानि वा अभिमतानि वा । तस्य विश्वकर्मणः नतानि
 वा प्रह्वीभूतानि तं विश्वकर्माणं प्रति । तत्परिज्ञानश्रद्धोपासना-
 भावनाप्रश्रवितदुरितानि तेन सहैकीभूतानि विश्वकर्मणा आधिदैविकमा-
 त्मानमभिसंपन्नानि । समिधा मदन्ति । इषा उदकेन अङ्गिः परिगुताभिः
 १५ सुसूक्ष्माभिः सह तेन कर्मणा समानम् अविशेषेण मादन्ते । क । यत्रा
 ससत्कृष्णीन्पर एकमाहुः । यत्रैतानि सर्वैककृष्णीणानि रसानामाकर्षणानि
 द्रष्टृणि वा रसमीन् व्योतीषि एकं भवन्ति अविभागमुपगच्छन्ति । मण्डले
 ह्येतेषामविभागः । किं तत्रैव । नेत्युच्यते । यत्र पर एकमाहुः । क च पुनः
 पर एकमाहुः । मण्डलाधिष्ठातारि योऽसौ यज्ञज्ञानतपसा भोक्ता 'हिर-
 २० ण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' (छा० उ० १।६
 ६) इति विज्ञायते । एकमेव यमाहुर्देवतासत्त्वविदः । ' इत्यविदेवतम् ' ।
 देवतामधिकृत्य मन्त्रस्य व्याख्यानमधिदैवतम् ।

‘अथाध्यात्मम्’ । आत्मानमधिकृत्य विश्वकर्मणो व्याख्यानमध्यात्मम् ।
 कः पुनरयमात्मा । विज्ञानसत्त्वमात्रं सविज्ञेयविज्ञानप्रसवयोजं यदेकदेशाः

१ ग. च. ज. ज्ञानं. २ ग. ज. व्याप्नोति. ३ क. ख. घ. झ. ट. 'च' नास्ति।
 च. 'एव—'। ४ ग. ज. छद्मः. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यानि यानि°.
 ६ क. रा. घ. झ. ट. ड. कान्त्यर्थो. ७ क. ख. घ. ट. कर्मणो°। ८ ग.
 ९ ज. 'ज्ञानि ए वा; घ. दृष्टि. १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सर्ववि°.

अभ्युत्ता इव सन्तस्ततः कथमप्यविद्याव्यवधानादन्यत्तमिव निश्चितं, प्रतिश-
 अस्मन् एवमेव तेषां
 तस्याधिदैव्यात्मि
 इति द्वे रूपे
 स्तदधिदैवतमनपेक्ष्य प्रतिशरीरं^१ बहिष्कर्मभावमनुभवन् मन्त्रेण व्याख्या-
 यते तदध्यात्ममस्य ।

विष्णुर्कर्म सर्वस्य कर्ता परमात्मा प्रतिशरीरं क्षेत्रज्ञत्वेन घतमानस्त-
 मन्त्रस्याध्यात्मं
 व्याख्यानम्
 स्फुल्लवत्पादयोः क्रियापरिरामद्वयं । न केवलं
 सर्वक्रियाशक्तिमान् । किं तर्हि । विमलश्च
 विभूतमनाः सर्वमज्ञातः सर्वतोमुक्ताभिः विशेष-
 विज्ञानशक्तिभिः । आदिहायाः । अपि च विहायाः महान् । विहायते
 हि 'स वा एव महानात्मा खल्वसौ वसुदानः' (बृ० उ० ४ ।
 ४ । २४) इति । न केवलं महान् । किं तर्हि । धाता कृता स्वशक्तिवि-
 श्लेषस्य । विधाता च तद्योग्यानां विषयाणाम् । विक्षिप्तविहितानां च
 तेषां परमः प्रेरकः इन्द्रियाणां चन्दसयिता न इत्यन्नादिपथिपथिसंबन्ध-
 स्वेन्द्रियाणां च तदधिष्ठितानां प्रतिविषयमलोकसामर्थ्योपजनात् । तस्य
 विश्वकर्मणः परमात्मनः तेषां स्वशक्तिविशेषां क्षेत्रज्ञविभूतानां यानि
 इष्टानि पूर्वज्ञातमज्ञानधरोपासनाध्यापनाप्रकृतितदुत्तरानि तानि इषा
 अनेन सह भोदयेत् तृप्यन्ति । क । यत्र सत्तत्त्वपीद्वेजमानि सत्तत्त्वपी-
 णानि इन्द्रियाणि द्रष्टृणि इन्द्रियाणि अयोर्तापि एकमाहुः । क । बुद्धौ ।
 तत्त्वमपि क्षेत्रज्ञमेकमस्ति । किं तत्रैव । नेत्युच्यते । पर एकमाहुः ।
 न यतः परस्मिन् तस्मिन् परे विश्वकर्मणि पदज्ञं शक्तिवानं यदुपवि-
 ष्ठात्परमात्मा निवृतस्तस्तेनानेन परमात्मनि सद्भिज्ञानोपासनाच्चाद्वाव्यमु-

१ क. ख. ग. अ. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. 'विश्लेषेण वेज्ञा', च 'विश्लेषेण वेज्ञा' २ ।
 २ क. ख. च. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'विष्णुर्कर्मणु' । ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ.
 ड. 'पैर क्षेत्रज्ञत्वेन य' । ४ ग. च. अ. विभूतमज्ञात. स' । ५ क. ख. घ. ङ.
 ट. ठ. ड. उक्तृष्टः । ६ ग. च. अ. 'क्षेत्रज्ञे' । ७ ग. च. अ. 'तानि' । ८ ग. अ. 'समरिष्यन्ति', च. 'सत्तत्त्वेष्वपि' रि, ड. 'सत्तत्त्वेष्वपि' रि, घ. स.
 सत्तत्त्वेष्वपि. ९ ग. च. अ. 'द्रष्टृणि, त ड द्रष्टृणि. १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ.
 ड. 'विमलश्च क्षेत्र, ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. 'व्यक्तं य'.

पुगतास्तेन सहभूता भेदस्ते निरक्षनापिषाणा नित्यतृप्ता अतीतशोकमो-
हजराभृशव आश्रिते इत्येवमाहुः सतत्त्वदशो ब्राह्मणाः । यथा चानुपक्षी-
णस्वधांशक्तिनित्यतृप्तं सर्वभावपरं तत्परं ब्रह्म यदात्मविदः प्रतिपद्यन्ते तथा
पुराणसूक्तेऽपि परमेष्ठिन आर्पं मन्त्रो दर्शयति । ' स्वधर्मा तदेकं तस्मा-
द्भान्यन्न परः किं चनासं ' (ऋ० सं० १० । १२९ । २ । निरु०
७ । ३) इति । एवं सर्वत्र संभवो यावद्विषयो मन्त्राणां योऽयं
इत्युपप्रदर्शनायोभयथा मन्त्रो वर्णितः ।

' इत्यात्मगतिमाचष्टे ' । अमुना प्रकारेण वर्णमान । एष मन्त्र आत्म-
गतिमाचष्टे प्रख्यापयति । यथा चेयम.त्मगतिवाचिका ऋक् ' तत्र '

१० विश्वकर्मण आत्म- एतस्मिन्नर्थे ' इतिहासमाचक्षते ' आत्मविद
यागे इतिहासः इतिवृत्तं परकृत्यर्थवादरूपेण । यः कश्चिदाध्या-
त्मिक अभिदेविक आधिभैतिको वार्थ आख्या-

यते दिष्ट्यैदितार्थावभासनाथं स इतिहास इत्युच्यते । ॥ पुनरपिमिति-
हासः सर्वप्रकारेण नित्यमभिवक्षितवार्थस्तदर्थप्रतिपत्तुगामुपदेशपरावात् ।

१५ ' विश्वकर्मा ह भोयनः ' । यथोदितमिदं वैदिकं कर्म संबन्धदर्शनेन यः
सर्वं करोति सर्वात्मकावात्सर्वस्य वैश्वकर्मणीमवस्थामात्मन्युन्नीय स यज-
मानो विश्वकर्मा भुवनानां भूतानामात्मनि होता भूतेषु चामानम् ।
तथाहि विज्ञायते ' हन्ताहं भूतेष्वामानं जुहवानि भूतानि चामनि '
(शत० मा० १३ । ७ । १ । १) इति । तथा च

२० विदुषो दर्शनकृता सर्वमेधसंपत्सर्वकर्मसु । विज्ञायते ह्यग्निहोत्रम-
विदुषः सर्वकर्मसु सर्वेणादित्ये जुहोत्यग्निमेव तदनेन
सर्वमेधः सम्पन्नानेन सर्वेणादित्ये जुहोत्यग्निमेवेदं सर्वमनु सर्वं
तद्यथानेन सकृत्सर्वं तेनेष्ट्वा लोकं जयेत
सायद्रु ह प्रातराहुत्या लोकं जयते यस्मैते आहुती

२५ ' नै यद्रं यावज्जीवमाप्नोति स हि बहूनि च नै वद्वान्येतयोर्देवतयोरन्यतरा-
मनु । इति । नै वद्वमियनन्तमुच्यते । तदेवं यस्मिन् कस्मि-

१ ग. च. ज. संशयो. २ ठ. ट. 'भीतिकमेवार्थ आख्यापयते'. ३ ग. च. ज.
दिष्ट्युदि. ४ क. ख. प. क. ट. ठ. ड. 'करोति हि नि'. ५ ठ. ड. 'ह'
मास्ति. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'इतः. ७ ग. च. ज. नवर्द्धया जीवं
नामोति'. ८ ग. च. ज. 'च निवद्धा'. ९ ग. च. ज. न निवद्ध'.

धिमेधे कर्मणि अग्निहोत्रादौ सर्वः सर्वेण सर्वस्मिन् सर्वस्य सर्वाधि
हुत्वात्मानं सर्वमेव भवतीति समासार्थः । स एष सर्वस्य विदुषः सर्वः सर्व-
दुषज्ञः सर्वमावाप संपद्यते दर्शनतः । यो हीतरः सर्वमेधो निरुद्धसंज्ञोऽ-
हीनस्तद्यथा श्रीण्याश्वमेधिकानि पञ्च पौरुषमेधिकानि वाजपेयातीर्थानि चेति

निरुद्धसंज्ञासर्वमेध- तत्र 'स आत्मानमप्यन्ततो जुह्वांचकार' इत्ये- ५
धादयं सर्वमेधो भिन्नः तदात्महोमस्योविधानाच्चोपपद्यते । दर्शनतस्तु
सर्वमुपपद्यते । 'सर्वभूतानि विज्ञेयान् सामान्या-
त्मनि जुहाव पश्यन् सामान्यं चात्मानं विशेषे जुहाव पश्यन् सर्वकर्मसु
स्वयमेव ।' अयमात्मयार्जित्युच्यते । यमधिकृत्य पृष्ठं 'तदाहुः । अ.म-
यार्जित्रेया ३ नू देवयाजी ३ (सत० ब्रा० ११ । २ । २ । १३) इति । १०
यथा चैतदेवमभिदेवविद आत्मवित् श्रेयान्यमधिकृत्य 'विश्वकर्मा विमता
आदिहायाः' इतीयमृगाभंगत्या निरुक्ता 'तस्यैवार्थस्येतिहासोक्तस्याभिवा-
दिता अभिमुख्येन वादिनी 'एषा आमेवति' । यथी । 'य इमी'

विदुषः सर्वमेध- विश्वा भुवनानि जुह्वन्विहता न्यसोदित्तिता नः ।
संपदस्य मयूचि दृश्यते स आशिषो प्रार्थनानिच्छमानः प्रथम उदेवरी १५
आ विश्वे' (ऋ० स० १० । ८१ । १) ॥

अनेकेषां समानप्रयोगदर्शनाधिकारतया यो नाम कश्चित् किमिति । एवं
न्यसीदत् एवं कर्मण्यङ्गमार्थमुपजगाम । कथम् । ऋषिदेवता होता द्रव्यगुण-
कर्मदेवतायाथार्थद्रष्टृत्वेन । विश्वा भुवनानि जुह्वत् सर्वभूताग्यमुना सर्व-
मेधसंपदक्षतप्रक्रमेण जुह्वत् हावयन् । तस्य किमिति । स आशिषा । २०
आशीः प्रार्थना कामः प्रयोगदर्शनहेतुः सर्वमिदमहं स्यामिति । येन प्रेथ-
माणः सर्वकर्मसु सर्वमेधं सर्वप्राप्तये प्रायुङ्क्त द्रविणनिच्छमानः प्रयोगज-
नितापूर्वफलं सर्वभावमिच्छन् । तत्किं नाप । नेत्युच्यते । आप । कथमिति । -

१ ग. ज. भिस्सर्वे कं; च. भित्तिलेवे. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मेवं
भ'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति । स एतदा'. ४ क. ख. घ. च. झ.
ट. ठ. ड. 'मस्य वि'. ५ ग. ज. 'यते । भूना'. ६ ग. यथा' ७ क. ख.
च. ज. घ. झ. ट. 'जुह्वति' । अने; ग. जुह्वति । अने. ८ ग. च. ज.
'भयमु'. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अहावयत्; ग. ज. हावयत्; झ. 'हावयन्'
नास्ति. १० ग. च. ज. 'त्किमाप.

प्रथमच्छत् । प्रथमोऽप्रजत्वात् । प्रजापतिभावेन मुख्यस्थै ह्यादिपिता यतः
संपदे तथा सन् अवशान् पश्चादुत्पन्नान्स्मदादीन् विशेषान् आविवेश
व्याप्तवान् व्याप । यस्यैवं प्रयोगफलयोर्वृत्तिः ॥ नः पिता जनितः
सोऽस्माकं पिता पाता रक्षिता चेत्येवं विजानीमः । अतस्तादृशव्यमनु-
धीमहीति ।

यथा चैतदेवं नान्यथेति तथेयम् ' उत्तरा ऋगभूषे ' बहुतराय
' निर्वचनाय ' ॥ २६ ॥

विश्वकर्मन्हविषो वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम् ।
१० मुहन्त्वन्ये अभितो जनांस इहास्माकं मघवां सूरिरस्तु (ऋ० सं०
१० । ८१ । ६) ॥ विश्वकर्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व
पृथिवीं च दिवं च मुहन्त्वन्ये अभितो जनांसः सपत्ना इहास्माकं
मघवां सूरिरस्तु ब्रह्माता तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातस्तीर्णोऽन्तरिक्षे
क्षिपति तूर्णमर्थं रक्षस्व श्रोतेषां तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

विश्वकर्मन्हविषो वावृधान इति । प्रयोगावस्थां कलत्रवस्थां च विश्व-
विश्वकर्मदेयता कर्मणः प्रतीत्योच्यते । हे विश्वकर्मन् प्रयोगाव-
स्थित त्वमुच्यते । अनेन हविषा सर्वमेधदर्शन-
अन्या ऋक् संपदादिमुक्तेन त्वं वर्धमानो विश्वकर्मत्वमापण-
१० मानस्तत्कलत्रविपरिणामकाले स्वयं यजस्व स्वयं संगच्छस्व व्याप्नुहि
पृथिवीं च दिवं च । सर्वव्यापी भव । अपि च । तथैवे तस्मिन् दर्शनकृते
गहिमि मुहन्त्वन्ये अभितो जनांसः । मोहमुपगच्छन्तु अभितः सर्वतस्ते
जना ये त्वदुपासनापराङ्मुखोस्तत्र सपत्नाः समानं पतित्वमिच्छन्ति ।

१ म. च. ज. मुख्यत्वाद्. २ क. रा. घ. झ. ट. न. द. पाता जनपिता १.
३ क. स. २ (२६) ; ठ. ड. 'नाय । इति निरुक्तमाद्ये चतुर्थाऽप्याये ५ हवि-
तिः (ठ. २६) स्वच्छः इत्येवमिहो नास्ति. ४ छ. त. द. जनांसः. ५ क. स.
छ. त. द. तीर्णे अन्तः. ६ क. स. ३ (२७) ; त. द. ३. ७ ठ. ड. हविषेति ।
प्रयो. ८ म. इति । प्र. ९ क. स. घ. झ. ट. तथेनस्मिन्. १० ग. च. क.
११ 'कलत्र'. १२ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. 'नायः सत्तत्तत्'.

अथ पुनः इह त्वदर्शनोपासनाकर्माणि वर्तमानानां भवे मधवा सर्वघने-
शानः । सूर्यः मेधावी सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञानः प्रज्ञाता विशेषतोऽस्माकम-
स्त्वित्येतदाशास्महे ।

त्वष्टा विश्वकर्मेत्यधिभूतप्रधानाः पुराणविदः । तथापि कलाकौ-
शल्यदिसर्वज्ञानहेतुको नामपतियम् इत्यविप्रतिषिद्धम् । एवं, सर्वास्तु ५.
देवतास्तु ।

‘तार्क्ष्यः’ (१७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेव ‘त्वष्टा व्याख्यातः’ ।

तार्क्ष्यः कस्मात् तद्यथा । ‘तूर्णमश्रुते’ इत्येवमादि (निह०
८ । १३) । अथवा ‘तूर्णो अन्तरिक्षे’

सर्वतो गते ‘क्षिपति’ निषसति । अथवा । ‘तूर्णम्’ उदकाख्यं १०
‘रक्षत्यश्रुते वा’ । अर्थविकल्पेन तूर्णशब्दात्पूर्वपदं रक्षतेरश्रोतेर्बोत्तरपदम् ।
‘तस्यैवा भवति’ ॥ २७ ॥

स्यमु पुं वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानाम् । अरिष्ट-
नेभिं पृतनार्जमाद्युं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा भुवेप (ऋ० सं० १० । १५
१७८ । १) ॥ सं भृशमन्नवन्तं जूतिर्गतिः भीतिर्वा देवजुतं देव-
गतं देवप्रीतिं वा सहस्वन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेभिं पृतनाजि-
तमाद्युं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्ययेमेति कमन्यं मध्यमादेवमवश्यं प-
त्यैवापरा भवति ॥ २८ ॥

स्यमु पुं वाजिनमिति । अरिष्टनेभ्योऽर्चन् । विपुवति निष्केवलने

तार्क्ष्यः सत्यते । ‘सद्यधित्’ (ऋ० सं० १० ।
१७८ । ३) इति च । यस्तार्क्ष्यो वाजी येज-

नमान् मयदाता वा पोथ्यो वल्लभान् वा ॥ देवजुतं देवैर्गतं परत्वेन
ज्ञातं वा परोऽयमस्माकमिति । देवप्रीतं देवैर्वा समानप्रीतम् । सहावानं सहा

१ ग. च. ज. भवा. २ क. ख. ३ (२७); ठ. ड. ०ति । इति निरुक्तभाष्ये
उत्तरपट्टके चतुर्थाध्याये (ठ. ४ अध्याये) ५७ खण्डः; ग. च. वर्जमितरेष्वहो
नास्ति. २ छ. द. ‘वक्ष्य’ ४ क. ख. ४ (२८); त. द. ४. ५ ग. ‘मि’ ।
अ. ६ क. ख. प. य. ठ. ड. ड. ‘वा’ नास्ति.

बलं तेन तद्वन्तम् । एतदेव मध्यमलिङ्गम् । तरुतारं तारयितारं रथानां
 रंहितृणां भूतानाम् । गतिमतां गमयितारमित्यर्थो बलहेतुकत्वाद्वानस्य ।
 तमेवमादिगुणयुक्तम् अरिष्टनेभिं केनचिदध्यप्रतिहतवज्रप्रहरणम् ।
 नेमिरिति वज्रनाभ । पृतनानां जेतारम् । आशुं शीघ्रं स्वस्तये आत्मनः
 ५ स्वरस्ययनाय सुष्ठु वयमेतस्मिन्कर्मण्याह्वयामहे ।

‘ तस्यैवा परा भवति ’ । सा पुनः किमर्थम् । बलकृतिरुपपदशिता ।
 वर्षकर्मेपप्रदस्यतेऽनया । सत्यामपि हि बलकृतौ पक्षिराजे गरुत्मनि
 संदेहोऽसावपि बलबाध तार्क्ष्यनामा च । वर्षकर्म त्वसमानं तेनास्य । अतः
 श्लोक्तमेतदेव विचारास्पदमपेक्ष्य ‘ कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यात् ’ इति ॥ २८ ॥

१०

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् ।
 सहस्रसाः शतसा अस्य रहिर्न स्मां वरन्ते युवति न शर्यम्
 (क्र० सं० १० । १७८ । ३) ॥ सद्योऽपि यः शवसा बलेन
 तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी ।
 १५ शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमेव शरमयी
 मिधुं मनुर्मन्वतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वैधकर्मणो वा मैन्य-
 न्त्यस्मादिषवस्तस्यैवा भवति ॥ २९ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीरिति । सद्योऽपि यस्तादृशो बलेन तनोत्यपो
 २० तार्क्ष्य एव वर्षभावेन । ‘ सद्यः ’ शब्दो लक्षणाधोऽय इवः
 परस्परः परस्परारं चोति । ‘ चित् ’ इत्यप्यर्थे ।
 न कदाचिदप्यन्यः सर्वदा तार्क्ष्य एवेति ! के प्रत्यस्तनोति । पञ्च कृष्टीः

१ ग. च. ज. ‘वक्ष्यात्’ २ क. ख. ४ (२८) ; ड. ‘इति । इति निरु-
 कभाये ३ ध्याये २८ खण्डः ; ड. ‘इति । इति निरुक्तीकायामुत्तरवर्त्ते चतुर्था-
 ध्याये २८ खण्डः ; ग. च वर्जमितरेष्वद्वौ नास्ति. ३ छ. त. द. ‘वधकर्मणो’
 नास्ति. ४ क. ख. मन्वु त्वस्या’ ; छ. त. द. ड. ह. मन्वुत्यस्या’ . ५ क. ख.
 ५ (२१) ; त. द. ५. ६ ड. ह. ‘भिय इति. ७ ग. ‘रिति । छ. ८ ग. ज.
 ९८ श्वः वयः श्वः पत्यवा’ ; च. श्वः वयपत्य’ . ९ क. ख. च. ड. ह. कि.

ध्यायेत्यो सरथमारुजन्त इति । तपमः पुत्रो मन्वुर्नाम तत्सर्पम् ।

मन्युः

इयेनाजिरादिषु निष्क्रेवल्ये त्रितियोगः (आश्व०
श्रौ० ९।८) । हे भगवन् मन्यो ध्याया सरथ-

मेकमेव त्वया सह रथं समारुह्य रुजन्तः परान् कैजन्तः अभिभवन्तः हर्ष-
माणस्तः तवाश्रयादविकला हृष्यन्तः अष्टपिताः अनाघर्षिताः परैः अपि
न हे मरुतः तिम्रेष्व एते अस्मद्योधा आयुधा आयुधानि संशिक्षमानाः
तीक्ष्णानामिषूणां आयुधानां च योऽर्थस्तमनुतिष्ठन्तः । भन्दन्त इषुभि-
स्तिष्ठन्त आयुधैः । अमुना प्रकारेणैते मरा अस्मन्मुष्या योधा अभि-
रूपा अभिकर्मणः अग्नय इवैते सेनामभिभवन्तो यन्त्रिषति ।

१०

‘ दधिक्राः ’ (१९) इति वक्तव्यम् । स ‘ ध्यायुधातः ’
(निरु० २।२७) । ‘ दधत्क्रामति ’ इत्येवमादि सर्वं मध्यमे योज्यम् ।
‘ तस्येवा भवति ॥ ३० ॥

आ दधिक्राः श्रवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषा पस्ततान् ।

१५ सहस्रसाः शतसा घाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिषा वचांसि (ऋ०
सं० ४।३८।१०) ॥ आतनोहे दधिक्राः श्रवसा वले-
नापः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा
घाजी वेजनवानवैरणवान्संपृणक्तु नो मध्नोदक्तेन वचनानीमा-
नीति मधु धर्मोदधिपरीतस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्येवा
१० भवति ॥ ३१ ॥

आ दधिक्राः श्रवसा पञ्च कृष्टीरिति । वामदेवस्वार्थम् । आतनोति
सर्वतस्तनोति । कोऽसाविति । दधिक्राः । केन ।
श्रवसा वलेन । किमातनोति । अपः । ॥

२० पदं वृद्धेः पञ्च मनुष्यजातानि धाते । वध्यम् । सूर्य इव ज्योतिषा ।

१ ठ. ड. मन्यो इति. २ ग. इति । त. १ म. ज. भजन्तः हर्ष. ३. ठ.
ड. रुजन्तः हर्ष. ४ म. अ. तवाश्रया. ५ क. स. ८ (२०) ड. ‘ वति ।
इति निरुक्तटीकायामुत्तरपद्धते ४ ध्याये २० २०४. ६. ‘ वति । इति निरुक्त-
भाष्ये २० २०४. ६ क. स. ७ (३१) त. द. ५. ५ ठ. ड. दधिक्रा इति
१० ८ ग. ‘ इति ’ । ५.

सहस्रसाः शतसाः बहूनां बहुतराणां चोदकानां समक्ता घाजी चेत्रनवान्
अर्वा ईरणवान् उदकेरणक्रियायोगी । य एवमादिगुणयुक्तो दधिकाः
सोऽस्माकम् इमानि स्तुतिवक्त्यानि स्तुतिलक्षणानि वचासिसंपृणक्तु मन्त्रा
मधुना उदकेन । ' मधु घमतेः ' आद्यन्तर्विपरीतस्य । उदकं
स्तुत्यनन्तरमेव ददात्वित्यर्थः । बलकृतिर्वर्षकर्म चोभयमप्यस्ति तस्मान्मध्यमः ।

सविता (२०) व्याख्यातः । ' इममेवाग्निं सवितारमाह ' ।
(निरु० ७ । ३१) इत्यत्र । स पुनरिह वर्षकर्मयोगन्मध्यमः । तस्यैषा
अवति ॥ ३१ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरण्यादस्कम्भने सविता यामदंहत् । १०
अश्वमिषाधुस्रद्धनिमन्तरिक्षमतूर्तं बद्धं सविता समुद्रम् (ऋ० स०
१० । १४९ । १) ॥ सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽ-
न्तरिक्षे सविता यामदंहदश्वमिषाधुस्रद्धनिमन्तरिक्षे भेषं बद्धमतूर्तं
चद्धमतूर्णं इति वा त्तरमाण इति वा सविता समुद्रितारमिति
कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्येदादित्योऽपि सवितोच्यते तथा च ह्यै- १५
ष्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन्तिहरण्यस्तूप ऋषिरिदं मूक्तं प्रोवाच तदभिधा-
दिन्येपगर्भवति ॥ ३२ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरण्यादिति । अर्चन्नामा ह्यैष्यस्तूप ऋषिरुतरा-

याश्च । सविता मध्यमः सर्वत्रलेखनः । किमिति । २०

यन्त्रैः पृथिवीमरण्यात् । यावद्विद्वच्चिद्यर्थ्यते तत्सर्वं

बलेनैव । यन्त्रिता चेयं पृथिवी निश्चला । न चान्य इन्द्रा-

ङ्गलवान्यन्त्रयितास्ति । तस्मादिन्द्र एवेमां संयच्छन् स्विरामकरोन् ।

रण्यातिः संयमनकर्म । (निरु० १० । ९) इत्युक्तम् । अथवा ।

सर्वेणोपकारेण पृथिवीलोकनिवासिनो धारयति । तदभ्याः संयमनम् । किमे- २५

तावदेव । नैत्युच्यते । अस्कम्भने सविता यामदंहत् । एवमप्येतस्मिन्

१ क. ख. ७ (३१), व. ड. 'वति । इति निरुक्तभाष्ये चतुर्थाध्या० (ट. ४
ध्याने) ३१ खण्डः; च. अ. वर्जामनेष्वहो वास्ति. २ छ. त. 'नालम्भनेऽन्त',
द. 'नालम्भनेऽन्त'. ३ छ. त. द. 'वक्ष्ये'. ४ क. ख. ८ (३२), त. द.
८. ५ ठ. ड. यन्त्रैति. ६ ग. 'द्वि'. ७ अ. ७ ग. च. अ. आद्विषय क'.
८ ग. च. अ. 'वक्ष्यते. ९ ग. ड. कर्षे'; ठ. ड. कर्षये'.
१०९

अस्मभने अनारम्भणे अमूर्तेऽन्तरिक्षे यत्र पर्णमपि नाढमवस्थानाय तत्रै-
वमप्यतिगुर्वी सौयर्णीं चां सविता एव अदंहन स्थिरामकरोत आभूतसंज्ञवात् ।
को हि नाम मध्यमात्सवितुरन्य एतदतिदुष्करं कुर्यात् । अपि च ।
अश्वमिवाधुक्षत् । यथाश्वग्रन्धोऽश्व धनुयादुपावृत्तमनायासेन रजस्तस्माद-
पनेष्यन्नेवं धुनि समुद्रम् उदकवन्धितारं मेघम् अधुक्षत् सविता अधुनोत्
अकम्पयत् उदकप्रक्षरणाय । क बद्धम् । अतूर्ते एतस्मिन्नन्तरिक्षे अहि-
सिते । अत्वरमाणे वा सर्वगतत्वात् । आकाशे गमनायायोग्ये वा ।
चात्र्यामनैव विष्टम्य निश्चेष्टं बद्धमिनाधुक्षयः सविता सोऽस्माकमिदं नाम
करोत्विति । समुदिता समुद्रो मेघः ।

१० 'कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्येत्' मेघमधूनोदिति । कुतः संशयः ।

अथ सविता म- अन्योऽपि यस्मान्मध्यमात्सवितोच्यते । यत आह ।
ध्यम एव 'आदित्योऽपि सवितोच्यते' इति । यथा
चैतदेव 'तथा' एतास्मिन्नेव 'हिरण्यस्तूपे'
सूक्ते स्तवः हिरण्यस्तूपमिदं सूक्तमिति । कुत एतत् । अत आह ।

१५ इदं हिरण्यस्तूपे 'अर्चन् हिरण्यस्तूपं ज्ञापिरेदं सूक्तं प्रोवाच'
सूक्ते स्पष्टम् इति । अर्चन्ना हिरण्यस्तूपस्तद्रूपं तद्व्रतो वा ।
स यथैतत्सूक्तं प्रोवाच 'तदभिवादिष्येपरमिव-
ति' अस्मिन्नेव सूक्ते ॥ ३२ ॥

२० हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।
एवा त्वार्चन्नवसे चन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम्
(ऋ० सं० १० । १४९ । ५) ॥ हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो
हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा स्तूपः स्तूयायतेः संघातः सवितर्यथा
त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजेऽस्येऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय चन्दमानः
२५ सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्ष्यदं त्वष्टा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

१ क. ख. ग. च. ज. ठ. ड. 'प्लवान् २ ग. च. ज. 'दुःकरं. ३ च.
'दक तारं. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'अनो'; च. 'अधुना'. ५ ग. च.
ज. 'वक्षन्मे'. ६ ग. ज. 'स्तुवः'. ७ ग. ज. 'येष क्रम', च. 'न्येषा क्रम'.
८ क. ख. ८ (३२), ठ. ड. 'सूक्ते'. इति निरुक्तभाष्ये ४ पद्याये ३२ ॥ ३३ ॥
घ. च. 'वन्धितो नास्ति. ९ क. ख. छ. त. द. वागे अने अग्नि'. १० क.
११ ख. ९ (३३), ठ. द. ९.

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वेति । हे सवितः यथा अन्यकैस्त्रीनो हिरण्यस्तू-
 सवितात्र म- पः त्वामाजुहाव कर्मण्याहृतवान् एवम् अहमप्येतस्मि-
 ध्यमः न्कल्ये हिरण्यस्तूपतामापन्नः अर्चन्नामा अवनाय वाजे
 अस्मिन् अन्ने संस्कृते हविषि त्वामाहूय वन्दमानः
 स्तुवन् सोमस्येवांशुं सोममिव क्रीत्वा आदृतः प्रति जागर्मिअनन्यमनास्त्वा- ५
 मायागादुगास इति । ' स्तुये संघाते ' (घा० १ । ९३५) तस्य
 स्तूप इति ।

‘ त्वष्टा (२१) व्याख्यातः ’ (निष्० ८ । १३) । तस्यैषा
 भवति ॥ ३३ ॥

१०

देवस्त्वष्टां सविता विश्वरूपः पुषोप प्रजाः पुंरुधा जंजान ।
 इमा च विश्वा भुवंनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् (ऋ०
 सं० ३ । ५५ । १९) ॥ देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा
 रसानुप्रदानेन बहुधा चेमां जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदका-
 न्यस्य महद्वास्मै देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावस्त्वं वानवस्त्व वापि वासु- १५
 रिति प्रज्ञानामास्ययनर्यानस्ताथास्यामैर्था असुरत्वमादिलुतं
 वातो वातीति सतस्तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

देवस्त्वष्टेति । वैश्वामित्रस्य प्रजापतेरार्षम् । वैश्वदेवे विनियोगः ।
 त्वष्टा देवो मध्यमः सविता सर्वस्य भूतप्रामस्य २०
 प्रसविता उत्पादयितोदकसंप्रदानद्वारेण । किमु-
 त्पादयितैव । नेत्युच्यते । पुषोप प्रजाः पुष्पाति रैसानुत्पाद्य । न केवलं

१ ठ. ड. 'स्तूप इति. २ ग. 'त्वेति'. ३ हे. ३ क. ख. घ. झ. ठ. ड. 'न्यका-
 लीनो; ड. 'न्यकालीनो' कल्पो. ४ क. ख ९ (३३); ठ. ड. 'वति । इति
 निरुक्तभाष्ये ॥ घ्याये ३३ खण्डः; ग. ख. वर्जमितरेष्वङ्गो नास्ति, ५ छ. त. द.
 चेमा. ६ छ. 'मेकत्वं प्र'; त. द. 'मे कत्वं प्र'. ७ छ. त. 'मनर्था. ८ क. ख.
 १० (२४), त. द. १०. ९ ग. 'हेति'. १०. १० क. ख. घ. झ. ठ. ड.
 ८. 'ति वासाजुत्पाद्य.

९८

पुष्पाति । किं तर्हि । पुरुषा जजानेति । बहुधा चैनौ जनयति वर्धयति ।
 केन पुनरसौ जनयति पुष्पाति वर्धयति च । यत आह । इमा च विश्वौ
 भुवनान्यस्य । इमानि विश्वानि भुवनानि उदकानि अस्य यतः स्वतापां
 वर्तन्ते तस्माज्जनयति पुष्पाति वर्धयति च । अनर्थ सर्वमिदं शक्तः
 कर्तुं यतो महद्देवानाममुरत्वमेकम् । महदसुरत्वम् । असुरिति प्रज्ञानाम् । तथा
 तद्वत्त्वम् । तथा महत्या प्रज्ञया उदकेन सावनेन सर्वमिदं जनयति पुष्पाति

वर्धयति च । अप्रज्ञो हि साधनसंपत्तावपि किं
 अमुरत्वमित्य-
 स्यात् । अथवा । 'अनवत्वम्' । असुः
 प्राणस्तेन तद्वत्त्वम् । एवमपि सति प्राणैव

१० शक्यता एतत्सर्वं कर्तुम् । अप्राणो हि किं कुर्यात् । 'अज्ञत्वम्' इति
 केचित् । तेषामज्ञहेतुनोदकेन तद्वत्त्वम् । तथापि योज्यम् ।

'असुरिति प्रज्ञानाम्' । तत्कस्मात् । 'अस्यति अनर्थान्' । प्रज्ञैव
 हि प्रज्ञावतोऽस्यति क्षिप्यनर्थाज्ञापयति । 'अस्ताश्चास्मार्थाः' । न
 हि तदस्ति वैयक्त्यसर्वं प्रज्ञावतां प्रज्ञायां नास्ति । एतावांस्तु विशेषोऽभि-
 व्यक्तमनभिव्यक्तमिति । अथवा । यदेतदसुरत्वं वसुमतो भावो वसुरत्वम्
 एतत् । रो मत्वर्थे । वकारलोपश्च । वसुना उदकेन तद्वानसौ त्वष्टा ।

'वातः' (२२) कस्मात् । 'वातीति सतः' । 'वा गतिगन्ध-
 नयोः' (धा० २ । ४०) इत्यस्य । सत
 वातः कस्मात् इति धातुकारकावधारणम् । वायुशब्दो हि

२० त्रयाणां धातूनां विकल्पेन (निरु० १० । १) । अथ तु वातेरेवेति
 विशेषः । 'तस्मैवा भवति' ३४ ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु भंयोभु नो हृदे । म ण आयुषि
 तारिपत् (क्र० सं० १० । १८६ । १) ॥ वात आवातु भेष-

१ ग. च. ज. चैनौ; ठ. ड. चेमा. २ ग. च. ज. 'च' नास्ति. ३ घ. ट.
 ठ. ड. विश्वा० न्यस्य. ४ च. विश्वा विश्वानि. ५ घ. ट. ठ. ड. 'देवाना० नेकम्'.
 ६ ग. च. ज. 'वनर्थाः'. ७ अ. व्यक्तमनभिव्यक्तमिति. ८ ग. 'प्रज्ञावतां'
 नास्ति. ९ क. ख. १० (३४); ठ. ड. 'वनि' । इति नैककस्याच्चे चतुर्थाध्याये
 ११ (४ अध्याये) ३४ खण्डः, ग. च. दर्शितोऽयं नास्ति.

ज्यानि शंभु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयं च न आयुरग्निर्व्या-
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

वात आवातु भेषजमिति । उलस्य वातायनस्यार्थम् । वातः अस्मा-
नाभिमुख्येन भेषजं यद्यत्स्वमस्माकं तत्तद्गृही-
त्वा आवातु । तच्चास्माकं शंभु अस्तु । शमिति
सुखनाम । तद्वायकमस्तु तदात्वे । आयतौ च परिणामे मयोभु अस्तु ।
मय इति सुखनाम । हृदयाय सुखमस्तु । स्तूयमाः प्रत्यक्षीभूत इव मनसि ।
यतः प्रत्यक्षमुच्यते । प्र ण आर्यं च तारिषत् । हे भगवन् वायो प्रवर्धय
त्वमस्माकमार्यं सपुत्रपौत्रादिवर्गाणां भेषजं च त्वमस्माकं नित्यमावहेत्ये-
तदाशास्महे ।

अग्निः (२३) व्याख्यातः (निरु० ७ । १४) । ' तस्यैषा
भवति ' ॥ ३५ ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र हूयसे । मरुद्भिर्गन्तु आ-
गहि (ऋ० सं० १ । १९ । १) ॥ तं प्रति चारुमध्वरं सोम-
पानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति कमन्यं मध्यमादेव-
मवक्ष्येत्तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

प्रति त्वम् । भेषातिथिः ऋद्धये । त्वं तर्हि अह्नवेकस्वरहितम् अव्वरं
अग्निः प्रति हे भगवन्ने त्वमस्माभिः गोपीधाय सोम-
पानाय प्रहूयसे आहूयसे । स त्वमेतज्ज्ञात्वा
मरुद्भिः सह आगहि आगच्छेत्तस्मिन्मन्त्रकर्मणि सोमं पातुमिषेतदाशास्महे ।

१ क. ख. छ. घ. ङ. ट. ड. प्रवर्धयतु. २ क. ख. ११ (३५), त. द. १५
११. ३ ग. 'मिति' । उ. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ड. 'तदात्वे च आयतो
पा' । ५ ग. ज. 'हृदयसुस्त्य', च. 'हृदयसुख'. ६ ग. च. ज. 'स्वप्ने. = ग. ख.
ज. 'मावाहीत्ये'. ८ क. ख. ११ (३५), ट. 'वति । इति निरुक्तभाष्ये उच्यते खण्डे
चतुर्थाध्याये ३५ खण्डः; ड. 'वति । इति निरुक्तभाष्ये ३५ खण्डः; ग. ख. वर्ज-
मितरेष्वहो नास्ति. ९ छ. त. द. 'वक्ष्ये'. १० क. ख. १२ (३६), त. द.
१२. ११ ग. 'त्वं' । भे; ट. ड. त्वमिति. १२ ग. ख. ज. त्वमध्वरं य. १३ ग.
ख. ज. 'प्रहूयसे' नास्ति. १४ ग. ख. ज. 'सो त्वं' नास्ति.

गोपीयाय मरुद्भिः सहेति मध्यमं लिङ्गम् । 'तस्यैपापरा भवति' ।
सा पुनः किमर्थम् । गोपीथायेत्यव्यक्तं सोमपानम् । व्यक्तसोमपानलिङ्गेचरा ।
तद्यथा ॥ ३६ ॥

५ अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरेव आ
गन्धि (ऋ० सं० १ । १९ । ९) ॥ अभिसृजामि त्वा पूर्व-
पीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्रे मरुद्भिः सहा-
गच्छेति ॥ ३७ ॥

दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१०

अभि त्वां पूर्वपीतय इति । हे भगवन्मये पूर्वकाळे प्रवृत्ताय पानाय
अग्निरेव त्वाम् अभिसृजामि षदे । किमिति । इदं सोम्यं
मधु सोममयं सन्मधु । स एवमागच्छैनस्मिन्क-
र्मण्येतत्पातुमिच्छेतदाशास्महे ॥ ३७ ॥

१५

पञ्चदशस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

येनो वेनतेः कान्तिर्यमणस्तस्यैपा भवति ॥ ३८ ॥

२०

१ ग. घ. ज. मध्यमलिङ्ग. २ क. ख. १२ (३६), ड. 'तपया' इति नि-
रुक्तभाष्ये चतु० ३६ खण्डः; ग. घ. वर्गान्तरेष्वो नास्ति. ३ क. ख. १३
(३७), त. द. १३. ४ क. घ. घ. 'दश ०० पादः' नास्ति; त. दशमे वृत्ती०;
छ. द. तृतीयः. ५ ग. इति' । हे'. ६ ग. घ. ज. 'अग्नं त्वामभिसृ'. ७ ग. घ.
ज. 'वरे इव'. ८ ग. ज. घ. एवमादाग'; घ. तत्त्वमस्मादाग'. ९ ग. घ. ज.
'मणिं तस्या'. १० क. ख. १३ (२७), ठ. ड. 'महे इति पञ्चदशस्य (ठ.
पञ्चमाध्यायस्य) तृतीयः पादः' इति निरुक्तभाष्ये ३७ खण्डः; ग. घ. वर्ग-
९८ मिनरेणो नास्ति. ११ क. घ. १ (३८), त. द. १.

‘वेनः’ (२४) इति यत्कथम् । स एव ‘वेनतेः कान्तिकर्मणः’ ।
 वेनः कस्मात् सर्वलोककान्तो हि मध्यमः सर्वस्योपकारित्वात् ।
 ‘तस्यैवा भवति’ ॥ ३८ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने । इममपां
 संगमे सूर्यस्य शिशुं न विमां मतिभीं रिहन्ति (ऋ० सं० १०।१२३।
 १) ॥ अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा
 ज्योतिर्जरायुज्योतिरस्य जरार्युस्थानीयं भवति जरार्युर्जरया
 गर्भस्य जरया धूयत इति येनमपां च संगमने सूर्यस्य च शिशु-
 मिष विमा मतिभीं रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति यथयन्ति पूजय-
 न्तीति वा शिशुः शंसन्नीदो भवति क्षिणीतेर्वा स्याद्दानकर्मणश्चि-
 रलब्धो गर्भो भवत्यसुनीतिरसूत्रपति तस्यैवा भवति ॥ ३९ ॥

अयं वेन इति । भार्गवस्य वेनस्यार्थम् । शुक्रोऽनया गृह्यते (मैत्रा०
 सं० १।३।१०) । अन्तर्भाषितप्रहानस्तास्मिन्मनासि प्रत्यक्षीभूतमभि-
 नेयं दर्शयन्निव कस्मैचिद्भवीति अयं वेन इति ।
 वेनः किं करोति । चोदयति पृश्निगर्भाः । पृश्निरादित्यः
 प्राष्टवर्णः । प्रकृष्टो ह्यनेन वर्णः अष्टः आप्तः । यास्तस्य गर्भत्वमुर्पगतं
 रश्म्यन्तर्गताः परेपका आपो मासाष्टकेन संभूतास्ता वेनश्चोदयति प्राष्टवि-
 वर्णमावेन प्रेरयति । निःलक्षणः । ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिरस्य विद्युदाख्यं
 कर्माऽलक्षणं जरार्युस्थानीयं प्रज्ञातस्तदधिष्ठ तुर्भ्यमस्य गर्भस्यैव परे-
 वेष्टनं भवति । काशस्थितश्चोदयति । रजसो विमाने । रज उदकं तद्यत्र

१ क. ख. १ (३८), ट. ‘वति । इति निरुक्तभाष्ये उत्तरपट्टे चतुर्थाध्याये
 ३८ खण्डः, ड. ‘वति । इति निरुक्तभाष्ये ३८ खण्डः; म. च. वर्णमित्येवमो
 नास्ति. २ त. थ. घ. ‘रायुः स्था’. ३ ड थ. द. ‘रायुजर’ ४ छ. त. द. ‘रिहन्ति
 रिहन्ति डि’. ५ क. ख. उ. त. द. गर्भ इ-यु’. ६ व. ल. २ (३९);
 त. द. २. ७ क. ख. घ. झ. ट. ड. आत; ड. इति. आ. ८ क. ल. घ.
 झ. ड. ठ. ड. ‘सुप’. ९ च. ‘रायुः स्था’.

निर्मायते तत्रावस्थितः । अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । योऽयमेवमादिगुण-
युक्तो वेनस्तमिमं वेनम् अपां च संगमे सूर्यस्य च संगमे समागमन-
स्थाने यत्र सूर्यस्य रश्मिभिरापः संगच्छन्ते तत्र वर्तमानं मध्यस्थाने
विप्रा मेधाविनः स्तोतारो मतिभिः स्तुतिभिः प्रज्ञापूर्विकाभिः शिशुमित्र
रिहन्ति । यथा शिशुर्निखं स्तूयत एवं स्तूयते । यदेतत् ' रिहन्ति '
इति एतत् ' लिहन्ति ' लिहेर्धातोः । वर्धयन्ति पूजयन्ति वेत्यर्थवचनम् ।

' जरायुः ' कस्मात् । तद्धि ' जरया गर्भस्य ' भवति । यथा
जरायुः कस्मात् यथा गर्भो भवति तथा तथा तदुत्पद्यते ।
' जरया पूयत इति वा ' । यच्चैतज्जरेति प्रसिद्धं

१० प्रसूताया गोः स्त्रिया वा पश्चात्पतति सा जरेत्युच्यते तथा यद्युदते मिश्रयते
तज्जराध्युच्यते । ' शिशुः ' कस्मात् । स हि
' शिशुः कस्मात् ' शसनीयो भवति ' । प्रयोजने वाप्रयोजने
वर्चन्ति यत्कर्तृचनप्रलापेषु । ' शिशोर्तेर्वा स्यात् ' धातोर्दानार्थस्य । दीयते
हि स पुरुषेण स्त्रियै धारणाय । भवति च वादः स्त्रीणामभिननगृहीत-
१५ गर्भाणाम् ' अचिरलब्धो मे गर्भः ' इति ।

' अमुनीति ' (२७) इत्येतदेवतापदम् । स पुनरयमिन्द्रो मध्यमः प्राणः ।

अमुनीतिः कस्मात् स पुनर्धेदतस्माच्छरीरादुत्क्रामयधेतस्माणां न
' असून् ' अन्यत्र ' नयति ' । विज्ञायते हि

' प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति ' (बृहदा० उप० ४ ।

२० ४ । २) इति । ' तस्यैवा भवति ' ॥ ३० ॥

' अमुनीते मनो अस्मागु धारय जीवातंवे तु प्र तिरा न आयुः ।

रारन्नि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेम त्वं तन्वं वर्धयस्व (ऋ० सं०

१० । ५९ । ५) ॥ अमुनीते मनोऽस्मागु धारय चिरं जीवनाय

२५ मवर्धय च न आयुः रन्धय च नः सूर्यस्य संदर्शनाय रन्धयतिर्दृशग-

१ क. ख. ग. ज. निर्माय°, ठ. ड. 'तद्यन्तर्निर्माय'. २ ठ. ड. मज्जम-
स्थाने. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यथा हि रि°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'त्यर्थः'. ज°. ५ ग. घ. ज. ' वा ' नान्ति. ६ क. झ. घ. झ. ट. ठ. ड.
'चिरात्तयो. ७ घ. म ज न नेनान्मच्छरीर एव धारय मा त्वमुज्जर्भाः । त्वदन्धप्र
मपनि°. ८ क. ख. २ (३९) ; ठ. ड. ' वानि । इति निर्दभाये ३० तस्यः ॥
२१ ग. घ. वर्धयितेनोपदो नान्ति. २ छ. त. द. मनो अस्मा°.

यनेऽपि दृश्यते । या रघाम द्विपते सोम राजन्नित्यपि निगमे
अवर्ति । घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्वतो व्यारुणातस्तस्यै-
षा भवति ॥ ४० ॥

अमुनीते मनो अस्मानु धारयेति । शुक्लचन्दोरार्षम् । हे अमुनीते

अमुनीति

प्राण मदः अस्मानु धारय । मनःप्रमृतीनेतन्नि

प्राणाचक्ष्मचोऽवस्थानेन रुद्रं उरीरय्य धारय । रुद्र

त्वमुक्तेषीत्यदनु क्रमेणावस्थास्फुट इति । जीवातये चिरम् अस्माकं

जीवनाय मनो धारय । मु प्रीतिर न आयुः । अमुना प्रकारेण सुष्ठु

प्रतिर यक्षणेन वर्धयास्माकमायुः । किंच । रारन्वि नः संसाधय । अस्माकं

सत्त्वानुग्राह्य यथा स्पर्शस्य रुद्राग्नि संदर्शनायाते स्वाम् । दिव्ये नः चक्षुरु-

त्पादय येन सम्यक्सूयं पश्येम । सर्वं चैतद्विप्राजुषे सति भवति । अतो

ब्रूमः । घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व । घृतेन रुद्रकेन त्वमात्मानं यथाकाष्ठं

वर्धयस्व । रुद्रपुरकं ददति सर्वमिदं भवति । गहनभिर्क्वादमुनीतेर्धृगभि-

रुद्रकनाभेयत्रोपपद्यते ।

‘रम्यतिर्विशमनेऽपि दृश्यते’ । तत्तथा । ‘या रघाम द्विपते’ इत्यत्र ।

‘देवीः पर्जन्यैरु नः शुणोतु विश्वं देवास इह

रम्यतिर्विशमनेऽ-

स्यामुचि

वीरयध्वम् । मा होमहि प्रजया मा तनुभिर्मा

रघाम द्विपते सोम राजन्’ ॥ ४० से०

१० । १२८ । ५) इति ॥ वैश्वदेवे । विहव्यस्यार्षम् । वैहवे सुक्तम् ।

तत्रैषा दर्शपूर्णमासश्रितु हविषाभिमर्शने विनिशुष्यते । देवीः ५६ यं ध

पृथिवी च अहश्च रात्रिश्च आदर्यं पश्यथेति । ता उप्यध्वे । हे देव्यः

सर्वः पद् सर्वमिदम् ऊर्णवत्यो य मुष्यध्वे । उरु बहु यथद्वयं युष्माभि-

र्चद् कियमाप्यभिष्टमस्तत्तत् उरु बहु कुर्वध्वे । हे विधे देवा यूपमपि इह

एतस्मिन् कर्मण्यस्माकमद्भ्यमाभ्युपगताः सन्तो वीरयध्वं धीरान् पुरम्

१ क. ख ३ (४०) ; ग. द ३. २८ द. ‘वते इति. २ ग. ‘यति ।
अ. ४ ग. च. ज. ‘सुक्कर्म’ . ५ ग. च. न. ‘सु इति. ६ ग. च. ज. घ.
क. ‘पुत्रा’ . ७ ग. ‘वति’ . ८ ग. ‘वति’ . ९ ग. ‘वति’ . १० ग. ‘वति’ .
११ ग. च. ज. ‘वद् इति.

इच्छत दातुम् । अपि च । जातपुत्राः सन्तः मा हस्महि प्रजया ।
मास्मान् प्रजा कदाचिदपि ह सीत् । कष्टं हि पुत्रमरणम् । मा तनूभिर्वयं
स्वाभिर्हस्महि । मास्माकमायुषस्तेभ्यो भूदुष्मदनुव्यानात् । अपि च ।
मा रधाम द्विषते सोम रजन् । हे मग्गन् सोम राजन् विशेषतः त्वमु-
च्यसे । सर्वस्या अस्या आशिषस्त्वदनुव्यानान्मा रधाम । मा वशं मच्छेम
द्विषते । द्विषन्त एवास्माकमर्थसंप्रदानादिना वश्यतामुपयायु यतोऽनिष्टं
हि द्विषतो विवेकमिति । सामर्थ्यादिह ' र यतिर्विशगमने ' ।

' ऋतः ' (१६) इत्येतत्पदम् । तदेतत् ' व्याख्यातं ' निर्बचनतः

ऋतमियुदकनाम प्रत्यु भवति ' (नि० २ । २५) इति । इह

१० मिथेयो मध्यमः । ' तस्यैषा भवति ' ॥ ४० ॥

ऋतस्य हि शुक्रयः सन्ति पूर्वाऋतस्य धीतिर्विजिनानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोको यधिरा ततर्द्ध कर्णो बुधानः शुचिमान् आयोः
(ऋ० सं० ४ । २३ । ८) ॥ ऋतस्य हि शुक्रयः सन्ति
१५ पूर्वाऋतस्य मग्गा वर्जनीयानि हन्ति ऋतस्य श्लोको यधिर-
स्यापि कर्णावातृणत्ति यधिरो यद्धश्रोत्रः कर्णो बोधयन्दीप्यमान-
भोयोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो बौद्धस्य वेन्दुरिन्वेहनत्तेर्वा
तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

२० ऋतस्य हि शुक्रय इति । वाग्देवस्यार्थम् । संपारसुक्ते निष्कयस्ये
पृष्ट्याभिप्लवयः शस्यते (अश्व० श्रौ० ९ । ७) । ऋतस्य मध्यमस्य ।

अनः
किमिति । शुक्रयः अ.प. सन्ति विद्यन्ते । किल-
क्षणाः । पूर्वोः अनेककालमभूनाः । यतश्चा-

सी इत्येऽद्वैतस्य ऋतस्य उदयप्रदानद्वारेण नाकालं नमशयन्ती धीतिः

१ ग. घ. ज. ठ. ड. पृष्ठं २ क. ख. ३ (४०) ; ठ. ड. ' भति । इति
निरुक्तभाष्ये ४२ ६७४ ; ग. ' अ.प. जनितीत्युक्तं नास्ति. ३ त. ' प्रसो वर्ध (मं)
मी' ; द. ' यथावर्धनी'. ४ क. ल. छ. त. द. ' इत्युत्त'. ५ छ. त. द. ' भाष-
१८ नस्य. ६ क. ख. ७ (४१), न क. ४. ७ ग. इति. ८ ५०.

प्रज्ञा सर्वलोकस्य वृजिनानि वर्जनीयानि अयसांसि हन्ति नाशयति ।
 अनाफाले हि क्षुत्परिगृहीतानामयगस्करेषु जिह्वादिषु प्रवृत्तिर्भवति ।
 ददतश्चोदकं सर्वलोकवृजिनापवृत्ताय तस्य क्लृप्तस्य एवमतिमहान् श्लोकः
 ईन्दुः सततं किञ्चिद्वक्ष्यो भवति यो यधिरस्यापि वद्धश्चोदकस्य विधाञ्चपि
 निसर्गतोऽपि हितश्रोत्रस्य आयोः अयनस्य मनुष्यस्य बोधयज्ञस्मृत इति ।
 कर्णौ अतिदुर्भेदौ आतृणन्ति आभिनाचिन्तौ शुचमानो दीप्यमानो उगति-
 यश्चेदस्य च श्लोकः । एतं सततं ज्ञेयमाहृत इति ।

‘ इन्दुः ’ (२७) इत्येतत्पदम् । स कस्मात् । ‘ इ धेः ’ दीप्त्यर्थस्य ।
 इन्दुः कस्मात् ‘ जनसेवा ’ क्लेदनार्थस्य । उभयमधीन्दाबु-
 पपद्यते चन्द्रवसि । ‘ तस्यैव भवति ’ ॥ ४१ ॥

अ तद्दीप्येवं भव्यायेन्द्रे इवो न य इषवान्मन्त्र रेजति
 रक्षोहा मन्म रेजति । स्वयं सौ अस्मदभिमनिन्दितारम् ।
 अव सवेदयशसौऽवतरमव क्षुद्रमिव सवेत् (ऋ० सं० १।१२९.
 ६) ॥ मन्त्रवीमि तद्भव्यायेन्द्रे इवनार्ह इव य इषवानमवान्का-
 मवान्वा मननानि च नो रेजयति रक्षोहा च क्लृप्तं रेजयति
 स्वयं सौ अस्मदभिमनिन्दितारम् । वधैरजेत दुर्मतिम् । अव सवेद-
 यशसस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिव सवेदभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते
 यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति तत्परुच्छेषस्य स्त्रीलं परुच्छेष
 ऋषिः पूर्वपरुच्छेषः परुषि परुषि शेषोऽस्येति वेतीमानि सप्तवि-
 ष्मतिर्देवतानामधेयान्यनुकूलानि सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि तेषामे-
 तान्यधिविर्भाञ्जि वेनोऽमुनीतिर्कृत इन्दुः भजापतिः मन्त्राणां
 पाता वा पाक्यिता वा तस्यैवा भवति ॥ ४२ ॥

१ क. त. अ. “पाता”. २ क. त. ४ (४१) ; उ. “वति”. इति नेरुक्त-
 भाष्ये ४१ खण्डः; ड. “वति” इति निरुक्तभाष्ये ४। खण्डः. ग. अ. “वति” इति
 नास्ति. ३ क. ख. घ. त. द. से अस्म. ४ छ. त. द. “वति” इति
 नास्ति. ५ क. ग. घ. (४२) ; त. द. ५.

प्र तद्वैद्यमिति । अतिच्छन्दाः । पारच्छेर्षी । पष्टेऽहनि मरुत्वति

शस्यते (अ. घ. ० श्रौ. ० ८ । १) । यद्यदिष्टं

इन्दुः

तस्मिन्दोहनत्तदहं प्रवर्षामि अस्मै इन्दुके प्रीत्यर्थम् ।

किलक्षणैः यः इन्दुः । भव्यो भवनार्ह आत्मवान् । अभिप्रेतानां पात्रभूत

इत्यर्थः । भव्यो भावनार्ह इव । यो हविषा भावनमर्हति न च भाव्योऽहवि-

र्भावत्वात् । हव्यो न हव्योह इव यो यज्ञेन च पुनरार्होऽहविर्भावत्वादेव ।

इयान् नित्यम् अन्नवन् । कामवान् वा । कामिना स्तोत्रेणा नित्यमभिमत-

फलसंप्रदानोन्मुखः । तत्संप्रदानोन्मुखतया च नित्यमस्माकं मन्म रेजति मन-

नाम्नि प्रज्ञानानि रेजयति आकम्पयति । अकम्पितहृदयान् उपकारतया

नित्यमस्मान् करोति कर्तुं नामैतं नित्यं स्तुयामेति । अफि च । स्थोहः

रक्षासि बलं धनं धनं सुतश्चमस्माकं मन्म रेजति । निच । स्वयं सौ अस्म-

दानिदः । इव्यमादस्वान् भूत्वा स इन्दुः अस्मदानिदः अस्मदभिनिन्दितार्हं

वज्रप्रहारैरितिदुःसहैः अजैत जयेत् क्षिपेद्वा दुर्भूतं पापमर्ति योऽस्मान्

प्रति । तेन वातिबलवतेन्दुना हव्यमानोऽस्मद् अवर्णसः अस्माकं यः

पामाना शोसिता कथयिता स्वस्नानमपि स्थितिकर्ता जनपदे

अमो अस्मत्वेत् । अयोगातिः स्यात् । अवतरन्मव क्षुद्रमिव स्वयैत् । पापक

पयमं मृत । अयोगतस्ततोऽवनरं ततोऽध्वनरैरस्मिति ताकस्त्रैः क्षुद्रमिव

श्रुत्यं किञ्चिद्यादामूलतो नष्टमयेतदाशास्महे । कष्टकृतेर्मध्यम इति ।

इदमप्यासत्र दृष्ट्यै दृष्ट्यै ' रेजति रेजति मयेत् स्वयैत् ' इति प्रतिसम्भ-

६० घत्ते ' अस्यामे भूदानमयं मय्यन्ने ' इति । शब्दाध्यामे यत्रान्यो

अस्यामे भूदानार्थः विशेष्ये नास्ति तत्रैवं विशेषमाचार्या मन्त्रार्थस-

त्तत्प्रविशे मय्यन्ते ' यदुत्तार्थमयस्त्वम् ' इति ।

मं द्वास्माकं एव शब्दः पुनरप्यप्यमे । अथैषोऽपि चैतद् दृष्ट्यै शब्दाध्यासेऽ-

१ ग. ' विनि ' । अ. २ ग. ' क्षणाय इ दु ' । ३ ग. च. ज. भव्याय भव-

२१ नार्ह. ४ क. भ. घ. झ. ट. ' राहय ' । ५ ग. च. ज. स्तोत्रीयं. ६ ग. च.

ज. ' फलसामपत्र ' । ट. ' फल ' काम. ७ ग. च. ज. ठ. ड. धुनः. ८ क.

। प. झ. ट. ठ. ड. ' प्यवनर ' । ९ क. म. घ. झ. ट. ठ. ड. तत्रैव. १० ग.

च. ज. इति । सर्वे (ग. ज. मये, घ. ये) दिनि प्रथमे एवास्ततोऽवनरं (च.

३० ' यन्ने ') ततोऽध्वनरैरस्मिन् ताकस्त्रैः क्षुद्रमिव द्र-वि किञ्चिद्यादामूलतो नष्टम-

३० त्वेयम् (ग. ज. ' विनि एव) । ३०.

धभूयम्भामिति ' यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति ' । गुणातिगये हि
स्त्रियाः शब्दाभ्यासः । तस्मान्मन्त्रेष्वपि तद्वदेवेति न्य.२५म् । ' तत् ' १

अभ्यासः परुच्छे- च पुनरेतत् ' परुच्छेऽस्य ' मन्त्रद्वयः
पस्य शीलम् ' शीलम् ' । स हि नित्यमभ्यस्तैः शब्दैः
स्नोति । मन्त्रद्वयोऽपि स्वभाव उपेक्ष्य इत्युक्त- ४४
दर्शनायेदमुक्तम् । अथ पुनः ' परुच्छेः ' कस्मात् । ' परुच्छेः ऋषिः ' ।

परुच्छेपः कस्मात् तस्य हि ' पर्ववत् ' महान् ' शेषः ' प्रजननम् ।
' परुषि परुषि शेषोऽस्येति वा ' । सर्वाङ्गसन्निधौ
शेषः कुतो योगमुत्पादिकल । तस्य शेषोऽयंति वा ।

' इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामथेयान्यनुक्रान्तानि ' । इतिकरणः प्रका- १०
एषु सप्तविंशतिदे- रवचनः । एवमेतानि यथासम.प्रातानि
वतानामथेयेषु कानि- सप्तविंशतिः सप्ताधिका विंशतिः । देवतानामथे-
यानि ' वायुः ' इत्यत आरभ्य यावत् ' इन्दुः '
भाञ्जि च इति । तेषां पुनः किमर्थमनुकीर्तनम् । विशेष-
विश्वया । कः पुनरसाविति । तेषां कानिचित् १५

' मूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि ' च । मूक्तं च हविश्चोभयं भजन्ते । कानिचि-
तमूक्तमेव न हविः । ' तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि ' । तद्यथा । ' वेनोऽमुनी-

कानिचित्सूक्त- तिर्कत इन्दुः ' इति । एष्वो यान्यन्यानि
भाञ्जि एव त्रयोविंशतिस्तान्युभयं भजन्ते मूक्तं हविश्च ।
देवतास्वभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । धृतेन २०
उदकेन तदम.त्मानं वर्धयस्वेत्येवमाद्यभिधानार्थं विशेषप्रविभागप्रज्ञप्तयेऽ-
हविर्भाक्तुं दुदकमत्र धृतिभित्त्यादि तद्वत्तेषु मन्त्रेषु विशेष उपेक्ष्य इति ।

प्रजापतिः कस्मात् ' प्रजापतिः ' (२८) प्रजानां पाता वा पाळ-
यिता वा । ' तस्यैवा भवति ' ॥ ४२ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परि ता धभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तर्वा अस्तु वयं स्याम परंयो रयीणाम्

१ ग. च. ज. ' अहो ' नास्ति. २ ग. च. ज. ' हि ' नास्ति. ३ च. प. न.
४ क. स. प. स. २. शेषेणो योगः सु'; च. ' सन्निशोः कृनो योगद्वया ' .
५ ग. ज. ' इत्याय हवि'; च. ' प्रजापत्यहवि'. ६ ग. च. ज. देवत इ'. ७ क.
स. ५ (४२); ट. ट. ' वाति । इति निरुक्तभाष्ये ४२ खण्डः; ग. च. वर्जयि-
तत्वेणो नास्ति.

(ऋ० सं० १०। १२१। १०) ॥ प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः
सर्वाणि जातानि तानि परिवभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रथीणामित्याशीरहिर्व्याख्यातस्तस्यैषा
भवति ॥ ४३ ॥

५

प्रजापते न त्वदेतानीति^३ । प्राजापत्यस्य हिरण्यगर्भस्पर्शम् । पितृयज्ञ
उपस्थाने विनियुक्ता (मैत्रा० सं० १। १०। १९) । राजसूये च
विनियोगो होमे (मैत्रा० सं० २। ६। १२) । हे प्रजापते न
त्वदन्यो न काश्चिदपि एतानि सर्वदेवतारूपाणि परिवभूव परिगृह्य
भवति । त्वमेतानि सर्वाणि सर्वतः परिगृह्य
सर्वतो भवति । यत एव त्वं वयं सर्वतो विभूतं

१०

प्रजापतिः

पश्यामः सर्वस्वेतानमतो मूमः । यत्कामास्ते येन येन युक्ताः सन्तो वयं
तुभ्यं जुहुमस्तन्नो अस्तु । सकामोऽस्माकं त्वदनुष्यानात्समृध्यताम् । नित्यमेव
च वयं स्याम पतयो रथीणाम् । रथीणां धनानां पतयः । ' इति '
इयमपरा ' आशीः ' द्वितीया । यत्कामा इति प्रथमा । अथवा । ' आशीः '
इत्याचार्यो दर्शयति । इयं मन्त्रगतैश्च यत्रापि न स्यात्तत्राप्यस्याहार्येति
स्तुत्याशिषोर्नित्यसंबन्धादिति ।

११

' अहिः (२९) व्याख्यातो ' निर्वचनतः ' अहिरयनात् '
(निरु० २। १७) इति । इह त्वभिधेयो मय्यमः । ' तस्यैषा

२०

भवति ' ॥ ४३ ॥

अप्सुजमुक्थरहिं गृणीषे युध्ने नदीनां रजःसु पीदन्
(ऋ० सं० ७। ३४। १६) ॥ अप्सुजमुक्थरहिं गृणीषे युध्ने
नदीनां रजःसूक्ष्मेषु सीदन्बुध्नमन्तरिक्षं वेदा अस्मिन्धृता अप

२५

१ छ त. द. जातानि परि तानि बभूव. २ क. स्व. ६ (४३); त. द. ६.
३ ग. ' नीति । मन्त्रा ' ; च. ज. ' नीति । मन्त्रा ' ; ठ. ड. ' तान्यन्य इति. ४ ग.
च. ज. भवति. ५ ग. च. ज. त्वा. ६ ग. च. ज. ' भूतं वयं व ' . ७ ग.
च. ज. ' त्समुपतां. ८ क. स्व. ६ (४३); ठ. ड. ' वति । इति निरुक्तभाष्ये
स्तुत्याशिषो ४३ रुण्डः; ग. च. व. ' भित्तिष्ये नास्ति. ९ छ. त. द. अप्सुमाप्सु.
१० छ. त. द. ' मः सु पीदन्. ११ छ त. द बुधा. १२ छ. त. द. आपदद.

इति वेदमपीतरत् बुध्नमेतस्मादेव वद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति
योऽहिः स बुध्यो बुध्नपन्तरिक्षं तन्निवासात्तस्यैवा भवति ॥४४॥

अञ्जामुक्थैरिति । वैशिष्ट्यस्यार्थम् । दशरत्नस्य चतुर्थेऽहनि

अहिः वैश्वदेवे त्रिणियोगः (आश्व० श्रौ० ८।८) ।

हे स्तोतस्त्वमेतम् अहिम् अप्सुजम् उदकज-
मानम् उक्थैर्गुणीये स्तौषि बुध्ने नदीनां नदनानाम् अपां बन्धने एतद्दिन-
मन्तरिक्षे वर्तमानं रजःसु सीदन् उदकेषु लम्बव्येषु निमित्तभूतेषु एत-
स्मिन्कर्म्मण्यङ्गभावमुपगच्छन् ।

‘ बुध्नमन्तरिक्षं वद्धा अस्मिन् धृता आपः इति । इदमपीतरत् ’

बुध्नं कस्मात् शरीरं बुध्नमिदुच्यते । ‘ वद्धा अस्मिन् धृताः
प्राणाः इति । योऽहिः स बुध्यः ’ । एतावां-

अहिर्बुध्यः कस्मात् स विधेयः । ‘ बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् ’ अहि-
र्बुध्यः (३०) । ‘ तस्यैवा भवति ॥ ४४ ॥

मा नोऽहिर्बुध्यो रिपे धान्मा यज्ञो अस्य स्त्रियद्वयायोः
(ऋ० सं० ७ । ३४ । १७) ॥ मा च नोऽहिर्बुध्यो रेपणाय
धान्मास्य यज्ञोऽस्मा च स्त्रियद्वयकामस्य सुपर्णो व्याख्यातस्त-
स्यैवा भवति ॥ ४५ ॥

मा नोऽहिर्बुध्य इति । पूर्वया समानं सर्वमिति । मा अस्मान्

अहिर्बुध्यो रिपे धौत् रेपणाय हिसनाय कस्मै-
चित् । किंच । मा यज्ञो अस्य स्त्रियद्वयायोः ।

मा यज्ञोऽस्य प्रतायोः अथ यज्ञमानस्य यज्ञकामस्य मा स्त्रियत् मा
मुत्तवत् । नित्यमविनश्यन् वर्ततामिति ।

१ ङ. त. द. बुद्धा. २ क. ल. ७ (४५) त. द. ७. ३ ग. ‘ रिति । यम’.
४ ग. च. ज. वासिष्ठस्य पराशरस्यार्थ. ५ ग. ज. ‘ तरद्वयद्वयी’ . ६ क. ल. ७
(४४), ठ. द. ‘ वनि । इति निरुक्तमध्ये ४४ खण्डः ; ग. च. वर्जमिनेष्वशो
नास्ति. ७ क. ल. ८ (४५), त. द. ८. ८ ग. इति. ८. १ क. ल. य.
स. ट ठ. गतुमारे’ . १० क. ल. य स ट ‘ चित् वात् किं’ . ११ क. ल.
ग. च. ज. ‘ सु’ . १२ ग. च. ज. सु’ . १३ ग. च. ज. मा स्त्रिय (ल!) वत्. ११

‘ सुपर्णो (३१) व्याख्यातः ’ ‘ सुपतनः ’ (निरु० ३ । १२ ॥
४ । ३) इति । इह व्यभिचयो मध्यमः । ‘ तस्यैषा भवति ’ ॥ ४५ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं चि चष्टे ।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेहळं स उ रेहळं मात-
रम् (ऋ० सं० १० । ११४ । ४) ॥ एकः सुपर्णः न समुद्रमावि-
शति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसा-
पश्यमन्तित इत्युपेक्ष्यार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता तं माता
रेहळं वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेहळं पुरुरवा बहुधा
१० रोरूपते तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

एकः सुपर्ण इति । सध्रैर्मस्य वेयमार्यम् । एक एतद्वितीयः । यस्य
सुपर्णः पतने गमने प्रतिमानं न्याद्वितीयं नास्ति । म
सुपर्णः सुपतनो वायुः समुद्रम् अन्तरेक्षं
१५ निरुम् आविशति । न कदाचिदप्यनाविष्टस्तत्र । स च पुनः सर्व-
भूतानुपवेशी तदादिदं विश्वं भुवनं सर्वाणि इमानि भूतानि अभिविपश्यति
यथा द्रष्टव्यानि । तमेव वर्तम नमहं पाकेन मनसा विपक्षप्रज्ञानेन सर्वगत-
मपि सन्तम् अन्निकम् इव अपश्यम् । ऋषिर्दृष्टेयतासततः कस्मै-
चिदाचक्षाणो ब्रवीति । तं माता रेहळं स उ रेहळं मातरम् । माता
२० माध्यमिको वाक् तम् उपजीवति परम्परश्रय वाचयोर्दृष्टेरध्यात्मश्रदिनि ।
‘ पुरुरवाः ’ (३२) मध्यमः । विज्ञायते हि ‘ पाण एव हि
पुरुरवाः कश्मात् पुरुरवाः ’ इति । म ‘ बहुधा रोरूपते ’ स्तन-
यनि । तेन पुरुरवाः । ‘ तस्यैषा भवति ’ ॥ ४६ ॥

२१ १ क. ख. ८ (४५), ठ. ड. ‘ वनि । इति निरुक्तभाष्ये चतुर्थ्याध्याये ४५
खण्डः । ग. च. वर्जमिनेष्वङो नास्ति. २ क. ख. ॥ ड रेडि, छ. त. द रेडि.
३ क. ख. १ (४६), त. द. १ ४ ग. इति । स. ८ ग. ८. ज. ‘ ध्रैर्मस्य-
वेयवे. ६ क. ख. प. स. ट. मनिवाद्यात्म. ७ ग. च. ज. ‘ चक्ष्यामी. ८ ग.
च. ज. च. स रेडि. ९ ग. च. ज. ‘ वक् ’ न दि. १० क. ख. ० (४६); ठ.
२० ड. ‘ वनि । इति निरुक्तभाष्ये चतुर्थ्याध्याये ४६ खण्डः । ग. च. वर्जमिनेष्वङो नास्ति.

समस्मिञ्जायमान आसत् आ उतेमवर्धयन्नयः १ स्वर्गूर्ताः ।
महे यत्त्वा पुरुरवो रणायवर्धयन्त्युद्वेगाय देवाः (ऋ० सं०
१० । ९५ । १७) ॥ समासतास्मिञ्जायमाने आ ममना-
दापो देवपत्न्यो चापि चैनमवर्धयन्नयः स्वर्गूर्ताः स्वर्गामिन्यो
महते च यत्त्वा पुरुरवो रणाय रमणीयाय संग्रामायावर्धयन्त्यु- ५
द्वेगाय च देवा देवाः ॥ ४७ ॥

समस्मिञ्जायमान इति । उवर्धया आर्पम् । एतस्मिन् पुरुरवसि
जायमाने वर्षकर्मण्यात्मानं प्रतिष्ठमान प्रावृद्-
पुरुरवाः फाले । ' कर्मन्मान ' (निरु० ७ । ५) १०
इति हुक्तम् । समासत ग्रेः । आपः समागम्य तं परित्यज्य तद्विधेयतामुप-
गम्य आसते निष्ठन्ति । उत अपि च यथार्थैव वस्तुवशाद्वर्षासु नर-
आरोहति तथातयेनं त्वं नयः नदत्ता अ.पः स्वर्गूर्ताः स्वर्गामि-यो
भूत्वा मुत्तरं तद्विधेयतामुपगच्छन्त्यस्तदधिकारोद्भवेन ईम् एनम्
वर्धयन्ति । अतः परं स्तूयमानः प्रयत्नोभूत्वा । प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्धवर्धः । ११
हे पुरुरवः कृत्वा महे रणाय वस्मात्त्वा महते रणाय भवेन सह रमणी-
याय संग्रामाय अवर्धयन् वर्धयन्ति ग्राम्यमिका देवाः दस्युहत्याय च मेव-
च गय चेति तस्मात्प्रामाण्यं प्राः ममागन्त्यावते वर्धयन्ति च नयः । सर्व-
थापि महानुभावास्तथ सर्गेन तदनुपपद्यत इति ।

' देवपत्न्यो वा ' इति पृथक्त्वेन दर्शयति । तथापि योच्यते । सम ग- १०
म्यैतस्मिन्नेडे पुरुरवसि आसत आः सर्वा देवपत्न्यः । स हि स्त्रीणां
रमभापो यत्प्रनायर्मना स्त्रिय परिवार्योत्तवे । उतेमवर्धयन् । अति चैनमव-
र्धयन् । नदनास्ताः स्तुतिपरास्तस्य । स्वर्गूर्ताः स्वर्गामिन्यः अपरैरत्रेण
ईश्वराः । अपि च । समेतदुपपद्यते पुरुरवस्तपि यस्मात्तस्मान्महते रणाय

१ उ त. द. ' स्वर्गूर्ताः ' नास्ति २ क. ख. १० (४७), त. द. १०, ९८.
ड. ' मिभिनि. ४ ग. इति ' उ. ५ ग. ज. ' ब्र. तयासतास्मिन् इन्द्राय य
आप. ' ६ ग. च ज. ' वषेतम् ' ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति.
८ ट. ' माना ' खि. न वि. ९ क. ख. घ. झ. ट. ना आः स्तु. १० घ. ऊ.
' रमादा. ' च. ' महता, ट. ' रमणीया ' दे.

रमणीयाय संग्रामाय असुरैः सह दस्युहत्याय शत्रुवधाय अवर्धयन् । स्वैर्म-
हिमभित्तं नोऽसुरान् जेष्यसीति पुरश्चकुर्वेत्वा इति । द्विरभ्यासोऽप्यायप-
रिसमाप्तौ यस्मोत्तृक्ष्यते समाप्तम् ॥ ४७ ॥

५

श्रुत्वा र्थायां निरुक्तपद्धतौ पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

* अथातोमध्यस्थानाचार्यवायाह्वासस्त्राणासोनीचीनवारंतंमू-
ष्विमारुद्राययातोदैद्युज्जराबोधाददैर्योनातोविद्वैक्षानक्षैपिनद्धमम्मा-
र्यमवतंक्षेत्रस्यैपतिः क्षेत्रस्यैपतिनाक्षेत्रस्यपतेऽभीवहापुनरहियोभेनि
१० +धमपरो५वांसंसेनवसृष्टामिन्नोजनोन्धिरैवगभोयेतेसैरस्वोविश्वै-
र्मासर्व५स्यविश्वैर्माविमनाविश्वैर्माविपात्यैर्मुपुस्यैश्चित्त्वैर्मा-
न्योआदधिक्राभ्रविताहिरैस्तूपोदेवसैष्टावातंआनातुर्मेतित्यम-
भित्वावेनोवेनतेरयवेनोऽसुनीतकृतैर्यहिपतद्वोचेयंभैजापतेऽज्जाभु-
यथैर्मानोहिरैकःसुवर्णः सैर्मास्मिन्सप्तचत्वारिंशत् = ॥

१५

इति निरुक्त उत्तरपटके चतुर्थोऽध्यायः ॥

- १ क. ख. घ. ङ. ट. 'स्मादृश्य', ठ. ड. 'मासी । अस्मादृश्य',
२ ठ. ड. 'समाप्त' नास्ति. ३ क. ख. १० (४७), ठ. ड. 'लक्ष्यते । इति
निरुक्तटीकायामुत्तरपटके चतुर्थोऽध्यायः ४७ खण्डः । समाप्तचतुर्थोऽध्यायः. ४ क.
१० ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. इति श्री (ठ. ड. ' श्री ' नास्ति) जन्मवर्गाधमया (ठ. ड.
विश) तिन आचार्यधमवद्भुक्ततावृत्त्यर्थाया निरुक्तवृत्तौ (ठ. ड. निरुक्तटीकायां
निवण्डाध्यायपञ्चकेन सह नैरुक्त) पञ्च. * छ. त द. अथातो वा यदि स रुद्रसृष्टला
नास्ति. + क. ख. घ. 'निष्पे.प'. × ट. ड. रुद्रस्य कर्ता निष्पे. = ठ. ड. 'दत् ।
इति बालसौवार्थवेदिहस (ड. स) प्रजायानुसारी रुद्रावृत्ताणी समाप्ता, ' इति
ध्यायः ' नास्ति ५ छ. इति निरुक्ते दशमेऽध्याय, त. दशमोऽध्यायः समाप्तः
१५ द. इति दशमोऽध्यायः, य. इति निरुक्ते ५. ६ क. ख. ड. 'ध्यायः समाप्तः.

एकादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ । श्येनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

५

श्येनो (निघ० ५ । ५ । १) व्याख्यातः 'श्येनः शंसनीयं गच्छति'
(निघ० ४ । २४) इति । इह त्वमित्येवो मध्यमः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदायं श्येनो अमरत्सोमं सहस्रं सवां अयुतं च साकम् । अत्रा
पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः (ऋ० सं० ४ । २६ । १०
७) ॥ आदाय श्येनोऽमरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह सहस्रं सह-
स्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्संवन्धेनायुतं दक्षिणा
इति वा तत्र पुरन्धिरजहादमिप्रानदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा
अमूर इत्यैन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्त्वस्मादिन्द्रं मन्यन्त
ओषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिपुण्वन्ति बहुलमस्य नैघण्टुकं १५
वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरि-
ष्यामः ॥ २ ॥

आदाय श्येन इति । वामदेवस्यार्थम् । श्येनाजिरादिषु परस्वतीये शस्वते
(आश्व० श्रौ० ९ । ७) । ऋषिभिर्विवानतः प्रैचं श्येनः इन्द्रः सोमम् २०
श्येनः आदाय अमरत् अपिबत् । क । सहस्रं सवान्
सहस्रं मुखाना यत्र कुर्वन्ति अयुतं च दक्षिणाः
प्राप्नुवन्ति न तु दीयन्ते सत्रयात् । पृष्ठयशमनाभिर्भ्राथं वा दक्षिणादानं

१ ङ. ड. ह. ओम् । ह्ये°; य. 'ओ ३ म् । ह्ये°; छ. जुं । ह्ये°; घ. इतिः॥
अम् ॥ ह्ये°; त. द. 'अ' नास्ति. २ ग. ज. जुं । ह्ये°; च. पुलके श्येन
इत्यादि सोमस्य तृप्तावित्यन्तं नास्ति. ३ ठ. ड. इति निरुक्तेतरपट्कभागे वज्र-
भाष्ये प्रथमः खगटः; क. ख. ग. च. वर्जमितरेष्वशो नास्ति. ४ छ. त. द.
'नानीनि. ५ क. ख. छ. त. द. 'रः । ऐन्द्रे. ६ ग. इति । पा°. ७ ग. घ. ज.
ठ. ड. प्रत्तं, ट. प्रत्तं ह्ये° घं. ८ ग. ज. 'प्रायेण.

स्यात्सहस्रसाव्ये सत्रे तेषां तत्संबन्धात् । अत्रा पुराविः अत्र अस्मिन् सह-
स्रसाव्ये सत्रे स श्येनः पुराविः बहुनो धनस्य दाता मदे सोमस्य तृप्तौ सोमस्य
प्राप्तायाम् अजहादरातीः अमुरानमित्रान् पृथक्पृथक् अम्यजयत् प्राणैर्मृद्नन्
अप्रतिपत्तिकान् कृत्वा विपादमुपनीय अमृदो निःसञ्जसः । त्रिवपसे तु
१ 'अदानानिति वा' इति । रातिर्दानार्थः । तत्प्रातिपेवेनार तिः । प्राक्सोमपान-
मदप्राप्तेः अदाननिति न दास्यामीत्येवंधियो मृद्नतयः कर्षेभ्यसंयुक्ता ये
स तान् प्रति सोमस्य मदे प्राप्ते अमृदः अरुणो भूत्वा अजहात्
अत्यजत् । दाता संपेदे ।

‘सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्संबन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा’ । ‘इति वा’

- १० सहस्रसाव्यसंब- शब्देन किं विज्ञेयते । सहस्रमाव्यं वा सत्रं
न्धेन वा आयुतं दक्षिणा यत्पठन्ति याज्ञिकः । तद्यथा । अतिशययोर्मध्ये
सहस्रगृहानि शतकृणो दशरात्रस्याकृतिरग्रेः सह-
स्रसाव्यामात (भाष० श्रौ० १२।५) । तदस्य सहस्रं दशभिश्चमतेर्गुणितं
चमसपरिसंख्ययोपलक्ष्यमाणमुत्तुं सोमभक्षणा संपद्यते । सोमभक्षानिष्क-
१५ धृतिश्च दक्षिणा नामस्ति । ‘या सदस्येभ्यो ददाति सोमप्रायं तथा निष्कां-
माते’ (मेत्रा० सं० ४।८।३) इति । न चासति प्रक्षेपे रुद्धिवाचो
न्याय्य इति । असत्यपि दक्षिणादानसंबन्धे सहस्रसाव्यमेव सत्रगणम् ।

- २० अधना अयुतश- प्रासर्पकाभिप्रायं वा अयुतम् । अथवा । सहस्रमिति
ब्देन प्रासर्पका धोत्वन्ते

- अथवा बहुषु सह- बहुनाम । सहस्रं सजन् । अभिप्राय बहवः प्रतिस-
स्तायुतशब्दे वनभभिप्रायमभिप्रेत्य । अस्मिन् कामिषेदक्षिणा-
वति सोमे अयुतं च दक्षिणाः बहव इत्यर्थः ।
२५ धस्ति हि प्राप्तिः । विशेषशब्दाः स्वमान्तेषु भवन्तीति । तद्यथा । हिमेनो-
दकेनेति (निर० ६।३६) । अदक्षिणतम सत्राणामेवं वेद्यमभिप्रेत्य
‘वा’ शब्दं चकार ।

१ ग. घ. ज. तुल्यं. २ ग. ज. 'वानाति, च. 'वानानि' नि. ३ ग.
ज. काम्यमभिसं, च. 'काम्यमभिसं' धोत्वन्. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'काम्यमभिसं'.
५ ग. ज. 'पीडनं. ६ ग. ज. निःक्रीत, इति' च. निःक्री'; घ. ट. निःक्री'. ७ क.
२० ल. घ. ट. ठ. ड. 'निःक्रीत', च. 'निःक्री' कतिपय.

‘ सोमः ’ (२) इति वक्तव्यम् । स पुनरेव ‘ ओषधिः ’ सोमः ।

‘ सोमः कंस्मात् ’ हैमवतो मौजवतो वा । स कस्मात् । ‘ सुनोरोः ’ ।
‘ पुञ् अमिषवे ’ (धा० ५ । १) इत्यस्य ।
अभिपूयते ह्यसौ यज्ञे । ‘ यदेनमभिपुष्णन्ति ’ इति कर्मकारकं दर्शयति ।

स कथं मध्यमैस्थानः । भवति हि तमधिकृत्य ‘ यत्ते सोम दिवि ग्योतिः ’

‘ स कथं मध्यमः ’ (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३) इति । ‘ सोमो

‘ तृतीयमिति स तनूकरणे सं सन्नं स्वैतनूभूतमाप्नाययति ’ (मैत्रा० सं०
४ । ५ । ४) इति । तस्मादस्यैव रसो तनूर्यच्चन्द्रमा रसात्मकयात् ।

वायुर्वा सोमभेषमाप्मानमापाद्याभिपूयत इति भवति स मध्यमः ।

‘ बहुलमस्य नेघण्टुकं वृत्तम् ’ । अस्वार्था स्तुतिः परार्था । तथ्या ।

‘ सूक्तेषु गौणवृत्त्या प्रायः पावमानं मण्डलम् । ‘ आश्वर्थमिव प्राधा-
स स्तूयते । प्राधान्येन न्येन ’ । स्वप्राधाना स्तुतिः कचिदाश्वर्थं चित्रतः
कचिदेव स्तुतिः स्यात् । ‘ तस्य पावमानीषु ’ ऋक्षु ‘ निद-
र्शनाय ’ उभयम् ‘ उदाहरिष्यामः ’ परार्थत्वं

स्तुतेः स्वार्थत्वं च । परार्थं तावदुदाह्रियते । तथ्या ॥ २ ॥

‘ स्वादिष्टया मदिष्टया पवंस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे
सुतः (ऋ० सं० १९ । १ । १) ॥ इति सा निगदव्याख्या-
ताथैपापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

स्वादिष्टया मदिष्टयेति* । मनुच्छन्दस आर्षम् । ग्रावस्तीत्रे (आश्व०

सोमः श्रौ० ५ । १२) । हे सोम स्वादिष्टया स्वादु-
तमया मदिष्टया मदधिततमया त्वं धारया पवस्व

प्रश्नर । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं पातवे पानाय सुतः अभिपूतः ।

इन्द्रार्थं पवस्वेत्यस्वार्थता लक्ष्यते ।

१ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. मध्यस्या०. २ ग. च. ज. ङ. दिव ज्यो. ३ ग.
च. ज. सुन्नू. ४ ग. ज. सतेनू; ठ. ड. स्व तनू च. स्वैतनू स्वात. ५ क.
स. प. ट. ङ. ड. साऽयमे; ग. ज. सोममेतया; च. सोममेऽय. ६ ट. ङ.
‘ यथा ’ इति निरुक्तमप्ये पञ्चमाध्याये द्वितीयः खण्डः; क. ख. ग. च. वर्गमितो-
ष्यशो नास्ति. ७ ग. ‘ येति ’ । म०. ८ क. स. घ. ट. ठ. ड. ‘ स्तोत्रे पिनिद्योग ।
३०, च. ‘ स्तोत्रे ’ हे विनितेग..

स्यात्सहस्रसाध्यै सत्रे तेषां तत्संबन्धात् । अत्रा पुराण्विः अत्र अस्मिन् सह-
स्रसान्धे सत्रे स श्वेनः पुराण्विः बह्वनो धनस्य दाता मदे सोमस्य तृप्तौ सोमस्य
प्राप्तायम् अजहादरातीः अमुरानमित्रान् वृथक्पश्यन्ऽप्यजयत् प्राणैर्मृदन्
अप्रतिपत्तिकान् कृत्वा विपादमुपनीय अमृदो निःसञ्चस्तः । त्रितपत्रे तु

- १ 'अदानानिति वा' इति । रातिदोनार्थः । तत्प्रतिषेधेनारतिः । प्राक्सोमपान-
मदप्राप्तेः अदाननिति न दास्यामीत्येवंधियो मृदजनयः कर्षणसंयुक्तः ये
स तान् प्रति सोमस्य मदे प्राप्ते अमृदः अकृपणो भूत्वा अजहात्
अत्यजत् । दाता सपेदे ।

"सहस्रजाव्यमभिप्रेत्य तत्संबन्धेनायुतं दक्षिण्य इति वा" । 'इति वा' -

- १० सहस्रजाव्यसंब- शब्देन किं विरुल्यते । सहस्रजाव्यं वा सत्रं
न्धेन वा आयुतं दक्षिण्य यः पठन्ति याज्ञिकाः । तद्यथा । अतिरात्रयोर्मध्ये
सहस्रगृहानि शतकृणो दत्तारात्रस्याकृतिरग्नौः सह-
स्रजाव्यामात (भाष्य० ध्ये० १२ । ५) । तदह्यं सहस्रं दत्तभिधमतेर्गुणितं
चमसपरिसंख्ययोपलक्ष्यमाणमयुतं सोमभक्षणा संपद्यते । सोमभक्ष्यनिष्क-
११ र्मुक्तिश्च दक्षिण्यमाति । 'यो सदस्येभ्यो दद्याति सोमपीयं तया निर्व्या-
भाते' (नेत्रा० सं० ४ । ८ । ३) इति । न चासति प्रक्षेत्रे रुद्धिगो-
प्याय इति । असत्यपि दक्षिण्यदानसंबन्धे सहस्रजाव्यमेव सप्रणम् ।

- अथवा अयुतश-
२० ध्देन प्राप्त्यर्थः । योत्यन्ते प्रसर्पकाभिप्रायं वा अयुतम् । अथवा । सहस्रमिति

- अथवा बह्वेष्ट- बहुनाम । महस्यं मशन् । अभिवशं दत्तः प्रतिम-
२१ स्रयुतशब्दे वनमभिवशमभिप्रेत्य । यस्मिन् कस्मिंश्चिदक्षिणा-
वति गोमे अयुतं च दक्षिणाः पश्य इत्यर्थः ।
शक्ति हि शक्तिः । विश्वेन्द्रश्चः स्यात् । अयुतं भवन्तीति । तद्यथा । हिमेनो-
२२ दरेनेति (नि० ६ । ३६) । अक्षिण्यया सत्रागामेच येनभिप्रेत्य
'वा' शब्दं चर ।

‘सोमः’ (२) इति वक्तव्यम् । स पुनरेव ‘ओषधिः’ सोमः ।
 सोमः कस्मात् हैमवतो मौजवतो वा । स कस्मात् । ‘सुनोरोः’ ।
 ‘पुञ् अभिपवे’ (घा० ५ । १) इत्यस्य ।
 अभिपूयते ह्यसौ यज्ञे । ‘यदेनमभिपूयन्ति’ इति कर्मकारकं दर्शयति ।
 स कथं मध्यमस्थानः । भवति हि तमधिकृत्य ‘यत्ते सोम दिवि ज्योतिः’
 ‘स कथं मध्यमः’ (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३) इति । ‘सोमो
 वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीयमयं यः पश्यते स
 तृतीयमिति स तनूकरणे ॥ सर्वं स्वैतनूमृतमाप्नाययति’ (मैत्रा० सं०
 ४ । ५ । ४) इति । तस्मादस्यैव सौ तनूर्ध्वचन्द्रमा रसात्मकचात् ।
 वायुर्वा सोममेवमात्मानमापाद्यामिपूयत इति भवति स मध्यमः ।
 ‘बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तम्’ । अस्वार्था स्तुतिः परार्था । तथा ।
 सूक्तेषु गौणवृत्त्या प्रायः पावमानं मण्डलम् । ‘आश्वर्थमिव प्राधा-
 स स्तूयते । प्राधायेन न्येन’ । स्वप्राधाना स्तुतिः कचिदाश्वर्थं चित्रतः
 कचिदेव स्तुतिः स्यात् । ‘तस्य पावमानीषु’ ऋक्षु ‘निद-
 र्शनाय’ उभयम् ‘उदाहरीण्यामः’ परार्थत्वं
 स्तुतेः स्वार्थत्वं च । परार्थं तावदुदाह्रियते । तथा ॥ २ ॥

५

१०

१५

‘स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे
 सुतः (ऋ० सं० १९ । १ । १) ॥ इति सा निगदव्याख्या-
 ताथैपापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

२०

स्वादिष्टया मदिष्टयेति । मबुच्छन्दस आर्षम् । प्रावस्तीत्रे (आश्व०
 सं० ५ । १२) । हे सोम स्वादिष्टया स्वादु-
 तमया मदिष्टया मदयितुमया त्वं धारया पवस्व
 प्रश्नर । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं पातवे पानाय सुतः अभिपूयत ।
 इन्द्रार्थं पवस्वेत्यस्वार्थता लक्ष्यते ।

२०

१ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. मध्यस्था०. २ ग. च. ज. ङ. दिव ज्यो. ३ ग.
 च. ज. सुतर्. ४ ग. ज. सतेर्. ५ ठ. ड. स्व तर्. च. स्वैतन् स्वात. ५ क.
 रा. घ. ट. ठ. ड. साध्यमे. ६ ग. ज. सोममेतना. च. सोममेत्य. ६ ट. ङ.
 यथा. इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमाध्याये द्वितीयः खण्डः; क. रा. ग. च. वर्गमितेरे-
 ष्वङ्गो नास्ति. ७ ग. येति. ग. ८ क. रा. घ. ट. ठ. ड. स्तोत्रे पिनिद्योग. ८
 दे. च. स्तोत्रे. ९ हे निनिद्योग..

‘अथैवापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा’ इति । ‘अथ’ शब्देन विशेष-

एवापरा ऋक् चन्द्र-
मस एतस्य वा
वाधिकारवाचिना सप्रधानतां स्तुतेरधिकरोति ।
चन्द्रमसो वेति चन्द्रत्वमापन्नस्याप्यैवाधिसो-
मस्यै । यथोक्तं ‘तु तन्मूढरणे’ (निरु०

११ । २) । इतरथा ह्यप्राकृतप्रक्रिया स्यादनाधिकारादास्मिन् प्रक्रमे
चन्द्रमसः । चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । औपविशोमस्य वाधियज्ञमाप-
न्नस्य । तदेतदुभयथा दर्शयति ॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिपन्त्योपधिम् । सोमं यं ब्रह्माणो
१० विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन (ऋ० सं० १० । ८५ । ३) ॥
सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिपन्त्योपधिमिति वृथासुतमसोममाह
सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनाप्यवेत्यधियज्ञ-
मथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिपन्त्योपधिमिति यजुः-
सुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसं न तस्याश्नाति
१५ कश्चनादेव इत्यथैवापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

सोमं मन्यते पपिवानिति सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोगः

अधियज्ञे सोमः (अश्व० गु० १ । ८ । १३) ।
यसंपिपन्ति संचूर्गयन्ति अभियुज्य पिबन्ति

२० सोममोपधि कैचिद्रासायनिकाः । ते म-य-ते सोमं पपिवांसः सोममपार्धं
इति । न च पुनस्ते सोमपाः । वृथासोमः सा इति । अनेन तावदर्धच-
नाय मन्त्र एवं ‘वृथासुतमसोममाह’ पानृध । अथ कः सोमः के च
सोमपाः । यतो ब्रवीति । सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन । यं
ब्राह्मणाः सोमं विदुः अधियज्ञे अह्नभूतं न तस्याश्नानि कश्चन अप्यथा
२५ अनधिकृतो यजमानत्वेन । ‘इयधियज्ञम्’ इति त्रितयमुपदर्शयति ।

१ ग. ज. ‘स्याप्यो’ । २ क. ल. घ. ट. ‘वाय वा । य’; च. ‘मय’ ।
पं वा. ३ ग. ज. ओष’ । ४ क. ल. घ. ट. प्रदर्श’; च. ‘था’दं घ; ठ. ड.
प्रदर्शयति । इति निष्कभाष्ये पञ्चगव्यानि उत्तरवटके मृत्नीयः रुण्डः; क. ल. ग.
च. बर्धन्मित्रोत्पञ्चे नास्ति. ५ ग. ‘निनि’ । ६ ग. ज. चिन्ति’; च. ‘विधि’
के. ७ क. ल. ‘वायमिति, घ. ट. ट. ड. ‘वाय इति. ८ ग. ज. इति च,

‘अथाधिदैवतम्’ इति विषयान्तरमाधिरुति । उक्तं हि ‘चन्द्र-
मसो वा’ (निरु० ११ । ३) इति । तदुपपददर्शनार्थमाह । सोमं
मन्यते पवित्रान्यत्संपिपित्त्योपाधिमिति ‘यज्ञः सुतम्’ आधियज्ञं चन्द्रमसम्-

अधिदैवते पेक्ष्य ‘असोममाह’ । यथा पूर्वस्मिन् रासाय-
निकसोमस्यासोमत्वमाधियज्ञमपेक्ष्यैव मिहाप्यधियज्ञ-
चन्द्रमाः सोमस्यासोमत्वमाधिदैवसोमं चन्द्रमसमपेक्ष्य । एवं

कृत्वा सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चन अदेव इति ।
देवानां हि भक्ष्यत्वेन विपारेणतश्चन्द्रमाः । ‘सोमो नूनमेव तदेवानामन्नम्’
इति ह विज्ञायते । एवमस्य स्वप्रधाना सोमस्यै स्तुतिः ॥

‘अथैवापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा’ । सा किमर्थम् । ‘अथ- १०
यमिष प्राधान्येन’ इत्युक्तम् (निरु० ११ । २) । तथा चैवमपरा
अन्या प्रौढान्यस्तुतिरप्यस्ति सोमस्येत्युपपददर्शनार्थमाह ॥ ४ ॥

यस्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनः । वायुः सोमस्य
रक्षिता समाना मास आकृतिः (ऋ० सं० १० । ८५ । ५) ॥ १५
यस्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्य
पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षिता-
रमाह सादृश्यद्रसहरणाद्वा समानां संवत्सराणां मास आकृतिः
सोमो रूपविशेषैरोपधिश्चन्द्रमा वा चन्द्रमाश्चायन्द्रमति चन्द्रो
माता चान्द्रं मानमस्येति वा चन्द्रश्चन्दतेः क्रान्तिकर्मणश्चन्दनमि- २०
त्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं द्रमति चमेवा पूर्वं चारु रुचे-
र्विपरीतस्य तस्यैवा भवति ॥ ५ ॥

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भक्ष्यत्वे; च. भक्ष्ये ह्य. २ ग. अ. सोमस्तु. ३ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. न्या स्वार्थग; ग. अ. प्रधानस्तु. ४ ठ. ड. मह । इति
निरुक्तभाष्ये उक्तस्यैव चतुर्थाध्याये चतुर्थः खण्डः, क. ख. ग. च. वर्णमित्येवमिदो
वास्ति.

यस्या देव प्रपिबन्तीति । यदा त्वां हे देव सोम प्रपिबन्ति प्रारभन्ते

अस्यामपि सोम-
धन्द्रमा वा । अधिपञ्चे
सोमः

पातुमृत्विग्यजमानाः त्रिषु सवनमुखेषु । तदा
किमिति । तत आप्यायसे पुनः । ततः अनन्तरं
पुनः आप्यायसे । तदुक्तमधियज्ञे “ आप्याय-
नमाप्यायस्व ‘सं ते पयासि’ (ऋ० सं० १ ।

९१ । १८) भक्षशेषान् ” (मान० श्रौ० २ । ४ । १ । ४६)
इति । वायुः सोमस्य रक्षितेति । वायव्येष्वसौ पात्रेषु गृहीतो रक्षत

इति ‘ वायुमस्य रक्षितारमाह ’ मन्त्रकृ ।
वायुः कथं सोमस्य
रक्षितः
‘ साहचर्याद्रसहरणाद्वा ’ । वायुसहचरितो
ह्यसौ । तेन निर्यं सहचरणादविनाभावात्क-

र्मणः । रसहरणाद्वा सर्वरसापहारी वायुः समर्थः सन्त्यन्न शोषयति
तेन सोमो रक्षितो भवति । समानां संबन्धराणां यासो माता निर्माता
सोम ओषधिः । सर्वस्य किलैषधिः सोमस्य चन्द्रमसः कञ्चोपचयमनु प्रस-

हमेकैकदेशेन कला इव चन्द्रमसः पर्णा-युपचीयन्ते । स पौर्णमास्यां
पञ्चदशपर्णाः संपद्यते । पौर्णमास्याः पुनः परतः कलाहानौ चन्द्रमस
इव एकैकं पर्णमपचीयते इति ओषधेः सोमस्य चन्द्रमसः संपद्यते । तदा-
युर्वेदनिदः सोमलक्षणं रमार्थनतन्त्रे स्मरन्ति । अमुना प्रकारेणोपचया-
पचयाभ्यां पर्णानां मासोपलक्षणद्वारेण समानां संबन्धराणाम् आकृतिः
आकर्ता भवति सोमो ‘ रूपविशेषैः ’ । तदेवं पर्णानामुपचयापचयाभ्या-

स्य रसमद्रूपं प्रतिपद्यते । एषमधियज्ञेऽपि स एव ओषधिः सोमः ।

अथाधिदेवे । यस्या देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरित्यपरपञ्चे

अधिदेवे चन्द्रमाः पीयते रक्षिभिः । तदुक्तम् ‘ यमाक्षितिमक्षिणयः
पिबन्तीति ’ (निरु० ५ । ११) । तत

आप्यायसे पुनः । तं पूर्वपञ्च आप्याययन्तीति । तदुक्तम् । ‘ यथा देवा

अंशुमाध्याययन्तीति ' (निरु० ५ । ११) । वायुं सीमस्य चन्द्रवसो
रक्षितारमाह । एष क्षेत्रं सूक्ष्मया रश्मिनाब्ज्या सुषुम्नाख्यया पुनर्यथाकाल-
मापूरयति । समानां संवत्सराणां मासः । चन्द्रमाः सोमो(पः)लक्षणत्वान्मासः ।
द्वादशकृत्यो मासभूतमात्मानमावर्तयन् संवत्सराणां कर्ता भवति । ' रूप-
विशेषैः ' इति कालानामुपचयापचयविशेषान्यां रूपाविशेषाश्चन्द्रमतः ५
प्रतिितिधि भवन्ति ।

‘ स्वादिष्टया मदिष्टया ’ इत्यस्यामपि केचिदधिदैवमर्थं व्याचक्षते ।
‘ स्वादिष्टया मदि- तन्मतेनोच्यते । हे भगवन् सोम चन्द्र स्वादि-
ष्टया ’ इत्येतस्याम- ष्टया अतिशयेन स्वादुत्तमया मदिष्टया अतिश-
प्युचि अधिदैवे चन्द्र- येन मदयितुं तमया परस्मै प्रक्षर धारया प्रत्यह- १०
मा इति केचित् मेकैकया कलया इन्द्राय सूर्याय पातत्रे मुतः
आपूरितः सैषुमेन रश्मिना ।

‘ चन्द्रमाः ’ (१) कस्मात् । स हि ‘ चायन् ’ पश्यन् सर्वभू-
तानि उपर्यवस्थितो ‘ द्रमति ’ गच्छति । चायतेः १५
चन्द्रमाः कस्मात् पूर्वपदं द्रमतेरुत्तरपदम् । अथवा । ‘ चन्द्रो
माता ’ । चन्द्रश्चासौ माता च निर्माता सर्वस्येति चन्द्रमाः । चन्द्रः
पूर्वपदं मातोत्तरपदम् । ‘ चान्द्रं मानमस्येति वा ’ । तदेवोत्तरपदम् ।
केवलं तु समानाधिकरणः पूर्वो बहुव्रीहिरुत्तरः । अथ ‘ चन्द्रः ’

चन्द्रः कस्मात् कस्मात् । ‘ चन्द्रतेः कान्तिकर्मणः ’ । निव-
चन्दनं च कान्तो ह्यतो । ‘ चन्दनमित्यपस्येव ’ चन्द्रतेः २०
‘ भवति ’ । तदपि हि कान्तम् । अथवा ।
‘ चारु द्रमति ’ । चारुशब्दोत्तरपदं द्रमतेरुत्तरपदम् । चार्विति द्रमति-
क्रियाविशेषणम् । अथवा । ‘ चिरं द्रमति ’ । तदेवोत्तरपदं चिरशब्द-
पूर्वपदम् । ‘ चमेवा पृथुं ’ द्रमतेरेवोत्तरपदम् । केऽर्थः । चम्पमानो

चारु कस्मात् भक्षयमाणो देवैरसौ द्रमतीति चन्द्रमाः । अथ २५
‘ चारु ’ कस्मात् । ‘ रुचः ’ अत्यन्तं विप-
रीतस्य । दीप्तिकर्मणः । ‘ तस्यैषा भवति ’ ॥ ५ ॥

१ ग. ख. ज. 'देवतमर्थः'. २ ग. ज. क्षरस्व. ३ ग. ज. सुषु पश्यन् रश्मिना;
ख. सुषु पश्यन् रश्मिना. ४ क. ख. घ. ट. पश्यन् ५ क. ख. व. ट. ठ. ड. वा
चन्द्रमाः । चन्द्रः पूर्वपदं तदे; ख. वा- तदे चन्द्रमाः । चन्द्रः पूर्वपद. ६ ट.
ड. 'वति । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमाध्याये पञ्चमः खण्डः; क. ख. ग. चवर्जमिने
पञ्चो नास्ति.

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरूपसामेत्यग्रम् । भागं
 देवेभ्यो विदधात्याचम्य चन्द्रमास्तिरन्तं दीर्घमायुः (ऋ० सं०
 १० । ८५ । १९) ॥ नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वप-
 ५ क्षादिमभिप्रेत्याह्नां केतुरूपसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्यादि-
 त्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके भागं देवेभ्यो विदधात्याय-
 भित्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य मवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुर्मृत्पुमोरय-
 तीति सप्तो मृतं च्याषयतीति चो ज्ञतबलाक्षो मौद्गल्यस्तस्यैषा
 भवति ॥ ६ ॥

- १० नवोनवो भवति जायमान इति । सूर्याया आप्तम् । दूणाशे चान्द्रमसे
 चन्द्रमा । चरौ विनियोगो (आश्व० श्रौ० ९ । ८)
 राजपक्षमगृहीतेष्टौ च (मान० श्रौ० २ । २ ।
 ७) । नवो नवो भवति जायमानः । चन्द्रमाः प्रतीच्या दिशि पूर्वपक्षा-
 न्तपक्षेऽप्येव नृद्विरन्तं गते आदित्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमं सं जायमानो
 १५ नवो नवो भवति । ' अह्ना केतुरूपसामेत्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य ' । अपर-
 पक्षान्तेषु प्राप्या दिशि प्रक्षीणः कलामात्राशेषः अह्ना केतुः लक्षणम् ।
 तत्कलेपचयापचयार्थौ प्रतिपत्तमृगभ्यहानि लक्ष्यन्ते । अथवा । अह्ना
 केतुः कर्ता स्वगतिनिर्देशः । उपसर्गत्वमिति । उपसो यः प्रज्ञाशस्त-
 स्यान्ते पुरस्तादुद्यतः सूर्यस्य दृश्यते । स पुनरेव एवं पर्यायेण प्रतीची-
 २० प्राप्यो दिशौ आयुर्ध्वपक्षापरपक्षौविभागेन र्दधाविभगं देवेभ्यो विदधा-
 ति । एकमेवैषे पूर्वपक्षाद्यर्णमास्थेमाश्रययोः स्वगत्या कालं तिथिं
 विमर्शः देवेभ्यो ददाति । विभक्त्याने हेतुर्भवति । ' यैर्षौ चन्द्रमस्तुपचये

पौर्णमास्यदर्शनेऽमावास्यायाम् (मान० श्रौ० ४।१।१) इति ह विज्ञायते ।
य एतत्करोति चन्द्रमाः स प्रतिरते प्रवर्धयते ईजानाना दीर्घमायुः । वयमपि
च यजामहे तगनेन हविषा । अतः सोऽस्माकमप्येतत्करोत्वियेतदाशास्महे ।

‘आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके’ । ‘पूर्वपरं चरतो माययैतौ’

आदित्यदैवतो (श्रु० सं० १०।८५।१८) इत्य- ५
द्वितीयः पाद इत्येके तोऽनन्तरमेवेयम् । मैत्रायण्ये समाने हविषे
विनियोगः (मैत्रा० सं० २।२।७॥ ४।

१२।२) इत्यपेक्षेयमपि सौर्याचन्द्रमसीत्याहं केतुरित्यतो विशेषलि-
ङ्ग इतीति ‘आदित्यदैवतो द्वितीयः पादः’ इति । तदर्थयोजना ।
यश्चन्द्रमा नवो नवो मयति जायमानो यश्च भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् १०
यश्च प्रतिरते दीर्घमायुः सोऽस्माकमप्येतत्करोतु । अयं पश्य सूर्योऽहं केतुः
कर्ता उदयास्तमयाम्याम् उपसां चाप्रमेति मुख्यश्चमगच्छति तत्कृतत्या-
दुपतो जन्मनः । तद्विप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे हि तमस्युपसो जायन्ते । स तासां
जनयितेति मुख्यः । अतः सोऽस्माकमेतदेवं करोत्वियेतदाशास्महे ।

इहं तु कथं चन्द्रमा मध्यस्थानः । ननु सूर्यात्परतः शतसहस्रे योजनानां १५

चन्द्रमाः कथं म- चन्द्रमसः स्थानमिति पौराणिकाः स्मरन्ति
मध्यस्थानः (ब्रह्मपुराणं २३।५) । सत्यं स्मरन्ति । कर्म-
संयोगेन तु बुद्धान्त्वे सति सर्वदेवतानां विशेषै-

स्थाननियमो विवक्षितः । तदेतदेन्द्रं कर्म रसानुप्रदानं वृत्तयो बलकृति-
रिति । तथा बाहुलेनैन्द्रेषु दृष्टत्वात् । बलकृतिर्ध्वं च द्रं दृष्ट । यथा । १०
‘वृत्रैरजेत दुर्भतिम्’ (निरु० १०।४२) । प्रसिद्धं चेदभिन्दु-
श्चन्द्रमा इति । रसतमकत्राच्चन्द्रमसो रसानुप्रदानसंबन्धः । एवं चेदिन्द्र-
श्चन्द्रमाः । तस्य मेवयथाधिकारसंबन्धोत्कर्तृत्वेन सूर्यादर्शयिते युक्तं मध्य-
स्थानश्चन्द्रमाः । अपि च । ओषधिसोमश्चन्द्रमा मयत्यधिपक्षमापन्नः ।
स चन्द्रस्याश्रम् । अलं चाज्ञादस्यात्पसाद्भवत्यमानस्यानन्यत्वेनापस्था- १५

१ ठ. ड. सर्वा ऋक् पठयते २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. यश्च; च. ‘दैव्यं’ यश्च.
३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘न्तेऽयः स’; च. ‘न्तेऽयं स’ ४ क. ख. घ. ट.
ठ. ड. ‘तु’ मारित. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘क्षेत्रतः रया’ ६ ग. ज.
‘तिभन्द्रे; च. ‘तिभन्द्रे’ ख. ७ ग. च. ज. तथा. ८ ग. ज. ‘विमिति । ५’;
ख. ‘तिमिति । ५’ ति. ९ क. ख. घ. ट. ‘चन्द्राः वृत्तुः’; च. ‘चन्द्राः वृत्तुः’ ना.क. १०

नात् । इत्यतो युक्तं मध्यस्थान इति । यथा च सर्वगतो वायुर्विशेषतो
मध्यस्थान इति । एवम् । इत्यतोऽदोषः ।

‘मृत्युः’ (४) इति दक्तव्यम् । स कस्मात् । ‘मारयतीति

५ मृत्युः कस्मात् सतः’ । मध्यमो हि प्राणो मृत्युः । उत्क्रामञ्छ-
रीरदितरैः प्राणैः प्राणिनो विगोजयति । एवं

मारयति । विज्ञायते हि । ‘प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति’

(बृ० उप० ४ । ४ । २) इति । अथवा । ‘मृतं व्यावयति’ ।

ये एवोपक्षीगायुर्मवत्युपक्षीणकर्मा तमेवासावपगमनेन प्रच्यावयति । ‘शत-

बलाक्षो मौद्गल्यः’ आचार्यो मन्यते । बहुबलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि

१० यस्य स शतबलाक्षः बहिन्द्रियः । मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्यः । ‘तस्य’

मृत्योः । एषा भवात् ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानं प्रजा रीरिपो मोत वीरान्

१५ (ऋ० सं० १० । १८ । १) ॥ परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवं

परेहि मृत्यो फथितं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेर्वा

मुदेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थामिति । तद्वक्तुमुक्तो नाम । तत्पर्याम् ।

२० मृत्युः आग्यहोमः । पुत्रकामके कर्मणि स्थाडीपाकवि-

धाने पडाहनिः (मान० गृ० २ । १८ ।

२) । हे मृत्यो परम् अन्यम् अनुपरेहि अनुपरागच्छ त्वं पन्थानं यः ते

सः । कतमः सः । इतरो देवयानात् । यस्मादेवयाने पथि यथं स्थिता

अनाध्व्यास्तत्र पितृयानं पन्थानमनुपरेहि त्वम् । अपि च । चक्षुष्मने

२५ शृण्वते च ते त्वयं ब्रवीमि । मा त्वमस्माकं प्रजा पुत्रान् पौत्राश्च रीरिपो

हिंसीः । मा उत धीमान् अन्यानां येऽस्मदाग्रयाः पुरुषास्तानपि मा

हिंसीरिति ॥ ७ ॥

१ ठ. द. ‘वनि । इति निम्नभाष्ये पञ्चम.ध्याये षष्ठः खण्डः; क. ख. ग.
च. वर्जमित्येवमेव नास्ति. २ ठ. द. मृत्यो इति. ३ ग. ‘मिति । म. ४ ग. ज.
प्रांश्च री’; च पुत्राश्च री’ इत्यन् पञ्चा. ५ ठ. द. ‘रिति । इति ५ खण्डः;
ग. वर्जमित्येवमेव नास्ति.

त्वेपमित्यो समरं शिमीवतो रिन्द्राविष्णू सुतपा धाम्नुष्याति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कुशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः (ऋ०
सं० १ । १५५ । २) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । विश्वान-
नरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

‘ विश्वानर व्याख्यातः ’ अभिधानतोऽभिधेयतश्च (निरु०
७ । २१) । ‘ तस्यैषा भवति ’ ॥ ८ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
इन्द्रस्य यस्य सुमत्वं सहो महि अर्वा नृम्णं च रोदसी सपर्यतः १०
(ऋ० सं० १० । ५० । १) ॥ प्रार्चत यूयं स्तुतिं महतेऽन्ध-
सोऽक्षस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शब्दाद्यै-
मानायेति वा विश्वानराय सर्वं विभूतायेन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुम-
हद्वलं महच्च श्रवणीय यशो नृम्णं च बलं नृन्मत्तं यावापृथिव्यौ वः
परिचरत इति कमन्यं मध्यमादेवमवर्क्ष्य तस्यैषा परा भवति ॥ ९ ॥ १५

प्र वो मह इति । वैकुण्ठस्यार्पम् । जगती । महाव्रते विनियोगः (ऐ०
आ० ५ । ३ । १) । हे स्तोतारः प्रार्चत प्रोच्चा-
निश्चानरः रयत स्तुतिम् उच्चार्यमाणा चान्द्रैः प्रपूजयत ।
कर्त्तुम् । विश्वानराय । फिलक्षणाय निश्चानराय । महे महते अन्धसः अक्षस्य १०
दात्रे मन्दमानाय दृष्यमाणाय । अयमा । शब्दाद्यमानाय स्तोतृभिः । विश्व-
भुवे सर्वप्रकारविभूतियुक्ताय । इन्द्रस्य ईश्वरस्य यस्य विश्वानरस्य सुमत्वं

१ ठ. त्वेषान्तिथेति मङ्गाराग्रगर्भैदिकपाठ । त्वेषानि या० (सर्वा कल्पवृक्षे) ।
इति सा निगदव्याख्याता । विश्वानरो व्याख्यानस्तस्यैषा भवति । इति निरुक्तभाष्ये
उत्तरपट्टके पञ्चमाध्याये अष्टमः खण्डः, ठ. त्वेषान्तिथेने मङ्गाराग्रगर्भैदिकपाठः ।
इति सा निगदव्याख्याता ॥ ८ ॥ इति निरुक्तभाष्ये ८ खण्डः । विश्वानरो १० प.
ट. ज. अङ्गो नास्ति. ३ क. स छ त द. शब्दाद्यमा. ४ छ त. द. “वक्षत”.
५ ग. इति । ६०.

सहः सुप्रहृष्टं महि महश्च श्रमणीयं यशो बलमायतिर्बहो नृणां
च नन् मनुष्यन् प्रणि यद्विशेषतो नतं बलं तच्च यस्य महत् । अपि चेता
वः स्तुतिं यस्य विश्वानरस्य प्रोच्यमाना दायापृथिव्यौ परैश्चरतः पूजयतः
अभिनन्दतः । सर्वभूतानामियमभिमतस्तुतिरस्त्वित्यभिप्रायः ।

- ५ ' तस्यैषा परा भवति ' । सा पुनः किमर्थम् । युत्थानौऽपि हि विश्व-
नरः समाज्ञातः (निघ० ५ । ६ । १२) । अस्या तु परस्या व्यपदेशादु-
त्तमेन उच्योतिषा विश्वानरस्यासंशयं मध्यमस्य भित्येवमुदाह्रियते ॥ ९ ॥

- उद् उच्योतिरुत्तमं विश्वजन्यं, विश्वानरः सविता देवो अश्वत्
१० (ऋ० सं० ७ । ७६ । १) ॥ उदधिश्चिपञ्ज्योतिरुत्तमं सर्वजन्यं
विश्वानरः सविता देव इति धाता सर्वस्य विधाता तस्यैषा
भवति ॥ १० ॥

- उद् उच्योतिरिति । वसिष्ठार्याम् । प्रातरनुवाकं विनियोगः (आश्व०
१५ स एव श्री० ४ । १४) । उदधेत् उच्छ्रयति ऊर्ध्वमुप-
नयति विश्वानरो मध्यमो वायुः । किम् । एतत्
उच्योतिः अमृतं सूर्यादयम् । सर्वगन्तूणां वायुपूर्वकं धातमन्योपपद्यते । विश्व-
जन्यं सर्वलोकाहितम् ।

- एवमत्र विश्वानरो उच्योतिरुत्तमोऽपि व्यपदेशान्मध्यमो विश्वानरः । एवं
१० चाभिप्रायोक्त ' कमण्डं नयमादेवमवश्यत् ' (निर० ११ । ९) इति ।

ओषधोऽर्थे च उत्तर इति भाष्यकारो नाभिजगो । प्रसङ्गतस्तु निर्भूमः ।
यदा तज्ज्योतिरुत्थानेन उच्यते विश्वानरेण च तदा क्रमः सः तत्कर्तव्यम् ।

१ ग. ज. 'स्तुतिरस्य', च. 'स्तुतिर्मय' इति य. २ ठ. ड. 'बलि' । निरुक्तभाष्ये
पञ्चमाध्याये नवमः खण्डः. ३ ग. अ. 'स्थानेऽपि'. ४ क. स. म. च. 'अभितो-
र्यज्ञो नास्ति'. ५ छ. ल. द. 'सिमप'. ६ ग. 'गिति व'. ७ क. ल. प. ट. न.
ड. वायुः सविता । 'जि' च वायुः. 'जि' सविता. ८ ग. अ. 'पूर्वस्था'. ९ ग.
१७ अ. 'स्थानमुदधयम्'.

देवानां रक्षणीनां चक्षुः ख्यातं प्रकाशः अजनिष्ट जायते उपाः । सा च पुनर्जाता आविरकः भुवन इति सर्वमावि.करोति भूतजातमित्यर्थः ।

‘धाता’ (६) कस्मात् । स हि ‘सर्वस्य निधाता’ सद्यः । उदक-
धाता कस्मात् पूर्वकत्वात्सर्वविधानस्य सव्यमः । ‘तस्यैषा
भवति’ ॥ १० ॥

धाता ददातु दाशुपे प्राचीं जीवातुमाक्षिताम् । वयं देवस्य
धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः (अथ० सं० ७ । १७ । २ ॥ मैत्रा०
सं० ४ । १२ । ६) ॥ धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धा जीविकामनुप-
क्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कैल्याणीं मतिं सत्यधर्मणो
विधाता धात्रा व्याख्यातस्तस्यैव निपातो भवति बहुदेवताया-
मृचि ॥ ११ ॥

धाता ददातु दाशुप इति । वामदेवस्वार्थम् । देविकामु धात्रे हविषि
विनियोगः (मैत्रा० सं० ४ । ३ । ५) ।
धाता य एव कश्चिद्धात्रे दत्तवान् हविर्गवति तस्मै
दाशुपे स ददाति । किं ददाति । प्राचीं जीवातुमाक्षिताम् । प्राचीं प्रवृद्धां
महतीं जीवातुं जीविकाम् अक्षिताम् अक्षीणाम् । यत एवमनो ज्ञमः ।
वयं देवस्य धातुः धीमहि धारयामहे सुमतिं कल्याणीं मतिं नित्य हवि-
र्दानयुक्ता सत्यधर्मणः नित्यमवितयार्थकारिणः ।

‘विधाता (७) धा । व्याख्यातः’ (निरु० ११ । १०) ।
धातैव विधाता । ‘तस्यैव निपातो भवति’ स्तुतिसाधारणेन ‘बहुदेव-
तायामृचि’ ॥ ११ ॥

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ख्यानं, च ख्यानं च. ० ठ. ड. ‘वति । इति
निरुक्तभाष्ये पञ्चमाध्याये १० खण्डः; क. ख. ग. घ. वर्जमिनेष्वङ्गे नास्ति.
२ छ. त. द. कल्याणीं मतिं कृमतिं. ५ इति । वा. ५ ग. ज. सत्यम्, घ.
सत्यं नि. ० ठ. ड. ‘मृचि । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमाध्याये ११ खण्डः, क. ख.
ग. घ. वर्जमिनेष्वङ्गे नास्ति.

सोमस्य राज्ञो वर्णस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या च शर्मणि ।
 तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातविधातः कलशां अभक्षयम् (ऋ०
 सं० १० । १६७ । ३) ॥ इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रमूतः सोम-
 फलज्ञानभक्षयमिति कलशः कस्मात्कला अस्मिञ्छेरते मात्राः
 १ कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णा मात्राः ॥ १२ ॥

इत्येकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- सोमस्य राज्ञः इति । निश्चामित्रस्यार्थम् । सोमस्य राज्ञो धर्मणि कर्मणि परं
 १० विधाता सोम इज्यते तस्योपस्तुतौ वर्तमानस्तेन प्रसूतः
 सोमफलज्ञानं अभक्षयम् । बृहस्पत्यस्य चैवमेव ।
 बृहस्पतेश्च अनुमत्याश्च शर्मणि शरणे आश्रये वर्तमानस्ताभ्यामभि-
 प्रसूतः । तवाहमद्ये मघवन् उपस्तुतौ युवयोश्च हे धातः विधातः
 सौमैर्भक्षिरनुज्ञात एतान् सोमफलज्ञानं अभक्षयमिति ।
 'कलशः कस्मात् । कला अस्मिन् शेरते मात्राः' । कला
 १५ कलशः कस्मात् अवयवाः सोमसमुदायात्केनिरुपबहनाः । ते
 शेरते आसते अस्मिन् । कलाश्चन्द्रार्क-
 पदं शीरु उत्तरपदम् । अथ कलः कस्मात् । अन आह कानि-
 फलाः कस्मात् र्वचनेप्रसङ्गेन । 'कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णा
 २० कलिश्च मात्राः' । 'कु विक्षेप' (धा० ६ । १२८)
 इत्यस्य । कला वचासि परस्परं विक्षिपन्ते ।
 कला अपि विक्षिप्ता भवन्ति कुतश्चिःसमुदायादिति ॥ १२ ॥
 ऐक्यस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- १ छ. त. द. "कलशः कला". २ छ. प्रथ"; त. एकादशे प्रथ"; छ. थं ध. ट.
 ट. "इये० पादा" नास्ति २ ग. ऊर्ते। वि" ४ क. ख. घ. ङ. ठ. ड प्रवर्ते"; ज.
 २५ अर्ते" प्र. ५. क. ख. घ. ट. ठ. ड. तवाहं हे मघवमद्य उप"; ख. तवाह [हं हे] मघ-
 वन्नु नृ अप उ". ६ क. ख. व. ट. ठ. ड. "धानः हे वि"; च. "धातः वि"
 हे. ७ ग. म. "महयि". ८ ग. अ. शयते. ९ व. ख. घ. ट. "चमार्निर्वचनयत";
 व. "चमार्ने क" नाभिर्वचनप्रसङ्गे. १० ठ. ड. "क्षिति । इति चे ह दश्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः । इति निहत्तभाष्ये उत्तरपदं हे पञ्चमः पादः (१५ एतदः) क. ख. ग.
 १० च. वर्तन्तिरेवमिति नास्ति.

द्वितीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति
मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा तेषा-
मेषां भवन्ति ॥ १३ ॥

५

‘अथातो मध्यस्थाना देवगणौः’ । अथातः शब्दांशुक्तं यौ । तयोः
पुनरुपवासो बहुवचनेविशिष्टोऽयमपरोऽविकार इति । मध्यस्थाना देव-
गणा इतीदमपि प्रसिद्धमेव । ‘तेषां मरुतः (८) प्रथमागामिनो भवन्ति’ ।
कस्मात् । वायुरेव हि भेदेनापेक्ष्यमाणो मरुदभिधानो बहुवचनभागे
भवति । तेषां प्राथम्यं वायुना व्याख्यातम् । एतावान्मुनिरोपः । १०
बहुसाध्ये कर्मणि बहुधा मध्यमो भवति । पृथक्त्वेन तु विज्ञाता मरुतः
शुक्लशोचिश्च चित्रशोचिश्चैवेवमादयः सप्तसप्तका देवगणा मारुतपु-
गणेषु सप्तशालेषु । अग्नौ पुराणे चैते एव प्रसिद्धाः सप्तसप्तकावायुविच-
रिणो मारीचाकदम्पाद्विद्या ये जज्ञिरे । निरुक्तममयस्तु सर्वं एव गणा
मरुतः । उक्तं च वार्तिके । ‘मध्यमा वायुश्चरः सर्वः पुमान्सर्वश्च १५
मध्यमः । गणाश्च सर्वे मरुतो गणनेदाः पृथक्कौः’ (बृहदे० ५।४८) ॥

अथ ‘मरुतः’ (८) कस्मात् । ‘मितराविणो वा’ । मितं नाम
मरुतः कस्मात् सुस्तिष्ठन् । यथा तेषां योग्यं रक्षितुं तथा सन्ति
सन्ति । अथवा । ‘मितरोचिनः’ । तथैव ।
सुस्तिष्ठं रोचन्ते । ‘अमितराविणः’ इति केचिद्वदन्ति ‘मरुतोमितरा- २०
विणः’ इति समाससंहितया द्रष्टव्यं तेषाम् । बहुप्रकारं च ते मरु-
त्यः । ‘मितरोचिनः’ इत्यत्रापेक्षेन । ‘महद्द्रवन्तीति वा’ ।

१ क. ख. घ. मरुद्वत् । २ क. ख. १ (१३), त. द. १ ३ ट. ड. ‘गणा
इति । अथा०. ४ म. च. ज. येन ए०. ५ क. ख. ग. ट. ड. सप्तशालेषु पुनरावि-
च. सप्तसप्तकावायुषो वा पुनराविच. सप्तशालेषु वि० सप्तशालेषु. ६ क. ख. घ. २५
ट. ड. ड. ‘गणादेवता’, च पा० दि० १० द. ७ ट. ‘मध्यमा०’ अस्य पाठान्तरं
माने लिख्यते ‘सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुनराविच. सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत
इति बृहदनुशासनम् ॥ इति, इदं पाठान्तरं ट. ड. पुनराविच. सप्तशालेषु
च. पुनराविच. इदं माने लिख्यते. ८ क. ख. ग. ट. ड. ड. अमि०. ९ म. ज.
म. द्रवन्ती.

इह शब्दमहताभिप्रेता । पूर्वत्र बाहुल्यं बहुप्रकारता च । 'तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥

- आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रयेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।
 ५ आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पतता सुमायाः (ऋ० सं० १ ।
 ८८ । १) ॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्केः स्वञ्जनरिति वा स्वर्चनै-
 रिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपत-
 नैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इषापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो
 वा कल्याणमज्ञा वा रद्रा व्याख्यातारतेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

१०

- आ विद्युन्मद्भिरिति । गोतमस्पर्षिम् । आस्तापक्लिः । हे मरुतः
 मरुतः आयात यूयम् । केन कीदृशेन वा । विद्यु-
 न्मद्भिः रथैः रथेभिः रंहणैर्धैः स्वधनैः
 मुगधनैः । यद्वा । स्वर्चनैः शोभनमर्चनं देवां तैः । सुमु पृजितैः ।
 १५ अथवा । स्वर्चिभिः अनुपरतविद्युसंपातैः । ऋष्टिमद्भिः रेपणवद्भिः अना-
 फालस्य नाशनैः । पृथक्त्वे । विद्युन्मद्भिरेव ऋष्टिमद्भिः आयुधोपेतैः ।
 अशनपतनैः व्याघ्रवृत्तो येऽन्तरिक्षे भेदाः पतन्ति । पृथक्त्वे । समं
 समेता अश्वमुभिरिति । अग्निं च । किमेवमेव यथाकथंचिदागच्छनेत्यग-
 मनगात्रे वयमर्थिनः । नेत्युच्यते । आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पतता
 २० सुमायाः । हे सुमायाः सुकर्मणः सुपद्मा वा आपेतत । वयम् । वर्षिष्ठया
 इषा अन्नेन अस्मि प्रदेयेन मृणुताः । किं शनैरपतत । नेत्युच्यते । वयो
 न वय इव पाक्षिण इव क्षीमेन पततेत्येतदाशङ्कते ।

१ क. स. १ (१३), उ. द. १३ । इति निरुक्तमात्रे उ रथैः पृथक्त्वे
 २३ रथैः; क. ख. ग. घ. वर्णमिरेष्यद्वो नास्ति. २४ ग. - (१४) त द.
 २. २ ग. "सिद्धि". गो ४ क ग. घ ट. ट. द. "अग्निः विद्युत्पतनं विद्यु-
 त्पिष्टिनीतिपूर्वः स्वर्कः, घ. "अग्निः" रथं विद्युत्पतनं विद्यु-
 ५ क. ख. घ. ट. ट. द. आपतत आपतत । व्याघ्रवृत्तैः । इत्यम्; १. ग.
 १८ आपतत; घ. अपतन् अपतन्.

‘ रुद्राः (९) व्याख्याताः (निरु० १० । ५) । तेषामेवा
भवति ’ ॥ १४ ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोपसो हिरण्यरथाः सुविताय
गन्तन । इयं वो अस्मत्प्रति हर्षते मतिस्तुण्यजे न दिव उत्सा
उदन्यवे (ऋ० सं० ५ । ५७ । १) ॥ आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण
सहजोपणाः सुविताय कर्मण इयं वो अस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तु-
ण्यज इव दिव उत्सा उदन्यवे इति तुण्यक्तुण्यतेरुदन्युदन्यते-
ऋभव उह भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा तेषा-
मेवा भवति ॥ १५ ॥

• वा रुद्रास इति । इयं च स्वयंपरम् । जगती । आग्निमारुते शस्यते ।
रुद्राः हे रुद्राः आगच्छत यूयम् । इन्द्रवन्तः । ‘ इदि
परमेश्वर्ये (धा० १ । ६३) ’ । सजोपनः
परमेश्वर्येण नियमासेविताः । पृथक् वपक्षे तूपरगत एव इन्द्रेण सह प्रीय-
माणा इति । हिरण्यरथाः उदकहरणार्थं रंहणाः । पृथक् वपजे तु हिरण्य-
विकृतरथाः । सुविताय एतस्मै कर्मणे सुष्ठु सर्गगाय यथाशास्त्रं क्रियमा-
णाय प्राप्स्यर्थम् । किमिति आगच्छत । वः युवानां इयमस्मत्प्रतिः प्रति-
हर्षते प्रतिकामयते । युष्मद्विवाकृतमिदं कर्म गुणवदभ्येतेरज्ञैर्वा मुद्दि-
गुणमित्येवमर्थं प्रतिहर्षते । अपि च । हविः पूः देवताः प्रेक्षन्ति ब्राह्मण
इषोपनिषत्प्रणम् । ततो यजमानः संस्कृते हविर्नि तदव्यापसथे यागकाला-
नतिक्रमणाय चाक्षपतिरिषात्रे संस्थिते तदव्यापसथे भोजनकालानतिक्रम-
णाय च देवताः प्रतिप्रेष्यति । विज्ञायते हि । ‘ देवता वै सर्वा आर्श-
सन्ति ग्रहे गृह्यमाणे म्हां ग्रहं गृह्णाति ’ (मैत्रा० सं० ४ । ८ । ७)
इति । अत इदमुक्तम् ‘ इयं वो अस्मत्प्रति हर्षते मतिः ’ इति ।

१ क. ख. ९ (१४) । ट. ड. ००ति । इति निरुक्तभाष्ये उत्तरपटके पञ्चमा-
ध्याये चतुर्दशः खण्डः; क. ख. ग. च. वर्जमितरेष्वक्षो नास्ति. २ क. ख. छ.
त. द. न. वो अस्मत्. ३ क. छ. ३ (१५), त. द. ३. ४ ग. इति । इयां.
५ ग. ज. तस्मिन्मर्मणि, (स्मै) च. तस्मिन्मर्मणि (जे) ६ ग. ट. सगणाय;
ठ. ड. सुगणनाय. जो . ७ ग. ज. दृष्टमैर.

कथं पुनः प्रतिहर्षते । तृष्णजे न तृष्णजे इव । तृष्टुपजायते यस्मिन्
विशेषतः काले स तृष्टुपजः कालो घर्मान्तः । तस्मिन् यथा दिव उत्सं
शुलं कादुस्ताः उत्सप्रभवा मेघा आपः उदन्यो उदकमिच्छते लोकाप
आगच्छन्ति प्राशुषि तथास्मन्नस्या प्रतिहर्षमाणा आगच्छतेति । उदन्यु-
५ भातक इति केचित् । तस्य प्रेमतो यथा दिव उत्सा मेघा आगच्छन्ति
तथास्माकमागच्छतेत्येवं तेषां याजना ।

‘ ऋभवः ’ (१०) कस्मात् । ‘ उरु भान्तीति वा ’ । ते हि
बहु भान्ति दीप्सवो । उरुशब्दात्पूर्वपदं भातेरुत-
१० ऋभः कस्मात्
रपदम् । ‘ ऋतेन भान्तीति वा ’ । यज्ञेन

सत्येन वा भान्ति । तदेवोत्तरपदम् । पूर्वपदे चित्तरः । ‘ ऋतेन भव-
न्तीति वा ’ । भवतेवोत्तरपदम् । ते हि ऋतेन सत्येन वा भवन्ति यज्ञेन
वा भवन्ति । भूया देवत्वेन सर्वे युज्यन्ते । ‘ तेषामेवा भवति ’ ॥ १५ ॥

विष्टी शमीं तरणित्वेन वाचतो मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशुः
१५ सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे सभंपृच्यन्त धीतिभिः
(ऋ० सं० १ । ११० । ४) ॥ कृत्वा कर्माणि क्षिप्तत्वेन
बोद्धारो मेघाविनो वा मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानश्विरे सौधन्वना
ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समभृच्यन्त धीतिभिः
कर्मभिर्कर्मविभवा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा
२० वभूवृन्तेषां मयमोत्तमान्यां बहुवृजिगमा भवन्ति न मध्यमेन
तदेतदभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन वदूनि दशान-
धीषु सूक्तानि भवन्त्येवमित्यरमयोऽप्युभय उच्यन्ते । अगोष्ठस्य
यदसस्तना गृहे तदश्वेदधृमवो नानु गच्छथः । अगोष्ठ आदि-
त्योऽगृहनीयस्तस्य यदम्वपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह
२५ भवथेत्याङ्गिरसो व्याख्यातान्तेषामेवा भवति ॥ १६ ॥

१ क. ल. ३ (१५) ट. ट. ० वनि । इति निरुक्तमप्ये पञ्चमाध्याये पद्यं
दशः एषह ५ य. च. वर्जमितरेऽङ्के न स्मि १ छ. त. ड. गोरामे १ क. ल.
१९ छ त द. पन्था अप्. ४ क. ल. ४ (१३), न. द. ४.

विष्टो शमीति । कुत्सस्येवमर्पणम् । आर्भवे विनियोगः (आश्व० श्रौ०
 ७ । ७) । 'विष्टी शमी' इति द्वे अपि
 क्रम्यः कर्मनामनी (निघ० २ । १) । यतोऽनामि-
 त्तौ भिन्नकारः पृ० तावन्निराह 'वृत्वा' इति । किं कृत्वा । शमी
 कर्माणि । कथम् । तरणित्वेन क्षिप्रत्वेन क्षिप्रकारित्वेन सर्वयज्ञसंपर्दनेन ।
 बाधतो वेदरो यज्ञस्यानुष्ठातारो भेषानिनो वा । न ह्यमेवाग्निः संवत्सरेण
 सकलं कर्म समपयितुं शक्तः । ते तु संवत्सरेऽखिलं कृत्वा मर्तासः
 मनुष्याः सन्तः अमृतत्वम् अमृतभावं देवत्वम् आनगिरे प्रातवन्तः । के
 पुनस्ते । सोधवन्ताः सुधन्वनः पुत्राः ऋभवः सूरचक्षसः सूर्यविरूपाक्षः
 सूर्यसमानदर्शनाः सूर्यसमानप्रज्ञाः वा । यत ईदृशास्तेऽतः संवत्सरे
 समपृच्छन्त समयुज्यन्त धीतिभिः कर्मभिः । अतश्च देवा अगवन्निति ।

'ऋभुर्विभ्या वाज इति सुधन्वन आत्तिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः'
 इति । आर्भवाणा मघाणां स्वभावोऽप्रदर्शनार्थ-
 माह । 'तेषा प्रथमोत्तमाभ्याम्' ऋभुणा वाजेन
 च बहुवर्णिगमा भवन्ति न मय्यमेन विभ्या ।
 स ह्यार्भवाणां मन्त्राणां स्वभावः । 'तदेतत्'
 उच्यते 'ऋभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्त-
 येन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति' । तद्यथा ।
 'इदं तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमै-
 रयन्त' (तै० सं० ३ । १९) इति ।

'आदित्यरश्मयेऽप्यृभव उच्यन्ते' इत्यभिवेद्यभिचारमुपप्रदर्श-
 यति । क च पुनस्त उच्यन्ते । यतः पठति । 'उद्धत्यस्मा अरुणो-

१ ग. 'मीति' । कु०. २ घ. ट. ठ. ड. 'मित्वाये; च. 'मित्वाये' त्वा. ३ ग.
 ज. 'ल्यानाः; च. 'ल्यानाः' ताः. ४ ग. ज. 'शानश्रुता. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 'सरे संवत्सरेण ये वसन्तादिशाले स'. ६ क. ख. घ. ट. 'ति । अगोह्यस्य यदुत्-
 न्नेनेति । उद्' ; च. 'ति' । उद्' अगोह्यस्य यदुत्सनेने; ठ. ड. 'ति । अगो-
 ह्यस्येति । ऋक् । उद् १९०.

तेना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः । अगोहास्य यदसस्तना गृहे तद-
 वेदमृभयो न नु गच्छथ ' (ऋ० सं० १ । १६१ । ११) ॥

अस्थामृचि आदि दीर्घतमस आर्षम् । जगती । उद्वत्सु ये उन्नताः
 प्रदेशाः भुवः अङ्घ्रिनाक्रान्तास्तेषु अस्मै लोकाप
 लपरिष्वस्तो यूयमृभयः अकृणोतन प्रतिसंव-
 त्सरं कुरुष्वे तृणं कुशादि वर्षेणादित्यमण्डलादौ वर्तमानाः । निवत्सु
 पुनर्निम्नेषु भुवः प्रदेशेषु अपः उदकं कुरुष्वे स्वपस्यया लोकानुग्रहप्र-
 दत्तया वर्षक्रियया हे नरः । किंच । अगोहास्य योऽयम् अगोहाः
 आदित्यः अगृह्णीयः न गृहेतुं शक्यः केनचिदपि अस्य यदसस्तना
 १० गृहे पाददस्य मण्डले मुक्ता इव निगूढा भवथ । तद्वेदमृभयो नानुग-
 ण्यथ । हे ऋभयो यवत्तत्र निगूढा भवथ रात्रौ न तावदिह भवथ ।
 ततश्च शुष्मद्विनामावे निरालोकोऽयं लोकः संपयो । एतद्वो मर्हामाभ्य-
 महमनुकीर्तयामि । ते ययमिदं नामास्मान् कुरुतेति ।

' अङ्घ्रिरो (११) व्याख्याता ' एकवचनेन ' अङ्घ्रिरेभङ्गिराः '
 १५ (निरु० ३ । १७) इति । ' तेपमया भवति ' ॥ १६ ॥

विरूपास इदमयस्त इहम्भीरवेपसः । ते अङ्घ्रिरसः मूनवस्ते
 अग्नेः परि जङ्घिरे (ऋ० सं० १० । ६२ । ५) ॥ बहुरूपा ऋपयस्ते
 गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरमज्ञा वा तैऽङ्घ्रिरसः पुत्रास्तेऽग्रेरधिज-
 २० ङ्घ्रि इत्यग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेवाभेवा भवन्ति ॥ १७ ॥

* १ ग. 'तमेति' । दी. 'तमेति' । दी. २ ग. 'प्रवत्तया' ; घ.
 'प्रवत्तया' न, ज. 'प्रवत्तया' ; ट. 'प्रवत्तया' । अतः ३ ग. अ. गृह' ; घ. 'गृह' अ.
 ' ४ घ. 'निगू' न ; ज. 'निगू' ५ ग. ज. 'निगू' ; घ. 'निगू' ॥ ६ ग. घ. अ.
 मरा' । ७ क. म. म (१६) ; ट. द. १६ । इति निरुक्त्याम् । पञ्चमाध्याये
 सोऽग्नः कण्डः । ८ घ. 'वर्णमिदमेव' न लिखितं । ९ क. म. त. घ. ते आङ्घ्रि' .
 १० १ क. म. उ न. ड. 'ते अग्ने' । ११ क. म. घ (१७) ; न. द. ५ .

विरूपासः इति । नामानेदिष्टस्यार्थम् । अनुष्टुप् । पार्थिके पदेऽहनि
विनियोगः (आश्व० श्रौ० ८ । १) । विरूपाः नानारूपाः । के

अङ्गिरसः पुनस्त इति । ऋषयः अविद्यस्य ब्रह्मणो
द्रष्टारः । न केवलं पश्यन्ति । अपि च ।

गम्भीरवेपसः अप्रमेयकर्माणः । अप्रमेयबुद्धयो वा । ऋष्यनेकत्र ५
कृतमास्त इति । अङ्गिरसः सूनवः । येऽङ्गिरसः सूनवस्त
एते विश्वक्षिताः । कदा पुनस्ते अङ्गिरसो जज्ञिरे । अत आह । ते अग्नेः
पारं जज्ञिरे इति । अस्मिन्मापन्नस्याङ्गिरसोऽधि सकाग्राद्ये जज्ञिरे ते एते
विरूपा गम्भीरवेपसश्च मनेदं नाम कुर्वन्तिवति ।

‘पितरो (१२) व्याख्याताः’ ‘द्यौर्मपिना’ (निरु० ४ । २१) १०
इत्यत्र । ‘तेषामेवा भवति’ ॥ १७ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु (ऋ० सं०
१० । १५ । १) ॥ उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः १५
पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेऽसुं ये प्राणधन्वीधुरवृका अन-
भिघ्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो हानेषु
माध्यमिको यम इत्याहुतस्मान्माध्यमिकान् पितृन्मन्यन्तेऽङ्गिरसो
व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता अथर्वणोऽ
थनवन्तस्यर्धतिथरतिकर्मा तत्प्रतिषेधस्तेषामेवा साधारणा २०
भवति ॥ १८ ॥

उदीरतामवर इति । शङ्खस्यार्थम् । पितृमेवे विनियोग (आश्व०
श्रौ० २ । १९) । ये तावत् अवरे पितरः २५
पितरः पृथिवीमाश्रितास्ते तावत् उदीरताम् ऊर्ध्वं
गच्छन्तु । अथ पुनर्ये परे शुद्धोक्तमाश्रिताः तेऽप्युदीरताम् । तेष मध्यप्रभु-

१ ग. इति । ना. २ क. ए. च ट. ते अ. ३ ग. ज. यत. ४ ट.
सोऽश्व. मि. ५ ग. ज. कुरुक्षेत्रिनि; च. कुरुक्षेत्रिनि. व. वि. ६ क. ए. ५
(१७); ७ ड. ८ व. ९ इति । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमाध्याये सप्तदशः खण्डः; ग. च.
वर्जितनरेऽप्यहो नस्ति. छ. त. द. ‘वृक्षार्ज्यु’. ८ छ. त. द. ‘वृक्षमको’. ९ छ.
त. व. ‘वृक्षमको’. १ क. स. २ (१८), त. व. ९. ११ ग. इति । इति. २१

तिरस्तु मुच्यन्तां वा तदधिकारप्रक्षये । उन्मन्यमाः पितरो येऽपि मध्यमा
मध्यस्थानाश्चास्तेऽप्युदीरताम् उत्तमं लोकमाश्रयन्ताम् । सोम्यसः सोम-
संपादिनः कर्मयङ्गमावपुगच्छन्तो ये सोमं संपादयन्ति । निप्रकाराः ।
असुं य ईदुः प्राणमात्रमूर्त्यः अस्थूलविग्रहाः । अवृका अनमित्राः परं
साम्प्रमुपगताः । ऋतज्ञाः यथावत्सत्यस्य वेदितारो यज्ञस्य वा । य एवमा-
दिगुणयुक्ताः पितरस्ते अस्माकं अवन्तु निन्यम् आगच्छन्तु ह्येषु अहाने-
श्वित्येतदाशास्महे ।

पितॄणां कथं
माध्यमिकदम्

‘माध्यमिको यम इत्याहुः’ नैरुक्ताः । ‘तस्मा-
त्पितॄन्माध्यमिकान्मन्यन्ते’ सैह तेन राजेति ।

- १० अत उत्तरे ‘अथर्वाणो (१३) भृगवः’ (१४) इत्येते पदे
समाप्ताते । न चैतयोः समस्तयोः प्रत्येकं वा स्तुति-
रस्ति । अस्ति तु पित्रोर्भृगुभिः साधरणा स्तुतिः । यतस्तद्वद्भि-
र्बचनाय प्रमद्वैमाणाभिप्रेत्याथर्वाणश्च निवेदनप्रसङ्ग इतीति । ‘अङ्गि-
रसो व्याख्याताः’ (निरु० ३ । १७) येऽस्यामृचि वक्ष्यमाणः ।
१५ ‘पितरो व्याख्याताः’ (निरु० ४ । २१) । ‘भृगवो व्याख्याताः’
(निरु० ३ । १७) । ‘अथर्वाणः’ कारमात् ।
अथर्वाणः कस्मात् ते ह्येते ‘अधनवन्तः’ । किमिदमयनं येन ते
तद्वन्तः । यत आह । ‘अथर्वाणिरतिकर्मा’ गच्छत्यर्थः । ततः किम् ।
‘तत्प्रतिषेधः’ । पुरस्तादकारः । न अथर्वाणोऽथर्वाणः । स्थिरप्रकृतयो हि
२० ते । ‘तेषामेवा साधारणा भवति’ अङ्गिर प्रभूतीनाम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्या अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां ययं भूमती यज्जिह्वा नामपि मद्रं सोमनने स्याम (ऋ० सं०
१० । १४ । ६) ॥ अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीत-

गतयो वायर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेषां वयं सुमतौ
कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति
वा कल्याणे मनसि स्यामेति माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः
पितर इत्याख्यानमथाप्यपयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥

५

अङ्गिरसो नः पितर इति । यमस्यार्पणम् । अङ्गिरसः अस्माकं सोमसं-
पादिनः निजं कल्याण्यां मतौ वर्तन्ते । पित-
रथ नवग्वाः नवगतयः पितृपञ्चानागन्तुं येषां
प्रतिमासं नवा गतिर्भवति । ‘ नवनीतगतयो वा ’ । नवनीतं प्रति येषां
मनसो गतिरिदमस्माकमिति ते नवग्वाः । विज्ञाने हि । ‘ स्वयं थिडीनं
पितृणाम् ’ (भैत्रा० तं० ३ । ६ । ९) इति । पितरश्चैवंलक्षणाः अथर्वा-
गन्ध भृगवश्च एते सोमसंपादिनः । अस्माकं कल्याण्यां मतौ वयमपि तेषां
सुमतौ कल्याण्यां मतौ उपकारप्रवृत्तायां यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां स्याम ।
अपि च । तेषां भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये सौमनसे कल्याणे मनसि स्याम ।
‘ भाजनवति वा ’ । येन मनसा भाजन्यभिमतैरर्थैः स्तोतृस्तस्मिन् शोभने
च संकल्पे शोभने वा अध्यवसाये स्यामेत्यर्थः ।

१०

१५

‘ माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः ’ । ऋभवोऽङ्गिरसो भृगवोऽथ-
र्वाण इति स्तुत्युपपत्तेर्देवतापदमध्ये समाप्तानां
देवैर्कै एषां देवगण इति नैरुक्ता मन्यन्ते ।
‘ पितर इत्याख्यानम् ’ । को विशेषः । अग्न्या-
दिदेवताभिर्पर्यस्तर्द्धदेवताप्रकार एवम् एते
पितरो नाम । त एव ऋमुमनकुमारादय इत्या-
ख्यानविदः स्मरन्ति । असावपि मन्त्राणां विषय
इत्युपेक्ष्यः । अपि च । देवगणा एत उत पितरः

२०

पितर इत्याख्या-
नम्

१ उ. त. द. कल्याण्यां मनो सुमतौ. २ उ. त. द. ‘ध्यमिको. ३ क. ख.
७ (१९), त. द. ७. ४ य. इति । यं; ठ. ड. न इति. ५ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. ‘वम् । विष्टम् । अं; च. ‘वम् । ~ अं विष्टम्. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
‘कैवश एं. ७ क. ख. ग. ट. ठ. ड. ‘वत पदविषं’.

२०

अथवा एते ऋ-
यः स्युर्वस्मादप्य ऋ-
ग्वेदे स्तूयन्ते इति कुतो विचारः । ऋभवोऽहिरसो भृगव
इत्यवमादीनामभिधानानामृषिषु प्रसिद्धेः ।
'अथापि' इदमपरं कारणमप्य एतैत इति
यतोऽन्येऽपि 'ऋग्वेदे' हि 'स्तूयन्ते' ।

५ तद्यथा । वसिष्ठाः ॥ १९ ॥

सूर्यस्येव वसयो ज्योतिरेपां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्ये तवे वः (ऋ० सं०
७ । २३ । ८) ॥ इति यथा आप्त्या आग्रांतेस्तेषामेष निपातो
१० भवत्यन्द्रघामृचि ॥ २० ॥

सूर्यस्येव वक्ष्य इति । इन्द्रस्वर्गम् । यथा सूर्यस्य दौतिरवभासिका
अस्यामृचि वसिष्ठाः अर्थानाम् एवम् एषां वसिष्ठानां वक्ष्यो
स्तूयन्ते वचनस्य दौतिराभिदेवादिगतानामर्थानामसंदेह-
नावभासिका वाच्येऽपि । अपि च । न केवल-
मेवामसंदिग्धानि वचांसि गम्भीराणि च महार्थवन्ति गम्भीरार्थतया
दुरवगाहानि । यत आह । समुद्रस्येव महिमा गभीरः । यथोदकमपरिमयं
समुद्रे एवमपरिमयार्थानि । सत्यपि च महार्थत्वे नैते विलम्बितस्तुतयः ।
किं तर्हि । वातस्येव प्रजवः । प्रकृष्टो ज्वज आशुप्रतिपत्तिः । तुष्टृतां
वर्णशब्दवयेषु निर्मलमनोवावृती शम्भार्थसङ्केत प्रतिपद्येते । अपि च ।
एवमतिमहानुभावा एते नैतेषामन्यः स्तोता वचनपदधीमनुगन्तुं शक्तः ।
यतो ग्रीमि । नान्येन केनचित्स्तोत्रा हे वसिष्ठाः । प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण
पादेन ग्रीमि । एष स्तोम इयं स्तुतिर्भावकी असन्दिग्धार्थं गम्भीरा विल-
म्बिता च नान्येनान्ये तवे नानुगन्तुमन्येन शक्या । क एनामनुकारिष्यतीति
स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रे, वसिष्ठानमृतात् ।

१ क. ग. ७ (१९), ट. द. 'मेघाः' । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमाख्याये १९
ख. द. ग. च. वर्जमिस्तेष्वङ्गे नास्ति. २ क. ६० ८ (२०), ट. द. ८. १ ग.
इति । इ. ३. ट. सूर्यवेति. ४ ग. च. ज. 'नामेषां. ५ ग. ज. 'विदेवा'. ६ ग.
१९ ट. ठ. ड. वासि. ७ ग. च. ज. 'गभीरः'.

एवमृषयोऽपि स्तूयन्त इति प्रदर्शयत्ययमप्यस्तीति मन्त्रज्ञां विषय इति ।

अपरे पुनः । सूर्यस्येव वक्ष्यः सूर्यतेजःसमानदीप्तरेस एने वसि-
अन्येषां मते ऋचो- ष्टस्तेजस्विनः समुद्रोपमगम्भीरस्वभावाश्च शीघ्र-
ऽन्योऽर्थः गतयश्च सर्वत्राप्रतिहनजयाः । नैनेषामन्येन गति-
स्तुगन्तु शक्येति वर्णयन्ति ।

‘ अ.प्यः ’ (१५) अपीन्द्रसहचारिण ऋषय एकतद्वितरिताः ।
अ.प्याः कस्मात् ‘ ते इन्द्रेण सह चेरुः ’ इति विज्ञायते (शत०
ब्रा० १ । २ । ३ । २) । ऋग्वेदोऽप्ये-
तस्मादेव दर्शनाद्यपिपक्षे मध्यस्थानाः । ते कस्मात् । ‘ आमोतेः ’ ।
आमुवन्ति हि ते स्तुतिभिः स्तुत्यान् । तेषामेव निपातो भवत्येन्द्रमृषाभिः
इन्द्रे यस्यां स्तूयते तस्यामृषि ॥ २० ॥

स्तुपेथ्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममाप्यमाप्यानाम् । आ
दर्धते शवसा सप्त दानुन्म साक्षते प्रतिमानानि भूरि (ऋ० सं०
१० । १२० । ६) ॥ स्तोतव्यं बहुरूपपुरुभूतमीश्वरतममाप्य-
माप्यनानामाहणाति यः शवसा बलेन सप्त दातृनिति वा सप्त
दानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि साक्षतिरामोति-
कर्मा ॥ २१ ॥

ऐकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

२०

स्तुपेथ्यं पुरुवर्षसमिति । बृहदिवस्यार्पम् । महाव्रते विनियोगः (ऐ०
आ० ५ । १ । ६) । स्तुपेथ्यं स्तोतव्यम् अर्ह
आप्याः स्तोम-द्रम् । किंलक्षणम् । पुरुवर्षसं बहुरूपम्
ऋभ्वम् उरुभूतम् इनतमम् ईश्वरतमम् आप्यम् आप्यानामृषीणां स्तुति-

१ क. ख. ८ (२०), उ. ड. ‘ मृषि । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमाध्याये
मिश्रिणिः खण्डः; ग. च. बर्जयितोष्वक्षे नास्ति. २ क. ख. ९ (२१), त. द.
१. ३ छ. द्विनी, त. इति एकादशमोऽध्याये द्विः; द. एकादशमाध्यायः; उ. घ.
ध. उ. ड. ‘ एका० पादः ’ नास्ति ४ ग. ‘ मित्रे । वृ’.

२१

- भिरतिशयेन आसव्यम् । आदर्पणे आदृणाति यः शवसा वलेन आदार-
यति । किम् । सैत दानून् सप्त दातृन् मेघान् । अक्षुरन् दानून् ।
नमुचिप्रभू ॥ नृपृथक्त्वपक्षे । केन । शवसा वलेन । प्रसाक्षते च य
आप्तोत्पभिभवति च प्रतिमानानि भूरि बहूयपि । तदुक्तम् । ' येनेनं
प्रतिमिमते नेनं तानि दम्नुवन्ति ' (निरु० ५ । १२) इति ।
' साक्षतिरामोतिकर्मा ' ॥ २१ ॥

षोडशस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः ।

- १० अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियस्तासामदितिः मधमागामिनी
भवत्यदितिर्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

- १५ ' अथाता मध्यस्थानाः स्त्रियः ' । बहुवचनविशिष्टस्य मध्यमस्य
मध्यस्थानाः स्त्रियः गणशोऽवस्थितस्य विभक्तौ व्याख्यातः । लिङ्ग-
विशिष्टस्येदानीं यथासम म्नायमेव व्याख्यातव्यः ।
तदर्थं पुनर्विशेषोऽधिकारवचनग ' अथातः ' इति । मध्यमं आसा
स्थानमिति ' मध्यस्थाना ' इति । काः पुनस्ताः । स्त्रियः इति ।
वक्ष्यन्त इति शेषः । ' तासामदितिः (१६) मधमागामिनी भवति ' ।
सा कस्मात् । उक्तं हि ' अदीना देवमाता ' (निरु० ४ । २२)
२० इति । ' तस्या एषा भवति ' ॥ २२ ॥

१ ग. ज. सप्तदा उदकं सप्त. २ क. ग. घ. ट. ठ. ड. 'रागा दा'.
३ च. 'न बामि' ग्वा. ४ क. ख. १ (२१); ठ. ड. 'कर्मा । इति निरुक्त-
भाष्ये वक्ष्यमाण्याये एकविंशतिः खण्डः; ग. घ. वर्जितोऽध्याये नास्ति. ५ घ. ट.
षोडशाध्यायस्य द्वि, ठ. ड. इति निरुक्तभाष्ये निरुक्तवक्ष्यमाण्यायेन सह षोडशा-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः. ६ क. ग. १ (२०), त. द. १. ७ च. मध्यमा' ग.
८ क. ख. १ (२०), ठ. ड. 'इति । इति निरुक्तभाष्ये दाविंशतिः खण्डः; ग-
२८ च. वर्जितोऽध्याये नास्ति.

दक्षस्य वादिते जन्मानि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
 अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्थमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु (ऋ०
 सं० १० । ६४ । ५) ॥ दक्षस्य वादिते जन्मानि व्रते कर्मणि
 राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि विवासतिः परिचर्यायां हविष्मो
 आचिवासतीत्याशास्तेर्वातूर्तपन्था अत्वरमाणपन्था बहुरथोऽर्थमा- ५
 दित्योऽरीन्निगच्छति सप्तहोता सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसंनाम-
 यन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसुदये-
 ष्वादित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी ।
 अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परीति च । तत्कथमुपपद्येत
 समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वादेव्यर्थेनेतरेतरजन्मानौ स्याता- १६
 मितरेतरप्रकृती अग्निरप्यदितिरुच्यते तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

दक्षस्य वादित इति^३ । गयस्यार्थम् । वैश्वदेवे शस्यते । अहोरात्रे
 मित्रावरुणौ । तयोर्था सन्धिबेला तस्यां प्रथमव-
 दित्यारसानुप्रदानसंबन्धाच्च । मध्यमामदितिमभि- १५
 प्रेत्योच्यते । दक्षस्य वादिते इति । ‘ वा’गन्धः किमर्थः । यदा
 आदित्यस्यक्तो जातस्त्वं वा आदित्यात् । सन्धिबेलानन्तरं ह्यादित्यस्योदयो
 जन्म । तदेवास्य व्रतं कर्म । तदुक्तम् । ‘ कर्मजन्मनः ’ (निरु० ७ । ५) इति ।
 अथ तदेवं दक्षस्य जन्मनि उदये चार्धवर्तिन्यादित्ये यतो वा लब्धात्मिका
 त्वम् अपि अहोरात्रे उभे विवाससि परिचरसि सर्वतो व्याप्नोषि । अर्धेनाह- २०
 र्याप्नोषि मित्रम् अर्धेन च रात्रिं वरुणम् । राजानौ सर्वलोकेश्वरौ
 स्वाधिकारयुक्तास्त्वितिकर्तव्यतामु तदधीनत्वात्प्रवृत्तेरिति । किञ्चक्षणो यो
 दक्षस्तस्य जन्मनीति । यत आह । अतूर्तपन्थाः योऽयमादित्यः अत्वर-
 माणपन्थाः अत्वरमाणः पथि वर्तते नियतगतिः प्रतिमुहूर्तं प्रत्यहं च । पुरु-
 रथः बहुरंहणः अर्थमा अरीणां तमसा नियन्ता । सप्तहोता । सप्तास्मै रश्मयो २५
 रसानभिसंनामयन्ति । तदस्य सप्तहोत्वम् । ‘ सप्तैनमृषय आह्वयन्ति ’

१ छ. त. द. कर्मणि व्रते. २ क. ख. २ (२३); त. द. २. ३ ग. इति । ग.
 ४ ग. ज. तस्याः प्रथमस्यायत्तः । ५ च. ड. न्यानां. ६ क. ख. ग. न. ६.
 ट. ट. ह. यदा दक्ष आदि; च. यदा अदित्यं दक्ष आ.

नभन्ति स्तुयन्ति वभिष्टाशास्तद्वास्य सप्तहेतुत्वम् । विषमरूपेषु जन्मसु ।
विषमरूपेषु । अन्यस्मिन्धान्यस्मिन् नभसः प्रदेशे अयमुदेति मण्डलान्तरं
हिंत्वा दक्षिणोत्तरायणयोः । तदस्य विषमरूपत्वं विषमजन्मता । ततो
लब्धात्मिका तं वा जनयन्ती या त्वमेतौ मित्रावरणौ परेचरसि सा
त्वमिदं नामास्माकं कुरुष्वेत्येतदाशास्महे इति समस्तार्थः ।

अथवा । दक्षस्य वा । यदा दक्षस्त्वत्तो जातो व्रते च कर्मणि प्रवृत्तः

ऋचोऽन्योऽर्थः स्वाधिकारयुक्तोऽयम् अनूर्तपन्थाः पुस्तयो अर्थ-
मा सप्तहोता विष्वक्पेषु जन्मसु । य एष

वर्तते भगवानादित्योऽथ तदा मित्रावरणौ विवासस्याशास्से ममैतावपि पुत्रत्वे

१० लोकोपकारत्वेन सम्पन्नवर्तेयाता यथैव दक्ष इत्येतिहासिकपक्षे योजना ।

‘ विवासतिः परेचर्यायाम् ’ इत्यत्र निगमः । ‘ हविष्यै आवि-
वांसति ? ’

‘ यो अग्निं देववीतये हविष्यै आविवांसति । तस्मै पावकमूर्त्यै ’

अस्यामृचि विवा- (ऋ० सं० १ । १२ । ९) ॥ भेषातिधेरा-
१५ सतिः परेचर्यायाम् र्थम् । गार्हपत्यानुगमने पूर्णाहुतिरनया ह्रियते
(आश्व० श्रौ० ३ । १३) । हे पावक
अग्ने देववीतये देवभोजनाय हविष्मान् हविःसंप्रयुक्तो यस्तवाम् आविवा-
सति परेचरति तस्मै मूर्त्यै उपदद्या रक्षा कुरुष्वेत्येतदाशास्महे ।

‘ आदित्यो दक्ष इत्याहुः ’ देवतासत्त्वविदः । केन दर्शनेन ।

२० दक्षः आदित्यो य- ‘ आदित्यमध्ये च स्तुतः ’ । चशब्दो हेत्वर्थः ।
स्मादादित्याना मध्ये यस्मादादित्यमध्ये स्तुतः । स्तुतिप्रामाणिका हि
स्तुतः ते देवतामन्त्रादि-ता प्रणि । कथमादित्यमध्ये
स्तुत इति । ‘ इमा गिरः ’ (ऋ० सं० २ ।

२७ । १) इत्युपक्रम्य ब्रवीति ‘ तुविजातो वरणो दक्षो अंशः ’

२५ (ऋ० सं० २ । २७ । १) इति आदित्यमध्ये स्तुतेरादित्य एवा-
साविति ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘विष्वक्’; च. ‘विष्वक्’ पु. २ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. ‘नन्तं मण्डलान्तरं हि’; च. ‘नन्तरं’ मण्डलान्तरं. ३ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. ‘रथो’ जन्मसु. ४ घ. ज. ‘विषम’; ५ घ. यो अग्निं देववीतये मूल्य;
घ. च. यो अग्निं मूल्य, ट. यो अग्निं मूल्य, ६ ज. मूल्य. ७ घ. च. घ. न.
८ मूल्य. ८ च. ‘स्तुतिर्वा’ प्रा.

यथेवं नन्विदमपरं विरूप्यते यदैतिहासिका आहुः 'अदितिर्दाक्षायणी'
इति । उभयमपि चैतन्निगमे श्रूयत आदित्यो दक्षो दाक्षायण्यदितिरेति ।
तद्यथा । 'अदिर्देक्षो अजायत दक्षाददिनिः पारि । भूर्ब्रह्म उत्तानपदो
मुव आशा अजायन्त ' (ऋ० सं० १० । ७२ । ४) ॥ अदिर्दे-
क्षायण्या आर्षम् । उत्तानपदराजा कथियः पुराणेऽपि स्मर्यते । ततस्तावद्-
नाम कथिज्जज्ञे । ततोऽपि मुव आशा दिशः अजायन्त । द्विज-
नभावमसौ कथमपि विभर्ति देवताजन्मप्रतिक्रियया वा । अदिर्देक्षो अजायत
प्रादुर्बभूव । दक्षाच्चै परि अधि सकाशात् अदितिः प्रादुर्बभूव ।

‘तत्’ इतरेतरविरुद्धं ‘कथमुपपद्येत’ । यतः प्रतिसमाधानं ब्रवी-
ति । ‘समानजन्मानौ स्यातामिति’ । समनन्तरजन्मानौ समानजन्मानौ यथोपवर्णि-
यत दक्षाच्चादितिरे- मन्त्रे । ‘दक्षस्य वादिते’ इत्यत्र । ‘अपि वा
वि कथमुपपद्येत देयधर्मेण’ । महदात्मनादितिमपेक्ष्य तस्याः
कारणत्वं च कार्यत्वं च दक्षस्य । अथवा । महदात्मना दक्षमपे-
क्ष्यादिनेः कार्यत्वम् । एवं कथोक्तम् ‘इतरेतरजन्मानावितरेतरप्र-
कृती’ इति ।

अधुना व्यभिचारं दर्शयति । ‘अग्निरप्यदितिरूप्यते’ इति ।
‘तस्य’ अग्निरदितिश्चदवाव्यये ‘एष भवति’ ॥ २३ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददांशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता । यं भ-
द्रेण शर्वसा चोदयासि मजावता राधसा ते स्याम (ऋ० सं०
१ । ९४ । १५) ॥ यस्मै त्वं सुद्रविणो ददार्यनागास्त्वमनप-
राधत्वमदिते सर्वासु कर्मतत्तिष्वाग आरूप्वर्वाहमेरेन एतेः किलियपं
किलिभर्दं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तयस्य भिनर्त्तयति वा यं भद्रेण

१ ग. ज. तदे०. २ क. रा घ. ट चेनस्मेजि० ३ च. 'था । अदिते-
र्दाक्षा । अदिर्देक्ष इत्यादि, ठ. ड. भूर्ब्रह्म' इति पूर्वार्थे यथा सहितायाम्. ४ ग.
पारि ॥ भू. ५ ग. ज. दक्षादुपरि०. ६ ग. घ ज. 'कुनी त इति ७ क. ख. २
(२३), ठ ड 'वनि । इति निरुक्तभाष्ये उत्तरपट्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशतिः
खण्डः; ग. घ. वर्जमितरेष्वङ्गो नास्ति. / ठ. त. द् 'उ'शोना'; ड. दाक्षणा.
९ छ. त. द. 'साधिव'. १० छ. 'कर्मणो'.

शवसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह
स्यामेति सरमा सरणात्तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

यस्मै त्वं मुद्रविण इति । कुत्सस्यार्पम् । प्रातरनुवाके विनियोगः
५ अस्यामृचि अ- (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । हे मुद्रविणः
प्रिदितिः मुधन अदिते अग्ने यस्मै त्वं ददाशः ददासि ।
किमिति । अनागास्त्वम् अनपराधयं सर्वताता
सर्वामु फर्भततिषु इष्टिपशुसोमलक्षणासु अवैगुण्यं करोषि । यं भद्रेण शवसा
बलेन एषजात्यविरोधिना प्रजावता च राधसा प्रजासंयुक्तेन च धनेन त्वं
१० चोदयसि अनुगृह्णसि । ते वयमेवानुगृह्णास्तव स्यामेत्येतदाशास्महे ।
' आगः आङ्पूर्वाद्गमेः ' । अवश्यमेवेति दागच्छति कर्तारमियागः ।
प्रसङ्गादाह । ' एन एन ' । तदप्यनेवावदनेनैति । यदेतत् ' फिलि-
पम् ' एतत् ' कीर्ति भिनत्ति ' ।

' सरमा ' (१७) देवशुनीत्येतिहासिकपक्षेण । माध्यमिकां घाह-
१५ सरमा कस्मात् नैरुक्तपक्षेण । सा कस्मात् । ' सरणात् ' गम-
नात् । ' तस्या एषा भवति ' ॥ २४ ॥

किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
कास्मेतिहितिः का परितवम्यासीत्कथं रसाया अतरः पर्यासि
२० (ऋ० सं० १० । १०८ । १) ॥ किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानर्द
दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जङ्गम्यतेः पराध्वनगचिनः का तेऽस्मात्स्वर्धटि-
तिरासीत्किं परितकनं परितवम्या गात्रिः परित एनां तरम
तवमेत्युष्णनाम इति मनः कथं रसाया अतरः पर्यामीनि रसा
नदी रमतेः प्रच्छदमणः कथंरमानि तान्युदकानीनि या

१ छ. त. ड. ' एषा ते. २ क. ल. ३ (७४) : त. ट. ३. ३ म. इति । कुं ;
उ. ड. घासे त्वमिति. ४ क. ल. घ. ट. ठ. ड. य. च. अ. ५ म. ज. य. चो ;
च. ' न-चो ' त्वं. ६ म. ल. तद्वं ; च. तद्वं य. ७ क. ल. ८ (७४), ठ.
ड. ' वनि । इति निम्नभावे पञ्चम. ७४ तद्वं ; ग. च. वनेभित्तभावा
२१ न.दि. ८ छ. नानद ; ९. द. दापद्.

‘देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूढ इत्याख्यानां सर-
स्वती व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

किमिच्छन्तीति । देवपगयः किलामुराः देवगरीरपजहः । ततः
सरमा किलेन्द्रस्तदन्वेषगाय तदालयं सरमा प्राहिणोत् । ५
से च देवगणयस्ता दृष्ट्वा पप्रच्छुरनयर्चा ‘किमि-
च्छन्ती सरमा’ इति । इदमस्मन्निवासस्थानं सरमा किमिच्छन्ती
किमस्मत्तः प्रार्थयन्ती प्रानद् प्राप्तवती कदाचिदप्यनगनपुर्वेति । अपि च ।
दूरे ह्येषा । महदेनद्वान न गच्छता गच्छयमाग तुम् । य एष जगुरि-
स्यात् भृतांगना स एष शक्त आगन्तुम् । पराच. पराञ्जनैरचित. परादुम्बैः १०
अञ्जनैर्गमनैः अचितां गतो विप्रकृष्टो देवनिवासत् । यतो ब्रूमः । हे सरमे
कास्मे हेति । का तव अस्मादर्थहितिः अर्थस्पर्धनम् । कोऽस्मत्तोऽर्थ-
स्तव प्राप्तोऽभिप्रेत आसीद्येनायमतिमह नष्वा व्यरसित आगन्तुम् । कौ
परितर्क्यतीति । किं परितर्कम् । अपि सुखा रात्रिः अन्तरा तवासीत् ।
परितर्क्यो रात्रिः । ‘तर्कमेयुष्मनाम्’ तर्कतेर्गन्त्यर्थे । सर्वतो हि तद्वत् १५
भवति । तदेनामुभयतः परेगृह्य वर्तने इति परितर्क्यो रात्रिः । अपि च ।
कथं रसाया अन्तरः पशासि । रमा नाम नदी अव्यवयोजनविम्वारा । नस्थाः
पयास्यतिदुस्तराणि कथमन्तरः कथं तीर्गन्त्यसि । अथवा । कथरमानि
तायुदकानि । अपि नाम स्नादनि । अपि श्रान्तायाश्चान्तरा वासाः
केवासमिति । २०

‘देवशुनीन्द्रेण प्रहिता’ इति निदानप्रत्ययान मन्त्रार्थाभिव्यक्तये ।
समूदे संवाद कृतप्रतीत्यर्थः । इत्याख्यानामिद एष मन्त्रन्ते ।

वाक्यश्लेषे तु चिरकालीनवृष्टेश्चुपरने कदाचिदभिनयमेवम ये मन्त्रसेव
व. कपक्षे १ नवि सुमुपश्रुत्य कुत इयं माध्यमिका प. क. विरे-
कचोऽर्थः ण. गतेति निमित्तस्ताममृयन्ति व्रजति ‘किमि- २५
च्छन्ती सरमा’ इति । इदमस्मच्छेत्र चिरमनामस्य

१ छ. रमू सु २ क ग ४ (५), त. व. २५. ३ ग °न्तीति । दे.
४ क. ख. य ट. ३. ड. °स्यमिना. ५ क. ख. य. ट. ड. ट. अपि च ।
का. घ. - २१° अपि च २ च. तस्मात् कथा. ३ क. ४. ५. ६ ट. ड.
अपि नान सु°, घ अपि - सु° नाम. ८ क ग. ९ ट. ड. ड. अन्तर, घ.
अन्त° न. १ घ. °तस्मा.

सरमा माध्यमिका वाक् किमिच्छन्ती प्राणद्वै प्राप्तवती । अपि च । देर ह्यन्वा ।
चिरकालश्रुतं यमस्माभिः । जगु र् भूशं यो गन्ता स्यात्सा चिरविच्छिन्नमेतद्-
र्षमर्थं पुनरागच्छेत् । पतनुयात्सर चैः परेऽमुषैः एतदचिन्त्यम् । चिरानष्ट-
मिन्मर्थः । अपि च । कस् हितिः । किमस्मै स्वार्थं मिधानं मासीत्पूर्वं तव हे
५ सरमे येन गमः । किं वा न जातं येन पुनरागमः । अपि च । चिरप्रो-
पितायास्तव किं परितः कनमासीत् । अन्तरिक्षनद्या अपि महत्या रसायाः
कथमतः पयांसि । कथमतिबहून् युदकानि संक्षोभ्यामानं प्रतिलब्धव-
त्यसि । 'वाग्वै सरमा' (भैत्रा० सं० ४ । ६ । ४) इति हि विज्ञायते ।
सरस्वती (१८) व्याख्याता नदीवत् (निरु० २ । २३) इति ।

१० 'तद्यदेवतावत्' इयुक्तमिदं तत् । 'तस्या एषा भवति' ॥ २५ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धिया-
दंसुः (ऋ० सं० १ । ३ । १०) ॥ पावका नः सरस्वत्यै रक्षवती
यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुस्तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

२५

पावका नः सरस्वतीति । मधुच्छन्दस आर्यम् । प्रत्येयं विनियोगः

सरस्वती (अश्व० श्री० २ । ८) । सरस्वतै हविषि च
(भैत्रा० सं० २ । १ । ७ ॥ २ । ५ । २ ॥

२ । ५ । ४ ॥ ४ । ७ । ८) । पावका प्रक्षारयन् युदकेन । का पुनरसाविति ।

२० सरस्वती माध्यमिका वाक् । वाजेभिर्वाजिनीवती । अग्नेन हविषे दफेन वा
तद्वती । यज्ञमेतमस्माकं वाजेभिः अग्नैः युक्ते वष्टु कामात्ताम् । अथवा ।
ऋगादिमावमापन्ना देवाः प्रणि वहतु । वक्ष्यति हि 'ता विश्वरूपाः
पदाग्रो वदन्ति' (निरु० १ । १ । २९) इति । धियावसुः कर्मधना ।

'तस्या एषा अपरा भवति' स्फुटनरोदकविज्ञा ॥ २६ ॥

२५

१०. न प्राट्मुं. २ मं ज. 'मम्यन्वार्था'; च. 'मम्यन्वार्था' समान्.
२ क ख. घ. ट. ठ. ड च. 'वत्यस्तीति वा । घ. १ ग. ख. २५ क. ख. ४
(२५). ठ. ड. 'वा' इति निरुक्तमध्ये ५ ध्याये २५ स्फुटः; ग. च. दर्जमिने
प्राट्मो नास्ति. ५. १. १. ५. २. त. द. ५. ६ ग इति । धिः ठ. ड. पावका
न इति ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. सरस्वते च हविषि च. 'रपतेन्द' ख. ८ क.
ख. ५ (२६), ठ. ड. 'दमि' इति निरुक्तमध्ये ५ ध्याये २६ स्फुटः; ग. च.
कर्मधनितरेणो नास्ति.

२२

महो अर्णः सरस्वतीं प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विशां-
जति (ऋ० सं० १ । ३ । १२) ॥ महर्षिः सरस्वतीं प्रचेत-
यति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वमानि च सर्वाणि प्रज्ञा-
नान्यभिविराजति वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं
मन्यन्ते वाग्वाख्याता तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

५

महो अर्णः सरस्वतीं^३ । पूर्ववदर्थं विनियोगश्च । महो अर्णो मह-
सैव सरस्वती दुदकं सरस्वती माध्यमिका वाक् । किं करोति ।
प्रचेतयति प्रज्ञापयति भाविकरोति^४ वर्षभावेन ।
केन पुनराविःकरोति । केतुना स्वेन कर्मणा प्रज्ञया वा । न ह्यप्रज्ञानव-
त्यबलिष्टा चैव^५ उक्ता कर्तुम् । एवं चोदकमाविःकरोति धियो विश्वा वि-
राजति । सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । कथम् । उदकादन्नमन्नाप्रज्ञान-
मित्येवं सर्वप्रज्ञानानामसायीष्ट इति ।

१०

‘ वागर्थेषु विधीयते ’ इत्युपपत्तिवचनम् । के पुनर्वाचोऽर्थः ।
सरस्वती माध्य- ‘ चतस्र ऊर्जं दृढुहे पयांसि ’ (निरु० ११ । १५
मिका वाक् २८) इत्येवमादय उदकविकारलक्षणाः ।
तोष्यमपि सरस्वती विधीयते ‘ महो अर्णः ’
इत्येवमादिषु । ‘ तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यते ’ नेरुक्ताः ।
‘ वाक् ’ (१९) वक्तव्या । सा पुनः ‘ व्याख्याता ’ ‘ वचेः ’
(निरु० २ । २३) इति । ‘ तस्या एषा भवति ’ ॥ २७ ॥

२०

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निपसादं मन्त्रा ।
चतस्र ऊर्जं दृढुहे पयांसि के विदस्याः परमं जगाम (ऋ० सं०
८ । १०० । १०) ॥ यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री
देवानां निपसादं मन्त्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दृढुहे पया-

१ छ. त. द. ‘ गि मृतान्यभि ’. २ छ. ल. ६ (१९) त. द. ६. ३ ग. ‘ तीति ।
९. ४ छ. ल. ६ (- ७) ; ठ. ड. ‘ वनि ’ इति निरुक्तशब्दे ५ पाठ्ये २७ खण्डः ;
ग. च. ३३ मित्रेणोक्तो नास्ति.

सि क स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथ्वीं गच्छतीति वा यदा-
दित्यरश्मयो हरन्तीति वा तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

- यद्वाग्वदन्ति । नेमस्त्यार्यम् । सारस्वते पशौ विनियोगः (आश्व०
५ वाक्यं श्री० ३ । ८) । यदा माध्यमिका वाग्वदन्ती
निर्दिशन्ती । कानि । अविचेतनानि अविज्ञाना-
नीति शब्दरूपाणि स्तनयिनुलक्षणानि । रष्ट्रं ईश्वरं माध्यमिकानां देव-
तानाम् । निपमाद निर्भीडति व्यापृणोति आत्मानं वर्षकर्मणि मन्त्रा मदना
हर्षकरी तर्पयित्री वा छेदकम् । अथ तदा । किमिति । चतस्र ऊर्जं दुदुहे
१० पयसि । चतस्रो दिशः प्रति अनुदिशश्च दृदुहे दुग्धे प्रक्षरति ऊर्जम् अन्नं
पयसि उदकानि । तेषां च पयसां क स्विदस्याः परमं जगाम । कैता
निष्पाद्यीपधीर्गच्छति कुतो वा प्रतिसंवरमरे पुनरागच्छन्तीति कस्तस्य
जगाम जानाति यानि प्राथव्यामवनिष्ठन्ते यानि वेदादित्यरश्मयो हरन्तीति
ग्वमनुपश्रीणपयश्चेकयमिति श्रूयते ।

- १५ 'तस्या प्यापरो भवति' । मा पुनः किमर्थम् । इयमेव वाक्स-
र्षप्राप्यन्तर्गता माध्यमिका सर्वार्थाभिवादिनी भवतीति विभूत्युपपददर्श-
नार्थम् ॥ २८ ॥

- देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पञ्चवां वदन्ति ।
२ सा नो मद्भेषमूर्जं दुग्धं नाधेनुर्वाग्मानुष सृष्टुर्नेतुं (ऋ० सं०
८ । १०० । ११) ॥ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः

१. ऋ. १०. ७ (२१), न. द. ७. २ ग. 'न्तीति' । ने. २ क. ल. प. द.
'नयन्ती'; च. 'वन्ती' य; उ. ड. प्रज्ञापयन्ती. ४ ग. ज. 'रा या माध्य'; च.
'ग' माध्य' या; उ. द. 'स्वर्वा माध्य'. ५ ग. ज. 'यिन्', च. 'यिन्' श्री. ६ ग.
ज. 'गनि पशो'; च. 'रनिपया' ऊर्जमन्नं. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'हेन नि
नि'. ८ ग. ज. जानाति जगाम; उ. ट. ठ. ड. जगाम जनान् । यानि'; च.
जानेति. जगाम ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. चादि'; च. वादि' वा. १० ग. न.
'मिति नियमे. ११ क. ग. ७ (२१); उ. द. 'नार्थम्' । इति निद्वन्द्वे
२९ 'एषाये २८ सुप्रसङ्गः, न. घ. वर्तमानेऽप्युक्तो नास्ति.

पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदेनाश्रं च
रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुभेत्तु सुष्ठुनानुमती राकेति देवपत्न्या-
विति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी
साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायतेऽनुमतिरनुमननात्तस्या
एषा भवति ॥ २९ ॥

५

देवी वाचमजनयन्तेति । तदेवार्पम् । देवीं दार्ढ्रीमुद्रकानां या वाचम्
वागेव अजनयन्त माध्यमिका देवास्तामैतां यथा-
भिमत र्थाभिवायिका विद्वत्स्थाः सर्वरूपाः

पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । व्यक्तवाचो मनुष्यादयोऽव्य-
क्तवाचो गवाहयः । यैषं सर्पश्रुभिरुच्यते सा नः सास्माकं मन्त्रा मदना
ईषं चोर्जं च दुहाना प्रश्नरणी धेनुः तर्पित्री वागस्मानुभेत्तु सुष्ठुते-
त्येवदाशास्महे ।

१०

‘ अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः ’ । सह पदयोराभ्यासस्तु-

अनुमतिः राका
च देवपत्नी इति
नैरुक्ताः
पौर्णमास्यौ इति
याज्ञिकाः

ल्योऽन्ये रभिधेयविचार इति । मध्यस्थाने देव-
पत्न्याविति निर्ज्ञेते तदभिधाने इति नैरुक्ताः ।
पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः । ते च ब्राह्मण-
मुदाहरन्ति ‘ या पूर्वा पौर्णमासी ’ (ऐ०
ब्रा० ३२ । ९) इत्येवमादि । काळाविदेरते
चन्द्रमहचारिण्याविति मध्यस्थाने । पौर्णमास्य-

९५

९०

मावापयोर्नक्षत्रेष्टकामध्य उपवानात् (तै० मं० ३ । ५ । १ ॥ ४ ।
४ । १०) नक्षत्रत्वम् । अतश्च प्रदर्शनात्सर्व एवायं ज्योतिर्गणो ग्रह-
नक्षत्रतारकास्त्वेषा रसप्राप्तो मूर्तिमान्नुत्रमवस्थान एवेति लक्ष्यते ।

‘ अनुमतिः (२०) अनुमननात् ’ । अनुमता किञ्चैवमृषिभिर्देवै-

१ छ. त. द. मनना°. २ क. ख. ८ (२९) ; त. द. ९. ३ य. °नैति।
त°; उ. छ. पाचमिनि. ४ ग. ज. दातृण°; च. दातृण°ञो. ५ क. ख. घ.
ट. ठ. ड. °नि तत्पूर्वकत्वादायवृत्तेः ६ क. ख. ७. ट. ठ. ड. इषम् अर्जं पयो-
. सुष्ठुद्विर्गुणं रम च ऊ°; च. इषं-चा° अर्जं पयोधुनाद्विष्यं रम. ७ क. ख. घ. ट.
ठ. ड. मुष्टु स्तुते°; च. मुष्टुते° मुष्टु स्तु ८ ग. ज. बद्धम्°.

अनुमतिः कस्मत् आतुश्च के पक्षेऽपि त्वयं पूर्णमासीति । 'तस्या
स्या भवति' ॥ २९ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासि शं च नस्कृधि । क्रत्वे दसाय नो
हिनु प्र ण आयूंस्त्रि तारिषः (तै० सं० ३ । ३ । ११) ॥
अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि
प्रवर्धय च न आयू राकां रातेर्दानकर्तृणस्तस्या एषा
भवति ॥ ३० ॥

१५ अनिदनुमत इति । वामदेवस्वार्पम् । देविज्ञासु विविधोऽङ्गः (मैत्रा०
अनुमतिः सं० १ । ६ । ४) । हे अनुमते त्वम् अनु-
मन्यासै अनुमन्वस्य अस्माकं यदनुमन्तव्यं
त्वया । श च नररुधि । सुखं चारमाकं कुरु । इयम् अन्नं चारमाकं तांकाय
अपन्याय धेहि । आपूयि च नः प्रसारिणः प्रतीर्णानि कुर्वित्येतदा-
१५ शारमहे ।

सैव पौर्णमासी पञ्च-शके पक्षे ' राक्षस ' (२१) इत्युपपत्ते । सा
रक्षा कालमात्रं पुनः कल-सप्त । ' रातेर्द्वानकर्मणः ' । हविर्दो-
ननिमित्तं हि सा भवति । ' लग्ना एषा
भवति ॥ ३० ॥

92

राकामं सुखां सुष्टनी इति श्रुणोत् नः सुवगा वीथतु त्वना ।
भीष्मस्वः सुच्याच्छिद्यमानया ददोतु वीरं नतदायमरध्वर
(ऋ० सं० २ । ३२ । ४) ॥ राकामं सुखानां सुष्टयाद्ये

१ क. म. ८ (२९), उ. द. 'वनि । इति निरुक्तमर्थे १ दाये २९
मउदः, ग. म. वर्धमिरीयः। नाभि. १ क. म. ५ (३०)। त. द. ५
२ म. इति । वा ; उ. द. मने रशमिति. ५ क. म. प. ट. ट. द. ५९ पदंरथे'।
* ५५ * द. ५५ * पदंरथे. - क. म. ९ (३१), उ. द. 'वनि । इति निरुक्तमर्थे

स्तद्वती । भिनिनी च सा वालिनः चेति निनीवाली । औपमिक या ।
 कथमिति । ' वालेनवास्यामणु राक्षन्द्रमाः सेतव्यो ' वैदव्यो ' भगति ' ।
 एवम्पुनरसौ चन्द्रमा भवत्यस्या येन ज्ञायते वालेनाप्यय सीयेत वध्येत्येति ।
 ' तस्या एषा भगति ' ॥ ३१ ॥

५

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्य-
 माहुतं प्रजां देवि दिदिदि नः (ऋ० सं० २ । २२ । ६) ॥
 सिनीवालि पृथुजघने स्तुकस्त्यायतेः संघातः पृथुकेशस्तुके
 पृथुष्टुते वा या त्वं देवानामसि स्वसा स्वसा सु अमा
 १० स्वेष्टु सीदतीति वा जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां च देवि दिश नः
 वृहद्गृहतेः काभूदिति वा क सती हूयत इति वा काहुतं हविर्जु-
 होतीति वा तस्या एषा भगति ॥ ३२ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके इति । गृत्समदस्य र्षम् । देविकामु विनियोगः
 १५ सिनीवली (भेज्रा० सं० २ । ६ । ४) । हे सिनी-
 वालि पृथुष्टुके मिस्तीर्णजघने । अथवा । पृथुष्टुके
 पृथुकेशस्तुके पृथुकेशरूपे । अथवा । पृथुष्टुते । या त्वं देवानां स्वसा
 भगिनी माभ्यमकाना सा त्वं जुषस्व आभेयस्व एतत् हव्यम् आहुतं
 मर्धादया निधानतो द्रुतमस्मभि । यासेथ्यै चै प्रजामस्माक दिश भति-
 २० सृज देहीव्याघासहे ।

‘ कुहूः (२३) गूहतेः ’ । निगूह्यसौ चन्द्रमसम् । ‘ काभूदिति
 वा ’ । तस्यामप्रत्यक्षत्वादितर्क्यश्चन्द्रमा भवति
 ‘ कुहूः कस्मात्
 कासावभूद्येति । ‘ क सती हूयते इति वा ’ ।
 सैवात्मना देवताभावादप्रत्यक्षो न ज्ञायते कापि सत्याहूयत इति । अतो
 वितर्क्य भवति । ‘ तस्या एषा भवति ’ ॥ ३२ ॥

५

कुहूमहं सुकृतं विद्यनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा
 नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषां विधेम (मैत्रा०
 सं० ४ । १२ ॥ ६) ॥ कुहूमहं सुकृतं विदितकर्मणिमस्मिन्यज्ञे
 सुह्वानामाह्वये सा नो ददातु श्रवणं पितृणां पित्र्यं धनमिति १०
 वा पित्र्यं यज्ञ इति वा तस्यै ते देवि हविषां विधेमेति व्याख्यातं
 यमी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

कुहूमहं सुकृतमिति । देविकासु त्रिनियोगः (मैत्रा० सं० २ ।
 ६ । ४) । कुहूमहं सुकृतं शोभनानां कर्मणां १५
 कुहूः कर्त्रा विद्यनापसं सर्वत्र प्रत्यक्षकर्मणाम् अस्मिन्यज्ञे
 सुहवां स्वाह्वानां शोभनमाह्वानं यस्यास्तां जोहवीमि अह्वयामि । सा
 अस्माभिराहूतास्मिन्यज्ञ एव हविर्भुक्त्वा अस्मानं ददातु श्रवणं पितृणां
 ‘ पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं धीं यज्ञः ’ । कुलोचितमित्यर्थः । प्रत्यक्षी-
 कृत्योत्तरेण पादेनास्तौत् । या एवमस्माकमेतत्करोषि तस्यै तुभ्यं हे देवि २०
 कुहू हविषा विधेम । दध्म इत्यर्थः । अथवा । त्वां हविषा परिचरेमेति ।

१ च. कौ० का २ क. ल. ग. ज. घ. ठ. ड. दस्येति; च. ट. ‘ दस्ये’
 से. ३ ग. च. ज. ‘ क्षात्र ज्ञा’; ठ. ड. ‘ क्षात्र ज्ञा’ . ४ क. ल. ११ (३२); न.
 ड. ‘ वति । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमाध्याये ३२ खण्डः; ग. च. वर्जमितरप्यष्टो
 नास्ति. ५ क. ल. ड. घ. ष. ठ. ड. सुकृतं. ६ क. ल. पितृणां. ७ क. ल. १२
 (३३); त. द. १०. ८ क. ल. घ. ट. सुकृतं; ग. सुकृतमिति । दे; ठ ड.
 ‘ अहमिति. ९ ट. ड. सुकृतं. १० ग. ज. पित्र्यं यज्ञः; च. पित्र्यं यज्ञं वा ११ ग.
 ज. ‘ मर्द्धनेत्यर्थः’; च. ‘ मर्द्धनेत्यर्थः’ ‘ हावर्द्ध १२ क. ल. घ. ट. ठ. ड. ता त्वां;
 च. ‘ त्वां’ तां. १३ क. ल. घ. ट. ठ. ड. ‘ चराम इति; च ‘ चराम इ’ ता. २५

‘यमी (२४) व्याख्याता’ यमेन (निरु० १०।१९) ।
 ‘लिङ्गमात्रविशेषः । “ तस्या एषा भवति ” ॥ ३३ ॥

अन्यमु पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिं प्वजाते लिङ्गजेव वृक्षम् ।
 ५ तस्य वा त्वं मनं इच्छा य वा तवाधा कृणुष्व संविदं
 सुभद्रान् (ऋ० सं १० । १० । १४) ॥ अन्यमेव हि
 त्वं यम्यन्यस्त्वां परिप्वज्जयने लिङ्गजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन
 इच्छं स वा तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्रां यमी
 यमं चक्रमे तां प्रस्थाचचक्षेत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

१० प्रकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अन्यमु पु त्वं यम्यन्य इति । यमी किल यमं चक्रमे भ्रातरम् ।
 ता किल यमोऽन्यर्चा प्रस्थाचचक्षे । कथम् ।
 यमी हे यमि अन्यमु पु त्वम् अन्यमेव त्वं परिप्वजस्व

१५ मधुनाभिप्रायेण । लिङ्गजेव वृक्षं बह्विधं काचिद्वत् सभोजनं वृक्षम् । अन्य
 एष त्वा परिप्वजतां यस्य योग्या त्वदनेनाभिप्रायेण परिप्वक्तुम् । तस्य
 वा त्वं मन इच्छा । तस्य च त्वं मनः प्रवेष्टुमिच्छ । स वा तव । अथैव-
 मैकचित्यमुपगम्यमानेन समानेन सह कृणुष्व संविदं सकल्पादिभैथुनका-
 र्थम् । सुभद्रा कल्याणभद्रा संविदमुभयलोकविशोभिनीगम्यभिप्रायः ।

२० त्रित्वपक्षे तु माध्यमिको यमो माध्यमिका वाचमुपसमात्मनः प्रविभक्ता-
 माध्यमिकपक्षे मिथ कृतोभयस्थानां तां ब्रवीति । हे यमि भती-
 यमी उवाः तस्तेऽगमपरिप्वङ्गसमयः । प्रभातमिदानीम् ।
 लिङ्गजेव वृक्षं युस्थानं परिप्वक्तुमिच्छे । तस्य च
 त्वं मनः प्रकाशमनुप्रवेष्टुमिच्छ । स च तव प्रकाशमनुप्रेविशतु । अथे-

२५ १ क. ख. १० (३३) ; उ. ह. १६१ । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चमः पाद्ये ३२
 राणहः ; ग. थ. वर्जमिनेरुध्वङ्गो नास्ति. २ छ. इच्छा, त. इच्छां स° छ ३ छ.
 त. द. “व्यप्रेतेण”. ४ क. ९. १२ (३४), त. द. १३. ५ छ. द. तृतीयां
 त. एकादशाध्याये तृते; उ. थ. घ. ट. ड. “एकादः पादः” नास्ति. ६ ग. इति
 य° ; उ. ड. अन्तम् भवति. ७ क. ख. संजन्मः ; ग. ट. संजन्मः. ८ ग. ज.
 “पक्षे मा”. ९ क. ९. माध्यमिको. १० ग. ज. “मिच्छति सा य मनः प्रकाशम-
 अनुप्रेषु तस्य”, च. “मिच्छति सा य मनः प्रकाशमनुप्रेषु तस्य”. ११ घ. ट. उ.

११ ह. “सुभद्रा”.

यमितरेतरसंपर्कत्वेन सहैकीभूता लोकोपकाराय कुरुष्व परस्परसंविदं
संविताधनं प्रकाशमिति ॥ ३४ ॥

पेडशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

५

उर्वशी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

‘ उर्वशी व्याख्याता ’ । ‘ उर्वशी ’ (२५) वक्तव्या । सा पुनः
‘ व्याख्याता ’ । तदिहापि देवतायां योज्यम् । ‘ उर्वश्यश्चुने ’ । बहु-
‘ दकं व्याप्नोति ’ । ‘ उर्या बशोऽस्याः ’ । महानस्याः काम उदके
(निह० ५ । १३) । ‘ तस्या एषा भवति ’ ॥ ३५ ॥

१००

विद्युन्न या पतन्ती दधियोद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशीं तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं०
१० । ९५ । १०) ॥ विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे
अप्या काम्यान्पुद्गान्यन्तरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायेता- १५
द्भ्योऽध्यप इति नैयो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा
सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः पृथिवी
व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

विद्युन्न या पतन्तीति । मध्यमः पुरुरवाः त्रिपञ्चमेऽतीति । आत्मनो १०

उर्वशी उद्योतिपः शब्दस्य च विभागमिव कृत्वा ।
विद्युन्न विद्युदिव । संप्रार्थे वा नकारः ।

किमिति । या पतन्ती गच्छत्यन्तरिक्षे मेघोदरेषु दधियोत् पुनः पुनर्धेतते
पुनः पुनरात्मानं प्रतिष्ठते । कथम् । भरन्ती हरन्ती मे मम स्वभूतानि

१ क. ख १३ (३४), ठ ड. 'मिनि । १३ ध्यायस्य ३ पादः । ३४; २५
ग. च. वर्जमिनेष्वङो नास्ति. ६ क. ख. १ (३५); त द. १. ३ क. ख.
प. ट. ठ. ड. ' उर्वशी व्याख्याता ' नास्ति; च. उर्वशी व्याख्याता. ४ क. ख.
१- (२५); ठ. ड. 'वनि' । इति निरुक्तभाष्ये ५ ध्याये ३५ खण्डः; ग. घ.
वर्जमितेष्वङो नास्ति. ५ छ मर्गे. १ क. ख. १ (३०), न. द. १०. ७ ग.
'पतन्तीति । म'

अप्या अप्यानि काम्यानि उदकानि अन्तरिक्षरमाणानि अन्तरिक्षलोकस्य
अधिपत्नी योर्वशी सा यदैवमुदकानि हरन्ती मेघेभ्यः पतन्ती भृशं स्वयं
विद्योतते नूनं निश्चयेन तदा जनिष्ठो आः अंधपः अधिक उदकोर्मि-
र्जायते यः सर्वभिदमाच्छादयति नर्यो नृभ्यो हितः पृथः सस्यसंपत्करः ।

५ 'नरापत्यामिति वा' इत्यैतिहासिकपक्षं चोत्तयति । मुजातः मुजाततरः
शोभनादपि शोभनतरः उदकोर्मिः । अथ तेन महतोदकोर्मिणा सस्यम-
भिनिष्पाद्य लोकस्यान्नसंप्रदानद्वारेण प्रोर्वशी तिरैते प्रतिरते प्रवर्धयते
दीर्घमायुः ।

ऐतिहासिकपक्षे त्वेकैः पुरुषैः उर्वश्या अप्सरसा त्रिपुक्तो ब्रवीति ।

१० ऐतिहासिकपक्षे विद्युदिव या पतन्ती अद्योतत भृशं वपुष्मत्तया
अर्थः मरन्ती धरयन्ती अनेकानि स्त्रीगतानि हार-
भावादीनि काम्यानि वस्तूनि मे मम अन्या

नित्यमाप्तव्या प्रिया । सा च पुनराहिमगर्भा यतोऽनो ब्रवीमि । जनिष्ठो
अपः निश्चयेन जनिष्यते अंधपः अधिककर्मा नर्यः नृभ्यो हितः सस्य-

२५ करिपालयिता नराणाम् । अथवा । मम नरस्यापत्यमायुर्नाम राजा यं पुरा-
णविदः कथयन्ति । मुजातो मच्छुक्रात् वर्धयतो जातो विशेषतः
उर्वश्याः क्षेत्रगुणाः मुजाततरः । तस्य वायश्यमुर्वशस्यमदसानिषेऽपि
प्रवर्धयते तद्योगैः कर्मभिर्दीर्घमायुरिति ।

'पृथिवी(३६)भ्यास्याता' । 'अथ वै दर्शनेन पृथुः' (निरु० १।

२० १४) इत्यत्र । इह तु माध्यमिका । 'तस्या एवा भवति' ॥ ३६ ॥

चलित्या पर्वतानां स्विद्रं विमर्षि पृथिवि । प्र या भूमिं प्रव-
त्सति मद्रा जिनोपि महिनि (ऋ० सं० ५।८४। १) ॥ सत्यं त्वं
पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं भेदनं चलममुत्र धारयसि पृथिवि

२५ १ क. ख. घ. ट. ठ ड अज्ञातानां; च. अन्तरिक्ष°. २ क. ख. घ. ट.
ठ. ड. 'हितः सस्य', च. पृथः. ३ ग. ज. प्रोर्वशी प्रः च प्रोर्वशी प्रः
तिते. ४ ट. ठ. ड. त्वेज. ५ ग. ज. पुण्ड्रकाः, च. पुण्ड्रिकाः. ६ घ.
७. ठ. ड. नरपत्या; च. नरपत्या प. ७ क. ख. २ (३६), ठ. ड. 'द्वि ।
इति निरुक्तोदात्तपदे ५ ध्याये ३६ खण्डः, ग च वर्जमिन्नेष्वशो नास्ति. ८ क.
२० ख. उ. व. द. न चलित्या.

प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवेणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति
वेन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

वल्किथा पर्वतानामिति । अत्रैरार्षम् । वल्क् इति सत्यस्य नाम (निघ०

पृथिवी ३।१०।१) । इत्येति अमुत्रैत्यर्थः । हे पृथिवि माध्यमिके सत्यं यथाभूतम् अमुत्र अमु-

ष्मिन्नन्तरिक्षलोके वर्तमाना खिद्रं खेदनं छेदनं येन पर्वताः भेदाच्छेत्तुं
शक्यन्ते तद् बलं विभर्षि धारयसि । हे प्रवत्यति प्रवेणवति गमनवति या
त्वं भूमिं प्रजिन्वसि वर्षमुत्सृजन्ती मद्वा महरेण हे महिनि महति ।
अथवा । उदकवति । या त्वमेवं भूमिं प्रजिन्वसि सा कथं न भेषानां
पर्वतानां छेदनसमर्थं बलं धारयसीत्यभिप्रायः ।

पृथिवि ११ भूमिं प्रजिन्वतीति न्यपदेशान्मव्यस्थाना । हिरण्यनाशेषा

यास्कभ्यामिप्रायो भौमस्यैकरूपाळस्येयं याज्या (मैत्रा० सं० ४
१२।२) । तत्र विज्ञापते । 'अथ यज्ञौमोऽस्या
हि स तदविन्दत्' (मैत्रा० सं० २।२।७)
इति । तेन तत्रेयं भूमिरिष्यते । न च भूमिरस्या-
मृद्धि प्रधानत्वेन वर्तते । यथा चायमाचार्यो निराह तदपमस्योदाहरणा-
'भिप्रायः । स च विनियोग इति विरोधः । अविरोधमेतयोर्भेषाविनः
समनुगम्यन्ते ।

'इन्द्राणी (२७) इन्द्रस्य पत्नी' । इन्द्रस्य विभूतिः पृथक्त्वे वा

इन्द्राणी कस्मात् निर्दिता पौराणिकैः । 'तस्या एषा भवति' ॥ ३७ ॥

१ छ. ड. प्रणवति, त. प्रवेणवति, ड. प्रवति. २ क. ख. ३ (३७); त. द.
३. ३ क. ख. ग. च. ज. घ. वल्किथा. ४ ग. 'मिति'. अ. ५ ठ. ड. वल्-
६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. सत्पदम. ७ ग. न त्वमुत्र; च. त्वमुत्र. ८ च. प्र-
वति' व. ९ क. ख. घ. ट. न. ड. धारयिष्यति । अवश्यं धारय'; च. धारय'
यिष्यति । अवश्यं धार. १० क. ख. घ. इत्यविरोधोऽन्यो'; च. इत्यविरोधः ।
अभिर्जनैः, विरोधमेन' अंशममानार्थो मे, ट. इत्यविरोधः अवयो' असमाना-
र्थो म इति पाठः । इति विरोधः असंगतिं विरोधमेतयोर्भेषाविनः समनुगम्यन्ते
इति वा पाठः, ठ. ड. इत्यविरोधः । इति विरोधः असंगतिं विरोधमेतयोर्भेषाविनः
समनुगम्यन्ते इति वा पाठः. ११ क. ख. घ. ट. 'निना स'. १२ क. ख. घ. ट.
नुगम्यते; ग. च. ज. 'गम्यते. १३ क. ख. ३ (३७); ठ ड. 'वति । इति निरु-
क्तभाष्ये उत्तपदके ५ पाये ३७ खण्डः; ग. घ. वर्जितेरेण्डो नास्ति.

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । न ह्यस्या अपरं च न
 जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १० । ८६ ।
 ११) ॥ इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् न ह्यस्या अपरामपि
 समा जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्द्रुमस्तस्या
 ५ एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

इन्द्राणीमासु नारिष्विति । वृषाकपेरार्षम् । पृष्ठपक्षे पष्ठेऽहनि ब्राह्मणाः
 इन्द्राणी च्छंसिनः शस्त्रे विनियोगः (अश्व० श्रौ०
 ८ । ३) । निर्वार्यं ब्रवीति । सर्वस्मेव आमु

१० नारिषु इन्द्राणीम् एव अहं सुभगा सौभाग्ययुक्तां लक्षणरतीम् अश्रवम्
 अश्रुणम । केन हेतुना । यत आह । न ह्यस्या अपरं च न । 'हि'शब्दो
 हेत्वर्थः । चनेयध्वये । यस्मादस्या अपरामपि समा संरक्षरं प्रति न कदा
 चिदपि पति म्रियते नापि जीर्यते यथान्यासां प्राकृतानां नारिणाम् ।
 कनमः पतिः । विश्वस्मात्सर्वस्मात् जगतो य इन्द्रः उत्तरः । योऽयमिन्द्र
 १५ उत्तरतरः । तमेतम् इन्द्रमधिकृत्य भूम इत्याचार्यो ब्रवीति ।

‘तस्या एषापरा भवति’ । सा पुनः किमर्थम् । श्रैविष्टपाकपिः प्रसिद्धः ।
 स पुनरादित्योऽभिषेतो नैरक्तानाम् । तद्रूपप्रदर्शनायापरा माह ॥ ३८ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सगुर्धुपाकपेर्कने । यस्येदमर्थं हविः
 २० मिथं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १० ।
 ८६ । १२) ॥ नाहमिन्द्राणि रमे मरुर्धुपाकपेर्कने यस्येदमर्थं
 हविष्यु घृतमर्द्धः संस्कृतमिति वा मिथं देवेषु निगच्छति सर्व-
 स्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्द्रुमो गौरी रोचनेर्ज्वलनिकर्मणोऽयमपी-

तरो गौरो वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो भवति तस्या एषा भवति
॥ ३९ ॥

नाहमिन्द्रोऽणीति । समानो विनियोगः पूर्वयौ च । इन्द्रो ब्रवीति ।
इन्द्रोऽनेव विभक्तामिन्द्राणी मात्मनः कृवाह । नाहमिन्द्राणि
ररण । न रमे अहम् । सख्युर्दृषाकभेक्षते । य एष
मम सखा वृषाकपिस्तस्मादृते । किं योऽयमपिर्मनुष्येषु प्रसिद्धः । नेत्यु-
च्यते । यस्येदमप्यं हृदिः । अप्सु शूनं चैरुपुरेडाशादि वा । 'अङ्घ्रिः
संस्कृतमिति वा' । सोऽस्य मे प्रिय इष्टः सर्वेष्वपि देवेषु । निर्धार्योच्यते ।
यस्य विशेषतो गच्छति । विश्वस्मात् सर्वस्मात् अभि जगतो योऽहम्
इन्द्र उत्तरः उद्गततरः सोऽप्यहमेवं ब्रवीतीति ।

'गौरीः (२८) रोचते' अल्यर्थस्य । माप्यमिका वाक् । सा पुनर्गीति-
मती । 'अयमपीतरो' यो 'गौरो वर्णः'
गौरीः कस्मात् सोऽपि 'एतस्मादेव' रोचते । स दीप्तिरूप-
त्वात्कृष्णादीनपेक्ष्य 'प्रशस्यो भवति' । 'तस्या एषा भवति' ॥ ३९ ॥

गौरीर्निर्माय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं०
१ । १६४ । ४१) ॥ गौरीर्निर्माय सलिलानि तक्षती कुर्वत्ये-
कपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भि-
रष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरादीभि-
श्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहुवृका परमे व्यवने तस्या एषा परा
भवति ॥ ४० ॥

१ क. रा. ५ (३९) ; त. द. ५. २ म. 'गीति' । स०. ३ क. ल. 'या
आर्षं च । इन्द्रो' ; घ. ट. 'याः जार्षं तु इन्द्रो' , ठ ड. 'या अर्षं तु इन्द्रो' .
४ म. ज. चरु च पु०. ५ क. ल. ५ (३९) ; उ. ड. 'वति' । इति निरुक्तभाष्ये
५ ध्याये ३९ खण्डः ; ग. च. वर्णमितरेन्द्रो नास्ति. ६ क. ल. ६ (४०) ;
त. द. ६.

गौरीर्निर्मायेति । अस्यवामीये दीर्घतमस आर्षम् । गौरी सर्वमिदं
निर्मिमीते । कथम् । सलिलानि तक्षती कुर्वती ।
गौरीः उदकपूर्वकत्वासर्वनिर्माणस्य । कथमुदकानि

कुर्वती । एकपदी वभूवुपी एकपदी भवती मर्च्यमेन सहैकत्रमपत्ना ।
द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च । चतुष्पदी दिग्भिः अनपेक्षेन्द्रादित्यो ।
अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च । नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च सह
आदित्येन च । सहस्राक्षरा बहूदका परमे ऋषये । विभक्तानां भूतानां
यापरममवनमेकं सर्वभावानामविभक्त एक आत्मा यस्तद्गतमनैर्बभूता सलि-
लनिर्माणद्वारेण सर्वमिदं निर्मिमीते ।

१० ' तस्या एवापरा भवति ' । सा पुनः किमर्थमिति । गौरीति गुणा-
भिधानमप्रसिद्धाभिधेयं छन्दसि देवतायाम् । यतः परया समर्थयति ॥ ४० ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशन्तस्तः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति (ऋ० सं० १ । १६४ ।

१५ ४२) ॥ तस्याः समुद्रा अधिविक्सरन्ति वर्पन्ति मेघास्तेन
जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ननः क्षरत्यक्षरमुदकं तरसर्वाणि
भूतान्युपजीवन्ति गौर्ध्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्तीति । अलिङ्गो मघ्न इति चेतसः

२० गौरी एव इत्येवमेष लिङ्गमवादिशते संयन्वाद्वाचः ।
नम्यान्नालिङ्गः । तस्याः गौर्याः अधि मकाशान्
समुद्राः मेघाः अधिविक्सरन्ति वर्पन्ति । तेन उदकेन जीवन्ति प्रदिशन्तस्तः ।

दिक्प्रतिदिग्मासीनि ' भूतानि ' तेन जीवन्ति । ततः क्षर-
त्यक्षरम् । पुनः पुनः प्रतिसंवत्सरं तत् एव क्षरत्युदकं मेघद्वारेण । तद्विश्वं
भूतजातम् उज्जीवति । एवं सैन सर्वोदकेक्षाना गौरीत्यभिप्रायः ।

' उदकम् अक्षरम् ' इत्युच्यते । तत्कस्मात् । तद्वि सर्वमिदमभिष्य-
जयत् ' क्षरति ' । सर्वमिदं संघरति । ' गौः व्याख्याता ' (नि० ५
२ । ५) । ' तस्या एषा भवति ' ॥ ४१ ॥

गौरमीमेदन्तु वत्सं मिपन्तं मूर्धानं हिङ्ङ्कृणोन्मातृषा च ।
सृक्काणं धर्ममभि वावक्षाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः (ऋ०
सं० १ । १६४ । २८) ॥ गौरन्वमीमेदत्सं निमिपन्तमनिमि- १०
पन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिङ्ङ्करोन्मननाय सृक्काणं
सरणं धर्मं हरणमभिवारक्षाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिर्मा-
यमिवादित्यमिति वा पागेपा माध्यमिका धर्मधूमिमिति याज्ञिका
धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

गौरमीमेदिति । दीर्घतमस आर्यम् । महाव्रते विनियोगः (ऐ०
गौः आ० ५ । ३ । २) । गौः माध्यमिका
वान् पुत्रम् अन्वमीमेत् अनुसन्धयति महद्भिः ।

स्तनपितृशुश्रूः आदित्यम् । स हि तस्या रसहरणाद्वत्सः । मिपन्तम्
अनिमिपन्तम् अन्ववहितदर्शनं सर्वदा । अरि च । यर्जनं शिरोरश्मिन् २०
अस्य मध्यस्थानप्राप्तं प्राप्नोति हिङ्ङ्कृणोत् द्विकारेणापगच्छति । मातरे
सर्वलोकाज्ञानाय उदकानां सृक्काणं सरणम् अनवस्थायिनमादित्य धर्मं हरणं
रसानाम् । अभिवारक्षाना पुनः पुनर्वर्तिमाना प्रतिसंवत्सरमेव मिमाति
मायुं शब्दं करोति प्रप्यायते च प्रकर्षेण वर्तते पयोभिः उदकैः ।

१ क. ख. घ. ट. 'दिग्निवि' । २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'विदं सवराचरं' ।
सं० घ. 'मिदं' संचराचर. ३ क. ख. घ. (४१). ठ. ड. 'वति । इति
निरुक्तभाष्ये ५ ध्याये ४१ खण्डः ग. घ. वर्जमिपरेष्वङ्गे नास्ति. ४ क. ख.
ट. (४९), त. द. ट. ग. द्विति । की०. ६ ग. च. ज. 'रश्मिन्' 'उ' ग.
घ. ग. पुनर्वर्तिमान्. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'गाना पश्यन्ती पति' ९९
१९७

धमेधुक्पक्षे । गौरेण गौः अन्वमीमेत् अनुशब्दयति वत्समेव धत्सं
धर्माधुक्पक्षे अर्थ- मिपन्तं तमेधोमुखे पश्यन्तम् । ऐयमपि च
प्राप्य गृध्रानम् अस्य उपप्राप्य हिङ्ङित्येव शब्दं

करोति । स हि गेः स्वभावः । मातवै कथं नामय मा जानीयाग्माता
मभेयमिति । भूकणं त मेय पत्यभिमुखं सरणं ह्यरणं पयसाम अभिभाव-
शाना पुनः पुनर्वाद्यमाना प्रत्यहमेव शब्दं करोति प्रप्रायते च पयोभिः
यत्सम् । अस्माश्च या वर्धयति सा नित्यमेवमस्त्विति ।

‘ धेनुः (१०) धयन्वर्वा ’ । धीयतेऽसी दत्तेनेति । ‘ धिनोते-
र्वा ’ । तर्पयत्यसाबुदकेन पयसा वा । ‘ तस्या
एषा भवति ’ ॥ ४२ ॥

उप द्वये सुदुघां धेनुमेता मुहस्तौ गोधुगुत दोहदेनाम् । श्रेष्ठं
सर्वं सविता साविपन्नोऽभीदो धर्मस्तदु पु मर्वोचम् (ऋ० सं०
१ । १६३ । २०) ॥ उपद्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तौ
गोधुगपि च दोहन्वेनां श्रेष्ठं सर्वं सविता सुनोतु न इत्येव हि
श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीदो धर्मस्तं
मवर्धमि वागेया माध्यमिका धर्मधूमिति याज्ञिका अष्टयाहन्तव्या
भवत्यपग्रीति वा तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

१० उप द्वये सुदुघामिति । पूर्वपथ समानमार्गं विनियोगश्च । उपगम्य
धेनुः मनसा आह्वयेऽहं स्तुतिभिः सुदुघा कल्याण-
मुदकं वा दुग्धे ता धेनु तर्पयित्री सर्वलोकस्य
एतां माध्यमिका वाचम् । अपि च । मथेतामुहना मुहस्तः कल्याण-
हस्तौ गोधुक् इन्द्रो दोगु प्रक्षारयन्तुदक्तानि । अमुना प्रकारेण श्रेष्ठम्
अतिशयेन प्रशस्यमेत सवम् उदकं योऽयम् अभीदो धर्मो मत्परादानो
विदुदाह्वयः असीन्निस्त स सनोतु निय ददातिविति त मुष्टु प्रन्म ।

१ क. ए. ध. ट. ठ. ड. अपि च शः; च ऐहमपि अपि च २ क. ल. प.
ट. ठ. ड. धर्म हरः, च. रण-हर धर्म ३ ग. अ. गुर्वाश्वः, च पुनर्वाश्वः.
४ क. ल. ८ (४०), उ. ड. पति । इति निरुक्तभाष्य ५ ध्याये ४०
सगडः, ग. च. वज्रमेतेष्वेव नास्ति. ६ क. ल. ठ. थ. घ. ट. ड. दग्धोः।
७. त. दोहनेना. ८ क. (१. १ (४३), त. द. १. ७ ठ. ड. इय इति.
८ ग. मिति । ९. १ क. ल. प. ट. ठ. ड. मानार्थ. १० क. ल. प. ६:
११ माने, च. जगत्, त. न. न. अ.

धर्मधुक्पक्षे । धेनुरेव धेनुः । तामुपह्वये मुदुवा सुरोहा धेनुमेनाम्
 धर्मधुक्पक्षे अर्थः अस्मिन्कर्मण्यङ्गमात्रमुपगताम् । होता प्रतीति ।
 मया चैवमुपह्वनां सुहस्तः गोधुक् अव्वर्गुरपि
 च दोषेनाम् । श्रेष्ठम् अनिशनेन प्रसस्यमेव सवम् एतत् यजुष्मन्पय-
 साविपन् मुनोतु अय्यनुजानातु सविता । यद्धि सवित्रा प्रसूत किशते ५
 तदेव साधु भवति । अर्धद्वः एष घर्मो रुचितो महावीरः । स्तमधिकृत्य
 प्रश्नः । आहुरैतस्मिन् पय आसेचनायोति ।

‘अध्या’ (३१) कस्मात् । सा हि सर्वस्यैव ‘अहन्तव्या भवति’ ।

अध्या कस्मात् ‘अधर्माति वा’ । सा हि पाप हन्ति यद्धि
 वाप्यदि गौः । ‘तत्पा एष भवति’ ॥ ४३ ॥ १०

सुयवमाज्ञावती हि भूया अयो वयं भगवन्तः स्याम । अदि
 तृणमध्यं विश्वदानो पिबं शुद्धमुदकमाचरन्ती (ऋ० सं० १ ।
 १६४ । ४०) ॥ सुयवसादिनी भगवती हि भवायेदानीं वयं
 भगवन्तः स्यामादि तृणमध्यं सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती ११
 तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

सुयवमादिति । पूर्ववदार्थम् । मायमिरा दागुष्ये । शोभन यव-
 अध्या समुदकमग्यात्मकस्य सूर्यात् तेन भगवती धन-
 यती उदकेनोदकवती भव । अर्थ इदानीमेव १०
 त्वपि भगवत्या वयमपि त्वदुत्सृष्टेनोदकेन भगवन्तो धनवन्तः स्याम ।
 सा च पुनरेवं प्रीतित्वत्तरम् आदि तृण भेषम् । तृद्योऽसाविति तृण ।
 तमदि संचूर्गप । विश्वदानो सर्वदा यथाकाष्ठं पिब च सूर्यस्त्पुपहतम्
 उदकम् आचरन्ती आसेनाती शुद्धम् अकलत्रं सर्वतो मण्यस्थाने चरन्ती ।

१ ग. ज. दोषेना, च. दोषेना” ॥ २ क. ख. १ (४३), ठ. ड. ‘वनि-
 इति निरुक्तमात्रे वक्ष्यमाण्ये ४२ पण्ड.. म च दर्शिते-हो नास्ति. २ क.
 ख. १० (४४) ; त. द. १०. ४ ग. ‘दिनि . ए’ ॥ क. ख. प. ड. ठ. ड.
 अय पुन. इदा” १ ग. ज. अयथा इदा” ; च. मयथा इदा” पुनः. १ ग. ज. सातवर्ष
 प्रतीति आदि” ; च. संवत्सं दानि आदि”.

धर्मधुक्क्षेत्रे । यवसमेव यवसम् । तज्जग्ध्वा पयस्विनी भव ।

धर्मधुक्क्षेत्रे अर्थः । यवमपि चै त्वप्रत्तेन पयसा धनवन्तः स्याम ।

या त्वमस्माकमेवमुपकारिणी सा त्व नित्यमादि
तदग्रमध्ये । विश्वज्ञानी नित्यकालं पिव च शुद्धमकल्पमुदकमाचरन्ती औ-
सेवन्ती आ सर्वतो यथाकाममरण्ये चरन्ती ।

‘ तस्या एवापरा भवति ’ । सा पुनः किमर्थम् । रूपतो हि पूर्व-
स्मिन्मन्त्रे धर्मधुक् सुतरामुपपद्यते । यतः परया वसुभिर्देवैः संबन्धान्माध्य-
मिकैव देवतेत्युपपादयति ॥ ४४ ॥

१० हिक्वन्ती धंसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामभिव्यां पयो अज्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय (ऋ०
१ । १६४ । २७) ॥ इति सा निगदव्याख्याता पृथ्या स्वस्तिः
पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात्तस्या एवा भवति ॥ ४५ ॥

११ हिक्वन्तीनि । पूर्ववर्दादि । हिक् डलेवंप्रकारं शब्दं स्तनयित्वा
अप्या एव कुर्वती वसुपत्नी वसूनामुदकानामीश्वरा । वसूना
या आदित्यरश्मीना मरुता वा । वत्स आदित्यः ।
य मरुतानो वा रसहरण इत्यम् । तम् इच्छन्ती मनसा या माध्यमिका कर्तुं
नित्यम् अभ्यागात् सेवम् अश्विम्यां द्यावापृथिवीभ्या सूर्याचन्द्राभ्या वा
१० वर्षाय दुहा दुग्धा प्रक्षरता पयः उदकम् । अमुना प्रकारेण प्रतिसंनतं
वर्धताम् उदकेनास्माकं महते सौभगाय । यथा महासौभाग्यं धनेवाकं
स्यात्तथा वर्धतामिति ।

१ क. म. प. उ. च तनः त्वं, च. च-त्वं तत, ड. उ. च तत. स्वत्पसा-
देन एव. २ ग. ज. ‘स्तीं से’, च. र-तो से आ. ३ क. स. १० (४४),
ड. उ. ‘वनिः । इति निरुक्त्याभ्ये वक्ष्यमाप्याये ४४ खण्ड १ ग. च. कर्मवितरेणो
नास्ति. ४ क. स. ११ (४५), त. द. ११. ५ ग. ‘तीनि । पू. ६ ग. ज.
‘दावे । दिहि’; च. दावे । दिहि’ वा. ७ ग. ज. कुर्वती, च. कुर्वती’ व. ८ ग.
स. ‘म्या व’, च. म्या-व’ वा. ९ ड. ‘धन’ इ वनन्त्यभ्यादप्य पन्थनि नद्यानि

२१ १० ग. ‘निनि वन्यायेनि, च. ‘मिनि वन्यायेनि’

‘ पथ्या (३२) स्वस्तिः ’ (३३) इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्वपदं

पथ्या फस्मात् पथ्या अन्तरेक्षम् । तन्नियमात् पथ्या । स्वस्ति-
रित्युक्तं निर्वचनम् (निरु० ३ । २१) ।

यथा प्रायणीयाया यजतिप्रयोगो दृष्टस्तथा समाध्यातः ‘ पथ्या स्वस्ति
पूर्वा यजति ’ इति । ‘ तस्या एषा भवति ’ ॥ ४५ ॥

५

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेवणस्वत्यभि या वाममेति । सा
नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा (ऋ०
सं० १० । ६३ । १६) ॥ स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेवणस्वती
धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा नोऽमा गृहे सा निर- १०
मणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपा-
यत्विति देवा एना गोपायन्त्विति गोपा व्याख्याता तस्या
एषा भवति ॥ ४६ ॥

स्वस्तिरिद्धिरिति । वमुकर्णस्वार्पम् । ‘ इत् ’ इत्यवधारणार्थे । १५

स्वस्तिः । स्वस्तिरेव हि प्रपथे अन्तरेक्षे श्रेष्ठा प्रशस्या
मर्धदेवताम् । रेवणस्वती धनवती उदकेन । अभि

या वाममेति । या धननीयानि उदकानि अभ्येति । तस्याः किमिति ।
सा न सा अस्मान् अमा । अमेति गृहनाम (निघ० ३ । ४ । ११) ।
गृहे वसतः अरणे अरण्ये च निर्गमने च बहिर्गृहात् पातु रक्षतु । २०
स्वावेशा सुपचरणा भवतु अस्माकम् । देवगोपा देवी चासौ गोप्त्री चेति
देवगोपा । देवान् दातृन्माम् गोपायत्विति वा । हविषो गोपायतु ।
अथवा । देवा माध्यमिका धृत्याना वा रक्षन् एना गोपायन्त्विति वा ।

१ ग. ज. पूर्वादि, च. पूर्वादि य ० वा. २ क. स. ११ (४५); द. ‘ वनि ।

इति निरुक्तभाष्ये ५ प्याये ४५ खण्ड ; ग. च वर्जमिधरेष्वङ्गो नास्ति. ३ क. २५

स. १२ (४६), त. द. १२. ४ ग. ‘ रिति । ५. ५ क. स. घ. ट. ठ. ड.

‘ कानि निर्यमम्येति, च. ‘ कान्यम्ये ’ मय. ६ ग. ज. ‘ मणे, च. ‘ मने ’ च. ‘ ने.

७ क. स. घ. ट. ड. देवान्गोपायत्विति वा । दातृन्माम् । किम् । सर्व-

स्माद्विशो गोपायतु । अथ ; च. देवान् गोपा- दातृन् यन्त्विति वा. ८ च.

‘ नानाम् दात्विति वा. ९ च. ‘ हवि’ किं हविषाम्. १० च हवि- गोपा- गो. ११

‘ उपा (३४) व्याख्याता ’ (निरु० २ । १८) । ‘ तस्या
एषा भवति ’ ॥ ४६ ॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं विभ्युषी । नि यत्सीं शिश्र-
५ थदृषां (ऋ० सं० ४ । ३० । १०) ॥ अपासरदुषा अनसः
संपिष्टान्मेघादिभ्युष्यनो वायुरनितेरपि बोपमार्थे स्यादनस इव
‘ शकटादिवानः शकटमानद्धर्मस्मिन्नीवरमानितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण
उपजीवन्त्येनन्मेघोऽप्यन एतस्मादेव यन्निरशिश्रयंथदृषां वर्धिता
मध्यमस्मस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

‘ १०

अपोषा अनसः सरदिति । वामदेवस्वार्थम् । परा च । अपासरदुषाः ।
उपाः अपासर्गत् । कुनः । अनसो वायोः ।
यदा संपिनिष्टि वायुर्मेघं तदा सनिवासिन्धुषा
मामप्ययं हनिष्यतीति विभ्यत्यरसरति । नि यत्सीं शिश्रयत् । यदा निर-
१५ शिश्रयत् निर्जघान निर्हृष्टि दृषा वर्धिता वायुः तदा अपासरदुषाः ।

‘ अनो वायुरनितेः ’ घातोः प्राणनार्थस्य । ‘ अपि बोपमार्थे
स्यात् । अनस इव शकटान् । यथा शाकटिकः शकटात्केनचित्संपिथ्य-
माणादपसर्पेदेवं वायुना संपिथ्यमाणान्मेघादपासरदुषा इति द्वितीया
‘ कन्दना ।

‘ २०

‘ तस्या एषापरा भवति ’ । सा पुनः किमर्थम् । उक्तमापि द्रुषा
आदित्संश्रयाद्भवति । इयं तु मध्यमा भेषसंश्रया वायोरेव संस्तवादिति
मध्यमाश्चभावप्रायोदृश्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ ४७ ॥

एतदस्या अनः श्रये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससारं सी
परावतः (ऋ० सं० ४ । ३० । ११) ॥ एतदस्या अन आश्रये

१ क. ख. १२ (४६), ड. ‘ वति । इति निरुक्तमाध्वे ११ व्याये ४६
सण्डः; म. ख. वर्जमितोष्यद्वौ नास्ति. २ ड. ख. १३ (४७); त. द. १२.
३ ग. ‘ दिति । वाः; ड. अपोषा । इति. ४ च. ‘ वानार्थे. ५ क. ख. १३ (४७),
२१. ६. ‘ एतद्वर्जितार्थम् । ४७ । इति नास्ति; म. ख. वर्जमितोष्यद्वौ नास्ति.

सुसंविष्टमितरदिष्वि विपाशि विमुक्तपांशि ससारोपाः परावतः
पेरित्वतः परागताद्वेळा व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

एतदस्या अनः शय इति । विनिर्णयमुदकमावेन पृथिवीं संलय
उपा एष अवस्थितं दर्शयन् ब्रवीति मेघम् । एतदस्याः
उपसः अनो मेघाख्यमाश्रयभूतं सुसंविष्टं सुष्टु
संविष्टं वायुना इतरदिष्वि शफटानः विपाशि छिन्नसर्वपाशबन्धनम्
आशेते आतव्य पृथिवीं शेते आस्ते यतः संपिण्यमाणात् रुसार माध्य-
मिका उपाः परावतः दूरादूर्तरं ननाशेति ।

‘इळो (३५) व्याख्याता ’ ‘इष्टेः स्तुतिकर्मेणः ’ (निरु० ८।७)
इति । ‘ तस्या एषा भवति ’ ॥ ४८ ॥

अभिर्न इळो यूयस्य माता स्मन्मदीभिर्हर्षशी वा गृणातु ।
हर्षशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्णाना प्रभूयस्यायोः (ऋ० सं०
५ । ४१ । १९) ॥ संपत्तु नः ऊर्ज्यस्य पुष्टेः (ऋ० सं०
५ । ४१ । २०) ॥ अभिगृणातु न इळा यूयस्य मातां स्मदभि
नदीभिर्हर्षशी वा गृणातूर्षशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्य-
ूर्णाना प्रभूयस्य प्रभूतस्यायोः स्यर्नस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा
सैषता नोऽधस्य पुष्टे रोदसी रुद्रस्य पत्नी तस्या एषा
भवति ॥ ४९ ॥

१ क. ख. छ. त. द. 'बेला. २ क. ख. १४ (४८), त. द. १४. ३ ग.
इति । वि; द. एतदस्या इति. ४ क. ख. ग. द. च. ज. हल. ५ क. ख. १४
(४८), ड. 'वति । इति भाष्ये ५ पण्ये ४८ रण्ड; ग. च. वर्जमिनेष्वडा
मास्ति. ६ क. ख. छ. त. द. हल. ७ क. ख. द. य. ध. ड. माता सर्वस्य
माता स्म. ८ क. ख. छ. ध. घ. ड. 'नस्य मनुष्यस्य ज्यो. ९ क. ख. १५
(४९), त. द. १५.

- अभि न इहेति । अत्रैरार्पम् । शकरी । अभिगृणातु अभिशब्द-
 यत्वस्मान् । कासौ । इह्यै । किलक्षणा । यूथस्य माता मेघयूथस्य निर्मात्री
 मध्यमा । केनाभिगृणातु । नदीभिः नर्दनाभिराद्विः । उर्वशी वा । उर्वशीति
 वा योष्यते इहेति वा सा गृणातु नः अस्मानिति अभिस्तनयतु । उर्वशी
 ५ वा बृहद्विरा गृणाना । उपेमार्थे वा 'व'शब्दो भेदापेक्षया । उर्वशीव
 बृहत् महत् गृणातु दिवा द्योतनवता त्रिषु सहितेनोदकसमूहेन अभ्यु-
 र्णना सर्वमिदमभिप्रच्छादयन्ती प्रभृतस्य प्रकर्षेण संभृतस्य आयोः
 अयनस्य गमनशीलस्य उदरस्य समूहेन सिपत्तु सेवताम् अस्मान् ऊर्ज-
 न्यस्य पुष्टे. यवादे. अन्नस्य पोषणाय ।

- १० रोदसी कस्मात् 'रोदसी (३६) रुद्रस्य पत्नी' रुद्रस्य विभूतिः ।
 'तस्या एवा भवति' ॥ ४९ ॥

- रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे । आ यस्मिन्तस्थौ
 सुरर्णानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी (ऋ० सं० ५।५६।८) ॥
 १५ रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्थौ
 सुरमणीयान्युदकानि विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रो-
 दसी ॥ ५० ॥

- १ क. स्व. ग. घ. च. ज. ट. इहेति । अ०. २ ग. ज. 'गृणातु इति अभि' ।
 २० च. 'गृणातु इति अभि'. ३ क. स्व. ग. घ. च. ज. इह्यै. ४ ग. ज. 'मदाभि' ; घ.
 'नदीभि' दना. ५ ग. ज. उर्वशर्थे; च. उर्वशर्थे' यमा. ६ क. स्व. घ. ट. इ.
 'हेन गृणाना शब्दयन्ती अ', च. 'हेन-अ' गृणाना शब्दयन्ती ७ क. स्व. १५
 (४९), ट. 'वति । इति नेरुकोत्तरपदके भाष्ये ५ ध्याये ४९ एवम्, ग. घ.
 वर्जमित्येवम् नास्ति. ८ छ. त. घ. 'मघ' गार्ह. ९ क. ए. १९ (५०); त.
 १५- व. १६; ट. ५० इति नेरुकोत्तरपदके पञ्चमाध्याय. ममाता.

रथं नु मारुतमिति । श्यावाथस्यार्थम् । आग्निमारुते विनियोगः ।
स्तोता ब्रवीति । नु क्षिप्रं वयं रथम् आहुवामहे आहुवामहे मारुते
रोदसी मरुतसंयुक्तं अथस्युं अथगोवं यशस्विनम् ।
किमिति । आ यस्मिन् तस्यौ । यस्मिन्नातिष्ठति
रेहणे रोदसी सह मरुद्भिः सहिता मरुद्भिः । रोदसी किमिति । सुरणानि
सुष्ठु रमणीयानि उदकानि बिभ्रती धारयन्ती आतिष्ठति । तं वयं मेवं
रथम् आहुवामहे वयमर्थमिति ॥ ५० ॥

इति श्रीजन्मवर्णनियोगसिनो भगवद्गुर्माचार्यस्य कृतौ श्रुतार्थाणां
निरुक्तचतौ पदशोऽध्यायः ।

१०

+ इयेन आदौ यस्वादिष्ठया सोमं मन्यते यत्त्वादेव नवोर्नवोपरं स्यो
त्वेर्पमित्थाप्रवोमह उदुर्जयो विभर्ति । ददातु सोमं स्पराज्ञो वातो मध्यस्था-
नौ देवगणा आनिर्धुन्मद्भिरारुद्रैः सोविष्टीशमीविरूपासजदीरतामिहिर-
सोनः सूर्यस्येवस्तु पेच्यमथातो मध्यस्थानौः स्त्रियोदसस्यैवार्थस्यैव कि- ११
मिच्छन्ती पार्वकानोमदो अगोपद्वैर्दन्ती देवो वाचमन्विदनुमतेरा-
कामेदंति नीवौ लिङ्गो महमन्यमूपूषशीविधुं अथस्त्रियेन्द्रैर्जीर्नाहमि-

१ ग. 'मिर्ना' इगः २ ग. 'म' मारुतं वा म' च मारुतं वा म' ३ क. ल. घ.
ट. ड. यस्मिन् किमिति; च. ~ किं यस्मिन् ४ च. छ. ड. 'स्यौ यस्मिन्नातिष्ठौ
यस्मिन्' च. 'स्यौ ~ य' यस्मिन्नातिष्ठौ. ५ क. ख. घ. छ. ड. 'अगमने रो'; च. २०
'ये ~ रो' गमने. ६ क. ल. घ. ट. ड. उपा सह, च. 'सह' सथा. ७ क. ल.
१६ (५६); ड. 'मिर्ना' इति श्रीशम्भुः ग. च. वर्मोमिनोऽप्यहो नास्ति. ८ ग. च.
अ. कम्भू. ९ ड. निरुक्त-शब्दाणां निषण्णत्वात्तत्र केन सह नेरुक्तोऽश्वे, १० क.
ल. च. श. ड. 'ध्यावः समस्तः. + छ. त. द. इवा स्वर्गधृत्वा नास्ति. ११ छ.
इयेनो व्याख्यात आदा'. १२ छ. ड. 'तमरोद्वि'. १३ घ. यदुदेरा.
१४ घ. रागासिनी. १५ घ. कुहप= कु- १६ घ. निरुद्धि. १७ घ.
मार्ह नौरी.

न्द्राणिगौरीमिमायतस्याःसमुद्रागौरिमिमदुर्षयेसूर्यवसादिर्कृण्व-
तीस्वस्तिरिद्धेषोर्षो एतदस्याअमिनइल्लारथंनुं पञ्चाशत् ।

इति निरुक्त उत्तरपदके पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ द्वादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ ॥ अथातो युस्याना देवतास्तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतोऽश्विनौ यध्यश्रुवाते सर्वे रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वरश्विना-
चित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ थावापृथिन्यात्रित्येकेऽहोरात्रावित्येके
सूर्याचन्द्रप्रसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकास्तयोः
काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्मकाशीभावस्यानुविष्टममनु तैमोभागो हि
मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

व्याख्याता मध्यस्थाना देवताः सक्चनछिन्नविशेषाः । अधुना तेनैव
सप्तात्रायानुक्रमेण युस्याना व्याख्येयाः । तदर्थं विशेषतः पुनरधिकार-
वचनम् । ' अथातो युस्याना देवताः ' इति । बहुवचनं पक्षेऽर्धवत् ।
द्यौस्तेषा रथानमिति युस्यानाः । देवता व्याख्यास्यन्त इति शेषः । ' तासा-
मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः ' । तौ कस्मात् । कालतो हि युस्यानानां

अश्विनौ किमर्थं देवताना विशेषो विवक्षितः । आश्विने च
प्रथमं कथ्येते स्तुतशस्त्रके कर्मणि प्रथममश्विनोः कालः संधौ ।
एकश्चाश्वी मध्यस्थान एको युस्थानो नैवका-
नाम् । अतो युस्थानमध्यस्थानत्वात्तयोरश्विनोरुपन्यासः । यथेवमेकस्य मध्य-
स्थाने एकस्य युस्थाने उपदेशः प्राप्नोति । न । एकैकस्य तयोरश्विनाम्भ्यस्य

द्वयोरेकत्र कथने वि- पृथग्भावेन स्तुत्यभावादभिद्वन्द्वस्य चात्यन्तमवि-
कारणम् यो गानासत्याविति च पृथक्स्तुत्यभावात् । सत्यर्थ-
वियोगे प्राथम्यात्प्रथमस्य समाम्नां युक्तमिति
चेन्न तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वाद् युस्थानस्य च वर्धमानरूप-
त्वात् अतोऽनन्तरं च युस्थानदेवतारूपान्तरसत्त्वानादिति ।

१ ट. ट. हरिः ओए, छ. जु, य. ओ२म्, घ. अंद्. २ छ. त. व. द.
‘नुक्तमो. १ ग. च. ज. जु व्या’; घ. ट. धीमणेशाय नमः । व्या’ ४ ग. ज.
‘चतपक्षे’. ५ घ. मचर-स्या’ म. ६ च. ट. ‘कस्य तयोऽश्वि’ एता. ७ ग. ज.
‘अपि’ नास्ति ८ ग. ज. ‘प्रातः’.

वासात्यो अन्य उच्यते उपःपुत्रस्तवान्य इति तयोरेपापरा भवति ॥ २ ॥

वसातिषु स्मेति । उपजातदेवतादर्शनचक्षुरतीतिषु रात्रिपर्यायेषु संधौ अश्विनौ प्राप्ते सहसैवाश्विनौ दृष्ट्वा मध्न्यमश्वीति । वसा-
तिषु रात्रिषु । तामु हि प्राणिनो वसन्ति । किं तास्विति । चरयो युवाम् । कथम् । असिताग्निष पेवौ । कुष्णाग्निष मेघौ समानरूपौ । उपसि कथमपि मया लक्षितौ । यतो ऋषीमि । फदेदमश्विना युवम् । फदेदमस्मत्कर्म प्रति ये देवा आगतास्तान्प्रति हे युवामश्विनौ आगच्छतम् आगतवन्तौ स्थः ।

‘तयोः’ अश्विनोः ‘समानकाळयोः’ । उभयोरपि हि तयोरुर्ध्व-
तयोः काळः कर्म मर्धरात्राकाळ इति समानैकाळः । ‘समानक-
म समाने सूक्तानि ऋचश्च प्रायः स्तुति- रूपाणि असंस्तयन् पोऽर्च्यः’ । उभयोरपि तयोरेकं कर्म । तिरोब्रह्माः सोमा आश्विनश्च द्विकपालः । ‘संस्तुतप्राययोः’ । प्रायेण हि तयोर्बाहुल्येन सस्तव एव । तयोः पुनः ‘असंस्तवेनेषोऽर्धर्चो भवति’ ।

नैवस्यामृचि वसातिषु स्म चरय इति वसातयो हि जनपदा अपि नापमर्धर्चोऽधि-
पर इति केचित् प्रसिद्धाः । तदविपरीतं राजानौ पुण्यकृतौ अश्वे-
स्तद्वन्तामिति शक्यते कल्पयितुम् । तद्यथा । वासात्यो तदेसाधिपती कौशिक्षाजानौ बह्वस्रौ पुण्यकृतौ यज्ञकर्मणि देवान्प्रति गतौ केनचिदुच्यते । यौ युवा वसातिषु जनपदेषु नित्यमसिताग्निष पेवौ समानधेयौ चरयन्तौ युवामिदं देवस्थानं प्रति ये देवा वर्तन्ते तान्प्रति कदा हे अश्विनौ युवामागच्छतमागतवन्तानिति । मा भूदेया मन्त्रार्थयोजनेत्यत आह । ‘वासात्यो अथ उच्यते उप-’

१ ग. ‘स्मेति’ । उ. ज. ‘स्मेति’ । उ. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड निव. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘विति’ । ४ ग. ज. ‘मानः का’ । ५ ग. ज. ‘ननु’ नारि. ६ ग. ज. ‘तिशु म्म च’, ‘तिशु म्म च’ पु स्म. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. पुण्य-
‘इतो राजानो’ । ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. दुर्धमागतव. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘तयोऽर्च्य’.

अभिपरोऽर्थः पुत्रस्तवान्य इति । एको वासास उपसत
एकश्च उपसतः पुत्र इति । एवमेतास्मिन् भिन्न-
स्तुतावर्धर्चे उपसतः पुत्रेण सूर्येण सह समानद्वयानादसंशयं मध्यमो
वासास्यो रात्रिः पुत्र इति ।

५ 'स्योरेषापरा भवति' । सा पुनः किमर्थम् । मध्यमोत्तमाविवना-
वित्यस्यैवार्थस्य दृढतायै स्फुटं यदेतस्यामेतत्परस्यामृचि ॥ २ ॥

इहेह जाता समवावक्षीतामरेपसां तन्वादे नामाभिः स्वैः ।
जिष्णुर्वाग्न्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे
१० (ऋ० सं० १ । १८१ । ४) ॥ इह चेह च जातौ संस्तुयेते
पापेनालिप्यमानया तन्त्रा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वाग्न्यः सुमहतो
यलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उद्यते आदित्यस्तः
स्योरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

१५ इहेह जातेति । भगवत्स्यार्थम् । प्रातरनुवाकादिवनयोर्विनिर्वाहः
(भाष्य० श्रौ० ४ । १५) । हे अदिवनौ युवामुच्येते । इहेह जातौ

अभिनौ इहं च मध्यस्थाने इह च सुस्थाने जातौ समवा-
वक्षीतां संस्तुयेते । केन । अरेपसा तन्वा अपापसा

तन्वा यथातंकस्पर्शतया नामभिः स्वैः । परमनाश्रित्य यानि स्थेनिमित्तानि ते ।

२० किञ्च । जिष्णुर्वाग्न्यः । नियमेव जाता पुत्रयोरन्यः । सुमखस्य सूरिः
सुमहतो यलस्येरयिता शत्रुषु । च नान्यो मध्यस्थानादिति मध्यस्थानः ।
दिवो अन्यः सुभगः पुत्रः सुभगः सुधनः ऊहे उद्यते वायुना निपद्य ।
स च नान्यः सूर्यादियेवमत्रापि मध्यमोत्तमाविति ।

१ क. स. घ. ट. ठ. ड. 'मान-शास्या'. २ ठ. ड. 'वापि' इति निरुक्तभाष्ये
१ व्याप्ते १ सप्तः; क. ल. ग. च. वर्गभिन्नेष्वप्यत्र नास्ति. ४ छ. त. सुमहतो
महतो वट'. ५ क. स. छ. त. द. दिवो अन्य'. ६ क. स. ट. घ. व. ठ. ड.
ऊट. ७ ग. 'तेनि'. अ'. ८ क. स. घ. ट. ठ. ड. 'न्यया'; च. 'न्येति'.
९ क. स. घ. ट. ठ. ड. सप्ततिभिः; च. सप्त-ति' सप्तति. १० क. स. घ. ट. ड.
६९ ठ. ड. उच्य'.

‘तयोरेषांपरा भवति’ । सा पुनः किमर्थम् । संस्तुतप्रायावेतौ
समानकालौ समानकर्माणावित्युक्तं तदुपप्रदर्शनार्थम् ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा विबोधयाग्निनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य
पीतये (ऋ० सं० १ । २२ । १) ॥ प्रातर्योगिनौ विबोधया-
ग्निनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानार्थं तयोरेषांपरा भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्युजैति । मेधातिथेरारम्भः । प्रातरनुवाके विनियोगः (आश्व०
श्रौ० ४ । १५) । हे स्तोतः यावेतौ प्रातर्युज्येते
तौ एव हविषा स्तुत्या च । तावेतौ अश्विनौ विस्प-
ष्टाभिः स्तुतिमिरस्मदर्थं विबोधय । विबोधितौ च त्वया इह कर्मणि
आगच्छताम् आत्मकम् अयं सोमस्य पीतये पानाय ॥

‘तयोरेषांपरा भवति’ । सा पुनः किमर्थम् । नैवानयोरन्यस्मिन्
काले इत्यासि । युषपि क्रियेतानिष्येव सेति मुतरा परया संस्तवं कालं
त्रोपप्रदर्शयति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वर्नीयान्
(ऋ० सं० ५ । ६७ । २) ॥ प्रातर्यजध्वमश्विनौ ग्रहिणत न
सायमस्ति देवया अजुष्टमेतदध्वन्योऽस्मद्यजते वि चावः पूर्वः
पूर्वो यजमानो वर्नीयान्वनयितृतमस्तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्त-
स्तस्मिन्नन्या देवता ओष्यन्त तेषां धृष्टेः कान्तिकर्मण उच्छते-
रितरा माध्यमिका तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

१ उ उ. ‘नार्थम्’ । इति निरुक्तभाष्ये पञ्चाप्याये तृतीयः खण्डः । क. ल. ग.
प. वर्जितोऽप्यहो न स्ति २ ग. ‘जातिः । मे’ । २ उ उ. ‘यति’ । इति निरुक्त-
भाष्ये ६ प्याये ४ खण्डः, क. ल. ग. च वर्जितोऽप्यहो जातिः । ४ क. ल. छ. त.
६. ‘प्यन्यो अस्म’ । ५ छ. न. द. उ. १.

प्रातर्यजन्ममिति । अत्रैरायम् । प्रातरनुवाके विनियोगः (आश्व०

तौ एव

श्रौ० ४ । १५) आर्षिणे च (अ.ध०
श्रौ० ६ । ५) । हे स्तोतारो यूयमुच्यध्वे ।

तौ अश्विनौ प्रातः एव यजन्म । कथमिति । यतो ब्रवीमि । प्रहिणोत

प्रकर्षेण तौ प्रति स्तुतीर्हवीषि च गमयतेति । किमित्येवं ब्रवीति प्रात-

र्यजन्ममिति । इतो यस्मात् न सायमस्ति देवयाः । अनयोर्देवयोर्न साय-

मस्ति इत्या । येषां कथंचित्स्यात् अजुष्टम् अनसेवितं च तदश्विभ्यां

कर्म । उतान्धो अस्मद्यजते । अपि च अनादृते त्रयि अन्यैः अस्मत्त

एतावदश्विनौ यजते । वि च आवः । व्यावपति च तर्पयति हविर्भिः । पूर्वः पूर्वा

यजमानः प्रथमः प्रथमो यजमानो वनीयान् वनयितृतमः संभक्तृतमः

आदृत्योत् । नस्यैव हविरासेवेतै अश्विनौ नेतरस्येति ।

‘तथोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः’ । ‘प्रकाशीभावस्यानु विष्टम्भम्’ (निरु०

आश्विने काले १२।१) इत्यतः कालः प्रभृति सूर्योदयपर्यन्तस्तथोः

अन्यासां देवतानामा- कालः । तत्त.परं यागकाल । ततः किम् । ‘तस्मिन्-

१५ वापः न्या देवताः’ । तस्मिन् स्तुतिकालेऽन्या

देवता आश्विने शब्दे याः स्तुतिं लभन्ते ताः

‘अप्यन्ते’ तासामावापस्तत्कालस्तुतिप्रसिद्धिमे इति । तत्र तावदुपाः

तासु उपाः प्रथमा प्रथममप्यते । तद्देवतानि सूक्तानि शस्यन्ते ।

२० कान्तौ’ (धा० २ । ७०) इत्यस्य । यद्युक्तम् ‘उच्छ्रतीति सत्याः’

उपाः कस्मात् (निरु० २ । १८) इति तद्वदं विकल्पेन

पुस्तानायाः । या पुनः ‘इतरा माश्वनिका’

उपा इ तस्या विकल्पः । किं तर्हि । ‘उच्छ्रतेः’ एव सा विवासाना-

र्थस्य । उदकानि विवासयति विवास्यते वा भेषान्मशयमेनेति । ‘तस्या

२५ एषा भवति’ ॥ ५ ॥

१ ग. ज. प्रातेरश्विनौ य०; अ. प्रातेरश्विनौ य०. २ क. ल. घ. ट.
ठ ड. ‘अ’ नास्ति. ३ ग. ज. ‘अप्य’ नास्ति. ४ घ. ट. ‘तत्त्वत्’. ५ ग. ज.
‘सेविनी भिनो, अ. सेविनी’ अस्ति ते अ. ६ ग. अ. उच्य०; अ. उच्य० ओ. ७ ग.
अ. अ. ‘यमोच्य०’. ८ ठ. ड. ‘वनि’ इति निरुक्तभाष्ये ६ अध्याये ५ श्लो०; क.
११ ल. घ. ग. ‘वर्गमिनेष्वङ्गा’ नास्ति.

उपस्तच्चित्रमा भंरास्मभ्यं चाजिनीवति । येन तोरुं च तेन यं च
घामहे (ऋ० सं० १ । ९५ । १३) ॥ उपस्तच्चित्रं चायनीयं
मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति । येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि
सस्या एपापरा भवति ॥ ६ ॥

उपस्तच्चित्रमा भरेति । गोतमस्यार्थम् । प्रातरनुवाकं (आश्व० श्रौ०
४ । १५) आश्विने (अ.श्व० श्रौ० ६ । ५)
उपः च विनियोगः । हे उपः सहरमाकं चित्रं चाय-

नीयं धनम् आहर त्वं येन त्वत्पत्नेन वयं पुत्रांश्च पौत्रांश्च अविच्छेदेन
तृप्तान् दधीमहि ।

‘तस्या एव परा भवति’ । स पुनः किमर्थम् । पूर्वस्यामृषि चित्रं
धनमाहरोत्युक्तम् । तच्च पुनरुभयोरप्युपसोरविशिष्टम् । विशिष्टं तु पर-
स्मामुत्तमलिङ्गं ‘पूर्वं अर्थे रजसो भानुमञ्जते’ इति । अतः परोदा-
हियते ॥ ६ ॥

एता उ त्था उपसंः केतुमकृत पूर्वं अर्थे रजसो भानुमञ्जते ।
निष्कृष्टाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुधीर्यन्ति मातरः
(ऋ० सं० १ । १२ । १) ॥ एतास्ता उपसः केतुमकृत
मज्ञानमेकस्या एव वृत्तनार्थे बहुवचने स्यात्पूर्वोऽर्थोऽन्तरिक्षलोकस्य
समञ्जते भानुना । निष्कृष्टाना आयुधानीव धृष्णवः । निरि-
त्येष समित्येतस्य स्यान् एमीदेपा निष्कृतं जारिणीवेतपि
निगमो भवति । प्रतियन्ति गावो गमनादरुधीरारोचनान्मातरौ

१ उ. त द. ‘तस्यायनीयं धनं’. २ ग. ‘हेति । गो’. ३ ग. ज. ‘वाके
वि’; घ. ‘वाके वि’ आश्विने च. ४ क. ल घ. ट. ड. उपः चाजिनीवति
त’; घ. उपः त’ चाजिनीवति. ५ ठ. ड. ‘येन । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये ॥
खण्डः; क. ल. ग. ज. वर्तमानेऽर्थो नास्ति. ६ क. ल. द. ‘पूर्वं अर्थे अन्त’;
त. ‘पूर्वं अन्त’. ७ क. ल. ड. ग. द. एतान् एमी’.

भासो निर्माज्यः सूर्या सूर्यस्य पत्न्येपैवाभिर्मुष्टकाल्यनमा तस्या
एषा भवति ॥ ७ ॥

एता उ स्या इति । पूर्ववदायं विनियोगश्च । याः पूर्वोऽर्थे अन्तरि-

सैव

क्षलोकस्य समञ्जते मानुना भासा अत्मान
समभिष्यज्यन्ति । एतास्ता उपसः । किमिति ।
केतुमकृत अकृत कुरुन्ति लोकस्य प्रज्ञानम् । कथं ताः प्रज्ञानं
लोकस्य कुरुन्ति । अत आह । निष्कृष्टाना आयुधानीव धृष्टवः ।

‘ निरित्येव समित्येतस्य स्थाने ’ । यथा संस्कुर्वाणाः नित्यं निर्मृज्जन्-
अयुध नि निर्मलानि कृण्वन्ति धृष्टवः धर्षयितारः ते आयुधिनस्तज्जी-

वना एव मानुना स्थेन भासा तमोमलमपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि
लोकस्येपसः साबुर्वन्ति । ततश्च प्रति गावोऽरणीर्यति मातरः । यत
एवोदितस्तमेव सूर्यं प्रति यन्ति तत्रैयान्तेर्धापन्ते । सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रो-
त्तप्रोत्सार्यमाणे तमस्यपरत्रे जाते प्रकाश उपजायते । ता उपस इत्याच-
क्षते । स एष परमार्थः । सूर्य एव छिन्निहविशिष्टो भवति सूर्यकार्यत्वा-
प्रकाशस्य ।

‘ एरुस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् ’ इति वचनभेदप्रतिसमाधानम् ।

निरित्येव मिथे-

तस्य स्थाने

‘ निरित्येव समित्येतस्य स्थाने ’ सामर्थ्याद्व्य-
त्यय । सारिक्त्यमाणां ह्ययुधान्यतिनिर्भलानि
भवन्ति ।

यथा ये पश्यते उपमर्गव्यत्ययस्तथा निगममुदाजहार । ‘ एमीदेयाम् ’
इति । ‘ यदाभीधे न दधिपर्णेभिः पुरायद्वयोऽर्धहीये सन्निभ्यः । न्युत्ताथ

तस्योदाहरणम्

अध्वरो वाचमकेन एमीदेया निष्कृत जा रणीयः ’

(ऋ० म० १० । ३४ । ५) ॥ यवपश्य

वाक्षस्य वार्यम् । वृंगानिशृतिर्देवनादशस्नुतना मानं धरयितुं वरीति ।

यदो दीप्ये भृशमभिधायामि निधयेन न दविषाणि न देविष्यामि एभिः
अक्षैरिति अथ तदा सखिष्यः समानस्थानेभ्यः क्रिमेभ्यः परावद्भ्याः
परागच्छद्भ्यो देवनस्थानम् अहमेभ्यः अरुह्ये भृशं होनोऽस्मीति । यदा
च पुनस्ते प्रप्य आस्फुरं निवपन्ति अज्ञान् अ । पुनस्तादा तैर्न्युनाथ ते
बभूवः बभूवर्णाः अक्षाः वाचमकत शब्दमकृतम् । अथ तदा निवृत्तिनिविग- ५
णद्वय एमीत् आगच्छन्त्येव एषाम् अयेवम् अयेवं निवृत्तं संवृत्तमस्त-
स्थानम् आस्फुरं संवृत्तं जागिणीद् व्यभिचारिणीव काचिर्लौ च्छास्त्र-
मस्तमनोऽविगणयेति ।

‘सूर्या’ (३) इति वक्तव्यम् । सा पुनारियं ‘सूर्यस्य पत्नी
का सूर्या’ ‘एवैव’ उवा ‘अभिसृष्टकालतमा’ । यथा १०
सूर्यस्योदयकालं प्रत्यभिसृष्टतमा भवति गतमा
भवति तथा तथा सैषा उवाः सूर्या संपद्ये । ‘तस्या एषा भवति’
॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवर्तं सुचक्रम् । १५
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये बहत्तुं कुरुष्व (ऋ०
सं० १० । ८५ । २०) ॥ सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपमपि
वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति किंशुकं क्रंशतेः
प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वारोह सूर्ये
अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये बहत्तुं कुरुष्व सविता सूर्या २०
प्रायच्छत्सोमाय रामे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं वृषाकपायी
वृषाकपेः पत्येपैवाभिसृष्टकालतमा तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिमिति । सूर्याया आर्यम् । विशाहे विनियोगः

सूर्या (आश्व० गृ० १ । ८ । १३) । त्रिने २५
तावदुच्यते । यानेव विनिष्ठय प्रभागाभ्यन्ते

१ ग. अ. ‘व्याप्येभिः’; च. ‘व्याप्येभिः’ म्; ट. ‘व्याप्येभिः’ ०ये, ड. द.
‘व्याप्येभिः’. २ ग. ‘व्यस्फुरं’, अ. ‘व्यस्फुरं’ ३ र. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘चिद्दुः-
सी’; च. ‘चित् सी’ इदं; ४ ठ. ड. ‘वति’ इति निरुक्तम् ० उच्यते ० पश्चा-
ध्याये सप्तमः खण्डः; क. ख. ग. च. वर्तमानेष्वपि नास्ति. ५ ग. ‘मिनि’ । घृ.;
ठ. र. ‘सुकिंशुकमिति’. ६ क. ग. घ. ट. ठ. ड. ‘चते म्भा’; ग. अ. ‘या म्भा’.

विभर्जते तदधिदेवतां ग्रथीति । सुकिंशुकं सुमु क्कानं दीपनं-लोकानां
 शस्मलि शस्मलं व्यपगतमलं विश्वरूपं सर्वरूपं हिरण्यवर्णं हिरण्योपमवर्णं
 हिरण्यमिव वैरणीयं सुवृत् सुवर्तनं शोभनैर्वा रश्मिभिर्वृतं सुचक्रं सुचक्रं
 सुदीप्तम् । एतमेवंलक्षणं मण्डलं रथम् आरोह त्वं हे सूर्ये भवतस्य
 ५ उदकस्य लोकं स्थानम् । तत एवमधिरक्षा रथेनं सुखम् एतस्मै पत्ये मण्ड-
 लाधिप्राप्ते बहत्तुं कृणुष्व कुरुष्वेति ।

पृथक्त्वपक्षे तु रथ एव रथः सूर्यं चांदो कन्या सूर्योच्यते । एवं
 लक्षणं रथमारोहेति ।

‘अपि बोधमार्थे स्यात् । सुकिंशुकमिव शस्मलिमिति’ । किंशुकमिति

३० सुकिंशुकमिव्यादि पञ्चाशपुष्पे प्रसिद्धिः । इह तु रक्तपुष्पत्वसाधन्या-
 रथविशेषणम् । अथवा त्सुपुष्पितामिव शस्मलिमिति सामर्थ्यात् तेनैव-
 उपमार्थे स्यात् गर्भयोग आदित्यस्य पुष्टतर इति किंशुकशब्दः
 पुष्पिते शस्मली गौण इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

‘किंशुकं मंसतेः’ भक्तोः प्रकाशनार्थस्य । तद्वि दीप्तिमद्भवति ।

१५ ‘शस्मलिः सुगरो भवति’ । ‘शू हिंसायाम्’ (धा० ९ । १९)

इत्यस्य भातोः । त हि मृदुत्वा-सुहिषो भवति । ‘अरवान् वा’ ।

मालावचनस्य ५. षट्केरसौ हिंसित हिंसायाम् । ‘सविता
 नैरुपपत्तेर्यः सूर्यं प्रादण्ड-लोमाय शक्ते प्रजापतये वेति च
 ब्रह्मणम्’ । नैरुपपत्तेर्योऽप्यां स्तेमाय ददाति ।

२० पदुतम् । ‘आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति’ (निरु० २ । ६) इति ।

‘प्रजापतये वेति’ । उपपत्तिं वा मयस्थानाव प्रजापतये ददाति । जेवि-
 नैतिहासकपक्षे इत्युक्तिः । तेक-मितिहासं शैल्यु कृपभेगदिति ।

१ क. ल. घ. ट. ठ. ड विभज्यते; ग. अ. विभज्यते. २ ग. ल. वा; च.
 बोली” विभ, ट. ड रथमार्थे. ३ ग. ल. अ. ‘पदे बहत्तुं मण्डलाधिप्राप्ते क’.
 ४ क. ल. घ. ट. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति. ५ ठ. ड. ‘होहा । पदे होवा-
 दि । वडा’ (२. घ. पुष्पे इदं शब्दे लिखितम्). ६ घ. ट. ठ. ‘वमायोग’.
 ७ क. ल. घ. ट. ‘वान्वा । हिंसायाम् । क’. ८ क. ल. घ. ट. ट. ड. दि; च.
 निरु. १ क. ल. घ. ट. ठ. ड. निरु. १० ग. ‘इति’ श्रुतं; च. ‘होहं होह’.
 ११ नि. मृ. च. ‘होहं होहं वय’.

‘वृषाकपायी (४) वृषाकपेः पत्नी’ । वृषाकपिरादित्यः । तस्य
 का वृषकपायी पत्नी तद्विभूतिः उपकळे यदयस्यायान् कर्षणि
 कम्पयति च तद्गुणयोगात् । सा पुनः ‘एवैव’
 सूर्या ‘अभिसृष्टकालतमा’ वृषाकपायीत्युच्यते । ‘तस्या एषा
 भवति’ ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुषे । यस्तत्त इन्द्र उक्षणः
 प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १० ।
 ८६ । १३) ॥ वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्तुषे माध्य-
 मिकया वाचा स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा
 स्वपत्यं तत्सनीतीति वा प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान्माध्यमिका-
 न्त्सरस्यायानुक्षण उक्षतेर्बृद्धिर्कर्मण उक्षन्त्युदक्नेनेति वा प्रियं कुरु-
 ष्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमे-
 तद् ब्रूम आदित्यं सरण्युः सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

वृषाकपायि रेवतीति । इन्द्रस्यार्थम् । पष्ठे पृष्ठपादनि वृषाकपौ विनि-
 वृषाकपायी योगः (अश्व० श्रौ० ८ । ३) । हे वृषाक-
 पायि रेवति रयिमति धननीति । सुपुत्रे मयमेन
 इन्द्रेण रसहरणसामान्यात्सहस्थानसामान्यात् । सुस्तुषे माध्यमिकया वाचा
 मिधुनसामान्यात् । किमिति । यस्तत्त इन्द्र उक्षणः । प्राश्नातु ते इन्द्रः तव
 स्तुभूतान् एतान्माध्यमिकान् उक्षणः अवस्थापयसंस्तयायान् एव इन्द्र आदित्यः ।
 स हि तानुयन् पिबति । प्रियम् इष्टम् एतत्काचित्करं हविः । किमिति सुख-
 नाम । तस्य यत् आचितम् आचयनं करोति तद्वदिति काचित्करम् । किं
 पुनस्तत् । हविः उदकम् । तत्कुरुष्वभावदयायलक्षणं हविः । अन्नमव-
 श्यायैरभिनिष्पादय । किमर्थम् । विश्वस्मात् य एष इन्द्र आदित्यः उत्तरः
 तदर्थमिति ।

१ ग. ज. ‘पत्नी न्वकाले’; च. तद्विभूति. २ घ. ट. ठ. ड. कम्पयति. ३ ठ.
 ड. ‘वति’ । इति निरुक्त्याप्ये ९ व्याये ८ खण्डः; क. ख. ग. च. वर्जयितोऽष्टो
 नास्ति. ४ छ. त. द. ‘हविः सुखकरं’ नास्ति. ५ ग. ‘तीनि’ । इ. ६ क.
 ख. घ. ट. ठ. ड. धनवानि रयिमनि. ७ ग. ज. तदर्थमिनि उत्तरः; च. ‘तदर्थमिनि
 उत्तरः’ इतरः.

अपगृह्णति । देवश्रवस अयम् । अपगृह्णन् अमृताम् एतामुपसं-
 सरण्युः । वृथापेक्ष्यन्त्यायां मर्त्यो मनुष्येभ्यः ।
 के ते । रश्मयः । कुस्यी सवर्णामददुर्विवस्वते ।
 समरणमितो कृत्वा सरण्यम् अददुः विवस्वते आदित्याय । उताश्वि-
 नावभरत् स्तुतिभिः सा उवाच । स ह्यश्विनोः स्तुतिकालः । अथवा । सर-
 ण्यभरत्तुतिभिः । स ह्यश्विनोर्यागकालः । यत्तदासीत् उपसो-रूपं
 सरण्यं वा अजहात् अत्यजत् द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ सरण्युः । 'मध्यमं
 निरुक्तमते मिथु- च माध्यमिकां वाचमिति निरुक्तः' । यदा हि
 नौ मध्यमो माध्यमिका सरण्युरादित्यस्य सकाशं मण्डलमनुप्रविष्टा भव-
 त्वा वाक् त्यभिभागेन तशेदिते आदित्ये विच्छिद्यते मध्य-
 मस्य माध्यमिकायाश्च वाचः काल इत्येव तयो-
 रत्यागः ।

यमं च यमीं चेत्येतिहासिकाः । तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना । त एव
 यमीं चेत्ये- रश्मयः प्राणाधिदेवताभावमापन्नास्तेषु रश्मस्तं
 तिहासिकाः रूपं चेत्येतिहासिको-पपन्नहारः । तात्वाष्ट्रीं सर-
 ण्यमश्वा कृत्वा तथा सत्यश्विनोर्जन्म भविष्यं
 पश्यन्तोः लोकहिताय अमृताम् अमरणधर्मिणीं देवीमपगृह्णन् अन्तर्हिता चक्रुः
 मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः । उत्तरान् कुरुन् प्रति विन्धुः । ततश्चान्वां तसव-
 णां छायाप्रभवा कृत्वा तामददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरत् । यैश्च अश्वं
 तदा ह्यम सीत्तेन सा सरण्युरश्विनावभरत् अजनयत् अपुष्पात् उत्त-
 रेण कुरुषु । अजहादु द्वा मिथुना सरण्युः । द्वावन्धौ मिथुनौ यमं च यमीं
 चेति विवस्वतः सैकंशादजहात् हित्वा ननाशेति ' तत्रेतिहासमाचक्षते ।
 अज्जुरेतिहासार्थः । यथा त्वाष्ट्रीं सरण्युर्विवस्वतोढा सा च तस्माज्जनाश ।
 'तदभिवादिन्येपरमवति' ॥ १० ॥

१ ग. 'मिति' । दे० । २ क. ख. घ. 'स्तेष्वन्यत्तद्वप' ; ग. ज. 'स्तेष्वन्यद्वप' ;
 य. 'स्तेष्वन्यद्वप' 'व्यस्वं रूप' (तद्व) ट. 'स्तेष्वन्यत्तद्वप' 'व्यस्वं रु. ठ. ड. स्तेष्व-
 न्यस्तद्वप' तद्वप' । ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भविष्यत् ; य. भविष्ये' प्यत्.
 ४ ग. च. ज. 'भरयन् । आश्व' ५ ठ. ड. 'वति । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये
 १० एण्ड.; क. ख. ग. य. वर्तमानेण्डो नेति ।

- त्वष्टां दुहिते बहंतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति । यमस्य
माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश (ऋ० सं० १०
। १७ । १) ॥ त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समे-
५ क्षमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश रात्रिरादित्यस्यादित्यो-
दयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

इति द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- १० त्वष्टा दुहित इति । पूर्वयैव समानार्थं विनियोगश्च । त्वष्टा देवो
सैव विश्वकर्मा यं पुरागविदो वदन्ति स दुहितुः
बहंतुं बहनं विश्वं करोतीति इदं विश्वं भुवनं
भूतजातं विवाहदर्शनप्रेप्सया समेति । स हि विश्वं हाना स्वभात्रः । यमस्य
माता । भविष्यता योगेनोच्यते । पर्युह्यमाना पर्युह्यता यमं च यमो च जन-
यित्वा ततो महो महतो जाया विवस्वतो देवस्य जाया भार्या हित्वा अपत्ये
१५ त्रिधुनौ आश्वं रूपं कृत्वा ननाशेति ।

नैरुक्तपक्षे तु त्वष्टा मध्यमस्तमोभागस्योपसो दुहितुः दूरे हितायाः

नैरुक्तपक्षेऽर्थः प्रकाशरूपाया बहंतु बहनं विवस्वतः करोति ।
इदं विदुः भुवनं समेति । प्रभानमिति मवा

- २० सर्वाणि भूतानि स्वोत्पत्तिकर्तव्यतामु अभिसमागच्छन्ति । यमस्य माता
पर्युह्यमाना । यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण । अधश्च । पुत्थानस्य
यैव जाया सा मतेति । जायतेऽस्यां पुत्रवेन पतिः जाया भार्या । महतो
विवस्वतः प्रकाशेन प्रोत्सार्यमाणा ननाश नश्यति । संश्लेषतो भाष्यस्य
रोऽर्थं निराह । ' रात्रिरादित्यस्य ' उवा जाया । सा ' आदित्यस्योदयेऽन्त-
र्धीयते ' ॥ ११ ॥

- २५ सप्तदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ छ. त. द. ' इति इदं विश्वं भुवनं समेति ' नास्ति. २ छ. प्रथमः पादः ।
त. इति द्वादशमोऽध्यायस्य प्रथमः इति प्रथमः, द. ध. घ. ' इति पादः ' नास्ति.
३ ग. ' इति ' । पू. ४ क. ख. ट. ठ. द. व्यासु र्ना ' ; च. ५ वा. ' व्यासु ५ क.
ख. द. ' यत इति, च. ' यते ' त इति, ठ. द. ' यत इति । इति निरु-
क्तोपपत्त्यभावे वक्ष्यते एकादशः १. ७६ । इति निरुक्तपक्षेन सह समदर्शाः,
११ क. ख. ग. च. वर्तमानोपपत्त्ये नास्ति.

द्वितीयः पादः ।

‘ सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्ण-
रश्मिर्भवति तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥’

‘ सविता ’ (७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष ‘ व्याख्यातः ’
अभिधानतः (निरु० ७ । ३१ ॥ १० । ३१) । इह पुनरादित्यः ।
‘ तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति ’ । यदा यस्मिन् काले
द्यौरेनापहततमस्का भवति न पृथिवी । पृथिव्या तमो भवति । दिव्यपहते
तमसि विकसिता अस्यां रश्मयो भवन्ति । स सावित्रः कालः । तस्मिन्
काल आदित्यः सवितोऽप्यते । ‘ तस्य ’ सवितुस्तत्कालोपलक्षितस्य
‘ एषा ’ प्राधान्यस्तुतिः ‘ भवति ’ ॥ १२ ॥

विश्वां रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासादीन्द्रं द्विपदे चतु-
ष्पदे । वि नार्कमुख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो वि राजाति
(क्र० सं० ५ । ८१ । २) ॥ सर्वाणि प्रधानानि प्रतिमुञ्चते
मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपा-
द्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यवस्थित्यपन्नाकं सविता वरणीयः प्रया-
णमनुपसो विराजत्यधोरागः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञा-
यते कस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्वर्ण्योऽं तमो भवत्येतस्मा-
त्सामान्यादधस्ताद्रामोऽनस्तात्कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यभि-
चित्वा न रामामुपेयाद्रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजाती-
यैतस्मात्सामान्यात्कृष्णवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञा-
यते कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादे परीत्य कुरुवाकोः पूर्वं
शब्दानुकरणं चचेरुत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागु-
त्सर्पणात्तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

१ क. झ. १ (१२), त द् १. २ क. ख. घ. ट. न. ड. “ वा क्रमः ”.
२ क. ख. १ (१२), ठ. ड. “ वति । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये १९ खण्डः ;
ग. घ. वर्जमितरेष्वङ्गो नास्ति ४ छ त. “ व्यवस्था ” ; द् व्यवस्था ”. ५ ड. घ.
ठ. ड. “ देव्या ६ क. ख. २ (१२) त द् २.

विश्वरूपाणि प्रति मुञ्चते कविरेति । स्यादाद्वयस्यार्थम् । आभिष्ट-

सविता 'विके प्रथमेऽहनि विनियोगः (आध० श्रौ०

७ । ५) शिष्यपाशप्रतिमोके च यजमान-

स्यामौ (मैत्रा० सं० ३ । २ । १) । विश्वानि सर्वाणि रूपाणि

५ रूपवत्सु अर्थेषु प्रतिमुञ्चते आवभाति तमोऽपमन् रूपाभ्याविःकुर्वन्

कविः क्रान्तदर्शनः । अथवा । कवतेः धातोर्गन्धस्य कविः । गच्छ-

त्यसौ नित्यम् । किंच । कवित्वादेव प्रासानीत् प्रमुञ्चति जन-

यति अभ्यनुजानाति च भद्रं द्विपदे चतुष्पदे द्विपद्ग्रथ मनुष्यादिभ्यः

चतुष्पाद्ग्रथश्च गवादिभ्यः । यद्यत्तेषां भद्रं कल्पयन् तत्तत्प्रमुञ्चति । किंच ।

१० वि नाकमह्यत् । विरूपापयति नाकं या च विदधयति । तदा हि तस्यां

विकीर्णा रश्मयो भवन्ति । किंच अनुपयाणमुपसो विराजति । उपसः

प्रयाणमसु विराजति प्रकाशते । सोऽस्माकं नामेदं करोत्वित्याशिवा स्तुति-

निराकाक्षा ।

' वि नाकमह्यत् ' इति सवितुः कालोपलैक्षक मन्त्रलिङ्गं तत्पशुगु-

५ णसामान्येन समर्पयन्नाह । ' अधोरामः सावित्रः (काठकसं० ५ ।

८ । २ । तै० सं० ५ । ५ । २ । वाज० सं० २९ । ५८)

इति पशुसामान्याये विज्ञायते । ' कस्मात् ' गुण ' सामान्यादिनि ' ।

अधोरामः किमिति ' अधस्तात्तद्वैर्लया तमो भवति ' । उपरिष्ठाच्च

९० सावित्र इत्युच्यते उच्यते । शुक्र तदा दिवि भवति कीर्णरविन-

त्वात्तस्याः । अधस्तात्तु भूया तदा तमो भवति ।

एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति

सावित्रः ।

आह ' अधोरामः ' इति किमुक्तं भवति । उच्यते । ' अधस्ता-

अधोरामः कस्मात् ' इति यदुक्तं स्यात्तदुक्तं भवत्यधोराम

इति ।

१ ठ. ड. रूपाणीति इत्यात् । २ ग. 'रिनि । इत् । ३ य. च. ज. 'ज्ञानानि.

४ क. स. घ. ट. ठ. ड. क्वनि यत् । ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'लक्ष्यम्.

९८ ६ ट. ठ. ड. 'वेष्टाया.

आह । कृष्णः ' कस्मात्सामान्यात् ' राम इत्युच्यते । शृणु । विज्ञायते
 रामशब्दस्य कथं हि ' अग्निचित्वा प्रथमं चित्वा न राममुपेयात् ' ५
 कृष्ण इत्यर्थः (काठकसं० २१ । ७) इति । ' रामा ' ५
 इति शूद्रोच्यते । सा हि ' रमणाय ' एव
 ' उपेयते न धर्माय ' (वासिष्ठधर्मशास्त्रम् । १८ । १८) । रमणा-
 र्थमेव सा । ' कृष्णजातीया ' । इत्येकार्यां शब्दौ । अधुनोत्सृज्य रामां
 द्वियं प्रवीणादिशब्दकृत्यशात्रयं रामशब्दो वृत्तः कृष्णसामान्यमात्रेण ।

' कृकवाकुः सावित्रः (मैत्रा० सं० ३ । १४ । १५) इति
 कृकवाकुः किमर्थं पशुसामान्याये विज्ञायते ' । स ' कस्मात्सामा-
 न्यात् ' इति । उच्यते । ' कालानुवादं परीत्य ' । १५
 सावित्र इत्युच्यते । सवितुः कालमसौ वक्तव्येवं परीत्य परिज्ञाय
 सामान्याये तस्य सावित्रत्वम् । कृकवाकुशब्दमधुना निर्वक्ति । ' कृकवाकोः
 पूर्व शब्दानुकरणम् ' । कृकवाकुशब्दस्य पूर्व-
 कृकवाकुः कस्मात् पदं शब्दानुकरणम् । ' कृकः ' इत्येवमसौ शब्दं १५
 करोति । ' वचेरुत्तरं ' वाकुरित्येतत् । कृक इत्येवं वक्तव्येति कृकवाकुः ।
 ' भगो ' (८) पठ्यः । स पुनरेव ' व्याख्यातः ' (निरु०
 ३ । १६) स्त्रीभोगेन शब्दव्युत्पत्तितः । तस्मात्सावित्राकाङ्क्षात्परत एत-
 दुत्तमं ज्योतिर्भगारूपं भवति । ' तस्यैवा भवति ' ॥ १३ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्येव वयं पुत्रमदितेयो विधत्ता । आध्र-
 श्वियं मन्थमानस्तुरध्विद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याहं (ऋ० सं०
 ७ । ४१ । २) ॥ प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्येव वयं पुत्रमदितेयो
 विधारयिता सर्वस्याध्रश्वियं मन्थमान आढ्याल्लैर्दग्धिस्तुरध्वितुर
 इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णमातिर्यमो राजा चिद्यं २५
 भगं भक्षीत्याहान्धो भग इत्याहुरनुत्प्लो न दृश्यते प्राशित्रमस्या-
 क्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति वा जने
 मच्छत्यादित्य उदयेन सूर्यः सर्वेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा तस्यैवा
 भवति ॥ १४ ॥

१ ठ. क. ख. २ (१२); ० वति । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये १३ खण्डः
 (इ. पुनरेव इह नास्ति); ग. च. वर्जमितेरेवञ्चो नास्ति. २८. य. ' व्यालुर्द ' .
 २ फ. ख. छ. त. द. वा चिदायो ज०. ४ क. ख. ३ (१४), त. द. ३. २२

प्रातर्जितं भगमिति । वसिष्ठस्वार्थम् । प्रातः प्रातः तमांसि यो

भगः जयति स भवति प्रातर्जित् । तं प्रातर्जितं भगं

सूर्यम् उग्रम् उद्गर्णम् अभ्युद्यतमुदयाभ्य इमेम

आह्वयामहे वयं पुत्रमदितेः यो विधर्ता विधारायिता सर्वस्य जगतः स्वेना-

नुग्रहेण । किंच । आग्रधिवं मन्यमानः । आढ्य सुः आढ्यानां । स्पृहयिता

दरिद्रः । स यं मन्यमान आकाङ्क्षन् हवन्यहानि पूजन् आस्तेऽपि नमोदिया-

द्गस्ततो वार्तायै पर्यट्यमिति । तुरथित् । तुरोऽपि यमस्तूर्णमिति । सर्वान्

प्राणिन आभिमुख्येनोपसंहासय तूर्णगतिस्त्वरितगतिः । यं मन्यमान आस्ते

प्रेताधिपतिः । तदुदयादि कालातिक्रमेणासाक्ष्यसंहरति प्राणिनः । राजा

चित् । राजापि चार्थिना कार्यचिकीर्षया यं भगं भक्षि उदयं भज्जनेव-

माह । तं वयं भगम ह्वयामहे ।

आह । ' अग्नो भगः (कौषी० ब्रा० ६ । १३ ॥ शत० ब्रा०

भगोऽन्ध इति किम् १ । ७ । ४ । ६) इत्याहुः ' । तस्य कोऽर्थ

धमुच्यते इति । उच्यते । स हि सूर्यभावम् ' अनुसृष्टो

न दृश्यते ' । नास्मिन् द्रष्टृणा ध्यानं दर्शनम-

स्तीत्यन्धः । न पुनरसावेन न पश्यतीति । " ' प्राशिन्नस्याक्षिणी निर्ज-

घान ' इति च " (कौषी० ब्रा० ६ । १३) इत्येतिहासिकपक्षाभिप्रायोऽ-

यमर्थवादः प्राशिन्नस्यै भागस्यानन्वीक्षणस्तुत्यर्थम् । ' जनं भगो

गच्छति ' (मैत्रा० सं० १ । ६ । १२) इति । तदेतत्पतिद्वयेव ।

यदा तदात्मना जनमादित्यो गच्छति ।

" सूर्यः " (९) इति वक्तव्यम् । स पुनरयं भगकाग्रव्यूतः सूर्यो

सूर्यः कस्मात् भवति । ' सर्वेर्वा ' सूर्यः । ' सुयतेर्वा ' प्रसवार्थस्य । स एव ह्येदं सर्वं प्रमुचति ।

जनयतीत्यर्थः । ' स्वीर्यनेर्वा ' । सूर्यस्य वा ईर्यतेर्गत्वर्थस्य । वायुना

वायं सुष्टु ईर्यते । प्रेर्यते इत्यर्थः । ' दस्येया भवति ' प्राधान्य-

स्तुतिः ॥ १४ ॥

१ ग. "मिनि । व" . २ क. ल. फ. ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ३ क. ल.

ड. ट. ठ. ड. ' शिप्रभा " . ४ क. ल. ३ (१४), ठ. ड. ' स्तुतिः ' इति नेत्र-

२१' फल्ग्वे ९ व्याये २४ खण्डः, ग. ज. वर्गमितरेष्वहो नास्ति.

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम्
(ऋ० सं० १ । ५० । १) ॥ उद्वहन्ति तं जातवेदसं
रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति तस्यैषा परा
भवति ॥ १५ ॥

उदु त्वं जातवेदसमिति । प्ररुण्यस्यार्थम् । आश्विने विनियोगः
(आश्व० श्रौ० ६ । ५) । यम् उद्वहन्ति
उदयमुपनयन्ति जातवेदसम् इति सूर्यं केतवः
रश्मयः अक्षरा वा यमुद्वहन्ति सर्वेषां भूतानां दृशे दर्शनाय सूर्यं तं वप-
मभिप्रेतार्थनिद्वेऽभिप्रेतः ।

‘ तस्यैषा अपरा भवति ’ । सा पुनः किमर्थम् । जातवेदसं सूर्य-
मिति श्रवणासंदेहः ‘ किमियं जातवेदस्युव सौरीति । परा त्वसंशयमेव
सौरीति परा निजगाद ॥ १५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्रेः । आत्मा १५
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षे सूर्य आत्मा जंगमस्तस्युपश्च (ऋ० सं०
१ । ११५ । १) ॥ चायनीयं देवानामुदगमदनीकं रूपानं मित्रस्य
वरुणस्याग्रेऽद्यापुपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं महत्त्वेन सूर्य
आत्मा जंगमस्य च स्थावरस्य चाथ यद्रक्षिषपोषं पुष्यति तत्पूषा
भवति तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

चित्रं देवानामिति । कुत्सस्यार्थम् । आश्विने विनियोगः (आश्व०
श्रौ० ६ । ५) । चित्रं चायनीयं पूजनीयम् ।
त एव किं पुनस्तत् । देवानां रश्मीनां यदेतत् उदगात्
अनोक्तं समूहः । किमस्य । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्रेः । एतस्मिन् मित्र- २५

१ क. ख. ड. घ. ङ. ट. ड. ‘मिति कमन्पमादित्यादेवमवह्यस्ये’. २ क.
ख. ४ (१५); ग. द. ४. २ ठ. ड. त्वमिति । प्ररुण. ४ ग. ‘मिति’ । ५.
५ ग. ज. ‘मि य इडाः स’, च. ‘मि य इयोः स’. ६ क. ख. ४ (१५); ठ.
ड. ‘गाद । इति निरुक्तभाष्ये ६ प्याये १५ खण्डः; ग. च. वरुणस्यैषा मास्ति.
७ क. ख. ड. घ. ङ. ट. ड. ‘त्वेन तेन म्’. ८ क. ख. ५ (१६); त. द. ५. २०

स्य वरणस्याग्नेश्चक्षुः । स्थानम् इत्यर्थः । य एष सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च
 स्थावरस्य च सर्वभूतानुपवेशी आत्माः आपूपुस्त आपूरयति द्यावापृथिव्यौ
 च अन्तरिक्षं च । महत्त्वेन सूर्य आत्मा । एतस्मिन् मित्रवरुणाभ्यां दीनां
 देवतानां स्थानम् । अनेन सूर्यात्मना य एतान् मित्रप्रभृतीन् पश्यति स
 साधु पश्यतीत्यभिप्रायः । विज्ञायते हि रहस्यब्राह्मणे 'य एष सूर्य
 आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च' (ऐ० आ० २ । २ । ४) इति । एतदिहै-
 वोपेक्ष्यमिति ।

भेदपक्षे तु मित्रप्रभृतीनामेतच्चक्षुरिति । याज्ञिकपक्षे चक्षुषा ते पश्य-
 तीति । तत्रापि विज्ञायते हि । 'एष वै विश्वेषां देवानां चक्षुः' इति ।

१० 'अथ यत्' यदा 'रश्मिपोषम्' आपूर्णस्तेजसा रश्मीन् सूर्यः
 पूषा कामात् 'पुष्यति' विभर्ति 'तत्' तदैव 'पूषा (१०)
 भवति । 'तस्यैषा भवति' ॥ १६ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा
 १५ हि माया अवसि स्वधानो भद्रा ते पूषाभिह रातिरस्तु (ऋ० सं०
 ६ । ५८ । १) ॥ शुक्रं ते अन्यद्योहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्य-
 क्षियं ते अन्यद्विपमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि सर्वाणि मज्ञा-
 नान्यवस्यन्नवन् भाजनवती ते पूषाभिह दक्षिरस्तु तस्यैषापरा
 भवति ॥ १७ ॥

२० शुक्रं ते अन्यदिति । भरद्वाजस्यार्षम् । चातुर्मास्येषु विनियोगः पौष्णे
 पूषा हविषि (भैत्रा० सं० १ । १० । १ ॥ ४ । १०
 ३) । हे पूषन् शुक्रम् अन्यत् तव रूपम् यद्व्यो-
 हितम् अन्यत्तत्र रूपम् । शुक्लेन व्यपदेशात्सामर्थ्याल्लोहितादि । यजतं
 २५ यक्षियं यज्ञार्हम् अन्यत् । अयक्षियमयज्ञार्हमन्यत् । भगांशरूपेण हि
 नायमिष्यते । विज्ञायते हि 'तस्मादेतौ भगांशौ यज्ञे नै यजन्ते' (भैत्रा०
 सं १ । ६ । १६) इति । किंच । विपुरुषे मरतः । एते शुक्रद्वयो

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'श्रेष्ठ चक्षुः' च. 'श्रेष्ठ-क्षुः' च. २ ग. ज. 'वा
 पश्यती' च. 'वा पश्यतीति' ; ते पश्यन्ती. ३ क. ख. ५ (१६) ; ट. ड. 'वति ।
 इति निरुक्तभाष्ये ६ अध्याये १६ तण्डः ; ग. च. वर्जमिनेष्वहो नास्ति. ४ क. ख.

२१ ६ (१७), त. द. ६. ५ ग. ज. 'शौ न यज्ञेन य' ; च. 'शौ न यज्ञेन य'.

रूपे । अहनी अहोरात्रे । कर्मणा उदयेन शुक्रमहः करोषि अस्तमयेन
 कृष्णम् । यौरिवासि । यथा यौराष्ट्रस्य सन् वर्तत एतं त्वमपि । विश्वो
 हि मायाः सर्वाः प्रज्ञाः प्रज्ञावतां त्वम् अवासि पालयितो पालयसि उद्य-
 ननुगृह्णासि । हे स्वधार्मः पूषन् यं त्वामेवमादिगुणयुक्तमद्राक्ष्म तव तस्य
 भद्रा भन्दनीया स्तुत्या रातिः दानम् इह अस्मिन् कर्मणि अस्मान् प्रति
 अस्तु इत्येतदाशास्महे ।

५

‘तस्यैषा अपरा भवति’ । सा पुनः किमर्थमिति । पथि रक्षितृत्वे
 पूषोऽधिकारः । तत्परिग्रह्यापनार्थम् । अथवा । इयं वै पूषा (भैत्रा०
 सं० २।५।५) इति विज्ञायते । तद्व्युदासार्थम् ॥ १७ ॥

१०

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानर्कर्म^१ । स
 नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धियं धियं सीपधाति प्र पूषा (ऋ० सं०
 ६।४९।८) ॥ पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानर्क-
 र्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि
 कर्म कर्म च नः प्रसाधयतु धूयेत्यथ यद्विपितो भवति तद्विष्णुर्ध-
 वति विष्णुर्विंशतेर्वा ध्वंश्रोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

१५

पथस्पथः परिपतिमिति । ऋजिश्चन आर्षम् । पौष्णे हविषि पञ्चमेऽ-
 हनि व्यूढे विनियोगः । पथस्पथः । सर्वमार्गा-
 णामित्यर्थः । किमिति । परिपतिम् अधिपतिं

२०

वचस्या वचनेन स्तुत्या कामेन स्वेन पूषणं कामेनैव प्रत्यभिमुखीकृत्य
 अर्कम् अहम् अभ्यानत् । स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमभिव्याप्तोमि । सोऽभि-
 व्याप्तः सन् नोऽस्मभ्यं रासत् ददातु । किम् । शुरुषश्चन्द्राग्राः । शुभं
 संरन्धन्ति यानि धनानि चायनीयाग्राणि अभिपूजितागमानि । धर्म्य
 आगमो येषाम् । किंच । तैर्धनेर्धर्मलुब्धैः विषं विषं सीपधाति साध-

२५

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. किंच । विश्वाः । २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘पितृ-
 त्वात्पाल’; च. ‘पितो पा’ तृत्वापा. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘धायः अमश्न
 पू’; च. ‘पावः पू’ अमश्न. ४ क. ख. ६ (१७); ठ. ड. ‘सार्धम्’ इति निरु-
 क्तभाष्ये ६ ध्याये १७ सण्डः; ग. च. वर्जमिनेरेषश्चो नास्ति. ५ छ. त. ट.
 ‘नर्क’; ६ क. ख. ७ (१८); त. द. ८. ७ क. ख. ग. च. न. ‘श्रोते. २०

यसि प्र पूषा । कर्म कर्म अस्माकम् इष्टिपशुसोमादिलक्षणं प्रसाधयतु
पूषा । यागायाविघ्ननोपनामयत्वित्यर्थः ।

‘अथ यत् यदा’ विपितो’ व्याप्तोऽयमेव सूर्यो रश्मिभिः ‘भवति’

विष्णुः कारमात् तदा ‘विष्णुः (११) भवति’ । ‘विश-
तेर्वा’ । यदाविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भ-

वति तदा विष्णुर्भवति । ‘व्यश्नोतेर्वा’ । विपूर्वस्य वाश्नोतेः । यदा
रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वं तदा
विष्णुरादित्यो भवति । ‘तस्यैषा भवति’ ॥ १८ ॥

- १० इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूहल्लमस्य पांसुरे
(ऋ० सं० १ । २२ । १७) ॥ यदिदं किंच तद्विक्रमते
विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः
समारोहणे विष्णुपदे गयश्चिरसीत्यौर्णवाभः समूहल्लमस्य पांसुरे
प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूहल्लमस्य
१५ पांसुल इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सृपन्त इति वा
पक्षाः शेरत इति वा पिशनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

इति द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- इदं विष्णुरेति । मेधातिथेरार्षम् । प्रायश्चित्ते (आश्व० श्रौ० ३ ।
१० ॥ मेत्रा० मं० १ । ८ । ९) आश्व-
१० विष्णुः सादने (मेत्रा० सं० ४ । १ । १२) च
विनिधोगः । यदिदं किंचिद्भिभागेनावस्थितं तद्विक्रमते विष्णुरादित्यः ।
कथमिति । यत् आह । त्रेधा निदधे पदं निदधे पदम् । निधानं यदैः
फ । तत्र तावत् ‘पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः’ । पार्थिवोऽग्नि-
२५ भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विक्रमते तद्विवर्तिष्ठसि । अन्तरिक्षे विद्युदा-

१ क. ख. ७ (१८), उ. ङ. ‘वनि । इति निरुक्तभाष्ये ६ अध्याये १७
खण्ड, ग. च. कर्मभिनरेष्वहो नास्ति २ क. र. छ. त. द. ‘मूलम’ ३ क.
ख. ङ. घ. च. ठ. ड. पदं त्रेधाभावाय पृ० ४ छ. त. द. ‘पांसुरे’ नास्ति.
५ ङ. घ. च. ठ. ड. पंत्नी’ ६ क. ख. ८ (१९), त. द. ८. ७ छ.
रिती’; त. द्वादशमोऽध्याये दि’; द. इति दि’; ङ. घ. च. ठ. ड. ‘इति’

११ पादः’ नास्ति.

तन्मा दिवि सूर्या म्ना । पदुक्तम् । ५ तम् अकृण्वन् त्रेगा भुगे कम् ।
(क० से० १० । ८८ । १०) इति । ' समारोहणे ' उदयगिरिबु-
धन् पदमेकं निधत्ते । ' विश्वपदे ' मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे । ' मयशिरसि '
अस्तमिरो । ' इत्यैर्णवाम् । ' आचार्य एवं मन्यते । समूहस्य पासुरे ।
अस्मिन् प्याशने एतास्मिन् अन्तरिक्षे सर्वभूतवृद्धेनौ यन्मध्यन्दिनं पद
विद्युदास्य तत् समूहस्य अन्तर्हितम् । न नियं दृश्यते । तदुक्तम् । ३२३.
गेतन्मध्यमे उपोत्तिरनित्यदर्शनम् ' इति (निरु० ५ । ३) । ' अपि वोप-
मार्थे स्यात्समूहस्यैव पासुले पदं न दृश्यते इति ' । यथा पासुले
अदेशे पदं न्यस्तमुखेपणसमनन्तरमेव पासुभिराकीर्णत्वात् दृश्यते एतस्य
मध्यमे विद्युदात्मकं पदमार्थिकृत्स्नमकार्षेयं न्यरधीयते । न्यर- १०
तिष्ठत इत्यर्थः ।

' पासुरे ' इति रो मन्त्रः । अथ ' पासुरः ' कस्मात् । ते हि
' पादैः स्रज्यन्ते ' । जन्मन्त इत्यर्थः । अथवा । ' पन्नाः शेते इति ' ।
अथवा । ' पिशनीया ' ध्वंसवीया ध्वसनाहस्ते ' अरन्ति ' कदाकी-
र्णस्य दुर्ज्ञेयकत्वात् ॥ १९ ॥ १५

सप्तदशस्य द्वितीयः पादः ।

नृत्तः पादः ।

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैव निपातो भद्रस्यैन्द्रया-
मृनि ॥ २० ॥ २०

विश्वानरो (१२) मन्त्रस्य । स पुनरेव ' व्याख्यातः ' अभिधा-
नव्युत्पत्तितः ' प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि ' (निरु० ७ । २१)

१ क ख. घ. ट. ठ. ड. मन्यन् एवम्. २ क ख. घ. च. ज. ' भृत्'.
३ ट विप्रम' स्वपन, ठ. ड स्वपनमे'. ४ ग. च. ज. ' नि. इ'. ५ ग. अ.
' इति । पिशनीयाः दुर्ज्ञे'; च. ' इति - ति' अथवा. ६ क. ख. ८ (१९), ठ.
ड. ' कत्वात् ' इति नैरुक्तमर्थे ६ अथवा १२ सण्डः, ग. च. वर्जयितरेषां नान्ति.
७ क. ड. इति निरुक्तपक्षेन तत् सप्तदशावयवस्य द्वितीयः पादः. ८ च. पादः
समाप्तः ९ क. ख. १ (२०), त. इ. १-

इति । इह ॥ नियमतो युस्थानः । ' तस्यैव निपातो भवत्यैन्द्रया-
मृचि ' ॥ २० ॥

५ विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य श्वसः । एवंश्च चर्पणीना-
मृती हुंवे रथानाम् (ऋ० सं० ८ । ६८ । ४) ॥ विश्वानर-
स्यादित्यस्यानानतस्य श्वसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनरव-
नैर्वा चर्पणीनां मनुष्याणामृत्या च पथा रथानामिन्द्रमस्मिन्यष्टे
ह्वयामि वरुणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

२० विश्वानरस्य वस्पतिमिति । ' आ त्वा रथं यथोतये ' (ऋ० सं०

विश्वानरः ८ । ६ । ८) इत्येतस्मिन्नेन्द्रे सुक्ते^१ प्रियमेधेन
दृष्टे । निष्केशस्य विनियोगः । विश्वानरस्य

१५ आदित्यस्य अनानतस्य श्वसः अनानतस्योतिर्वैलस्य अनभिभूतप्रकाश-
स्याम्यैर्योतिर्भिः बलपतिं पातारं रक्षितारमिन्द्रम् अस्मिन्यष्टे यैष्माक-
मर्थसिद्धये आह्वयामः । केनेति । एवैश्च कामैरयनैः चर्पणीनां मनुष्या-
णाम् अवनैः गमनैः तं प्रति निमित्तभूतैः ऊया च पथा येन मार्गेण
रंहणा रश्मय इमं लोकमागच्छन्ति तेन पथा भवतामहमिन्द्रमाह-
वामि ।

२० ' विश्वानरस्य वस्पतिम् ' इति पनिशब्देनेन्द्रवाचिना व्यपदेशात्प-
१० दृष्टान्तस्य विश्वानरशब्दस्य युस्थानवाचिवे सामर्थ्यमुपपद्यते ।

' वरुणो । (१३) व्याख्यातः ' निर्वचनतः (निरु० १० । ३) ।
इह त्यादित्यः । ' तस्यैषा भवति ' ॥ २१ ॥

१ क. ए. १ (२०), ठ. ड. 'मृचि' । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये २०
खण्डः; ग. च. वर्जमिश्रोपशो नास्ति. २ घ. 'वत्स्यै'. ३ ड. घ. ध. छ. २१.
॥ ग. 'मिति' । आ. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'जे वः यु'; च. 'जे ~ यु' वः.
६ क. ख. २ (२१); ठ. ड. 'वति' । इति निरुक्तभाष्ये उत्तरखण्डे ६ ध्याये
२० २१ खण्डः; ग. च. वर्जमिश्रोपशो नास्ति.

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनों अन्तु । त्वं वरुण
पश्यसि (ऋ० सं० १ । ५० । ६) ॥ भुरण्युरिति क्षिप्रनाम
भुरण्युः शकुनिर्भूरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि बोद्धव्यं
तत्संपाती भुरण्युरनेन पावकरूपानेन । भुरण्यन्तं जनों अन्तु ।
त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि बोत्त- ५
नस्योम् ॥ २२ ॥

येना पावक चक्षसेति । प्रस्कण्वस्यैताः सर्वा आर्यम् । आदिने
वरुणः विनियोगः (आश्व० श्रौ० ६ । ५) । १०
'भुरण्युरिति क्षिप्रनाम' (निब० २ । १५ । १४) ।
'भुरण्युः' क्षिप्रगामी 'शकुनिः' । स पुनरप्येव योऽधियज्ञे अतिधी-
यते । स मुपर्णः । निज्ञायते हि 'स्वर्गाय वै लोकयाग्निसधीयते
(मैत्रा० सं० ३ । ४ । ८) इति । 'तत्संपाती' तेन युक्तोऽग्निचित्
उपात्तापूर्वसंसारः स्वर्गं लोकं प्रति तदैव शीघ्रं यः पतति गन्तुमिच्छति
स भुरण्यति । हे भगवन् वरुण पावक पावयितः येन खण्डनेन दर्शनेन १५
अनुग्राहकेण त्वं पुण्यकृतो जनाननु भुरण्यन्तं पूर्वेषां पुण्यकृतां मार्गेण
देवपानेन क्षिप्रं गच्छतमनुपश्यसि । किं तस्य दर्शनस्येति । अपादि-
'तत्ते वयं स्तुमः' समाप्त वाक्यमिति यद्वत्तमप्येष तद्वत्तमप्याजहार ।
इत्यप्याह्वय वाक्यस- 'तत्ते' दर्शनमनुग्राहकं 'वयं स्तुमः' इति
मातिः वाक्यशेषः । २०

'अपि बोत्तरस्याम्' । अपि चैवं यथोक्तमपि चैवमप्यथा स्यात् ।
कथमिति । यथोत्तरां शक्नु । तथापि सहैकवाक्यतोपेक्षया । कथमिति । यतः
पुनः पठति ॥ २२ ॥

२५

१ छ. त. व. बोद्धा, ठ. ड. "स्वानि बोद्धा. २ "भुत्तरयामनयस्तेन
ध्येति" इति सायणभाष्ये निरुक्तमूलम् ३ क. ख. २ (२२), त. व. २.
४ ग. "इति । प्र"; ठ. ड. पावकेति प्र. ५ ग. ज. तर्ह शी. ६ घ. वै. ७
ये. ७ क. ख. २ (२२), ठ. ड. "ठनि । इति निरुक्तभाष्ये ६ प्याये २१
खण्डः, ग. च. वरुणिनेत्येवो नास्ति.

२०

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण
पश्यसि (ऋ० सं० १ । ५० । ६) ॥ विद्यामेपि रजस्पृथ्वहा
भिमानो अक्तुभिः । पश्यन्जन्मानि सूर्य (ऋ० सं० १ । ५० । ७) ॥
न्येपि द्यां रजश्च पृथु महान्तं लोकमहानि च भिमानो अक्तुभिः
रात्रिभिः सह पश्यन् जन्मानि जातानि सूर्यापि वा पूर्व-
स्याम् ॥ २३ ॥

येना पावकेति । येन हे पावक वरुण स्वामेन जनां अनु भुर-

अथवा उत्तरस्यां पश्यन्तं पश्यसि तेनैव स्वामेन तमेव स्यात्पृथ-
वाक्यशेषः प्रज्ञया युक्तसर्वं विद्यामेपि विविधमेपि । अतिश-
येन वा एपि । किमेपि । सुलोकम् । रजश्च
पृथु महान्तं लोकम् अन्तरिक्षम् । किं कुर्वाणः । अहानि च भिमानः
कुर्वन् अक्तुभिः रात्रिभिः सह पश्यन् जन्मानि जातानि सर्वभूताण्यनुप्रा-
हकत्वेन सूर्य ।

अपि वीत्तरस्यामेकवाक्यता स्यात् । 'अपि' तर्हि 'पूर्वस्याम्'
अधुपेक्षया । कयमिति । यतः पठति ॥ २३ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण
पश्यसि (ऋ० सं० १ । ५० । ६) ॥ प्रत्यङ् देवानां विश्वः
प्रत्यङ्दृष्टेऽपि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्द्विष्टे (ऋ० सं० १ ।
५० । ५) ॥ प्रत्यङ्दृष्टिर्दं सर्वमुदेपि प्रत्यङ्दृष्टिर्दं ज्योतिरुच्यते
प्रत्यङ्दृष्टिर्दं सर्वमभिपश्यतीत्यपि चैतस्यामेव ॥ २४ ॥

१ क. ल. ४ (२३), त. द. ४. २ ग. "केति" । ये. ३ क. ल. ४
(२३), उ. ड. "ठति । इति निरुक्त्याये ६ ध्याये २३ सप्तदशम. च. ५ मितिरे-
वमो नाप्रति. ४ क. ल. छ त. द. "ज्योतिरुच्यते प्रत्यङ्दृष्टिर्दं" सारित. ५ क.

१७ ल. छ त. द. सर्वविद्वन् भे. ६ क. ग. ५ (२४), त. द. ५.

येना पावकोति । हे वरुण पावक येन रूपानेन ययैवानुग्रहबुद्ध्या जना-
ननु भुरण्यन्तं पश्यसि तथैव रयात्या प्रज्ञया युक्तः प्रत्यङ् देवानां या
मिशः ताः कृत्वा पुरस्तात्तानाम् उदेयि । मानुषाश्चैवमेव प्रत्यङ् कृत्वा तेषामपि
पुरस्तादेनेदेयि । किं बहुना । हे सः आदित्य प्रत्यङ् इदं सर्वम् आत्मनः
कृत्वा पुरस्तादुद्यन् सर्वमभिविपश्यसि ।

५

न चेत्पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा एकवाक्यता स्यात् 'अपि' तर्हि
'एतस्यामेव' । कथमिति । यतः पुनः पठति ॥ २४ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण
पश्यसि । तेन नो जनानभिविपश्यसि केशी केशा रश्म- १०
पस्तैस्तद्वान् भवति काशनाद्धौ तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

येना पावकोति । हे पावक वरुण येन रूपानेन ययैवानुग्राहक-
प्रज्ञया जनाननु भुरण्यन्तं पश्यसि त्वं पुण्यका-
अथवा काश्चैव रिणः तेनैव रूपानेन तयैवानुग्रहकारकबुद्ध्या १५
वाक्यसमाप्तिः अस्माकं जनानभिविपश्येति ।

को विशेषः प्रथमादध्याहारात् । प्रथमे हि तस्य वयं स्तुम इति स्तुत्या
परिसमापितम् । इह पुनराशिषा 'तेन नो जनानभिविपश्य' इति । स्तुत्या-
शिषोः संबन्धनित्यत्वाद्वाक्यस्य । एष साकाङ्क्षाणां मन्त्राणामेकवाक्यता-
प्रकार उपप्रदर्शितः ।

१०

'केशी' (१४) इति वक्तव्यम् । अत्र 'केशा रश्मपस्तैस्तद्वान्'

केशी कस्मात् आदित्यो यो मघादिने भवति । 'काशनाद्धौ' ।
प्रकाशनादित्यर्थः । रश्मयोऽपि केशाः काशना-

देव । 'तस्यैषा भवति' ॥ २५ ॥

२५

१ ग. 'केनि' । हे' । २ ग. ज. 'वाना विशः या', च. 'वाना विशः याः' ।
३ क. स. ५ (२४), ग. च. वर्जमिनेष्वङ्गो नास्ति. ४ क. स. ड. 'नादा
प्रकाशनं वा त' । ५ क. स. ६ (२५), त. व. ६ ६ ग. 'केति' । हे' । ७ ग.
ज. 'भिविपश्ये', च. 'भिविपश्ये'. ८ क. स. ५ (२५), त. ड. 'वनि' । इति
निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये २१ खण्ड, ग. च. वर्जमिनेष्वङ्गो नास्ति.

केदयश्मि केशी विषं केशी विभर्ति रोदसी । केशी विश्वं
 स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते (ऋ० सं० १० । १३६ । १) ॥
 केदयश्मि च विषं च विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः
 शुद्धयर्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेर्द्यावापृथिव्यौ च धारयति केशीदं
 सर्वमिदमभिषिष्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाहाथा-
 प्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यम
 ईतेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

केदयश्मिमिति । जूतरार्थम् । केदयश्मि विभर्ति वर्षेणोदकेनौषधीरभिनि-
 १० केशी ष्पादयन् । आहुतिद्वारेण केशी विषं विभर्ति ।
 ' विषमुदकं विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धयर्थस्य ।
 विपूर्वस्य वा सचतेः ' । सर्वत्र ह्यतिशयेन यत्सक्तमिति तदपि केशी
 विभर्ति । रोदसी अपि च केदयेव विभर्ति । तन्निवासीनि भूतान्यनुगृ-
 हाति । अपि चायं स्वरादित्यः केशी विश्वमिदं सर्वमिदम् अभिविद-
 १५ श्यति यथाभिद्रष्टव्यम् । कोऽयं केशीति । यत् आह दर्शयन्नेवादिष्यं
 केशीदं ज्योतिरुच्यत इति ।

अतः परं विचारः । ' अधाप्येते इतरे ज्योतिषी ' प्रथममाप्तमिहे
 इतरे ज्योतिषी ' केशिनी (१५) उच्येते ' । तत्र तावत् ' धूमे-
 २० अपि केशिनी उच्येते नाग्निः ' केशी । स हि तस्य प्रकाशनाय निगू-
 ढस्यापि भवति । ' रजसा च मध्यमः ' ।
 असावप्यमूर्त्वादप्रकाशः सन् रजसोद्भूतेन प्रकाशतेऽसौ वायुरागच्छतीति ।
 उदकेन च वैश्रुतः । ' तेषां ' त्रयाणामपि केशिनाम् ' एषा ' साध-
 रणेन प्रधानस्तुतिः ' भवति ' ॥ २६ ॥

१ छ. त. द. 'वस्य वा सचते'. २ क. ख. छ. त. द. 'ध्यमस्तयोरेषा भवति.
 ३ क. ख. ७ (२६); त. द. ७. ४ ग. 'मिति । अ'. ५ ग. ख. ज. तु.
 ६ क. ख. ७ (२६); ठ. ड. 'वति । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये २६ सप्तः;
 २८ ग. ख. बर्जितोऽप्यहो आहति.

अयं केशिनः ऋतुया विचक्षते संवत्सरे वपत एक ए-
 षाम् । विश्वमेको अभि चष्टे अर्चीभिर्घ्राजिरेकस्य ददृशे न
 रूपम् (ऋ० सं० १ । १६४ । ४४) ॥ अयः
 केशिनः ऋतुया विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे
 वपत एक एषामित्याग्निः पृथिवीं ददति सर्वमेकोऽभिविपश्यति ५
 कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याथ यद्रश्मि-
 भिरभिमक्रम्यन्तेति तदुपाकपिर्भवति द्रुपाकम्पनस्तस्यैषा
 भवति ॥ २७ ॥

अयः केशिन इति । दीर्घतमस आर्यम् । महाप्रते वैश्वदेवे शर्यते १०
 (ऐ० आ० ५ । ३ । २) । य एते अयः
 अग्निवायुसूर्या- केशिनः अग्निवायुसूर्याः ऋतुया कालेकाले वि-
 चोऽपि केशिनः चक्षते । पूर्वकालम् अभिविपश्यन्ति । स्वकर्मादि-
 कारयुक्तेनानुग्रहेण लोकमनुगृह्णन्ति । तेषाम् एकः पृथिवीस्थानः अग्निः संव-
 त्सरे पृथिवीं वपते । ददतीत्यर्थः । तथा हि सा कर्मण्या संपद्यते । विश्व- १५
 मेको अभि चष्टे । स्वाधिकारयुक्तैः कर्मभिः अविभिपश्यति अनुगृह्णाति आदि-
 त्यः । प्राजिरेकस्य ददृशे । गतिरेकस्य रजतोद्धनेन पार्थिवेनोदकेन वा
 दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ।

‘अथ यद्रश्मिभिराभिप्रक्रम्यन्तेति’ । यदा रश्मिभिः उपसंद्ध्यते रूपतं-
 द्रुपाकपिः कस्यात् पक्षैः भूतानि अभिप्रक्रम्यन्तेति तदा ‘द्रुपाकपिः २०
 (१६) भवति’ । वर्जिता चाग्रवापानां कम्प-
 नश्च भूतानाम् । सर्वो हि भगवायद्रश्ये तद्रूपकम्पते । तस्यैषा
 भवति ॥ २७ ॥

१ क. ख. ८ (२७); त. द. ८ २ ग. इति । दी०. ३ ग. ज. ठ. ड.
 ‘मित्रांयुः सूर्याः ४ ग. अ. ‘या काले विच. च. ट. वरे’ यथा; त. ड. यथा-
 कालम्. ६ ग. ज. वपति; च. वपति’ द. ते. ७ क. ए. प. ट. अथ दत्त यदा-
 दित्यो रश्मि, ८ क. ख. ८ (२७); त. ड. ‘वति । इति निपण्ट्यपक्षेन सद्
 निरुक्तमनूदाध्यायमाध्वे सप्तविंशतिः खण्डः; ग. च. वर्जितानिरेष्वहो नास्ति. २१,

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै । य एष स्वप्नं न शनोऽ-
स्तमेपि यथा पुनर्विश्वस्यादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १० । ८६
२१) ॥ पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य
एष स्वप्नं न शनः स्वप्नान्नाशयस्यौदित्य उदयेन सोऽस्तमेपि यथा
पुनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यं यमो व्याख्यात-
स्तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

पुनरेहि वृषाकप इति । वृषाकपेरार्षम् । पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि ब्राह्मणा-

वृषाकपिः पृष्ठसिनः शस्त्रे विनियुक्ता (आश्व० श्रौ०
८ । ३) । हे वृषाकपे भगवन् य एष एवं त्वम-

नाशनः स्वप्नान् उदयेन नाशयसि सोऽस्तमेपि यथा पुनः । यश्च एवं
निश्चिन्तासर्वस्मात् जगत इन्द्रः ईश्वरः उत्तरः उद्धततरः ॥ एवं पुनः एव
हि उदयं प्राप्नुहि । तत आषा सुविता सुप्रसूतानि सुप्रवृत्तानि शोभन-
मर्थमुद्दिश्य जगनोऽनुग्रहमेतानि शोभनानि कर्माणि प्रवृत्तानि कल्पयावहै
सगुणानि कुर्वः त्वमुदयेनाहमनुग्रहेनेने ।

‘ यमो (१७) वक्तव्यः । स पुनः ‘व्याख्यातो’ निर्वचनतः (निरु०
१० । १०.) । इह आदित्योऽभिधेयः । ‘तस्यैषा भवति’ ॥ २८ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः । अप्रां नो विप्रतिः
पिता पुराणां अनुं धेनति (ऋ० सं० १० । १३५ । १) ॥ यस्मिन् वृक्षे
सुपलाशे स्थाने वृत्तः क्षये यापि चोपमार्थे स्याद्रक्ष इव सुपलाश
इति वृक्षो यश्चनात्पलाशं पलाशनादेनैः संगच्छते यमो रजिषभिरा-
दित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पलायिता वा पुराणाननुकामयेताज

१ क. र. छ. त. व. ‘यथादि’. २ क. र. १ (२८), त. व. १. २ ग.
इति । वृ. ४ क. म. प. ट. ठ. ड. पुनरायादि उदयं; य. पुनरेहि सुं रावा.

५ ग. ज. तं दुद्; य. तं दुद्; उ. ६ क. म. १ (२८), ट. ड. वने । इति

१७ निष्पन्नं दे ६ व्याये १८ गच्छः, ग. म. वसन्तिगोप्यो न विद.

एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिवतीति
वैकोऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्सिखदतीत्यपि निगमो भवति
सस्यैव निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुम्भश्च इति । कुमारस्य यामायनस्यार्पम् । यस्मिन्वृक्षे
यमः आदित्ये । स हि स्वमत्या काळमतिक्रामयन् सर्व-
भूतानामायुषि क्षपयति । 'वृधतीति वृक्ष । वृत्तः
अये, वा' । पुण्यवृद्धिर्भूतो निपात इत्यर्थः । सुपलाशे सुष्ठु पराशीर्णमळे
दीप्तिमति देवैः सह रश्मिभिः संपिबते-संगच्छते
'सुपलाशे' 'वृक्षे'
इत्यस्य विशेषणम् अस्तौ गच्छन्नादित्यः । तत्र किमिति । अत्र नः
गतत्वनः पुराणान् इव तन्निवासिनः अनुमेतु कामयतु । संप्रीणयन्ता-
मित्यर्थः ।

'वृक्षे इव सुपलाशे इति' ऐतिहासिकपञ्चे । स्वगृहमुपगतान्स्मान्
'अथवा वृक्षे इव सुपलाशवृक्षप्रख्यं मुखनिवासं पितृराजो यमः
सुपलाशे इत्युपमा पुराणान् इव तल्लोकनिवासिनः पितृन् अनु-
कामयतु । अस्मिन् पञ्चे देवैः संपिबत- इति
सदनुचारिणो गृह्यन्ते देवा इति ।

'अज एकपात्' (१८) इति धत्तञ्चम् । स पुनरयमादित्यो
नित्यम् 'अजनो' गमनः । 'एकः' च
अजपात् कस्माच्च 'पादो' ब्रह्मणः । निश्चायते हि 'अग्निः पादो
चायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद' (अ० उप० ३।१८।२)
इति । 'एकेन पादेन पातीति वा' । सर्वमिदं जगदेकेनाशेनानुपविश्यं

१ क. ख १० (२९), त क. १०. २ ठ ड वृक्ष इति. ३ ग इति ।
कुं ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड वृत्तस्ये. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वृत्ते; घ.
'वृत्ते' ते. ६ क. ख घ निवासे, ट. निवासं यस्मिन्स्थाने, ठ. ड. निवासे
यस्मिन्स्थाने इत्यर्थः. ७ ग. ज. अत्रा, च अत्रो नः' ब्र. टक. ख. घ. ट. ठ.
ड. 'यति य'. ८ क. ख. घ. ट. ठ ड 'सुपाय'. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
'मह्ययु', च. 'क्षय' १०. ११ क. ख. घ. ट. ठ. 'वासे' घ. 'वासे' ते. १२
१२२

पाति, रक्षति स्वाधकाळे प्राणत्मनाऽजं पचन् । अजनधेत्यज एकपात् ।
 ' एकेन पादेन पिबतीति वा ' । एकेनांशेनोदकं सर्वस्माज्जगतः पिबत्य-
 जनधेत्यज एकपात् । अथ ' वा ' । अजनो गमनः ' एकोऽस्य पाद
 इति ' अज एकपात् । जीवभृतोऽस्य कृत्स्नं जगति एकः पादोऽनुप्रविष्टः ।

५ ' निगमोऽपि हि भवति ' एवास्मिन्नर्थे । " एकं पादं नोऽखिदति

जीवोऽस्य ब्रह्मण साखिलाहंस उच्चरन् । स चेत्तमुद्धरेदङ्ग न
 एतः पाद इत्यर्थे नि- मृद्युर्नामृतं भवेत् " । एकमात्मनः पादमंशं
 ममः नोऽखिदति नोद्धरति आदित्यो हंसः महत्तस्तमसो
 यच्चनो वा हन्ता । कुतः पुनर्नोऽखिदति ।

१० साखिलात् सम्भावे ब्रह्मणि जीनादेतस्माज्जगत् उच्चरन् । अहम्यहनि
 लघान्नित्यर्थः । स चेत्तं जीवभृतमात्मनः पादमेतस्माज्जगतः उद्धरेत्
 ततस्तदुद्धरणसमकालमेव अङ्गं क्षिप्रं न मृद्युर्नामृतं भवेत् । सर्वमिदमप्यप-
 देशं संदेष स्यादित्यर्थः ।

' तस्यैव निपातो भवति ' साधारण्येन ' वैश्वदेव्यामृचि ' ॥ २९ ॥

११

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरार्पः समुद्रिधः ।
 विभे देवासंः शृण्वन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या
 (ऋ० सं० १० । ६५ । १३) ॥ पविः शल्यो भवति यद्विपु-

१० पवीरवानित्यपि निगमो भवति । तद्वेवता वाक्पावीरवी पावीरवी
 च दिव्या वाक्तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्या अजश्चैकपादिवो
 धारयिता च सिन्धुश्चापश्च समुद्रियार्थे सर्वे च देवाः सरस्वती च
 सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु
 यचनानीमानाति पृथिवी व्याख्याता तस्या एव निपातो भवत्ये-

१५ न्द्राग्न्यामृचि ॥ ३० ॥

१ अ. "को अस्व. २ ग ज. जीवोऽस्य च जीवोऽस्य भृतो. ३ अ. "मंशो-
 नो". ४ क ख. (१०) २९; ठ ड. "मृचि". इति निरुक्तमध्ये १५ पादे २०
 शब्दः, ग. अ. वर्जमिनेत्यङ्गो नारि ५, त. द. "च" नास्ति. ६ क. ग.

२० ११ (२०); त. द. ११.

पावीरवो तन्धत्तुरिति । वसुकर्णस्यार्थम् । वैश्वदेवे शस्त्री विभिन्नोऽयम् ।
पावीरवो कस्मात् 'पथिः शस्त्रो भवति' । कस्मान् । 'यद्विपु-
नाति' निदारयति 'कायम्' । तेन शस्त्रेण
'तद्वत्पावीरमायुधम्' । रो मनर्थे । तेन शस्त्रयुतायुधेन 'तद्वानिन्द्रः
पवीरवान्' ।

यथा चैव मन्त्राद्गाह 'अनितस्त्यौ पवीरवानिति' । 'यो जनान्म-
पवीरवाम् इन्द्रः' इति श्रुतिस्तस्यौ पवीरवान् । उनापवीरवाम्पुत्रा-
(ऋ० सं० १० । ६० । ३) ॥ विप्र-
ध्वोरार्यम् । 'यः इन्द्रो महिरान् अतिमहतोऽप्यसुरजनान् युधा युद्धेन
अतीत्य तस्यौ तिष्ठति पवीरवान् आयुधवान् । अपि च अपवीरवान् ।
अनायुध इत्यर्थः । सायुधो निरायुधश्च नित्यमसुरजनान् महतोऽपि अति-
तिष्ठति यः स इदं नामास्माकं करोषिति ।

'तदेवता वाक् पावीरवो' । स इन्द्रो यस्या वाचो माध्यमिकाया
देवता सा ऐन्द्रो वाक् पावीरवो । तस्यतुः तानेनैव वाचोऽप्यस्याः । तदु-
क्तम् । 'तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति' (ऋ० सं० ८ । १०० । ११ ॥ १५
निव० ११ । २९) । सा च दिव्या वाक् अजक्षेकपान् दिवो
अज एरुपात् धारयिता । एतच्च गुप्तानध्वम् अजक्षेकपदः ।
सिन्धुश्च नदः आपश्च समुद्रिणाः । विश्वे च देवाः
सृणुन् शृण्वन्तु इमानि वचनानि स्तुतिष्वक्षणानि । किं वचनाम्येष ।
न । किं तर्हि । सह धीभिः कर्मभिः हरिर्दानयुक्तैः सहितानि । सरस्वती
च शृणोतु पुरग्ध्या सह बहुधाऽथा माध्यमिकया वाचेत्येतदाशास्महे ।

निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक्प्रवोऽन्वेष्ट्य ।

'पृथिवी (१९) व्याख्याता (निरु० १ । १४) । तस्या 'एव

१ ग. 'रिति । व' । २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'चेतदेव तथैव निमः
अति', च. 'चैव मन्त्राद्गाह' तदेव तथैव निमः. ३ घ. ट. 'धौ इव । निमः'.
४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'माध्यमिकाया वाचो', च. 'माध्यमिकायां वाचो'. ५ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. 'स्तनयित्री'. ६ ग. ज. 'अस्यैव पदः', च. ठ. ड. 'अक्षेक'; ट.
'अक्षेक' एवे ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'देवाः ह्येव', च. 'देवास्तु'. ८ ग. ज. निर्व-
चनस्यात्युत्तरे".

निपातो भवति ? दिवः पृथिव्या ' ऐदाम्यामृचि ' न स्तु-यत्वेन । किं
सहि । नैघण्टुकत्वेन केवलम् ॥ ३० ॥

यदिन्द्राग्नीं परमस्यां पृथिव्या मध्यमस्यामन्नमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्यै (ऋ०
सं० १ । १०८ । १०) ॥ इति सा निमदव्याख्याता समुद्रो
व्याख्यातस्तस्यैव निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

यादन्द्राग्नीं परमस्यामिति । कुत्तस्यार्थम् । हे इन्द्राग्नी यदि शुक्ल
पृथिवी परमस्या पृथिव्या शुलक्षणाया यदि मन्वमायाम्
अन्तरिक्षे यदि अवमस्थोभेय भूम्याम् । उत
स्थः तथापि पर्यायातम् अस्मान् प्रति । पर्येत्य अथ सोमस्य पिवतम्
अभिप्रेतस्य त्वमंशमिति ।

' समुद्रो (२०) व्याख्यातः ' (निह० २ । १०) । इह
आदिस इति विशेषः । अत्रापि ' समुद्रान्त्यस्मादापः ' इत्येवमादि
सदेन निर्वचनम् । ' तस्यैव ' समुद्रस्य ' निपातो भवति पावमान्या-
मृचि ' ॥ ३१ ॥

पवित्रं वन्तः परि वार्चमासते पितॄणां प्रत्नो अभि रंसति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेत्कुर्ध्वरुणेष्वारभम् (ऋ०
सं० ९ । ७३ । ३) ॥ पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका द्वे-
गणाः पर्यासन्ते माध्यमिकां वार्चं पितॄणां प्रत्नः पुराणोऽभिरसति
अनं कर्म महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शत्रुवन्ति

१ क. र. ११ (३०), ठ. ट. ' वलम् । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये २०
सप्त', म. च. वर्जमितरेष्वद्वा नास्ति. २ क. स. १२ (३१), त. द. १२.
३ म. 'मिति । कु'. ४ क. स. च. ट. ठ. ड. 'प्रवृत्तयो य', च. 'प्रो' य
'वृत्तयो'. ५ क. र. व. ट. ठ. ड. 'मस्यामस्याम्ये'. ६ क. स. च. ट. ठ. ड.
इह तु आ'. ७ क. इह - आ' तु. ८ क. स. १२ (३१), ठ. ड. 'मृचि । इति
निरुक्ताम् ६ ध्याये ३१ सप्त', म. च. वर्जमितरेष्वद्वा नास्ति. ८ ठ. त. द.
माध्यमिका. ९ ठ. त. द. 'स्तं मन्वमः स्ति'.

धरुणेषु दक्षेण कर्मण आरम्भमारब्धुमज एकपाद्व्याख्यातः पृथिवी
व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेष निपातो भवत्यपरस्यां
बहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥

। पवित्रवन्तैः पारिवाचमिति । पवित्रस्यार्थम् । प्रवर्ग्येविनियोगः (आश्व०

५

समुद्रः श्री० ४ । ६) । रश्मयः पवित्रवन्तः ; अमु-

आदादिलमण्डलात्प्रसृता मध्यस्थाने मरुप्रभृ-

तिभिर्देवगणैः संयुज्यन्ते । तत्संयोगात् माध्यमिका देवगणाः पवित्रवन्तो

भवन्ति । ते च पर्युपासते । ते च परिर्वार्य माध्यमिका वाचम् आसते

१०

विद्युदाख्याम् । स वरुणो विद्युदाख्यो मध्यमः पिता पाता रक्षिता तेषां

मरुप्रभृतीनां प्राणः पुराणः ज्ञातं कर्म तदधिकारयुक्तम् अभिरक्षति ।

कथमिति । तदुच्यते । महः महान् वरुणो मध्यमः महान्तं वा समुद्रम्

आदित्यं भेज्जालेन यदा तिरोदधाति द्वादिनं कृत्वा वर्धति ओषधीषु

अर्धं धीरा धीमन्तः धरुणेषु तदक्षेण शोकः शक्नुवन्ति कर्मणः कृष्यादे-

१५

वैदिकस्य वा आरम्भं प्रारम्भम् इत्येवमभिरक्षति तेषां माध्यमिकानां

जतम् । यदि ह्यसाध्यांशुणोति मेघैस्ततस्तेषामधिकारप्रतिष्ठामो भवति ।

२०

‘ अज एकपाद् (१८) व्याख्यातः ’ (निरु० १२ । २९) । इह

तूत्तमः । ‘ पृथिवी (१९) व्याख्याता ’ (निरु० १ । १४) । ‘ समुद्रो

(२०) व्याख्यातः ’ (निरु० २ । १०) । ‘ तेषामेष निपातो

भवति ’ स्तुतिसाधारण्येन ‘ अपरस्यां बहुदेवतायामृचि ’ ॥ ३२ ॥

१ छ. त. ‘ रश्मयः ’ २ क. ख. १३ (३२) ; त. दं. १३. १ ठ. ड.

‘ वन्त इति । पवि. ४ ग. ‘ मिति ’ । प. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. पवित्र

तेऽमुं ; घ. पवित्रवन्तोऽमुं चं तेऽ. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. माध्यमिकां माध्यं
परिवर्ष्य ; घ. परिवार्यं माध्यमिकां वाचं. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ विद्यु-

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः । विश्वे देवा
 क्रंतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु (ऋ० सं०
 ६ । ५० । १४) ॥ अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्वैकपात्पृ-
 थिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा हूय-
 माना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु मेधाविशस्ता
 दध्यङ्मत्यक्तो ध्यानमिति वा मत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति
 वाथर्था व्याख्यातो मनुर्मननात्तेषामेव निपातो भवत्येन्द्रया-
 मृचि ॥ ३३ ॥

- १० उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्विति । अजिधन आरम् । आग्निमारुते
 विनियोगः (आश्व० श्रौ० ५ । २०) ।
 अज एकपात् पृ-
 थिवी समुद्रः अस्यामृ-
 चि नैघण्टुकाः ।
 १५ सत्यवृधो यज्ञवृधः उदकवृधो वा हुवाना आहूयमानाः मन्त्रैर्ननुभेः
 स्तुताश्च स्तोत्रैः सामभिः कविः शस्ताः कविभिश्च नैघण्टुं कृतेन मेधाविभिः
 शस्त्रैश्च शस्ताः स्तुतास्तेऽस्मानवन्वित्येतदाशास्महे ।

- ‘ दध्यङ् मनुः अधर्वा ’ इति त्रित्वपक्षे आदित्य एवैते सद्गुणयोगा-
 द्रवन्ति युस्थाने समाग्नानात् । पृथक्चे पुनर्बुध्न्यानास्तत्सहचारिण एते
 १० मत्पथः ।

‘ दध्यङ् (२१) प्रत्यक्तो ध्यानं ’ प्रतिगतो ध्यानमिति । ध्यानारम्भणे
 दध्यङ् कस्मात् ।
 ‘ प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा ’ । अधिकरणं
 मत्पथम् । तथा हि तस्मिन् ध्यानकार्यं सफलं लब्धव्यं इति ।

- १ ऋ. ‘ कपादिषो पातविता तिन्युष्मापथ कमु ’. २ ऋ. न. द. एयान. ३ क.
 ख. १४ (२३) ; तद- १४. ४ ग. ‘ त्रिविति । क. ’ ठ. ड. ‘ बुध्न्य इति । झ. ’
 ५ ग. ज. ‘ वृधः उदकवृधो यज्ञवृधो वा ह. ’ घ. ‘ वृध. उदकवृधो यज्ञवृधो
 वा ह. ’ इत्यवृधः. ६ ग. ज. समाभिः कस्तेन मेधा. ; घ. समाभिः कस्तेन मेधा. ; ष वि
 ११ शस्ता एवैकविभिश्च नैघण्टु. ७ ग. ज. शस्त्रैः स्तुताः ; घ. शस्त्रैः स्तुताः ; ष शस्त्रा.

‘अथर्था (२०) व्याख्यातो ’ निर्वचननः (विद्व० ११।१८)।
न ह्ययं स्वस्मादधिकारात् यत्रेति । न कदाचित्स्वमधिकारं मुञ्चति

मनुर्भननात् ‘मनुः’ (२२) ‘अयं मननात्’ । न हि
तदस्ति यदयं न मनुते । ‘तेषामेव निपातो

मनान्द्रयामृषि’ ॥ ३३ ॥

५

यामथर्वा मनुपिता दध्यङ् चियमनत । तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्व-
येन्द्र उक्था सममतार्चन्तु स्वराज्यम् (ऋ० सं० १ । ८० ।
१६) ॥ यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च चियमतनिपत
तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वैन्द्र उक्थानि च संगच्छन्तामर्चन्त्योऽ-
नूपास्ते स्वराज्यम् ॥ ३४ ॥

१०

द्वादशस्य तृतीयः पादः ।

‘यामथर्वा’ । गीतमस्यार्थम् । पाठिके पञ्चमेऽहनि विनियोगः (आ०

अथर्वा दध्यङ् मनुः मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च चियम् अनत
श्रौ० ७ । १२) । ऐन्द्रे सूक्ते यम् अथर्वा

१५

अतनिपत । एतद्वृणविशिष्टो य आदिष्यः यस्तत्कर्माहोनिर्वृत्त्यादिलक्षणं
तनोति तस्मिन्सति ब्रह्माणि अर्चन्ति उक्थानि च शस्त्राणि पूर्वथा
पूर्वयत् इन्द्रे सममत समागच्छन्ति यज्ञेषु । विलक्षणे इन्द्रे इति । यत
आह । अर्चन् । यः इन्द्रैर्भेषूजयते स्वराज्यम् अनु उपास्ते ।
यथाशास्त्रमनुतिष्ठनीत्यर्थः ।

२०

१ क. ख. १४ (३३) । ठ. ड. ‘मु.चि । इति निरुक्त्याये ६ व्याये ३३
खण्डः; ग. य. वर्जमितरेष्वशे नास्ति. २ छ. त. ‘मो-मनु’ च; द. ‘मो-मनुः’.
३ ग. मनुपिता; त. मनुश्च’ ध्य; द. मनु-पिता’ य. ४ छ. त. कर्माणि ब्रह्मा-
णीन्द्र उक्था; व. कर्माणि ब्रह्माणीन्द्र उक्था. ५ क. ख. १५ (३४), ग. द.
१५, ६ छ द. तृती; त. इति द्वादशोऽध्याये तृ. ७ ग. वेति; शो. ८ क. १.
५. ट. ठ. ड. यत्क’ य. यत्त’ व. ९ ग. ज. ‘वर्गाणिचि’; य. ‘वर्गाणि-
चि’ होने. १० ग. न. अम्मानि; य. अम्भोनि’ या. १२ छ. ख. प. ट. ठ.
ड. ‘छन्तु. १२ क. ख. य. इन्द्रः अपि; ट. इन्द्रः अपि’ इन्द्रं.

२९

पृथक्पक्षे आदित्यसहचारेण एते ऋषयः । तदा योज्यम् । य एते
ऋषयः कर्म अतनिपत याज्ञं तस्मिन्ब्रह्माणि अन्नानि ईन्द्रे पूर्ववत्समागत
समागच्छन्तीति । शेषं समानमेवेति ॥ ३४ ॥

सप्तदशैव तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

अथातो शुस्थाना देवगणास्तेषामादित्याः प्रथमागामिनो
भवन्त्यादित्या व्याख्यातास्तेषामेपा भवति ॥ ३५ ॥

- १० 'अथातो शुस्थाना देवगणाः' इत्येवमादि वक्तव्यम् । अतः परमे-
अथातो शुस्थाना तदेवोत्तम उद्योतिर्गणशब्दाभिधेयत्वेन निर्वा-
देवगणाः च्यम् । एतदेव हि गुणत्रिकारोपजनापेक्षया
भेदाभेदाभ्या मन्त्रदृशः पश्यन्तोऽभिष्टुवते । तदर्थं
विशेषतः पुनरधिकारवचनम् 'अथातो शुस्थाना देवगणाः' इति । उक्तमे
१५ शुस्थाना इति । के पुनस्ते । देवगणा इति देवानां मित्रप्रभृतीनां गणाः ।
पृथक्पक्षे गणा इति वचनमर्थवत् ।

'तेषामादित्याः (२४) प्रथमागामिनो भवन्ति' । ते कस्मात् । प्रत्यक्ष-

- तेषामादित्याः तत्राच्छब्दस्य 'सप्तऋषयः' इत्येवमादीनां च परो-
प्रथमागामिनः क्षत्वात् । ते पुनरभिधाननिर्वचनतो 'व्याख्याताः'
२० 'आदत्ते रसान्' (निरु० २ । १३)-इत्यत्र ।
केवलं तत्र बहुवचनमिति विशेषः । 'तेषाम्' आदित्यानाम् 'एषा'
प्राधान्यस्तुतिः 'भवति' या दृष्टेह शुस्थाने गणाभिवानेन समा-
न्नाताः ॥ ३५ ॥

- ९५ १ रु. ख. घ. ठ. ड. ङ. ऋषय एते. २ ग. ज. ऐन्द्रे, च. ऐन्द्रे इ. ३ क. ख.
१५ (३४), ठ. ड. 'वेति । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये ३४ खण्डः; ग. च.
वर्जितोऽप्येव नास्ति. ४ च. 'शस्याध्यायस्य, ठ. ड. इति सप्तदशाध्यायस्य तृ-
* क ख. १ [३५], त. द. १. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'इत्यन्तः
स्तुव'. ७ क ख. घ. ट. ठ. ड. योरेषा स्थानं त इमे शु'; च. उक्तमे 'योरेषा
स्थानं त इ ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इति बहुवच', च. इति ७ वं बहु. ९ क.
ख. १ [३५], ठ. ड. 'भ्याताः । इति निरुक्तभाष्ये ६ ध्याये ३५ खण्डः;
१३ ग. च. वर्जितोऽप्येव नास्ति.

- इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूः सनाद्राजभ्यो जुष्टा जुष्टोमि ।
 शृणोतुं मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः
 (क० सं० २ । १७ । १) ॥ घृतस्त्रूः प्रमत्ताविन्यो घृतसत्ता-
 विन्यो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति बाहुतीगादित्येभ्यश्चिरं
 जुष्टा जुष्टोमि चिरं राजस्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्र-
 आर्यमा च भगवश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोऽश्वधात्रोऽशुना
 व्याख्यातः सप्तक्रपयो व्याख्यातास्वेपामेपा भवति ॥ ३६ ॥

इमा गिरै आदित्येभ्य इति । कर्मस्य गार्तमदस्य गृत्तमदस्य वेयमा-
 आदित्याः । र्यम् । इमा-गिरो घृ-त् । घृतम् आदृतिलक्षणं
 या. प्रकृच्छन्ति प्रक्षरन्ति ता घृतम् । अथवा ।

१०

‘घृतप्रस्तविण्यः’ । भा वन्यस्त्वमयं कम् । ‘घृतसानिन्यो वा’ । घृता देवा-
 न्प्रति सानयन्ति संपाजयन्तीति तथा । सनोते, सभजनार्थस्य । ‘घृत-
 सारिण्यो वा’ । ‘सृ गतौ’ (धा० १ । २६०) इत्यस्य । देवान्प्रति वृत्त-
 याः सारयन्ति गमयन्तीति । ताभिर्गार्भिः तैर्मन्त्रे, सन द्राजभ्यः चिरत-
 नेभ्यः सर्वलोकराजभ्यः । अथवा । सनादिति वायदापुपम् अनुत्तर्गेण
 जुष्टा जुष्टसंज्ञकेन पात्रेण जुष्टोमि । ताः पुर्गिरोऽस्मदार्शयुक्तः ।
 तत्सर्व्वेनाय शृणोतु अस्माकं मित्रो अर्यमा भगवश्च त्रिजातः बहुजातश्च
 धाता दक्षो वरुणः अश्वधः ।

१५

शृवीति श्रेडुनाम । ‘सर्व्वेविधातृः बहुजन्मा धाता यावदधिकारं
 जनेभि । ‘अश्वः अशुना व्याख्यातः’ (निरु० २ । ५) ।

२०

प्रवेदनयेते मित्रादयो युस्थानत्वेनोपेक्ष्य । शास्त्रातिगौरवभयात् न
 पृथक् युस्थानत्वेन समन्नाता । ते त्वादित्यलिङ्गलिङ्गितेषु मन्त्रेषु पृथक्
 पृथगुपेक्ष्यास्तस्तुतीना मृगगणि विद्यमानत्वात् ।

१ क. ख. छ त. द ‘सारिण्यो घृतसानिन्य इति’. २ क. ख. २ २५
 [३६], त. द. २. ३ ठ. ड. गिर इति कृ. - ५ ग. इति कृ. - ५ ड.
 ठ. ड ‘जभ्यः सर्व्वलो’ ६ घ. ड ‘त्समवर्धनाय, उ ह. त्समवर्धनाय. ७ ग.
 ज. दक्ष- अश्वश्च, च दक्ष. - अ’ वरुणः. ८ द ‘अश्वश्च’ इत्यस्यानन्तरं
 ‘इन्द्रश्चेति । अहो पुत्रागो आदितोः । पृथक्-वर्तते’ पात्रे लि. - यने, १ ख ठ ड.
 पुस्तकधोर-तर्भाग्रित - २. स. २. २ पृथक्-पृथक्, च २. २.

‘सप्तश्रपयो’ (२५) यत्कव्याः । तै. पुनरमी ‘न्यास्याता’ निर्-
 चयतः । इह स्वभिधेया रश्मय इन्द्रियाणि वा । ‘सप्त सृता संख्या’
 (निरु० ४ । २१) ‘अपिदर्शनात्’ (निरु० २ । ११)
 इति । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । ‘तेषामेवा’ प्राधान्यस्तुतिः
 ५ ‘भवति’ ॥ ३६ ॥

—

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमममाद्यम् ।
 सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जायतो अस्वप्नजौ सप्तसदौ च
 देवौ (वा० सं० ३४ । ५५) ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे
 १० रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमममाद्यं संवत्सरममाद्यन्तः
 सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जाय-
 तौऽस्वप्नजौ सप्तसदौ च देवौ वाय्वादित्यादित्यधिदैवतमथाध्यात्मं
 सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे पर्लिन्द्रियाणि विद्यासप्तम्यात्मानि
 सप्त रक्षन्ति सदमममाद्यं शरीरममाद्यन्ति सप्तापनानीमान्येव
 १५ स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति तत्र जायतौऽस्वप्नजौ सप्तस-
 दौ च देवौ ब्राह्मणात्मा तैजसधेत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेवापरा
 भवति ॥ ३७ ॥

—

सप्त ऋषयः प्रतिहिता इति । द्विष्यगर्भस्थार्चम् । आधर्षणं ब्राह्म-
 २० सप्त ऋषयः अधि- स्तुतौ विनियोगः । उत्तरा च । शृणाति सर्व-
 देवते मिदमिति शरीरमादित्यः । आश्रयणाद्वा । सर्वमिद-
 यस्मिन्नाश्रितमिति । तस्मिन् सप्त ऋषयो रश्मयः
 प्रतिहिताः प्रत्येकं हिताः निहिताः । ते पुनः सप्तैव अन्यूनाधिकाः
 सन्तः सार्वदिकमुदकमुपनयन्तः तेनेर्द्धाः तमादित्यं सदं सदैव अममाद्यन्तः

१ क. ख. २ (३४) ; उ. ड. ‘वनि’ इति निरुक्तभाष्ये १ ध्याये १६
 रुण्डः ; ग. घ. वर्जयितोऽप्यत्रो नास्ति. २ क. ख. छ. त. द. ‘दन्तप्र. ३ क.
 ख. छ. त. द. ‘तो अस्व’. ४ छ. त. द. ‘पलिन्त्रि’. ५ क. ख. ३ (१७) ;
 त. द. १. ६ उ. ड. जाय इति । हि. ७ ग. इति । हि. ८ ग. ग.
 २१ ‘नेशस्तमा’.

‘सर्वरूपप्रयासतः ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तृणि
महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे देवा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति
॥ ३८ ॥

- ५ तिर्यग्विन्दश्चमस इति । तिर्यग्वि अस्य मण्डलस्य मधुपूर्णस्येय
ने एव अधिदैवते रश्मिच्छिद्राणि । चमसं चोदकमेव सनोतीति
चमसः । ऊर्ध्वं चैतद्दृश्यमानसंष्टवान्न निपद्यत
इति ऊर्ध्वबुधः । ऊर्ध्वं बावस्थितः प्रकाशेन बोधयतीति ऊर्ध्वबुधः ।
सर्गमिश्रमसे मण्डले यशः उदकं निहितं नियमेनाधिकं वा हितम् अव-
स्थापितं विश्वरूपम् अनेकप्रकारमनेकरूपम् । कैः पुनस्तन्निहितमिति ।
ये अस्य महतो जगतः आत्मनो वा गोपाः गोक्षरः एते रश्मये बभूवुः
भवन्ति । ये च अत्र एतस्मिन् मण्डले साकम् एकीभूतास्तदधिष्ठात्रा सह
आसते । तैर्हि चतसृषु दिक्ष्वर्धमधोमण्डलं वेति यानि सृष्टानि ज्योतीषि
अस्य । ते रश्मयः सप्त सर्पणा श्रवणार्धनादस्य धर्मस्य ऋषय उच्यन्ते
१५ ‘इत्यधिदैवतम्’ ॥

- ‘अथाध्यात्मम्’ इति । तिर्यग्विन्दमिदमेव शिरः चमसः । चम्यन्ते
अध्यात्मे च दानेन रसा इति । ऊर्ध्वबन्धनश्च । उपरि दान-
विधत्तेतद्बन्धनमस्य शरीरस्य । एतद्वियोगे हि
विस्मयते शरीरम् । यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपं नानाप्रकारमिन्द्रिवा-
ननुभूतं रसाद्यं ज्ञानाख्यं वा । तस्य चमसस्य ये विधातारः तद्द्वारे-
णास्य शरीरस्य महतो गोक्षरः तत्रैव चमसान्तरमनुपविष्टाः साकं सह
तद्यदा उपजीवन्त आसने ‘इत्यात्मगतिमाचष्टे’ ॥

१ क. स ४ (३८), तं. द. ४. २ ग. इति । ति. उ क. स. प. व.
३. तिर्यग्विन्दश्च. ४ क. स. घ. उ. ड. ‘उ चोत्सृजति यानि ज्यो’, घ. मेति
आनि भूतानि ज्यो’ चोत्सृजति यानि. ५ ट. ‘षात् अरणा’ अर्ध, ड. उ र्धवात्
काणा. ६ ग. इत्यधिरूपमया; घ. ज. इत्यधिदैवरूपमया. ७ ग. ज.
‘तं । यस्मि’. च. ते - यस्मि’ शरीरम्. ८ क. स. ग. घ. ज. ‘न्द्रियत्वेन
भूतं; घ. ‘न्द्रियाननुभूतं’ यत्ने’ भू; ट. ‘न्द्रियत्वेन भूतं’ यत्ननुभू; ड. इन्द्रिया-

‘ देवाः ’ (२६) वक्तव्याः । ते पुनः ‘ देवो दानाद्वा दीपनाद्वा
घोतनाद्वा ’ (निरु० ७ । १५) इत्यत्र निर्वचनतो ‘ व्याख्याताः ’ ।
इह तु रसमयो बहुवचनेनोच्यन्त इति विशेषः ।

‘ तेषामेषा ’ प्रोचान्यस्तुतिः ‘ भवति ’ ॥ ३८ ॥

देवानां यद्वा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निर्वर्त-
ताम् । देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्र ति रन्तु
जीवसे (ऋ० सं० १ । ८९ । २) ॥ देवानां वयं कल्याण्या
मतावजुगामिनामृतगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो निव-
र्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु १०
चिरं जीवनाय विश्वे देवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवन्ति ॥ ३९ ॥

देवानां गदेति । गोतमस्यार्थम् । ‘ देवेभ्यो वयमाद्यमेत ’ (मैत्रा०

देवः सं० २ । ५ । २) इति विनियोगः । अत्र १५
पदोपायाः पुरोनुवाक्या (मैत्रा० ४ ।

१४ । २) य एते देवाः रसमयो नित्यम् ऋज्वेव मण्डलादनावरण-
त्वादन्तरिक्षस्य सर्वतो यन्ति । अयमा । ऋजूयताम् ऋजुगामिनाम् ऋजौ
वयाकाळम् अस्मात्पण्डलाद्दृष्ट्या सुमतिः शोभना मतिः प्रतादाभिमुखी
मतिः सा अस्मान् प्रति निवर्तता नियमेन वर्तताम् । तत्पूर्विका च रातिः १०
धनलाभोऽस्मान् प्रति नियमेन वर्तताम् । ततश्च तेन धनलाभेन उपज-
नितसाधर्म्याः सन्तो वयं तेषामेव देवानां सख्यं समानस्यानता योहे

१ ग. ज. ‘-याः । देवा, च. ‘व्या. ७. देवो’ ते पुनः. २ ग. च. ज. ‘हा घोत’.
३ ग. च. ज. ‘वेषाषेया’ ४ क. ख. ४ (३८), ड. ‘वति । इति निरुक्त-
भाष्ये ६ व्याये ३८ स्तब्धः, ग. च. ऋमिन्वे-हो नास्ति. ५ क. ख. ५ (२९),
ख. द. ५. ६ ग. ‘देति । दीपतमय आ’, च. ‘देति । दीपतमय आ’ गो-मस्य, ज.
‘देति । दीपतमय आ’. ७ क. ख. ड. ट. ठ. ड. ‘मृतावृती य’; च. ‘मृ’ तो
य’ तावु ड क. ख. व. ड. द. ममा-न’, च. ममानस्यन्ति १ ग. ज. दक्ष. २८

कर्मणि समानमङ्गमावम् उपलेदिम गच्छेम वयम् । ततश्च तथाभूताना-
मस्माकं ते देवाः प्रतिरन्तु प्रार्थयन्तु आर्यैः जीवसे चिरं जीवनायेले-
तदाशास्महे ।

विश्वे देवा (२७) इति वक्तव्यम् । तै एव रश्मय उरहितविश्वविरो-

विश्वे देवाः के पणाः सन्तो विश्वे देवा भवन्ति । 'तेषां' तद-
भिधानविशिष्टानाम् 'एषा' प्राधान्यस्तुतिः

'भरति' ॥ ३९ ॥

ओमांसधर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । द्वाभ्यांसो द्वाशुपः

१० सुतम् (ऋ० सं० १ । ३ । ७) ॥ अवितारो वावनीया वा

मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति
तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतपीपु विद्यते यत्तु किञ्चि-
च्छुद्देवत्वं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति
शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति षभ्रुरेक इति दश

१५ द्विपदा अलिङ्गाः (ऋ० सं० ८ । २९) । भूतांशः काश्यप
आभिनेयैरलिङ्गमभितर्प्य सुक्तभेकालिङ्गं साध्या देवाः
साधनाभेषाभेषा भवति ॥ ४० ॥

ओमांसधर्षणीधृत इति । ग्नुष्टदमा दृष्टा । षडंगे प्रति विनियोगः ।

२ विश्वे देवाः वैश्वदेवधर्षणेन प्राग्वत्तन्ने प्रतो गृह्णते (मै० १०
म० १ । ३ । १८) । ऐ विश्वे देवाः । ये

युग्मं ओमांसः अवितारः रक्षितारः धर्षणानां मनुष्याणां श्वेनोपकरणेन
अवनीया वा तर्पणार्हाः परयितारश्च तदभितर्कारः ते युग्मं द्वाभ्यांशो

दत्तयन्तः । मनसा कृतसंकरा भुवा इदं गामास्माभिरस्मै देयमिति ।
ततोऽस्य दाशुषो दत्तयतो हवीषि यममाचस्यैतं शुभम् अमिषुतं सोमं
पातुम् आगतेत्येतदाशास्महे ।

अथुना विवेदेवानाधिकृत्य तद्वतमेवाधिपक्षे विवेदिद्वारपिप्यनुषो
वैश्वदेवं गायत्रं तृ- इति । 'तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं
चम् एकमेव तुचम्' इत्येवमादि । 'तत्' इति समाश्रय-
स्यानुस्मरणे । 'एतत्' इति वक्ष्यमाणार्थ-
संनिधीकरणाय । 'एतं तुचं' श्रुते वैश्वदेवं
गायत्रं गायत्रेण छन्दसा युक्तं 'दाशुषीषु'
सर्वास्वपि बहुषु शाखास्तु 'विद्यते' । नाग्यत् । १०
अस्त्वेषास्मिन्छन्दसि प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दो-
युक्तैरप्येवपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधिपक्षे । 'तत्र किं कर्तव्यमिति । यत्
आह । 'यत्तु किंचिद्वैश्वदेवतं' मन्त्रजातं गायत्रेण छन्दसा युक्तं 'तद्वैश्व-
देवानां स्थाने युज्यते' । न्याय्यश्रियतो 'यदेव' विश्वतन्त्रोपेतं मन्त्रजातं

विश्वान्दोषेतमेव सूक्तं वा तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विविपुष्यते ११
मन्त्रजातं युज्यत इति न बहुदेवतामात्रेण 'इति शाक्यणिः' मन्यते ।
तस्मिन्मात्राभिरास्माचार्यस्यैवैतदेवाभिमतमुत नेते ।
यत् आह । 'अन्यन्तमात्रेण उद्देशी भवति' ।

अनैकान्तिक एव उद्देशः । उद्देशनं प्रतिज्ञा ।
अथैकान्तिकम् यदेव विश्वद्विज्ञोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने २०
युज्यत इति । कथमनैकान्तिकमिति । वैश्व-

देवं हि मन्त्रजातं सामान्ये क्रियार्थमुपयमानमाम्नादस्य क्रियार्थत्वात्पक्षे
छन्दसि तावदेवोपयुज्यते विधयुक्तमन्त्रजातवशात्कार्यसु सर्ववैश्वदेवे
तच्छन्दसिैव अलमिति । न च तत्सर्वास्वपि दृशतर्थाप्यस्ति छन्दस्यल-
कर्मोत्पादे । प्रयोजनं च तच्छन्दोयुक्तैरपि विविधैर्मन्त्रैर्व्यति । न च ते २५
तथाविधाः सन्तीति बहुदेवताय तस्मिन्छन्दसि सति । तस्मिन्मात्रे तस्य

१ ग. ज. मनसा दत्तयन्तः कृतसंकराभिरस्मै इदं. ५ क. म. प. ट. व. द.
विश्वान् दे; च. विष्णु. २ क. त. प. ट. व. द. 'इति विष्णु'. ४ प.
कवि. ५ क. त. प. ट. व. द. विविपु; च. विष्णु. ६ ग. ज. 'गायत्र्याप्ये.
७ ग. ज. तच्छन्दसि अलं; प. तच्छन्दस्यप्ये; च. द. तच्छन्दस्यप्ये.
८ क. व. द. तच्छन्दसि अलं; ९ क. व. द. दाशु; च. दाशु. ११

कर्माणि समानमङ्गमावम् उपसेर्दिम गच्छेम वयम् । ततश्च तथाभूताना-
मस्मौकं ते देवाः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु आर्यैः जीवसे चिरं जीवनायेत्ये-
तदाशास्महे ।

विश्वे देवा (२७) इति वक्तव्यम् । तं एव रश्मय उग्रहितविश्वविशे-

विश्वे देवाः के पणाः सन्तो विश्वे देवा भवन्ति । 'तेषां' तद-
भिधानविशिष्टानाम् 'एषा' प्राधान्यस्तुतिः

'भवति' ॥ ३९ ॥

ओमांसधर्पणीघृतो विश्वे देवास आगत । दास्यांसो दाशुर्पः

- १० सुतम् (ऋ० सं० १ । ३ । ७) ॥ अवितारो धावनीया धा
मनुष्यघृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दक्षवन्तो दत्तवतः सुतमिति
तदेतदेकमेवं वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चि-
द्विद्वदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति
शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेव चक्षो भवति बभ्रुरेक इति दक्ष
१५ द्विपदा अलिङ्गाः (ऋ० सं० ८ । २९) । भूतांशः काश्यप
आग्निमेकलिङ्गमभितष्टीयं सूक्तमेकलिङ्गं साध्या देवाः
साधनात्तेषां भवति ॥ ४० ॥

ओमांसधर्पणीघृत इति । मधुच्छदसा दद्या । घटगे प्रदे विनियोगः ।

- विश्वे देवाः वैश्वदेवत्वात् प्रातःसन्ने प्रदे गृह्यते (मैत्रा०
सं० १ । ३ । १८) । हे विश्वे देवाः । ये
युयम् ओमांसः अवितारः रक्षितरः धर्पणीनां मनुष्याणां स्वेनोपकारेण
अवनीया धा तर्पणार्हाः धारयितारश्च रिदतिकर्तारः ते युयं दास्यामि

- १ क. १०. य. ट. ठ. ड. उपगच्छेम, य. दिम-मं उप. २ क. ११. य. ट. ठ.
१५ द. 'सामावपुः ते'. ३ क. १४. य. ट. ठ. द. 'आयुः' गान्ध. ४ क. १५.
य. ट. ठ. ड. 'देवा वक्तव्याः' य. 'देवा इति वक्तव्यं' व्या. ५ म. म. 'ते'
गान्ध. य. - एव त. ८ क. २९. - (२९); ट. ठ. 'वति' इति निम्नभागे
६ ध्याये ३९ तस्य; ७ य. वक्तव्ये. ८ क. ३९. ९ छ. त. ट. 'कमि.
८ छ. त. द. भवति भूतांशः'. १ छ. त. द. 'द्विद्वद्विद्वदेक इति दक्ष द्विपदा
२० अग्निः सपुः'. १० य. म. ८ (४०), म. द. ६. ११ म. इति 'म'.

बहुदेवतं गायत्रं
मन्त्रजातं त्रिनिर्गोक्त-
मिति यास्कः

कर्मणः प्रहाणमुत वा तत्स्थाने बहुदेवतानि
सुक्तान्योपगन्तमिति । युक्तं यद्बहुदेवतानि ओष्ये-
रन्निति यास्काचार्यः पञ्चमाह ' यत्तु निचिद्वद्ब-
देवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते ' । संयमनुप-

५ तिर्गायत्रे छन्दसि वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलंकाराणामप्यति बहुविश्व-
शब्दयोरितरेतरार्थभिधेयप्रस्थास्या बहुदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने
युज्यन्ते एवेति । अपि चैवमनस्यन्तगत इत्युद्देशः । येन ' भूताशः

अश्विनश्चयुक्तया
एकयापि ऋचा सर्वं सू-
क्तमाश्विनम् इति भूताशः

काश्यप आश्विननेकलिङ्गम् । भूताशो नाम
ऋषिः काश्यपः । स एकेनाश्विलिङ्गेन युक्तमने-
कं सूक्तं (ऋ० सं० १०। १०६) ददर्श ।
तत्र यास्वप्याश्वलिङ्गमृक्षु नास्ति तासामप्याश्वि-

१० नीत्यं तेनैकेनाश्विलिङ्गेन । यथैकेनपि छत्रिणा मध्यगतेन छत्रिणो
मध्यत्येवमेकेन विश्वलिङ्गत्वेन यावन्ति सूक्तानि कर्मणि संयुज्यन्ते बहु-
देवतान्यप्यश्वलिङ्गान्यपि तानि तदर्थसाधकानीति ।

१५ ' ऋध्याम् ' (ऋ० सं० १०। १०६। ११) अश्विलिङ्गं येन

परिरीसुक्ते ' ऋध्या-
म ' इत्येव ऋक् अ-
श्विलिङ्गा

परिरीसुक्तं सर्वमाश्विनम् । ' ऋध्याम् ' इति सनु-
यामै वाजमा नो मन्त्रं सरयेहोप यातम् ।
यशो न पक्वं मधु गोवन्तरा भूताशो अश्विनोः

२० कानमप्राः ' (ऋ० सं० १०। १०६। ११) ॥

हे अश्विनो सरथो समानरंहणौ समानगती युयामायातम् ।

१ क. ख. घ. ङ. ठ. ड उच्यते । युक्तं ; च. ' युक्तं ' उच्यते.
२ ख. ' येन ' ते. ३ ग. ' यामोति ' । हे; घ. ख. ज. ठ. ' यामोति ' । ठे. ४ क.
ख. घ. ङ. ठ. ड. सरथानि-यरथ सर्वस्थमन्त्रविवरणस्थाने वयमित्यादि वर्तते । तत्त-
५ र्थं सायणभाष्यमेव; ङ. पुस्तके ' सरथौ ' इत्यादि प्रान्ते लिख्यते. वयं स्तोमं
प्रितृ-पञ्चदशदिक्म् अथ्याम ऋध्यास्म वयमेव । किंच । वाजं हविर्लक्ष्मणमम
युयाम्ना सनुयाम प्रयच्छेम । तस्माद्युयं सरथा सरथौ समानरथौ एवमेव रथमारुढौ
सन्तो इह अस्मि-कर्मणि नः अस्मदीयं मन्त्रं मननीयं स्तोत्रम् उपयातम् उपागच्छ-
तत् । गोवन्तराः गोवृषस्यवसिष्ठं पञ्च परिजनं तदेव मधुं यशो न । यश इत्यन्तराम ।
नधार्थे । क्षीराज्यादिलक्ष्यं महानीरपात्रे अवनीयमानम् अन्नं चापेक्ष्य आगच्छन्-
मिति संयन्धः । एवमुक्तप्रकारेण भूताश एतन्नामा ऋषिः अश्विनोः वाममभिलाप-
मात्मीयामिः स्तुतिभिः अप्राः जायते । रूपूर्णमप्यश्विलिङ्गं । १ वा पात्रे
२२ आदादिकः । अन्वयेन नन्दम. ।

इमं.... यतः श्रुतवतोर्मवतोः स्तोममृष्याम ऋद्धिं प्राप्नुमो वयम् । कथमिति ।
राजुषाम वाजम् अन्नं भैक्षेमहे । किंच । यतो न पक्वं मधु क्षीरं घृतं च
रैद्रोषातः मध्यं देन भूतिः अश्विनोर्मवतोः काममप्राः अपूरयते
इत्यत आयातमिति ।

‘ अभितष्टीयं सुक्तं चन्द्रम् । तदपि ‘ एकलिङ्गम् ’ इति । यथा ।

अस्मिन्सूक्ते एक-
स्वामेय आच इन्द्र-
लिङ्गम्
‘ शुनं हुवेमं मघानमिन्द्रमस्मिन्भरे वृत्तं वाज-
सातौ । शुण्वन्तमुग्रमृतये समस्तु प्रन्तं वृत्राणि
संचितं धनानाम् ’ (म० सं० ३ । ३८ ।

१०) ॥ विजयाय समस्तु संप्राप्तेषु नियं प्रन्तं वृत्राणि वारकाणि शत्रुजा-
साति संजितं समरानां वीर्याणां जेतारम् ऊनये रक्षणाय अस्मिन् भरे
संप्राप्ते वाजनातौ यस्मिन्नुग्रमृतये जित्वान्नानि संमज्जन्ते तस्मिन् हुवेम
धनं दद्यामहे अस्मिन्नेवमादिगुगयुक्तमात्मनो विजयायेति ।

‘ साध्याः (२८) देवाः साधनम् । ते हि सर्वमिदं साधयन्ति ।

साध्याः के
कस्माच्च
यदप्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति
साध्या उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वसृज
अपयो ये सहस्रसंहरारेण सत्रेणेदं विश्वमसृजन्त
त एतेऽविदेन रश्मयः । विहायते हि । ‘ प्राणा वै सत ऋषयः साध्या
विश्वसृज ’ इति । ‘ तेवमेवा ’ प्रधन्यस्तुतिः ‘ भवति ’ ॥ ४० ॥

५

१०

१५

१ ड. इहारी-ऋष्याणि उवाच उते [इदे स. यणभाध्यस्थम्] किंच पुन्योः २०

स्तोमं त्रिगुणिकं ऋष्याम् । २ ड. मक्षिमहे. ३ ग. ज. यद्देवतन्मवस्ति.
४ ग. ज. वेमेति । वि ; घ. ड. वेमं. ५ ग. ज. घ. ड. ठ. ड. “श-
त्पानि; च. “जातमनि” ता. ६ क. ख. घ. ७. ठ. ड. “शो धनानां च जे” ; च.
“जा” - जे” धनानां च. ८ क. ख. घ. ड. ठ. ड. “तारं शुनं शनं उसाहेन
प्रवृद्धं नूनं जातः अनिशेन नेतारं ऊन” ; च. “तारं उत” शुनं शनं उसाहेन
८ ठ. ड. वयं कुशिका अश्व” [“कुशिकाः” ड. पुस्तके प्राप्ते] ९ ग.
सर्ज, च. सहस्रं स. १० क. ख. घ. ड. ठ. ड. “सरसप्रेग; च. तारं स” १.
११ क. ख. ६ (४०), ठ. ड. “तते । इति निरुक्तभाष्ये ६ व्याये ४०
खण्डः; ग. च वर्गमिरोष्यो नास्ति.

१३

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नार्कं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० १।१६४।५० ॥ १०।९०।१६) ॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा

अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति

१ च ब्राह्मणं तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नार्कं महिमानः सभैसेवन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः साधनाद् युस्थानो देव-
गण इति नैरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानं वसवो यद्विवसने सर्वमग्निर्वैमुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात्पृथिव्यास्थाना इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थाना वसव आदित्यर-

१० श्वयो विवासनात्तस्माद् युस्थानास्तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति । दीर्घमस आर्यम् । अग्निनाग्निमयजन्त देवाः ।

साध्याः उक्तं च 'तमुनिन्यधुः सर्वगणं सर्वनामानम्' (निरु० ६।३६) इति । तम् अग्निं स्थावरजं-

१५ गमभावेनेति । 'त यश्चराद्य वयं वसत्या' इत्येतत् (निरु० १०।२१) ।

तस्माद्दर्शनवतः प्रथेवतुः सर्वमिदमग्निरित्यभिप्रेत्य ब्रवीति । अग्निना स्थाव-
रजंगमभावमापज्जेन हविर्भूतेन अग्निम् एव सर्वदेवनाम्नुमादित्यादिप्रना-

डिकया महान्तमात्मानम् अयजन्त देवाः देवभाविनः पूर्वं ज्ञानकर्मसमु-

२० तानि धर्माणि तानि कर्मणि तथाविधज्ञानयुक्तानि प्रथमानि मुल्यानि

महदामभावावचये आसन् । तैरप्यैकियन्तेत्यर्थः । ते च तानि कृत्वा नि-

गमेनैवानन्यभाविनात्कण्डस्य महिमानः तदालुपुष्टौ जतमहद्वानभवाः

सन्तः तमेव नार्कं महान्तमात्मनमेकान्तमुखम् असचन्त । तद्वावमेव ते

१ छ त. द. रीत्यन्त. २ क. ख. ७ (४१), त. द. ७. ३ ट. ड. दत्त-
मिति । दीर्घः. ४ ग. 'सति' । दी. ५ ग. 'सति' । आहूतिश्चरयोश्चाप्यग्ने-
नेतित्यत्र । तस्माद्दर्शनम् । तं; घ. 'सति' । ओहूतिश्चरयो (यो) इत्येवमित्यर्थः...
५ दीर्घं तस्माद्दर्शनम् । तं. ६ क. ग. घ. ट. ठ. ड. दीर्घः । ७ क. १२. ग. घ. ट. ड.
'सति' क्रि. घ. 'रप्यैक' ति. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'यन्ते इति'; ग.
६१ 'यन्तेत्य'; घ. 'यन्ते' इत्यर्थः.

अपेदिरे । किं त एवेति । नेयुष्यते । यत्र पूर्वं साध्या सति दया ।
साध्याथोपदेशानित्यत्वाच्च पूर्वं च पूर्वतरे च ज्ञानकर्मसमुच्चयकरणे
आसते । स वैजैश्वर्यार्थः । विज्ञायते हि ' निश्चमृज प्रथम सत्रमासत '
इति (तै० ब्र० ३ । १२ । ९) इति ।

रिपो ह्यध्याम द्युस्थानभक्ति । अतः सप्त ऋषयो देवा विश्वेदेवा
साध्या इति सर्व एते प्राणा रदायो वेयुषपद्यते । प्रासणमपि चेतमर्ज-
मेवानुविदधाति ' अग्नि पशुरासीत् ' इत्येवमादि ।

' वसत ' (२९) इति वक्तव्यम् । ते पुनरर्मी त्रिस्थाना । ते
यस्मा सर्वमिदं विमर्शेनावर्त्यतमाष्टादयन्ति । कथमिति । वासतोऽग्निरिति

यस्य के वस्माच्च समारया । तस्मात्पृथिवीस्थाना । इन्द्रो वसुभि- १०
र्वासत्र इति समारया । तरण-मध्यस्थाना । यम
आदित्यरदमयो विरासनान् । तस्मात् एवमा । ' तेषामेवा ' प्राधान्य-
श्रुति ' भवति ' ॥ ४१ ॥

सुगा वो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मु सवनभिर्जुषाणाः । १५
क्षिवासं पविवासं च विस्त्रेऽस्मे यत्त वसवो वसूनि ॥ स्वागम-
नानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः
स्वादितयन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु यत्त वसवो वसूनि तेषामे-
वापरा भवति ॥ ४२ ॥

सुगा वो देवा इति । परमैर्धनं आर्षम् । समिष्टयु पुत्रिनिर्गोः (मैत्रा०
स० ४ । ८ । ४ । मान० श्रौ० २ । ७ ।
४ । १६) । ई देवा रूय ये आजग्मु निय-
माग एव इदं सवनम् इमं यज्ञम् अस्मार्मि सह जुषाणा प्रियमणः ।
तथा य अनुगच्छता स्वागमनानि दायनार्मि अगमनानि पुन पुनरस्म, २५
यज्ञेषु एवमेव सुपथानि सुनार्मणि सन्तु । किंच । एतस्मि महे जके-

१ क रा० तानि जज्ञुः, ग मन्त्रि जग्मुः २ क स ७ (४०) उ.
ह० वनि । इति निरुक्तम् ३ क एवाये ४२ कण्ड, ग च वर्मनितोऽप्यहो
माग्नि ३ ह० य घ ट ह० मिश तदनन्तर्क ४ क स ८ (४०), न
६ ८ ५ ग इति । ५ ६ क ल घ ट म ल य मू० य य य य ६५

यांसः स्वादितयग्नौ हवोषोऽतीवन्तस्य सोममृत्ताः सन्तः अग्निसु धत्त निधत्त
हे वसवो वसुनोऽतिदाशास्मेहे ।

समिष्टयजुःपु तृतीयसवने त्रिनिधोगादत्र द्युस्थानाः वसवः ।

त्रिस्थाना इत्युक्तम् । यत इत्येवोरपि स्थानगोः प्रदर्शयति । 'तेषा-

मेवा 'अपरा 'भवति' ॥ ४२ ॥

उमया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
अर्वाक्षपथ उरुज्वयः कृणुध्वं श्रोतां दूतस्थं जग्मुषो नो अस्य
(ऋ० सं० ७ । ३९ । ३) ॥ उमया अत्र वसवोऽरमन्त देवा
१० उमा पृथिवी तस्यां भवा उरो चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रैन-
यन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाक्ष पनान्पथो बहुज्जवाः कुरुध्वं
शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेर्वाजिनो व्याख्यातास्तेषामेवा
भवति ॥ ४३ ॥

११ उमया अत्र वसवः इति । वसिष्ठस्यार्षम् । उमा पृथिवी । तस्यां नित्यं
भवन्ति ते उमयाः । रन्त रमन्त । अत्र एत-
ते एव त्रिस्थानाः त्रिभुवनं कर्मणि अस्मिन्वा लोके देवाः वसवः ।
ये च उरो निरुते अन्तरिक्षे विस्तीर्णो मर्जयन्त । मार्ष्टिर्गत्यर्थः । गमयन्त
यद्यतेषां गमयितव्यम् । अधवा । वर्तमानाः । शुभ्राः शोभमानाः । एव-
१० मनयोः स्थानधोर्वसुन् विभज्याधुना श्रुस्थानास्तान् पृथ्वा प्रदीति । श्रेय-
मेवं त्रिस्थानास्तान् प्रदीमि । नित्यम् अस्य अग्नेः नः अरमदतस्य
उमयुवः गैतवतः शृणुत यदयं प्रदीति । श्रुत्वा चास्मान् अर्वाक्षे आभि-

१ क. स. ठ. ड. पृथिवीय पी१; ट. - पी१ पृथिवीय २ क. स. ८
(४९); ठ. ड. वते । इति निरुक्तमात्रे ६ ध्याये ४२ कण्डः; म. च. र्ज-
मिनेष्वहो अस्ति. ३ छ. "रन्त - उ" रमयन्त. ४ क. स. छ. त द. गो
मस्या. ५ क. स. ९ (४९); त द. ०. ६ म. इति. ७. ७ क. १८. य.
ट. ठ. ड. तस्यां ये नि; च. तस्या - नि' ये. ८ क. ३३ च जो आस'; द.
म मेऽग्नेः अस्म'. ९ क. स. घ. ट. ठ. ड. "वो यगान्ति म"; च. वो - न'
३३ पुनान्वादि. १० क. म. "वर्जयति"; च. "वर्जयति" ११.

मुह्येन तरङ्गः बहुजगः बहुपकारगतयो नित्यमग्रेरहतान् पथैः कुरु-
ष्वमित्येतदाशास्महे ।

‘वाजिनो (३०) व्याख्याताः’ ‘अपि स वाजी वेजनवान्’
(निरु० २ । २८) इत्यत्र । केवलमत्र बहु, घनकृतो विशेषः । रत्न-
यश्वाभिधेयाः । पृथक्वे देवाश्वाः । ‘तेषामेषा भवति’ प्राधान्य-
स्तुतिः ॥ ४३ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो ह्येषु देवताता भितद्रवः स्वर्काः । जम्भ-
यन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मधुंयवक्षमीवाः (ऋ० सं० ७ ।
३८ । ७) ॥ सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्येतेषु देवताता यज्ञे १०
मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वधना इति वा स्वर्चना इति वा
स्वर्चिष इति वा जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्म-
धावयन्वमीवा देवाश्वा इति वा देवपत्न्यो देवानां पत्न्यस्तासा-
मेषा भवति ॥ ४४ ॥

शं नो भवन्तु वाजिन इति । वसिष्ठस्यैवार्पणम् । वाजिनयामे विनि-
वाजिनः योगः (आश्व० श्रौ० २ । १६) । एत-
स्मिन् देवतातो यज्ञे ह्येषु आह्वानेषु शम्
स्वमाकं सुखाः सन्तु वाजिनः । किंलक्षणः । मितद्रवः सुस्निष्टं
शोभनं ये द्रवन्ति । स्वर्काः ये स्वधनाः । शोभनम् अद्भ्यन्ति गच्छन्ति । १०
शोभनं वा अर्चनं येषां स्तुतिः । स्वर्चिषो वा । येषां शोभना अर्चिषः सुदी-
प्तयः । ते आगच्छन्तु आह्वानेष्वस्माकम् । जम्भयन्तः । किं-मिति ।

१ क. ख. घ. ट. ड. ‘कारं सनमहसमागमनेनैव मार्गादि ग्रहतान् कुट’;
घ. ‘करं गतयो त्रिभिर्ग्रहतान्कुरु’ हे शतवः सनमहसमागमनेनैव मार्गादि २.
२ ग. ज. ‘पथः’ नास्ति, ख. ‘पथः’ ३ क. ख. १ (४३), ट. ड. ‘स्तुतिः’
इति निरुक्तमध्ये ६ प्याये ४३ लण्डः, ग. घ. ‘वर्जितैरेषां वाजिनः ४ छ.
त. द. ‘वयममी’ ५ क. ख. १० (४४), त. घ. १०. १ ग. इति ।
५. ७ छ. ख. घ. ट. ड. ‘हस्यार्पणम्’ ८ क. ख. घ. ट. ड. ‘विपि’
दी. १. ‘विपिः सुदी’.

अहिं च वृकं च । यथास्मानाहन्ति यथा वृकस्तस्करो मुष्णति । रक्षसि
 च । येऽस्मान् रहसि क्षिप्यन्ति । ताश्च अस्मत्तो जम्भयन्तः हिंसन्तः सनेमि
 क्षिप्रम् । सामर्थ्यादिह सनेमीति क्षिप्रनाम । युययन् । सामर्थ्यात्
 'अप' इत्यध्याहृत्य अपवाययन्तु । अपमिश्रयन्तित्वर्थः । इष्टं हि रैक्षसां
 नाराज न मिश्रणमिति ।

‘देवय य’ (३१) वक्तव्याः । ताः पुनः ‘देवानां पत्न्यः’
 पालयिष्यः पालनीया वा । पत्नीसंवाजेभ्यो ह्ययन्त इयतस्तृतीयसत्र-
 भक्तिवादादित्यं भजन्ते । तदुक्तम् । ‘अथैताम्यादित्यभक्तीभ्यसौ लोक-
 र्तृतीयसत्रम्’ [निरु० ७ । ११] इति ॥ ४४ ॥

१०

देवानां पत्नीरुक्षतीरेवन्तु नः प्रागन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
 याः पार्थिवासो या अपामपि ब्रूते ता नो देवीः सुहवाः शर्म
 यच्छत (ऋ० सं० ५ । ४३ । ७) ॥ देवानां पत्न्य उग्रयोऽ-
 वन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चाश्वसंसननाय च
 २५ याः पार्थिवासो या अपामपि ब्रूते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः
 शर्म यच्छन्तु शरणं तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

देवानां पत्नीरिति । प्रतिशत्रुस्यैवमर्थम् । आग्निम रणे (अथ०
 १० दमपत्न्यः श्रौ० ५ । २०) पत्नीसंवाजेषु (आश्व०
 १० श्रौ० १ । १०) च विनिर्धारितं । वा एता
 देवपत्न्यो नि यमस्मत्तो हनिरुहन्ति कामयन्ते ता अस्मत्तो हविरुभय-
 सतोऽस्मान् अवन्तु प्रतिनर्पयन्तु धनेन । किंच प्रावन्तु नस्तुजये । यजः

येन भवन्तु रक्षन्तु अपत्यजननाय याज्ञसातये ये मन्त्रसेभजनाय च ।
कृतमास्ताः । याः पार्थिव्रासः प्रुधिर्वा भूयाः या अपामपि त्रणे कर्मणि वर्षो
रत्नं व्यावृताः सर्वाः सुहवाः स्वाह्वानाः अस्माकं यज्जन्तु ददन्तु शरणं
गृहं मुखं आणं वेलेतदाशास्महे ।

‘ तासांमेव परा मयति ’ । सा पुनः किमर्थम् । सामान्यतः पूर्व-
स्य मुक्ताः । विशेषतः परस्यामुच्यन्ते । पूर्वैव समानार्थविनियोगा ॥ ४५ ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य १ मादयभिनी राट् । आ
रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् (ऋ०
सं० ५ । ४२ । ८) ॥ अपि च मा व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणी- १०
न्द्रस्य पत्न्येगमाद्यग्नेः पत्न्यभिन्यभिनीः पत्नी राहाकते रोदसी
रुद्रस्य पत्नी ब्रह्मणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु देव्यः कामपुत्रां
य ऋतुः कालो जायानो य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिति । पुरुषैः पीतमन्त्रादिभिः अपि माः स्त्रियो १५
व्यन्तु विवन्तु एतद्वचनम् । कनमाः । इन्द्राण्य-
ता एव
मादयभिनी राट् । अशृणोतु च रोदसी ।
आभिमुख्येन च स्थित्या शृणोतु रोदसी रुद्रस्य पत्नी । अर्धवर्णे रोदसी-
वपयुष्म पदम् । तदपेक्षैकवचनेन भाष्यकारी निराह ‘ रोदसी रुद्रस्य
पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी ’ । सर्वा अध्येता व्यन्तु विवन्तु १०.

१ क. रा. घ. ट. ड. आसत्सदननायाससंभं; य. य ज्ञ ~ तिमं संसननायास.
२ क. ल. ११ (४५); व. क. ‘योगा । इति निरुक्तशब्दे २ ध्याये ४५
(४६); ग. य. वर्जितरेण्यो जातिः. ३ क. रा. १२ (४५) ग. द. १२;
ड. ४६ । देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्येव त्रिशङ्कशब्दादप्यत्र (माता) ड. ४६ । इति
निरुक्तोत्तरद्वये वृत्तेऽप्यत्र । देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्येव त्रिशङ्कशब्दादप्यत्र कथायाः
४ ग. ‘रिति । पुं. ५ क. रा. घ. ट. ड. ड. ‘रिं वरुणानी च आ’; य. ‘रिं
आ’ वरुणानी च. ६ क. ल. घ. ट. ड. जाय’; य. ‘जाय’ जा ७ क. ल. घ.
ड. वरुणानी; य. वरुणीं त्वीनि; ट. ‘वनी । स्वां व्यन्ता’.

एतदावश्यम् । य आनुर्जनीनां यो भोजनकालो जायानां तस्मिन् काले
दधिमानम् । कश्चासौ । भुक्तवन्मु पुरुषेष्विति ॥ ४६ ॥

सप्तदशध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

जम्बूद्वीपनिवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ आम्बुधर्याया
निरुक्तटीको

सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

(अथातोऽसुस्थानावसोति+पुस्मेहेहेजातामार्तयुजाप्रातर्यजध्वसुप-
स्तधिप्रमेतांउत्पाःसुकिंशुकंष्टपोकपादयपांगूहंस्त्वष्टींदुहित्रे^१विता-
१० विधौरूपाणिप्रोताजितमुदुर्यचित्रंशक्रतेपथेस्पथेदंविष्णुविश्वानरो-
व्याख्यातोविश्वानरस्ययेनापावकेतिचतुर्ककेदय १ मित्रयैःकंशिनः
पुनरहियस्मिन्नुत्सेपावीरवीयदिन्द्राग्नीपवित्रवन्तउतनोहिर्यामर्धवा-
थातोऽसुस्थानादेवगणाश्मागिरःसप्तश्रेयस्तिर्यग्विलोदेवोनामद्वौ-
मांसोयज्ञेन*सुर्गोवोदेवाज्मर्धोअन्नसंनोभवन्तुदेवोनांपत्नीरुतप्रा-
१५ र्थ्यन्तु पदचत्वारिंशत् ॥)

इति निरुक्ते उत्तरपटके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

* छ. त. द. इयं सप्तदशश्रुता नास्ति. + 'तिष्ठसुचरथो रमेहे . x ठ. ड.
वक्षेन यज्ञं सुगा'.

१० १ क. ल. १२ (४६); ग. च. वर्जमिनेरुद्धो नास्ति. २ ग. ठ. ड.
इति सप्तः; अ. सप्तदशध्यायः. ३ क. ल. ५. ट. तृतीयः. ४ च. पादः
समाप्तः; ठ. ड. पावः समाप्तः । इति ४६ सप्तदशः. ५ क. ल. ५. ट. 'मम-
पाति'. ६ ठ. 'वृत्ती निष्पद्यध्यायेन सह स'. ७ ड. 'मातः । समाप्ता
नेषण्डुपय्याख्या. ८ छ. घ. निरुक्ते. ९ छ. दादसेऽध्यायः, ल. द. दादश-
१५ मोऽध्यायः. १- थ. घ. 'समाप्तः' नास्ति.

अथ परिशिष्टम् ।

अथ त्रयोदशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

३० अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा संप्रत्यय एव
स्फुटमाहाभाग्यादेवतायाः सोऽभियेव प्रथममाह त्वमग्ने शुभिस्त्व-
माशुशुक्षणिरिति यथैतस्मिन्सूक्ते न हि स्वदारे निमिषशनेश्च
इति वरुणस्याथैवेन्द्रस्य ॥ १ ॥

‘अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते’ इत्येधमादि वक्तुं श्रुतशेषम्- १०

इमा वक्ष्यमाणा अतिस्तुतयः
नुवर्तेते । किं चान् प्रकृतम् । स्तुतिर्द्वया
देवतेति । ‘यत्कामं च्छविर्वर्षा देवताय मर्धपत्य-
मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते’ (निरु० ७।१)

इत्यत्र ताः स्तुतयः कर्माधिकारनिर्दिताः । स्वकर्माधिकारानि क्रमेण स्वगु-
णातिशयेन च यास्त्य उधमदृश्योः । तदथ भिक्षेपतः पुनरधिकारवच-
नम् ‘अथ’ इति । ‘इमाः’ या वक्ष्यमाणास्ताः । ‘अतिस्तुतय इत्या-
चक्षते’ । अन्येऽप्याचार्या एवमेवेता आचक्षते कथयन्ति शिष्येभ्योऽतिस्तु-
त्य एता इति । प्रसिद्धः होयमेतास्तु संज्ञेयभिप्रायः । अथवा । नैवेतद-
तिस्त्वन्नम् । किं तर्हि । ‘संप्रत्यय एवः स्थात्’ ।

अथवा नैतदति-
स्त्वन्नम् । किन्तु देव-
तानां माहभाग्यमेव
देवतासमानमेव । नि कारणम् । न ह्यतिरायां १०
नाम देवतायाः स्तुतिराह । कस्मात् । ‘माहभाग्य-
म्यदेवतायाः’ । न विभूतेरियत्तास्ति यामतिरेय

स्तुतेत । तदुक्तम् ‘नैवेतदति-
स्त्वन्नम्’ इति (निरु० ६।२३) । तथा च
‘नार्थाभिन्दं प्रतिमानानि देभुः’ (निरु० ५।१२) इति ।

१ ड. ड. इति ओषः प. इति अम् ; उ. इति तं, द. उं ; ड.
‘तं’ वास्ति. २ प. ड. भी । अवे ; प. उं अवे. ३ प. ‘तुगाप्यंते’ ; प.
‘वेवेने’ तं ; ड. ‘तुगाप्यंते’ तं ; उ. ड. ‘वर्तेने. ४ ड. ड. ‘दिप्यंस्तु’. ५ प.
ड. ड. ‘निपता’ ; ड. ‘निपता’ ; ड. ६ प. ल. च. स्तुतिर. ७ ड. ड. स्तु-
तादीपते तुभेवृत्तमाहभाष्येन विपर्ययं कियते.

नैरुक्तसमयानुवृत्तयेऽतिस्तुतयः प्रदर्शन्ते । 'सः' इति स्तोता
असावाचार्यः 'अग्निमेव' अधिकृत्य 'प्रथममाह' । किं कारणम् ।
येनैव हि क्रमेण स्तुतय उपप्रदर्शितास्तेनैवात्र क्रमेणातिस्तुतयो न्यय्याः
प्रदर्शयितुम् । न ह्यति करगे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति । ॥ यथा

५ अग्नेः अतिस्तुतिः 'त्वमेव शुभेस्त्वमांशुशुश्राणः' इति । (ऋ०
सं० २ । १ । १ ॥ निरु० ६ । १) ।

यथैतस्मिन् सूक्ते स्वकर्माधिकारव्यतिरेकेणातिशयेन वा स्तुतिः ।

मध्यस्थाने 'नहि त्वदारै निमिषश्च नेश इति वरुणस्य' । 'अग्रे
१० वरुणस्य सु म्यक्ष वरुण भियसं मस्तम्र कृतावोऽनु मा
गृमाय । दामेव वस्ताद्वि मुमुग्महे' । नहि त्वदारै
निमिषश्च नेशे' (ऋ० सं० २ । २८ । ६) ॥ हे भगवन् वरुण
सम्राट् ऋतवन् यदेतत् अपः कर्म किञ्चित् भियसं भयंकरम् अस्मासु
अंहः पापं यदात्मनः कायकृतं तदस्मत्तो दामेव वस्तात् विमुग्मिह त्वं
प्रमुञ्च । ततश्च तत्प्रमुच्यसु म्यक्ष सुप्तु गमय । नाशयेत्यर्थः । कस्मात्सुप्तेष्वं
१५ मूमहे । इतो यस्मात् न हि त्वदारै निमिषश्च नेशे । तदन्तिकेऽपि वर्त-
मानस्य दूरेऽपि च यः कश्चित्स्यापि तदन्त्यो नेशे । तमेव दूरे चास्तिके
चेशिषे इत्यभिप्रायः ।

'अथैवेन्द्रस्य' ॥ १ ॥

१० यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमिरुत स्युः । न त्वां वज्रि-
न्तसहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी (ऋ० सं० ८ । ७० । ५) ॥
यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा
वज्रिन्तसहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्रुवीतामित्यर्थपा-
दित्यस्य ॥ २ ॥

१ घ. च. ट. वरुणेति । हे भ०. २ ट. 'द्रस्य' । इति निरुक्तभा० उ० प०
नियण्टपञ्चाध्या० सह अष्टाद् ३ ध्या० प० पा०; ४. 'द्रस्य' । इति निरुक्तभा०
यामुत्तरपट्के नियण्टपञ्चाध्यायेन सह अष्टाद् ३ ध्याये द्रस्यः ऋण्डः; क. ख. च.
११ वज्रिन्तसहस्रो नास्ति. ३ छ. त. वज्रिन्तः.

यद्वाच इन्द्र ते शतमिति ॥ पुरुहन्मन आर्यम् । बृहती । वैरूपे
 इन्द्रस्य स्तोत्रियानुरूपे (आश्व० धौ० ७ । १०) ।
 हे भगवन् इन्द्र यदि तव शतं दिवः शतं
 च भूमयः सहस्रं च सूर्याः रोदसी अपि च समस्ते प्रतिमानानि उप-
 मानानि भवेयुः कथंचित् तथापि त्वा ज्ञातमात्रमपि सर्वाण्यपि तानि
 नाष्ट नैषाम्यशुवीरन् । किं तर्हि । त्वमेवैतानि सर्वाणि अम्यशुभीयाः ।
 अतिरिच्य वर्तेथा इत्यर्थः ।

‘अत्रैषादित्यस्य’ ॥ २ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । कस्य पुल्वघो मृगः
 कमंगज्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १० । ८६ ।
 २२) ॥ यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन कस्य पुल्वघो मृगः
 क स ब्रह्मादी मृगो मृगो माष्टैर्गतिकर्मणः कमंगमदेशं जमयो-
 पनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यमथैषादित्यरश्मी-
 नाम् ॥ ३ ॥

यदुदञ्चो वृषाकप इति । पङ्क्तिः । इन्द्राण्या आर्यम् । पृष्ठपस्य पष्ठे-
 आदित्यस्य हनि विनियोगः (आश्व० धौ० ८ । ३) ।
 हे भगवन् वृषाकपे इन्द्र यदा त्वम् उदञ्चः

उदङ् एव वर्तमानः प्रक्षिप्यं भुक्तानि परिगच्छन् गृहम् अजगन्तन ।
 गृहानुपदेशे हि व्यवधीयते । व्यवधीयते च भगवानस्तं गच्छन्नादित्य इत्येत-
 दनात्सामान्यादुच्यते गृहमिन्द्राजगन्तन इति । तदा त्वयि गृहमुपगते अदृश्ये
 निराख्योको लोकः सहस्रैव विस्मितो भवति । कस्य पुल्वघो मृगः । स्वः
 सः । पुरुहन्मन्त्सर्वपदं घनेरुत्तरपदम् । क स ब्रह्मादी मृगः । यदुदञ्चो
 पति सर्वप्राणिष्ववस्थितः । तदुक्तम् । ‘सूर्यं जग्मा जगन्तस्तथुर्ध्व’
 (ऋ० सं० १ । ११५ । १) इति । ‘मृगो माष्टैः गत्यर्थस्य । न
 दासाववतिष्ठते । माष्टैरेव हि मृगः । कं देवमंगमत् गतवान् । देवनामा-

१ उ. द. दृष्टवान् इति । पु०. २ प. ट. उ. द. ‘उपमानानि’ नास्ति,
 ३ ट. द. ‘उदञ्च’ । हनि देवकर्मणो उत्तरपदे ७ प्याये २ खण्डः । क. स.
 ग. च. वर्तमानोत्पद्यो नास्ति, ४ ट. द. ‘दय इति । पङ्क्तिः.

कमलस्यः स देवो जनयोपनः जनमोहनो बभूव । उदयास्तमयपरिगमना-
दादियस्य जना मुह्यन्ते तस्मापरिह्वनान् । त्रिद्वस्मात्सर्वस्मात् जगतः
यद्वयम् इन्द्र उत्तरः तमेतं धाम् आदित्यम् एवं ब्रूमो यदुदञ्चे
वृषाकप इति ।

५ ' अदौपादित्यरश्मिनाम् ' अतिस्तुतिः ॥ ३ ॥

वि हि सोत्तोरसृक्षत नेन्द्रं देवममस्त । यत्रामन्ददृषार्कपिर्यः
पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १० । ८६ ।
१०) ॥ व्यसृक्षत हि मत्सवाय न चेन्द्रं देवममद्वृक्षत यत्रामाद्यद्वृ-
षाकपिर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा ये
नः सखायस्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् द्रूम आदि-
त्यमथैषाभिनोः ॥ ४ ॥

वि हि सोत्तोरसृक्षतेति । पूर्वथैव समानार्थविनियोगच्छन्दस्कम् ।
१५ आदित्यरश्मिनाम् व्यसृक्षत व्यसृजत यदादिषो रश्मीनहन्त्यहनि
सोतोः सर्वभूतप्रसवस्य अम्यनुज्ञानाय तामका-
शितलोकास्य सर्वकर्मोपपत्तेः । तत्रा किमिति । तदा ते रश्मयः सर्व-
कर्मण्यनुगमनात् नेन्द्रं देवममस्त । तमेवेन्द्रमादित्यं येन विसृष्टास्तमे-
२० तमात्मनो दीपयितारं न मन्यन्ते । स्वमहिम्नैव वयं दीप्यामहे इति मन्यन्ते ।
कदा । यदा रश्मिपोषं पुष्पति पुष्टेषु एकीभूतेषु मत्पदिने मत्सखा मम
सखा इति मन्त्रदृग्माह । अथवा । सर्व एव मन्यन्ते ममायं सखा म्मायं
सखेति । अथवा । मदनसखा । हर्षसख्यर्थः । अथवा । ये नः सखायो
रश्मयस्तैः सहेति । विश्वस्मादित्युक्तार्थः । ' अथैषा वाचः प्रप-
न्तितेषु ' ॥ ४ ॥

१ ठ. ड. 'स्तुतिः । इति निरुक्तभाष्ये ७. व्याख्ये ३ सृष्टः; क. ल. ग. च.
५ अमिनोरेष्वङ्गो नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. यदा अमदद वृषाकपि. ऊर्ध्वः स्वर्गः
३० इतिः ३ ध. ट. ठ. ड. मन्यन्ते, च. मन्यन्ते. ते

सृण्वेव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । उदन्य-
 जेव जेभना मदेरु ता मे जराय्वर्जरं मरायुं (ऋ० सं० १० ।
 १०६ । ६) ॥ सृण्वेवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च
 तथाभिनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारौ ।
 नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । नितोशस्यापत्यं नैतोशं नैतोशेव
 तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेभना मदेरु । उदन्यजेवेत्युद-
 दकजे इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेभने जयमने
 जेभना मदेरु । ता मे जराय्वर्जरं मरायुं । एतज्जरायुर्जं शरीरं
 शरदमजीर्णमथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

१०

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत्स मन्दी
 धावति (ऋ० सं० ९ । ५८ । १) ॥ तरति स पापं सर्वं मन्दी यः
 स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा सुतस्यान्वसः । धार-
 याभिपुतस्यान्वसः । धारयाभिपुतस्य सोमस्य मन्त्रपुतस्य वाचा
 सुतस्याथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

१५

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासां अस्य ।
 त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविर्वेश (ऋ०
 सं० ४ । ५८ । ३) ॥ चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्र-
 योऽस्य पादा इति सप्तनानि त्रीणि द्वे शीर्षे मायणीपादयनीये १०
 सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धेषा बद्धो मन्त्रब्राह्मण-
 फल्गुर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्मिथ्यजुभिः
 सामभिर्धेनमृग्भिः शंसन्ति यजुभिर्धजन्ति सामभिः स्तुवन्ति
 महो देव इत्येव हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्या आ वि० शेत्येव हि
 मनुष्यानाविशति यजनाय तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥ १५

स्वर्धन्तो नापेत्सन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं वे विभ्वतो-
 धारं मुविर्दामो वितेनिरे ॥ स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेसन्ते तेऽपु-

मेव लोकं गतवन्त ईक्षन्त इति । आद्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं
ये विश्वतोधारं, सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इत्यथैषा वाचः
प्रवहल्लितेव ॥ ८ ॥

- ५ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनी-
षिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या
वदन्ति (ऋ० सं० १ । १६४ । ४५) ॥ चत्वारि वाचः परिमि-
तानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि
निहितानि नार्थं वेदयन्ते गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः कृतमानि
१० तानि चत्वारि पादान्योक्तारो महाव्याहृतयश्चेत्यर्थं नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्चेति त्रैयाकरणा मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी
व्यावहारिकीति याज्ञिका ऋचो यजुंषि सामानि चतुर्थी
व्यावहारिकीति नैरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य
चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके पशुषु तूणवेषु मृगेष्व-
११ त्मनि चेत्यात्मप्रवादा अथापि ब्राह्मणं भवति ' सा वै वाक्सृष्टा
चतुर्धा व्यवभवेद्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां
साम्नौ सा रथन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि
सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावय पशुषु ततो या वागत्य-
रिच्यत तां ब्राह्मणे न्येदधुस्तस्माद्ब्राह्मणा उभर्यी वाचं वदन्ति
२० या च देवानां या च मनुष्याणाम् ' (मैत्रा० सं० १ । ११ ।
५) इत्यथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । दीर्घतमस आर्यम् । वाग्देवते पशौ
वाचः विनियोगः (अ.श्व० श्रौ० ३।८) । प्रश्लि-
तेत्यनभिन्त्यक्तिविशिष्टो वाक्यार्थः । चत्वारि वाचः
परिमितानि पदानि । न पञ्चमं पदमस्ति । तानि पुनः ब्राह्मणा त्रिदुः ।

१ क. ख. ड. घ. ङ. 'दन्तमीक्षन्तमिति, छ. त. 'वन्त इच्छन्त इति.

२ क. ख. छ. त. द. ड. घ. 'वक्षिते'. ३ छ. त. तूणवे मृ'. ४ क. ख. ड.

२१ य. घ. ठ. ड. 'ब्राह्मणेन्यद'.

किं सर्वे । न । ये मनीषिणः ये मेधाविनः । तेषां च पुनः पदानां गुहायां
ब्रूणि निहितानि नेद्वयन्ति नार्थं वेदयन्ते न प्रख्यापयन्ति । तुरीयं चतु-
र्थं भागम् एकं पदं मनुष्याः परिज्ञानार्थं वदन्ति । तुरीयं त्वरते ।
तद्धि त्वरितमिव निर्गतं भवति त्रिभ्यः ।

‘कृतमानि तानि चत्वारि पदानि’ इति विचारार्थः प्रश्नः । तत्र ५
कृतमानि चत्वारि तावत् ‘नामाख्याते चोपसर्गनिपातश्चेति वैया-
पदानि करणाः’ मन्दन्ते । तत्राप्रसिद्धार्थप्रवादाख्यातो-
पसर्गनिपातपदान्यर्थं न वेदयन्ते । नामानि तु
नामादीनीति प्रसिद्धतरार्थत्वाद्वाग्वादीन्वेदयन्त्यर्थान् । ६ यम् ।
वैयाकरणाः ‘मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति १०
मन्त्रादीनीति-याज्ञिकाः’ । अत्रापि व्यावहारिकमेव तु वेदय-
याज्ञिकाः स्वर्थम् । ‘ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्याव-
हारीकीति नैरुक्ताः’ । अत्रापि व्यावहारिकमेव
वेदयते । ‘सर्पाणां वागयसां क्षुद्रस्य सरीसृ-
पस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके’ । सर्पादीना- १५
वाक् इत्येके-नित्यधिभूतविदः । अत्रापि व्यावहारिकमेव वेद-
पश्वादीनामित्यात्म-यते नेतराः । ‘पशुषु तूणवेर्षु भृगोभ्यात्मनि
प्रवादाः चेत्यात्मप्रवादाः’ । आत्मानं ये पश्यन्त्याचार्यास्ते
आत्मप्रवादाः । ‘ब्राह्मणम् अपि च भवति’ एतस्मिन्नर्थे ‘सा ये वाक्मृ-
ष्टा चतुर्थी व्यभवत्’ इत्येवमादि । तदेतदभिव्यक्तार्थमेव । ‘ततो वा २०
ब्राह्मणमते चावारी-वागव्यरिष्यत तां ब्राह्मणे न्यदधुः’ निरि-
पदानि तवन्तः । ‘तस्माद्ब्राह्मणा उभयो वाचं वदन्ति
वा च देवानां वा च मनुष्याणाम्’ । लौकिकी २
वैदिकी चेत्यर्थः ।

‘अथ’ पुनः ‘एवाधाराय’ अतिस्तुतिः प्रगृहीतेव ॥ ९ ॥

२५

प्रुचो असरे परमे व्योमन्यासिर्नन्देवा अधि विश्वं निषेदुः ।

१ च. “स्वन्वे”. २ क. ए. तूणे; ठ. ड. “पशुषु”. पशुषुः । तूणेः ।
वीणाजातिषु वाद्येभ्यश्चार्थः । आत्मानं (ड. पुत्रद्वयान्ते लिखितं विश्वमेवम्) .
३ ठ. ड. ५ । इति वेदकभाष्ये ७ पत्राये ५ पदद्वयः । क. ए. वनंवित्रे-
भ्यो नास्ति.

यस्तन्न वेदं क्रियुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते
(ऋ० सं० १ । १६४ । ३९) ॥ ऋचो अक्षरे परमे व्यवने
यस्मिन्देवा अधिनिषणाः सर्वे यस्तन्न वेदं किं स ऋचा करि-
ष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति कतम-
त्तदेतदक्षरमोऽमित्येषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे
व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेष्वेतद् वा एतदक्षरं यत्सर्वा
वर्था विद्यां प्रति प्रतीति च ब्राह्मणम् (कौपी० ब्रा० ६ ।
१२) ॥ १० ॥

१० ऋचो अक्षरे परम् इति । दीर्घतमस आर्षम् । अस्या निर्धेचनत्र-
यमधियज्ञाधिदेवाऽप्यात्मविकल्पात् ओंकार आदित्य
अत्मा चेति । तत्र तावच्छाकपूणिपक्षमात्रिणा-
धिपज्ञगतमुच्यते ।

‘ कतमत्तदेतदक्षरमोऽमित्येषा वागिति ’ शाकपूणेभिप्रायः ।
१५ अक्षरम् । ओंकारमृते न ह्यर्चयन्ति । तस्या अक्षरं परमं
इति शाकपूणिः व्योम । त्रिविधमस्मिन् शब्दजातमोतमिति
व्योम । तस्मिन् तिसृषु मात्रासु अका-
रोकारमकारलक्षणासूपशान्तासु यदवशिष्यते तदक्षरं परमं व्योम । अप-
रमाकाशमपेक्ष्य तत्रैव व्योम । शब्दसामान्यमभिबोद्धव्यमितिभिप्रायः । तस्मिन्
२० देवा अधिनिषणाः सर्वे । ऋगादिषु ये देवास्ते मन्त्रद्वारेणाक्षरे निषण्णाः-
१ स्य शब्दकारणवान् । तद्यथा । प्रथमा । मात्रायां पृथिवी अग्निः
ऋग्वेदः पृथिवीलोकनिवासिन इत्येव । द्वितीयायां मात्रायामन्तरिक्षं
वासुर्यज्ञेति तद्व्योमलोकनिवासिनो जना इति । तृतीयायां मात्रायां
पौरादित्यः सामानि तद्व्योमलोकनिवासिनो जना इति । विज्ञायते हि
‘ ओंकार एवेदं सर्वम् ’ इति । यस्तन्न वेदं अनया विभूत्याक्षरं किमसौ
ऋगादिभिर्भक्तैः करिष्यति यस्तान्यक्षरा मना न पश्यति । य इत्तद्विदुस्त
इमे समासत इति विदुष उपदिशति । ते हि तत्परिज्ञानात्ताद्व्यवमुपगताः

मणवविप्रहमात्मानमनुप्रविश्य समीकृत्य निर्वान्ति शान्तार्चिष इत्य-
नर्त्ता इति ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेपर्मभवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः
सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र
देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नाधिनिपण्णा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं
शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि
तस्य यदविनाशिधर्मं तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यमं देवा उच्यन्ते
यान्यस्मिन्मन्त्रेभ्यः भवन्तीत्यात्ममवादाः ॥ ११ ॥

‘आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेपर्मभवति’ इति मण्डलमभिप्रे-
तम् । ‘यदेनमर्चन्ति’ इति । यस्मादेनमर्चन्ति
आदित्यः अक्षर- तस्मात् ऋगु । तस्य यदन्यत् मण्डलगत्येभ्योऽ-
मिति शाकपूणेः पुत्रः चयवेभ्यः । तत्परमम् अक्षरं व्यनन तत्र सर्वमोत-

मिति । रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नाधिनिपण्णा भवन्ति । यस्तन्म-
ण्डलम् अक्षरात्मना न वेद किं स ऋचा आदित्येन मण्डलात्मना करि-
ष्यति । नासौ यथायदादित्यं वेदेत्यर्थः । य इति द्विदुस्त इमे समासत इति
व्याख्यातम् ।

आत्मेत्यात्ममवादाः । अयमभवति शरीरमिति । इन्द्रियं यत्र देवा
उच्यन्ते । तानि हि त्रिपथेषु योतन्त इति देवाः ।
आत्मेत्यात्मम- तस्य यदविनाशिधर्मं चेतनासत्तावमात्रविज्ञानं
वादाः तत्परममक्षरं व्यननम् । यत्तदक्षरं न वेद किमसौ

१ उ. द. ‘नमः’ । २ उ. द. इति । इति निरुक्तभाष्ये ७ व्याये ६ खण्डः
क. ख. वर्मभिनोऽप्युक्तो नास्ति । ३ क. ख. उ. घ. ङ. च. ‘न्यन्मन्त्रेभ्यः’
४ त. प्रत्यृचः । ५ क. ख. उ. त. ‘स्मिन्नाधिनिपण्णाणीत्यात्म’ । ६ क. ख. घ. ङ.
उ. द. ‘इति’ नास्ति । ७ क. ख. उ. द. ‘मिति’ । य एवेऽन्तर्भावित्वे दिग्गमयः
‘पुरुषो हृदयत इति अस्ति । रश्मः’ (ट. पुस्तके ‘य - अस्तिः’ इदं शब्दे विरल-
मिति लिखितम्) ८ उ. द. ‘त्यर्थः’ । भूम्यां रोमहिता सुतेन भीयन्ति । ९
(ट. पुस्तके ‘भूम्यां जीवन्ति’ इति । शब्दे विरलमिति लिखितम्) ।

आवा शरीरेण करिष्यति । न तस्य जीवितेनार्थः । न इतिदुरिति
न्यास्यातम् ॥ ११ ॥

- अक्षरं न क्षरति न क्षियते वास्यं भवति वाचोऽक्ष इति
५ वासो यानस्याञ्जनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादित्ययं मन्त्रार्थ-
चिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा-
निर्वक्तव्याः प्रकरणज्ञ एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु मत्पक्षमस्तप-
नूपैरक्षसो वा पारोच्यचित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः
प्रक्षेप्तो भवतीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिपूतकामत्सु देवा-
१० नष्टवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमपि मायच्छेदन्मन्त्रा-
र्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहं तस्माद्यदेवं किंचानूचानोऽभ्यूहत्वापि तज्ज-
वति ॥ १२ ॥

- अक्षरं यस्मात् । तद्वि 'न क्षरति' । नान्यथाभावापत्त्यने । अथवा ।
१५ अक्षरं यस्मात् 'न क्षियते' । न कदाचिदप्यामूलतो विनश्यति ।
अर्थात् । 'वक्ष्यते भवति' । नादो हि
वर्णलक्षणाया वाचो निवासः । 'शैवेऽक्ष इति वा' । अक्षरो तर्क-
इत्यनुप्रविश्य व्यञ्जनानि धारयति । अथ 'अक्षरं' यस्मात् । उच्यते ।
२० अक्षरं यस्मात् यानाक्षरतायत् 'समग्रतायत्' । निरुपमो
अक्षरने तद्वदिना । 'तत्प्रकृतीतरत्' । स्वरा-
न्यमक्षरं 'वैतनसामान्यात्' । १ रसाधिकृतं नि व्यञ्जनानि वर्तन्ते ।
'इति' । 'रिमामान्यर्थ' इति करणः । उपमदर्शनाथो वास्तव्यः ।

एवमग्रे ' मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः ' । मन्त्रार्थचिन्तानामभ्यूहो मन्त्रा-

र्थचिन्ताभ्यूहः यितर्कितः शक्यत एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति ।

श्रुतिसाहाय्येन पुनरयम् ' अपि श्रुतितोऽपि तर्कनः ' । श्रुत्यो
तर्कसाहाय्येन च निरु- ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोनीतार्थोभिधानमाम-
क्तशास्त्रमिदं समाप्तम् र्यम्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् । तस्यैवैतं पर्यायास्त-
कोऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । ' यद्यप्ययमभ्यूहः

इत्यादि न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः ' । कुतः पृथक्त्वेन । प्रकर-

मन्त्राः प्रकरणशो णात् । किं तर्हि । ' प्रकरणस एव तु निर्व-
निर्वक्तव्याः । तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणां

कारणम् । ' न ह्येषु ' मन्त्रेषु ' प्रत्यक्षम् ' अर्थदर्शनम् ' अस्ति । किं

यस्मिन्मन्त्रेषु प्रत्यक्षं किं नास्त्येव । न नास्ति । किं तर्हि । ' मन्त्रे-

ज्ञानमाधुनिकाना नास्ति रतपसो वा ' इति । तदेदानीमपि इयाद्य ऋषि-

भाववाच्यवदर्थं मन्त्राणां पश्यतः । येऽप्ये पुनरोपदेशिकस्तानाविकृत्यो-

प्यते । ' पारोक्ष्यविदुः सु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्तौ भवतीत्युक्तं

श्रुतिनिर्वचनाय पुरस्तात् ' इति (निरु० १ । १६) । य

श्रुतिज्ञानरूपं बहुविध- एतेषु उपदेशतः पारोक्ष्येण परोक्षमात्रेण मन्त्रा-

विद्वान् इत्येकम् धान् प्रतिपद्यते ते पारोक्ष्यविदः । तेषु यः

कश्चिद्भूयोविदो बहुभूयो भवति स एव मन्त्रा-

र्थपरिहारे प्रशस्तो भवति । मन्त्रार्थ एव खरं सर्वविधावस्थानमात्रेण

विष्णुभूतो लोकत्रयहारमात्रेण च विप्रतीर्णो विजृम्भत इति समग्रभूतो

नालमुपेक्षितुमिति युक्तं यत्तत्परेज्ञानयोगे भूयोविद्यः प्रशस्यत इति ।

पुरस्तादपि चैतदुक्तम् । इह तु प्रमत्तादुप्यते । अतः परमागम-

विशुद्धये प्रस्तौति । ' मनुष्या वा ऋषिपूजामनु देशान्तरम् ' २१

इति । पूर्वमपि हि ' साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः ' २०

(निरु० १ । २०) । इत्युक्तम् । इह तु मन्त्रार्थोपपन्नं

१ क. ल. एवमर्थ, च. 'मर्थे' प्र. २ द. उ. उक्तितः; च. तर्कनः. किं;

उ. तर्कितः. क. २ च. उ. उ. तस्यापराधः; च. तस्यापराधः इत्यादि; उ. तस्यापरा-

धोः एवपरि. ४ च. 'समर्थः' धं. ५ च. 'मे पारोक्ष्यविदः' पुनरोपदेशः.

६ च. 'भूयो विदः' ७ च. 'द्विर्विदः' ८

नार्थमिति विशिष्यते । ' मनुष्या वा ऋषिपूज्यास्तु देवानश्चुवन् को न
ऋषिर्भविष्यतीति ' । एरमादिपुराकल्पारूपोऽर्चनादः शास्त्रावतारस्तुतये ।
तस्यः ' एनं मन्त्रार्थचिन्ताम्यहमम्यूहं प्रायच्छन् ' ते देवा एतं

५ अम्यूहश्चावश्यकः समस्तार्थमूहमपि मन्त्रोऽनेन मन्त्रार्थान् शैक्य-
न्तेऽम्यूहितुमिति । यस्मादेतदेवं तस्मात्
अस्मिन् सूक्ते निरुक्तशास्त्रे यः ' अनूचानः ' विद्वान् यदेव किञ्चिन्म-
न्त्रार्थेषु ' अम्यूहार्थं तद्वदति ' । तथैव तद्वदोऽम्यूहितवन्त इत्यभि-
प्रायः । न तत्स्वमनीषिकयोच्यते । मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषये बृहस्पतिना
इष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह । तद्यथा ॥ १२ ॥

१०

हृदा तष्टेषु मनसो जवेपु यद्वाह्यणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोद्ग्रहणाणो वि चरन्त्यु त्वे (ऋ० सं०
१० । ७१ । ८) ॥ हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्वाह्यणाः संयजन्ते
समानैरूपाना ऋत्विजोऽब्राह्म त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः
१५ प्रवृत्तिभिरोद्ग्रहणाण ऊद्ग्रहणाण ऊह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या
भ्रुतिमतिशुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिच्छता
न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा जपेक्षितव्या अथागमो यां
यां देयतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥

२०

हृदा तष्टेषु हृदयेन बुद्ध्या तष्टेषु सूक्ष्मतामापादितेषु अचिन्त्याध्यात्मा-
अस्यामृषि अम्यूहः दिषु विद्वद्भिः मनसो जवेपु मनसा येषु प्रजवाः
प्रशस्यते प्रगमाः । न साक्षात्ते । हृदयेन तेज्येषु स्वर्गापूर्व-
देवतादिषु प्राह्यणाः अधिगमन-प्रार्थतत्त्वा विचा-
रयन्तः किमत्र तत्त्वं किं वा अतत्त्वमिति प्रश्नचनेन ततः संयजन्ते परस्मरेण

२५

१ क. ख. घ. ट. ठ. 'म्यूहमम्यूहं पा' ; च. 'म्यूहमम्यूहं पा' ; ठ. 'म्यूहं
पा' . २ ट. 'म्यूहं पा' ; ठ. ठ. 'स्वार्थमूह' . ३ ख. 'यानिर्देवयो म्यूहं स्वार्थयो'
(कपले) . ४ ठ. ट. 'प्रह' इति निरुक्तमाध्या ७ ध्याये स्वरः । तपसा ;
क. ख. वर्णमित्येवञ्चो नास्ति . ५ ठ. त. कमानाख्याना . ६ ठ. ट. 'वनि' ।
इत्युत्तरेषु टके निरुक्ते स्वरः । समामातिस्तु निरुप्यायः . ७ घ. ट. एषां ऋक्
वज्रये, ठ. ट. तष्टेभिनि । हृदं . ८ क. ख. घ. ट. ठ. 'ये प्र' ; च. 'ये-
१५. ट. सप्तम' .

१०

संपूजयन्ति । कतमे ते इति । सखायः समानख्याना ऋत्विजः । ते हि प्रयोगेऽभियुक्तत्वादतितरां विद्वांसः । तेषु किमिति । अत्राह । तत्र तेषु अर्धेषु सूक्ष्मेषु विजडः तत्त्वजुः त्वम् एकम् त्यक्तवन्तो मन्त्रार्थव्याख्याने । कम् । अविद्वांसम् । केन त यजुः । वेद्याभिः वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । न हि तासां मनोवृत्तीनामन्तोऽस्ति यामु प्रणिमानवतामपि मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते । अतस्ता वेदितव्या एव भवन्त्यविद्वद्भिः । ये पुनः ओहब्रह्माणः । इदं निरुक्तशास्त्रम् ऊहब्रह्म येषामस्ति ते शब्दार्थस्यायसंकटेऽप्यप्रतिवक्ष्यमाना अतिक्रम्य अविद्वांसं विशेषतः सर्वत्र प्रतिपूज्यमानाः चरन्ति त्वे एक इत्यर्थः ।

एवमेताभिर्मन्त्रे अस्या उद्गाहितोर्नैधानेदद्वेद इति मन्त्रार्थचिन्ता-
भ्यूहस्य ब्रह्मत्वं श्रूयते । तस्मादिदमपि निरुक्तशास्त्रं ब्रह्मैव । वेद इत्यर्थः ।

इदानीमुपसंहरति ' सयं विद्या ' इति । श्रुतिमतीति । आद्या इयमे-
श्रुतिमति या बुद्धिः यैका विद्या । बुद्धिं वर्धयति । ज्यायसी सर्वाम्यो-
सोऽयम् अभ्यूहः विद्याम्यः । महानेय तर्कः । ' तस्यास्त्वपसा
पारमीप्सितव्यम् ' । गन्तुमिति वाक्यशेषः ।
- श्रूयमभ्यूहः परां पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्मणेन । यस्माद्देवो विधि-
कोटिं नेतव्यः प्रतिषेधप्रसवनिषमपारिसंख्यापुनर्वचनपर्यवधादाग-
हनोऽर्थवादाश्च यथाश्रुतप्रमाणो विदुषोऽपि

परमभ्रान्तिहेतवस्तस्मात्परमदुर्निज्ञानवेदनीयत्वाद्देवाक्यानामिमा विद्यामन्त-
रेण सम्यगर्थवगमो न भवति । अतोऽस्या अखिलपुरुषार्थोपकारप्रद-
त्वाया अन्तरेण तपःपारगमनं नास्तीत्यत इदमुक्तमाचार्येण ' तस्या-

१ च. 'पारमिः प्रवृ' । २ च. ऊँड, घ. ट. ठ. ड. ओह, ठ. ड. ओहनिधयो
ओहमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षण येषु ते तथोक्ता ऊह' (ओह = तथोक्ताः)
इति च. ट. पुस्तकयोर्विवरणमिति ग्रन्थे लिखितम्, ओहनि विनिधये इत्यादि ट.
पुस्तके). ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'यैक' । ४ क. ख. घ. ठ. सर्वत्र च' ।
५ क. ख. 'दितार्थानि' । ६ क. ख. 'नेवेदित्य मन्त्र', च. ट. 'दोह' दोहः,
ठ. ड. 'श्वान्दोहो हनि' । ७ क. ख. 'मुनिमनीयाः पर्यवधे' ; घ. ट. ठ. ड.
'मुनिमनीयाः पर्यवधे' च. 'मुनिमनीयाः पर्यवधे' तथाचे.

रक्षसा घारमौषितश्चम्' इति । अयमभ्युपायस्तस्याः पारगमने ।

किन्तु आयुरिच्छ-
ता परां कटिं नेतुं न
शक्यते

अनिरुक्ताः शेषाः
छन्दसि वर्तरेनेव
स्य्याः' ॥ १३ ॥

'तदिदम्' अतपस्विना सर्वथाऽपि 'आयु-
रिच्छना' निरुक्तशब्दं 'न निर्वक्तव्यम्' ।
अतपस्वी ह्यागमवानपि मलिनान्तःकरणत्वात्
शक्नुमात् । ततोऽस्यायुश्चिद्येत । तपस्विनापि
च निर्मुक्ता 'तस्माच्छन्दःसु' शाखास्त-
रेषु निगमोदाहरणानामाकाङ्क्षित्वनिराकाङ्क्षये
वाक्यशेषाः पादार्थार्थादिकक्षणा 'उपेक्षि-

१०

इति श्रीमल्लभ्यमार्गाश्रमश्रीसिनो भगवदुर्गाचार्यस्य कृतादृश्यायां
निरुक्तवृत्तौषष्टादशोऽध्यायः ॥

निरुक्तवृत्तिः समाप्ता ॥

१५

* (अथेमायद्गोचोयद्वैदश्चोविहिंसोतोःसृण्वेवतरस्सचत्वारिं-
नृक्षार्थन्तश्चत्वारिवागृचोअक्षरआदित्येइत्यक्षरंभक्षरतिहृदातेष्टेषु-
अथोदय) ॥

इति निरुक्ते उत्तरपट्टे सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

ॐ व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं चायात ऊर्ध्वमार्गगतिं
व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टार्थे तदनुभवद-
त्पथैतं महान्तमात्मानमेपगर्गणः प्रवदतीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु-
रित्यथैष महानात्मात्माजज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना
जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येवाभ्याम् ॥ १ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं य आसन् ।
अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाथं (ऋ०
सं० ३ । २६ । ७) ॥ अहमस्मि प्रथमजा क्रतस्य पूर्वं देवैर्भ्यो
अमृतस्य नोमं । यो मा ददाति स इदेव सार्वदहमस्रमस्रमदन्त-
मग्नि ॥ इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारार्य समात्मान-
मर्ध्यात्मजमन्तिकमन्यस्या आ चक्ष्वेति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरन्तम् । त
सर्धाचीः स विपूचीर्यसान आर्वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः (ऋ० सं०
१ । १६४ । ३१) ॥ आर्वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा
सर्वलक्षणस्तत्परं तद्गङ्गा तत्सत्यं तत्सलिलं तदस्पृक्तं तदस्पृष्टं
तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा
भूतमकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तैश्चानात्क्षेत्रज्ञमनुग्राप्य निरात्मकमर्थेप
महानात्मा त्रिविधो भवति सर्व्वं रजस्तम इति सर्व्वं तु मध्ये
विशुद्धं तिष्ठत्यभिधो रजरतमसी रज इति कायद्वेषस्तम इत्यवि-
ज्ञातस्य विशुद्धशतो विभूर्ति कुर्वतः क्षेत्रद्रूपवत्त्वाय वक्ष्यते भूति-

१ छ. त. 'ॐ' नास्ति, ट. घ हणि ओम्, घ ओ ३ म. २ क. ख. ट. थ व
'दन्त्यथे'. ३ क. ख. ट. थ 'द तीन्द्र' ४ क. ख. १ (१४), छ. त. १४; द.
१. ५ ट. १. घ नास्ति. ६ ट. थ व भाषा अहं ७ ट. थ. ३ 'हारायत'.
८ ट. थ. ४ 'मयात्म'. ९ क. ख. २ (१५) छ. त. १५, द. २ १० ट. थ.
घ. तदज्ञा. ११ ट. थ. घ 'तमजम'. १२ ट. थ. घ. 'मसी इति'. १३ क.
ख. परिभा.

भातिलिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गो विद्यां प्रकाशलिङ्गस्तमोऽपि
निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्दिगुणः स्पर्शेन वायोज्योति-
५ स्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्च-
गुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्रामस्यावरजङ्गमास्तदेतदहर्द्युगसहस्रं
जागर्ति तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवी-
मपियन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमा-
काशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमारमानं महानात्मा मतिभां
१० मतिभां प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिस्तावेतावहोरात्रावजस्रं
परिवर्तते स कालस्तदेतदहर्भवति युगसहस्रपर्यन्तमहर्हङ्गणो
विदू रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जना इति ॥ ४ ॥

तं परिवर्तमानमन्योऽनुवर्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽह-
१५ मिति गम्यते स मिध्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोष्वाका-
शाद्वायोः प्राणैश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः
पार्थिवास्त्वष्टीं गुणान् विद्याच्चीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्त्रायुम-
ज्जानः पितृतस्त्वष्ट्यांसशोणितानि मातृतोऽश्वं पानमित्पष्टौ
सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि बल्लभः ॥ ५ ॥

१०

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्मोऽनुरुध्यते तद्देवो भवति
यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते संच्यवत
इमां योनिं संदध्यत्तदिदमत्र मतं श्रेष्ठा रेतसः संभवति
श्रेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः
स्त्रावा स्त्रावोऽस्थान्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनी
रेतः सिक्तं पुरुषः संभवति शुक्रातिरेके पुमान् भवति शोणिता-

स्तिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन अपुंसको भवति शुक्रेण भिन्नेन
यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्भानृषितुसंयोगाच्च तत्कथामिदं
शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरात्रोपिते कलले भवति पञ्च-
रात्राद्बुद्धदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विसप्तरात्राद्वृद्धः पञ्चविंशतिरात्रः स्यु-
स्थितो घनो भवति आसमात्रात्कृष्टिनो भवति द्विमासाभ्यन्तरे
शिरः संपद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्टयेण स्वग्न्या-
देशः पञ्चमे मासे नखरोपव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिथोर्ध्वं च
संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे पुद्गलाभ्यवस्थाति नवमे
सर्वाङ्गसंपूर्णो भवति । मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।
चानां यो निसंहस्ताणि मयोपितानि यानि वै । आहारा विविधा १०
भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः । मांसरो त्रिविधा
दृष्टाः वितरः सुहृदस्तथा । अत्राहं मुखः पीत्ययानो जन्तुधैव सम-
न्वितः । सांख्ये योगं समभ्यस्येत्पुरुषं चा पञ्चविंशकमिति
तत्तद्वक्ष्ये मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति
जन्ममरणेऽन्ते च शुभाशुभे कर्मतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ ११

अष्टोत्तरं संधिद्यतमष्टाकपालं शिरः संपद्यते षोडश वपापलानि
नव स्तायुश्चतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणामर्धचतस्रो रोमाणि कोटयो
हृदयं क्षष्टकपालानि द्वादशकापलानि बिद्धा वृषणौ द्वाष्टसुषणौ
चयोपस्थगुदपाद्येतन्मूत्रपुरीषं कस्नादाहारपानसिक्तत्वादनुपचिन- १०
कर्माणायन्योन्यं जायेते इति ते विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वव्रता
च महत्पज्ञानतमसि मर्माजरामरणक्षुत्पिशासाशोकक्रोदलोभमोह-
मदभयमत्सरहर्षनिपादेष्व्यागूयात्सर्वैर्द्वैराभिभूयमानः सोऽस्मा-

१ ड. थ. घ. शुक्रमि. २ ड. थ. घ. छ. त. दिः क. ३ ड. थ. घ.
पृष्ठस्य स्म. ४ ड. थ. घ. 'पदमे. ५ क. ख. ६ (११), छ. त. ११; द.
६. ६ छ. 'हृत्पणौ. ७ ड. त. द. 'हृत्पणौ. ८ ड. थ. छ. त. द. 'हृत्पणौ.
पा. ११. त. ड. थ. घ. द. १२.

वार्जये जघीभावांतां तन्निर्मुच्यते सोऽस्मात्सौम्यहाभूमिकावच्छरी
राक्षिवेपमात्रैः मरुम्य मरुतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कुर्या
कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं प्रति-
पद्यते ॥ ७ ॥

५

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेऽपिरे चिरेण
वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वाग्नि
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षादक्षिणायनं वक्षिणायनात्पि-
तृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसां वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोप-
पद्यते ॥ ८ ॥

१० यथैतद्भूत्वा तस्यै संक्षये पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेऽपिरे ज्ञानो-
क्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति तेऽचिरभिसंभवन्त्यचिपोऽहरह आधु
र्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षदुदगयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलकादा-
दित्यमादित्याद्द्विष्टुनं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा
ग्रहलोकमभिसंभवन्ति ते न पुनरावर्तन्ते शिष्टा दन्दशूका यत
इदं न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यमयाप्याह ॥ ९ ॥

१५

न तं विदधे य इमा जमानान्यशुष्माकमन्तरं बभूव । नीहा-
रेण प्राधृता जल्प्या चासुतृष उक्थशासंश्चरन्ति (ऋ० सं० १० ।
८२ । ७) ॥ न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यस्तरं
ग्रहणस्पतिमन्यशुष्माकमन्तरमन्यदेपामन्तरं बभूवेति नीहारेण
प्राधृतास्तमसा जल्प्या चासुतृष उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगा-
मिर्नैश्चरन्त्यविद्वांसः क्षेत्रहमनुभवदन्त्ययाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञोऽनुक-

२५

व्यते तस्य तपसा सहाप्रमादभेत्यथातृव्यो भवति तेनासंततमि-
च्छेत्तेन सख्यमिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः संजानाति भूतं भवद्भ-
विष्यदिति ज्ञात्वा कस्माज्जायतेः सखा कम्मान्सन्त्यजेः सह भूते-
न्द्रियैः ज्ञेते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति वा
तस्य तदापः मतिष्ठा नीलमुपगम आत्मा प्रसेति स प्रक्षभूतो १
भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽव्ययो ज्ञानकृतोऽथात्मनो महतः
प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १० ॥

इंसः । घर्भः । यज्ञः । वेनः । मेघः । कुविः । भुमिः । विभुः ।
मथुः । क्षुम्भुः । रायुः । वृषकर्म । सेमः । भूतम् । १०
भुवनम् । भविष्यद् । आपः । महत् । व्योम । पृथः । महः ।
स्वर्गकम् । स्मृतीकम् । स्मृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गह-
नम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् । अर्णम् । हविः । सद्यः । सद्य-
नम् । ऋतम् । योगिः । ऋतस्य योगिः । सत्यम् । नीरम् ।
हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । इहिः । नार्म । १५
सर्पिः । अपः । प्रवित्रम् । अमृतम् । इन्द्रुः । हेम । स्वः । सर्गाः ।
जम्बरम् । अजम्बरम् । विद्यत् । व्योम । वृहिः । घन्ध । अन्तरि-
क्षम् । आपाक्षम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वः ।
पुष्करम् । सगरः । रुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः ।
नभिः । हस्तः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । २०
इंसः । आत्मा । भर्ता । वषन्त्येभ्योऽन्तम् । यद्वाहिर्ध्या ।
तरीराणि । अव्येयं च संस्कृते । यज्ञः । आत्मा । भवति ।

१ छ. त. 'आनते'. २ छ. त. 'विभेः से वेते म ; द - 'विभेः - सेने
न'. ३ क. ल. क. घ. प. शेते. ४ क. घ. प. 'वा' नाहिः. ५ क. ल.
क. घ. प. पदापः. ६ क. ल. १० (१२), छ. ल. २३; द. १. ७ छ. ल. ६
८ इति ; मालि. ८ क. ल. छ. ल. ह नाभि. । ऊपः । वृत्. । ९ क.
ल. छ. त. द. अयति. । १० क. ल. छ. त. वपति । पत्ति. ११ क. ल.
छ. त. द. पदाहिः. १२ छ. ल. द. अयति. १३

यदेनं तन्वेतऽथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनु-
मन्त्रदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनितः सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः
(ऋ० सं० ९ । ९६ । ५) ॥ सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसव-
नाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनक-
र्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्ने-
र्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यर-
श्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामा-
दित्यरश्मीनामित्यपि दैवतमयाध्यात्मं सोम आत्माभ्येतस्मादेवै-
न्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि च सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत-
आत्मेत्यात्ममातिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृपिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
इयेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्
(ऋ० सं० ९ । ९६ । ६) ॥ ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा
भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीना-
मित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृपि-
विप्राणामित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामा-
दित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान् भवति मृगाणां
मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां इयेनो गृध्राणामिति इयेन

१ छ. त. व. यदेनं. २ क. ख. ११ (२४) ; छ. त. २४ द. ४. ३ छ
त. द. सोमः पवते जनयिता मतीना जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयि-
ताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनयितोन विष्णोः । २५ ब्रह्मा. १ ; क. ख.
पुस्तकयोः इदं विवरणं महाराष्ट्रियं च वर्तेते. ४ छ. पुस्तकस्य ग्रन्थे महाराष्ट्रियवि-
वर्णं लिख्यते तत्र ' विभूतनम आत्मगतिमाचष्टे ' इति वर्तते. ५ क. ख. १३
(२५) ; छ. त. २५ ; द. ५.

आदित्यो भवति इयायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति
 गृध्रतेः स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिव्रतानामित्येष
 हि स्वयंकर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरक्षीनां
 सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रक्षीनामत्येति
 स्तूपमान एष- एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं ब्रह्मा ५
 देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवतकर्मणामिन्द्रियाणां
 पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं धेत्ति कवीनां कवीयमानानामि-
 न्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमप्यृषिणो भवति विप्राणां व्यापन-
 कर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान् भवति
 मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन १०
 आत्मा भवति इयायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणामिन्द्रियाणि गृध्रतेर्ज्ञा-
 नकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिव्रतानामित्ययमपि स्वयं-
 कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रियाणां सोमः पवि-
 त्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति स्तूपमानोऽय-
 मवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥ १५

तिस्रो वाच ईरयति अ बर्हिर्ऋतस्य गीर्तिं ब्रह्मणो मनी-
 षाम् । गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो
 वाचशानाः (ऋ० सं० ९ । ९७ । ३४) ॥ बहिरादित्यो भवति
 स तिस्रो वाचः मेरयत्यृचो यज्ञंपि सामान्यतस्यादित्यस्य २०
 कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येप एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथा-
 ध्यात्मं बहिरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति मेरयति विद्या-
 मतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्व-
 मनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

सोमं गावो येनचो वाचशानाः सोमं विमा मतिभिः पृच्छ-
 मानाः । सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कोऽसिष्टुभः

सं नवन्ते (ऋ० सं० ९ । ९७ । ३५) ॥ एत एव सोमं गावो
 घेनवो रश्मयो वा वैश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव
 सोमं विषा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं
 यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च
 संनवन्ते तैत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यभिदैवतमथाध्यात्म-
 मेत एव सोमं गावो घेनव इन्द्रियाणि वा वैश्यमानानि कामय-
 मानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विषा इन्द्रियाणि मतिभिः
 पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते
 अज्यमान इमेवात्मा च सप्त ऋषयश्च संनवन्ते तानीमान्येतस्मि-
 १० ञ्जात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मज्ञनयन्मजा भुवनस्य राजा ।
 वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः
 (ऋ० सं० ९ । ९७ । ४०) ॥ अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः
 १५ परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्मजा भुवनस्य राजा सर्वस्य
 राजा वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान
 इन्दुरित्यभिदैवतमथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने
 ज्ञानकर्मणा जनयन्मजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा
 पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्म-
 २० गतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् । अर्द्धपा-
 दिन्द्रे पवमान ओजोऽर्जनयत्सूर्ये ष्योतिरिन्दुः (ऋ० सं० ९ ।
 ९७ । ४१) ॥ महत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवा-

१ छ. त. वषाभ्यं. २ छ. त. त ए. ३ छ. घ. घ. तान्येतस्मिन्. ४ क.
 म. १० (२८), छ. त. २८; द. ८. ५ क. म. छ. व मह; त. ईदं म.
 १७ ६ क. म. १९ [२९], छ. त. २९; द. ९.

नामाधिपत्यमदधादिभ्ये पवमान ओजोऽमनयस्मर्ये व्योतिरिन्दु-
रादित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विभुं दंष्ट्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो वीगार ।
देवस्य पश्य कार्यं महित्वाथा मयार स हाः समानं (ऋ० सं० ५
१० । ५५ । ५) ॥ विभुं विधमनशीलं दृष्ट्वाणं दमनशीलं युवानं
चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स दिवा समुदि-
तेत्यभिदैवतमथाध्यात्मं विभुं विधमनशीलं दृष्ट्वाणं दमनशीलं
युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः
समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

साकंजानीं सप्तमयाहुरेकजं पल्लयमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेफन्ते विकृतानि रूपशः
(ऋ० सं० १ । १६४ । १५) ॥ सहजातानां पण्णामृषीणामादित्यैः
सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा १५
मतानि वा न्तानि वाञ्छिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि
व्योतीपि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यभिदैव-
तमथाध्यात्मं सहजातानां पण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामि-
ष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा
न्तानि वाञ्छेन सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानांन्द्रिया- १०
ण्येभ्यः पर आत्मा तान्यस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

१ ऋ. त. १७ (—); छ. त. २० द. १० २ ऋ. त. १८ (११) छ. त.
३१ द. १७. ३ ऋ. त. छ. त. पल्लय" ४ छ. प. य. "दित्यपवमानतेषा".
५ छ. प. धाम्य", य. तान्तेतन्मि". ६ ऋ. त. ११ (३२) । इति नेरुके
प्रबोधसारस्येति द्वितीयः पादः । अथाऽयमेव पादः । अत्रिः"; छ. २२ ॥
द्वितीयः पादः ॥ अत्रिः"; त. ३२ प्रबोधसारस्येति द्वितीयः पादः । अत्रिः"; द.
"वरे । इति सप्तम्याहुरेकजं श्रीरः पादः अत्रिः".

सं नवन्ते (ऋ० सं० ९ । ९७ । ३५) ॥ एत एव सोमं गावो
 घेनवो रश्मयो वा^१दश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव
 सोमं विषा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं
 यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च
 संनवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्याविदैवतमथाध्यात्म-
 मेत एव सोमं गावो घेनव इन्द्रियाणि वा^२दश्यमानानि कामय-
 मानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विषा इन्द्रियाणि मतिभिः
 पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते
 अज्यमान इमेवात्मा च सप्त ऋषयश्च संनवन्ते तानीमान्येतस्मि-
 १० मात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मज्ञनयन्मजा भुवनस्य राजा ।
 वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः
 (ऋ० सं० ९ । ९७ । ४०) ॥ अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः
 १५ परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्मजा भुवनस्य राजा सर्वस्य
 राजा वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान
 इन्दुरित्यधिदैवतमथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने
 ज्ञानकर्मणा जनयन्मजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा
 पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्म-
 १० गतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् । अर्द्धपा-
 दिन्त्रे पर्वमान ओजोऽर्जनयत्सूर्ये ष्योतिरिन्दुः (ऋ० सं० ९ ।
 ९७ । ४१) ॥ महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवा-

१ छ. त. वषा-य. २ छ. त. त ९. ३ छ. घ. घ. तान्येवमि.

म. १० (२८), छ. त. २८; द. ८. ५ क. म. छ. द. महि; १

९७ ६ छ. म. १९ [२९], छ. त. २०; द. ९.

संनद्धो मनसा चरामि न हि ज्ञानन् पुष्टः पुष्टः परिवेद्यन्तेऽप्ये
मादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाह् मादेति स्वधया गृभीतोऽर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विपुचीना विपुन्ता न्य१न्यं चिवयुर्न नि चिवयु-
न्यम् (ऋ० सं० १।१६४।३८) ॥ अपौञ्चयति प्राञ्चयति ।
स्वधया गृभीतो मर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह तौ शश्व-
द्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमस-
मित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपौञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽ-
मर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ
बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्णः । सद्यो
जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मदन्त्यूमाः (ऋ० सं० १०।
१२०।१) ॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ
उग्रस्त्वेपनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनि
निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्वे ऊमा
इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो
जायत उग्रस्त्वेपनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति
शत्रूनि निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व
ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

१ ऋ. य. प. द. "हि विजानान्बुद्धिमतः पुत्र" (द. "विजानान्" इत्यत्र
'जजानान्'). २ क. ख. २२ (२५) ॥ ३ ॥, छ. त. ३६, द. २. २ छ.
अपाह् चैति प्राह् चैति स्व", द. अपाह् चयति प्राह् चयति स्व". ४ ऋ. य. प.
'न' नास्ति. ५ क. ख. २३ [२६] ॥ ४ ॥, छ. त. २०; द. ४. ६ ऋ. य.
प. "निति रिणा". ७ ऋ. य. ७. तपो. ८ क. ख. २४ [२७] ॥ ५ ॥, २५,
छ. त. ३७. ७. ५.

स्त्रियः सतीस्तौ उ मे पुंस आहुः पश्यंदक्षणास्त्र वि चेतदन्धः ।
 कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितृष्पितासत्
 (ऋ० सं० १।१६४।१६) ॥ स्त्रिय एतौः शब्दस्पर्शरूपरसग-
 न्यहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्देन निराहारः प्राण इति पश्यन् कष्टात्
 ५ विजानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जा-
 नाति स पितृष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

संनद्धो मनसा चरामि न हि ज्ञानन् पुष्टः पुष्टः परिवेद्यन्तेऽयं
मादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाद् प्रादेति स्वपया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विपुचीना विद्यन्ता न्यः१न्यं चिचघुर्न नि चिचघुर्-
न्यम् (ऋ० सं० १।१६४।३८) ॥ अपाश्चयति प्राश्चयति ।
स्वपया गृभीतो मर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह तौ शश्व-
द्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमस-
मित्यभिदैवतमथाध्यात्ममप्राश्चयति प्राश्चयति स्वपया गृभीतोऽ-
मर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ
बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्णः । सद्यो
जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मदन्त्युमाः (ऋ० सं० १०।
१२०।१) ॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ
उग्रस्त्वेपनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिवि
निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा
इत्यभिदैवतमथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमग्न्यक्तं यतो
जायत उग्रस्त्वेपनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति
शत्रूनिवि निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व
ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

१ ङ. थ. ध. द. "हि विज्ञाना-शुद्धिमतः पुत्र" (द. "विज्ञानाव" इत्यत्र
'जगानान्') । २ क. ख. २२ (२५) ॥ ३ ङ. छ. त. ३६, द. ३. ३ छ.
अपाद् घेति माद् घेति १५, द. अपाद् घयति माद् घयति स्व". ४ ङ. थ. ध.
'न' नासित. ५ क. छ. २३ [३६] ॥ ४ ॥, छ. त. ३३; द. ४. ६ छ. थ.
ध. "निति रिणा". ७ ङ. थ. "तपो. ८ क. ख. २४ [३७] ॥ ५ ॥, २४,
छ. त. ३५ द. ५

को अथ युक्ते धुरिं गा क्रतस्य शिमीवतो भामिना
 दुर्हणायून् आसविषून् ह्रस्वसो मयोभून् येषां भृत्यामृणधत्स
 जीवात् (ऋ० सं० १ । ८४ । १६) ॥ क आदित्यो धुरिं
 गा युक्ते रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराघर्षानि मूर्नसुनवन्ती पूनि-
 पुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं संभृतं वेद कथं स जीव-
 तीत्यधिदैवतमयाध्यात्मं क आत्मा धुरिं गा युक्ते इन्द्रियाणि कर्म-
 षन्ति भानुवन्ति दुराघर्षानि मूर्नसुनवन्ती पूनिपुणवन्ति मयोभूनि
 य इमानि संभृतानि वेद चिरं स जीवतीत्यात्मगतिमांचष्टे ॥ २५ ॥

१० क ईपते तुज्यते को विंभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
 कस्तोकाय क इमांयोत रायेजधि ब्रवत्तन्वेद् को जनाय (ऋ०
 सं० १ । ८४ । १७) ॥ क एव गच्छति को दंदाति को
 विभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो
 रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

१५

को अग्निमीष्टि हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
 कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसन्ते वीतिहोत्रः सुदेवः
 (ऋ० सं० १ । ८४ । १८) ॥ क आदित्यं पूजयति हविषा
 च घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै देवा आव-
 १० हानाशु होमार्थान् को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्य-
 धिदैवतमयाध्यात्मं क आत्मानं पूजयति हविषा च घृतेन च
 सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै देवा आवहानाशु होमा-

१ द. 'धर्षान्यसु'. २ क. ख. उ. घ. ङ. द. 'सून्सु'. ३ क. घ. ङ.
 कर्मवतो भानुमतो. ४ क. घ. ङ. द. इमं संभृतं वेद चिरंजी. ५ क. ख. २५
 (२८) ॥ ६ ॥ ७. त. २८; द. द. ६४. इ. ७ छ. त. 'को दंदाति को
 दधाति को वि' ८ क. ख. २६ (२९) ॥ ७ ॥ छ. त. १९; द. ७. १ क.
 १० ध. व. पूजय'.

यान् को मंसते वीतिहोत्रः सुमङ्गः कल्याणमङ्ग इत्यात्मगतिमा-
चष्टे ॥ २७ ॥

— त्वमङ्ग म शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघ-
वमस्ति महितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः (ऋ० सं १।८४।१९) ॥ ५
त्वमङ्ग मशंसीदेवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता
वा पालयिता वा जेता वा सुखयिता चेन्द्र ब्रवीमि ते वचः
स्तुतिपुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिससद्भोता वेदिपदविधिर्दुरोणसत् । नृप- १०
द्वेसहंसद्वयोमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् (ऋ० सं०
४।४०।५) । हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृ-
थिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डले-
नेतित्ययतीति लोको त्ययतीति हंसयन्त्ययतीति हंसाः परमहंसाः
परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीरं वसतीति त्रिभिर्वसतीति १५
चो रश्मिर्वसतीति वा ब्रह्मिर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूर्वा गर्भा
रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तीरसा चरत्पथा-
न्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होवा-
दित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वं दुरोणसद्रवं सर्वं रसा

१ क. ल. २७ (४०) ॥ ८ ॥; छ. त. ४८; द. ८. २ क. ल. छ. त. २०
वच इति स्तुतिपु. ३ क. ल. ८ (४१) ॥ ९ ॥ इति निष्के अथोदितस्यो-
पस्यैव तृतीयः पादः ॥ अथ चतुर्थः पादः ॥ हंसः; छ. ४१ । तृतीयः पादः ।
दा सुपर्णा, त. ४१ । अथोदितस्योपस्यैव तृतीयः पादः । दा सुपर्णा; द. १॥ छ. ॥
दा सुपर्णा प. ४१. ४ छ. त. द. इति ६. ५ छ. त. "विष्णवे". ६ छ. त.
"वर्माभ्या"; द. "वर्मानभ्या". ७ छ. त. त्ययतीति लोकस्त्वयतीति हंसस्त्वयतीति १५
हंसाः परमा. ८ छ. त. "भीम वस". ९ छ. त. वा ब्रह्मिर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति
वा सु. १० छ. त. द. पुण्या गर्भाभिरिति रिफे (छ. त. "रिफे. द. रिफिता)
वनकुटिलानि. ११ छ. त. द. रेफन्तान्तीरसा चरदित्यन्तीरसा चरतीति दिवि
भूमिर्ग (दिविर्भूमिर्ग) वन वा स्वर्भानुः सुप्रभूतो (व. सूना) होता होतादि. १२ छ.
त. द. "दुरोणसद् द्रवन्ति सर्वे रसा (द. रसाभिर्कीर्षयन्ति रश्मिभि) भिर्कीर्षयतीति
वा वन (द. नमत्) गवतीत्यम्." ११

विर्कषयति रश्मिर्विर्कषयति वस्त्रिर्विर्कषयति घनने भवत्यप-
गोजा अद्रिगोजा धरिर्त्रिगोजाः सर्वे गोजा ऋतना बहुशब्दा
भवन्ति निगमो निगमन्वयति भवत्येष निर्वचनाय ॥ २९ ॥

- ५ दा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति (ऋ०
सं० १ । १६४ । २०) ॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ
दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मौनं
परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं वृक्षं शरीरं
१० वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्त्वाभिमनश्नन्नन्यो सरूपतां
सलोकतामश्नुते य एवं वेदाभिमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यात्म-
गतिमाचष्टे ॥ ३० ॥

- १५ भौ याहीन्द्र पथिमिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुपस्व ।
तृप्तां जहुर्मातुर्लस्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव (खैलि-
कसूक्तं १४ । ६) ॥ आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्ती-
र्थेभिः शक्रमत्तरेरीळितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागमप्रीषो-
मभागाविन्द्रो जुपस्व तृप्तमेवं मातुर्लयोगकन्याभागं सतृकेव सा
या देवतास्तास्तत्स्यान्ने शक्रं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

२०

१ छ. त. धनगोजाः सर्वगोजातिर्कच इतिजो बहुजो शब्दो (त. 'गोजा
कतना इति गोजाजो बहुशब्दो; द. 'इति जोबहुशब्दो) भवति निग०. २ छ.
त. द. 'निगमन्वोभक्त्यविनिर्ग'. ३ क. ख. २९ (४२) ॥ १ ग; छ. ४४;
त. १ । ४४; द. ३. ४ छ. त. 'सिवात्'. ५ क. ख. ड. घ. घ. 'स्मानं बुद्ध्यात्मानं
प'. ६ क. ख. ड. घ. घ. १५. ७ क. ख. ड. घ. घ. १५. ८ छ. त. 'इन्व-
दुष्कृतान्यमनश्नु'. द. 'इन्वदुष्कृतमनश्नु'. ९ ड. घ. घ. 'कन्यं स'. १० छ.
त. द. 'ममं' नास्ति. ११ छ. त. ड. 'इति' नास्ति. १२ क. ख. ३०
(४३) ॥ २ ग; छ. ४२; त. ४३. द. १-१३ छ. त. द. अयं तण्डो नास्ति.
१४ द. ख. घ. 'तुल्यो'. १५ ड. 'तुल्यो'. १६ क. ख. ३१ (४४) ॥ १०.

विमं विमासोऽसि देवं मर्तास उतये । अग्निं गीभिर्द्वामदे
 (ऋ० सं० ८ । ११ । ६) ॥ विमं विमासोऽवसे विदुर्वेदं
 भिन्दते वेदितव्यं निमलेशरीरेण वायुना विमस्तु हृत्पथनिलयस्थि-
 तमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विमं प्राणेषु निन्दु-
 सित्तं विकसितं चक्षितेषः प्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजात-
 स्थितममृतवाचा मृतमुखे षदन्ति । अग्निं गीभिर्द्वामदे । अग्निं संबो-
 धयेदग्निः सर्वा देवता इति तस्योक्षरा भूयसे निर्वचनायाः ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दंहाति वेदः । स नः
 पर्पदति दुर्गाणि बिम्बा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः (ऋ० सं० १०
 १ । ९९ । १) ॥ जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं
 स्थिरप्लुत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाद्य सुनवाम सोममिति प्रसवेनाभिष-
 षाय सोमं रामानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदंहाति
 दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्पदति दुर्गाणि
 दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव
 सिन्धोः स्यन्दन्नासदां जलदुर्गा महाकुलां तारयति दुरितात्यग्नि-
 रिति दुरितानि तारयति तस्यैवापरा भषति ॥ ३३ ॥

१ छ. त. द. 'वेद' नास्ति. २ छ. त. द. 'विमलं शरीरं वा'. ३ छ. त. द.
 'तु पश्चिमिर्धं हविस्थितमकारसंहितमुकारं'. ४ छ. त. 'पूयन्म'; द. 'पूयन्म'. ५
 छ. त. द. 'ममवति'. ६ छ. त. द. 'विन्दुः सित्तं'. ७ छ. त. 'विचक्षितं'. ८ छ.
 त. द. 'प्रभु'. ९ छ. द. 'कनकं परमेष्वात्मनः'; त. 'कनकपद्मेनमृतं' कं परमेष्वात्मा.
 १० छ. त. 'वाचा अमृत [द. दमृत] मुखा व'. ११ क. त. ३२ [४५] त. ४५; छ.
 ४५; त. ४५; द. २. १९ छ. त. द. 'येन जातवेदस्या [उ. इति] स्या; द. [१०]
 हदं [द. वेद] जानतेतिर्वाय सुन'. १२ छ. त. द. 'महायाभिष'. १३ छ. त. द.
 'वेदमिति स्मो निदंहाति निश्चयेन दहति'. १४ छ. त. द. 'र्गाणि बिम्बानि दुर्गानि
 स्थानानि'. १५ छ. त. द. 'न्धु नावा सिन्धुं दद्या यः कश्चि'. १६ छ. त. द.
 'नारा सिन्धुः [द. सिन्धोः] स्यन्दमानानां नदी'. १७ क. व. 'न्दनां नदी'.
 १८ क. म. ३२ (४५) ॥ ५ प; छ. व. ४५; त. ५४५ द. ५.

सर्वाणि प्रज्ञानान्यपनोमय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्माथैतद-
नुप्रवदत्यथैतं महान्तमात्मानयेषगणः प्रवदति वैश्वकर्मणे देवानां
नु वयं जाना नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञा-
सा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपता सलोकतां गम-
यति य एवं वेद नमो ब्रह्मणे नमो महते भूतार्थे नमः पारस्कराय ५
नमो यास्काय ब्रह्मशुक्लमसीय ब्रह्म शुक्लमसीय ॥ ३७ ॥

* व्याख्या ११ तमप्रिरस्मिजन्मनापश्यंगोपामाकाशगुणस्त-
परिवर्तमानं स यद्यनुरुध्यतेऽष्टोत्तरमथयेहिसामाश्रित्याथयेहिसामुत्सृ-
ज्यनतं हंसो धर्मः सोमैः पवते ब्रह्मादवानां तिस्रं वाच ईरयति सोमं गो-
षोऽर्कान्महत्तमो विधुं दद्रौ णं साकं जानां त्रिं यः सतीः सप्ताधैर्गर्भा- १०
न चिं जानाम्यपादभौके तितो ददासको अयं युक्ते कर्षते को अग्निमीष्टि-
त्वमेह हंसः शुचिपद्मासुर्पणायाहीन्द्रविप्रविभ्रासो जातवेद स इदं ते-
न्याभिस्तद्वयमेवैकं शतं जीवमोत्तराधांसीति सप्तार्धिशत् ।

इति निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति निरुक्ते उत्तरपट्टः समाप्तः ।

इति निरुक्ते समाप्तम् ।

* क. ख. घ. अस्याः शृङ्खलाया आदौ त्रयोदशाध्यायस्य शृङ्खलाया
छिद्यते; उ त. द. शृङ्खलानास्ति. १ क. ख. घ. व्याख्यातं देवतवाग्निं.

१ क. ख. घ. घ. "न्युपमानाय." २ क. ख. घ. घ. "वयदन्त्यये". २०
३ छ. सार्ध. ४ छ. "इते देवाय नमो यास्काय". ५ क. ख. ३७ (५०) ॥ १ ॥ छ.
४८; त. ७; ४८; द. ७. ६ क. ख. घ. घ. पञ्चाशत्. ७ छ. इति निरुक्त
उत्तरपट्टः, घ. इति निरुक्ते उत्तरपट्टः समाप्तः । इति निरुक्ते चतुर्दशोऽध्या-
यः । १ घ. इति निरुक्ते उत्तरपट्टे समाप्तोऽध्यायः । इत्युत्तरपट्टः समाप्तः । ३ छ.
इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः । ३ द. इति निरुक्ते त्रयोदशाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।
त्रयोदशाध्यायः समाप्तः ।

उत्तरपट्टकम् । सप्तमोऽध्यायः ।

पङ्क्तिः

१४ अस्य ऐक्यदिकप्रकरणस्य अनु अनन्तरम् ।

१६ गुणपदानि = येषु क्रिया गुणभूता लक्ष्यते तानि ।

२६ लक्षणोद्देशतः = लक्षणेन लक्षणशास्त्रेण उद्देशेन यत्प्रयोजनं
मनसि वर्तते तेन । लक्षणशास्त्र व्याकरणशास्त्रम् ।

१६ तानि लक्षणोद्देशतो व्याख्यातानि इत्यन्वयः ।

१७ सविज्ञातपट्टाति = रूढपट्टानि ॥ येषु क्रिया अन लक्ष्यते तानि
सविज्ञातपट्टस्य व्याख्यानं दुर्गेण ६२-७१ पत्रेषु क्रियते ।

२-२३ अत्र क्रमः । २३-२४ अत्र हेतुः ॥

१ सतत्त्वम् = तत्त्व लक्षणम् ॥ किं सतत्त्व यस्य । अयं देवतप्रकरणस्य किं लक्षणम् ।

२-३ प्राधान्येन न तु गौणत्वेन स्तुतिर्यासात् । तासां देवतानां
यानि नामानि तदैवतम् । नेत्रं समीचीनं वाक्यम् । यानि
नामानि तानि देवतम् । एव वाक्यं स्यात् । किंतु केवलानि
नामानि न देवतप्रकरणम् । यत्र प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां
नामानि व्युत्पाद्यन्ते व्याख्यायन्ते वा तदैवतप्रकरणम् । अयं
वाक्यस्यार्थः ।

१० तिर्मिच्छे = शोधिते निश्चिते । समाप्ते इति यावत् । यथाप्रकरणोपन्यासेन = यथाप्रकरणोपन्यासम् । प्रकरणानाम् उपन्यासः
क्रमः । तस्य अन्तर्निष्क्रमः ।

११ सामान्येन विशेषेण स्वालक्षणेन सतत्त्वेन च उपपत्तयः ।

१ सामान्येन उपपत्तिः = देवतायां व्याकरणम् । तथा विशेषेण ।

१ स्वलक्षणमेव स्वालक्षणम् । स्वमित्रासि एव वर्तमानं लक्षणं

११ न्युत्पत्तिः ।

४-१६ देवतोपपत्तिः = तदभिधानं व्युत्पत्तितत्त्वतस्तुदाहरणतान्निर्बचनानि । तस्यां देवतायां अभिधानस्य व्युत्पत्तिः । तस्यां म्रुते उदाहरणम् । तस्य उदाहरणस्य निर्वचनम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६१०

१६ मन्त्रे अधिकृतं दैवतं तस्य लक्षणम् । मन्त्रे अधिकृतं दैवतं
केन लक्षणेन ज्ञातव्यम् ।

१७ अवधिधारयिषा = अवधारयितुं निश्चेतुम् इच्छा ।

१८-१९ नेदं समीचीनं वाक्यम् । सकामः अथवा विशिष्टकामप्रयुक्तः
ऋषिः आर्घ्यपत्न्यमिच्छन् यस्यां देवतायां स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दे-
वतं स मन्त्रो भवति । यत्सकामः इत्यत्र 'यत्' अस्य न कोऽपि
आकाङ्क्षापूरकः शब्दो वर्तते ।

१९ अर्थः एव वस्तु । यत् अर्थवस्तु = यम् अर्थम् यत् वस्तु वा ।

६११

१ 'मन्त्रे देवतालक्षणम्' सर्वेषु पुस्तकेष्वयमेव पाठः । 'मन्त्र-
देवतालक्षणम्' इत्यवश्यम् ।

२ 'आर्घ्यपत्न्यमिच्छन्' इत्यस्य द्वितीय विवरणं न साधु ।

४ 'येन मन्त्रेण' इत्यत्र येन नावश्यम् ।

५-६ 'नाम्ना बन्धुभिः कर्मणा रूपेण' इति कृत्तम् (निर्हृतं
३९६।१) । कुत्रोक्तम् । वागसनेयसंहितामहीश्वरभाष्ये
(१।३४) 'स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाऽथ रूपैः' (वात्स्या०
९।८।२२) इत्युक्तम् । किंतु कात्यायनश्रौतसूत्रेषु नेदमुपल-
भ्यते ।

७ अपिहित = गूढ ।

आदिष्टदेवतेषु मन्त्रेषु किमर्था देवतोपपरीक्षा । कामेन प्रयुक्तः
आर्घ्यपत्न्यमिच्छन् ऋषिः तं कामं दातुं या समर्था देवता
तदेवतामेव मन्त्रं प्रयुज्जीत । सकामः ऋषिः आर्घ्यपत्न्यमि-
च्छन् या देवताम् आदिष्टदेवतेन मन्त्रेण स्तौति तद्देवतं स
मन्त्रो भवति । अत्र देवता नान्वेष्या । सा मन्त्रे वर्तते एव ।
केवलम् इष्टदेवतामन्त्रः अन्वेष्यः प्रयोज्यश्च ।

६१२

९ 'तद्यथा' इदम् 'एतानि' इत्यादितः मिलम् । तद्यथा ।
एतान्यु० एवं मुद्रितन्यमासीत् ।

११ सूर्यस्तुता यशस्वामो यजेत (आश्व० श्रौ० ९।८) ।

१२ पर्वतानी = गिरिणाम् ।

पङ्क्तिः

- १४ मेधिराणां = मेधावतां बुद्धिमताम् ।
- १७ ' ईशे ' इदम् उत्तमपुरुषस्य एकवचनम् । किंत्वत्र तत् ' ईष्टे ' इत्यर्थे ।
- २० अनूपत = अभिप्लुत । ' अनूपत ' नेदं लोटि किंतु लेटि लङि च रूपम् ।
- २० पारिसर्गासः = पारिसृताः । पारिसृष्टाः । आशवः = व्याप्नुवन्तः ।
- २२-२३ सोमः इन्द्रात् ऋते सवनस्यानाना किञ्चिदपि धाम स्थानं इति न पवते । इन्द्रमेव पवते गच्छति । व्याप्नोतीत्यर्थः ।
- २० अस्या ऋचो मूलं नोपलब्धम् ।
- ४ देवानां जामयः स्वसृभूताः इन्द्रमातरः नाम ऋषिकाः ।
- १-२ अन्या देवता देवतान्तरम् । ' अन्यत् ' पदं व्यर्थम् ।
- १० कष्वाः = मेधाविन ऋत्विजः । इदं विवरणं सायणमाप्यादृहीतं स्यात् ।
- १६ ' हतसर्षामित्रः ' इति समीचीनम् ।
- २० युष्मदः गुणरूपेण गौणत्वेन प्रयोगः येषु । क्रिया वाक्ये मुख्या । कर्ता गौणः ।
- २०-२१ ' देवन्तान्तराणि ' अत्र ' अन्तर ' शब्दो व्यर्थः । देवतानि इत्यर्थः ।
- २१ पशोस्तर्कतः अभिसंबन्धो येषाम् ।
- २८ ' मादि ' इत्यस्यानन्तरं विरामो वर्तते ।
- १० ' एवम् आदिब्रह्म ' एवं पठितन्यम् ।
- १० ' आत्मन्तुतिप्रयुक्तम् = ' अहं भुवम् ' इत्यादिना तथा आत्मा स्तुयते । आत्मनः स्तुतिः तथा प्रयुक्तं प्रेरितम् आदिब्रह्म ।
- १ प्रत्युपकारः = उपकारनिर्यातनम् । किमर्थमीदृशम् उपकार-निर्यातनम् । यस्मात् यजमानः इन्द्राय सोम अतितरां दत्तः । प्रत्युपकारोऽपि अतितरां यवितुमर्हति । ' अपैवमतितरां प्रत्यु-पकाराभिप्रायः किमर्थः । वृते ' एवं शुद्धं वाक्यम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

ः ३३३

३३

६१८

५ ऋम्भणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी सूक्तेनानेनाऽऽमा-
नमस्तौत् । तस्मात् एतत्सूक्तं वागाम्भृणीयम् । वागाम्भृणीये वागा-
म्भृणिये । इति द्वे अपि रूपे ।

८ स्तुतिरूपेण = अहं वाक् स्तुतिरूपं गृह्णामि । तेनाहं सर्वदेवैः
सहभूता सर्व भवामि । अहमेवं सर्वा देवताः । ' स्तुतिरूपेण '
' इत्यस्य ' चरामि ' इत्यनेनान्वयः सार्धयान् । ग. च. ज. पुस्त-
केषु तस्य ' विभर्मि ' इत्यनेनान्वयः कृतः ।

६१८

स्तुतिरूपेण हविषा = ८ स्तुतिरेव हविः तेन । स्तुत्या
इत्यर्थः । मत्पूर्वकं = अहं पूर्वा यस्मिन् । स्तुतिः पूर्वा हविः
पश्चात् । ' स्तुतिरूपेण हविषा विभर्मि ' अत्र ' स्तुतिरूपेण '
इदं ' स्तुतिपूर्वकेण ' इत्यस्यापभ्रंशः स्यात् ।

६१९

१ ' शास्त्रान्तरेषु ' इदं प्रक्षिप्तं भवेत् । नास्यात्र किमपि प्रयोग-
जनम् । भूयिष्ठाः = बहवः ।

२ अल्पशः = क्वचित् क्वचित् । ' ऋतशास्त्रायाम् आध्यात्मिकय
श्रवणः अल्पाः । शास्त्रान्तरेषु बहवः ' एवं मूलवृत्तिः स्यात् ।

५-६ ' आशीर्वीज्या ' इति याज्ञिकमतम् ।

१० कुप्रेदं प्रतिपादिनम् ।

११ मधुपर्कमहणानन्तरं नामाना ' मुषस्ता अहं ' इति मन्त्रेण
यथान्निद्रमद्धानि पृच्छति = (मान० गृ० १ । ९ । २९) ।
क्षुत्वा तृग्भिन्वाऽमनोऽं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाप्रायासिम्पन्दने वर्ण-
धनने च मुषस्ता इति वर्णाभ्यां मयि दक्षप्रनू इति जनेन
(आश्व० गृ० ३ । ६ ।) ।

१४ कर्मकणेषु = मन्त्राः कर्मणां कणानि मायनानि । न हि
मन्त्रादने कर्म ।

१४ इत्यग्नोः वेद्योः = ऋतमामवेद्योः । ' दृष्टादारेव ' अत्र
' एव ' = अपि ।

५-१६ देवेभ्ये = देवता = इष्टे । ' दृष्टा ' इति पाठान्तं (२९)
न मानु ।

पङ्क्तिः ।

...

...

१८ अभियुक्तः = दूषितः । (अभिधोम = दोषारोप) ।

२३ यातुधान = राक्षसः । पारसीभाषाया जादु = यातु ।
नारसीभाषाया जोदुन् = राक्षसः ।

१ आचिख्याता = अख्यातुमिच्छा ।

७ व्यपदेशः = अभिधानं । यदितरवस्तुभ्यो विशिष्टवस्तुनो भिन्नता
दर्शयेत् ।

१२ अवात = वातस्य अभावः । अन्यथामावः । तत् ब्रह्म । तदा
ब्रह्म कस्यापि कारणं न भवति । कार्याणां कारणानां चाभा-
वात् । तदा वातनामकं कार्यं नास्सीत् । ब्रह्म वातं नोदपादयत्
तदा । तेन अननायश्चासौच्छासक्रियायै वातो नाऽवश्यकः ।
वातविनैव ब्रह्म आनीत् ।

१९-२६ स्वधया = अनेन अन्नशक्त्या ।

१७-१८ तस्माद्भान्यक्त = तस्मात् + इ + अन्यत् + न ।

१९ व्यपदेशः = इदं ब्रह्म विशिष्टं वस्तु इति अभिधानं नाम्ना
दर्शयितुम् ।

२३-२४ सर्वत्र तम एव आसीत् । तमसो भिन्नं किञ्चिदपि नाऽस्सीत् ।

२४ अप्रवेक्ष्यम् = अप्रज्ञातम् । प्रवेक्ष्यम् = प्रज्ञातम् = विशिष्टं ज्ञानम् ।

२ प्रधानं = जगत्-उपादानम् उपादानकारणम् ।

३ पारमर्थ्यं = परमार्थः, ऋषिः । कश्चित् तेन कृतं राचितम् ।

४ 'पारमार्थ्यं' (२१) इदं पाठान्तरम् । परमं अर्थं प्रधानम् । तत्स-
कान्तिः सुत्रम् ।

४ सलिलं = स = जलम् । स = सत् । लिलं = लीनम् ।

अस्य शब्दस्य 'पञ्चैव प्रयोगाः' ऋग्वेदे । एकस्मिन् स्थले सलिल-
नामा 'कश्चिद्वेदः' । अन्येषु स्थलेषु सर्गात् प्राक् अविशिष्टं जग-
दीनम् । अत्रापि ॥ एवार्थः इति भाति । विशिष्टोऽर्थो ज्ञातु-
मशक्यः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६२१ ।

९ तुच्छयेन = सूक्ष्मीभूतेन कर्मणा । तत् कर्म षट्मण्डपसदृशम् ।
पदानां (कृतः) मण्डपः । तुच्छयेन = त्याज्येन अनिष्टेन
(तमसा) ।

१० आः (६२० । २१) = आसीत् (सायणः) ।

११ आभुः (६२० । २१) = आभवतीति (सायणः) । आसमन्तात्
मूर्तं प्रसृतम् । यत् आभुस्तुच्छयेन अपिहितम् आसीत् ।

१२ तपसः = तपोनामा देवः । तस्य महत्त्वेन । अथवा तपो-
रूपकर्मणो महत्त्वेन ।

१३ सुदेव = सुभगो राजा । सौभाग्यम् उर्वश्या लाभेन । प्रप-
तेत् = ऊर्ध्वं गच्छेत् । अनावृत् = अनावर्तमानः पृथिवीलोकं प्रति ।
परावतो नाम त्रयः स्वर्गलोकाः । तासु परमा उच्चतमा
गन्तवै = गन्तुम् । परावतं परमां गन्तवै = पतितश्च दूरा-
द्दूरतरं गच्छेत् (दुर्गं) । अयमर्थः परावच्छब्दस्याज्ञानात्प्रा-
मादिकः ।

१४ अघा = अघ अघ अथवा ।

१५ निर्केतिनामा नरकसदृशो लोकः । उर्वश्या अलाभे मरणं
नरकप्राप्तिश्च ।

१६ 'आर्पम् । संशयोत्थापनम्' इति पाठान्तरम् (२८) । यदि वा
इदमस्मि इति संशय उत्थाप्यते ।

१७ यत् इदं इति पदपाठः । 'यदि वा' इति दुर्गः । यत् वस्तु इव
इदम् अहम् अस्मि । केन वस्तुना सदृशोऽहमिति न जानामि ।

१८ निष्प = गूढः प्रश्नः । अयं गूढप्रश्नः । तं प्रश्नं धनसा
सैनद्वयः बुद्धिसाहाय्येन चरामि विवेक्तुं यते ।

१९ आत् इत् = अनन्तरम् । ततः ।

२० अददत् न प्रत्यवेयात् = यस्यान्नं नास्ति स यदि अन्नं न
ददाति परेभ्यः तयापि तस्य न प्रत्यवायः दोषः ।

२१-२२ अयमाव्यात्मिकोऽर्थो न स्वाभाविकः ।

पङ्क्तिः

१ १ १

१५

१६ अत्र 'देवता' शब्दो द्विवारं प्रयुज्यते । सकृदेव तस्य प्रयोगो जनम् । देवता अन्नमौक्त्रा यदि स पश्येत् । 'यदि०-स्यादिति' अस्मिन् वाक्ये प्रथमो 'हि' निपातो व्यर्थः । तत्र भुक्तेन = देवताभिर्भुक्ताद्वाशिष्टेन अत्रेन भुक्तेन । अवाशिष्टाद्य-भक्षणो न केवलाद्यो न स्यात् ।

२१ अनुक्रमण्या चतुर्थी अग्रेव जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । छन्दोनु-क्रमण्या तु चतुर्थी त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यं । अस्य सूक्तस्य दिव्य आङ्गिरसो वा ऋषिः ।

१ उद्वहनं = विवाहः ।

३ पुष्करिणी इव = पुष्करिणीसदृशम् । पुष्करिणी = पुष्करयुक्ता छत्ता पुष्करैः सचिता सरसी वा । भोमस्य इदं वेश्म पुष्करि-णीव पुष्करैः परिष्कृतं सन्कृतम् (दुर्ग) ।

३ देवमानं = दैवतं विमानम् । (१ दुर्ग) । किन्तु (ऋ० स० १० । १३२ । ७) इत्यत्र यमस्य रथः देवमानमित्युच्यते । देवमानं रथो वा प्रासादो वा । देवमानेव = देवमानमिव = देवसम-मिव ।

१३ इत् = एव ।

२-३ नृहृदेवतायां निदानं दीयते । आर्षानुक्रमण्यामार्पमेव । दुर्गकाले कदाचित् आर्षानुक्रमणी इति द्वयोरपि ग्रन्थयोर्नाम भ्यात् ।

१ परोक्षकृतादीनां मन्त्राणां छत्तानि उदाहरणानां च निदानानि दत्तानि । 'छत्तणोदेशत' = छत्तणैः उदेशैश्च । उदेशः = निदानम् ।

१७ उत्सन्नयज्ञः = अग्नौ अनुष्ठेयानामङ्गानां बहुलत्वात् प्रमादात् अज्ञानाद्वा कचिन् किञ्चिदङ्गमुत्सन्नं भवति । अङ्गम्योत्सन्नत्वे यज्ञं पूजते । एतद्दोषपरिहाराय अग्निवित्ये अधिना इष्टका उपर्षायन्ते ।

१७ 'उत्सन्नयज्ञो वा एष को ह तद्देद यदेतस्य क्रियते यज्ञ' [मिश्रा० सं० १ । ११ । ९] । इदमुत्पन्नत्वं येन पुनराहुनिदानेन

पत्रं

पङ्क्तिः

६३६ १५० १३३७, निसाक्षियते । 'उत्सन्नयज्ञो वा एष संतत्सराद्वा अच्युत्सन्नयज्ञोऽ
 (१०) 'अरुभ्यते संवत्सरदेवेनमध्याप्त्वावरुन्दे' (मैत्रा० सं० ४ ।
 १० १२ । ३) । चातुर्मास्यैः इष्टिभिः इदमुत्सन्नत्वमवरुच्यते ।
 ३३० उत्सन्नः = नष्टो नष्टिप्लुतो वा । सर्वो यज्ञ उत्सन्नः यस्मात्
 अज्ञानात् प्रमादः अपरिहार्यः । ब्राह्मणे उत्सन्नत्वम् = अन्नवै-
 ३३१ १५३ ११७, कल्यम् । दुर्गमते उत्सन्नत्वम् = मन्त्राणां यज्ञेषु प्रयोगाभावः ।
 ३३६ १५३ १३० उत्सन्नं प्रकरणं प्रयोगश्च येषाम् । कस्यां संहितायामेते मन्त्रा
 विद्यन्ते कस्मिन् कर्मणि च ते विनियुज्यन्ते इति न ज्ञायते ।

२१ 'वाचस्तोमयोगविनियोगकल्पेषु' इदं दुर्बोधम् । वाचस्तोमयागस्य
 प्रयोगः मन्त्रविनियोगश्च द्वावपि नष्टौ । अयमर्थः स्यात् ।
 (१०) ११ अथवा वाचस्तोमप्रयोगे यथा मन्त्राणां विनियोगो नष्टस्तथा
 १११ केचिच्चागेषु । किंतु वाचस्तोमप्रयोगो नष्टः तत्रत्या मन्त्रा
 अपि नष्टा इति न श्रुतम् । 'वाचस्तोमप्रयोगविनियोगकल्पेषु'
 १ इदं प्रसिद्धं भाति ॥

२२ इन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा त्वां यामयानीति मनुमुवाच । कतमस्त्व-
 मासि ब्राह्मण इति पृष्टः प्रत्युवाच । किं ब्राह्मणस्य पितरं किमु
 पृच्छसि मातरम् । श्रुतं चेदस्मिन् वेद्यं स पिता स पितामहः
 (मैत्रा० सं० ४ । ८ । ९) इति ॥ कृत्वा दत्तमवतरण-
 २३ शुद्धम् । अस्य श्लोकस्य प्रकरणं ज्ञायते । 'सोमयागे पात्नी-
 २४ वतो नाम ब्रह्मः । तस्येदं ब्राह्मणम् ॥ विनियोगश्च तस्मिन्नेव ग्रहे
 भवितुमर्हति । इन्द्रश्च देवता स्यात् । दुर्गेण किमित्ययं श्लोकोऽ-
 २५ धत्तारित इति न ज्ञायते ।

१२७

१ यज्ञो वै प्रनापतिः । अनिरुक्त्या जुहोति । अनिरुक्तो हि
 प्रनापतिः (मैत्रा० सं० ३७ । ६ । ९) । न अनिरुक्तं प्राजाः
 २ पत्यं दांसति । अनिरुक्तो हि प्रनापतिः (ऐ० ब्रा० २९ ।
 ३४) । यस्मिन् मन्त्रे देवता न स्पष्टा सोऽनिरुक्तः । प्रना
 पतिश्च सृष्टेः पूर्व मूर्तिराहित्यादनिरुक्तः ।

३ सामान्यात् = सामान्यमार्तात् ।

४ अग्निश्रेष्ठश्च भूयिष्ठमानी देवनानाम् । तस्मान् ब्राह्मणश्च

पत्रं

पङ्क्तिः

राजा च मूयिष्ठमानौ मनुष्याणाम् (मैत्रा० सं० ४ ।
७ । ८) ।

१० अग्निर्वै सर्वा देवताः (मैत्रा० सं० २ । १ । ४) ।
काठ० सं० १० । १) । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अत्र
वैश्यस्यापि देवता (मैत्रा० सं० २ । ३ । १) । ‘ अत्र वै
सर्वा वसति देवता ’ इदं कस्यां संहितायां वर्तते इति न
ज्ञायते ।

११ ‘ नाराशंसः ’ इति पाठान्तरम् (२८) । निरुक्तपाठस्तु
‘ नराशंसः ’ (६२९ । १०) । नराशंसः अग्निः । नारा-
शंसो मन्त्रः । ‘ यज्ञप्रभवत्वात् ’ अत्र च. ट. पुस्तकयोः
‘ विष्णु ’ इति प्रान्ते विवरणं लिख्यते ।

१-१२ यज्ञस्य श्रेष्ठं भगवद्गीतायां तृतीयचतुर्थाध्याययोर्निरूप्यते ।

१७ यस्मात् मन्त्रा अनाविष्कृतलिङ्गा अत एव दुर्बोधाश्च यस्माच्च
मनुष्या अल्पबुद्धित्वात्तेषां मन्त्राणामर्थं कर्तुं न शक्नुवन्ति
तस्मादेते मन्त्रा नाराशंसा इति न शक्यं वक्तुम् । एतेषु
नराः स्तूयन्ते इति कथं ज्ञेयम् । इदं दुर्गमं न ग्रहीतुं
शक्यं यस्मात् ‘ नाराशंसः ’ इति शब्द एव नरा
यस्मिन् आशस्यन्ते ॥ मन्त्रः इति दर्शयति । नाराशंसा
मन्त्रा हीना इत्यादि मतं कविद्वर्तते ‘ नाराशंसैः न शंसेत् ’
एवम् ।

१-२२ गुणपदमयः = विशेषणपदयुक्तः । तत्र स्पष्टं प्रधानपदं न
दृश्यते ।

२२ देवतायाः संविज्ञानपदं रूढपदम् । यथा अग्निः इन्द्रः वरुणः
इत्येवमादीनि रूढपदानि । संविज्ञानपदस्य व्याख्या (निरु०
७० । २०) इत्यत्र । ‘ अन्यतमत ’ (३०) । इदं
ग्रामादिकम् (पा० ७ । १ । २९) ।

२३ यतः विशेषात् = यस्मात् देवताविशेषग्रन्थस्यापेक्षात् (२२) ।
अवतिष्ठेत् इत्यस्य कर्ता देवतासंविज्ञानपदम् । अन्याभ्यः
देवताभ्यः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६२७

२४ गुणपदानि केवलानि विशेषणानि सर्वाः देवताः आश्रयन्ते ।
तानि सर्वासां साधारणानि । यस्मात् ताः ईश्वराः सर्वं कर्म
कर्तुं समर्थाः ।

६२८

१-२ प्रायःशब्दस्य अधिकारः इत्यर्थोऽन्यत्र न दृश्यते । अन्यच्च
'यद्देवतः स यज्ञो यज्ञाङ्गं वा' इत्यत्र अधिकार एव । प्रायः-
'पदेन तस्य पुनरुक्तिः किमर्था ।

२ 'अव्ययनपाठानुक्रमे' इदं 'यद्देवताधिकारे' इत्यस्य विवरणं स्यात् ।

९ बहुलं=बाहुल्येन कचित् ननु विस्तृतत्वेन । अयम् आचारो बहुलं
विस्तृतः । बहुलशब्दो यास्कव्रत्ते प्रधानशब्दवत् नपुंसक
आसीत् । अत्र बाहुल्यम् आचारस्य न । 'बाहुल्यस्य भूयस्त्वेन
प्रसिद्धिः' अयं दुर्गकृतोऽर्थोऽत्र नावश्यः । बहुलं = भूयः इति
बहुलशब्दप्रयोगो लोके प्रसिद्धः । 'यथा सर्वे अतिथयः सर्वे
पितरः तथा सर्वे देवाः न विशिष्टाः अतिथयः पितरो देवा वा
दुर्गकृतोऽर्थो न समीचीनः । 'बहुलाऽस्य' इति च पाठः (२३)
अस्य आचारस्य बहुला भूयस्त्वेन प्रसिद्धिः । अयमाचारः
प्रायः सर्वत्र प्रचलितः । 'अयं पाठः साधुः ।

११-१२ 'देवतान्ताच्चादर्थे' अत्' (पा० ९ । ४ । २४) । देवदेव-
तायं इदम् इति देवदेवत्वम् । देवाः देवताः अतिथयो देवताः
पितरो देवताः ।

१५ निर्वपणं=बलिदानम् । इदं शिष्टं नः अस्माकं देवपितृमनुष्याणां
सह साधारणम् ।

१७ बहुदेवतः = वैश्वदेवः (२९) ।

२० मन्त्रा याज्ञा वा दैवता वा । यदा न याज्ञास्तदा दैवताः ।
तत्र प्रजापतिदेवताकाः नराशांसेदेवताकाः कर्मदेवताकाः प्रायो-
देवताकाः इति चत्वारः पक्षाः ।

६२९

२ प्रबहिनशब्दार्थो न ज्ञाते ।

११ तां=अथर्वशक्तपूजा ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६२९ १४-१५ यासां द्विविधाः प्रकृतियागा विकृतियागाश्च । दर्शः प्रकृति-
यागः । काम्येष्टयो विकृतियागाः । दर्शे सांनाय्य ऐन्द्रो
माहेन्द्रो वा । सांनाय्ये 'इये त्वा' इत्यादयो दर्भच्छेदनपरा
मन्त्रा आवश्यकाः (१६) । सांनाय्येनेन्द्र इज्यते महेन्द्रो वा ।
तेन एते मन्त्रा ऐन्द्रा माहेन्द्रा वा (१७) । ते सांनाय्यं संष्कु-
र्वन्ति (१६) । विकृतियागे नैतदावश्यकम् । एतेषु मन्त्रेषु
इन्द्रलिङ्गं महेन्द्रलिङ्गं वा नास्ति (१७) । सांनाय्यः =
शृतं क्षीरं दधि च । आद्री क्षीरं हूयते पश्चात्
दधि । अयं सांनाय्ययागोऽभावात्स्यायां कर्तव्यः । (तै० सं०
२ । ५ । ३) । अगतध्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत । ततोऽग्नये
प्रतपतये-पुरेढाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ततो महेन्द्रं यष्टुं योग्यो
भवति (तै० सं० २ । ५ । ४) । अयं सांनाय्ययागो येन
सोमयागः कृतस्तेनैव कर्तव्यः । (तै० सं० २ । ५ । ५) ।

१८ चोदकेन = कल्पसूत्रेण ब्राह्मणेन वा । प्रदिश्यन्ते = विनियोक्तव्या
इति निर्दिश्यन्ते । 'प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिः ।
प्रजापतये त्वा' (मैत्रा० सं० १ । ११ । ४) । इदं वाक्यं
चोदकम् । कुविदङ्क इति मन्त्रः (१९) अनेन प्राणापत्यग्रहणे
विनियुक्तः । अस्मिन्मन्त्रे प्रजापतिलिङ्गं नास्ति ।

२१ ऋपभोऽसि शाकरो वषट्कारस्य त्वा मात्रायां सादयामि'
(मैत्रा० सं० १ । ११ । १२) ।

२२ ऋपभोऽसि शाकर इति दक्षिणतो जुहाः पूर्णश्रुवं सादयति
(मान० श्रौ० १ । २ । ६ । २७) । अयं श्रुवामादनमन्त्रः ।
तस्य श्रुवे आधारे विनियोगः (२३) । प्रजापतये स्वाहेति
पूर्णश्रुवं श्रुवायामवनीय ततो ज्वलत्यग्नौ जुहोति । (मान० श्रौ०
१ । ३ । ११२) । श्रुवेण प्राणापत्यमाधारमाचारयति (तै०
सं० ३ । ३ । ७) । तेनायं मन्त्रः 'ऋपभोऽसि शाकरः'
प्राणापत्यः ।

१ संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः (अनरः २ । ७ । ४०) ।
उपाकर्मविधिः वसिष्ठमृतौ (१३।१-३) ।

पृ०
६३०

पङ्क्तिः

२ ब्रह्मयज्ञः = स्वाध्यायः । स्ववेदपठनम् । जपः सावित्र्याः ।
एतानि सर्वाणि गृह्यकर्माणि । तेषु श्रौतमन्त्रा विनियुज्यन्ते ।

२ नैष्ठिको ब्रह्मचारी आचार्यं परिचरेत् (वासिष्ठस्मृतिः ७ । ३१) ।
आ शरीरविमोक्षात् (७ । ४) । वेदस्वीकरणे दृष्टो गुर्व-
धीनो गुरोर्हितः । निष्ठां तत्रैव यो गच्छेन्नैष्ठिकः स उदात्ततः
(लघुविष्णुस्मृतिः १ । २४) । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो यज्ञादि
श्रौतं कर्म विवाहादि गृह्यं च नास्ति । तथापि उपाकरणादय-
स्तस्यापि विद्यन्ते ।

३ इदमवतरणं दुर्गेण वृत्त्युपोद्धाते दत्तम् (निरु० २ । ३-५) ।
अत्रत्येऽवतरणे केचित्पाठा भिन्नाः ।

६ प्रत्यवायः = अनिष्टम् ।

११ नराशंसो यज्ञोऽग्निर्वेति पूर्वमुक्त्वा (६२७।४) अत्र 'सौर्या-
वा' इति किमित्युच्यते ।

१५ 'अथवा' इत्यादिरर्थः (६२७ । २०-२४) इत्यत्र न
दत्तः ।

१६ तस्मिन्मन्त्रे । अभिसंदधीत = मनसि कुर्यात् । स मन्त्रस्तथा
देवतया संबद्ध इति मनसि कुर्यात् । 'यद्देवतः स मन्त्रः'
इत्यादेरिदमपरं व्याख्यानं न सरलम् ।

१९-२० देवतानामार्थपत्यसंबन्धात् = देवता यन्मानमर्थपतिं कर्तुं
समर्थाः इत्यस्मात्कारणात् ।

२० संविज्ञातं = रूढम् ।

२१ 'अधिपतिरपि' अत्र 'अपि' शब्दस्य न किमपि प्रयोजन-
म् । 'अपि' अपपाठः स्यात् । मूलपाठः 'इति' स्यात् ।
अथवा 'कामम्याधिपतिरपि देवता कल्प्यते' इत्यन्वयः
अर्थश्च स्यात् । अत्रापि देवता कल्प्यते नादेवता ।

२२ व्याहन्यते = नोपपद्यते न संगच्छते, विरुद्धत्वात् ।

२५ -तानि अश्वादीनि सत्त्वानि न असादीनि द्रव्याणि ।

पत्रं
६३०

पङ्क्तिः

२६ स्तोत्रं ० ० कारिष्यन्ति = स्तोतारम् अभिमतस्य इष्टस्य
। १. अर्थस्य पतिं कारिष्यन्ति । इष्टमर्थं दास्यन्तीत्यर्थः ।

६३३

११ विशेषतः = इयं स्तुति- इयं निन्दा इति ।

२ वित्ति. = ज्ञानशक्तिः । ' वित्ति. ' (२६) इति पाठान्तरम् ।

२ अध्यादयः = अधः शकुनिः मण्डूका; (निघ० ५ । ३) ।

अक्षादयः = अक्षाः ग्रावाणः रथः (निघ० ५ । ३) ।

अथाप्यष्टौ द्वंद्वानि (६२५ । १३) । इदं दुर्गेण न

'व्याख्यातम् । निरुक्तमूले इदं प्रक्षिप्तमिव भाति एतेषु द्वेषु

उलखलमुसले (२९) हविर्धाने (३०) विपाद्भुतुद्री (३२)

आर्त्नी (३१) एतानि अदेवताः । इतराणि चत्वारि देवता

एव । अदेवता देवताव-स्तूयन्ते इत्यस्यानन्तरम् अदेवता एव

निर्देष्टव्या आसन् ।

६. यस्मात् अदेवता देवतावत् स्तूयन्ते तस्मात् ।

३-४ लक्ष्येण (देवेता) लक्षणम् अविरुद्धं संगतम् इति स न
मन्येत ।

४-५. आगन्तून् = कविकल्पितान् । अपिभि स्तुत्यर्थमारोपितान् ।
न स्वभाविकान् । इवशब्देन कानिश्च शङ्का प्रदर्श्यते न तु
निश्चितं मतम् ।

६-७ आगन्तव. = अपायिन. अनित्या. । ६-८ इदं विवरणं
न हिष्टम् ।

९ 'प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति' अस्यापि दुर्गकृतोऽर्थः हिष्टः । एते
अर्था नागान्तुका इतीदं प्रत्यक्षं दृश्यते यस्माद्देवता ऐश्वर्ययुक्ताः ।

११ इमी इन्द्रस्य गोहितः अग्नेः हारितः सूर्यस्य (निघ० १।१९) ।

१३ 'शिष्यो न मन्यते' अत्र न शब्दो व्यर्थः । 'मन्येत'
इति पाठ इष्टः । न एतत् सम्यक् अभिधीयते इति न शिष्यो
मन्येत ।

१४ 'प्रत्यसदृश्यमेतद्वति' इत्यादि सर्वमुत्तरम् । देवता महा-
भागा । अष्टसिद्धियुक्ताः । तन्मोक्षासामेतेऽर्था नागन्तुकाः ।

पत्रं

पदक्तिः

६३१

" सिद्धियुक्ता मनुष्या अपि अशक्त्यान्तर्धानं संपादयन्ति । किं पुनर्देवाः । एतत्सर्वं प्रत्यक्षं दृश्यते श्रुत्यव्याम् ।

१६-१७ ऐश्वर्यं महत् = महदैश्वर्यम् । महान्भागः यस्याः सा महा-
भागा । तस्या मावः माहाभाग्यम् । एतन्माहाभाग्यम् अणिमा-
दिसिद्धयः (१७-१९) ।

२१ देवता एव आत्मा । देवतायाः माहाभाग्यात् प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भ-
वति इत्यन्वयः दुर्गमते ' माहाभाग्यात् देवतायाः एकः आत्मा ' इत्यन्वयः । ' एकोऽपि सन् देवतात्मा ' इति दुर्गो ब्रवीति ।
(६३२।११) इत्यत्रापि तथैव ।

२१ प्रकृतिभेदेन = चेतनभेदेन (६३२।११-१३) । अप्रकृति-
भेदेन = अचेतनभेदेन (तथैव) । वर्धमानः = नानारूपाणि
गृह्णान् ।

२२-२३ चोमवीति = भृशं पुनः पुनर्वा भवति ।

२४ यथा (प्रथमं) = इति यथा ।

२९ ' छन्दसि दृष्टानुविधिः ' इति पातञ्जलमहाभाष्ये वचनम् । वेदे
बहूनि शब्दरूपाणि न पाणिनीयन्याकरणानुसारीणि । वेदे यानि
रूपाणि एवविधानि दृश्यन्ते तेषामनुरोधेन विषयः सूत्राणि
कर्तव्यानि । अस्य वचनस्य दुर्गेण भिन्नोऽर्थः कृतः । छन्दः
लक्ष्यम् । तत्र यावन्ति नामानि तावन्त्यो देवताः । अन्यथा
नामनाहुत्यस्य न कोऽप्यर्थः ।

६३२

१ यावदभिधानम् = अभिधानानि अवधार्य । अव्ययीभावः ।
यावद्व्यवहारेण (अमर ३ । ३ । २४७) । अभिधानसं-
ख्याया देवतानानात्वविधिः । देवता नाना इति कथं विहितं
व्यवस्थापितं वा । अभिधाननानात्वेन देवतानानात्वं विहितम् ।
विधिः = व्यवस्था । देवतानानात्वविधिः = देवतानानात्व-
व्यवस्था ।

२-३ येषु सूत्रेषु संवादो वर्तते तानि संवादसूक्तानि ।

३ ' कथा शुभा ' इदं पञ्चदशर्चं सूक्तम् (ऋ० सं० १।१६९) ।
अस्मिन्मन्त्रासिन्धेन संवादः । अगस्त्यलोपायुद्रासंवादो नर्तनानि

पत्रं

पङ्क्तिः

११

६३२

- ॥ विश्वामित्रेण संवाद इत्यादयः संवादा 'भ्रूवशाखायां वर्तन्ते ॥
व्यपदेशः = भेदः । देवताभेदे एव संवादः शक्यः । अयमेव
हेतुः देवतानानात्वे ॥ एतद्देवतानानात्वं कथं निराक्रियेत ।
अपासितुं = त्यक्तुं निराकर्तुम् । नामयन्ति नानात्वम् ।
असंकरवर्तीनि = भूमिश्राणि असाधारणानि विशिष्टानि ।
कर्माण्येव लिङ्गानि । अर्थः = प्रयोजनम् उपयोगः । भिन्न-
कर्मणां प्रयोजनं दृश्यते । अर्थदर्शनमेव हेतुः । तेन उपपृष्टि-
नानि = समर्थानि बलवन्ति । एतानि उपयुक्तानि कर्माण्येव
हेतुः भित्ते ।
१० अपरिहीणं = ऐश्वर्यं न केनापि अंशेन ऊनीभवति ।
१२-१३ यद्यपि आत्मा एकः तथाऽपि स चेतनभेदैः अचेतनभेदैश्च
आत्मानं विकर्तुं समर्थः । चेतनरूपेषु अचेतनरूपेषु च विकरणं
धर्मः विद्यते अस्य ।
१३ विकुर्वतः अस्य एकस्य देवतात्मनः (११) ।
१४ प्रत्यङ्गानि = अङ्गानि ।
१५ महतां देवतात्मना ।
१६ व्यतिरिच्यन्ते = भिन्नानि भवन्ति मूलद्रव्यात् । अतिरिच्य-
न्ते (२७) इति पाठभेदः ।
१७ वा = च । अधिष्ठानम् = अत्र आत्मा ।
१८ प्रत्यधिष्ठानं = वर्तमानमधिष्ठानमभिलक्ष्य तत्पुरतः कृतम्
अन्यत् अधिष्ठानम् ।
२० अयमङ्गप्रत्यङ्गभेदः ह्यष्टः अनवद्वयश्च ।
२१ व्यूहं = विन्तरं प्रपञ्चं विकरणम् ।

३ वक्ष्यति (१००७ । १७-२०) इत्यत्र । १००७ अत्र 'स
एष' (४) तत्र 'अप्येष' (१७) । अत्र 'सत्ताल्लक्षण' (९) ।
तत्र 'सत्ताल्लक्षण' (१८) तत्र 'तद्ब्रह्म' इत्यस्यानन्तरं 'तत्सत्यं' ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६६३ " तच्छुद्धं " इत्यधिकम् । अत्र 'स भूतात्मा' (९) । तत्र 'तानि-
छोः भूतात्मा' (१९) ।

८ 'प्रकृतेः यानि भूमानि बहुत्वानि तैः सत्त्वानाम् अनन्यविषयत्वम् ।

प्रकृतिभूमानि एव सत्त्वानि । प्रकृतिभूमभ्यो न भिन्नानि ।

'सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिः ऋषयः स्तुवन्ति' इदं दुर्बोधम् । किं

स्तुवन्ति । सत्त्वानां स्तुवन्ति इत्यशुद्धं वाक्यं स्यात् ।

सत्त्वानि स्तुवन्ति इति शुद्धम् । सत्त्वानि प्रकृतिभूमभिः

ऋषयः स्तुवन्ति इति वाक्यं चेत् अर्थः सुष्ठुः । नहोर्लोपो

भू च नहोः (पा० ६।४।१९८) इति सूत्रेण भूमन् ।

भूमा = बहुत्वम् । भूमभिः = महिभिः । प्रकृतेः भूमानः

महिमानः सत्त्वेषु आरोप्यन्ते । यदा ऋषयः सत्त्वानि स्तुवन्ति

तदा तेपु ते प्रकृतिगुणान् आरोपयन्ति । भूमन् महिमन्

गरिमन् इत्यादय इमनन्ताः शब्दाः पुंलिङ्गाः न नपुंसकाः ।

९ द्यौः अन्तरिक्षं पृथिवी इत्यादयः कारणस्य महिमानः महान्ति
रूपाणि ।

१० द्यौस्ते पृष्ठमिति मन्त्रं पिण्डोपरि पदं दधतमश्वम् अष्टशंस्तिष्ठ-

जध्वर्युः दक्षिणकरम् अश्वस्य पृष्ठे धारयन् पठति (कात्या०

श्रौ० १६।२।१९) । अग्निचितौ गर्तखननेऽयं विधिः ।

तत्राश्व उच्यते ' द्यौस्ते पृष्ठम् ' इति ।

१० 'सधस्यम्' इत्यस्य स्थाने 'शरीरम्' (२७) इति पाठान्तरम् ।

तत् मैत्रायणीतैत्तिरीयवाजसनेयकठशाखासु नोपलभ्यते ।

सधस्थं = सहस्थानम् । अग्निना सह निवासस्थानम् ।

१३ प्रकृतिः आत्मा स्वयमेव । सर्वाणि स्थावरजंगमानि विशिष्टव-

स्तूनि प्रकृतेः आत्मनः अभिन्नानि । आत्मैव तेन तेन रूपेण

अवस्थितः ।

१९ अदेवता इति अभिमतम् । यन् अदेवतेदमिति लोका मन्य-

न्ते तत् ।

१९ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सायं प्रातर्बलिं हरेत् (मान० गृ० २।१९)

तत्र पृथक् पृथक् बलिदानमुपदिश्यते ऋक्सम्यः पिपीलिवाम्यः

पत्रं
६३३

पङ्क्तिः

१५ पिशाचेभ्यः शैलेभ्यः पन्नगेभ्यश्च वल्यर्पणम् (मान० गृ० २ ।
१२ । १७) ।

१७ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा० ८।२।७) इत्यनेन यथा
राज्ञो भावः राज्यं तथा सर्वनाम्न्याः भावः सार्वनाम्यं न तु
'सार्वनाम्यम्' । प्रकृतिः सर्वनाम्नी । 'भस्यादे तद्धिते' इत्य-
नेन वार्तिकेन सर्वनाम्नी इत्यस्य पुंस्त्रयावः । छ. त. द. ग.
च. ज. पाठः 'सार्वनाम्यम्' एव ।

यस्मात् प्रकृतेः सर्वनामता यस्मात् सर्वाणि नामानि प्रकृतेरेव
'तस्मात् सर्वाणि सत्त्वानि प्रकृतिरूपाणि । 'प्रकृतिः' सर्वेषु 'नता'
(२०) इति दुर्गकृतोऽर्थः । यदि अयमर्थः तर्हि स
माहाभाग्ये अन्तर्भूतः । प्रकृतिः महाभागा समर्था ।
अत एव सर्वेषु वस्तुषु नता । सर्वाणि सत्त्वानि प्रकृति-
रूपाणि । किंतु 'प्रकृतिसार्वनाम्याच्च' अयं पूर्वस्मात् अपरो
हेतुः । सर्वेषां सत्त्वानां नामानि प्रकृतेरेव । अश्वः अक्षः
इत्यादयः प्रकृतिनामान्येव ।

१९ नतिमात्रं = नतिरेव । नाम नतिः एव नान्यत् किंचित् ।
'नतिः नाम नमनं संज्ञा एते समानार्थाः शब्दाः । 'न संज्ञा'
(३०) इति च. पाठः । न संज्ञा = नाम न कस्यचित् विशि-
ष्टपदार्थस्य संज्ञा । मनुष्याश्वादीनि नामानि सर्वेषां मनुष्याश्वा-
दीनां साधारणानि ।

२० सर्वत्वेन नता = सर्वैः पदार्थैः प्रकृतिः नमति पारिणमते । सर्वं
पदार्थाः प्रकृतेरेव पारिणामाः । प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिसर्व-
नाम । तद्भावः प्रकृतिसार्वनाम्यम् । अव्योत्तरपदशब्देः केन
सूत्रेण ।

२२ देवता एव प्रकृतिः इति ममासे 'यस्मात् देवताप्रकृतिः माहा-
भाग्ययुक्ता' इत्यन्वयः । यदा देवता प्रकृतिः इति दृष्ट्वा
अममामरितिनौ शब्दौ तदा 'यस्मात् माहाभाग्ययुक्ता देवता
प्रकृतिः' इत्यन्वयः ।

पत्रं

६३३

प्रकृतिः

२३ 'प्रकृतिसार्वनाम्नात्' इत्यस्यायमर्थः स्यात् । सार्व-
नाम्न्यं = सर्वनामावस्था । यथा अहं त्वं सः इत्यादीनि सर्वेषां
वस्तूनां नामानि न मनुष्याश्चादिवत् विशिष्टजातीनां तथा
प्रकृतिः सर्वेषु पदार्थेषु वर्तते । प्रकृतिं विना परिणामाः कथं
स्युः । 'प्रकृतिसार्वनाम्नाच्च' इत्यस्य संबन्धः 'इतरेतर-
जन्मानो भवन्ति' इत्यनेन स्यात् । देवा इतरेतरजन्मानः
कथं भवन्ति । यस्मात् प्रकृतिः सर्वेषु पदार्थेषु वर्तते तस्मात्
इन्द्राग्न्यादयः कदाचित् प्रकृतिः भवन्ति कदाचित् विकृतिः ।

२४ अभिहितम् (६३१ । १०-१३) । 'इन्द्रादीनां हरिरो-
हितादीनि आगन्तूनिव अर्थान् मन्यमानः मनुष्याश्चवत्
(तेषाम्) आनित्यत्वं (च) अवेत्य (इदं) सम्यक्
नाभिधीयते इति स न मन्येत' इत्यन्वयः । नेदं वाक्यं सुर-
चितम् ।

६३४

२ इति यदभिहितम् अत्र अस्मिन् विषये । अत्र = तद-
न्तरेण ।

६ 'इतरेतरजन्मानः' इत्यस्य 'इतरेतरप्रकृतयः' इति विव-
रणं प्रान्ते लिखितं वृत्तौ अन्तर्भूतं स्यात् ।

७ मनुष्याणां = मनुष्येषु । देवतानां (९) = देवतासु ।
'देवानां' (२७) इति पाठान्तरम् । देवताशब्दो देवश-
ब्दात् पूज्यतरः ।

१० सायमुपस्थानस्य किं कारणम् इति प्रश्नः । तस्योत्तरम्
'असौ वा आदित्यः सायमासुवति (मैत्रा० सं० १ ।
५ । ७) । आसुवति = प्रभूते (अग्निम्) । अन्धकारा-
नोदायाशिः प्रज्वाल्यः उपस्थेयश्च । एषः अग्निः प्रातः प्रमु-
वति आदित्यम् । तस्मात् असौ अग्निः सूर्यप्रकाशकारणमिति
नोपस्थेयः । प्रसुवति (२९) इति ग्रामादिकः पाठः ।
प्रमुवति = प्रभूते ।

१२ अदितिर्दक्षो अनायन दक्षश्चदितिः परः ।

पत्रं
६३४

पङ्क्तिः

१३ अप्यात्मे = शारीरविषये । कोष्ठे भव. कोष्ठचः । कोष्ठे
अन्नपाकायाग्निर्विद्यते । नादः = नादरूपः । कोष्ठचादशेर्नाद
इन्द्रः कथं जायते इति न ज्ञायते । सर्वा बलकृति. इन्द्रस्यैव ।
मन्यन् बलकृतिः । इदं वचनं कस्यामुपनिषदि कस्मिन् ग्रन्थे
वेति न ज्ञायते । 'अग्नेर्वा आदित्यो जायते' (ऐ० ब्रा०
४० । २८) । तत्रैव 'वायोरग्निर्जायते । प्राणाद्वि बलान्म-
श्रयमानोऽधिजायते' । 'अयमग्निर्वैश्वानरो बोऽयमन्तः पुरुषो
येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यदेतत्क-
र्णवपिधाय शृणोति' (मैत्रायण्युपनिषद् २ । ८) । सर्वा
नाद इन्द्र एव । कोष्ठाग्निरन्नं पचति । तदा नाद उत्पद्यते ।
अयं नाद इन्द्रः । तस्मादशेरिन्द्रो जायते ।

१६ आगन्तवः = अनित्याः । यद्येतेऽर्था देवानामपि आगन्तवः
तर्हि किं स्यात् । माहाभाग्यहानिः कथं भवेत् । मनुष्यवत्
देवा अपि अन्यानर्थान् संपादयेयुः । दुर्गकृतम् 'आगन्तूनिवा-
र्थान्' इत्यस्य विवरणं हिष्ठम् ।

१-२२ देवाः ईश्वराः । अर्थाः ईशितव्याः ईश्वरैः । देवाः ईश्वरा इति
कथं ज्ञेयम् । येषामर्थानां ते ईशते तैर्विना ऐश्वर्यज्ञानमशक्यम् ।
ऐश्वर्यं प्रख्यातिं न इयात् = ऐश्वर्यं जनैर्न ज्ञायेत ।

२६ उक्तः अस्मिन्नेव खण्डे । सर्गस्थितिलया. एताः तिस्रोऽवस्थाः ।
स्थितौ उपात्तसर्वमूर्तिः प्रलये उपरतसर्वमूर्तिः । सर्गकाले
षोडा०० विमर्ति इत्यन्वयः । उपात्तः स्वीकृताः सर्वाः
मूर्तयो येन ।

२७ षोडा = जायते इत्यादयः षड्भावविकाराः । (निरु० पत्रं १९ ।
१९-२०) । सर्गकालात् प्राक् आत्मा भावाख्यः सम्मात्रः
एव । किमर्थं जायन्ते । कर्मार्थम् । तैरपि कर्माणि कर्तव्यानि इति
ते जायन्ते । 'उत्सदियुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम्' (भ०
गी० ३ । २४) । किं स्वत एव जायन्ते । न । आत्मनः
जायन्ते ।

पत्रं

६३५

पङ्क्तिः

२ कामकारः = इच्छा स्वेच्छा ।

३ योगेन । समाधिना आत्मानं पश्यन्तः ततः तस्मादात्मनः कामकारतः स्वेच्छया एव ।

४ तेषां मनसि वर्तमानः संकल्पः विचारो निश्चयो वा । संकल्पम् अनुविधत्ते अनुकरोति । कर्म संकल्पानुविधायि । यादृशः संकल्पः तादृशं कर्म । कर्मणः अनुरूपं कर्मसंपादनाय यदवश्यं (साधनं) तत् । कार्यकारणं = कार्यसाधनम् । कार्यकरणम् इति इष्ट. पाठः । एतत् साधनं शरीरादि तत् कस्मात् उत्पद्यते । आत्मनः । कर्मकरणार्थं यदवश्यं शरीरादि तत् आत्मनः परमात्मनः उत्पद्यते । परमात्मा तेभ्यः कर्मानुकूलानि साधनानि ददाति । मनुष्यादीनां जन्म प्राक्तन-कर्मयत्तम् । देवानां स्वेच्छायत्तम् ।

७ आत्मा तेषां संकल्पान् अनुविधत्ते । 'आत्मैवेषां रथः' इत्यादि कस्यामुपनिषदि ।

८ देवस्य देवस्य = सर्वेषां देवानाम् । देवानां सर्वं सर्वाणि रथादीनि वस्तूनि आत्मैव ।

१० इति यत् उक्तं (८) एतत् । इमाः = अश्वादीनि सत्त्वानि अक्षरप्रभृतीनि च द्रव्याणि ।

११-१२ रथादिरूपेण प्रकृतिभेदेन = रथादयः प्रकृतेरेव भेदाः । देवताया इमे रथादयो विकारा एव साध्यः अर्थः । देवतैव प्रकृतिः ।

१३ सा देवता स्तोतुः आशासितम् अर्थं तेन रथादिरूपेण साधयितुम् अलं ममर्षा । सः अर्थः तस्याः देवतायाः स्तुत्या समवेतः युक्तः । मन्त्रे स्तुति आशासितोऽर्थश्च द्वे अपि वर्तते ।

१५ तिस्रो देवताः तेनैव रूपेण आत्मानं धारयन्ति = तत्तद्रूपं गृह्णन्ति । अस्मिन् खण्डे अयं विचारक्रमः । यदा मन्त्रेषु देवता न निर्दिश्यते तदा का देवता । यज्ञे यज्ञाङ्गे वा या देवता सा इत्युत्तरम् । यज्ञे अप्रयुज्यमाना अपि मन्त्राः मन्ति । तेषु

पत्रं

६३९

पङ्क्तिः

१०

१

१ देवताया अनिर्देशे का देवता । प्रजापतिः याज्ञिकमते । नरा-
शंसः नैरुक्तमते । अथवा प्रयोक्तुः तत्क्षणे या इष्टा देवता
सा । अथवा । प्रायोदेवता २। काऽपि देवता सर्वा देवताः ।
यथा देवदेवत्यमित्यादिषु सर्वेदेवाः सर्वे आतिथयः सर्वे पितरः ।
किं कारणं प्रायोदेवतेति । यस्मात् मन्त्रो याज्ञो वा
दैवतो वा भवितुमर्हति । याज्ञदैवतो मन्त्र इति प्रायो-
देवता इत्यादिकस्य कारणम् इति शब्दप्रयोगात् ।
न तु निरुक्तकारस्य निश्चितं मतं यथा दुर्गो मन्यते । अदेवताः
यत्र स्तूयन्ते तत्र का देवता । एते अश्वादयः अर्थाः न देवताः
किंतु देवतानाम् उपयुक्ताः बाह्याः अर्थाः । यथा रथादयः
मनुष्याणाम् । आगन्तवः बाह्या अर्था इति प्रत्यक्षमेतत्
दृश्यते । एते न मनुष्याः किंतु मनुष्योपयुक्ताः पदार्थाः तथा
देवतानाम् । तस्मात्ते स्तुतिं नार्हन्ति इति स आक्षेपको न
मन्येत एतादृशम् आक्षेपं न अरोपयेत् । देवता महाभागा
यावत्किंचिद्रूपं ग्रहीतुं समर्थाः । आत्मा एक एव । सर्वे देवाः
तस्य भेदाः । अपि च यदा सत्त्वानि द्रव्याणि च स्तूयन्ते
तदा तेषु सत्त्वेषु द्रव्येषु च प्रकृते भूमान् महान्तो गुणा
आरोप्यन्ते । तस्मात् एतासु स्तुतिषु आत्मैव स्तूयते । प्रकृतिः
(आत्मा)सर्वनामसदृशी सर्वेषु वस्तुषु वर्तते । अस्मादेव कार-
णात् देवा इतरेतरजन्मानः । किमर्थं देवा अजाः सन्तः
जायन्ते । कर्मकरणार्थम् । किं स्वतः जायन्ते । न । आत्मनः
एव जायन्ते । एवम् आत्मैव सर्वं वस्तुजातं यद्वैरूपयुज्यते ।
एतस्या विचारसरण्यां अस्माभिः कृताः केचिदर्थाः पूर्वत्र
वृत्तेभ्यो भिन्नाः ।

१३ 'मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुसा मरुतः परि ख्यन् ।
यद्वज्रिणो देवजातस्य सप्तः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि' ॥
एते अश्वं स्तुवन्तीति इन्द्रादयो देवा अस्मान्मा मिन्दन्तु ।
अत्राश्वः स्तूयते । किंतु स्तुतोऽपि स कमर्थं दद्यात् ।

१४ व्याहन्यमानम् = अयुक्तम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६३६

१९ आक्षिप्ते = आक्षेपे कृते ।

१६-२१ एतत्सर्वं पूर्वखण्डवृत्तौ नोक्तम् । ऋक् ब्राह्मणवाक्ये न अत्रैवावतारितानि ।

२० एतानि वाक्यानि आत्मा एक एव इति प्रतिपादयितुं समर्थानि । दुर्गेणेष्टं पूर्वस्मिन् खण्डे नोक्तम् । उन्नीय = साधयित्वा ।

२२ आत्मनः शरीरे तिष्ठता जीवन्मुक्तानामित्यर्थः ।

२४ अन्यत् = ध्यातिरिक्तम् ।

६३७

१ अभिधेयं = वस्तु । सत्त्वाविशेषात् = यस्मात् सर्वाणि सत्त्वानि आत्मैव ।

२ यत् अभिधेयं वस्तु अभिधानं नाम अभिध्यात् निर्दिशेत् । आत्मनो भिन्नं वस्तु निर्देष्टुमशक्यम् ।

पुरषार्थः चतुर्विधः । स एव निश्चेणी सोपानपरम्परः । प्रथमं निश्चेणीफलकम् = यज्ञः ।

३ अधियज्ञेन उपक्रमः (१) । तत्र अधियज्ञे यदा अवधानं दीयते तदा अधिदेवताविचारः प्रसज्यते । अन्य यज्ञस्य कापी-देवता इति प्रश्न उत्पद्यते ।

६-४ किञ्चित् अग्यात्म विदुषः = अल्पम् आत्मज्ञानं यस्य । किञ्चित् इत्यनेन ज्ञानम् अत्यल्पं शून्यमिति व्यज्यते । 'अविदुषः' (२४) इति ग. न. पाठः ।

५ अधियज्ञः = यज्ञम् ।

६-७ अभिधानभेदः स्मृतिभेदश्च ।

७ यथाग्रहं = ग्रहः संस्कारः । धर्मविधया संस्कारः तदनुष्ठापम् ।

'पृथगिव' इत्यशब्देन पृथक्त्वं न मत्स्यम् । 'पृथगिव' इति

'पृथगात्मनो देवताः पश्यतः' (४) इत्यनेन किञ्चि

दिग्दम् । 'इव' शब्दोऽनवश्यः । 'पृथगात्मनो देवताः

पश्यतः' इति 'पृथक् देवताः प्रकाशान्ते' इत्यादिभिन् अन्तर्मु

तम् । अत्र एव तत्र नावश्यम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६३७

९-१० आत्मान यजते इति आत्मयाजी । देवान् यजते इति देव-
याजी । 'श्रेयाश्च' अत्र प्लुति विचारणायाम् (पा०
१.१८।२।९७) । प्रमाणैस्तत्त्वपरीक्षण विचारणा । नैकस्मि
= अपि पुस्तके प्लुतिचिह्नं वर्तते ।

११ ब्रह्म = ऐकात्म्यम् । देवता-एव ब्रह्म । तस्य मूलं ब्रह्म
ऐकात्म्यं वा ।

१२ विधिरेव प्रधानं येषाम् । 'प्रधानात्' (२८) इत्यपपाठः ।
प्रति, अवभासते ब्रह्म । ब्रह्मणो नानाभेदा याज्ञिकान् प्रति
अवभासन्ते । यावन्ति अभिधानानि तावत्स्यो देवता ।

१३ मन्त्रमोऽवाशिष्यते स नैरुक्तात् प्रति अवभासते । (६३१—
६३२) इत्यत्र त्रयं पक्षा उक्ता । तत्र नैरुक्तपक्षो मन्त्रम ।

१४ 'स्थानभेदात् ० ० दर्शनाच्च' इदं सूत्रवद्भाति ।

१५ लिङ्गं त्रिधा हि भवति (२८) = स्थानत्रयदर्शकं लिङ्गं
विद्यते । विश्वकर्मा (१) गन्धर्व (२) ओषधीनां जामिना
(३) । अत्र त्रित्वेऽपि अग्निन्द्रवायुसूर्याणां नामानि न
विद्यन्ते । एते त्रयं केऽपि अन्ये देवाः स्युः । 'विश्वकर्मा =
आदिष्टान्तर्गतो ब्रह्मा । गन्धर्व = अग्निः । तृतीयं पर्जन्यः'
इति महीधरः । तृतीयं सोम इति सायणः । 'विश्वकर्मा
'चेदजनिष्ट' इति मैत्रायणीकाठकपिष्टरसहितापाठः । इतरो
'वाजसनेयतैत्तिरीयपाठः' दुर्गं प्रायो मैत्रायणीपाठान् पठति ।
, अस्यामृचि त्रयो देवा इति प्रत्यक्षलिङ्गम् । प्रत्यक्ष = स्पष्टम् ।

६३८

१६ 'अजस्य नामा' इदं किमर्थं पठितम् । एतत् ऐकात्म्यमेव
दर्शयति । वैश्वकर्माणसूक्तस्येयमृत् ।

अन्यार्थदर्शनात् = 'त्रीन् महिम्नोऽसृजत' इति त्रित्वं विवि-
धनामोत्पत्तिदर्शनार्थमुक्तम् । तथा छन्दोग्योपनिषदाख्य (४-९)
पठेऽनुष्ठीयमाने ब्रह्मनामा ऋत्विग् मौनमाचरेत् । मौनमङ्गे च
प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति प्रायश्चित्तविधानार्थम् । एतयोर्वान्ययो
नित्वप्रस्थापनं नोद्देशः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६३८

१ प्रावृहत् = उद्धृतवान् ।

७ प्रकृतेः स्वरूपग्रहणात् = यदा प्रकृतेः आत्मनः स्वरूपं गृह्यते । प्रकृतिः स्वरूपेण एकैव । तस्याः त्रित्वे स्थानभेदो हेतुः । ' प्रकृत ' (२८) ' इति च. पाठः । प्रकृतः = आत्मा । तस्य स्वरूपम् एकत्वम् । यदि आत्मा एकः तर्हि तस्य त्रित्वे को हेतुः । स्थानभेदः ।

वशा स्त्री करिणी च (अमर ३ । ३ । १६) वशा । बन्ध्या-
मुतायोपास्त्रीगवीकरिणीषु च (मेदिनी) । वशा = गौः ।

९-११ पृथिवी अन्तरिक्षं द्यौः वशाः गावः ।

१९ ' अर्थभेदेऽपि ' अत्र व्यर्थम् । ' अर्थाभेदेऽपि ' इति मूलपाठ स्यात् । यद्यपि अभिधानानाम् एकः अर्थः तथाऽपि यावन्ति इत्यादि ।

२१ प्रतिज्ञा ' तित्थ एव देवताः ' इति ।

२२-२३ अभिधाने भिन्ने तथाऽपि अभिधेयम् अभिन्नम् । अभिधान-
भेदेऽपि अभिधेयस्य अभेदात् इति सुवचम् । अपवा ।
' अभिधानमात्रभेदे अभिधेयस्य चाभेदे ' एवम् । अभिधाने
एव भिन्ने । न अभिधेये । ' अपि ' शब्दो व्यर्थः ।

२३ ' अग्य ' इति उपात्ते षष्ठ्याः एकवचने । उपात्त०० वचनं
(३१) इति पाठान्तरम् अनुद्धम् । यस्मात् विशेष्य वायुर्वा
इन्द्रो वा न षष्ठ्येकवचनः । उपपत्तेः (३०) = विग्रहेण ।
अत्रापि विशेष्ये न षष्ठ्येकवचनम् । ' षष्ठ्येकवचनः ' अयं
कथं बहुव्रीहिः स्यात् । ' षष्ठ्याः एकवचनं यस्य ' इति नैष
विग्रहः ।

५२८

२ निष्पद्य = निर्वचनं कृत्वा ।

३ आ प्यायन्व = यथम्ब ।

५-६ सोमवान्म् इन्द्रशब्दान् अन्यत्र न संभवति । मुन्याभिर्मन्त्र-
निनो मय्यमान् = इदं दुर्बोधम् । ' मय्यमः मुन्याभिर्मन्त्र-

पत्रं

पङ्क्तिः

६३९ ॥ १६-६-बन्धो 'अस्य कोऽर्थः । मुख्येन (इन्द्रेण) अभिसंबन्धो विद्यते ।
 ॥ १६-६-॥ अस्य नीतिः को मध्यमः । न इन्द्रशब्दः किंतु इन्द्रः ।
 'मुखाभिर्बन्धिनो मध्यमात् = इन्द्रात्' इति सुबोधम्
 ॥ १६-६-॥ (१३-१४) ।

७-अमृष्यमाणः वृत्तिम् । मध्यमात् = इन्द्रात् । इन्द्रः वायुः
 एतौ न पर्यायौ इति यो वदेत् तम् आक्षिपन् = आक्षेपं
 दोषम् तद्वद्व्य ।

१० इन्द्रस्यायम् ऐन्द्रः । वायुः इन्द्रस्यानुचरो न स्वतन्त्रः ।

१०-११ 'अस्यैन्द्रस्य वायो००० बहेयुः' एतत् (निरु० ८२३ ।
 ॥ १०-११-॥ इत्यत्र वर्तते ।

११-१२ वायोविशेषणम् इन्द्रः । इन्द्रस्य वायुः नान्यस्य । एवं स्वस्वा-
 ॥ ११-१२-॥ मिमावः । वायुः स्वः इन्द्रः स्वामी ।

१५ या प्रथमा संस्कृतिर्यज्ञे अग्निन् यः परमो बृहस्पतिश्चिकित्वात् ।
 ॥ १५-१६-॥ यो मध्यमो परुष्णो मित्रो अग्निस्तस्मा इन्द्राय सुतमानुहोत
 तस्मै सूर्याय सुतमानुहोत (मैत्रा० सं० १ । ३ । १२) ॥
 ॥ १५-१६-॥ क. ख. आदिपुस्तकेषु पठिता ऋक् (२५) वाजसनेयसं-
 ॥ १५-१६-॥ हितातः (वा० सं० ७ । १४-१५) । तस्यां 'मध्यमः'
 ॥ १५-१६-॥ शब्दो नास्ति ।

१६-१७ 'शुक्राभिर्बन्धिनो असुराणां पुरोहिता आस्ताम् । तौ अनेन हवनम्
 ॥ १६-१७-॥ इन्द्रेण निरस्येते ।

१८-१९ 'कर्मणा यमभिप्रैति संप्रदानम्' (पा० १ । ४ ।
 ॥ १८-१९-॥) दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ।
 ॥ १८-१९-॥ अत्र इन्द्रशब्दः संप्रदानं यस्मात् तस्मै सुतं हूयते । 'चतुर्थी
 ॥ १८-१९-॥ संप्रदाने' (पा० २ । ३ । १३) । तस्मात् इन्द्रशब्दः
 चतुर्थ्यन्तः ।

१९-२० 'मध्यमाय इन्द्राय = यो मध्यमः०० तस्मै इन्द्राय
 ॥ १९-२०-॥ (१५-१६-॥)

॥ १९-२०-॥

पत्रं

पङ्क्तिः

६४१ । १०

६ प्रप्तोता ब्राह्मणाच्छसिग्रावस्तोत्राये (४९) प्रतिप्रस्थाता
- आर्गोभोत्रे (४६) कुण्डपायिनामयन पौर्णमासीदीक्षम् (२१)
अत्सरुकाः = कुण्डप्रतिरूपकाश्चमसा. (४०) । एतादृशः
कुण्डसदृशश्चमसैः सोमं पिबन्ति । तस्मात्ते कुण्डपायिनः ।
तेषाम् अयनं (= सत्रं) संवत्सरं यावत् । अत्र ऋत्विजः
पञ्चैव । न चत्वारो नापि सप्त । सप्त दीक्षन्ते इति दुर्गोक्तिः
किमाधारा ।

७ यस्मात् पञ्च त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति तस्मात् ते पञ्चदश न
षोडश । एते (षोडशर्त्विजः) एवाऽऽहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा
गृहपतिसप्तदशा दीक्षित्वा समोप्य अग्नीन् तन्मुखाः सन्नाण्या-
सते (आश्व० श्रौ० ४ । १) । याम्बमते एक एव चतुर्णां
कर्म करोति । अयं को यागः स्यात् । अप्येकस्य सतः
(६) = एकस्यापि सतः ।

१० य. सेत्रे धान्यं लुनाति स एव तत्पुनीते । तस्माद्यो लावक-
स एव पाचकः । स एव पाचकः पारिवेष्टा भोक्ता वा भवेत् ।
कारक (२९) इत्यादि पाठान्तरम् । कारकः (कर्ता)
लावकः पाचकः इत्यादिर्भवति ।

११-१२ संविज्ञातपदत्वे = संविज्ञानपदविषये । 'संविज्ञात० ० तेषां कार-
कादिशब्दैः' (२७-२८) इति पाठान्तरम् । 'अग्न्या-
दीनां संज्ञाशब्दानां संविज्ञातपदत्वे तु तेषाम्' इत्यन्वयः ।
अग्न्यादयः संज्ञाशब्दाः संविज्ञाताः (रुदा) एव । अरूदार्ये
ते न कदापि प्रयुज्यन्ते । एवमयं पाठो न साधुः । अग्निः
इन्द्रः वरुणः एवमादयः संज्ञाशब्दाः विशिष्टेषु अर्थेषु
रूदाः । एषु शब्देषु धात्वर्थो वर्तमानोऽपि व्यवहारे न्नाद्रियते ।
स नष्ट एव । न तथा लावकपाचकादिषु ।

१२ कारकादिशब्दैः = कारकादिशब्देभ्यः ।

१३ अग्रं नयति इत्याद्य. अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तयः (६८०।९-१२) ।
अग्रनयनाद्यर्थाः यज्ञे दृश्यन्ते न तु अन्यत्र यज्ञान् । पात-
शालया ते न विद्यन्ते । तथाऽपि तत्राग्निशब्दः प्रयुज्यते ।
एवम् अग्रनयनादिर्गोणोऽर्थः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

११८

२८

६३९

२१ मन्त्रान्ते संप्रदानेन सामानाधिकरण्यात् = यो मध्यमः 'अस्य चतुर्थपादे संप्रदानेन इन्द्रशब्देन सामानाधिकरण्यं ' तस्मै इन्द्राय ' इति । तस्मात् मध्यमः इन्द्रः ।

२२-२४ प्रसिद्धतरत्वात्संबन्धस्य = पार्थिवं ज्योतिः अग्निः उत्तमं सूर्यः । एवं पार्थिवोत्तमयोः मुख्यतरः संबन्धः अग्निसूर्यशब्दाभ्यां न जातवेदःप्रभृतिभिः ।

२४ पार्थिवस्व ज्योतिषः जातवेदःप्रभृतिभिः शब्दैः संबन्धो गौणः अग्निना मुख्यः ।

६४०

३ 'इति'शब्दो व्यर्थः ।

९ अवैषम्येण = वैषम्यं भेदं न दर्शयित्वा । समतया । एकेनैव प्रकारेण ।

१२ वायुः सदा वहति । एवं मध्यमस्य क्रिया व्यापारो वा अनुपरतः ।

१३ इतरे ज्योतिषी अग्निसूर्यौ । तद्वत् । अग्नेः दहनक्रिया तथा सूर्यस्य प्रकाशनक्रिया अनुपरता ।

१४ 'अपरिहापित' इदं 'परिहीण' इत्यस्य णिच् । मध्यमः मुख्येन इन्द्रशब्देन मुख्यसंबन्धं परिजहाति । कश्चिदन्यः मध्यमम् एतं संबन्धं परिहापयति । मध्यमः संबन्धं परिहाप्यते परिहापितो भवति वा । मध्यमस्य इन्द्रशब्देन संबन्धः अपरिहापितः । अत्र णिच् किमर्थः । 'अपरिहीणः' इत्येव शुद्धम् ।

२१ माहाभाग्यत्वेन (३१) अयं ग. च. ज. पाठः अशुद्धः । 'य त्व' द्वावपि भाववाचकौ प्रत्ययौ ।

६४१

१ प्रतिष्थानं स्थाने स्थाने भिन्नानि नामानि भवन्ति । किंतु तस्याः तस्याः देवतायाः स्था प्रकृतिः न भिद्यते । यथा ऐकात्म्यम् एकत्वं न जहाति ।

६ 'पञ्चर्त्विजःप्राणि प्राणिकर्माणि कुर्युः' (कात्यायनश्रौतसूत्रं २४। ४। ४१) होता आचर्यवपोजीये च (४२) उद्गाता नेष्टः च्छावाजीये (४३) यैत्रावस्थो ब्रह्मत्वप्रानिर्हर्जं (४४)

पत्रं

६४१ ।

पदक्तिः

६ प्रमोता ब्राह्मणाच्छसिग्रावस्तोत्रीये (४९) प्रतिप्रम्याता आशीघ्रोक्षेत्रे (४६) कुण्डपायिनामयन पौर्णमासीदीक्षम् (२१) अत्सस्काः = कुण्डप्रतिरूपकाश्चमसा (४०) । एतादृशः कुण्डसदृशैश्चमसैः सोमं पिबन्ति । तस्मात्ते कुण्डपायिनः । तेषाम् अयन (= सत्र) सवत्सर यावत् । अत्र ऋत्विजः पञ्चैव । न चत्वारो नापि सप्त । सप्त दीक्षन्ते इति दुर्गोक्तिः विमाधारा ।

७ यस्मात् पञ्च त्रीणि वर्माणि कुर्वन्ति तस्मात् ते पञ्चदश न षोडश । एते (षोडशर्त्विजः) एवाऽऽहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा वीक्षित्वा समोप्य अग्नीन् तन्मुखाः सन्नाण्या सते (आश्व० श्रौ० ४ । १) । यास्कमते एक एव चतुर्णां कर्म करोति । अयं को याग स्यात् । अप्येकस्य सत (६) = एकस्यापि सत ।

१० यं क्षेत्रे धान्यं लुनाति स एव तत्पुनीते । तस्माद्यो लावक स एव पाचकः । स एव पाचकं पारिवेष्टा भोक्तुं वा भवेत् । कारक (२९) इत्यादि पाठान्तरम् । कारक (कर्ता) लावक पाचक इत्यादिर्भवति ।

११-१२ संविज्ञातपदत्वे = संविज्ञानपदविषये । 'संविज्ञात० ० तेषां कारकादिशब्दैः' (२७-२८) इति पाठान्तरम् । 'अग्न्यादीनां संज्ञाशब्दानां संविज्ञातपदत्वे तु तेषाम्' इत्यन्वयः । अग्न्यादयः संज्ञाशब्दाः संविज्ञात (रूढा) एव । अरूढाधे ते न कदापि प्रयुज्यन्ते । एवमयं पाठो न साधु । अग्नि इन्द्र वरुणः एवमादयः संज्ञाशब्दाः विशिष्टेषु अर्थेषु रूढाः । एषु शब्देषु धात्वर्थो वर्तमानोऽपि व्यवहारे नात्रियते । स नष्ट एव । न तथा लावकपाचकादिषु ।

१२ कारकादिशब्दैः = कारकादिशब्देभ्यः ।

१३ अग्रं नयति इत्यादयः अग्निः शब्दस्य व्युत्पत्तयः (६८० । ९-१२) । अग्रनयनाद्यर्था यज्ञे दृश्यन्ते न तु अन्यत्र यज्ञात् । पाकशालायां ते न विद्यन्ते । तथाऽपि तत्रादिशब्दं प्रयुज्यते । एवम् अग्रनयनादिर्गोर्थाः ।

पत्रं

६४१

पङ्क्तिः

: ३१ : १

३१

१४ ते अन्यादयः शब्दा अन्यादान् अर्थान् न महति । करणा-
दिवियोगः = किंतु यत्र कृतिः छवनं पावनं नास्ति तत्र कार-
कादिशब्दा न प्रयुज्यन्ते । 'जहाति' (२८) ग. च. ज.
पाठः प्रामादिकः । 'करणादियोगः' 'करणादिविनियोगः'
इति पाठां प्रामादिकौ । यत्र करणादियोगः करणादिविनियोगो
वा तत्र कारकादिशब्दा अवश्यं प्रयुज्येरन् । कदाचित् करणा-
दियोगात् करणादिविनियोगात् वा समनन्तरम् इति विग्रहे
यत्स्थाने योगो विनियोगो वा समाप्यते तदैव इति अर्थः स्यात् ।
किंतु अयमर्थः हिष्ठः ।

१५ अगौणत्वम् = प्राधान्यम् । सर्वाणि अभिधानानि प्रधानानि ।
न तेपु कानिचित् गौणानि कानिचित् प्रधानानि ।

१६ ऐश्वर्यात् = माहाभाम्यात् । उभयथा = माहाभाष्ये कर्मपृथक्त्वे
वा । देवतायाः शक्तेः अप्रतीघातः । उभयत्र सैव शक्तिः ।
सा केनाचिदपि न प्रतिहन्यते प्रतिबध्यते वा ।

२० पृथक् पृथक् = अत्यन्तभिन्नाः । औत्पत्तिकेन भेदेन = उत्पत्त्या
एव देवता भिन्नाः ।

२३ अभिधाननियमः (६४२।८-१६) ।

२३-२४ अधियज्ञमिति किमर्थं व्याख्येयम् । नायं निरुक्तमूले शब्दः ।
'अधियज्ञे' (२२) इत्यत्र 'अधियज्ञम्' इति पाठः स्यात् ।
अधियज्ञम् = यज्ञे । अस्या देवताया इयं विशिष्टा स्तुतिः इदं
विशिष्टम् अभिधानम् (२३) । अस्मात्कारणात् देवता
उत्पत्त्या एव भिन्नाः ।

२४ 'हीति हेनौ' (३१) इति पाठान्तरम् । 'पृथग्वि' इत्यत्र 'हि'
निपातो हेतुं सूचयति ।

६४२

२ यस्मान् जातवेदम् सूक्ते अग्निभिर्द्धं नाम्ति तस्मात् जातवेदो
अग्नेर्भिन्नः ।

५ 'इत्यनाभिः' अत्र 'इति' शब्दोऽनवश्यः । यदि प्रमादात्
अग्निः पश्चान्नरस्तुत्या स्तूपेन तर्हि सं व्यभिचारः प्रायश्चित्तम्-

पत्र

पद्धतिः

१

११

६४२

६ 'हति' । यदि अग्निवैश्वानरयोर्न कोऽपि भेदः तर्हि प्रायश्चित्तं विमर्शम् । विमर्शं च विशिष्टानि वाहनानि यद्वि सर्वा देवता एका एव । प्रायश्चित्तं कस्मिन् ग्रन्थे विधीयते ।

६ 'अनुपपन्नं च' अत्र 'च' शब्दो व्यर्थः । पर्यायवचनत्वे = यदि देवतानामानि केवलानां पर्यायाणां वाचकानि ।

११ न तथा प्रसिद्धा ।

११ स्थिति = स्थापित सिद्धान्तः ।

—१२ भिन्नानि अभिधानानि स्तुतिषु एव विद्यन्ते मान्यत्र । तस्मात् अभिधाननियमः स्तुतिनियमेऽन्तर्भवति । अतः एक एव हेतुः न द्वौ । अस्योत्तरम् । यथा स्तुतिषु तथा विधिषु अपि भिन्नान्यभिधानानि ।

१६ 'आग्नेयम्' इति अभिधानेन चोदना विधिः । निर्वपणम् = अष्टाकपालपुरोडाशार्थं शस्त्रात् धान्यम् अग्न्यर्पमेव नित्यम् (गृह्यते) । पुरोडाशार्पणमपि अग्नये एव न जातवेदसे ।

१७ इति यदुक्तम् एष अनेकान्तः अनियमः 'अनैकान्तिकः' (२७) इति पाटान्तरम् । अनैकान्तिकः व्यवहारी । अनैकान्तिको दृष्टान्तः (२७) = को दृष्टान्तः । अत्र न कोऽपि दृष्टान्तो दीयते ।

१८ प्रतिकर्म = कर्मणि कर्मणि भिन्नानि अभिधानानि यस्मात् प्रकृतिरेव भिन्नानि रूपाणि गृह्णाति ।

१९ देवता शृणु शृणु इति व्यवस्था स्थितिः । तस्या कारणं माहात्म्यम् ।

२० शृणुत्वहेतुः अभिधानमेव । प्रत्युक्तः = निराकृतः । प्रत्युक्तः = दूषितः (च २) ।

२१ अभिधाने अभिधाने अभिधाने देवतामेव ।

१७-२१ 'नहोऽपि विषयः कर्मणि कुर्युः' (६३६ । १-६)

इदं दुर्गो न पठितं नापि व्याख्यातम् । यथा एको नह्या

कर्मणि । कुर्यात् तथा नहोऽपि शृणु शृणु कर्म कुर्युः ।

तस्मात् भिन्ना एव देवता ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६४३ सनास्तिः (२२) अयं संधिः लेखकप्रमादादेव । तत् = एकत्वं नास्त्येव इति । गुणतः = न प्राधान्येन । याज्ञिकपक्षे एकत्वं न स्वातन्त्र्येण किंतु कारणतः । सहस्थानम् एकं कारणं संभोगश्च अन्यत् ।

तत्र (१) = तस्मिन् पृथक्त्वे सति ' बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः ' (६३६ । १-६) । तत्र = एवं सति । तेषां बहूनाम् एकत्वं संस्थानेन सहस्थानेन संभोगेन च सह-भोगेन च ।

४ उप = उपपत्तिः कारणैः इक्षितव्यम् ।

४-५ मनुष्यपशुदेवाः एकस्मिन् स्थाने (पृथिव्यां) तिष्ठन्ति सह भुञ्जन्ति च । तेन तेषामेकत्वम् । यदि भिक्षाः तथाऽपि समा-नस्थाने वासात् सहभोगाच्च ते एके भवन्ति । ' स्थानैकत्वम् ' इति पाठात् ' संस्थानैकत्वं ' इति पाठः साधीयान् । द्वावपि पार्श्वे शास्त्रेण किमिति प्रयुज्येते ।

७ तस्याः पृथिव्याः ग्रहणेन । पृथिवी इत्युक्ते ।

९ संभोगः = सह एकत्र भोगः । यथा सह एकत्र वासः तथा । मनुष्यपशुदेवा एकत्र वसन्ति एकत्र च भुञ्जन्ति भुञ्जते वा । मनुष्याः पशून् भुञ्जते । देवाः द्वावपि भुञ्जते । पशवः मनुष्यान्सेवन्ते । पशवः मनुष्यांश्च देवान्सेवन्ते ।

९-१० इतरेतरोपकारित्वम् इत्यस्य ' समानकार्यत्वम् ' इत्यर्थः कार्यं स्यात् । द्वौ परस्परमुपकुरुतः । एतत् कार्यं न समानम् । एकः अन्नदानेन अन्यमुपकरोति । सोऽन्य आशिषा तमुपकुर्यात् ।

११ ' पृथिव्याः पर्जन्येन ' लोकस्य ' अस्य कोऽर्थः । पर्जन्य-वाय्वादित्याः पृथिवीं भुञ्जन्ति । अग्निश्च इतरं लोकं स्वर्ग-लोकम् । संभोगशब्दस्य कोऽर्थः । इतरेतरोपकारित्वं सहकार्यता विषयोपभोगो वा । मनुष्यपशुदेवा इतरेतरम् उपकुरुतः । पृथिवी पर्जन्यं कथमुपकुर्यात् । इतरः लोकः अग्निश्च कथमुपकुर्यात् । किमेतेषां सहकार्यम् । पृथिवी-स्त्री इति कृत्वा पर्जन्यवाय्वा-

पत्रं

पङ्क्तिः

११ दित्याः तां किं भुञ्जते । यौश्च स्त्री । ता किमभिर्भुङ्क्ते ।
सर्वे देवाः संभोगेन एके । स्त्रीपुरुषयोः सहभोगः । तथा प्रायिवी-
पर्जन्यवाय्वादित्यानाम् । संभोगशब्दस्यार्थो न स्पष्टः ।

१४ त्रयः = पर्जन्यवाय्वादित्याः (निरु० १८७ । १६-१७) ।

१७ 'समीरयति' इत्यस्य स्थाने (तै० सं० २ । ४ । १० ॥

काठकसं० ११ । १०) इत्यत्र 'उदीरयति' । (मैत्रा० सं० २

१ । १ । ८ ॥ २ । ४ । ८) इत्यत्र 'ईष्टे' । 'समीरयति'

अयं पाठो दुर्गेण कुत्रोच्यते ।

१७ दिवं जित्नुन्त्यग्रयः (निरु० १९९ । ९-१०) ।

१९ मनुष्यपशुदेवानां तथा पृथिवीपर्जन्यवाय्वादित्यानां तथा दिवः
अग्नेश्च कीदृशम् एककार्यत्वम् । दिवः अग्नेश्च वृष्टिः एककार्यं
स्यात् । मनुष्यपशुदेवानां किं तदेकं कार्यम् । भाक्तं (मन्त्र्या
लक्षणया प्राप्तं) गौणम् ।

३ नराः परस्परतो भिद्यन्ते । किंतु तेषां राष्ट्रमिति एकत्वम् ।

४ पृथिव्यां भव. आसी. एक एव । तस्य जातवेदा इत्यादयो
भेदाः । एते परस्परतो भिन्नाः । किंतु सर्वे अग्नौ अन्तर्भूताः ।

५ किं गौणं किं प्रधानम् इति अपेक्षा भावना पुरुषस्य पुरुषस्य

बुद्धौ अवलम्बते । सा बुद्धिश्च तस्य तस्य अनुरागविशेषेण

रज्यते । कस्मैचित् भेदो रचिते कस्मैचित् अभेदः । विशि-

ष्टानुरागेण बुद्धिः प्रवर्तते इदं गौणम् इदं प्रधानम् इति च

निश्चिनोति । पुरुषानुरागविशेषात् पुरुषबुद्ध्यपेक्षा । तस्यां च

गुणप्रधानापेक्षा । इदं वाक्यं क्लृप्तम् ।

६ गुणीकृत्य = तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वा (निरु० १३९

१९-२०) ।

१० 'इति शब्दो न्यर्थः । प्रित्वे नानात्वं कृत्वे गुणीकृत्य प्रित्वं

पश्यन्ति ।

११ नानात्वं पश्यन्ति इति शेषः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१४४ प्रतिपत्तु = ज्ञातृ श्रोतृ । 'प्रतिवक्तृ' (२७) इति पाठान्त-
रम् ।

१३ अस्य शब्दस्यायमर्थः इति अन्वयः । नायम् इति व्यतिरेकः ।
इदमर्थज्ञानं तत्तदबुद्ध्यपेक्षम् । वक्ता विशिष्टेषु अर्थेषु शब्दान्
प्रयुनक्ति । श्रोता तान् शब्दान् तेषु अर्थेषु गृह्णीयात् न वा ।

१५ अकृतकं = स्वाभाविकम् (१४) ।

अप्रच्याव्यमानौ तस्मात् संबन्धात् । यदा शब्दः अस्वाभा-
विके अर्थे प्रयुज्यते तदा स स्वाभाविकात् अर्थात् प्रच्या-
व्यते । अभिधाशक्तिः स्वाभाविकमर्थं सूचयति । लक्षणा
अस्वाभाविकम् । लक्षणायां शब्दः स्वाभाविकात् अर्थात्
प्रच्यवते वक्ता च प्रच्याव्यते ।

१६-१७ यथा अग्नेः अवभासनशक्तिः तथा शब्दस्य अभिधावकशक्तिः ।
यथा वस्तुनः अवभाम्यताशक्तिः तथा अभिधेयस्य अभिधेय-
ताशक्तिः ।

१७ व्यवधानं = द्वयोर्वस्तुनोर्मध्ये निहितं प्रकाशतिरोधानं यथा
दारुफलकम् ।

१७-१८ पदवाक्यप्रमाणानां वैदिकानां कः इमं शब्दार्थयोः अकृतकं
स्वयमपि अर्थात् संबन्धं विवरूपते (संबन्धमन्तरेण ॥ विरूपं
प्रत्ययाति । भयमर्थः स्यादयं वेति वदति) । न कोऽपि ।
सर्वः स्वाभाविकमेव संबन्धम् अनुसरति । अत्र 'न' 'हि'
शब्दौ त्यक्तव्या । अन्यथा न कोऽपि अर्थो लभ्यते । अपरा ।
'कः' इत्यत्र 'कश्चिदपि' शब्दो युक्तः । स्वयमप्यर्थात् =
वैदिकः कोदोम्यः ग्रन्थेभ्यः व्यवहाराच्च शब्दानाम् अर्थान्
अर्थानि निश्चिनोति च । 'अर्थात्तकः' (२९)
अयं शब्दो नैकमिदमपि कोदो विद्यते । ग. न. पुन-
क्तयोरेव 'प्रमाणानाम्' (१८) इत्यस्यानन्तरं विरामः ।
५. न्यनिरिच्छेषु इतरेषु 'विरूपते' इत्यस्यानन्तरम् ।
५. पुनरेव 'आत्मभावानुसंगवशेन' इत्यस्यानन्तरम् । इदं

पत्रं

पङ्क्तिः

६४४ । १७-१८ पुस्तकं च पुस्तकानुसारेण शुद्धीकृतं तेन स्थाने स्थाने मूल-
पाठो नष्टः ।

१८ आत्मनो भावः (भावना श्रद्धा) स तस्य अनुशयः अनपार्यः
संस्कारः । तद्वशेन । यादृशी आत्मभावना तादृशं वेदार्थविवरणम् ।

१९ आत्मवित् अद्यात्मदृष्ट्या विवृणोति । नेरुक्तः अधि-
देवदृष्ट्या । याज्ञिकः अधियज्ञदृष्ट्या । अविपर्यासिनीम्
'वेदस्याभिधानशक्तिम्' = वेदस्य अर्थाभिधानशक्तिम् । एकैव
(निश्चिता) । न तस्या कश्चिदपि विपर्यासो भिन्नभिन्नार्थ-
करणसंभवः । तथाऽपि विपर्यासः भिन्नार्थता शक्या इति एते
त्रयो मन्यन्ते । अतः तैः कृतानि विवरणानि परस्परतो विप-
र्यस्यन्ते भिद्यन्ते ।

२१ 'सर्वथाऽपि = सर्वमपि । देवतायाः सतत्त्वं तत्त्वं निश्चितः
सिद्धान्तः स्वरूपमन्तरेण । भेदे सतत्त्वं सिद्धान्तः अभेदे च ।
किरूपौ भेदाभेदौ । भेदः कदा अभेदः कदा ।

२२ यथाग्रहं = वक्तुं । प्रतिपत्तुश्च ग्रहणशक्त्यनुरूपम् ।
प्रख्यातिम् उपयन् = जगति प्रसरत् ।

२३ स्तुतिरूपेण मन्त्रैराविष्कियते । देवाः स्तूयन्ते । तासु स्तुतिषु
'इन्द्रो युयते इत्येकदा उच्यते । अग्र भेदः । 'न त्वं
युयुत्से' इत्यभेदः । इन्द्रः तस्य च शास्त्रवत् इति भेदो नास्ति ।
युद्धवर्णनं केवलं रूपकम् । तस्य हेतुः स्तुतिः ।

२४ आत्मनः अर्थसतत्त्वं तत्त्वम् । तथाभूतं = सत्यम् । आत्मनः
सत्यं रूपं कदाचिद् । एतदपि मन्त्रैराविष्कियते । स्तुतौ
भेदः । अन्यत्र अभेदः । 'आत्मनः = भूतम्' इदम्
'आविष्कियते' इत्यम्यानन्तरं वार्तितुमर्हति । अथवा इदमन-
वश्यं यस्मात् 'भेदाभेदवर्ति देवतासतत्त्वम्' इत्यस्मिन् अन्त-
र्भूतम् ।

३ तस्मादेतद्विषयाऽभ्युक्तम् । 'न त्वं युयुत्से कतमच्च नाहं न तेऽमित्रो
ममवन् कश्चनास्ति । मायेत्ता ते यानि युद्धान्याहुर्नासि शत्रुं
न नु पुरा विवित्से (शत० ब्रा० ११ । १ । ६ । १०) ॥

पत्रं

६४५

पङ्क्तिः

- ३ अघ्यात्मादौ = अन्यात्माधिदेवाधियज्ञेषु । अन्यात्मे आत्मनः
 ऐकात्म्यम् । अधिदेवे त्रित्वम् । अधियज्ञे नानात्वम् । एवं स्वे
 स्वे विषये तस्मिन् तस्मिन् विषये आत्मनो रूपं निष्ठितं निश्च-
 येन स्थितम् । किंतु परमार्थतया सर्वेषां निष्ठा ऐकात्म्ये एव ।
 तत्र वाचः परिसमाप्तिः । ऐकस्म्यात्परतो न किंचिदप्यस्ति ।
 ऐकात्म्यादेव वाचो निवर्तन्ते । ऐकात्म्यं को निरूपयेत् ।
 अस्मिन्नाण्डे 'यथा पृथिव्यां मनुष्याः ० ० लोकस्य'
 इत्यत्र कश्चित् शब्दव्यत्यासो जातः स्यात् । देवाः दिवि
 अन्तरिक्षे वा । तेषां पृथिवी न वासस्थानम् । कदाचित् ईदृशो
 मूलपाठः स्यात् । 'यथा पृथिव्यां मनुष्याः अन्तरिक्षे पक्षिणः
 दिवि देवाः इति स्थानेकत्वं । संभोगिकत्वं च दृश्यते । यथा
 पृथिव्याः पर्जन्येन वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः । अग्निना वेत-
 रस्य लोकस्य ' । मनुष्याः परस्परतो मित्राः । तथा पक्षिणो
 देवाश्च । तथाऽपि तेषां पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च सहवासदेक-
 त्वम् । अत्र संभोगो नास्ति । पर्जन्यवाय्वादित्याः पृथिवीं स्त्री इति
 कृत्वा भुज्जते । अग्निश्च दिवम् । द्यौरपि स्त्री । यथा संभोगः
 स्त्रीपुरुषयोः । स्त्रियः पुरुषेभ्यो मित्राः । तथाऽपि तेषां संभोगेन
 एकत्वम् । एतादृशे एकत्वे नरराष्ट्रम् उदाहरणम् । नरा
 मित्राः । तथाऽपि ते एकस्मिन् राष्ट्रे वसन्ति । तेन तेषामे-
 कत्वम् । अस्मिन् उदाहरणे सह स्थानेन एकत्वं न संभोगेन ।
 १८ इत्येवम् वचनं विरुध्यते । विकरणं विविधाकारग्रहणं तेषां धर्मः ।
 तेन अस्मात्प्रत्ययेन नास्ति (१६-१७) ।

२० प्रकृतिः मूलस्वभावः मूलस्वरूपम् । सत्ता = अस्तित्वम् । मूत्र-
 प्रकृतां विकरणमवयम्बन्धने । अन्यथा कस्य विकरणम् ।

२२ उभयं साकारत्वं निराकारत्वं च । उभयः भागो विद्यते एवम् ।
 'भावित्वान्' (२९) इति पाठे उभयः भावो विद्यते एवम् ।

६४६

३ उद्गमः = त्यक्तः ।

९ अधिपत्यं = विषयस्याभावः । नन्वसमाप्तः । तस्य सिद्धिः 'गर्हा-
 शागमन्तश्चर्मदेहा इति भाष्यवचनेन 'अद्वुतायाममंहिमम्' इति
 धार्मिकेन च । अव्ययीभावमादृश्येन नपुंसकम् ।

पत्रं
६४६

पङ्क्तिः

९-१० पुरुषस्य विधा इव विधा यस्मै स पुरुषविधः । तस्य भावः पौरुषविध्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (पा० १ । १ । १२४) इत्यनेन प्यन् । विधा = प्रकारः ।

११ यादवभिधानं देवतापक्षवादिनां याज्ञिकानाम् = यावन्ति अमिधानानि तावत्यो देवताः इति पक्षः । तदन्तरेण ये वदन्ति तेषाम् । अयं शब्दसमुदायो न सुरचितः । 'यावदाभिधानं देवता इति वादिनाम्' इति सुवचम् ।

१२ यथा अग्निः प्रत्यक्षः तथा ज्ञातवेदाः पर्जन्यश्च । रुद्रेन्द्राश्विनः अप्रत्यक्षाः । न पर्जन्यज्ञातवेदसौ ।

-१४ रुद्रः इन्द्रः इत्यादयः शब्दाः श्रूयन्ते । तेन शब्दाः प्रत्यक्षाः । न तु देवताः ।

-१५ कानिचित् अभिधानानि आकृतिमतः पदार्थान् अभिदधते, कानिचित् अनाकारार्थान् अभिदधते ।

१७ तत्रैतद्भवति = अयं प्रश्नः उत्पद्यते ।

१८ अर्थस्य अप्रत्यक्षत्वात् = रुद्रादयो देवा न दृश्यन्ते ।

१९ वायुः प्रत्यक्ष इत्युच्यते (१२) । अत्र कथम् अप्रत्यक्षः ।

६४७ १ तत्रैतद्भवति (६४६ । १७) ।

१-२ देवाः प्रत्यक्षं द्रव्यमेव ।

२ संशयम् उपोद्ध्यत इत्यस्य संशयस्य न्युत्पत्तयः निराकरणाय ।

३ पक्षः = चेतनपक्षः ।

४ मन्त्रेषु प्रत्ययो ज्ञानं यस्य । अस्तित्वस्य देवाः सन्ति इत्यस्य ज्ञानस्य किं प्रमाणम् । मन्त्राः ।

६ प्रथमं देवतास्तित्वम् । ततः मन्त्राणां तद्देवतात्वम् । मन्त्रे का देवता अयं प्रश्नः देवतास्तित्वे अवलम्बते ।

७ तत्प्रत्ययः = मन्त्रप्रत्ययः । यदि च एवम् = यदि देवतास्तित्वं मन्त्रप्रत्ययम् ।

८ देवतायाः संविज्ञातं पदं रुद्रं नाम । अन्येऽदीनां रूपाणि तत्तन्नामभिः संबद्धानि ।

पञ्च

६४७

पङ्क्तिः

९ एकं मतम् । न तु मन्त्रेषु दर्शनम् । दर्शनं = मन्त्रेषु केपुचित् देवतानां पौरुषविव्यं दृश्यते ।

११ चेतनावत् + वत् = चेतनावताम् + इव ।

१४ पुरुषाकारविग्रहाः = पुरुषविग्रहाः (१०) विग्रहः किमाकारः । पुरुषाकारः ।

१५ 'नास्ती'ति अत्र उच्यते । किंतु (१८) 'सत्यपि चैतन्ये' इत्यनेन तत् स्वीक्रियते ।

१६ चैतन्यं विवेकात् भिन्नम् । आसन्ना समीपवस्तुषु वर्तमाना चेतना येषाम् । इदमसत्यं यस्मात् गवादयः अप्रत्यक्षान् अनासन्नानपि पदार्थान् चेतयन्ते । ग, च, ज, पुस्तकेषु 'क्षमाः' इत्यस्यानन्तरं विरामो न वर्तते । 'आसन्नचेतनाः ते तु न विवेक्षमाः' इत्यन्वयः । किंतु विरामोऽवश्यो यस्मात् 'आसन्नचेतनाः' इति हेतुः अविवेकस्य । द्वयोर्बहुषु वा वस्तुषु किं स्वीकार्यं किं न इति विचाराणां विवेकः । विवेकाय स्मृतिरवश्यम् । सा पशुषु नास्ति । इदमपि असत्यम् । गवादयः स्वं स्थानं ब्रह्मोः कालादनन्तरमपि प्रतिनिवर्तन्ते । इदं मे गृहमिदं न इति विवेक्तुं तेऽपि समर्थाः ।

१९ श्वस्तनम् आगामि वृत्तं वस्तु ते न जानते । अस्य किं प्रमाणम् । तेऽपि श्वस्तनं जानीयुः । अश्वादय आगामि शुद्धं ज्ञात्वा स्फूर्तिं दर्शयन्ति । लोकः = स्वर्गः । अलोकः = नरकः ।

२१ मर्त्येन = ज्ञानकर्मरूपसाधनेन ।

२२ हिताहितपूर्णज्ञानाय विशिष्टचैतन्यमवश्यम् । न सामान्यं यस्मात् गवादीनां सामान्यं चैतन्यं वर्तते । नियम्यते = गृह्यते । किमर्थमीदृशः पुरुष एव गृह्यते । यस्मात् देवतानां पौरुषविव्यमस्माभिः साधयितव्यम् । नियम्यते उपमानत्वेन । पुरुषा इव देवताः ।

६४८

१ 'श्रूयन्ते' (२३) इति पाठान्तरम् । यथा पुरुषा अर्थाद् चेतयन्ते इति श्रूयते तथा । किंतु पौरुषविव्ये स्तुतिः कारणं न श्रवणं (जगति म्यानिः) ।

पत्रं

६४८

पङ्क्तिः

१०६३

३३

३ ' पौरुषविध्यमुपपद्यते जेतनापत्सदृशस्त्रुतिभिः । तत्प्रतिताः
कारणं भवन्ति' (२६-२६) इति पाठान्तरम् । तत्प्रति =
पौरुषविध्यं प्रति । ताः = स्त्रुतयः ।

४ अभिधानानि = परस्परम् उक्तप्रत्युक्तानि ।

५ परस्परतः संबद्धार्यानि = ' कया शुभा ' इत्यास्मिन् सूक्ते
मरुतः ' कस्त्वाभिन्द्र ' इति पृच्छन्ति । इन्द्रः तान् प्रति-
वेदति । मरुदुक्तिः इन्द्रप्रत्युक्तिश्च परस्परसंबद्धे । यथा प्रथः
तथात्तरम् । संवादसूक्तानि कयाशुभादीनि (निरु० ६३२ ।
१-३) । उक्तानि प्रत्युक्तानि च (४) पौरुषविध्ये
कारणं भवन्ति (३) । अभिधानानि = नामानि यथा
पुरुषाणां मनुष्याणां नामानि रामलक्ष्मणादीनि तथा देवतानाम् ।
तस्मात् देवताः पुरुषविधाः । अयमर्थः सरलः । रामलक्ष्मणा-
दीनि न पशूनां नामानि ।

६ पौरुषविधिकः = पुरुषस्य अयं पौरुषः । ' तस्येदम् ' (पा० ४ ।
३ । १२०) । पौरुषः विधिः विधा प्रकारो ज्ञेयम् । ' शेषा-
दिभाषा ' (पा० ५ । ४ । १५४) इत्यनेन कप् ।
पौरुषी विधा यस्य स पौरुषविधः । तस्य भावः पौरुषविध्यम् ।
एवमपि विग्रहः पौरुषविध्यस्य स्यात् । ' पौरुषविधत्वे ' (२७)
इति पाठान्तरम् ।

७-१६ अश्वमेधशेषमृता एकादशिनः पशवः । एकादशानां पशूनां
समूहः एकादशिनी (तै० सं० ५ । ५ । ११) ।

२० ऋषी = बलिष्ठा । स्थिरस्य = स्थिरस्य ।

७-६ तेषां मन्त्राणाम् अर्थः लक्षणं यस्य । निरुक्तशास्त्रं मन्त्रार्थ-
लक्षणभूतम् ।

९-१० अश्वगृहनाद्यादिभिः संयोगः पुरुषविधत्वं दर्शयति । पौरुष-
विध्ये द्रव्याणि आवश्यकानि । अमुतः पौरुषविधेः पौरुषविधिकः
इत्येवमप्येक एवार्थः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

: ३१ :

११६७०० १११ कल्याणीः = प्रशस्तरूपा ।

ते गृहं मुरणं (६४९ । १९) = तव गृहे शोभनं रमणं
भोगः वर्तते । ' सुष्ठु रमणीयं पौरभोगयोग्यं पर्यङ्कास्तरणादि
इति स्कन्दस्वामी ' (ट.) ।

२ ' दक्षिणावत् ' ' विमोचनम् ' इत्यस्य विशेषणम् ।

वाजिनः वाजयुक्तस्य घनपूर्णस्य रथस्य दक्षिणावत्
घनवत् विमोचनम् अघ्वनः अन्तः विश्रान्तिस्थानम् । पत्र
रथः अश्वा वा विमुच्यन्ते यत्र नरा देवा वा अघ्वनोऽन्ते
विश्राम्यन्ति । यत्र अघ्वगमनस्य अन्तः तद्विमोचनम् । अत्र
वाजी रथः नाश्वः । ' विमोचनम् = यत्राश्वा विमुच्यन्ते तत् ।
दक्षिणावत् = खाद्यपानयुक्तम् ' (सायणः) ।

१४ रातं = दत्तम् । अस्माभिः मनसा रातम् ।

१९ ' इन्द्राय जुष्टं निर्बपामि ' इति चान्यग्रहणकाले तत्संस्कारकाले
च इन्द्र उद्दिश्यते । पूर्वं निर्बपणम् । तस्याऽऽदौ संस्कारकारः ।
हविर्धानशयने वर्तमानस्य मीत्यादिद्रव्यस्य अग्नौहोत्रहव्या
मुष्टिमात्रं निर्बप्यते । ततश्च मन्त्रेण कांविदेवतामुद्दिश्य दूर्गे
प्रक्षेपः = निर्वापः ।

१-२ ' आधुत्वर्ज ' इत्येकं पदम् । न ' आ धुत्वर्ज ' इति द्वे ।

२-४ नू चित् इति अवधारणार्थं । मे गिरः दक्षिण गृहाण एव ।

५-९ युजः = सन्त्युः । युजः = ' स्वयमुक्तस्य स्वां प्रति आह्वय
युजः पुनरपि युजतः ' अयमर्थो दुर्गेण स्वयमम उरपाद्यते ।
अन्तरं कृष्य = मनसि धारय ।

८ अद्व्यानागृहि = अदि (१९० । ११) + आनागृहि । अदि
तु ' धुर्धी ' । (१९० । १९) न आनागृहि । अदि
इत्यत्र अदनाय धुर्धी इत्यत्र यवनाय आमन्त्रणं ' रि ' इति
श्लोच् प्रत्ययेन । अनयोर्मन्त्रयोर्विनिर्गमः इत्यन्वयः । एते
मन्त्रः अदनाय अररः अरणाय विनियुज्यते । विनिर्गमः
अदनाय अररः पूर्व कथं व्यक्तम् । विनिर्गमः अदनाय अररः ।

पत्रं पङ्क्तिः

६९१ । १८ 'अद्धि श्रुधि इति आमन्त्रणेन अदनाय श्रवणाय च अन-
योर्मन्त्रयोर्विनियोग' इति सुवचम् ।

९-१० गवादयोऽपि। एतादृशम् आमन्त्रणं जानते ।

१०-११ कार्याणि अद्वनश्रवणादीनि तेषां करणानि मुखश्रोत्रादीनि तेषां
संनिवेशो यथा मनुष्येषु तथा देवेषु ।

११-१२ यदि कार्यकरणानि न स्युः विशिष्टज्ञानमपि न स्यात् । 'कार्य-
कारण' (२९) इत्यपपाठः ।

१४ अथरमतम् ।

२१ अपि तु यत् दृश्यते अपुरुषविधं तत् (६९२ । १३) इत्य-
न्वयः । या या देवता दृश्यन्ते तासां पुरुषाकारो नास्ति ।

६९२ १५ अतः = अपुरुषविधत्वात् । अन्यथा = पुरुषविधा इति अभ्यु-
पगमे स्वकारे ।

१८-१९ केचित् मनुष्या आकारिण केचिन्न इति नोपपद्यते ।

२१ चेतनावता स्तुति विद्यते एषा ते चेतनावत्स्तुतिमन्त ।

६९३ ६ हरितेभिरासपि (१) = हरिद्वर्णं आस्यै ।

८ विद्वी = विद्वान् । अत्र क्त्वाप्रत्ययः । नेदं नाम । विद्वी = यशः
संपाद्य । सुकृत्यया = अभिषेककर्मणा ।

१० 'आशत = आशितवन्त इति स्कन्दस्वामी' (८) ।

१८ संकल्पत = कविकल्पनया ।

२१ यथामृता = यथार्था सत्या । रथस्य अश्वानां च उपपाति-
प्राप्तिः समन्वयः संयोगः ।

६९४ ४ अनुक्रमण्या प्रियमेध । न प्रियमेधा ।

६ अधिनम् = अध्युक्तम् । सिन्धु नद्यः न नदी । अन्य
नद्यस्य । न रथस्य । (१०) ।

८ आगवने = आ अभिन्यासी । आ सर्वत्र जवनं वेगः यस्मिन् ।

पञ्च पङ्क्तिः

६६४ 'स्वयशसः । स्वायत्तकर्तृः' (२९) इति पाठान्तरम् । इदं सायणमार्थ्यात् गृहीतम् ।

१२ 'रथमिव अश्विनं' कोऽर्थः ।

१३ रूपकं प्रवादः रूपं यासाम् ।

१६ अंशानस्य शक्तिः क्रिया च ।

२० 'उमये' हेतवः एव प्रामाण्यम् । वा + अपुरुषविधानाम् ।

२३ परे = देवाः । अथवा । स्थितिजलादिभ्यः परे भिन्नाः ।

२४ अनुग्रहः विरोधदूरीकरणेन । पृथिव्यादयः अपुरुषविग्रहा इति प्रत्यक्षम् । आगमे वेदे तु पौरुषविध्यम् ।

६९९ 'इदमेतेन' इत्यस्य स्थाने शतपथब्राह्मणे 'इदं मेऽनेन' । 'स ह वा आत्मबाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गं' ।

मुपधीयत इति । स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्यत एवमस्मान्-

त्योच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते । स ऋङ्मयो यजुर्मयः सामय-

आहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसंपवति' (शत० ब्रा० ११ । २

६ । १३) । उपधीयते = स ऋङ्मयो यजुर्मय इत्यादिर्भवति ।

इदं जन्मप्राप्तमङ्गं संस्क्रियते । अन्यच्च वेदाहुतिमयं प्राप्यते ।

'यद्वै यजमानोऽग्निं चिनुतेऽमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनाऽऽत्मानं संस्तु-

रुते' एतदु ह यज्ञियं कर्मासीत्स्थितमाश्मशानकरणात्' (शत०

ब्रा० १३ । ८ । २ । १७) ।

३ 'यदग्रा (कपालानि) उपदधात्यात्मानं वा एतद्यजमानः

संस्फुरते । तं संस्फुटममुष्मिहोकेऽनु परेति' (मैत्रा० सं० ४ ।

१ । ८ ॥ काठक सं० ३१ । ६) । तं संस्फुटमात्मानं यज-

मान उपैति । एवं यज्ञो यजमानस्य कर्मात्मा- (६९४ । २४) ।

कर्मेणा संपादित आत्मा । एकं जन्मना प्राप्तं शरीरम् ।

अपरं कर्मणा प्राप्तम् ।

५ समयः = सिद्धान्तः ।

६-७ एवं वीर्यबलोत्सिक्तैर्भूरियत्नैर्महामुरैः ।

प्राप्यमाना मही राजन् ब्रह्माणमुपचक्रमे । (महाभा०

आदि० ६४ । ३७) ।

पङ्क्तिः

६९९-

पङ्क्तिः

६-७ ततो मही महीपाल भारता भयपीडिता ।

जगाम शरणं देवं सर्वभूतपितामहम् (३९) ॥

८ अभ्यागच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंनयौ ।

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ॥

हरिपिङ्गोज्ज्वलदमश्रुः प्रमाणायामतः समः ।

तरुणादित्यसंकाशश्चीरवासा जटाधरः ॥

पद्मपद्माननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव (२२४।३०-३२) ।

नाहमन्त्रे बुभुक्षे वै पावकं मा निबोधत (२२५।९) ॥

स युवाभ्यां सहायाम्यामस्त्रविद्ध्यां समागतः ।

दहेयं ग्वाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया (१०) ॥

(स भगवान् विप्रः)-

तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रवक्रमे (२२७।३३) ।

दहतस्तस्य च बभौ रूपं दावस्य भारत ।

मेरोरिव नगेन्द्रस्य कीर्णस्याशुमतोऽशुभिः (३६) ॥

स मासलघिरौघैश्च वसामिश्वापि तर्पितः ।

उपर्याकाशगो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥

दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रद्वीप्तमहाननः ।

दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन् प्राणभृता वसाः (२३०।३९-

३६) ॥

११ इत्येवमादिना आख्यानसमयः प्रदर्श्यते ।

१२ तदेतत् = अयं विषयः ।

१३ उभये विधे यस्य स (विषयः) उभयविधः । तस्य भावः
औभयविध्यम् । ' गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च '
(पा० ५ । १ । १२४) कर्म अर्थः (प्रयोजनं) यस्य
तत् कर्मार्थम् औभयविध्यम् । ' कर्मार्थात्मौभयविध्यम् ' (२६)
अयं ग्रामादिकः पाठः । ' कर्मार्त्माभयविध्यम् ' इति इष्टम् ।
कर्मार्त्मान्ने औभयविध्यम् ।

१४ ' माहाभाग्ये सति ' इत्यनन्तरम् ' ऐश्वर्यात् ' व्यर्थम् । कथ-
मिव = ब्रूत केन कारणेन । इव प्रार्थनायां स्वत्वर्थे वा ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६९९

१९-१७ महाभारतादिकथानाम् आख्यातृणाम् । ते नानावस्थाम्
नानारूपैर्वर्तमाना अपश्यन् अवर्णयश्च । एवम् ऋषयः ।
उभयत्र दर्शनं वर्णनरूपेण (इतिहासेषु) स्तुतिरूपेण मन्त्रेषु
सफलम् । ' दर्शनवत् ' इत्यस्य स्थाने ' वर्णनवत् ' इष्टम् ।
सर्वथैव = मूते अमूर्तेर्वा एकत्वेन बहुत्वेन वा स्तुती न
कोऽपि दोषः ।

१८-१९ तद्रूपम् तेन तेन रूपेण इच्छाशक्त्या वर्तमानानाम् ।

१९ निन्दा हीना न = यदा देवा निन्द्यन्ते तदा ते हीना इति न
ग्रहीतव्याः ।

२० अग्या = श्रेष्ठाः ।

२०-२१ बुद्धिशक्त्या क्षयेऽपि स्तोत्रं स्तवने यो निश्चयः तं न
त्यजन्ति । यस्मात् स्तवनादृते भग्न्या गतिं न पश्यन्ति ।

६९६

४ ' गायत्रो ह्यग्निर्गायत्रच्छन्दा ' (मैत्रा० स० १।९।९) ।
गायत्र्यामृचि अयूद साम रथतर यथा ' अभि त्वा शू
नोनुम ' (ऋ० स० ८ । ३२ । १२) । ' ऋचा
स्तोम समर्धय गायत्रेण रथतरम् ' (मैत्रा० स० २७।१) ।
त्रिवृत्तोमे तित्र ऋचो गेयाः । तस्य गानस्य त्रिविधः प्रकारः
(ताण्ड्य० ब्रा० २ । १) प्रथमा मयमा उत्तमा । अयं
प्रथमः प्रकारः उद्यतीसङ्गः । अत्र एकैका ऋक् त्रिवार गेयाः ।
स एव ऋचा प्रथमा । त्रिंशु तासामनावृत्तिः । अयं द्वितीयः
प्रकारः पारिवर्तिनीसङ्गः ।

प्रथमा मयमा उत्तमा
मयमा उत्तमा प्रथमा } अयं तृतीयः प्रकारः कुल
उत्तमा प्रथमा मयमा } यिनीसङ्गः ।

१० देवनामयाधिकार आकारचिन्तनेन व्यवहितः । तस्य अधिकारस्य कश्चित् विशेषः वक्तुम् इष्टः । तस्य अधिकारस्य अनु-
स्मृतये अनुमयानाय । तत् (११) = देवनामयाधिकारम् ।
स्मरोगतिः = तत् स्मारयति । अनुस्मृतौ विशेषविवक्षार्थाः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६९६

१० इदं वाक्यम् अतीव क्लिष्टं संदिग्धं च । 'तत्' शब्दः
त्रिवारं संदिग्धत्वेन प्रयुक्तः ।

१३-१६ भक्त्या गौणत्वेन आश्रितत्वेन साहचर्यम् । न समतया
प्राधान्येन वा । एतानि सर्वाणि अग्न्याश्रितानि । अथवा ।
भक्तये साहचर्यम् । अग्निं भजेमहि इत्यनेन उद्देशेन तेन सह
चरन्ति । लोकादीनाम् अग्न्यादिभिः भक्तिमूलं साहचर्यम् ।

१७ संविज्ञातदेवतापदानि = रूढानि अग्न्यादिनामानि । येषु तानि
रूढनामानि सन्ति न तेषु आश्रितवस्तुव्यनेन देवता तर्क्येत ।

६९७

२ अग्नौ भक्तिः आश्रितत्वं येषां तानि । अथवा । भज्यते सेव्यते
इति भक्तिः । अग्निः भक्तिः येषां तानि । 'भक्तिः' (पा०
४ । ३ । ९९) ।

७-८ इळा (निघ० १ । १४) पृथिवी (निघ० ५ । ३ । २६)
अग्नायी (निघ० ५ । ३ । २८) इति निघण्टुकम् ।

९ तेन अग्निना समम् आख्यानं नाम यस्याः । 'पृथिवीति'
इत्यत्र 'इति'शब्दो व्यर्थः ।

१० यद्यपि इळा इति पृथिव्या नामधेयं तथाऽपि तत् परोक्षं न
स्पष्टम् । तस्मिन्नामधेये पृथिव्या न किञ्चिदपि चिह्नम् ।

१२-१३ 'आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळां मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिल्लो देवीर्वह्निरिदं स्योन सरस्वती स्वर्पमः सदन्तु' ॥ अस्य
सूक्तस्य देवता आप्रियः । तस्मादिदमाप्रीसूक्तम् (१०) ।
'भारती इळा सरस्वती' इमाः 'तिल्लो देवीः' आप्रियः ।
आप्रीमध्ये (१०) = आप्रीसूक्तमध्ये । अस्मिन् मन्त्रे इळा
भारत्या अनन्तरं श्रूयते । तेन सा अन्तरिक्षस्थाना । तत्कथं
पृथिवीस्थाना (१४) ।

१४-१५ अनुयाजाः = प्रधानयागानन्तरम् इज्यते यैरिति व्युत्पत्त्या
होत्रा पठ्यमाना याज्यमन्त्राः । 'देवादयोऽनुयाजाः (आश्व०
श्रौ० १ । ९) वीतवत्पदान्ताः' (तथैव) । त्रयः (तथैव) । एते
अनुयाजाः (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ८) इत्यत्र वर्तन्ते ।

परं

पङ्क्तिः

६५७

१५-१६ सरस्वती इगम् अन्तरिक्षलोक रद्रे अस्पृशत् ।

१६ अग्नि इहैव पृथिवील्लोके एव वसुमत्या इळ्या यज्ञम् आवीत्
 अरक्षत् । अग्न्य मन्त्रग्य सायणेन (तै० ब्रा० ३ । ६ । १३ ।
 ७) इत्यस्य भाष्ये अयमर्थं कृत । ' भारती आदित्ये सह
 द्या स्पृशतु । हविषा देवान् तर्पयितु तत्र गच्छतु । सरस्वती
 रद्रे सह इम यज्ञम् अवतु रक्षतु । अन्नं स्थित्वा यज्ञं निर्व
 र्त्तयतु । अथ वसुमत्या धनयुक्तया इळ्या सहमाद सहैव स्थाने
 हर्षो यथा भवति तथा मदेम तृप्ता भूयास्म ' । ' इहैवेळ्या
 वसुमत्या ' इत्यग्न्यान्तर ' सहमाद मदेम ' इति शब्दौ ।

१७ अग्निर्वसुभिरिति वसुसाहचर्यम् । इळ्या च वसुमती । तेन तस्या
 अग्निना सवन्ध । इह इत्यनेन पृथिवी सूच्यते । इहैवेळ्या =
 इहस्थितया इळ्या । तेन द्वावपि पृथिवीस्थानौ । तस्मात् इळ्या
 अग्निभक्ति । ' द्या भारती ' इत्यनुयाजप्रथममन्त्र । तस्य प्राक्
 ' तिलो देवीरिडा सरस्वती भारती ' (मैत्रा० स० ४ । ११ ।
 ८) इति । सामर्थ्यम् = इष्टार्थस्मरणाय प्रमाणम् । उक्तीय =
 तर्केण लब्धा ।

१९ तथैव वसुसाहचर्यात् इळ्या पृथिवीस्थाना ।

२० अन्या देवता न गच्छति । इद सर्वम् अग्नेरेव कर्म ।

२१ दृष्टि (दर्शनं वस्तुनाम्) एव विषय । ' तत्र भव ' (पा० ४ । ३ । ५३) इत्यनेन अथवा ' दृगायस्थानेभ्य ' (पा० ४ । ३ । ७५) इत्यनेन दृष्टिविषये भव दृष्टिविषयान् आगत या दार्ष्टिविषयिकम् । वस्तुत दृष्टिविषयस्येद दार्ष्टिविषयिकम् । दार्ष्टिविषयिकम् = दर्शनसंबद्धम् । नेद सर्वम् सत्य यस्मात् दिने वस्तुदर्शनं सूर्यप्रकाशायत्तम् । यत्र सूर्य प्रकाश अल्प अल्पशरीरानो वा तत्र अग्निप्रकाश अवश्य । यथा ध्रुवप्रदेशयो । धूमज्वालेत्यापन दहनमित्यादि कृत्वा विद दार्ष्टिविषयिकं कर्म म्यात् ।

२२ पुनरक्ति अग्नारणार्था नाऽऽरार्था । अयत्नप्रकाशं कथम् अग्न्यायत्त । म तु सूर्यायत्त ।

पनं

पङ्क्तिः

६९८

१ ' अत इनिठनौ ' (पा० १।२।११९) । संस्तव + इन् = संस्तवी । संस्तवी + इक = संस्तविकः । संस्तव विद्यते एषा ते संस्तविका । ' साम्त्विकाः ' (२१) इति पाठान्तरम् । ' तत्र भव. ' इत्यनेन संस्तवे भवाः सास्तविकाः । स + स्तव । स = सह ।

३-४ ' द्वंद्वे धि ' (पा० २।२।३२) इत्यनेन अग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । ' देवताद्वंद्वे अग्नेर्मुख्यता यस्मात् तस्य पूर्वनिपातः ।

५ ' यद्वृत्त्वाऽऽग्रायण नवस्याश्वीयाद्देवाना भागं प्रतिवल्समश्वीयात् । आर्तिमृच्छेत् ' (मैत्रा० सं० ४।३।२) । ' नानिष्ठाऽऽग्रायणेन नवस्याश्वीयात् ' (मान० गृ० २।३।९) । ' पर्वण्यग्रयणं कुर्वीत वसन्ते यवाना शरदि व्रीहीणाम् ' (मान० गृ० २।३।१०) । ' ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेदाग्नेर्देवा ' (मैत्रा० सं० २।६।२) । ' देवा ओषधीषु पक्कासु आजिमयु । स इन्द्रोऽवेत् अग्निर्वा इमा प्रथममुज्जेप्यतीति । सोऽब्रवीत् यतरो नौ पूर्वं उज्जयेत् तन्नौ सहेति । ता अग्निरुदजयत् । तदिन्द्रोऽनूदजयत् । तस्मादैन्द्राग्रम् । अपो आहुः ऐन्द्राग्रं कार्यमिति । अग्निर्हि ता अग्ने उदजयत् । तदुज्जित्ये एवाऽऽग्रायणः ' (मैत्रा० सं० ४।३।२) ।

१।९ ' अग्नीपोमयिः स्थालीपाक पौर्णमास्याम् ' (मान० गृ० २।३।३) । ' अग्नीपोमीयम् ' (मैत्रा० सं० २।१।४ ॥ ४।४ । १८ ॥ १।९।१) । ' अग्नीपोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासेऽनुनिर्वपेत् । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । सोमराजा यज्ञ-मुत्तमम् ' [काठकस० ८।१०] ।

६९९

१४ अवत = रसतम् । मे धियम् अवतं नः सुष्टुतिम् अवतम् इत्यन्वयः ।

१५ ' इन्द्राग्रं अन्नं अन्य. पर्जन्यो जनयतु । गर्भम् अन्यः अग्निः जनयतु ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१८ इप. = धनानि ।

६६०

३ ऋतुयाजशब्दव्युत्पात्तिः (निरु० २२९ । २-६०) इत्यत्र ।

५ योनिषु = स्थानेषु ।

६ पारि = पारित । मूष (= मष) । पारितो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि देहि ।

८ ' अग्नाविष्णू महि तद्वाम् ' (मैत्रा० सं० ४ । १११ । २ ॥

तौत्ति० सं० १ । ८ । २२ ॥ काठकसं० ४ । १६)

' अग्नाविष्णू महि धाम ' (मैत्रा० सं० ४ । १० । १ ॥

तौत्ति० सं० १ । ८ । २२ ॥ काठकसं० ४ । १६) एते

द्वे ऋचौ हविष्येव विनियुक्ते ।

' दर्शपूर्णमासौ आरज्यमान. अन्वारम्भणीपामिष्टिं कुरुते ।

पौर्णमास्या पूर्वेषु नान्दीमुखम् । आन्वारम्भणीयायाः अग्ना-

विष्णू सरस्वती सरस्वान् अग्निर्भगी इति प्रधानदेवताः । अग्ना-

विष्णव एकादशकपालः । अग्नाविष्णू सजोपसा इत्यनुवाक्या

(श्रौतपदार्थनिर्वचनम् पत्रे ८७-८८) ।

' देवताद्वे च ' (पा० ६ । ३ । २६) इत्यनेन

' अग्नाविष्णू ' । अग्नाविष्णू देवते अम्य (पा० ४ । २ ।

२४ ' साऽम्य देवता ') तन् आग्नाविष्णवम् ' देवताद्वे च '

(पा० ७ । ३ । २१) इत्यनेन आत्वम् । ' इद्वृद्धौ '

(पा० ६ । ३ । २८) अस्य ' विष्णो न ' इति वार्तिकं

बाधकम् ।

१४ सजोपसा = सहयुक्तौ ।

१६ धुम्नेः = धनेः । वर्धन्तु = मृशन्तु पुष्टौ कुर्वन्तु वा ।

१९ वृ = किन्तु । ' सांस्तविकी ' (३१) इति ग. च. न.

पाठ । संस्तवे भवा सांस्तविकी । ' तत्र भवः ' (पा०

४ । ३ । ५२) इत्यनेन सूत्रेण । निरुक्तमूने ' संस्तविकी '

(६९६ । ८) ।

पत्रं
६६०

पङ्क्तिः

२० 'संख्याया अवयवे तयप्' (पा० ५ । २ । ४२) ।

'दश अवयवाः दशतय्यः । ऋक्संहितायाः दश अवयवाः ।

दशतयीषु = दशसु अवयवेषु । मण्डलानि एव अवयवाः ।

'दश मण्डलानि अवयवाः यस्याः सा बह्वृचसंहिता इति केचिदाहुः । दश मण्डलाख्या अवयवा यासां ता दशतय्यः

ऋग्वेदस्य शाखाः तासु इत्यन्ये' (ट.) ।

(निरुक्त० १६५ । २४) इत्यत्र ' आर्चाम्याम्नाये ' न

स्तु 'दशतयीषु' । दश अवयवाः अस्य इति विग्रहे दश-

तयः दशतयी वा इति एकवचनान्तं रूपं स्यात् । दशतयः

ऋग्वेदः । दशतयी ऋक्संहिता । दशतयीषु इति बहुवचनं

किमर्थम् । अस्य प्रश्नस्य निराकरणार्थं दुर्गेण बहुवचनस्य

कथमपि विवरणं क्रियते ।

२३ 'शस्त्रम् = अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः । तत् होत्रा पठयते ।

स्तोत्रं = प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः । सा उद्गात्रा गीयते

शस्त्रे एका द्वे बहुव्योऽपि ऋचः सन्ति । शस्त्रमध्यपातिनी =

अनेकाभिः ऋग्भिः युक्ते शस्त्रे वर्तमाना ऋक् ।

६६१

१ 'स्यादपि' अत्र 'अपि' शब्दो व्यर्थः ।

२ असंस्तवयुक्ताऽपि ऋक् ऋग्वेदे नास्ति इत्यधिकोऽर्थो दुर्गेण

निष्पाद्यते । किंतु नायमावश्यकः म्वाभाविको वा । उत्सर्गः =

व्यापकं वचनम् ।

४ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ । ३ । २६) इत्यनेन अग्रापूषणौ ।

अग्रापूषणौ देवते अस्य (पा० ४ । २ । २४) 'साऽस्य देवता'

तत् 'आग्रापूषणम्' । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ७ । ३ । २१)

इत्यनेन आत्वम् । 'इदृष्टौ' (पा० ६ । ३ । २८)

इदं सूत्रं ईदृशे. 'सोमवर्णयोः' (पा० ६ । ३ । २७)

पत्रं

पङ्क्तिः

१६९ ४ इत्यस्यैव बाधकं न 'देवता द्वंद्वे च' (पा० ६।३।२६)
इत्यस्य । 'आज्ञापौष्णवम्' (२१।२२) अयमपवादः ।

५ अत्र 'तु' शब्दो द्विः प्रयुज्यते । 'किं तु' शब्दो अनवश्यः ।

६ विमक्ता स्तुतिः । 'विमक्तिस्तुतिः' (२३) इति पाठे
विमक्त्या विभागेन स्तुतिः ।

१५-१६ 'अग्निदेवेभ्यः सुविदत्रिभ्यः' अयं पादः किमर्थं न स्वयने ।
लाघ्र्ये अन्ते इति शब्दः ।

१९-२० अयं विनियोगः कस्मिन् ग्रन्थे धीयते । 'शवस्य कर्णे'
इत्यत्र ग. ज. पाठः 'शुनस्कर्णे' (२६) । प्रमीतानुमन्त्रणं
शुनः कर्णे कर्तव्यम् । कस्मिन् ग्रन्थे एतद्विद्यते । प्रमीतः =
मृत (अमर २।८।११७) ।

१६२

४ अनष्टपशु = अविनष्टरपशुयुक्तः । सुविदत्रिभ्यः (८) =
मुषनेभ्यः (च. ट.) । ट. पुस्तके ग्रन्थे लिखितमिदं विवरणं
ट. ट. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

७ 'अपरपश्यान् पद् दक्षिणेति मामान् मासेभ्यः पितृलोक्म्'
(छा० उप० ५।१०।३-४) । अपसीयमाणपश्यान् एष्मा-
सान् दक्षिणाऽऽदित्य एति मामेभ्यः पितृलोक्म्' (गृह०
उप० ६।२।१६) ।

८-९ सुविदत्रिभ्यः = ये विद्युतो मये निषमन्ति तेभ्यः ।
विद्युति निषमन्ति ते विदत्रिषाः । अयं दुर्गाहनोऽर्थः विष्टः ।

९ 'चन्द्रमसो विद्युतम्' (छा० उप० ६।१०।३) ।
'आदित्याद्विद्युतम्' (गृह० उप० ६।२।१६) । दुर्गेण
व्याख्या उपनिषद् एते वाक्ये उदाहृते इति न ज्ञायते ।

११-१३ अनृणा अभिघ्ननृणा परस्मिन्तृणां लोके अनृणाः स्युः ।
ये देवतानां पितृदत्तानां लोकाः मर्त्याल्लोकाननृणां मर्त्यलोकाः
इति जपति यजमानः (मान० श्रौत० ३।१।१।२६) ।

पत्रं
६६२

पङ्क्तिः

१३ सांशयिकः = संशयम् आपन्नः (पा० ९ । १ । ७३)

१७ पूर्वस्मिन् अर्धे कथितस्य पुनर्निर्देशः अन्वादेशः ।

सामर्थ्यात् = अन्वादेशकरणात् ।

१८ दर्शनं = मतम् ।

२० पितृम्यः इति पञ्चमी ।

२१ देवेभ्यः इति चतुर्थी ।

२२ दिष्टं = प्रेषितम् । इतः = पृथिवील्लोकात् ।

२३ सः (६६१ । १०) इति सर्वनाम्नः । व्यपेक्ष्य = विशेष-
पतः अपेक्ष्य ।

२४ प्रकर्षेण कीर्तना कथनम् । अपरं = दर्शनम् । अकल्पयत् =
अर्थमकरोत् । अथवा । अपरं दर्शनम् अकल्पयत् ।

‘अथा पितृन्सुविदत्रो उपेहि’ (ऋ० सं० १० । १४ । १०)

‘आहं पितृन्सुविदत्रो अवित्ति’ (ऋ० सं० १० । १५ । ३)

‘आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङ् सत्यैः कन्वैः पितृभिर्धर्मसद्भिः’

(ऋ० सं० १० । १५ । ९) एतेषु सुविदत्रशब्दः पितृणां

विशेषणम् । (ऋ० सं० २ । १ । ८ ॥ २ । ९ । ८)

इत्यत्र अग्नेः । (ऋ० सं० ७ । ९१ । ९) इत्यत्र नियु-

ताम् । (ऋ० सं० २ । २४ । १०) इत्यत्र ‘सुविदत्रा-

णि सातानि’ । सुविदत्रशब्दस्य ऋग्वेदे सप्तैव प्रयोगाः । स

प्रख्यातार्थं प्रयुज्यते इति भाति । पदपाठः सुविदत्र इति ।

तेन विदधातोः विदत्रशब्दः । सुविदत्रिय = सुविदत्र । सु

शोभनं विदत्रं प्रख्यातिः येषां ते सुविदत्राः । पितरः प्रख्या-

ताः यस्मात्ते देवलोकं गताः । देवलोके च ते देवभूताः ।

अनष्टपशुः भुवनस्य गोपाः विद्वान् पूषा त्वाम् इतः पृथिवी-

ल्लोकात् प्रच्यावयतु त्वरयतु स्वर्गगमनाय । तत्र गतं त्वाम्

सः आग्ने एतेभ्यः सुविदत्रिभ्यः देवेभ्यः पितृभ्यः परिददत्

ददातु । पथस्पातिः पूषा पशुपालः । तेन रक्षिताः पशवः न

कदाऽपि नश्यन्ति यस्मात् स विद्वान् भुवनस्य च गोपाः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६६२

२४ मनुष्यपशून् अप्रमादेन स स्वर्गं नयति । अग्निस्तान् पितृभ्यः
अपर्याति । जयमेव ऋचोऽर्थः । स्पष्टश्च । दत्त-शब्दो
दानार्थे वर्तते । सु शोभनं वि विशिष्टं दत्तं दानं येषाम् ।
पितर इहस्येभ्यो मनुष्येभ्यो दानानि ददति इति ऋग्वेदे
कथ्यते । तेन सुविदन्नाः = दानानां दातारः । किंतु 'सुविद-
न्नाणि सातानि' इत्यत्र सातानि = दानानि । अत्र सुविदन्-
शब्दः सातानि इत्यस्य कथं विशेषणं भवेत् ।

६६३

२ पञ्चदशस्तोमः । अस्य त्रयः प्रकाराः । तिस्र ऋचः । तामु

प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (सङ्कृत्) + उत्तमा (स०) = ९	} प्रथमः प्रकारः पञ्चपञ्चिका- नामा
प्रथमा (स०) + मध्यमा (त्रिः) + उत्तमा (स०) = ९	
प्रथमा (स०) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (त्रिः) = ९	

१९

प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (स०) = ९	} द्वितीयः
प्रथमा (स०) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (स०) = ३	
प्रथमा (स०) + मध्यमा (त्रिः) + उत्तमा (त्रिः) = ७	

१९

प्रथमा (स०) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (स०) = ३	} तृतीयः प्रकारः उत्पत्तीनामा
प्रथमा (स०) + मध्यमा (त्रिः) + उत्तमा (स०) = ९	
प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (त्रिः) = ७	

१९

बृहत्साम = ' स्वामिद्वि हवामहे ' (ऋ० सं० १।४६।
१) इत्यग्न्यामृत्युत्पन्नम् ।

१०-१७ ' ये च देवगणाः ' = देवाः वरुणादयः । देवगणाः पुनर्मरुतादि-
यश्च । याधः स्त्रियः = अदित्यादयः (११) । रसानुप्रदानं =
पृष्टिः (१३) मेयवयः । या च क्व च बलकृतिः = यथा
निविहन्तेन क्रियते पनङ्गादिभिरपि कर्म इन्द्रकर्मैव तत्
(१६-१७) । कुतः । क्वं हि प्राणः । प्राणश्च वायुः ।
वायुश्च इन्द्रः ? (८.) ।

१३ रसाः = अवस्थायाः वर्षाः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६६३,

१४ अन्या वृत्रवधात् ।

१६ इन्द्रस्यैव तत् नान्यस्य । इन्द्रकर्म इति पुनरक्तिः अद-
धारणार्था ।

२० हे इन्द्राग्नी दिवो रोचना त्रीन् स्वर्गान् वाजेषु संग्रामेषु पारिभू-
पयः व्याप्नुयः । तत् युवयोः वीर्यं प्र चेति ज्ञायते ।

६६४

६ न शेषः किंतु सर्व एव मन्त्रः (निरु० ३९३ । १६-२२)
इत्यत्र व्याख्यातः । ' शेषः '—शब्दो व्यर्थः ।

२० उक्थं होत्रा शम्यते । प्रतिगरश्चाध्वर्यवे दीयते । अध्वर्यवे
होत्रा दत्तमुत्तरं प्रतिगरः । उक्थं शम्यते मदश्च शम्यते ।
मदः = प्रतिगरः (दुर्गः) । मदः = मदजनकम् उक्थम्
(सायणः) ।

६६५

१ ' चन ' इति पठपाठे एकपदम् । तथापि च न इति द्वे पदे
अर्थकरणाय आवश्यके ।

१६ रथः अत्र रथः एव । न रंहणम् ।

१८ वीराः = शूरपुत्राः ।

६६६

५ अपिकर्णे = (स्तोतुः) कर्णसमीपे ।

६ पीं = सीम् । सीं = सर्वतः (दुर्गः) । सीं = बुद्धिभ्यं
कांचित् अरिम् । निर्धमयः = निःसारयथः निरस्यथः ।

७ निः = निर्धमयः । पथस्तात् = सधस्तात् सहस्थानात् सर्व
स्मात्स्थानात् ।

८ मधोनः = मधवतः यन्मानस्य । हृदः = हृदयात् ।

९ अनाकलः = दुर्भिक्षम् ।

१३ त्रेधातवी नाम इष्टिः । इन्द्रो वृत्रस्य वीर्यं विष्णुसाहाय्येन
त्रिःकृत्वः त्रिभिर्भागेरपाहरत् । तस्मात् ' त्रेधातवी ' इति
नाम (मैत्रा० सं० २ । ४ । ३-५) ।

१८ अप्रति = प्रतीकाराय अममर्था यथा भवेयुः तथा । वीरान् =
पुत्रान् ।

पत्रं

पदक्तिः

६६७

१३ अथापि — तथा च । विशेषत मित्रादीन् न तवाऽन्यान् देवान् । प्रभरोति = स्तोतुमारभते ।

१५ पराणि = अन्यानि । अन्या देवताः मित्रादयः । अपरेण मिश्रवरणादिनाम्ना । भेटपक्षे = देवतानानात्वपक्षे ।

१७ इन्द्रवायुसम्भवे (४-६) । मित्रादयो मध्यमस्य कर्मात्मान इति विरोध आभास एव ।

१८ मुरया म्रुति यम्या सा । सा + अमुरया ।

१९ निर्दिष्टा तृतीयया विभक्त्या ।

६६८

९ ' अस्मात् गन्तुं रजासि च ' इति दूरान्वयः ।

१६ चन्द्रसूर्यो कथं दिव जनयत । स्वेन उपहारेण कर्मणा प्रकाशदानेनामृतनलदानेन च । इदं जननं काल्पनिकम् ।

१८-१९ सार्वलौकिकस्य उदकस्य । देवा मुक्ता नाभिं कुर्वन्ति ।

६६९

१० अग्निना पूषा सस्तूयते । सोऽग्निर्मध्यम स्यात् छुस्यानो वा । यस्मात्पार्थिवेनाग्निना पूषसम्भवेत्यस्य प्रतिषेध उक्तः (६६१ ४-६) । ' पूषा त्वेतश्च्यावयतु० ' इदमात्रापीष्णाहविष उदाहरणं न सस्तवस्य । मध्यमबुस्थानाग्रे पूष्णा सस्तवस्योदाहरणं नोपलभ्यते ।

“अग्निना च पुषेत्यपाठः ' न तु सस्तव ' (निरु० ७८) इति प्रतिषेधविरोधात् । वायु च पुषेत्यपाठः । उदाहरणम् । ' प्रतयसो नमउक्ति० उत तमन् ' (ऋ० स० १।४३।९) । सायणभाष्ये च दीयते । अत्र पूषवायू-सस्तूयते ” (ट) । ' अथाप्यागापांष्णा हविर्न तु सस्तव ' इति (निरु० ७८) सस्तवप्रतिषेधः । तस्मात् ' वायुना च पूषा ' इति पाठः स्यात् इति कस्याचिन्मतम् । किंत्वयं प्रतिषेधः पार्थिवविपूष्णो सस्तवस्य न मध्यमाग्रेर्बुस्थानाग्रेर्वा पूष्णा सस्तवस्य । तस्योदाहरणमपि नोपलभ्यते । मृग्यं तन् ।

११ नोदाहरन्ति = दुर्गमदृशा केचिद्वृत्तिभाराः । ' उदाहरति ' (२५) इत्यपपाठो यस्माद्यास्य सस्तवोदाहरणानि न ददाति ।

पञ्च

पङ्क्तिः

६६९

१२ 'वायुना च संस्तवः' इदमपूर्णम् । केनाप्यन्येन प्रान्तभागे लिखितं स्यात् । तत्केनापि लेखकेन दुर्गवृत्तान्तर्भावितम् ।

१२-१३ 'वायुना संस्तवः' पूष्णोऽस्ति (ऋ० सं० १।४३।९) इत्यत्र ।

१७ दिवो धर्तार इत्यस्मात्कारणात्सुहृताः ।

१८ वाजिनः = 'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' इति हि तौत्तिरीयब्राह्मणं १।६।३।९ (च.) ।

१९ द्योतनवन्तो ये वाजिनश्च उदकस्य धारयितार उक्ताः । 'अप्स्वन्तरमृतं' (ऋ० सं० १।२३।१९) इत्यत्र । मिश्रवरणरुद्रसोमवातपर्जन्या मध्यस्थानीयाः । पूषा पृथिवीः स्थानीयः ।

६७०

६ सप्तदशस्तोमः—

$$\left. \begin{array}{l} १ \text{ प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (स०) = ९ } \\ २ \text{ ,, (स०) + ,, (त्रिः) + ,, (स०) = ९ } \\ ३ \text{ ,, (स०) + ,, (त्रिः) + ,, (त्रिः) = ७ } \end{array} \right\} \text{दशसप्ता}$$

१७

अथवा १ प्रथमा (सं०) + मध्यमा (त्रिः) + उत्तमा (स०) = ९

२ ,, (स०) + ,, (त्रिः) + ,, (त्रिः) = ७

३ ,, (त्रिः) + ,, (स०) + ,, (स०) = ९

१७

१ प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (त्रिः) + उत्तमा (स०) = ७

२ ,, (स०) + ,, (स०) + ,, (स०) = ३

३ ,, (स०) + ,, (त्रिः) + ,, (त्रिः) = ७

१७

अथवा १ प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (त्रिः) = ७

२ ,, (स०) + ,, (स०) + ,, (स०) = ३

३ ,, (त्रिः) + ,, (स०) + ,, (त्रिः) = ७

१७

पत्रे पङ्क्तिः

$$\begin{array}{rcl}
 ६७० & १ & \text{प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (स०) = ९} \\
 & २ & \text{, , (स०) + , , (स०) + , , (स०) = ३} \\
 & ३ & \text{, , (त्रिः) + , , (त्रिः) + , , (त्रिः) = ९} \\
 & & \hline
 & & १७
 \end{array}$$

$$\begin{array}{rcl}
 १ & \text{प्रथमा (स०) + मध्यमा (स०) + उत्तमा (स०) = ३} \\
 २ & \text{, , (स०) + , , (त्रिः) + , , (स०) = ९} \\
 ३ & \text{, , (त्रिः) + , , (त्रिः) + , , (त्रिः) = ९} \\
 & & \hline
 & & १७
 \end{array}$$

$$\begin{array}{rcl}
 १ & \text{प्रथमा (त्रिः) + मध्यमा (त्रिः) + उत्तमा (स०) = ७} \\
 २ & \text{, , (स०) + , , (त्रिः) + , , (स०) = ९} \\
 ३ & \text{, , (स०) + , , (स०) + , , (त्रिः) = ९} \\
 & & \hline
 & & १७
 \end{array}
 \left. \vphantom{\begin{array}{rcl} १ \\ २ \\ ३ \end{array}} \right\} \text{ भक्ता}$$

१९ अग्निप्रकरणे (निरु० ७ । ८) इन्द्रप्रकरणे (निरु० ७ । १०) च ' अथाम्य संस्तविका देवाः ' इत्यब्रवीत् ।

१६ आदित्य = सूर्यः ।

१७ स्वपक्षः ' तिम्र एव देवता ' इति । तस्य उद्योतनेन पुनरनृत्या अनुस्मृतिः । पुनरक्तिरनुस्मृतये । उद्योतनं = प्रकर्षणं कथनम् ।

२१ ' यच्च ' इत्यस्य स्थाने छ. त. द. ग. च. ज. पुस्तकेषु ' यत् ' (३२) ।

२१-२२ ' प्रवाह्यतम् = अन्नर्धानकर्म । रात्रिघृहनक्षत्रादिप्रच्छादनमन्त्रात्मैः प्रकाशनेनान्तर्कृते इति प्रवाह्यतं प्रकाशनम् । आदित्यकर्मैत्यर्थः । अविधापनयेनात्मादिप्रकाशनम् ' (ट.) । धातुपाठे बल्लुधातुर्नास्ति । यद्ययं धानूर्बल्लुधातुमृदशो भवेत्तर्हि ' बल्लु बल्लु बल्लु ' इत्यनेन प्रवाहिनामित्यस्य बल्लनमित्यर्थः स्यात् । यत्किञ्चिच्छलति तदादित्यप्रमाणेन च । सर्वबल्लनमादित्यायतम् । प्रकाशनमग्नेः कर्म । बल्लतिरेन्द्रस्य । बल्लनं वाऽऽदित्यस्य ।

- पत्रं पङ्क्तिः ।
- ६७० २२ अत्र किमर्थं चन्द्रमसा वायुनेति । 'त्रय एवेति कृत्वा प्रपञ्चो न कृतः ।
- ६७१ १६ उत्तरोऽर्धर्चो निराकाङ्क्ष आशिषा ।
- ६७२ १ ऋतवः छन्दांसि स्तोमाः पृष्ठानि एतानि कानिचित् पूर्वेषु अग्नि-
भक्तियु कथितानि । शेषाण्यत्र कथ्यन्ते ।
- ‘ स (इन्द्रः) एतं माहेन्द्रं ग्रहमव्रूत माध्यंदिनं सवनानां निष्क्रेवल्यमुक्त्वाना त्रिष्टुमं छन्दसा पृष्ठं साम्नाम् ’ (ऐ० ब्रा० १२ । १०) ।
- ‘ अमि त्वा शूर नोनुम इति रथंतरस्य योनिम् ’ (ऐ० ब्रा० २१ । २) ।
- ‘ त्वामिद्धि हवामह इति बृहतो योनिम् ’ (ऐ० ब्रा० २१ । ४) ।
- अयं लोकः प्रातःसवनं वसन्तः गायत्री त्रिवृत् रथंतरम् ।
अन्तारिक्षं माध्यंदिनं ग्रीष्मः त्रिष्टुप् पञ्चदश बृहत् ।
असौ लोकः तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदश वैरूपम् ।
एते स्थान(लोक)न्यूहाः । स्थानव्यवस्थेत्यर्थः ।
- शरद् अनुष्टुप् एकाविंशः वैराजम् ।
हेमन्तः पङ्क्तिः त्रिणवः शाकरम् ।
शिशिरः अतिच्छन्दाः त्रयस्त्रिंशः रैवतम् ।
- एतानि शिष्टान्यनुक्रमेण पूर्वेषु व्यूहेषु संस्थाप्यानि ।
पूर्वा मुख्या कल्पना (व्यवस्था) । इयमनुकल्पना तदवल-
म्बिनी व्यवस्था ।
- ‘ अनुकल्पयीत ’ = अनुकल्पयेत । आह्वयीत = आह्वयेत
(आश्व० श्रौ० ८ । १३) । वेदयीत (आश्व० श्रौ० ८ । १४) । कामयीरन् (आश्व० श्रौ० १२ । ८) । एतानि श्रौतसूत्रकालीनानि रूपाणि ।
- पृष्ठं = सामसाध्यं पृष्ठमन्त्रम् । यथाऽग्निष्टोमे रथंतरं साम अत एव रथनरं पृष्ठम् । अतिराने बृहत्साम बृहत्पृष्ठम् । एवं

पर्व

१७२

पङ्क्तिः

१ रथंतरं नृहत् वैरूपं वैराजं चेति चत्वारि सामानि तान्येव च पृष्ठानि ।

अथाणां सवानां छन्दांसि देवताश्च (ऐ० ब्रा० १३ । ३) इत्यत्र दीयन्ते ।

पूर्वेष्वम्यादिभक्तिष्वन्तर्भूताः । ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठानामम्यादिषु भक्तिः । कथितेभ्यस्तेभ्योऽकाधितानि शिष्टानि । सोऽयं भक्तिशेषः । ऋत्वादीनि शिष्टानि अन्यादिभक्तीनि पूर्वेष्वन्तर्भूतानि ।

२ पृष्ठानि = पृष्ठस्तोत्रसाधकानि सामानि ।

४ ऋतवोऽन्यादीन् भजन्ते । ऋतुशेषं शिष्टानृतून् ।

५-६ गायत्रीतः अनुष्टुप् । त्रिष्टुभः पङ्क्तिः । जगत्या अतिच्छन्दाः (ऐ० ब्रा० १९।६) ।

अग्निः त्रिवृत्स्तोमः रथंतरं साम गायत्री छन्दः (ऐ० ब्रा० २०।१)
इन्द्रः पञ्चदशस्तोमः बृहत्साम त्रिष्टुप् छन्दः (ऐ० ब्रा० २०।३) ।
विश्वे देवाः सप्तदशस्तोमः वैरूपं साम जगती छन्दः (ऐ० ब्रा० २१।१) ।

वाक् एकविंशः वैराजं अनुष्टुप् (ऐ० ब्रा० २१।४) ।
गौः त्रिणवः शाकरं पङ्क्तिः (ऐ० ब्रा० २२।१) ।
वैरूपं (६) = ' यथाव इन्द्र ते शतं ' (ऋ० सं० ८ । ७० । ५) इत्यम्यामृच्युत्पन्नम् । (ऐ० ब्रा० २१ । २) ।
' पिना सोममिन्द्र मदन्तु त्वा ' (ऋ० सं० ७ । २३ । १) इत्यम्यामृच्युत्पन्नं साम वैराजम् (ऐ० ब्रा० १७ । ७) ।
' प्रोप्यमै पुरोरवम् ' (ऋ० सं० १० । १३१ । १) इत्यस्यां गीयमानं शाकरं साम (ऐ० ब्रा० १७ । ७) ।

१ प्रथमा (३) मध्यमा (५) उत्तमा (१) = ९
२ " (१) " (३) " (५) = ९
३ " (५) " (१) " (३) = ९ } त्रिणवः

२७

घाः त्रयस्त्रिंशः रथंतं अतिच्छन्दाः (ऐ० ब्रा० २२।७) ।

पत्रं
६७२

पङ्क्तिः

१-६ ' रेवतीर्निः सधमाटे ' (ऋ० सं० १ । ३० । १३) इत्यस्या-
मृच्युत्पन्नं सामं रेवतम् । (ऐ० ब्रा० १७ । ७)

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	३ + उत्तमा	१ = ७	सप्तसप्तिनी एकविंशः
२	"	१ + "	३ + "	३ = ७	
३	"	३ + "	१ + "	३ = ७	
				२१	

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	१ + उत्तमा	१ = ९	उद्यती
२	"	१ + "	३ + "	३ = ७	
३	"	३ + "	३ + "	३ = ९	
				२१	

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	३ + उत्तमा	३ = ९	प्रतिष्ठतिः
२	"	१ + "	३ + "	१ = ९	
३	"	३ + "	१ + "	३ = ७	
				२१	

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	३ + उत्तमा	३ = ९	सर्मा
२	"	१ + "	१ + "	१ = ३	
३	"	३ + "	३ + "	३ = ९	
				२१	

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	९ + उत्तमा	१ = ९	त्रिणव- प्रतिष्ठिता
२	"	१ + "	३ + "	९ = ९	
३	"	९ + "	१ + "	३ = ९	
				२७	

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	३ + उत्तमा	१ = ७	उद्यती
२	"	१ + "	३ + "	९ = ९	
३	"	९ + "	३ + "	३ = ११	
				२७	

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	७ + उत्तमा	१ = ११	त्रयात्रिंशः
२	"	१ + "	३ + "	७ = ११	
३	"	७ + "	१ + "	३ = ११	
				३३	

पत्रं
६७२

पङ्क्तिः

१	प्रथमा	३ + मध्यमा	७ + उत्तमा	१ = ११	} समव्रिंशा त्रयस्त्रिंशः
२	"	१ + "	३ + "	७ = ११	
३	"	७ + "	१ + "	३ = ११	
				३३	
१	प्रथमा	३ + मध्यमा	९ + उत्तमा	३ = ११	} नेदीयः संक्रमा
२	"	३ + "	३ + "	९ = ११	
३	"	९ + "	३ + "	३ = ११	
				३३	
१	प्रथमा	३ + मध्यमा	९ + उत्तमा	१ = ९	} उद्यती
२	"	१ + "	३ + "	७ = ११	
२	"	७ + "	३ + "	३ = १३	
				३३	
१	प्रथमा	३ + मध्यमा	९ + उत्तमा	९ = १३	} प्रत्यवरोहिणी
२	"	९ + "	३ + "	३ = ११	
२	"	३ + "	३ + "	३ = ९	
				३३	
१	प्रथमा	३ + मध्यमा	७ + उत्तमा	९ = १९	}
२	"	९ + "	३ + "	३ = ११	
३	"	३ + "	१ + "	३ = ७	
				३३	

६-७ अग्निः पृथिवीस्थानः । एतान्यपि पृथिवीस्थानानि । एतेषामे-
कस्यापि श्रवणे मन्त्र आग्नेयः ।

७ 'अन्यतमम्यात्' (२०) इदं पाठान्तरं प्रामादिकम् ।

११-१२ पृथिवीभक्तीन्यन्तरिक्षभक्तीनीत्यत्रापि अयं प्रणाडिकान्यायो
योन्यः । अवयवम्य स्तुतिरवयविनि संक्रमयितेन्येति न्यायः ।

१२ एते देवान्यूहा न म्यान्यूहाः । अयं भागः प्रक्षिप्त इव
भाति यस्मादिदं न साक्षादम्यादिभक्तिभिः संबद्धम् । सामस्थाने
पृष्ठराब्दः अग्निभक्तीर्नान्द्रभक्तीनीति वक्तव्ये पृथिव्यायननान्य

पत्रं
६७२

पङ्क्तिः

१२ न्तरेक्षायतनानि आदित्यभक्तीनीति वक्ष्ये द्युभक्तीनि
' अनुकल्पयित ' इत्यास्यातरूपं मन्ययन् शब्दयोर्व्युत्पत्ति-
रित्येतेभ्यः कारणेभ्यो नेदं यास्करचितम् ।
१३ ' सर्वमेतन्मन्त्राश्रयम् ' इति कुत्रोक्तम् । 'यत्कर्मः०' (६०९।
८) इदं मन्त्रदेवतालक्षणम् ।

६७३

८-९ मन्तारो मननशीला एभ्यो मन्त्रेभ्योऽध्यात्माश्रयं मन्यन्ते
मन्तुमुपलभन्ते ।

९ दुर्गदत्तं ब्राह्मणवचनं कस्माद्ब्राह्मणादिति न ज्ञायते ।

१०-११ 'देवा वै मृत्योर्विभ्यदस्त्रयीं विद्या प्राविशंस्ते छन्देभिरच्छा-
दयन्त्यदेभिरच्छादयन्तच्छन्दसा छन्दस्त्वम्' (छा० उ०
१।४।२)

' देवा असुरान्हत्वा मृत्योरविभ्युस्ते छन्दास्यपदयंस्तानि
प्राविशंस्तेभ्यो यद्यदच्छदयन्तेनात्मानमच्छादयन्त तच्छन्दसा
छन्दस्त्वम् ' (मैत्रा० सं० ३।४।७) ।

१२ ' यजुषा ह वै देवा अग्रे यज्ञं तेनिरेश्वर्याऽथ साम्ना । यजो
ह वै नामैतद्यजुरिति ' (शत० ब्रा० ४।६।७।१३) ।

१३ 'सोऽनुयाक्यामनूच्य वाज्यामनुद्वृत्य पश्चाद्वषट्करोति । सह वै
वषट्कारेण नुहुयाद्वषट्कृते वा ' (शत० ब्रा० १।७।२।
२२) । 'देवपात्रं वा एष यद्वषट्कारः (तथैव १३) । स वै वौ-
गिति करोति । वाग्वै वषट्कारो वाग्रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति
पडित्यृतवो वै पट् तद्वत्पुण्यैवैतद्वेत सिञ्चते तद्वतवो रेतः
सिक्तमिमा प्रनाः प्रजनयन्ति तस्मादेवं वषट्करोति ' (तथैव
२१) । को वषट्करोति ।

'स्तवे वज्री ऋचीपमः' (निरु० ६।२३) अत्र ऋचीपमः
= ऋचा समं । एवं प्रजापतिरात्मानमृचा समं मेने । किंतु
साम ऋचा समं यस्मात्तत् ऋच्यव्यूहम् । साम ऋच एव
विस्तरः । गेया ऋक् = साम । तस्मात् ' प्रजापतिः साम
ऋचा समं मेने ' इति साधुतरं निरूपणम् ।

१८ संहिता तत्पदानि तेषां च स्तोमः विस्तरः सामनामा ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६७३

२० यंस्मिन्ग्रन्थे ऋचामुत्पत्तिकारणानि दीयन्ते स ग्रन्थोः निदानः ।
तं ग्रन्थं ये अधीयते ते । अथवा ऋचां निदानानि ये विदुस्ते
निदानाः । 'तदधीते तद्वेद' (पा० ॥ २ । १९) ।

२२ 'त्रिवृत्स्तोमानां मुखं गायत्री छन्दसामंन्निर्देवतानां ब्राह्मणो
मनुष्याणां वसन्त ऋतूनाम् । (ताण्ड्य० ६ । १ । ६)

'राजन्यस्य' पञ्चदशः स्तोमः त्रिष्टुप् इन्द्रो ग्रीष्मः (ताण्ड्य० ६ । १ । ८)

वैश्यस्य सप्तदशः जगती विश्वेदेवाः वर्षाः (ताण्ड्य० ६ । १ । १०)

शूद्रस्य एकविंशः अनुष्टुप् न काचन देवता (ताण्ड्य० ६ । १ । ११)

२३ त्रि + गमना (६७२ । १८) । एते विपरीते । गाय (गमना)
+ त्री (त्रि) = गायत्री । त्रिभिः पादैर्गच्छति तस्माद्गायत्री ।
इदं 'गायतो मुखात्' (६७२ । १८) इति ब्राह्मणवाक्यं च
दुर्गेण न व्याख्याते ।

'सेयं सर्वा कृत्स्ना मन्यमाना गायद्यद्गायत्तस्मादियं गायत्री ।
अग्निर्गायत्रः' (शत० ब्रा० ६ । १ । ११) ।

'सा हैषा यगांस्तत्रे । प्राणा नै गयाः । तस्माद्गायत्री' (शत०
ब्रा० १४ । ८ । १९ । ७) ।

(प्रजापतिः) भूरितीमामसृजताग्निं रथंतरं त्रिवृतं गायत्री
भुवरित्यन्तरिसंवातं वामदेव्यं त्रिष्टुमं पञ्चदशं
स्वरिति दिवं सूर्यबृहदेकविंशं जगती (काठ०
सं० ६ । ७) ।

'या ते अग्ने पवमाना तनूः पृथिवीमन्वाविवेश
याऽऽशौ या रथंतरे या गायत्रे च्छन्दासि या त्रिवृति स्तोमे ।
या ते अग्ने पावत्रं तनूः अन्तरिक्षमन्वाविवेश
या याते या वामदेव्ये या त्रैष्टुभे च्छन्दासि या पञ्चदशे ।
या ते अग्ने शुचिः तनूः या दिवमन्वाविवेश
या सूर्ये या बृहति या जागते च्छन्दासि या सप्तदशे'
(काठ० सं० ७ । १४)

पत्रं

६७४

पङ्क्तिः

१ गायत्रीत उष्णिहि चत्वार्यधिकान्यक्षराणि । यथा—

‘ यस्य त्यच्छम्बरं मदे (१) दिवोदासाय रन्ध्रयः (२) अयं
स सोमं इन्द्र ते (३) सुतः पिबे ’ (ऋ० सं० ६ ।
४३ । १) ॥ ‘सूतः पिबे’ एतानि चत्वार्यधिकान्यक्षराणि ।
‘एतदुष्णीपसदृशम् (४) । उत्स्नाता (६७३ । २६) =
उद्वेष्टिता । उत्स्नाता = अधिकं स्नाता चतुर्भिरक्षरैः ।

१-२ उष्णिक् त्रिपाद् । गायत्री द्वौ पादौ अत्येकमष्टाक्षरौ । जाग-
तश्च द्वादशाक्षर एकः पादः ।

उत् + ‘स्निह् । अथवा ‘उ’ इत्युपजन उच्चारणार्थः ।

५ उप दाहे । शिरोदाहं सूर्यकृतशिरस्तापमिदं नयतीति उष्णीपम् ।
अथवा ‘उ’ उच्चारणार्थे । णीप् ण्या शान्ते (भा० २ ।
४२) इत्यस्मात् ।

११ अनुष्टोमति = स्थिरी करोति ।

१२ ‘ अनुष्टुप् (चतुष्पाद) गायत्रीः ’ (पिङ्ग० ५ । ३१) ।

१३ समुचिनोति = समर्थयति ।

१५ ‘ अनुस्तोमति ’ (च. ज. २४) इत्यपपाठो यस्मात् ‘ उप-
सर्गात्सुनोति० स्तोमति० ’ (पा० ८ । ३ । ६५) इत्यनेन
सस्य पो भवत्येव ।

१६-१७ बृहत्या एकः पादो जागतो द्वादशाक्षरः । इतरे त्रयः पादा
गायत्र्याः । अनुष्टुमः सर्वे पादा गायत्र्याः ।

१८ ‘ पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च ’ (पिङ्गलमुत्रं ५ । १७) ।
पङ्क्तेश्चात्मारः पादाः । तेन कथं पञ्चपदा पङ्क्तिः । ‘पदपङ्क्तिः
पञ्च’ (पिङ्ग० ६ । ६) । ‘चतुष्कपङ्क्तिं त्रयश्च ’ (पिङ्ग०
६ । ७) । एतेन पदपङ्क्तिः पञ्चपदा । ‘पञ्चपदा पङ्क्तिः’
(ऐ० ब्रा० २३ । ४ ॥ २९ । ४) । या ऋक्षरपङ्क्तिः
सा पङ्क्तिश्चतुर्धा द्वेनम्याः पञ्चपञ्चाक्षराणि (मैत्रा० सं० १
११ । १०) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६७६

१ वाहुल्यात् प्रयोगस्य ।

२ 'विराजो दिशः' (पिङ्ग० ४।५) । विराट्पादे दशाक्षराणि ।
त्रिष्टुप्पादे एकादश । तस्मात् त्रिष्टुभः प्राग् विराट् किमिति
न निरूपिता ।

३ साकल्यात् = दशाक्षरैः ।

४ विराध्यति = समृद्धा संपूर्णा न भवति यदा कदाचिदस्याः
पादोऽक्षरेण विकलो भवति । कदाचिदाधिकाक्षरेणेयं विशेषं
मानं प्राप्नोति ।

५ दशाक्षरस्वरूपाद्विष्णुता अतिरिक्ता ।

६ पिपीलिकामथ्या गायत्री (८ + ७ + ८) यथा—(ऋ०
सं० ४ । ३२ । ११) । 'त्रिपादनिष्ठमथ्या पिपीलिकमथ्या'
(पिङ्ग० ६ । १७) । पिपीलिकस्य मध्य इव मथ्यो यस्याः ।
अनुक्रमणीकारदर्शितः छन्दसां क्रमः (ऐ० ब्रा० भाष्यं ७।८) ।
छन्दोविचारः (ऐ० ब्रा० १३।३-४) ।

१७ भूयिष्ठा देवता एकैकामृचमेव भजन्ते न कदाऽपि सूक्तम् ।

१९ लक्षणभेदाग्निभिः = सा सा देवता भिन्नलक्षणैर्लक्षिता ।

२१ 'उद्धेतित्यर्थपञ्चमाः' (ऋ० सं० ७ । ६३ । १-४३) सौर्यम्
वृहदे० ६ । ५) ।

यत्रां चक्रुर्मृतां गातुर्मस्मै द्येन्नो न दीयन्नन्वेति प्रार्थः ।

प्रति वां मूर उद्धिते विधेम नमोभिर्मित्रावरणोत ह्वयैः (ऋ० सं०
७ । ६३ । ५) ॥ अत्र प्रथमोऽर्चयैः सौर्यः शानकस्य
मतेन । उत्तरो मैत्रावरणः । अन्येषां मित्रं मतमासीदिति
भाति । 'उद्धेति सुभगो' । (ऋ० सं० ७ । ६३ । १)

‘यत्रां चक्रुः’ (ऋ० सं० ७ । ६३ । ५) ।

१ नवो नवो भवति नार्यमानोऽर्हा केतुरुपमामित्यग्रम् ।

‘मामं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रेभ्योऽग्निरते दीर्यमायुः’
(ऋ० सं० १०।८३।१९) ॥

६७७

पत्रं

पङ्क्ति

६७७

१ नवो नवो भवति जायमान सूर्य एव इति वेचित् । अह्ना वेतु स उपसामग्रे एति । चन्द्रमा आयन् देवेभ्यो भागं विदधाति दीर्घमायुः प्रतिरते च । अन्ये तु प्रथमं पादश्चन्द्रम परं । द्वितीयं आदित्यपरं । सर्वस्याश्चन्द्रमा देवतेत्यनुक्रमणी ।

‘ परस्या (१०।८५।१९) प्रथमौ पादौ सौर्यौ चान्द्रमसौ परौ ’ । (बृहदे० ७।१२९) । ‘ और्णवामो द्वृचे (१०।८५।१८-‘९) त्वस्मिन्नश्विनी मन्यते स्तुतौ ’ (बृहदे० ७।१२९) ।

४ ‘ ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः ’ (६७५।९) इत्यत्र भूयिष्ठग्रहणात् ।

५ कल्प्या = स्थापनीया व्यूह्या ।

६ परमेष्ठीं अमुष्मिन् लोके । ग्रहनक्षत्राण्यन्तरिक्षे । इतराणि पृथिव्याम् । ‘ परमेष्ठी ’ एतन्नाम ऋक्शाखाया नोपलभ्यते । ऋक्शाखाया ‘ कुसुम्भ ’ इति शब्दो न तु कुसुम्भ कुसुम्भको वा ।

७ निपात = गौण स्थानम् ।

८ उप साधारण्येन स्तुति उपस्तुति । सर्वेषां साधारणा स्तुतिर्न तु कस्यचिदेनस्य मुख्या । तत्र = तस्मिन्निपातद्वैविध्ये । साधारण्यं नाम = साधारण्यस्यार्थ उदाहरणं च ।

९ ‘ तत्र साधारण्यं नाम ’ (२७) इति पाठान्तरम् । नायं पाठः साधु । किं तत्साधारण्यम् ।

‘ तत्र साधारण्योपस्तुतौ ण्यं तद्य० ’ (२७) अथ गं जं पाठौ मिश्रितं । यथा—‘ तत्र साधारण्येनोपस्तुतौ + तत्र साधारण्यम् ’ । ‘ तत्र साधारण्येनोपस्तुतौ ’ अयं पाठः साधीयान् ।

१४ पुनः = तु ।

१६ ‘ पृथिव्याम् ’ इति पृथिवी इन्द्राग्न्याग्निं वाममभ्यानम् । नायं पृथिव्या प्राधान्येन निदेशः ।

१८ रक्षणत्वेन = पृथिवीनिवासिनी इन्द्राग्नी ।

१९ काश्चिन्निपातभाज इत्यम्भिनाधिकारे ।

पः

पङ्क्तिः

६७७

२१ अत्यन्तनैघण्टुकं = सदैव नैघण्टुकम् ।

२२ आदित्यस्य 'स्वः पृथिवीः' इत्यादीनि नामानि । किंतु तेषां न कदाचन प्राधान्येन स्तुतिः ।

६७८

१ वाक्यार्थेन उपजनितं पारतन्त्र्यं यस्य । आक्षिप्तं गृहीतं जितं स्वाभिधेयसामर्थ्यं यस्य । इवशब्दोऽग्निशब्दस्य प्राधान्यमाक्षिपति तिरस्करोति ।

१-२ पाठान्तरे चच्छब्दो द्विः प्रयुज्यते (२४-२५) ।

२ उपमानशब्देन = 'अग्निरिव' इत्यत्र इवशब्दोऽग्निरुपमानत्वं दर्शयति । तेन इवशब्द उपमानशब्दः । 'उपमाशब्देन । इति पाठ इष्टः ।

३ वाक्यार्थस्य सामर्थ्यं तेनोपजनितं प्राधान्येन सामर्थ्यं यस्य । मन्युशब्दः प्रधानमिति वाक्यार्थेन ज्ञायते ।

७ अग्निशब्दो विशेषणशब्दो गौणो विशेष्यं प्रधानशब्दमाकाङ्क्षते । तादृशं संबोधनान्तं मन्युशब्दमाकाङ्क्षन् ।

८ अर्थिनि = प्रधानार्थवति ।

१ अथोत = अपि च । अभिधानैः = गुणवाचकैर्विशेषणैः ।

४ संविज्ञानात् = ऐकमत्येन । इन्द्रादौ देवतारूपेऽर्थे रूढम् ।

५ आम्नायविधौ = आम्नायेन कृते विधौ । आम्नायकृतचोदनायाम् ।

१६ 'इन्द्राय वृत्रतुरे' (६७५ । ११) न व्याख्यातम् । 'वृत्रहां होमुकप्रभृतीनि' (१९) इत्यत्रापि न वृत्रतुरशब्दो विद्यते ।

'इन्द्राय वृत्रघ्न एकदशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वृत्रतूरा एकादशकपालम्' (मैत्रा० सं० २।२।११) । वेदः चोदयति ।

७ 'इन्द्राय होमुक एकदशकपालं निर्वपेत्' (मैत्रा० सं० २।२।१०)

१८ 'समाप्नुवन्ति' । अनेन समाप्ताया बहव आसन् यास्केनापि निघण्टुसमाप्तायो रचित इति भाति ।

पत्रं
६७८

पट्टिः

१९ देवतानामसु समामनन्ति ।

२२ 'तु' इत्यस्य स्थाने 'तेषु' इति पाठान्तरम् (२९) ।
तेषु = देवतापट्टेषु ।

२३ एतादृक्समाम्नानेन देवतानामानि भूयासि भवेयु ।

६७९

१-२ 'भूयासि तु समाम्नातात्' (६७८ । २२) = किंतु यानि
समाम्नातानि तेभ्योऽन्यान्वपि बहुतराणि सन्ति । किंतु अस्मि-
न्नर्थे 'तु'शब्दो न्यर्थो भवेत् । 'भूयासि तु समाम्नातात्'
(६७९ । १२) इदं 'तान्यप्येके समामनन्ति' (६७९ ।
११) इत्यस्यानन्तरं वर्तते । तस्मात्तस्यान्योऽप्यर्थः स्यात् ।
भूयासा समाम्नाने किं प्रयोजनम् । न किमपि । केवलं गण-
नम् । भूयासि समाम्नातानि स्मृरित्येव केवलम् ।

६ सविज्ञानभूत = रुद्धम् । प्राधान्येन स्तुतिर्बन्धुः तत् । देवताना-
मसु तदेवाह समामने गणने यद्वद् प्राधान्यस्तुति च ।

७-८ निर्विशेषण = यदभिधानैः गुणपदैर्न संयुक्तम् ।

९ 'जनभृत् जनपति' इत्यञ्जीन्वग्नेर्नामानि । 'अग्ने व्रतपते
व्रतमालप्स्ये' (मैत्रा० स० १ । ४ । १ ॥ १ । ४ । ९) ।
'अग्निर्वै देवानां जनपति' (शत० ब्रा० १ । १ । १ । १२ ॥
मैत्रा० स० १ । ४ । ९) । 'त्वमग्ने व्रतभृच्छुचि') मैत्रा०
स० ४ । ११ । ४ ॥ तै० ब्रा० २ । ४ । १ । ११)
एवमग्निरव्रतभृत् ।

१७ पूवेभ्यः समाम्नातृभ्यः = ये हविः सचद्धानि अभिधानानि
समामनन्ति तेभ्यः ।

'इन्द्राय वृत्रघ्ने अष्टारुपालं निर्वपेत्' इत्यादिर्विधिः । एता-
दृशा नियमो वेदत्राक्षणयोर्दृश्यन्ते । पूवे समाम्नातारो विधि-
दर्शनादभिधानानि समामनन्ति । ऋग्वेदे ज्ञायने यद्विधिदर्श-
नात्ते समामनन्ति । 'हविश्चोदयति' (६७९ । १०) इति
याम्बवचनान् । 'इमे' शब्दः (१८) मनिहिततरं वस्तु दर्शयति ।
ये वृत्रहाद्यभिधानानि समामनन्ति ते स्तुतिदर्शनात्समामनन्ति ।

पत्रं

६७९

पङ्क्तिः

१७ इदं च ' कर्मभिर्नर्तयिष्यन्ताः स्तौति ' (६७९ । १३) इति
यास्कवचनात्स्पष्टम् ।

१८ स इन्द्रः । वज्रनाहुः (१९) इदं कथं कर्मनाम भवेत् ।

२२ पृथक् = विशेष्यं विना प्रयोगे । वृत्रहादिविशेषणस्य नेन्द्रा-
दिविशेष्यं विना स्वातन्त्र्येण स्तुतिः ।

२३ केवलस्य = विशेष्यासंबद्धस्य ।

६८० .

२ ' विशेषतः ' = ' विशेष्यतः ' इति पाठः स्यात् । विशेष्यं
विना । क्वचित् = क्वचिदपि । अनवस्थानात् = विशेष्यं विना
विशेषणं स्वातन्त्र्येण न क्वपि अवतिष्ठते प्रयुज्यते ।

६ क. ख. ग. घ. ज. घुस्तकेषु ' निरुक्तभाष्यार्थनिबन्धपद्धतौ '
इदमाकास्मिकं न क्वचिदन्यत्र वर्तते ।

२० प्रकरणे प्रकरणे व्याख्या भिन्ना । नैघण्टुकप्रकरणे व्याख्या
(१४३ । २९-२८) । नैगमप्रकरणे (२९२ । २१-२२)

६८१

५ तत्रैतद्भवति = अयं प्रश्नो विचारो बोद्धवति ।

८ निःशेषेण (सर्वत्र सर्वैश्च) ज्ञातमेतद्देवाभिधानं यस्य ।

९ यज्ञादिकर्मणोऽङ्गम् । विवक्षिते विशिष्टे स्थानकर्मणी यस्य ।
विवक्षितं स्थानं विशिष्टं च स्थानं यस्य इति पाठान्तरे (२८-
२९) अयं विवक्षितशब्दो विशिष्टमित्यर्थे प्रयुज्यते ।

१६ अस्माकमाग्निः संनिवृष्टः । ग्रथिव्यन्तरिक्षं द्युलोक इत्यनुक्रमः ।

१८-१९ देवताभ्यः प्रत्यक्षाभिधानं साक्षादाभिधानं न रोचते । परोक्षा-
भिधानं तेषां प्रियम् । देवताभिधानं व्युत्पादयितव्यं लौकिकश-
ब्दवत् ।

१९ देवता न साक्षाद्द्रष्टुं शक्या । साऽऽदौ परोक्षीकर्तव्या । आशि-
रिति न देवतायाः साक्षान्नाम । परोक्षं हि तत् । परोक्षीकृतं
तत्त्वं = परोक्षीकरणमेव तत्त्वम् । तदेव अर्चितम् इष्टं तेषां
परोक्षनाम्नां निर्वचनेन ।

षट्

पङ्क्तिः

६८१

१९-२० 'परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष' (शत० ब्रा० १४। ५। ९। २) ।

२१ आग्रम प्रमाण यत्न । यदा देवताभिधानं सम्यग्दायते तदा देवतातादात्म्यमनुभूयते ।

२१-२२ 'अथाऽऽत्मो या यादेवता निराह तस्यान्तम्याहताद्भाव्यमनुभवति' (निरु० १३। १३) ।

२४-२५ 'अग्निं वस्मात्' इत्युपोद्धात । 'अग्रणीर्भवति' इत्युपन्यासः ।

२५-२६ 'अथाऽऽत्मनो महत प्रथम भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्याम' (निरु० १४। १०) । अनेन सर्वाणि नामान्यात्मन एव ।

२७ 'अयमेव तत्सर्वमनुभवति' (निरु० १४। १३-१४) ।
 'तानीमान्येतन्मिन्नात्मन्येव भवन्ति' (निरु० १४। १५) । 'तन्मिन्नेव भवन्ति' (निरु० १४। १६) ।
 'सैषाऽऽत्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष सख्यता सलोभता गमयति य एव वेद' (निरु० १४। ३७) । एन विभूतिताद्भाव्यमनुभवति ।

६८२

१ 'अपि वा सर्गाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मा' (निरु० १४। १२) । एव सर्गा विभूतय आत्मन एव ।

३ 'अग्रणीर्भवति' इति विग्रहेण वाक्यम् । कृतम् वाक्यम् पदानां वर्णा । तेषां (पदेभ्यः) निष्कर्षणेन समुदायः । तेनोपनितोऽग्निशब्दः । अग्रणी = अग्र + नी = अग्र + नयति । अग्र्य वाक्यस्य द्वे पदे । तेषां वर्णा मृष्टा । ते पदेभ्यो निष्कृत्यन्ते । तेष्वो वर्णेभ्योऽग्निशब्द उत्पन्नः ।

५ अग्निशब्दस्य 'अम्' इत्यस्य अग्रशब्दादुत्पद्यते । न केवमेव 'म्' इति । नेन अग्रशब्दः स्वर्गमार्गः पूर्वपदम् ।

६ अग्रशब्दः 'नयति' उत्तरपञ्चमव्याप्य । अग्रशब्दो निर्याम्य अपि निर्याया स्वर्गः । तेन मन्त्रव्याप्यते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६८२

६ न तथोत्तरपदम् । (नि) नयतिः उत्तरपदं न उत्तरपदस्थम्
(२७) ।

७ कर्तव्यात्मनि कर्तव्यरूपे किमपि कर्तव्यमपेक्ष्यते इति
नयतिसदृशं पदमावश्यकम् । करणीयस्थाने नयतिपदमवस्थाप्य ।
'कर्तव्यात्मना' (२८) इति ग. ज. पाठोऽपि साधुः । 'कर्त-
व्यार्थात्मना' (२८) = कर्तव्यार्थेन + कर्तव्यात्मना एवमयं मिश्र
पाठः । तेन चोत्तरपदेन कर्तव्यरूपेण भवितव्यम् । किमपि करणी-
यम् । तस्मात् 'नयतिः' उत्तरपदम् । ' अवस्थाप्य ' इत्यनेन
काचित्संदिग्धता प्रदर्श्यते । ' कर्तव्यात्मनि० र्या ' इति केनापि
च. पाठो रूपान्तरितः. (२८) । किंतु सोऽशुद्धः । नयतिः
कर्तरि अवस्थाप्येत । ' आत्मनि ' पदं किमर्थम् ।

१० अग्रं प्रधानशब्दवन्न नित्यं नपुंसकम् । ' अधिके च प्रधाने च
प्रथमे चाभिधेयवत् ' (मेदिनी) । यजमानमितरांश्चाग्रं नयति ।

१२ अग्निग्रहणं प्रथमं कर्म । यः पूर्वेद्युराग्निं गृह्णाति स श्वोभूते
देवता अभियजते । ततश्च ' अग्रे व्रतपते व्रतमालप्स्य ' इति ।
' अग्निर्वै देवानां व्रतपतिर्गृह्णो व्रतभृद्ब्रतपतय एव प्रोच्य
व्रतमालभते ' (मैत्रा० सं० १ । ४ । ९) । प्रणीयते
पूर्वदिनवर्त्याहवग्नियस्थानं प्रति गार्हपत्यात् । अग्रं +
नी = अग्निः ।

१४ अथवा अङ्गं + नी = अग्निः । संनममानः =
सम्यक् नममानः = कर्मार्थं प्रह्वीभूय । सं नम्
भातुर्यास्कृत्काले आत्मनेपदी आसीत् । अथवा 'ताच्छी-
ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ' (पा० ३ । २ । १२९)
इत्यनेन ' संनममानः ' संनमनशीलं दर्शयित् ।

१९ स्थूलौ अष्टौवर्णा (जानूरुमंधी) यम्य स स्थूलाष्टौवान् ।
तस्यापत्यं स्थूलाष्टौविः ' बाह्यादिभ्यश्च ' (पा० ४ । १ ।
९६) इति सूत्रेण । बाह्यादिराहृतिगणः ।

पत्रे
६८२

पङ्क्तिः

२२ 'वनूयी शब्दे उन्डे च' (भा० १ । ४८६) । ' अर्तिही
स्त्रीरित्मूयीक्ष्माभ्याता पुङ्गौ ' (भा० ४ । ३ । ३६) इत्यनेन
'वनोपयति' = आर्द्रा करोति । ' अ + कनो + प + न = '
इत्यस्मात् अ + न = अकन अन्नः अग्नि ।

६८३

३ ता हेतुत्वेनोपादाय = शब्दसाधने ता क्रिया हेतव ।

४ ' इतात् ' अत्र ' इत ' इति निष्ठान्त रूपम् । ' इण्
धातो ' इत्यर्थ ।

६ ' णीद् ' इति ग ष न पाठ प्रामादिक ।

८ एतेर्धातो = इण्धातो । खलुशब्दो धाट्थं द्योतयति ।

९ किमपि वर्णसामान्य भवेन्न भवेद्वा । अत्र ' वर्णसामान्येन ' पद
नावश्यकम् । वर्णसामान्येन इणि अकारो नास्ति । वर्णसामान्येन
सत्य नास्ति ' इत्यन्वयः । ठ ड वर्ण सर्वेषु पुस्तकेषु
' सत्य नास्ति । वर्णसामान्येन ' इति विराम-यवस्था ।
' अग्नि ' इत्यत्र अकार कस्मिन्नापि इण् रूपे नास्ति । एन वर्ण
सामान्याभावात् । तस्य इण विकारमादाय ततस्त विकार
व्यापादयति विपरिणमयति चेन अकार उपलभ्येत ।

अथवा । वर्णसामान्येन = केऽपि वर्णा इण् रूपे स्मृ । तादृश
किमपि रूप गृहीत्वा । अत्र वर्णसामान्य काल्पनिकम् ।

अथै इणोऽर्थदर्शनात् । शब्दार्थमवगन्तव्यत्वात् । अर्थे च
गुणभूतत्वाच्छब्दस्य । स्तेभ्यः कारणेभ्यः तादृकारामित्यादि ।

१० अथै इण अर्थदर्शनात् तस्य धातो कोऽपि विकारो ग्रही
त यः । यः अकारवत्त्वेन परिणमयितव्यः ।

११ व्यापादयति = विपरिणमयति ।

११-१२ यथावच्छिन्नस्य = वर्ण-व्यापादन विना ।

१९ तन = ' आगयति ' इति रूपान् ।

' अत्राऽऽहार ' इति पाठान्तर्गम् (७६-७९) । अत्र ' अय
यति ' रूपे आक्षेपः । नन आरागद्वारागमात्ते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६८३

१५ कोऽयं मह्यन् प्रवासः । एतीति अयनः । अयनशब्दादकारः प्रयासं विना लभ्येत । अनत्तीति अज् । 'चोः कु' (पा० ८।२।३०) इत्यनेन अग् । इदं कुत्वम् । अथवा । दहतीति धक् । 'झलां जश् झशि' (पा० ८।४।२३) इत्यनेन 'धग्' । इदं जश्त्वम् । यदा कुत्वं तदा अनक्तिर्घातुः । यदा नक्षत्वं तदा दहतिः । अ (एतीति अयनः) + ग् (अयनत्तीति व्यग्) + नि (नयति हविः०) = अग्निः । अथवा । अ (एतीति अयनः) + ग् (दहतीति) धग् + नि (नयति हविः०) = अग्निः । एष 'त्रिभ्य आख्यातेभ्यः' (१) इत्युच्यते ।

१७ साधीयस्तराः = साधीयस्वः + साधुतराः ।

'अग्रं नयति अङ्गं नयति अवनोपनः' इत्येताभ्यः क्रियाभ्य-
स्तित्वः क्रियाः साधीयस्वः ।

१८-१९ अनुक्रमेण अशिरुक्ष्यो निरूपणीयः । तस्य सक्ष्यस्य प्रधान-
स्तुत्या संबन्धः लक्ष्यप्रधानस्तुतिसंबन्धः । स लक्षितो यस्मिन्
तदभिधानम् ।

२० अग्निकर्मणां विद्वर्णिजिताः ।

६८२-६८३

अग्निसदृशो लातिनभापायाम् 'इग्निस्' शब्दः । इग्ने
उस् (आग्नेयः) इग्निवधुलम् (अग्निकः) इग्निक्
(अग्निमृत्) इग्निनेना (अग्निनः) इग्निपेस् (अग्निपाद्)
इग्निषोटेन्स् (अग्निपतिः) इत्यादितद्वितसमासरूपाणि ।
'इग्निस्' शब्दस्य (अग्निशब्दस्य) उत्पत्तिं को ज्ञातुं शक्नोति ।
'अग्निवह्मि' इत्यादिशब्देषु 'निः' नामकारकप्रत्ययव-
द्भाति । अजतीति अग्निः । वहतीति वह्निः । लातिनभापा-
याम् 'अगो' चोदयामि । अजति = चोदयति । 'अन
ग्निकोपणयोः' (पा० १।२३०) । अङ्गतीति अग्निः । 'अङ्गे-
र्नलोपश्च' (उणा० सू० ४।१०) इत्यनेन ।

६८४

३ ज. त. द. पुस्तकेषु 'यज्ञश्च' इत्यस्य स्थाने 'यज्ञस्य ।
इति पाठः (२९) । यज्ञस्य पुरोहितः इत्यन्वयः । अथवा
यज्ञस्य देव इति ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६८४

१७ द्युशब्दात् । इदं निर्वचनं पूर्वैभ्यः सार्धतरम् । पृथिवी लोकात्
द्युलोकं गच्छति यजमानेन सह । ' पक्षेऽर्जवत्त्वं निर्वचनस्य '
इदं दुर्बोधम् । कदाचिदयमर्थः स्यात् । दिवि भवतीति देवः ।
सूर्यरूपेण अग्निर्दिवि भवति इति पाक्षिकं द्युस्थानत्वम् । प्रातः
अग्निः सूर्यं स्वतेजो निघत्ते इत्यर्थे वा द्युस्थानत्वम् ।

१९ होता जुहोतेरेव न तु ह्यतेरित्यस्मात् ।

१९-२० ' हु दानादनयोः । आदाने इत्येके ' (वा० ३ । १) ।
जुहोति = हविर्ददाति पुरोडाशभागमाप्ति च । अथवा ददाति
आदत्ते च ।

२२ परा क्रमेण ।

२३ ' अग्निः पूर्वैभिः ' (ऋ० सं० १ । १ । २) । अपरा =
अन्या ।

६८४

६८५

२३ } अमुना प्रकारेण एतस्यामुदाहृतायां बह्वनकर्मयुक्ताः सर्वा ऋच
१ } उदाहरणम् उदाहरणत्वेन उपेक्षया इत्युपप्रदर्शनार्थम् ।

१० तद्वृत्तं = ' सः ' शब्दस्य प्रयोगः । वृत्तं = रूपम् ।
यच्छब्दस्य किमपि रूपं यद्वृत्तम् । तच्छब्दस्य तथा तद्-
वृत्तम् ।

११ ' यत्तद्गोर्नित्यसंनयः ' इदं वार्तिकसदृशं वाक्यं व्याकरणमहामाप्ये
भृशं पठ्यते ।

१५ लोटा = आशीर्वाचकक्रियारूपेण । निराकाङ्क्षं भवति ।

१६ एकपदनिरुक्तम् ऋजु सरलम् ।

१८ आतिष्य = आक्षेपं दूषणमुद्धान्य ।

२०-२१ स्वार्थं जहत् । उपसंक्रामत् अभिधानम् । ' उपसंक्रामन् '
(३१) नेदं रूपमत्र युक्तम् ।

६८६

१ ' नैव० ' इत्यादिना आक्षेपनिराकरणम् ।

२-३ तस्या गोण्याः सर्वार्थस्तथाविधश्च एव संबन्धः ।

३-४ तथाविधः = नित्यं प्रकरणोपपदपरतन्त्रः ।

पत्रं पङ्क्तिः

६८६

४-५ सम्भारानि प्रकरणानि उपपदानि च तेषु परतन्त्रः । यादृशं प्रकरणमुपपदं वा तादृशः संतन्त्रः । गौणा अर्था अनेके प्रकरणोपपदपरतन्त्र्यात् ।

५ मुग्याया वृत्तरथान्तरे विनियोग एव नास्ति । लोके प्रसिद्धि-
वन्दे बोभयत्र वा ।

९ उपोद्धन्ति = (उप + उत् + हन्ति) उपोद्धातं करोति ।
चोदकः आक्षेपकः । पृथिवीम्यान एवाग्निरिति स आक्षेपको न
मन्येत । इदं मतं तस्य संमतं न म्यात् ।

१४ 'अग्निमीळे' इत्येतस्यावह्न्यावहनक्रिया न विद्यते । किं
परम्या 'स देवो एह वक्षति' इत्यम्याम् । अस्मिन् सूक्ते
पार्थिव ज्योतिरग्निशब्देनोच्यते । 'आवहनहवनक्रियायोगात्'
इति च. पाठ. (२५) । 'आवहनक्रिया०' (ग. ज. पाठः)
= आवहन + हवनक्रिया० । होतारमिति हवनक्रिया । 'आ-
वक्षतु' इत्यावहनक्रिया । 'हवनक्रियायोगात्' इति पार्थि-
वान् पाठः ।

६८७

११ 'अभिनमन्त' - अभिनमन्त इति नैरोऽपि पाठो व्याख्यातः ।

१६-१७ भर्तुं हर्षमुपजनयन्त्य ।

२१ पार्थिवे (अग्नि) घृताहुनिहवनम्यावि गतात्स्वमुन्ने ब्राह्मणे वा ।
आज्यशस्त्रे विनियोगो नाऽऽहूतौ (१०) ।

२१-२२ उपमानं योषा उपमेय घृतस्य भागः । यथा योषा भर्तात्म-
भिनमन्ति तथा घृतस्य भागः अग्निं कथमभिनमेषु । विमत्र
वैश्वस्यम् । अविधानं वैश्वस्यं चेति योगपद्यम् ।

२२ वैश्वस्ये (अग्नि) उदरस्य भागणा संभवः । उपमानोपमेयगा-
मत्रस्य चेति योगपद्यम् । नत्र = वैश्वस्येऽग्निः ।

२३ मामात्मन = कथम. नि. । अत्र 'घृतस्य भागः' इति न
घृतस्य (२२) । घृतस्य प्रसिद्धार्थं व्यक्ता ।

२४-२५ एतदेव वदन्त्यम् = अस्मिन् मन्त्रे विद्यमानम् ।

पत्रं

६८८

पङ्क्तिः

१ एवंवेद्य. = एवं ज्ञातः निरूपितः ।

२ तस्मात्सुष्ठु उक्तमाक्षेपकेण ।

४-५ 'अन्यन्निर्वचनमृजु' इति कृत्वा 'नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा' (६८७ । ३) इति न व्याख्यातम् । तथा 'हर्यति' प्रेप्ताकर्मा विहर्यतीति' (६८७ । ४) । विहर्यति = भृशं विहरति भुङ्क्ते । 'अभिहर्यति' इति पाठान्तरम् (६८७ । २६) ।

१० आदित्यमुक्तमस्यामेकस्यामृचि अथवा सकृले सूक्ते भाष्यकारोऽन्यत न वेति न स्पष्टम् । एका ऋक् अथवा सकलं सूक्तमपि स्यात् ।

१०-११ 'समुद्रादूर्भिरकादशाऽऽग्नेयं जगत्यन्तं सौर्यं वाऽऽर्षं वा गन्धं वा घृतस्तुतिर्वा' अनुक्रमण्यम् । 'नानादेवताभिवाद०' (इत्यादिपाठान्तरम् २३) = 'समुद्रादित्यग्नेर्मध्यमस्य' (बृहद्दे० ५ । ९) ॥ 'आदित्यं वा ब्राह्मणोक्तं प्रदिष्टं आग्नेयं यद्वाऽऽज्यमूर्क्तं हि दृष्टम् । अपां स्तुतिं वा यदि वा घृतस्तुतिं गवां स्तुतिं वा सूक्तमेतद्वदन्ति' (बृहद्दे० ५ । १०) ॥

१२ प्रकाशेन सर्वस्य च्छादकः ।

१३ 'उदतीर्तित्' इति उत् + तु इत्यस्य यङ्लुङि रूपम् । सूर्यः प्रथममद्भ्यो जज्ञे ।

१५ स चन्द्रमा अस्य सूर्यस्य । 'अथेतद्गृषा सोमः । योषा अपो हविर्धानेऽध्येनि तस्मान्मिथुनाश्चन्द्रमा जातोऽन्नाद्वै तदन्नं नानं यद्भक्ष्यश्च सोमाश्च चन्द्रमाश्चन्द्रमा येनस्यान्ने य एष तपनि' (शन० ब्रा० ४ । ६ । ७ । १२) ।

१६ 'एष वै सोमो राना देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः' (शन० ब्रा० १ । ६ । ३ । ९) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६८९

२ अस्य मन्त्रस्य आदित्यदेवत्वे सत्यपि । आदित्यस्य अग्नित्वम् ।

३ ' समुद्रादूर्मि० ' एता ऋचो धृतस्तोम्या उच्यन्ते (मैत्रा० सं० १ । ६ । ७) ।

४ इदं मायमं ज्योतिराग्निरिति प्रतिपादयितुमिदमुदाहरणमस-
मर्थम् ।

५ एकेषा शाखिना = वाजसनेयिनाम् ।

६ इमं स्तनमूर्धन्यन्त घयाषा प्रपीनमग्ने सरिरम्य मन्थे (यजु० सं० १७ । ८७) । इदं ८७-९९ ऋचात्मकं सूक्तम् (वा० सं० १७ । ८७-९९) । ' अपा प्रपीनमग्ने ' इति आस्मिन् सूक्ते अग्निलिङ्गम् ।

' इमं स्तम० ' यजुर्वेदे सप्तदशेऽन्त्याख्योदश यजमानानुवा-
चने धृतस्तुतौ वा विनियुक्ता । तत्रेय प्रथमा (च. ट.) ।७-८ निविद् = सूक्तम्याऽऽदौ मध्येऽन्ते द्वयोः सूक्तयोर्मध्ये पठनीयानि
देवतास्तुतिपराणि कानिचित्पदानि । यथा ' अग्निर्देवेद्ध । अग्नि-
र्मन्विद्ध ' इत्यादिद्वादशपदा निविद् (ऐ० ब्रा० १० । २) ।
' तूर्णीशसनिवित्सूक्तंराज्यशस्त्र त्रिपर्वकम् ' (ऐ० ब्रा० साय-
णभाष्य १० । १) । प्रथमं तूर्णीशसः । तत ' अग्निर्दे-
वेद्ध ' इति द्वादशपदा निविद् । तत सूक्तम् । इदमाज्यशस्त्रम् ।
तूर्णीशसः (ऐ० ब्रा० ९ । ७) । मायंदिने सूक्ते
विपरिहृत्य तयोर्निविदं दद्यात् (आश्व० श्रौ० ८ । ९ । २) ।
सूक्तयोर्म्येत्यासं कृत्वा तयोर्मध्ये निविद्धीयते । इयं निविदग्नि-
स्तुतिपरा ।९ ' अद्भ्यो वा एष प्रातस्तेति ' (ऐ० ब्रा० १८ । ६) । उ-
दैति ' इति वौषीतकिब्राह्मणपाठ (बौ० ब्रा० २९ । १) ।

१६ तस्य ब्राह्मणस्य = ब्राह्मणोक्तवचनस्य ।

६९०

६ अम्यवामीये सूक्ते एषा ।

८ गरन्मान् = गर (गुरु) + त्मान् (आत्मा) । ' गुर्वत्मा
महात्मा ' (३) न न्याग्यातम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६९०

९ गरणं = स्तुतिः ।

११ ' महान्तमात्मानमेकमात्मानम् (१) । दुर्गपाठे ' आत्मानं ' पदं सकृद्देवासीदिति भाति ।

१३ ' तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विष्टिरेष उ होव सर्वे देवाः ' (बृह० उ० १।४।६) । एतस्यैव प्रजापतेः सा भिक्षाभिन्नदेवतासृष्टिः । याज्ञिका भिक्षा देवता यजन्ते । किंतु प्रजापतिरेव सर्वे देवाः ।

१८ पूर्वपक्षव्यावर्तकः = परमतं व्युदस्यति ।

२०-२१ ' निर्वपेत् ' इति चोदना ।

२३ अत्र = पार्थिवेऽग्निं । श्लोकप्रसिद्धिर्वेदप्रसिद्धिश्चाग्निशब्देनास्मिन्नेव पार्थिवेऽग्निौ ।

२४ ' अग्निमानय ' इति लोकोक्तिः । ' अग्निं प्रणय ' इति वेदोक्तिः । ' ॐ अग्निं प्रणय ' इति गार्हपत्यादाहवनयिं प्रति अग्निनयनाय प्रेषः ।

२६ चोदिताः = आदिष्टाः ।

६९१

२-३ यथा अग्नेरग्निशब्देन मुख्यः संबन्धः न तथा विद्युत्सूर्य-शब्दान्याम् ।

५ अस्य विचारस्य आक्षेपप्रतिसमाधानरूपस्य ' अयमेव पार्थिवोऽग्नि रूपास्यः ' इति प्रयोजनम् । आग्नेयेषु सूक्तेषु स एव स्तूयते तस्मै च हवींषि संप्रदीयन्ते स एव च तानि भुङ्क्ते ।

६ ' एतमेवोपासीत ' (२०) इति पाठान्तरं स्पष्टम् ।

६९२

१ देवतायाः बहुनामधेयत्वस्य कारणं माहाभाग्यं कर्मवृथक्त्वं वा (नैरु० ७ । १) । अग्निरेव जातवेदाः ।

१-२ ' पृथगेव स्युः पृथग्वि स्नुतयो भवन्ति ' (निरु० ७ । १) । पृथगभिधानानां स्नुत्यन्नरैः भिन्नस्नुनिभिः संबन्धः ।

६ जाते जाते = प्रत्येकस्मिन् प्राणिनि ।

९-१० निदेशनार्थस्य वेदम् । जानं जाते (जन्मनः) एव वेदो विद्या प्रदानं यस्य ।

पञ्च
६९२

पद्धतिः

११ 'यत्तज्जात' इति ज्ञास्येण जातवेदा जातधन इत्यर्थसमर्थ-
नार्थम् । तेन 'जातविद्यो वा जातप्रज्ञान' इदं जातधन
इति व्युत्पत्ते प्राप् स्यात् । अथवा मूलपाठे न स्यात् ।

(मैत्रा० स० १।८।२) 'यत्तज्जात' इत्यत्र 'यज्जात'
अस्ति । अविन्दत' इत्यस्यानन्तरम् 'इति' नास्ति ।

'आजात जातवेदासि' (ऋ० स० १।११।४२)
इत्यत्र 'जात इतरो जातवेदा इतर' (ऐ० ब्रा० ३।५) ।
जात सद्योमथितमग्निं वेत्तीति आहवनीयाख्योऽग्निर्जातवेदा इत्यु-
च्यते । 'प्राणो वै जातवेदा स हि जातानां वेद' (ऐ० ब्रा० १०।
८) 'यदन्नर्वाज्जाता वै प्रजा अनेनाविष्टमिति तज्जातवेदसो जात
वेदस्त्वम्' (ऐ० ब्रा० ११।१२) ।

१७ व ख छ त ठ पुस्तकेषु 'जातवेदसे सुनवाम' इत्यधिक
खण्डो वर्तते (२३-२९) । स दुर्गेण न व्याख्यात । इदं
सर्वं (निह० १४।३३) इत्यत्र वर्तते । किंच तत्रापि दुर्ग
वृत्तिर्न वर्तते ।

२३ अस्य सूक्तस्य (ऋ० स० १।९९) एकैव ऋक् । एक
गात्रमत्रमिदं सूक्तम् ।

२५ जातवेदा देवता यस्या ऋच सा जातवेदस्या । अथवा जात
वेदसी नाम कर्म तस्याम् । 'जातवेदसे सुनवाम सोममिति
जातवेदस्या पुरस्तात्सूक्तस्य शसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्या
स्वस्तितायै' (ऐ० ब्रा० २०।३) । जातवेदसे सुनवा
मेति खण्डं कचिद्दुर्बोधं । 'जातवेदस्या' (२५) 'अर्चाय'
(२५) 'अनिस्म' (२६) 'महाकृत्वा' (२९) एते शब्दा
दुर्बोधाः । 'दददित्यर्थ' (२७) अयं वस्यार्थः । जातवेदस्या
ऋक् । तस्या विम् । वाशब्द विमर्थः । वेद = धनम् ।
अर्चाय = अर्चनीयाय ।

२८ 'सिन्धु नाना' इति पुनरुक्ति विमर्था । भाष्यं यास्कभाष्यं
सदृशं न याति ।

पङ्क्तिः

२९ महती दूरे कूले यस्याः सा महाकूला ।

३० दुरिता दुरितानि अतिपर्षत् अग्निः ।

१४ अश्वं = समश्रुवानं व्याप्नुवानं जगत् कर्मभिः । दुर्गवृत्तौ
'अश्रुवानं' न समश्रुवानम्' (१) ।१५ 'आप्लु व्याप्तौ' (धा० ५।१४) । 'आप्लु लम्भने' (धा० १०।
६०६) । 'व्याप्नुवानम्' इति रूपमिष्टम् । 'व्यापयन्तम्'
इति प्रामादिकम् ।

१६ अपि वा अश्वमिव जातवेदसमिति उपमार्थे स्यात् (१) ।

१६-१७ अश्वशब्दः अश्वप्राणिनि रूढः । रूढिश्च शास्त्राद्वलीयसी । तेन
'अश्रुवानम्' इत्यर्थे इष्टोऽपि न गृह्यते ।

१८-१९ बर्हिषा उपलसितं कर्म लक्षणया बर्हिः ।

१९ 'कर्म सीदेत्' इत्यन्वयः ।

२१ 'एकमिव' इति छ. त. द. पाठः (२९) अपूर्णमन्धारणं
दर्शयति । 'एकमेव' निःसंशयत्वं दर्शयति । ग. च. ज.
पाठः 'एकमिव' (३०) ।२२ 'तदेतत्' इत्यत्र 'तत्' निपातसदृशः । केवलो वाकप्रकारः ।
दशतयीस्थं तृचम् । तस्य अनुस्मृतये स्मृत्युद्धोधाय ।२३-२४ एतया ऋचा तृचं संनिधीकृत्य । संनिधीकृत्य = संनिहिती-
कृत्य इति शुद्धं रूपम् । संनिधीकृत्य = संनिधौ कृत्वा
स्मारयित्वा ।

१ विवसिताय प्रयोजनाय ।

९ स्थितं = प्रतिपादितं सिद्धम् ।

११ अनर्गान्तरं = न अर्गान्तरं न भिन्नम् । गायत्रा जातवेदसा मन्त्राः
कर्मसु विनियोक्तव्याः । किंतु जातवेदसं गायत्रं तृचमेकमेव ।
तस्मात् 'आग्नेयान्मन्त्रान् जातवेदसानां स्थाने युञ्जीत' इति
विधिरनुमितः ।१ जातवेदसं सूर्यमुद्ब्रह्मन्तीति तु० = किंतु अस्यामृचि जातवेदाः
सूर्य इति स्पष्टम् ।

पञ्च

शक्तिः

६९९

७-८ इतरेयोः विशिष्यते प्रसिद्ध्या ।

१९ ' असौ लोकः पर्जन्यः पृथिवी पुरुषः योषा एते पञ्चाशयः ' (छा० उ० ९ । ४-८) । ' स जातो यावदायुषं जीवति तं भ्रेतं दिष्टमितोऽश्व एव हरन्ति ' (छा० उ० ९ । ९) । इयं पञ्चाशिविद्या ।

२० ' अपि वा० प्रवर्तयति० ' इदं ' विश्वान्नराजयति ' इत्यस्या-
न्यद्विवरणम् ।

२३ ' स्वतन्त्रः कर्ता ' (पा० १ । ४ । ९४) । ' तत्प्रबोजको हेतुश्च ' (पा० १ । ४ । ९९) । अग्निहेतुरिति कर्ता ।
कर्तुः प्रयोनक इति हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च भवति ।

६९९

२३ } नरैः क्रियामु अङ्गभावं नीयमानः क्रियायाः कर्म भवति ।
१ }

६९६

२-३ विधानरः = विधान् + अरः (ऋ गतौ) = सर्वाणि भूतानि
प्रति क्रतुः ।

१३-१४ पृष्ठचाम्यैव चतुर्थेऽहनि इयं प्रतिपद् (आश्व० श्रौ० ८ । ८) ।
अभिष्टवः पष्ठमहर्षं न निर्दिश्येते ।

१८ प्रकाशक इति दृष्टेरुपकारकः ।

६९७

१ ' विचष्टे संयतते राजा अभिश्रीः ' (६९६ । १६-२०) इति
स्तुतिः । ' सुमती स्याम ' (६९६ । २१-२२) इति आशीः ।
स्तुतिः प्रथमा । तदर्थं पदानां भिन्नः क्रमः ।

२ तिङ् = क्रियापदम् ।

६ यतः = यस्मात् ।

७ तं स्तुतिरभिसंतिष्ठते यस्मात्तस्मात् यत्तदोरध्याहरेण (३) या-
स्काचार्य एकवाक्यतया सामर्थ्यमुद्भाषयांचकार (९) ।

८ मन्त्रेषु आवश्यकः ।

९ प्रत्याख्यातं = विवक्षितम् ।

१०-११ ' ऋचां त्वः० ' इत्यत्र ' प्रतिपदं ' (२७) इति पाठान्तरम् ।
किंतु प्रतिपदं वाक्यसमाप्तिर्नास्ति ।

पत्रं पङ्क्तिः

६९७

१५ वान्यस्योपादानमारम्भः ।

१७-१९ दिक् (छा० उ० ५।१२।२) आदित्यं (५।१३।२) वायुम् (५।१४।२) आकाशम् (५।१५।२) अपः (५।१६।२) पृथिवीं (५।१७।२) निरस्य उद्दालक उवाच ' एते वै खलु यूयं पृथग्विममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्स्व । यस्त्वेतमेव प्रादेशमाश्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमसि ' (५।१७।१) । एवमात्मा वैश्वानरः । छान्दोग्योपनिषदि ' दिवं ' न तु ' इन्द्रम् ' (१८) ।

२२-२३ मन्त्रद्वक् स्तौति इति हेतोः ।

६९९

१८-१९ तेषां मेघानामनुद्गमे ।

२० मेघं ' मिह सेचने ' इत्यस्मात् । अत एव उदकपूर्णम् ।

२१ यः असौ वैश्वानरः (१८) इत्यन्वयः ।

७००

२ एकस्मिन्नेव वाक्ये वैश्वानरोऽग्निर्वैष्वक्कर्मणा संबध्यते ।

३ स्थितम् (६९४ । ९)

४ ' प्र नू महित्वं० ' इत्यत्र जातवेदसो मध्यमत्वे गौणः प्रत्ययः । स नेष्ट इति असावादित्य एव कर्मात्मा जातवेदः शब्देनापदिश्यते । एक एवाऽऽत्मा । किंतु अग्निवायुसूर्यास्तस्य कर्मात्मानः । एनमात्मानं कर्मात्मना आदित्यनाम्ना अपविशन् गृहन् । असौ आत्मा । कर्मात्मा आदित्यः । अयं तस्याऽऽत्मनोऽपदेशो नोपदेशः ।

५ कस्मिंश्चित् = मध्यमे आदित्ये वा । पूर्वः (पाठान्तरे २३) = विचारं संशयनिराकरणं विनैव ।

८ एनं जातवेदसम् ।

१० पृथिवी अन्तारिक्षं द्यौः इति एषा लोकानां रोहः । तत्क्रमेण प्रातःसवनमाध्यंदिनतृतीयसवनानां रोहः । यथा उपरि उपरि आरोहः पृथिव्या अन्तरिक्षमन्तरिक्षादिवम् एवं दिवः अन्तरिक्षमन्तरिक्षात्पृथिवी इति अवरोहः (१४) ।

पत्रं

७००

पङ्क्तिः

१३-१४ कस्मिंश्चित्कर्मणि = विषुवन्नामकेऽहनि । तद्दिनवर्तन्ये यागे
(ऐ० ब्रा० १८।४) ।

१४-१५ रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित = प्रत्यवरोह आवश्यक इष्टश्च
यस्मात् प्रत्यवरोहाभावे तस्यैहिक जीवितमल्पावधि स्यात् ।
' अयं य एवकामा स्युः स्वर्गनामा पराश्वमेव तेषां रोहेते
जयेयुर्हेव स्वर्गं लोकम् । नेत्स्वेवास्मिँहोके ज्योगिव वसेयुः '
(ऐ० ब्रा० १८।७)

१५ उप (सम्यक्) व्याचक्ष्महे ।

१६ भक्तिभाजनौ समानार्थौ । ' सा वा एषा तृतीयसवनभाजना '
(ऐ० ब्रा० १२।७) । ' मरुता सा भक्ति ' (ऐ० ब्रा० १२।
९) । पृथिवीलोक अस्य भक्ति (भज्यते सेव्यते इति भक्ति) ।
प्रातः सवनं शसित्वा = प्रातः सवनयोग्यं शस्त्रं पठित्वा ।

१६-१७ प्रातः सवनं पृथिवीलोके भज्यते माध्यदिनं चान्तरिक्षे इति
शसति ईदृगर्थं शस्त्रं पठति ।

१६-२० प्रातः सवने होता शोसावोमिति मन्त्रेणाध्वर्युमाह्वयते ।
शसामो देवोमित्यध्वर्युः प्रतियुष्माति । ततो होता शसति शस्त्रं
पठति । अध्वर्यो शोसावोमिति माध्यदिनसवने होता । शसामो
देवोमित्यध्वर्युः । अध्वर्यो शोशोसावोमिति तृतीयसवने होता ।
शसामो देवोमित्यध्वर्युः । (ऐ० ब्रा० १२।१) ।
' त (अग्निं) यज्ञायज्ञीयेऽसीदत्स वेधानरूपिणाऽऽग्निमारुतं प्रत्य
पद्यत ' (ऐ० ब्रा० १२।३) । ' ॥ पच्छं प्रथमं रोहतीम
तं लोकमाप्नोत्यथार्धर्चशोऽन्तरिक्षं तदाप्नोत्यथ त्रिपद्याऽमु तं लो
कमाप्नोत्यथ वेवल्या तदेतन्मिन्प्रतितिष्ठति य एष तपति ' ।
' त्रिपद्या प्रत्यवरोहति यथा शसता धारयमाणस्तदमुष्मिँहोके
प्रतितिष्ठत्यर्धर्चशोऽन्तरिक्षे पच्छोऽम्भिँहोक् आप्स्वैव तत्स्वर्गं
लोकां यनमाना अम्भिँहोके प्रतितिष्ठन्ति ' (ऐ० ब्रा० १८।७) ।
' भूरेति ब्रह्मा प्रातः सवने । भुव इति माध्यदिने । स्वारेति
तृतीयसवने । भूर्भुव स्वरेन्द्रवन्तः सविनृप्रमूना इत्यूर्ध्वमाग्नि
मारुतात् ' (आश्व० श्रौ० ५।३) ॥ (ऐ० ब्रा० २५।९) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७००

१६-२० 'प्रजापतिः गायत्रीमेवाशये वसुभ्यः प्रातःसवनेऽभजत् ।
त्रिष्टुभमिद्धाय रुद्रेभ्यः मध्यंदिनेऽभजत् । जगतीं विश्वेभ्यो
देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवनेऽभजत् । अस्माल्लोकादन्तरिक्षलो-
कम् । अन्तरिक्षलोकादमुं लोकम् ' (ऐ० ब्रा० २८ । २) ।
'अथैतं तूष्णींशंसमुपांशु शंसति सर्वेषां कामानामाप्यै । अग्नि-
ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति तदिमं लोकं लोकानामाप्नोति प्रातःसवनं
यज्ञस्य । इन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्र इति तदन्तरिक्षलोकं
लोकानामाप्नोति माध्यंदिनं सवनं यज्ञस्य । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्य इति तदमुं लोकं लोकानामाप्नोति तृतीयं सवनं
यज्ञस्य ' (कौपी० ब्रा० १४ । १) । 'पङ्क्ति-
धमाज्यं तूष्णीनेपस्तूष्णींशंसतः पुरोहैक् सूक्तंमुक्थंवीर्यं
याज्येति ' (कौपी० ब्रा० १४ । १) । 'भूरग्नि-
ज्योतिर्ज्योतिराग्निरिति एकः तूष्णींशंसभागः । आज्यं प्रउगं
चेति प्रातःसवनस्य शस्त्रे । इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति
द्वितीयस्तूष्णींशंसभागः । निष्केवल्यं गरुत्वतीयमिति मध्यंदि-
नस्य शस्त्रे । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति तृतीयस्तूष्णी-
शंसभागः । वैश्वदेवमाग्निमारुतमिति तृतीयसवनस्य शस्त्रे '
(ऐ० ब्रा० ९ । ७) । 'प्र वो देवायाशये ' (ऋ० सं०
१ । १३) इत्याज्यशस्त्रं (ऐ० ब्रा० १० । ८) ।
प्रउगशस्त्रं (ऐ० ब्रा० ११ । १) । भूरिति व्याहृत्या
शुधिवीलोकः । भुवरित्यन्तरिक्षलोकः । स्वरिति द्युलोकः ।
'प्रातःसवनं शुधिवीलोकभक्तिं माध्यंदिनमन्तरिक्षभक्तिम् '
इति पूर्ववाक्यपाठः । अत्र तु 'द्युलोकभक्तिं तृतीयसवनम् '
इति । पूर्वस्मिन्वाक्ये तस्मिंस्तास्मिंल्लोके स्थित एव शंसति ।
अत्र आरोहन्नेव शंसति (२०) । ततो द्युलोकमारुहो
भवति । तस्मात् 'द्युलोकभक्ति' पदं तृतीयसवनस्य केवलं
विशेषणम् । नास्य ग्रामुरूपेण निर्देशः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७००

१७ संसृतत्वात् = यस्मादयं होताऽन्तरिक्षलोकं संसृतः गतः ।
भक्तौ भक्तौ प्रतिभाक्ति = प्रतिलोकं तं तं लोकम् । संसृतवत् =
संसृतः तस्मिंस्तस्मिँल्लोके गत इव । प्रतिभाक्ति संसृतवच्च =
अस्माद्धोकादन्तरिक्षलोकं तस्माच्च द्युलोकं गत इव ।

२१ सवनानां लोकानां च प्रत्यवरोहः । यज्ञायज्ञीयमिति अग्निष्टो-
मस्य साम । ' यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम् ' (ऐ० ब्रा० १०।
९) । तृतीयसवनस्याऽऽग्निमारुतं शस्त्रम् ।

७००

७०१

२ }
१ }

सवनानां लोकानां च प्रत्यवरोहस्यानुकृतिं विकीर्णम् ।

१ येन तृचेन शस्त्रं प्रारभते स प्रतिपद् । तदनन्तरभावी तृचोऽनुचरः ।
(ऐ० ब्रा० भाष्यं १२।४) प्रतिपद्यते = तां कृतिं प्रत्यवरोहकृ-
तिम् अनु अनुसृत्य प्रतिपद्यते प्रतिपदं प्रारभते । ' तृचाः प्रति-

• पदनुचरा द्वयृचाः प्रगाथाः ' इत्याश्वलायनः (ऐ० ब्रा० भा०
१२।६) । ' वैश्वानरीयेणाऽऽग्निमारुतं प्रतिपद्यते ' (ऐ० ब्रा०
१३।११) । यच्छस्त्रमाग्निमारुतं तच्छस्त्रं होता वैश्वानरी-
येण सूक्तेन प्रारभते ।

२ ' वैश्वानराय पृथुपाजसे विपः ' इति वैश्वानरीयं सूक्तम्
(ऐ० ब्रा० भा० १२।३) । अनेन भरुत्वतीयशस्त्रप्रा-
रम्भः (७००।२१) । ' स वैश्वानरीयेणाऽऽग्निमारुतं प्रत्य-
पद्यत ' । (ऐ० ब्रा० १२।३) ।

३ यस्मिंस्तृचे सामगैः स्तोत्रं गीतं स तृचः स्तोत्रियः (ऐ० ब्रा० भा०
१२।३१) ' यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम् ' (ऐ० ब्रा० १०।४) इति
नियमेन ' यज्ञायज्ञा वो अग्नये ' इत्येवाऽऽग्निमारुतस्य शस्त्रस्य
प्रतिपद्भवेत् । किंत्वत्र स नियमो नाऽऽदूर्तव्यः । ' यज्ञायज्ञा वो
अग्नये ' अयं स्तोत्रियः । नायं तृचः शस्त्रम् ।

३-४ ' यज्ञायज्ञा वो अग्नये ' इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम यज्ञाय-
ज्ञीयम् (७००।२१ ॥ ऐ० ब्रा० भाष्यं १२।३) ।
' तिसृभिर्हि साम संमितम् ' (ऐ० ब्रा० १२।१२) । एकं

पत्रं

७०१

पङ्क्तिः

३-४ साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम् (ऐ० ब्रा० मा० १२ । १२) ।
यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति (ऐ० ब्रा० मा० १२ । १२) ।

५ ' यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम् ' इति स्तोत्रशस्त्राणां धर्मः ।

६ यस्मात् स स्तोत्रिय आग्नेयो भवति ।

८-९ अन्यत्र स्तोत्रियेण प्रारम्भः क्रियते । अत्र तु वैश्वानरीयेण
सूक्तेन । नियमभङ्गस्य कारणं प्रत्यवरोहे आदित्यदेवता स्तोत-
व्येति ।

१० यः स्तोत्रियः स पुनराग्नेयः । प्रत्यवरोहे द्युस्थानदेवताञ्चसन-
मावश्यकम् । सा देवता आदित्यः । तच्छस्त्रं वैश्वानरीयेण
सूक्तेन प्रारभ्यते । तेन वैश्वानर आदित्यः ।

१३-१४ ततो होता रुद्रं मरुतश्च एता मध्यस्थाना अन्तरीक्षस्थाना
देवता आगच्छति ।

१५-१६ शस्तात् = पठितात्सूक्तात् ।

१७ मरुतां पिता रुद्रः ।

१९ ' अग्निमिहस्थानं ' (१९८ । १२) न व्याख्यातम् । इह
स्थानं यस्य तमग्निमागच्छति, होता ।

२२ विधेः = सवनलोकप्रत्यवरोहस्य । अनुकरणात् = स्तुत-
शस्त्राभ्यां प्रत्यवरोहोऽनुक्रियते ।

७०२

१, सामान्यम् = साधर्म्यम् । देवतागुणेषु द्वादशकपालेषु च साम्यम् ।
' अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपत् ' (मैत्रा० सं०
२ । १ । २-३) द्वादशकपालं पुरोडाशम् ।

२ गुणविधयः = द्रव्यादिसंनद्धा विधयः ।

३ एतस्य = आदित्यस्य ।

५ देवतागुणस्य कपालविधिनाऽनुकरणात् ।

९ ' तूर्ष्णांशंसनिवित्सूक्तेराज्यशस्त्रं त्रिपर्वकम् ' (ऐ० ब्रा० मा०
१० । ११) । ' अग्निर्देवेद्ध ' इत्यादिद्वादशपदात्मिका निविद् ।
निविदः (ऐ० ब्रा० १० । १-२) । इत्यत्र पठन्ते ।

पत्रं पङ्क्तिः

७०२ ९

‘ गर्भा वा एतदुक्तानां यन्निविदः । ताः प्रातःसपन उक्तानां
 पुरस्तात् मध्यंदिने मध्यतस्तृतीयं सवने अन्ततो धीयन्ते ’
 (ऐ० ब्रा० ११ । १०) । प्रथममाहावः । ततो निविद् ।
 ततः सूक्तम् । एवं निविद् शस्त्रमध्ये पतति (१०) ।
 निविदः = तत्तदेवतास्तुतियुक्तपदानां समूहाः । तेषां संख्या
 एकादश । तेषां शृङ्खला—अग्निर्द्वादश । इन्द्रो मरुत्वान्
 इन्द्रो देवः सविता देवः पृथग्विशतिः । द्यौवापृथिवी पञ्चदश ।
 ऋग्यजो देवाः सप्तदश । विश्वे देवास्त्रिंशत् । अग्निर्वैश्वानरः
 पञ्चदश । मेरुतो देवाश्चतुर्दश । अग्निर्जातवेदाः अर्धे मदे
 पृथक् षोडश । इयं निविद् (७११ । ४-१०) इत्यत्र
 पठ्यते । अस्याः पञ्चदश पदानि । ‘ आ यो द्यां भाल्या
 पृथिवीम् ’ (१२-१३) इदं सप्तमं पदम् । इयं निविस्तौ-
 र्यवैश्वानरी ।

१०-११ स (मन्त्रः) तथा भवति = तस्या निविद एतादृशानि
 पदानि भवन्ति येनायं वैश्वानरः सूर्य एव । ‘ भाल्याम् ’
 (२७) इति ग. ज. पाठः । च. पाठोऽपि तथैवाऽऽसी-
 दिति भाति ।

११ वैश्वानरः सूर्य एव ।

१६ द्वादशाहगते नवरात्रे त्रयस्त्रयहाः । प्रथमद्वितीयत्रयहाभ्यां पृष्ठयः
 षडहस्तृतीयत्रयहस्य छन्दोम नाम (ऐ० ब्रा० भाष्यं २३।१) ।
 द्वादशाहं प्रायणीयोदयनीयरूपे आद्यन्ते ये अहनी तगोर्मध्ये
 दशरात्रोऽस्ति । तस्य त्रयो भागाः । पृष्ठयः षडहस्तृतीय-
 ७०२

१६ मौल्योऽहर्विशोषाः । दशममहस्तृतीयो भागः (ऐ० ब्रा०
 भाष्यं २४ । ३) । छन्दोमेषु विनियुक्तं सूक्तं छन्दोमेषम् ।
 सूर्य एव वैश्वानरः सूर्यवैश्वानरः । ‘ तस्येदम् ’ । (पा० ४ ।
 ३ । १२०) इत्यनेन । सौर्यवैश्वानरम् ।

१७ ‘ दिवि पृथे अरोचतेति वैश्वानरीयम् । दिवीति सदमुप्य लोक्य
 रूपम् ’ (कौषी० ब्रा० २६।१७) ॥ (आश्व० श्रौ० ८ । ११) ।

- पत्रं
७०२ पङ्क्तिः २१ रोचते । मूले तु 'अरोचत' (६९८ । १७) इति पाठः ।
पृष्ठ = स्पृष्टः । मूले (६९८ । १७) 'स्पृष्टः' नास्ति ।
- ७०३ १ 'हविष्पान्तमजरं स्वर्बिदम्' (ऋ० सं० १० । ८८)
इति हविष्पान्तीयं सूक्तम् ।
२ समर्थः = संगतार्थः समानार्थः ।
-११ 'विश्वानरावित्यप्येते' इति ङ. य. ध. ठ. ड. पाठः
(६९८ । २९) । अत्र 'अपि' शब्दस्य न किमपि
स्वारस्यम् । 'अपि एते उत्तरे ज्योतिषी विश्वानरौ इति'
इत्यन्वयः । अपि = अपि च ।
११-१२ 'अपि वा विश्वानर एव कश्चित्स्यात् । तस्यापत्यं वैश्वानरः'
इति दुर्गस्वीकृतमूलपाठः स्यात् (६९९ । १४) ।
१४ यत् यस्मात् ।
१५ तद्धितवृत्त्या उत्पत्तिर्वैश्वानरशब्दस्य । व्यपदेशः = वृत्तिः
शब्दसिद्धिः ।
१६ 'यत्र वैद्युतः शरणं' (६९८ । २०) इदं दुर्बोधम् । वैद्युतोऽग्निर्ज-
लेन न शाम्यतीति सत्यम् । किंतु स दार्वीदिव दहत्येव । न तेन
शाम्यति ।
१७ शरणं = शरीरम् ।
१७-१९ 'शरणमभिहन्ति तत्प्रदीप्यते याव' इति दुर्गस्वीकृतपाठः
स्यात् ।
१८ अभिहन्ति = निहन्ति = अभिगच्छति । 'हन गतौ' इत्य-
७०३ १८ स्मात् । 'हन हिंसागत्योः' (घा० २ । २) । अभिहन्ति =
अभिगत्य हिनस्ति । शरणं = गृहम् । आत्मन आश्रयः । दारु
वैद्युतम्याग्नेः कथमाश्रयो भवेत् ।
२२ विद्युदुदकात्प्रभवति जडं प्रविश्य नश्यति । तेनायमग्निरुदके-
न्धनः शरीरोपशमनः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७०३

२३ रसः स्वभावो यस्य तेन उदकेन । ' इध्यते ' इन्धि-
घातोः कर्मणि रूपम्

२४ प्रतिहता जडा घना मूर्तिः स्वभावो यस्य तेन काष्ठेन ।

२५ पार्थिवो धातुर्बहुलो यस्मिन् । ' पार्थिवधातुप्रायम् ।

२६ स्थानम् अन्तरिक्षम् । जातिः रसः । आदिना मनुष्यैरस्पृष्टत्वादि ।
प्रथमस्य ज्योतिषः = पार्थिवान्नेः । अहेतुकं = तादृशस्वाम्ये
कोऽपि हेतुः किमपि कारणं वा नास्ति । प्रथमे ज्योतिषि तादृश-
स्थानजात्यादेरभावः ।

७०४

१ वैद्युतोऽग्निः कथं स्पृष्टः परिगृहीतो वा भवेत् ।

४ मध्यमेन = मध्यमात् । विपर्यस्तधर्मा = विरुद्धधर्मा ।

६ तद्धितार्थेन उपपत्तिः ।

८ अथ आदित्यादग्निर्जायते । उदीचि = ' उदद् ' इत्यस्य सप्तम्ये-
कवचनम् । ' उदीचीप्रथमसमावृत्ते ' (९-१०) दुर्गमते
अयं समासः । तेन ' उदीची ' पाठः साधुः । किंतु नैकस्मिन्नपि
निरुक्तमूलपुस्तकेऽयमुपलभ्यते

११ उदगयनस्य उत्तरायणस्य आदौ ।

१२ आदित्यमणिः = सूर्यकान्तः । कंसः = काचपात्रम् । परिमृज्य
= घर्षणमापाद्य ।

१३ ' स्तृ शब्दोपतापयो. ' (धा० १।९९७) । प्रतिस्वरे = परा-
वर्तिते तापे । यत्र = यदा ।

१४ असंस्पर्शयन् = किञ्चिद्दूरे । सूर्यतापो घृष्टात्कंसात्मनोर्वा
गोमयस्योपरि यदा पात्यते तदा तद्गोमयं ज्वलति पार्थिवोऽग्नि-
व्योत्पद्यते । ' तत्प्रदीप्यते ' इत्यनेन ' यः० ' इत्यादेरन्वयः ।
स तापः शुष्कगोमये अग्निरूपेण भायते । ' शुष्कगोमयं
प्रतिस्वरे धारयति ' इत्यन्वयः । परिमार्जनस्यानन्तरं प्रति-
स्वरः ।

१५ अर्मा आदित्योऽपि ।

१७ तद्धितेन विग्रहः । तेन व्यपदेशो रूपसिद्धिः । व्यपदेशः =
निर्देशः कारणं वा ।

पत्रं

७०६

पङ्क्तिः

१ ' आत्मनाऽऽत्मानं संयतते ' (२७) इत्यत्र ' आत्मानं ' इत्यपपाठः ।

३ इममग्निमादधाति मनुष्यः ।

७-८ इतः = इह वर्तमानात्तेजःपिण्डादस्य अग्नेः इत्यादि । सूर्य-
रश्मयः अग्नेरर्चिभिः संयतन्ते ।

८ ' अवक्षत् ' वचेर्लृङि रूपम् । अस्य रूपस्यात्र न किमपि प्रयोजनम् । ' अवक्षत् ' (२९) वचेः ' सिप् बहुलं लेटि ' (पा० ३ । १ । ३४) । अवक्षत् = अवोचत् । ' अवक्षत् ' इति पाठः साधुः ।

११ अन्यः अधिकारः = (प्रकरणम्) अधिकारान्तरम् । मध्यमे स्थाने भवाः मध्यमकाः । उत्तमे स्थाने भवाः उत्तमकाः । तेषामिमानि औत्तमकानि । अथवा मध्यममेव मध्यमकम् । उत्तममेव उत्तमकम् । तत्र भवाः माध्यमकाः औत्तमकाः ।

१२-१३ उत्तमे स्थाने वर्तमाना देवताविशेषाः तेषां स्तुतिः अर्थः प्रयोजनं येषां तानि ।

१५ वैश्वानरशब्दो गुणपदं (विशेषणं) न प्रधानं (विशेष्यम्) ।

१६ भगो वैश्वानरः सविता वैश्वानर इति शब्दाः प्रयुक्ता अभवि-
ष्यन् ।

१७ वैश्वानरे आदित्यस्य उदयास्तंगमनादिक्रिया वर्णिता अभवि-
ष्यन् । हे वैश्वानर त्वमुदेपि अस्तमेपि विपर्येपि इति ।

२१ विपरि + एपि = पुनः उदेपि ।

७०६

२ विग्रहेण व्यपदेशो निर्देशः । ' वैश्वानरः ' इदं विश्वानरश-
ब्दात्तद्धितरूपम् । तेन वैश्वानरशब्दस्ताद्धितव्युत्पत्त्या कथितः
(७०३ । १४—१९) ।

२० दक्षिणायनादनन्तरमुत्तरायणम् । उत्तरायणाच्च दक्षिणायनम् ।
तत्र एवं व्यावृत्तयः । प्रतिसंवत्सरं द्वे अयने । दक्षिणायनो-
त्तरायणयोः पर्यायिण व्यावृत्त्या । पर्यायः = परस्परानन्त-
रमागमनम् । दक्षिणायनस्य व्यावृत्तिः उत्तरायणे । उत्तरा-
यणस्य दक्षिणायने ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७०६

२२ दक्षिणायनाह सु उदक्म् उत् एति । उत्तरायणाह सु वर्षभावेन
अव एति । एवमेतौ द्वावहर्गणौ परस्परव्यावृत्तौ (२०) ।
उत्तरायणागमे तदुदेति दक्षिणायनागमे तदवैति । 'उत्तरायणद-
क्षिणायनयो ' (२९) इति पाठान्तरम् । अगत् =
नक्ष्त्राण्ड सर्वे लोका । वर्षभावेन उदेति द्या प्रति । अवैति
च पृथिवी प्रति वर्षभावेन ।

२३ पर्जन्या प्रार्जयिन्नारो रसानाम् ।

७०७

५ ' तेन अर्चिभि दग्धा कृत्वा परम सूक्ष्म देवोपभोगयोग्यम्
उदक्भावम् आपाद्य ' इत्यन्वयः ।

६ प्रति = प्रत्युपकारबुद्ध्या । कल्पयन्ति = ददति ।

७ अय लोकोऽपि वर्षवान् । न केवला यौ ।

१२ यद्वृक्षणमभूत्तदवैशेषिकमिति कृत्वा मध्यमस्य वैश्वानरत्वे लक्षणं
न । अवैशेषिक = समानम् ।

१५ वर्षसर्मणा अभिष्टव स्तुति अनैकान्त अवैशेषिक समान ।

७०८

२० करीर = वशाङ्कुर । करीराणि ह्यन्ते अस्या सा कारीरी ।

२०-२१ पर्जन्यावाप्तये कारीरीनाम्नी राग्येष्टि (मैत्रा० स० २।४
। ७ <) ।

२१ ' अग्नये घामच्छटेऽष्टान्पाल निष्पिन्मारुत सप्तन्पाल सौर्यमेक-
वपालम् ' (मैत्रा० स० २।४ । <) ॥ (का० स० ११।१०)
सर्वे पुरोडाशा अग्नये घामच्छटे । तस्मात् अग्निरेव मरत
सूर्यश्च । अष्टारूपाल निर्वचोदित्यर्थः ।

२३ मैत्रायणीसहे - मैत्रायणीसहितायाम् ।

७०९

१ निर्गच्छतीति = निया । एतदिति = अनम् । निया +
अन = नियानम् ।

२-३ देवी रात्री मानुष्या रात्रेर्दीर्घतरा पाण्माभिवी ।

७ तदुदक् तस्मिन् गर्भत्वेन निविममाना ।

पत्रे

७०९

पङ्क्तिः

८ 'उत्तरायणं मासैः पङ्क्तिः' इदम् 'उत्तरायणमासैः पङ्क्तिः'
इति स्यात् । अन्यथा 'उत्तरायणम्' इत्यन्य केनान्वयः । परितः
सिक्तमुदकं यस्मिन् । एतादृशो गर्भो यम्य ।

९ नभस्यः = भाद्रपदः ।

१२ तेषां रश्मीनामावृत्तिरावर्तनम् । उच्यते = 'उन्दी ह्नेदने'
(घा० ७ । १०) इत्यस्मात्कर्मणि यक् ।

१५ घामच्छदग्निरिति प्रकरणात्कथं ज्ञायते । मन्त्ररूपात् = मन्त्रशब्देभ्यः ।

१७ 'अग्नये घामच्छदेऽष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं चरुं सौर्यमेककपालं
मग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति घामच्छदिव भूत्वा वर्षति मरुतः
स्रष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदाऽसा आदित्योऽर्वाङ् रश्मिभिः पर्याव-
र्ततेऽथ वर्षत्येता वै देवता वर्षत्येते' (काठ० सं० ११ । १०) ।
'अग्निर्वा इतो वृष्टिर्माष्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति तां सूर्यो रश्मिभि-
र्वर्षत्येते वै वृष्ट्याः प्रदातारः' (मैत्रा० सं० २ । ४ । ८) अग्निमरुदा-
दित्या वृष्टेः कर्तारः । तस्मात्सर्वे एकैव देवता । अत्रापि नाग्निरा-
दित्यौ क्रियते । अग्निः वृष्ट्या आदित्यस्य घाम च्छादयति दिवि
वर्षति च । इमां वृष्टिं मरुतः अन्तरिक्षे प्रसारयन्ति । आदित्यः अग्निं
स्वरश्मिभिः प्रज्वलयति भूमौ वर्षति च । इति ब्राह्मणवाक्यार्थः ।
'अग्नये घामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं
सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः स्रष्टां वृष्टिं
नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यद् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ
वर्षति घामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति' (तै० सं० २ ।
४ । १०) ।

१८-१९ ओषधिवनस्पतिभ्य आपो धूम (= वाष्प) रूपेण दिवं प्रति नि-
वर्त्यन्ते । आहुतिभूताश्चाऽऽपस्तथैव । दिवः पतितं तोयमोषध्यादि-
भिर्दिवं प्रति निवर्त्यते ।

२२-२३ स्थानाभिसंपत्तिप्रनादिक्रिया = अग्निरेवान्तरिक्षे मरुद्रूपो वायु-
रूपो वा संपद्यते । दिवि चाऽऽदित्यरूपः । एवं स्थाने स्थानेऽ-
ग्निस्तत्तद्रूपो भवति । इयं प्रनादिक्रिया ऋणात्मी क्रमः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७०९

२२-२४ ता आपोऽग्निर्मध्यमस्थानमापादयति ।

२३ मेघरूपं राश्मिभिः = मेघैः । आदित्यो मेघैः सर्वाणि तेजसां
च्छादयति । धामच्छद् = मेघरूपैः राश्मिभिः धाम्नां छादयिता ।
'धामच्छदिवि भूत्वा' (७०८ । ६) इति क. ख. छ. त.
द. पाठः । 'धामच्छदिव खलु वै भूत्वा' इति ड. थ. ध. ठ.
ड. पाठः । तै० सं० पाठश्च । 'धामच्छदिव भूत्वा' इति काठ-
कसंहितापाठः । 'धामच्छदादित्यो भूत्वा' इति दुर्गस्वीकृतपाठः ।
(७०९ । २३) । अग्निः दिवि वर्षति (१७-१९) । आदित्यो
भुवि (२३) । मरुतोऽग्निना दिवि सृष्टां वृष्टिमन्तरिक्षं नयन्ति
(२४) । आदित्यस्तदा मेघान् स्वराश्मिभिरधः पातयति (२३) ।

७१०

२ निरुक्तमूले 'अथापि ब्राह्मणं भवत्याग्नि० वर्ततेऽथ वर्ष-
तीति' । एवमेकमेव ब्राह्मणवचनम् । दुर्गमते द्वे । दुर्गकालीनः
काठकसंहिता पाठो भिन्नः । निरुक्तमूले 'उदीरयति धामच्छ-
दिव' इत्यस्य स्थाने 'समीरयति धामच्छदिवि' इति । 'अर्वाद्'
इत्यस्य स्थाने 'अग्निम्' । 'न्यद्' इति ड. थ. ध. ठ. ड. पाठः
(७०८ । २६) ।

३ अग्निरादित्यो भवति । आदित्यश्चाग्निं राश्मिभिः पर्यावर्तते ।
'यदासावादित्योऽग्निम्' इति क. ख. छ. त. द. पाठो दुर्गेण
स्वीकृतः । 'यदा खलु वा असावादित्यो न्यद्' इति ड. थ.
ध. ठ. ड. पाठः (७०८ । २६) । तै० सं० पाठश्च ।
'यदासा आदित्योऽर्वाद्' इति काठकसंहितापाठः ।

१० 'आदित्यो वैश्वानरः' इति केवलमर्थवादः । न वास्तविकमेतत् ।

१४ कारीरीष्ट्यामेककपालः सौर्यः पुरोडाशः ।

१५-१७ द्वादशविधमस्य कर्म तस्माद्द्वादशकपाल इति एतद्यदि देवता-
गुणाभिप्रायमविवक्ष्यत् तर्हि सौर्योऽपि इत्यन्वयः ।

१८ तस्मात्सूर्यस्य वैश्वानरत्वे कपालानि अनिर्वचनं न निर्णायको
हेतुः ।

१९ सूर्य एव वैश्वानर इति प्रवादः यस्मिन् ब्राह्मणे तत्सौर्य-
वैश्वानरप्रवादम् । 'तस्येदम्' (पा० ४ । ३ । १२०) ।

पत्रं
७१०

पङ्क्तिः

२० बह्वचो भक्तयः । ताभिः वदन्तीति ।

२३ सर्वथा ब्रवीति = ब्रवीत्येव । तत्त्वं = कारणम् ।

२४ ' इयं वा अग्निर्वैश्वानरः ' (मैत्रा० सं० १ । ४ । ११) ।

' वैश्वानरः प्रविशति रतिभिर्ब्राह्मणो गृहान् ' (कठोप० १ । ७) ।

२४-२९ किमपि बहु = कानिचिद् बहूनि वस्तूनि ।

२९ भक्त्या = गुणवृत्त्या ।

७११

२ तस्यां निविदि ।

२-३ ' यो विद्म्यो मानुषीम्यो अदीदेत् ' (६) तस्या निविदि
इदं चतुर्थे पदे वाक्यम् ।

७ ' ओर्वन्तरिक्षम् ' (२४) इति निविक्तुन्तापे पाठः ।
आ (भासयति) + उरु + अन्तरिक्षम् ।

२० यज्ञे साधुर्यज्ञियः पुरुषः ।

७१२

९ वैश्वानरीयं सूक्तं तृचम् । तत्रैषा ' वृषा पावक दीदिह्यग्ने
वैश्वानर द्युमत् । जमदग्निभिराहुतः ' (आश्व० श्रौ०
८ । ९) ।

१२ आधलायनश्चौतसूत्र आदित्याहुतिर्न विधीयते । अग्निप्रक-
रणान्न तस्य संभवोऽपि ।

१६ ' आहूतः ' ' अग्निहूतः ' इति छ. त. द. पाठौ (७०८ ।
२८) न दुर्गसंमतौ ।

१७-१८ ' जमु अदने ' (धा० १ । ४७२) । प्रजमिता मक्षिता
अग्नयो यैः ।

७१३

१२ ' पानयोग्यं च ' अत्र 'च' शब्दस्य प्रयोजनं नावगम्यते ।

१४ प्रगतो विवेको यस्मात् । अन्वेम्यः पदार्थेभ्यो यद्विवेकुं न
शक्यते दग्धत्वात् (१३) ।

१६ व्यपदेशेन = पर्यायशब्देन ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७१३

२० विभूतिः = देवतातृप्तिसामर्थ्यम् ।

२१-२२ अविच्छेदनाय = देवताभ्यो न कदाऽपि विच्छिद्येतेति ।

२३ ' साधयतेः स्वधा ' इति कदाचिदन्वयः स्यात् । ' साधयतेः ' ' साधयते ' वा पदं निप्रयोजनं भाति ।

७१४

१ ' प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् घृतं चापां पुरुषं चौपधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ' । अपां घृतम् = अद्भ्य उत्पन्नं घृतम् । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्भेतः । रेतसः पुरुषः । पुरोडाशः पुरुषरूपः । घृतं पुरोडाशं च मे दत्त ।

४ अमृष्टं = यद्विषयो वादस्तस्य वैश्वानरशब्दस्य स्पर्शोऽपि नास्त्यस्मिन्मन्त्रे ।

५ तदग्निद्विभमेतद्विष्ण्वन्तीयं सूक्तमाग्नेयं करोति यस्मात्तत्प्रथमायामृचि वर्तते । ' मतौ छः सूक्तसाम्नोः ' (पा० १ । २ । १९) इति हविष्ण्वन्तीयम् ।

७ ' स प्रथमं स्वेनाव्यभिचारिणाऽभिवानेन स्तोतुमुपक्रम्यते ' इत्यन्वयः ।

९ तथ = एवं कृत्वा (२४) ।

१० उद्भिभावविषा = उद्भाषयितुमिच्छा ।

११ व्यञ्जनमाश्रं = केवलं विशेषणम् । न तु प्राधान्येन स्वार्थवान्नि । अग्नेः ' अग्निः ' इत्येतद्व्यभिचारि नाम (७) ।

१२ भिन्ने ज्योतिषी लक्षणे अम्य । अस्मिन्मन्त्रे माध्यमिकं ज्योतिः मातरिश्वा वैश्वानरश्च पृथिवीभ्यामनो भिन्नत्वेन निर्दिश्येते ।

१४ अन्यत्वेन व्यपदेशो विद्यते अम्य । व्यपदेशः = निर्देशः कथनम् ।

७१५

५ नेयं प्रातरनुवाक्याधिनयोः सम्यगे ।

८ महिषाः = महत्यन्तस्त्रिष्टोके आमोनाः । महि = महनि + पाः = मन्त्राः (दुर्गः) । न एव देवगणा महिषा महान्तः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७१५

९ यथा वा = अथवा । महिषाः = महान्तः ।

१३-१४ 'परावतः' एतस्त्वर्गादिपि परतरस्य लोकस्य नाम । परा-
वतः = प्रकर्षेण ईरितवतः । आदित्यो वस्तुनि प्रकर्षेण ईरयति ।
परावतः = परामतात् । परा = दूरम् + गतात् ।

१४ विवस्वान् = विवस् + वान् = विवसाक्रियया तद्वान् (च.
पाठः) । विवासनाक्रियया तमसा तद्वतः (पाठान्तरम् २८)
= तमसा विवासनाक्रिया । तथा तद्वतः ।

१६ 'श्वस प्राणने' (चा० २ । १९)

१७ 'अन च' (चा० २ । ६०) ।

२१ संनिधाने एकस्मिन्वाक्ये व्यपदेशो निर्देशः ।

२२ व्यवतिष्ठते = सिद्धं भवति ।

७१६

१ 'सूर्यादिसंनधि विशेषादिद्वयङ्गीकृत्य वैधानात्वं यदुक्तम्'
इत्यन्वयः ।

४ प्रथमायामृषि = 'हविष्पान्तमजरम्' इत्येतस्याम् ।

४-९ प्रकृत्यैव = अग्निरित्येव ।

५ प्रकृतिः = महान् आत्मा । तस्य भूम्ना महिम्ना ।

६ अवि तर्हि = यदा ।

१७ अमि + आ + पादम् । 'आभीक्ष्ये णमुल्ब' (चा० ३ । ४ ।
२२) । 'अभ्यापाद्य' इत्यस्य 'सर्वाणि स्थानानि' कर्म ।
अग्निं स्थानं स्थानं अभ्यापाद्य स्थाने स्थाने स्थापयित्वा ।
भट्टोजीदीक्षितमते आभीक्ष्ये द्वित्वमावश्यकम् । यथा पाठा-
न्तरे 'अभ्यापाद्य अभ्यापाद्य' (२९) । 'अभ्याप्य'
(२६) इदं प्रामादिकम् । षदः णमुल् पादम् ।

७१७

५ मूर्तं = सर्वं शरीरनातम् । मूर् = मूर्तं + वा = धीयते ।

७ 'प्रधानम्' 'अग्निः' इत्यस्य विशेषणम् । मूर्धा = प्रधानम् ।

पत्रे

पङ्क्तिः

७१७

१४ 'श्रुताम्' (७१६ । २२) न व्याख्यातम् । 'प्रतां
त्वेताम्' इत्यत्र 'मायां त्वेताम्' इति दुर्गपाठः स्यात् ।

१५ यन् = यस्मात् । अपः = कर्म ।

१६ भूयस्तरं = भूयः + बहुतरम् ।

७१८

१० देवाः = यजमानाः । (११) ।

११-१४ 'अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति । प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेनो
भूत्वा विभ्राजमान उदेति शश्वद् वै नोदियाद्यद्रस्मिन्नेतामाहुतिं
न जुहुयात्तस्माद्वा एतामाहुतिं जुहोति' (शत० ब्रा० २ ।
२ । ९) ।

१८ अयमेवाग्निर्वैधानर इति शाकपूणिः । तन्मतं नाद्यापि पूर्णं
प्रतिष्ठापितम् । शाकपूणिरेव प्रकृतः । तेन तत्त्वान्नः पुनर्निर्देशः
किंकारणः । स्वपक्षानुसृतिहेतुः ।

७१९

२-३ 'देवाश्च वा अमुराश्च संयत्ता आसन्सोऽक्षिर्विनयमुपयत्सु त्रेधा
तन्नो विन्यधत् पशुषु तृतीयमम्सु तृतीयममुष्मिन्नादित्ये तृती-
यम्' (काठकसं० ८ । ८)

४ उभाभ्यां पक्षाभ्याम् = आत्मविद्याज्ञिकपक्षाभ्याम् (अपाद्गोत्रे
पक्षमी) । व्यावृत्त्य = (उभौ पक्षौ) विहाय ।

७ विभक्त्या = पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च विभागेन । विभक्त्या-
भिधानं (पाठान्तरम् २७-२८) = विभक्तं भिन्नमभिधानम् ।
अग्नेर्विष्णुदादित्य इत्यभिधानं विभक्त्या संपद्यते धुक्तं भवति ।

८-९ एकस्यैव ज्योतिष आदित्यारूपं तृतीयं रूपमप्रीकृत्य ।

२४ अपूर्वं यज्ञफलं तेन कृतोऽयं जगद्विरचनाप्रपञ्चः ।

७२०

३ 'दुमिन् प्रलेपणे' (चा० ५ । ४) । 'मा गतौ' (चा०
१० । २९१) । 'मीन् हिंसायाम्' (चा० ४ । २१) ।
'मीन् हिंसायाम्' (चा० ८ । ४) ।

४ मि + नी + धुः = मिधुनी ।

५ मि + वन + धू = मि + धू + उन = मिधुनी ।

पत्रं

पदाक्तिः

१७१०

११ 'सप्रसारणपरपूर्वत्वम्' इत्यस्य कोऽन्वयोऽर्थाश्च । 'सप्रसारणपूर्वो मध्यान्तविपर्ययः' इति सुबोधम् ।

१२ अन्तःस्थ = अन्ते वर्तमानः ।

१३-१४ अन्योन्याप्रति समाधितौ आत्मानं नयतः कालं वा नयतः ।

१४ 'वनुतः' = परस्परं सम्यक्तीं समजमानौ ।

१५ 'मिथुः सगमे' (घा० १ । ८९९) । 'क्षुधिपिशिमिधिम्यक्त्' (३ । ९९) । इत्यनेन उभयत्रत्यम् ।

१६ मेधन्तौ = सगच्छन्तौ ।

१७११

१६ 'समानारूपाणां' इति द्वादिगात्याः पाठः (२६) ।

१६-१७ आशोकुः = आशक्नुवन्ति । आ (इषवर्थे) = न ।

१८ '(तथा) विशेषलिङ्गेन सूर्यप्रधानं न' इत्यन्वयः । अग्निप्रधानं यस्मिन् तदग्निप्रधानम् ।

१७२२

१४ 'इहैव' इति छ त द (२३) ग च ज पाठः (२७) ग्रामादिकः ।

१७ प्रतीकः = प्रतिगतम् । अथवा । प्रतीकः = प्रतिदर्शनम् (३) ।

१८ 'प्रत्यक्तं ज्योतिः' (५) इत्यन्वयः ।

२१ वसतिर्नात्र दर्शनार्थः । 'ज्योतिर्वर्णस्य' (५) न व्याख्यातम्, अथवा (प्रतिदर्शनं ज्योतिः) (३) इति । प्रतिदर्शनं = प्रतिदृश्यमानम् । वर्णस्य (५) = ज्ञानस्य इत्यर्थः स्यात् । यथा रात्रयो ज्योतिर्वसते ब्राह्मणो वर्णस्य (ज्ञानस्य) तावदुपदधाति (५-६) ।

१७२३

१ दैव्योऽग्निः परः । अयं ब्राह्मणहोता अवरः । परो भूयोविद् । अयमल्पविद् (२) ।

२१-२ अवरः होता परस्य अनुकरोति । किं कारणम् । अज्ञः अल्पः । विदिति ।

२ अल्पमिति = केनचिदज्ञेन । न तु सर्वथा ।

४ अग्निप्रधानं येषु तानि । अग्निप्रधानानि कर्माणि यस्मिन् । अग्निः

पत्रं

पक्षः

७२३

४ वैश्वानर इति कृत्वा वैश्वानरीयम् । अस्मिन् सूक्ते वैश्वानरशब्दो बहुकृत्व. प्रयुक्तः । ते सर्वे प्रयोगा अग्निपराः ।

५ होतृकर्मणोऽग्निना संवन्धस्तेन होतृजपोऽग्निवैश्वानरीयो भवितु-
मर्हति । किंच होतृवरणानन्तरं यो होत्रा तूष्णीं पठितव्यो जप-
स्तस्मिन्नग्निवैश्वानरो न । यस्माद्वैश्वानरोऽग्नेः पितेत्युच्यते ।
'अनग्निः' (२४) इत्यपपाठ इव भाति । 'अनग्निवैश्वा-
नरीयः' इति शुद्धः पाठः (च. ज.) स्यात् । अग्निरेव
वैश्वानरः अग्निवैश्वानरः । 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः' (पा० ९ ।
२, ५९) इत्यनेन 'अग्निवैश्वानरीयम्' । जपो न सूक्तं
नापि साम । तथाऽपि सूक्तसदृशो जप इति मन्तव्यम् । न
अग्निवैश्वानरीयम् अनग्निवैश्वानरीयम् । 'त्वमग्निवैश्वानरीयः'
(२५) इति पाठान्तरमपि दुर्बोधमशुद्धं च । हे देव सवितः
एतमग्निं त्वां होत्राय वृणते । अत्र अग्निरेव सविता । अयं
सवितैवाग्निः । 'अनग्निः' इति पाठे जपोऽनाग्निः कथम् । 'अग्निं
त्वां होत्राय वृणते' इति हि तत्रोच्यते । अनग्निवैश्वानरीयः
इति च. ज. पाठ ।

१०-११ मध्यमं वैश्वानरमुत्तमं वाऽस्य पितरमाह ।

१५ क. ख. ठ. ड. (२५) वर्जमितरेषु पुस्तकेषु 'अनग्निवै-
श्वानरीयत्वे' ।

१६ आचार्यो यान्कः । मन्त्रः = होतृजपः । अवघ्रियते 'यस्तु
सूक्तं भजते' इत्यादिना ।

१७ व्यपदेशः = भेदेन निर्देशः ।

१७-१८ 'संप्रति मन्त्रेण' अयमपपाठः स्यात् । 'स प्रतिमन्त्रेण'
इति पाठ इष्टः । स आचार्यपक्षोऽन्यभिचारिणा शाकपूणि-
पक्षेण समी भवति । यदि होतृजपोऽग्निवैश्वानरयोर्भेदेन
निर्देशः (व्यपदेशः) 'आ दूतो' इत्यास्मिन्प्रतिमन्त्रे-
ऽग्निवैश्वानर इति निर्दिश्यते ।

१८ होतृजपोऽग्निः (व्यपदेशवान्) भेदेन निर्दिष्टः स एव वैश्वा-
नर इत्यस्मिन्मन्त्रे उच्यते ।

पत्रं

पद्धतिः

७२४ हेतवः = अतिरिच्यन्तेऽधिकः ।

७-८ मन्त्राणामर्थानां घटनार्थं द्वाटनेन । शब्दा अर्था न्यायाश्च एषू-
द्वाटनेषु प्राचुर्येण सहायाः । न्याया उपपत्तयः । तथाऽपि
मन्त्रार्थो दुस्त्वबोधः ।

९ ईदृशमर्थकरणमल्पज्ञेनैव बुध्यते । वयमल्पमतयः ।

इति संक्षेपमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

७२५ देवतापदं = देवतावाची शब्दो नाम वा ।

१२ तदर्थिनः = धनार्थिनः ।

१६ यामृचम् ।

१८ स्तोतृत्वे चासंभवमपेक्ष्य ।

१८-१९ द्रविणोदाः स्तोता न भवति यस्मात् 'द्रविणोदाः' देवता भवति ।

२० यद्वृत्तम् = यत्सर्वनाम्नो रूपम् । द्रविणोदा अर्थपतिः ।

तस्मिन्स्तुतिरभिसंबद्धा ।

२१ यद्रूपमध्याह्न्येकं वाक्यं करोति । 'द्रविणोदाः' तस्मिन्ने-
कवाक्ये पदम् । स्तुत्ये द्रविणोदस्येकवाक्यतां कर्तुं सामर्थ्य-
मुत्पादयितुमिच्छन् । अनया क्लृप्त्या 'द्रविणोदाः' पदं
वाक्यस्याङ्गं भवेत् ।

२२-२३ यस्त्वम् = (७२९ । ३९) इत्यस्य स्थाने 'यस्तम्'
इति दुर्गोत्पादितपाठ आसीदिति भाति ।

२३-२४ तं द्रविणोदसं देवमालीते ।

२३-२४ अस्यानेन सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यमुन्नीय । इत्यन्वयः ।

२७-२८ तौ द्वौ शब्दावेकवाक्यतयाऽभिसंबन्धाति । एकं वाक्यं ययोस्तौ
एकवाक्यौ । तयोर्भाष. एकवाक्यता ।

२८ यज्ञेषु = यजतिषु = हविःसंप्रदानेषु (२९) । यजतिः =
तिष्ठद्भोमः । नुहोतिः = उपविष्टहोमः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७२६

२९ त्रीणि सवनानि यागस्य प्रधानानि स्थानानि । सवने सवने
अग्नावाहुतिर्नियते ।

३० द्रविण = द्रविणाय + सः = संयुज्जति ।

७२७

१ सोमः द्रविणसंभक्ता द्रविणं संयुज्जते । द्रविणं + सः = सयुते ।

३ ' ईडं स्तुतौ ' (पा० २ । ९) । यास्ककाले याज्ञस्तुति-
वृद्धिपूजार्थः । स्तुतिभिर्वर्धयन्ति ।

८ ' द्रविणसः ' = ' द्रविणस् ' शब्दस्य पञ्चम्येकवचनं पष्ठ्ये-
कवचनं वा । ' द्रविणोदा द्रविणसः = ० प्र यंसत् '
(ऋ० सं १ । ९६ । ८) । ' द्रविणसः ' इति कर्मणि
पठ्यते । तस्मादत्र ' प्र यंसत् ' एतादृशं, दानार्थं वर्तमानं
क्रियापदमध्याहार्यम् । यास्ककृतो विवरणप्रयत्नो व्यर्थः । द्रविणः
(नपुंसकद्वितीयैकवचनं) ददाति इति द्रविणोदाः । द्रविणम्
शब्दो न तु द्रविणम् । द्रविणः = द्रव्यं धत्तम् । सोमार्थः केवलं
काल्पनिकः (८ । ९) । ' द्रविणं = बलम् ' (७२९।४-९)
इदमपि चिन्त्यम् ।

१७-१८ द्रविण = बलम् । तेन द्रविणोदा इन्द्रः । यस्मात्तस्य सर्वा
बलकृतिः ।

२१ सर्वेषामधिपतिरिन्द्रः । तेन इन्द्रो बलवान् ।

२७-२८ यस्मादयमोनसो जातस्तस्मादयं बलवान् ।

७२८

७ द्राविणोदसः = द्रविणोदसे हवीरूपद्रविणस्य प्रदात्रे हितः ।
' तस्मै हितम् ' (पा० ९।१ । ९) इति सायणः । द्रावि-
णोदसशब्द ऋक्शाखाया सकृदेव ।

१०-११ एषोऽग्निः एतस्माद्बलादिन्द्राज्जायते । बलादिन्द्रान्मध्यमानोऽ-
ग्निरिति च पूर्वमुक्तमेव (१३४ । १३) ।

१२ इन्द्रादग्निर्जात इत्यर्थे निगमोऽपि भवति । एवम् ' अग्नि '
शब्दस्य म्भारस्यम् ।

= ११

२१ ' अम्बा च दुल्याच ' (२८) इति ग. पाठः (काठकसं०
४० । ४ ॥ तै० सं० ४ । ४ । ५ । १) ॥ मैत्रा० सं०

पत्रं

पदक्तिः

७२८

२१ २ । ८ । १३) । अन्वा दुल्ल नितन्नी चुपुणिका अन्न-
यन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती । (काठकसं० ४० । ४) इति
। सप्तऽऽकाशानघः ।

७२९ (२१ । १३) इत्यपि निगमो भवति । (७२९ । २९) न व्याख्यातम् ।

७३० १ । १३ । १३ । ऋतुयाजसंज्ञा यागाः । मधुमाधवाद्य ऋतुदेवा यत्रेज्यन्ते ते
ऋतुयाजाः । दुर्गमते ऋतुयाजा इति केषांनिम्नन्त्राणां संज्ञा ।
ऋतुयाजाः सर्वे नैन्द्रार्थाः । (कुन्तापाध्याये) ऋतुयाजप्रेषाः ।

१ । होता यज्ञत् इन्द्रं होत्रात् ऋतुना सोमं पिबतु होता यज (४२) ।

२ । " मरुतः पोत्रात् " " " " पोत " (४३) ।

ग्रावो नेष्टात् " " " नेष्ट " (४४) ।

अग्निमाहीध्रात् " " " अग्नीत् " (४५) ।

इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणात् " " " ब्रह्मन् " (४६) ।

मित्रावरुणौ प्रशा-

स्तारौ प्रशास्त्रात् " " " पिबतां प्रशास्त " (४७) ।

देवद्विर्णिगोवाहोत्रात् ऋतुभिः सोमं पिबतु होता " (४८) ।

" " पोत्रात् " " " पोत " (४९) ।

" " नेष्टात् " " " नेष्ट " (५०) ।

अपादोत्रा-

दिष्ट्यादिभिरुक्तं (७२९ । ११-१९)

ऋतुभिः सोमस्य पिबतु अच्छवाक " (५१) ।

अश्विनाध्वर्यु आध्व-

येवात् ऋतुना सोमं पिबतां अध्वर्यु यन्तम् (५२) ।

१ । अग्निः गृहपतिर्गार्ह-

पत्यात् " " " पिबतु गृहपते यज (५३) ।

ऋतुयाजेषु मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तमतेन मन्त्रेण होत्रादीन्प्रेष्यति ।

ते च राज्यं वष्टु कुर्वन्ति । अध्वर्युयनमानौ प्रेषितौ स्वस्व-

याज्यां होत्रे प्रयच्छतः (ऐ० ब्रा० २२ । ४) ।

द्विर्णिगोदः शब्दयुक्ताः प्रवादाश्चत्वारः ।

अपात् होत्रात् ४२ प्रेषमन्त्रेण ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५११

१९

- ७२९ १५ प्रैपसूक्तानि । ' होता यज्ञात्० ' अयं प्रैपः पञ्चमे सूक्ते ।
- १६ सर्वे प्रैषा मैत्रावरुणेनोच्यन्ते । अध्वर्युगृहपतिभ्यां ' होतरेतद्यज इत्युक्तो होता यजति (आश्व० श्रौ० ५ । ८) । अच्छावाकं प्रति मैत्रावरुणस्याऽऽज्ञा । अच्छावाकमैत्रावरुणो होतुः पुरुषो । मैत्रावरुणेन प्रेषितोऽच्छावाको याज्यां पठति ।
- १६-१७ अध्वर्युप्रतिस्थातारो ' ऋतुना प्रेष्य ' इत्युक्त्वा षड्ऋतुभिः मासैः प्रचरतः । ततः ' ऋतुभिः प्रेष्य ' इति ऋतुभिः । ततः ' ऋतुना प्रेष्य ' इति द्वाभ्याम् (पान० श्रौ० २ । ४ । २) । हे मैत्रावरुण होतारं याज्यां पठितुमाज्ञापयेति अध्वर्युर्वदति । मैत्रावरुणः प्रैपमन्त्रं पठति । ततो होता तत्पुरुषा वा याज्यां पठन्ति । सप्तमाष्टमनवमदशममासेषु ' ऋतुभिः प्रेष्य ' इति मैत्रावरुणं प्रति अध्वर्योरुक्तिः । प्रेष्य = याज्यां पठितुं चोदय ।
- १९ होत्रात् = होतृकृतात् । होत्रपोत्रादीनि तत्तद्वत्विनां विष्ण्या अथवा स्थानानि ।
- १- पाठान्तरे ' उत पोत्रा० प्रयो हितम् ' इति ऋक्शब्दा निरुच्यन्ते (१८-२०) । ' देवेभ्यः अदत्तम्० ' इति पाठोऽधिकः । सायणमाध्याह्नहीतः (२२) । अमृत्तम् = अस्पृष्टमन्यैः । अशुद्धं चैतत्प्रमिन्द्रपानयोग्यम् ।
- ४-५ ' अपाद्धोत्रात्० ' (ऋ० सं० २ । ३७ । ४) इति षमृक् । मैत्रावरुणेन यः प्रैषो दत्तोऽच्छावाकं प्रति तस्याच्छावाकेन दत्तं याज्यारूपमुत्तरम् । प्रैषानन्तरं याज्या पठ्यते । ' अपाद्धोत्रात् ' इयं याज्याऽच्छावाकेन पठ्यते ।
- ५ ' अमत्त उत अनुपत प्रयो हितम् ' एतत् ' अपाद्धोत्रात् ' इत्यस्यामृचि (७२९ । ९) । तदत्र ज्याख्यायते । ' आमि-श्रयात् ' । ' कण्ड्वादिभ्यो यक् ' (पा० ३ । १ । २७) । अन्यथा ' मिश्रयेत् ' इति शुद्धं रूपम् । ' आमि-श्रियात् ' कथमेतद्गुणं साध्यम् ।
- ६ ' ऋतुना ' = ' ऋतुभिः ' इति वक्तुमुचितं यस्यात् ' ऋतुभिः

पत्रं पङ्क्तिः

७३०. ॥ ६ ॥ प्रेष्य 'इत्यध्वर्युवचनम् । होत्रा = होतुः क्रिया शस्त्ररूपा ।
तया होत्रया । अभिगूर्तया = उच्चरितयाऽभ्युद्यतया ।

१६-७ 'सोमस्यस्वमंशम्' इत्यन्वयः । अत्र ऋक्पाठोऽनावश्यकः ।

७-८ (७२८ । ८-९) शेषः प्रेषणैव व्याख्यातः ।

८ तेषाम् (७२९ । २६) ऋतुयानानाम् । तत्पात्रम् 'ऋतु-
पात्रम्' इत्यभिधीयते (काश्व० श्रौ०-५ । ८) सोमः
'इन्द्रपानः' उच्यते (ऋ० सं० ९ । ९६ । ३ । १३
अथ) । 'चमसा इन्द्रपानाः' (ऋ० सं० १ । ९४ । ९) 'इदं
स्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि' (ऋ० सं० ६ ।
४४ । १६) 'आप इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वत' (ऋ० सं०
७ । ४७ । १) । 'मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिम्' (ऋ० सं० १० ।
३० । ९) 'एवम् 'इन्द्रपान' न पात्रस्य नाम । सोमस्य
विशेषणं तत् । 'इन्द्रेण पेयम्' इत्यर्थः । पात्रं = पेयं वस्तु ।
चतुर्थं पेयमिन्द्रेण पातुं योग्यं द्रविणोदा पिवतु (१-४) ।

९ 'समारूपा भवति' (७२९ । २६) इति मूलपाठः स्यात् ।

१२ 'होत्रासोमम्' अत्र न कोऽपि स्तूयते । सोमपानेन स्तुति-
रन्यत्र वर्तते न ऋतुयानेषु । 'अस्य मदे०' इति निविदि
(निविद् ११) इन्द्रकर्मणि वक्ष्यन्ते । तस्य मूलम् (ऋ०
सं० २ । १९) । 'अस्य मदे०' (ऋ० सं० १ । ४४ । १४)
इति ऋगपि इन्द्र स्तुतिपरा । १ । १२४ । ४ ॥ १ । ९२ ।
५ ॥ १ । ९२ । १० ॥ १ । ९२ । १४ ॥ १ । ९६ । ३, ५, ६ ॥ १ । ८० ।
१, ९ ॥ १ । ८५ । १० ॥ १ । १७ । ११ ॥ १ । ४३ । ७ ॥ ४ । २६ । ७ ॥ १ ।
२७ । २ ॥ १ । ६३ यम्य मदे ॥ ८ । ३८ ॥ ८ । ७ । १४ ॥ ८ । १७ ।
८ ॥ ८ । ३२ । २८ ॥ ८ । ३३ । ४ ॥ ८ । ६६ । २ ॥ १० । ४४ । ८ ॥ एता
ऋचोऽपि तथैव ।

१४ अक्षितानि तान्येऽपि देवा सोमपानेन स्तूयन्ति किं न बहुदृष्टव्यः ।

१९ तस्य इन्द्राय मन्त्रारः प्रदानं 'यन्मिन्' । सोमाप्यायनं = रि-
प्येन सोमस्य संमर्गः । घृतरूपवज्रेण सोमः पूर्वं हन आसीत् ।
आगतं हि सोममृत्तिनोऽनेन मन्त्रेणाप्याययानि ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७३०

१६ ' अंशुरंशु० ' इत्यनेन सर्वे ऋत्विज आप्याययन्ति ' (मैत्रा० सं० ३ । ८ । २) । ' ब्रह्मा राजानं विहंस्य हिरण्यमवदधा-
त्याप्यायनाय । अंशुरंशुष्टे देव सोमेत्यारम्य जपन्त्यृत्विजो
यजमानश्च ' (मान० श्रौ० २ । २ । १ । १२) ।

१७ ' आ त्वमिन्द्राय प्यायस्वा तुम्यमिन्द्रः प्यायताम् ' (मैत्रा० सं० १ । २ । ७) । आप्यायनसंस्कार इन्द्रार्थः (७३२ । २) ।

७३१

३ ' तस्यापत्यम् ' (पा० ४ । १ । ९२) ' शिवादिभ्योऽण् ' (पा० ४ । १ । ११२) इति सूत्राभ्यां द्रविणोदसोऽपत्यं द्राविणोदसः । द्राविणोदसोऽग्निर्धस्यापत्यं स द्राविणोदाः । ऋष्टोऽ-
न्वयोऽयम् । द्राविणोदा एव द्राविणोदसः । अपवा । द्राविणोदसस्य
पितुः ' द्राविणोदाः ' इति नाम स्यात् । इन्द्राग्निभ्यां भिक्षोऽर्थं
द्राविणोदाः ।

१० ' इन्द्रो द्राविणोदा अस्तु ' इत्यन्वयः ।

१२ एतानि माध्यमिकानि सूक्तानि ।

७३२

३ तासु (अग्नेः) उत्पत्तिः । तथा योगात्संबन्धात् । ' अपां
मित्रम् ' इति न योग्यं निरूपणम् । मित्रं मित्रभूता आपो
धिषणा धामिनि साधन् साधयन्त्युत्पादयन्ति ।

५-६ इदं नवर्चं सूक्तम् । नवमीवर्जं प्रत्येकस्याः ' देवा अग्निं धार-
यन्द्राविणोदाम् ' इत्यन्तिमः पादः ।

७३३

३ अग्निचितावुल्याग्नावीदुन्वर्यादयः समिध आधीयन्ते । ' द्रव्यः० ' इत्यनेन क्रमुकं घृतान्वक्तमादधाति (मैत्रा० सं० ३ । १ । ९)

५ आसवः = पानम् । सर्पिः = उदकम् ।

१० सामिधेन्यः = ' प्र वो वाजा० ' इत्याद्या एकादशसंख्याका ऋचो बह्वनिसमिधनहेतुत्वात्सामिधेन्य इत्युच्यन्ते । अत्राद्यं
कर्मः । तत्संबन्धि कर्म अग्नये अग्निदेवताकम् ।

११ धार्या = सामिधेनीषु प्रदोषन्त्या ऋक् । ' धार्याभिर्वै प्रजा-
पतिरिषाँल्लोकानधयथं यं काममकामयत ' (ऐ० वा० १२ । ७) ।

' यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य च्छिद्रं निरजानंस्तद्धार्याभिरपि-

पत्रं

पदशक्तिः

७३३

११ दधुस्तद्धाव्यानां धाव्यात्वम् ' (ऐ० ब्रा० १२ । ७) ।
 ' स्यूमहैतद्यज्ञस्य यद्धाव्यास्तद्यथा सूच्या वासः संदधियादेव-
 मेवेताभिर्यज्ञस्य च्छिद्रं संदधेति ' (ऐ० ब्रा० १२ । ७)
 धाव्या शब्दे प्रक्षेपणीया । ' मूलं वा एतद्यज्ञस्य यद्धाव्याश्च
 याज्याश्च । ताः समान्य एव स्युः ' (ऐ० ब्रा० १३ । ७) ।
 ' पाव्यसांनार्यनिकार्यधाव्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु '
 (पा० ३ । १ । १२९) । धीयते समिदमया इति धाव्या ।

१२ ' अपि' शब्देन ' अग्ने वाजस्य० ' इयमपि धाव्या । अस्य
 विनियोगस्य मूलं नोपलब्धम् । ' अग्ने वाजस्य० ' इति तृचः
 प्रातरनुवाके आग्नेये कर्ता (आश्व० श्रौ० ४ । ११) । ' तं
 ह यद्यविष्ठ० ' (<) इयमपि (आश्व० श्रौ० ४ । ११) ।

७३४

३-४ इन्द्राद्द्रविणोदसोऽयं जायते इत्यनेनाभिप्रायेणेदं द्राविणोद-
 सत्वं न ।

१२ कठतैत्तिरीयवाजसनेयिसंहितासूत्रार्थोऽत्यन्तं भिन्नः ।

१८ ' अग्रा अग्निश्चरतीति म्रुवेणाभिजुहोति ' (मान० श्रौ०
 १ । ७ । १ । ४७) इति शास्त्रम् । अनेनाग्रेरेतदभिहो-
 मारूपं भागधेयं प्राप्तम् (१८-१९) ।

२० भागधेयं विधेम दधः ।

७३५

२ मूले समाख्याशब्दो नास्ति (७२५ । २१) ।

४ वेनविट्ठणसामान्येन संवादः = एकनाम । कुनाश्चिदसमर्पकार-
 णाद्गुणेनानुवाद एकनाम ।

५ एकनाम्ने समर्प कारणं नास्ति । यथा इन्द्राय योग्यं पानं तथाऽ-
 न्येभ्योऽपि देवेभ्यः । देवेभ्यसामर्प्यम् । तस्मात्सोमप्राणां
 वायव्यानीति नाम । कुनाश्चिन्वरणादसामर्प्यं देवेषु ।

६ सोमं हन्नुमममर्षा देवा वायुं प्रार्थयामासुः । वायुरेतं वरं वने ।
 भदेवनान्येन वाप्राज्यामाप्तिनि । तस्मात्सोमप्राणि
 वायव्यानीत्युच्यन्ते (मंत्रा० मं० १ । १ । ८) । ' एतः
 सोमोऽपूयत । देवैः प्रार्थितो वायुस्तदम्बदधत् । स एत-
 न्' ।

पङ्क्तिः

६ वृणोत् । मदेवत्यान्येव वः पात्राभ्युच्यन्ता इति तस्मान्नानादेव-
त्यानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्ते' (तै० सं० ६ । ४ । ७) ।

१६ यदग्धुं = ये दग्धुमागच्छन्ति (च. ट.) ।

१८-१९ मरुतः = मरुदेवताः । दुर्गकृतोऽर्थोऽनवश्यः (१४) ।
यद्यपि मरुद्भिः सह शानं तथाऽप्यग्नेः पातृत्वं न बाध्यते ।

२२-२३ ' उपरिष्टात्पृच ऋतुयाजानाम् ' (आश्व० श्रौ० ८ । १) ।
सप्तमादीनां प्रैषाणामुपरिष्टात् ' मन्दस्व० ' (ऋ० सं० २ ।
३७ । १-६) इत्याद्यः पटृचः क्रमेण प्रसेपणीयाः ।

२९ सोमपानार्थं संबोधने द्रविणोदसो वनस्पतिशब्देन सामानाधि-
कारण्यम् ।

१ तेनैकं विशेषणमन्यद्विशेष्यम् । तस्माद्वनस्पतेर्द्रविणोदा नान्यः ।

२ ' वनस्पते रशनया वियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । बह्व
देवत्रा दिधिपो हवींषि ' (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ७) ।
' होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम् ' (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ७) ।

३ ' हे वनस्पते दिधिपो देवेषु हवींषि बह्व ' अत्र वनस्पतिर्हवि-
र्वहनं प्रार्थ्यते । इदं कर्मभिः ।

४ स्विष्टकृतानामा विकृतोऽग्निरस्मिन्प्रकरणे श्रूयते । तस्माद्वनस्प-
तिरग्निः ।

८ ' अमित्यं देवं सवितारमिति सवितृप्रसूत एव गृह्णाति '
(मैत्रा० सं० १ । २ । ५ ॥ ३ । ७ । ४) ।

" उपांशुसवनमुपले निधाय तस्मिन् राजानं सर्वं मिमीते ' इन्द्राय
स्वाभिमातिष्ठे ' (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३) इति प्रमृतिभिः पञ्चकृत्वो
यथा क्रमे " (मान० श्रौ० २ । ३ । ३) ।

१० ' अंशुरंशुष्टे ते देव सोमाप्यायतामिन्द्राय ' (मैत्रा० सं० १ ।
२ । ७) । ' आ त्वामिन्द्राय प्यायस्व ' (मैत्रा० सं०
१ । २ । ७) ।

११-१२ ' पुनरपि चाप्यायते ' (२७-२८) अस्मिन्पाठे ' पुनरपि '

पत्रं

पङ्क्तिः

७३६

११-१२ त्वर्थम् । ' पुनरपि मीयते ' इति समञ्जसः पाठः । आप्यायन-
मेव संस्कारः । संस्क्रियते = आप्याय्यते ।

१२ ' इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते इन्द्राय
त्वादित्यवते । अग्नये त्वा रायस्पोपदे विष्णवे त्वा श्येनाय त्वा
सोमभूते विष्णवे त्वा ' (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३) ।

१४-१५ सोमग्रहा नानादेवताभ्यो ह्यन्ते । यथा । उपांशुः (मैत्रा० सं०
१ । ३ । ४) ऐन्द्रवायवः (मैत्रा० सं० १ । ३ । ६)
मैत्रावरुणः (मैत्रा० सं० १ । ३ । ७) आश्विनः (मैत्रा० सं०
१ । ३ । ८) ।

१६ ' उपयामगृहीतोऽसि ' इत्यनेन ग्रहणं (मैत्रा० सं० १ ।
३ । ४—३६) ।

२१ ' अग्नये त्वा रायस्पोपदे ' इदं यजुर्न ऋक् ।

२२ ' रायस्पोपदे ' इति मैत्रायणीकाठकवामसनेयिसंहितापाठः ।
' रायस्पोपदाय ' इति शुद्धं रूपम् ।

७३७

१६ पानं पिबन्ति ते पानपाः ।

१७ धिष्यं = स्थानम् । ' सर्वे वषट्कारं कृत्वा यजन्ति ' (आश्व०
श्रौ० ८ । १) । वषट्कृतं = याज्यां पठित्वा नेष्टा वौषट्
ब्रवीति । ततो हविर्दीयते ।

७३८

१ तदर्थं वागर्थं होता शस्त्रं ब्रूयादित्यर्थं सोमः साद्यते ।

३ ' धिष शब्दे ' (धा० ३।२१) ।

३-४ सा वागर्थं धारयति ।

५ ' धिषणामवः ' (७३७।५) न व्याख्यातम् । धिषणायां
भवः धिषण्यः ।

५-६ धीः प्रज्ञा कर्म वैतस्यां वाचि सीदत्येतां वाचं सनोति
संमनते वा ।

६ अथवैपा वाक् धियं कर्म वामंमनते । तयोः = धीकर्मणोः ।
यस्मान् धी कर्म च तस्या वाचो निमित्तम् ।

पङ्क्तिः

१९ ' वनु याचने ' (घा० ८।८) । ' पिपतुभिः ' इति थ. घ.
ठ. ड. पाठः (२६) ।

१९ अत्र अग्निर्द्रविणोदा इन्द्रो वा इत्येव प्रश्नः । उत्तमस्य ज्योति-
पोऽत्र संनन्धो नास्ति । तेन ' उत्तमं च ज्योतिः मनेते '
इत्यपपाठः (२७) ।

८ पाठक्रमप्रयोजनस्य गृह्यमाणत्वात् ।

१९ पाठे आनुपूर्वी । पृथिवीस्थाना अन्तरिक्षस्थाना द्युस्थाना इति
देवतानां क्रमो देवतापदसमाम्नाये ।

३ अग्निशब्दस्यार्थो (गुणः) पार्थिवस्य ज्योतिषः संनिष्कृष्टः ।
जातवेदःशब्दस्यार्थः (गुणः) ततो विप्रकृष्टः । वैश्वानरस्य
ततोऽपि विप्रकृष्टतरः ।

४ व्यवधानेन = इध्मादीनां तु न साक्षात् (= अभिधया)
अन्यर्थः । किंतु लक्षणया ।

५ अग्नेः स्थानमात्रं = पृथिवीमेव ।

६ उदिता प्राणवृत्तिः प्राणनं येषु तानि ।

७ प्रथमं निर्दिश्यन्ते ।

८ आद्वंद्वेभ्यः = ' उदूक्लमुसले हविर्धाने द्यावापृथिव्यौ ' इत्या-
दीनि द्वंद्वानि (निघ० ५ । ३ । २९-३६) ।

१२-१३ ' क्रमप्रयोजनम्० ' अयं श्लोकोऽधुनोपलब्धबृहद्देवतायां न
विद्यते ।

१४ गुणस्थार्यस्याभिधानं तदेव सामान्यम् । अभिधाने अग्नि-
धाने कश्चिद्गुणो वर्तते येन तेषामग्निना संनन्धः ।

१७ अभिधानस्य विशिष्टमभिधेयं किमर्थमिति नैरुक्ताः कारणं ददति ।

१८ आमोतिवाचकं ब्राह्मणवाक्यं यास्को न पठति (७३९।१-२) ।
तेन ' आमोतेः ' इति यास्कपाठो न भवेत् । अथवा ' इति च
ब्राह्मणम् ' (७३९।२) अनेन चकारेणान्यद्वाक्यमभिधानं
यास्केन पठितं स्यात् ।

पत्रं पक्षिः ।

७४० २० 'प्रजापतिरेता आप्रीरपश्यत्तामिरात्मानमप्रीणीत । अग्निमेता-
भिर्यजमान आप्रीणीते' (मैत्रा० सं० ३।४।६) । 'आप्री-
भिराप्युक्त्वा । तदाप्रीणामाप्रीत्वम्' इति 'शाखान्तरे' (तै०
ब्रा० २।२।८ सायणः ऐ० ब्रा० ६।४) ।

२०-२१ आप्रीदेवता = आप्रिय ऋचः । तासु या देवतास्ता अपि आप्रियः ।

२१-२२ ऋचो देवता आप्नुवन्ति प्रीणन्ति वा । तस्मादृचः आप्रियः ।

२५ 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (पा० ३।२।७८) इत्यनेन
प्रथमागामी । अयं प्रत्ययः अताच्छील्येऽपि इति वार्तिकद्वया-
त्स्पष्टम् । इध्मं विना इज्या न शक्या । अग्नेरिध्मोऽवश्यः ।

७४१ १ 'तनूनपात्' इत्यनेन नराशंस इत्यनेन वा अग्निर्न नित्यम-
भिधीयते । 'इध्मः समिन्धनात्' (७३९।२-३) न व्याख्यातम् ।

१६ 'सूक्तमेव' इति ग. घ. ज. पाठो (२७) दुर्बोधः । जम-
दग्निस्तत्पुत्रो वा परशुराम ऋषिः । नेयमेकैव ऋगाग्नेयी किं
सर्वं सूक्तमेवाऽऽग्नेयम् । 'आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमि-
तरत्' (७७०।६) । तेन 'सूक्तमेवाऽऽहाऽऽग्नेयं यास्कः' इति
पाठः सुबोधः ।

१७ यजनीयं = यजनाय योग्यं हितं वा ।

१९ 'स्वतन्त्रः कर्ता' (पा० १।४।९४) 'तत्प्रयोजको हेतुश्च'
(पा० १।४।९५) । यजमानो हवींषि ददाति । अग्निर्यज-
मानं हवींषि दापयति । एवमग्निर्हेतुः कर्ता च ।

७४१ २१ } इध्मो जातवेदसोऽग्नेराधारः ।
७४२ १ }

१-२ तेषां मध्वानां 'क्रोशन्ति' इति क्रियया आमिधानं तस्य प्राप्तिः ।

३ येत्तत्त्वमेव = यत् तत् त्वमेव ।

४ मित्रमहः = मित्राणां पूजयितः = नित्यमभ्यपेक्षमाणानामुपकारे
प्रवृत्तः ।

५ अभ्यपेक्षमाणा. = ये त्वत्साहाय्यमपेक्षन्ते ते । अभ्युपेक्षमाणः
(पाठान्तरम् २१) = अभ्युपेक्ष्यमाणः ।

पदक्तिः

६ यजमानानामुपकारे प्रवृत्त. (पाठान्तरे २१) । यजमानानां चिकित्वान् । कर्मणि षष्ठी । 'चेतनावान्' (७४१ । ७-८) न व्याख्यातम् ।

९ इध्मस्याग्नावावेशोऽग्निसाद्भवनम् । तस्मादिध्मोऽग्निः ।

१०-१२ 'सर्वयजमानानां साफल्ये हेतुः' इति च. पाठः (२२-२३) साधुः । ऋत्विजा साफल्यं नैव यागोद्देशः । सायुज्ये (पाठान्तरे २४) = समीभावे देवतासमभावे । 'सायुज्यं सद्योक्तामाप्नोति' इति बहुकृत्वो ब्राह्मणवाक्यम् ।

१२ अस्माकं देवानाहूय यष्टु तस्य तव युक्तम् ।

१४ यज्ञेध्म = यज्ञेऽग्नावाधीयमान इध्मः ।

१५ समासौ प्रणवेनावसानम् (आश्व० श्रौ० १।२) । सामिधेन्या अन्ते ॐ इति प्रणवः समिदाधानं च । 'समिद्धो अद्य' 'अस्मिन्मन्त्रे इध्मशब्द इध्मावाचकशब्दो वा नास्ति । 'आसीन प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति' (सत्या० श्रौ० २।१) । 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्युक्त्वा प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति' (मान० श्रौ० १।३।११)

१८ 'समिद्धिः प्रेप्येति प्रथम प्रेप्य प्रेप्येत्युत्तरान्' (मान० श्रौ० १।८।१।१७) । 'समिद्धिः प्रेप्याति प्रथम प्रयाजं संप्रेप्यति प्रेप्य प्रेप्येत्युत्तरान्' (सत्या० श्रौ० ४।३।१०) ।

१९ 'श्रूयते' नायं शब्दो योग्यो यस्माच्छ्रूतसूत्राणि न श्रुतिः । यदर्थं = समिदर्थम् । इध्मभावम् = इन्धनभावम् ।

१ व्यवहितः = 'समिद्धः' इति मिलिशब्देन ।

२ ऐष्टिके = दर्शपौर्णमाससन्निधिनि । हौत्र = होतुः कर्म ।

३ 'समिधो यजेति प्रथम यज यजेत्युत्तरान्' (मान० श्रौ० १।३।२ । २) । प्रयाज संप्रेप्याति (सत्या० श्रौ० २।२) ।

३-४ 'अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेप्याति प्रेषेहोतारम् । होता यजत्याग्नीभिः प्रेषसल्लिङ्गामि' (आश्व० श्रौ० ३।२) । 'ये३

पत्रं

पद्वक्तिः

७४१ । १-४ यनामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु ३/ वौ ३
(१-१/१३/ पळिति वपट्कारः' (आश्व० श्री० १।९) ।

७ प्रैष आरादूद्रादुपकरोति यजति कर्मण्यङ्गभावं गच्छति ।

७-८ समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाम्यां यजेतेत्येवंरूपाणि यानि
विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि । तानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि
चेति द्विविधानि । क्रियारूपाण्येव संनिपत्योपकारकाण्यारादु-
पकारकाणीत्युच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं
कर्म संनिपत्योपकारकम् । यथाऽवघातप्रोक्षणादि । द्रव्याद्यनु-
द्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा प्रया-
जादि । संनिपत्योपकारकमारादुपकारकाङ्गलीयः । आरादुपका-
रकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकम् । इतरत्र तु ब्रीहीन्प्रोक्षतीति
वाक्यमेव (आपदेवः) ।

८ आप्रीः संनिपत्य संनिहितत्वेन उपकरोति । प्रैष आप्री यागः
इति क्रमः । आप्रिय एव सार आप्रीप्रैषः । तस्मादाप्री
संनिहिता । न तथा प्रैषः । यजतिः = यागः । ' आप्रियाम् '
इदं प्रायः ' आप्रिय. ' इत्यासीन्मूलवृत्तौ । प्रैषस्य यजता-
वारादुपकारित्वम् । आप्रियो यजतौ संनिपत्योपकारित्वम् ।

१०-१२ कः समिद्धः । को देवान्यजति । को जातवेदाः । को मित्र-
महाः चिकित्वान् दूतः कविः प्रचेताश्च । सर्वत्र 'अग्निः'
इत्येवोत्तरम् । सर्वाण्येतान्याग्निमेवाभिदधते । 'समिद्धः' 'यजति'
इति द्वे एव कर्मणि । कदाचित् 'मित्रमहः' अत्र 'मह'
इति कर्म स्यात् । इतराण्याग्निवाचकान्याग्निविशेषणानि वा ।
एतेषामिध्मे गौणी वृत्तिः (१३) । तस्मात्तान्यन्यर्थानि ।
यदा आप्रियोऽन्यर्थत्वं न विपर्यस्यते तदा साऽग्निमेवाभिधते
यदा गौण्या वृत्त्या सा न निरूप्यते तदा ।

१९ आप्री यागे बहुलमुपकरोति । एते आप्रीप्रियाणाः ।

२१ यथा तनूनपाजराशंसादिशब्दा आप्रीषु विद्यन्ते न तथा अग्नि-
शब्दः । तस्मादग्निराग्निप्रदिवतामु नाम्ना न कथितः ।

पङ्क्तिः

२१-२२ 'अग्नि' (निर० १ । १ । १) इत्यत्र समासज्ञात ।

२२ 'तदपि (=इध्मस्य लिङ्गमपि) अस्यामाग्निः नाम्नीति असमासः ।
नम् इध्मशब्देऽपि समानमिति चेत्' इत्यन्वयार्थो ।

२३ (पाठान्तरे ३२) 'आ च वह' = आहूय चास्माक देवान् ।
(यस्माद्देवान्यनासि तस्मात्) यज । एवमाह्वानं यजनं चेति
द्वे क्रिये । एते क्रिये आग्निः प्रैषिके वा न विद्येते । 'ये ३
यजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु' अत्र 'समिधः
समिधः' इति समासज्ञानम् । 'होता यक्षदग्निः' इति 'मन्त्रा
वर्णेन दत्तं प्रैष' । 'ये ३ यजामहे' इति होतुरन्तरं
प्रैषिकम् । प्रैषिके समिधः समासज्ञाता न इमः । तदा
ल्यताम् (३३) = इध्म इत्याल्यताम् । 'समिधः' शब्दः
एव समासज्ञातस्य विभिति 'इमः' शब्दः । प्रैषिके समासज्ञानात्
'समिधः समिधः' इति । क्रिया = व्यन्तु (भक्षयन्तु) । तथा
समिधो विशेष्यन्ते 'समिध आज्यस्य व्यन्तु' इति । एवम्
इध्मशब्दः आगतः । तेन इमाभिधानेन अग्निः इज्यते ।
(पाठान्तरे ३३) अहमेवायमिम इत्याग्निः इज्यमभिसपन्नः ।

४ यजमानानां यजमानैर्देवैर्हविषा जातं प्रज्ञानं यम्य स ।

११ नपात् = नष्टा ।

१२-१३ न विद्यते अन्तरं यस्याः सा । पितापुत्रयोर्मध्ये अन्तरं नास्ति ।
तस्मात् पुत्ररूपा कन्यारूपा वा प्रजा पितुरनन्तरा । 'पितुरन-
न्तरा या (प्रजा) सा पुत्रारूपा । पौत्रारूपा (पितुः) अननन्तरा
इत्यर्थः' इत्यन्वयः । 'अननन्तरा' इत्यत्र द्वौ नञौ ।

१३ न अनन्तरा अननन्तरा । पौत्ररूपा प्रजा अननन्तरा । यस्मान्
पितापौत्रयोर्मध्ये पुत्ररूप कन्यारूप वा अन्तरमस्ति । 'या पितु-
रनन्तरा पुत्रारूपा तस्याऽनन्तरा पौत्रारूपा' इति ग. म. पाठः
(२८) । अत्र तस्य = पुत्रस्य । 'तस्या' अवश्यम् ।

१५ नततम = नततर । 'गौरत्र०' (७४१ । १०) । तत्रतमिन् पक्षे
इति दुर्गव्याख्या । 'अत्र' म्याने 'तत्र' शब्दो दुर्गम्विहितमुद्देशे
स्यात् । अथवा । 'अत्र' म्याने 'तत्र' ग्रामादियम् ।

१७-१८ तस्मान् (पयः) तस्याः पुत्रः ।

पत्रं
७४९

पङ्क्तिः

१० यस्मात् हवींषि यान्ति तस्मात् तानि 'याना' इत्युच्यन्ते ।

१३ 'जिह्या हित' दुर्बोधम् । 'जिह्याया हित' इति सुगमम् ।
आज्य जिह्याया धीयते । कस्य जिह्या । अग्रे । 'जिह्या =
जुह्या । हित = अग्नौ प्रक्षिप्त' इत्यर्थः स्यात् । 'क्ल्याणजिह्व'
(७४९।४) न व्याख्यातम् । नापि (७४९।४) इत्यत्र । नापि
(७४९।९) इत्यत्र ।

१४ यानि ध्रुवाणि न भवेयुरिति तानि सपादय ध्रुवाणि कुरु ।
'ध्रुवाणि न स्यु' (२७) इति पाठान्तरमपि साधु । अर्थवस्तूनि
= हवींषि । ध्रुवाणि = देवता प्रति गन्तु समर्थानि ।

१५ हवि आज्येन अभिधार्यते दिक्षते । अलक्रियते = कृष्णी क्रियते ।
अद्रिरूपस्तीर्यते च । एतैः सस्वरैस्तानि ध्रुवाणि भवन्ति ।

१७ गमय = दूरी कुरु ।

१८ 'इत्यर्थ' व्यर्थे पदे ।

७४९

४ समभिव्यञ्जयन् = दृष्टिमधुराणि मनोहराणि कुर्वन् । मृष्टी कुरु
= शुद्धानि कुरु । 'मृजू शुद्धौ' (घा० २।९६) ।

१७-१८ 'देवानो यज्ञ गमय' (७४९।९) इति भाष्यवाक्यं न व्याख्या
यते ।

७४७

१ कर्मणि वर्तमाने एव ।

२ एषा नराणामभिमतफलदाता । नराणां फलमाशंसतीति नराशंस ।
'नराशंसस्य महिमानमेषाम्' इत्यत्र 'एषाम्' इत्यस्य
नराणामित्यव्याहृतेनान्वयः । एव दुर्ग । ऋचि भाष्ये च
ये देवा इत्यादि एषा तेषामित्यन्वयः (७४६।१७) ।

३ यज्ञ = मन्त्रैर्देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य दानम् । 'द्रव्यदेवते
कर्मणो रूपम्' इति मीमांसरा । देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः ।
अस्य प्रयोगस्याधिष्ठाता यज्ञः ।

४ तयज्ञः कर्म जमदुन्पात्तिरेवानुग्रहस्तस्य वीजम् ।

६ यजनस्य = यागस्य । यजतस्य = यज्ञियस्य = यजनस्य
सपादयितुं = प्रयोक्तुरभिमतफलमपादयितुं ।

पङ्क्तिः

७ प्रयोक्त्रेऽभिमतं फलं संपादयति । 'यज्ञरूपस्तुतः' इत्यन्वयः ।

८ उपस्थित = उपस्तुत (च. ट.) । अन्युपस्थानम् = अग्नेः स्तुतिः । तदेवम् = अत एवम् (च. ट.) । किमपि = फलदानायानिर्वचनीयसामर्थ्यम् ।

१२ सौमिकः = अग्निष्टोमे हन्यमानः (पशुः) । सोमः = मरुत्व-
तीर्यैन्द्राग्रवैश्वदेवादयः सोमग्रहाः । पश्वङ्गानि = पशुहवीपि ।
'हृदयस्यावधति' जिह्वाया कक्षसो दोष्णः पार्श्वयोः रित्यादी-
न्येकादशावदानानि (मैत्रा० सं० ३ । १० । ३) ।

१२-१५ अयं प्रयाजमन्त्रः (१) इष्टिषु सोमे च प्रयुज्यते । सोमे
भिन्नानि हवीपि । इष्टिष्वपि भिन्नानि ।

१३ पश्वङ्गानि पुरोडाशा घाना इत्यादीनि । 'ग्रीहिमयः पुरोडाशो
भवति' (मैत्रा० सं० ३ । १० । २) । 'हरिवं इन्द्रो घाना
अत्तु' (मैत्रा० सं० ३ । १० । ६) । 'पूषण्वान्करम्भः ।
सरस्वतीवान् पारिवापः । इन्द्रस्यापूषः । मित्रावरुणयोः पयस्या'
(मैत्रा० सं० ३ । १० । ६) ।

१४ तान्त्राणि = दर्शपूर्णमासयोः काम्येष्टिषु च विधीयमानानि ।
दर्शपूर्णमासतन्त्रेण कर्तव्यानि । आहवनीयसंशानदेशे आग्नेय
आज्यभागो हूयते । आग्नेयदेशे सौम्यो हूयते । एतां द्वौ
आज्यभागौ । तन्त्रम् = अङ्गसंहतिः = विध्यन्तः । म च विध्यन्तः
अवस्थानादिः संस्थानपान्तः । प्रधानस्य तन्त्रणात्तन्त्रम् । तच्च
दर्शपूर्णमासयोरेवाऽऽभ्यातं नान्याप्विष्टिषु । तथापि तत्सर्वासा-
मिष्टीनां साधारणम् (आश्व० श्रौ० टीका १ । १) ।
तान्त्राणि = सर्वासामिष्टीनां साधारणानि । अग्निं मोममित्या-
ज्यभागौ (आश्व० श्रौ० १ । ३) ।

१४-१५ 'प्रयान्ता आज्यभागौ स्थितकृतः' एतानीष्टिषु दायमा-
नानां हविषां नामानि ।

१५ अन्वयुर्यावैशानदेशे जुहोति । म स्थितकृतोमः । प्रधान-
यागात्पूर्वमिज्यते धैरिनि द्युत्पत्त्यने सर्वे मन्त्राः प्रयानाः ।

पत्रं

पद्धतिः

७४७

१९ प्रकृता (दर्शपौर्णमासयो) पञ्च प्रयाजा । तत्र यज-
मानो यदा गोत्रेण वासिष्ठ शौनक आप्रेयो वाध्य-
क्षत्रियो वा तदा द्वितीय प्रयाज आदौ नराशसपदयुक्त ।
अन्येषु गोत्रेषु तनूनपात्पदयुक्त । शौनकगोत्राणा यजमानानां
चातुर्मास्यगतमुख्येष्टिषु नव प्रयाजा । पाशुके एकादश । ते
सर्वे वासिष्ठात्रेयवाज्यश्चतसृष्वेष्टिषु सूक्तेभ्यो गृह्यन्ते । सर्वत्र
द्वितीया ऋचो नराशसपदघटिता । एते चतुर्विधाः प्रयाजा नरा-
शसवन्त इत्युच्यन्ते । मेघातिथिदृष्टसूक्ते द्वादश ऋचः । तत्र
द्वितीयतृतीये ऋचौ ऋमेण तनूनपात्नराशसवन्त्यौ । ता सर्व-
विधयजमानार्था । तथैव ऋधतमसा दृष्टे सूक्ते । एते प्रयाजा
उभयवन्त । ऋष्यन्तरदृष्टप्रयाजान्तनूनपात्सवन्त । तत्र द्वितीय
प्रयाजस्तनूनपात्पदयुक्त । आवाप = हविर्धानान्मुष्ट्या ब्रीहि-
ग्रहणम् । इमा ब्रीहिमुष्टयो विशिष्टदेवतार्थं गृह्यन्ते । आवापिका =
आवापोद्धारयोग्याः = प्रधानदेवता (आश्व० श्रौ० १।३) । आवा-
पिकानि = विशिष्टदेवतायोग्यानि = विशिष्टानि । न साधारणानि ।
प्रधानदेवतावाहने ' देवानाज्यपानावह० ' इति मन्त्र पठेत् ।
आज्यपा = प्रयाजानूयाजदेवता । ' अग्निं होत्रायावह । स्व-
महिमानमावह ' इति स्विष्टकृतमावाहयेत् (आश्व० श्रौ०
१ । ३) । प्रभृतिपदेनानूयाजाः पत्नीसयानाश्च
गृह्यन्ते (आश्व० श्रौ० १ । १०-११) ।

१७ ' अग्निरिति शाक्पूणि ' इदं मूले नास्ति (७४६ । २०) ।
' चेति वाग्निरिति शाक्पूणिरिळ० ' एव मूलपाठः स्यात् ।

७४८

१ आश्व० श्रौ० १ । ९ इत्यत्र ' इळ ' इति पाठः ।

३ तन्त्रियायुक्त = इन्धनान्नियायुक्त ।

१४ ' ईळितव्यो वन्दितय (६४८ । ८) । यह इति महतो
नामधेय यातश्च हूतश्च भवति ' (१-१०) न व्याख्यातम् ।

२० अन्वेपित = प्रार्थितो वृतो वा ।

२२ ' ईड्य अग्ने ' इत्यत्र न काऽप्यन्या देवता वर्तते । अग्निं

पदक्तिः

२२ स्वरूपेणैव वर्तते । नान्यै रूपैराग्निरत्र ' ईड्य ' इति विशेषणान्वयवाहित । अत्र ' ईड्य ' (७४८।९) इति पठ न ' इड ' इति । तथा = अवयवधानेन । ओष-यादिरूप विना ।

२३ ऐष्टिके = इष्टिसवान्धिनि । हौत्रे = होत्रा पठितये मन्त्रे । अग्नोरव्यवधानेन श्रुतत्वात् ।

५ ' इड ' इति पदाठशिरोपधोरूपेण व्यवहित (७४८।२०) ।

२२ प्राचीन = प्राच्या ढिशि गतम् । प्रागग्र वा जातम् । आञ्चित = गतम् ।

२५ ' पुनरेव ' अत्र ' पुनरेवम् ' इति मूलपाठ स्यात् । ' एव ' इत्यस्य न कोऽप्यर्थः । प्रादिशा = विधिवाक्येन । ताद्विधिवाक्यम् । ' प्रागुदग्वाभिप्रवज्य बर्हिश्च्छेति ' (मानवधौ० १।१।१।२८) । बर्हि ऊच्छ किमर्थमेति । लवनार्थम् । एव प्राणि उर्दानि वा जात बर्हि । प्रागग्र वा ।

१ ' प्रागुदग्वा बर्हिश्छिनत्ति ' नैव विधिवाक्यमुपलब्ध मया । ' तत्सामर्थ्यात् ' इति शब्दात् ' बर्हिश्छिनत्ति ' इति प्रामादिकम् । ' बर्हिश्च्छेति ' अयं शुद्ध पाठ । प्रागुदग्वा बर्हिश्छेत्तु गच्छेत् । किमर्थम् । लवनार्थम् ।

२ प्रादिशा = मन्त्रेण । स मन्त्र ष्टेवम्य त्वा सवितु प्रसवेऽग्नि नोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या बर्हिर्वसदन दामि' (मैत्रा० स० १।१।२॥४।१।२। मान० धौ० १।१।१।३४) । अयं मन्त्रो लवनार्थः । प्रेयमगाद्विपणा बर्हिश्छेति विद्या वै विपणा विद्यैवैवदच्छेति' (मैत्रा० स० ४।१।२) । अयं बर्हि प्राति गमनाय मन्त्रः ।

३-४ ' उरु प्रयम्येनि वेष्टि मृणाति (मा० धौ० १।२।६।७) । ' घृनी धर्मे ' (बा० २।२२॥७।२४॥१०।२७९) । ' घृनी छेत्ने प्रमरणे वा ' घानुपाटे न विद्यते ।

५ उरु प्रयम्येनि वेष्टि मृणाति (मा० धौ० १।२।६।७) । ' घृनी धर्मे ' (बा० २।२२॥७।२४॥१०।२७९) । ' घृनी छेत्ने प्रमरणे वा ' घानुपाटे न विद्यते ।

पत्रं

७५०

पङ्क्तिः

११ सगुणीकृतात् = युक्तात् । देवानां = हविर्द्रव्याणां यजमानानाम् ।
अभीप्सितेन = इष्टेन वस्तुना ।

१३-१४ ' आहुतिद्वारेण वृष्टिर्भवति तत ओषधिप्ररोहस्तत्सुखम् ' इदं
कस्यचिद्वाहणवाक्यस्य सार इव भाति ।

१५ ' अग्निरिति शाकपूणिः ' इति यास्को न ब्रवीति । ' इदमपि
अपिना किं द्योत्यते । पूर्वस्मिन् खण्डे इलः = अग्निः ओषधयो
वा । यदा ओषधयस्तदौषधयो यज्ञाङ्गम् । बर्हिरेपि यज्ञाङ्गम् ।

१६ तद्द्वारेण = बर्हिर्द्वारेण । बर्हिः पृथिव्यां स्तीर्यते तदाऽग्निः
स्तूयते । एवं बर्हिर्व्यवधानम् ।

१७ बर्हिः = ' बृहि वृद्धौ ' (धा० १ । ७३७) ।

२१ ' प्राञ्चमुद्धरन्ति ' (मैत्रा० सं० १ । ६ । ९) ।

२२ अनग्निका = अ + नग्निका ।

२४ आज्यभागौ प्रक्षिप्येते । घृतं च हूयते ।

७५१

३ ' योऽन्तर्कर्मणि ' (धा० ४ । ४१) । अवस्यन्ति = व्यव-
स्यन्ति = तत्प्राप्तुं प्रयतन्ते । अन्ते प्राप्नुवन्ति वा ।

१९ व्यच् = वि + अच् । व्यचस्वतीः = विविधेनाञ्चनेन
तद्वत्यो युक्ता ।

२१ विप्रियन्ता = विविधमाश्रिता भवन्तु (च.) । ' विप्रियन्तां '
' पृ पूरणे ' इत्यम्य यकि रूपम् । विप्रियन्तां = व्यापृता भवन्तु ।

२३ ' वरतममद्गमूरू ' (१३) ' यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्यः '
(१४-१५) न व्याख्यातम् ।

७५२

३ ' विश्वं यज्ञे उपकरणमाभिरेति = इत्यन्वयः । उपकशरणम्
(च. पाठः २५) = उपकरणं + शरणम् । सर्वं यज्ञशर-
णमाभिरेति । यज्ञशरणं = यज्ञ एव शरणं गृहम् ।

१८ अवदयायने (घनी भवति) इत्यवदयायः । ' द्यैद्वतौ '
(धा० १ । ९८८) । पुत्रा बिन्दवः । अवदयायः = वृषारः ।

पङ्क्तिः

१२ 'यजते' स्त्रियां द्विवचनम् । न सासाधनं कुर्वाणे । किंतु यजमानद्वारेण ।

१३ 'प्रशस्ये' मूले नास्ति । 'उपाके' (उप + अञ्च् इत्य-
स्मात्) = समीपे ।

१३-१४ योषणे = स्त्रियौ ।

१६ 'आ' ऋचि प्रथमं पदम् । ततस्तदुत्कृष्य 'सदताम्' इत्यनेन च योज्यम् । दुर्गमते 'नियोनौ' इत्येकं पदम् । अथवा । 'नि' स्वतन्त्रमेव पदं स्यात् । 'आसीदताम्' इति यदा क्रियापदं तदा 'नि' इत्येकं पदम् । यदा 'न्यासीदता' तदा 'नियोनौ' इति । प्रथमपक्षे 'निः' पादपूरणः । 'नियोनौ' इत्यत्र 'निः' किमर्थः । पादपूरणाय । वस्तुतः 'नि' अयमुपसर्गः 'सदताम्' इत्यस्माद्व्यवहितः पश्चात्प्रयुक्तः (छन्दासि परेऽपि । व्यवहिताश्च । १ । ४ । < १ । < २) । 'आसीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा' अत्र द्विविधयोः क्रियापदयोः किं प्रयोजनम् । दुर्गस्वीकृतपाठे 'वा' पदे नास्तामिति भाति । 'निशब्दश्चोत्तरपादपूरणः' इदं प्रक्षिप्तं स्यात् ।

१७ 'नियोनौ' इत्यत्र 'नि' उत्तरप(पा)दस्थम् । तथापि 'आसदताम्' इत्यनेन युज्यते ।

१८ यदा 'आसीदताम्' इति क्रियापदं तदा 'निः' पादपूरण एव । 'उत्तरपादपूरणः' इत्यत्र 'उत्तर. पादपूरणः' इति पाठ आवश्यकः । अथवा । उत्तरस्य द्वितीयस्य पादस्य पूरण इत्यर्थः स्यात् ।

१ 'अग्निरिति शाकपूणि' इति किमर्थं न ब्रवीति चारकः । 'अग्निः' इत्येकवचनम् । 'उपामानका' इति द्विवचनम् । एतस्मात्सारणात् । अन्यर्थे द्विवचनं न युक्तम् ।

२ उपाः 'उच्छी विवासे' (घा० ६ । १५) इत्यस्मात् । अग्नेर्दासिः 'उपा.' इत्युच्यते । किमिति । सा तमो विवासेयति ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७५४

२-३ आहुतिर्नक्ता यस्मात्साऽऽज्येनाक्ता । 'आहुतिरग्निमा-
नक्त्याज्येन' (२५) इति पाठान्तरम् । 'आहुतिं
नक्ताज्येन० अग्निं' इति ट. पाठः । स घ.पुस्तके
'आहुति अग्निं नक्ताज्येन अग्निं' एवं लिखितः । इदं केवलं
लेखकमौर्ख्यम् । नक्ता = अक्ता । अत्र 'नू' व्यर्थः ।
'आहुतिरनक्त्याज्येन' इति पाठः स्यात् ।

६ 'शुक्रपेशसम्' इति घ. झ. ट. पाठः । 'शुक्रपेशम्' इति
च. पाठः (२८) ।

९ 'शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः' न व्याख्यातम् (७५३ । ६) ।
'पिश अवयवे' (घा० ६ । १५६) दीपनायामपि ।
विपिशितं = विशेषेण दीप्तम् । अथवा । विविधेष्ववयवेषु
विभक्तम् ।

१० यावानाश्रयस्तावति भवति रूपम् । रूपं सर्वाण्यङ्गानि
व्याप्नोति । विपिशितं = विनिहितं शरीरे ।

७५५

३ मनुष्यहोतारावपेक्ष्य दैव्यौ होतारौ । होतृमैत्रावरुणौ ; विशेष-
णम् (ग. च. ज. पाठः २२-२४) । 'होतृमैत्रावरुणौ' अपं
'मनुष्यहोतारौ' इत्यम्यार्थः मूले प्रान्तभागे लिखितः केना-
प्यज्ञलेखकेनान्तर्भावितः स्यात् । तथा 'विशेषणम्' इति
'दैव्यौ' इत्यस्य व्याकरणभाषया निरूपणं प्रान्तभागे लिखितं
तथैवान्तर्भूतं स्यात् । 'मनुष्यहोतारावपेक्ष्य दैव्यौ होतारौ'
इत्येव पाठो मौलिकः सुवचश्च । 'आनद् ऋतो द्वंद्वे' (पा०
६ । ३ । २५) इत्यनेन 'होतृमैत्रावरुणौ' अशुद्धम् ।
'होतापोतारौ' इतिवत् 'होतामैत्रावरुणौ' । तेन 'होतृ-
मैत्रावरुणौ विशेषणम्' इदं प्रक्षिप्तम् ।

६-७ मनुष्यस्य (मनुष्यं) प्रचोदयन्तौ । 'मनुष्यस्य मनुष्यस्य'
इयं द्विरुक्तिर्न व्याख्याता (७५४ । २०) । 'पूर्वस्याम्'
(२०-२१) । इत्यस्य स्थाने 'प्राच्याम्' इति दुर्गस्वीकृत-
पाठः प्रायः आसीत् ।

१३ अनुग्रहस्य कारु कर्तारो । आधिकारे यानि कर्माणि तेनैव-

पङ्क्तिः

१३ ग्रहेण संनिधानं तयोः । तेनाऽऽदत्तौ मनुष्यः । पूर्व कारु कर्तारिवृ-
त्विनौ (७-८) । अत्र कर्तारिवनुग्रहस्य ।

१४-१५ 'गार्हपत्येऽग्निप्रणयनान्यादवाति' (मान० श्रौ० १।५।३।
१९) । 'अग्निमुद्यच्छति' (मान० श्रौ० १।५।४।३) ।
'अग्निप्रणयनान्यादाय 'प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान्' इत्यश्व-
प्रथमाः प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्ति" (मान० श्रौ० १।५।४।७)
इदं प्रणयनम् ।

१५-१६ 'उद्धराहवनीयमित्युक्त्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमपराह्णे
व्युच्छन्त्यां प्रातः' (मान० श्रौ० १।६।१।१) । इद-
मुद्धरणम् । 'प्राञ्चमुद्धरन्ति' इदं विधिवाक्यम् । तत्कर्तव्यं
प्रदिशति ।

१ 'देवीः' इत्यस्य 'देव्यः' इति प्रथमाविभक्त्या विपरिणामः ।

१६ अनु पश्चात्प्रधानयागानन्तरमिज्यते यैरिति व्युत्पत्त्या होत्रा
पठ्यमाना याज्यामन्त्रा अनुयाजा इत्युच्यन्ते । 'इडया वसु-
मत्या' अत्र 'वसुमत्या' 'इडया' इत्यस्य विशेषणम् । तेनेडा
पार्थिवाऽनुयाजशब्दसामर्थ्यात् ।

४-६ त्वष्टा = तु + अष्टा । तु = तूर्णम् । अष्टाऽश्रोतेः । 'त्वष्टा
तूर्णमश्नुते त्विपेर्वा वृद्धार्थस्य' इति दुर्गस्वीकृतपाठः स्यात् ।

६ 'स्विष दीप्तौ' (धा० १ । १०२६) । त्वष्टा = स्विष्टा ।
मूले 'स्विपेर्वास्यादीप्तिकर्मणः' । वृद्धार्थो दुर्गेण कुत उपलब्धः ।

७ 'तक्षते. (२५) त्वक्षते.' मध्ये दुर्गेण कः पाठः स्वीकृत इति न
ज्ञायते । त्वक्षतिर्धातुः त्वष्टृशब्दस्य संनिहितः ।

८ 'करोति' इति त्वक्षते. सामान्यार्थः । 'तक्ष त्वक्ष तनूकरणे'
(धा० १ । ६५६-५७) । 'इति नैरुक्ताः' (७५६ । ८)
'स्यादीप्तिकर्मणः' (९) ' स्यात्करोतिकर्मणः' (९) न व्याख्या-
तम् ।

पत्रं
७९८

पङ्क्तिः

- १ ' इपितो यजीयान् ' (७९७ । १४) न व्याख्यातम् ।
७ व्यपदेशः = भेदेन निर्देशः ।

९-१० स यष्टा मनुष्यहोत्रा संवोच्यते ।

१२ वर्धकिः = तक्षा ।

१९ ' माव्यमक. ' इति छ. त. द. (७९७ । २७) ग. च. ज.
(७९८ । २९-२६) पाठः ।

२१ ' अग्ने महो असि० आवह देवान् । अग्निमग्ना आवह । अग्नि-
मावह । अग्निपोमावावह । इन्द्राग्नी आवह । अग्नि होत्रावावह ।
स्व महिमानमावह । सुयजा च यज जातवेदः । ' (तै० ब्रा०
३ । ९ । ४ ॥ आश्व० श्रौ० १ । ३) ।

२२-२३ ' व्यपदेशे सति ' इत्यस्यानन्तरम् ' अपि ' शब्दोऽप्याहार्यः ।

२३ योदिन्द्रायोच्छुश्मनेन (च. पाठ. ३०) । ' दिन्द्रायोच्छुष्म '
पृतान्यसराणि ' यो दशति ' (२८) इत्यत्र लिखितव्यानि ।
किंतु लेखकप्रमादात् ' योऽनेन ' इत्यस्य मध्येऽन्तर्भावितानि ।

२४ ' तमद्य होतर् यज ' (७९९ । ९) अत्र अग्निहोतरित्या-
ह्यते (= संवोच्यते) ' यज ' इति चेज्यते ।

७९९

१ ' भिष्टकृत् ' नामाग्निर्यागश्च । ' हे अग्ने स्वं महिमान-
मावह ' (७९८ । २४) = आत्मानमावह । इदं विशेषलि-
ङ्गम् । स्वमात्स्वमाहिमा पृथक्क्रियते । विधिवशात् = यागार्थम् ।

२ स्वमात्मान यागार्थं होतरित्याहूय सस्मरति । तैस्तैर्गुणैरात्मानं
द्विधा निधाऽनेकधा वा विभज्य यजति । ' आत्मना ' (१)
पठ व्यर्थम् । अथवा । आत्मना = स्वयमेव । यजननादन्यद्वा
कार्यं संपादयति ।

३ अग्रे कर्मात्मा यज्ञसंपादनायाऽऽवश्य आत्मा । यत्तक्षणगुणम
धिष्ठितो यदधिष्ठित । पर = भिन्नः ।

४ पारेन = पक्त्वा परिणामेन । त कर्मात्मानम् । तमधिष्ठित्य =
त विपरीट्य । ' त्वष्टां रूपाणि हि प्रभु. पशून्विश्वान्मममा-
नजे । नेषां न स्फानिमा र्यन ' (ऋ० सं० १ । १८८ । ९) ।

पङ्क्तिः

४ ' त्वष्टा रूपाणि पिशतु ' (ऋ० सं० १०।१८४।१) ।

' रूपैरपिशद्गुणानि विश्वा ' (ऋ० सं० १०।११०।९) ।

५ तत् = तस्मात् ।

६ देवशिल्पी = देववर्धकः । मनुष्यवर्धकेर्गुणस्तक्षणमशौ वर्तते विशेषरूपेण ।

७ असावपि = अङ्गिरापि ।

२० ' अव्ययात्त्यप् ' (पा० ४।२।१०४) । आविः
जातः = आविः + त्यः = आविष्ट्यः । ' त्यः ' इत्यस्य
दुर्गमतेऽर्थस्तानिता । तत्त्यः (३३) = तत् आवि. + त्यः
भयो जातो वा ।

६ ' रात्राहाहाः पुंसि ' (पा० २।४।२९) इत्यनेन
' अहोरात्रः ' । कलम् ' अहोरात्रे ' । द्विवचने वक्तव्ये
' अहोरात्रौ ' इति रूपं योग्यम् ।

८ ' आवामन्यतरम् ' ' आवामन्यतमम् ' इति पाठान्तरे
(२४) । ' अन्यतरम् ' इति श्रुद्धः पाठः । अहश्च रात्रि-
श्चेति द्वे एव । तयोरन्यतरो न त्वन्यतमः ।

१४ ' चारु चरतेजिह्वां जिहीतेरूर्ध्वमुच्छिद्रतो भवति ' (७९९ ।
१३) ' प्रत्यक्ते ' (१६) न न्यास्यातम् ।

९ उपाश्लिष्य = मृदुहस्तेन पशूनामङ्गानि स्पृष्ट्वा । क. ख. वर्षम्
' उपावश्लिष्य ' (२९) इति प्राप्तादिकः पाठः । स च च.
पुस्तके ' उपाश्लिष्य ' इति शुद्धी कृतः ।

१३ अनाश्रितविशेष = अत्र विशिष्ट देवतावाचि 'ल्लिङ्गं नास्ति ।

१९ अस्य पशोरात्मानम् । आत्मना = स्वकृतेन 'केनचित्कर्मणा ।

४ यूपोज्जनीया = यूपोज्जनसंयन्त्रिणी । यूपोज्जनीया ऋक् ' अज्ज-
न्ति स्वा० ' इति । दुर्गम्वाकृत्पाठे ' अमिरिति शाकपूणिः '
(७६१।६) नासीदिति भाति । स एव पाठो योग्यो

पत्रं

पङ्क्तिः

७६२

४ यस्मात् ' अज्जन्ति० ' इयमृग्यूपपरा । अष्टादशखण्डे च
' अशिरिति शाकपूणि ' (१२) इति वर्तते ।

५ ' वनस्पते ' इत्यभिधानेन । (होता) ' प्रेषितो यूपाया
ज्यमानायाज्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्युत्तमेन वचनेनार्थव
आग्नेत् ' (आश्व० श्रौ० ३ । १ ॥ ऐ० ब्रा० ६ । २) ।

७६३

१४ ' निवित्पुरोरुच ग्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वश ' इति प्रवाद ।
२ प्रधानक्रिया = पशुविशसनम् । तस्य यूप पूर्वमङ्गम् । पूर्वा
ङ्गभावयित्वात् (च. पाठ २३) = पूर्वाङ्गभावयित्वात्
+ पूर्वाङ्ग भावयित्वा । भावयित्वा = सपाद्य । तद्द्वारेण =
पूर्वाङ्गद्वारेण । ' प्रधानक्रिया पूर्वाङ्गभावयित्वात् ' अत्र ' भाव
यित ' इतीदं किरूपम् । ' भावितम् ' इति शुद्ध रूपम् ।
' भावयित ' प्रामादिकम् ।

५-७ अस्य वाक्यस्य यूपपरोऽर्थः । कित्वस्य परा पुरोरगग्निप
रेव अत्र ' इहापि ' अस्याने लिखितामिति भाति ।
" ' अशिरिति शाकपूणि ' इहापि " एव मूलवृत्ति स्यात् ।
यथा ' उपावसृज ' इत्यस्यामृचि वनस्पतिशब्देनाग्निरेवाभिहि-
तस्तथेहापि । कदाचित् ' उपावसृज ' इयमृग्यूपपरा
भवेत् । ' अज्जन्ति ' इयमृगग्निरैव । यथा परा नि सशाय-
मग्निपरा । शाकपूणिमतेन ' उपावसृज ' इयमग्निपरैव । इहापि
' अज्जन्ति ' इत्यस्यामप्यग्निपरत्वमेव ।

६ ' उपावसृज ' इत्यस्यामृचि वनस्पतिशब्दस्यार्थो नाऽऽविष्कृतः ।
तेन तस्य मन्त्रस्य यूपपरोऽर्थो भवतु । किंतु नाय शाक
पूणेराभिप्रायः ।

७ ' त (यज्ञ) पुरेसग्निं प्रारोचयन् । यत्पुरोरग्निं प्रारो
चयन्तात्पुरोरुचा पुरोरुक्तत्वम् ' (ऐ० ब्रा० ११ । ९) ।
यायुग्नेषा इति मुन्तापायाथे पाठिना सप्त पुरोरुच । नेय
पुरोरुच् । पाठान्तरे (७६२।३०) ' अज्जन्ति ' (७) पुरोरुच्
च्यने । ' देवेभ्य ' इय च । पुरोरुच् = पुरोनुवाक्या । यन्तौ =
यागे । पुरोरग्यमनां = पुरोनुवाक्यासु । होता यस्तदित्यादिषु ।

पङ्क्तिः

७ ' अज्जन्ति त्वा० ' इयं पुरोरुक् पुरोनुवाक्या । तथा ' देवेभ्यो वनस्पते ' इयं च । ' अज्जन्ति ' इत्यस्य मन्त्रस्य परा पुरोरुक् । ऋगेव पुरोरुक् ।

७-८ अस्य मन्त्रस्य परा ऋक् पुरोरुग्यजतौ संनिपतति हविर्वहनलिङ्ग-
लिङ्गिता च । तेन सा वनस्पतिशब्देनाग्निमेवाभिधत्ते ।

१८ पर्णैर्ज्वलित । ' हिरण्यपर्णं ऋतपर्णापि धोपमार्थे स्याद्विरण्यव-
र्णपर्णेति ' (१३-१४) । ' पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमः ' (१४-१५) ' वा ' (१६) न व्याख्यातम् ।

२१ सव्येन पितृणां कव्यवहनम् । तद्विपरीतेन = प्रदक्षिणम् ।

२१-२२ रशनया नियुय = सुनिपुणं निषध्य ।

२२ अनवेक्षितं = अवेक्षणाभावात्प्रमादेन ।

३ रजः = उदकम् ।

४ प्रपिष्टं प्रहतं चूर्णीकृतं तमो यत्र । अथवा । प्रपिष्टाः=सुरूपाः ।

६-७ ' प्रदिवस्ते अर्थं विद्मः ' इति दुर्गस्वीकृतपाठो भवेत् ।

६-८ ' अयं यो होता ' (ऋ० सं० १० । १२ । ३) अस्य
ऋचः ' देवा दधिरे हव्यवाहम् ' इत्यन्तिमो भागः । एतादृश-
मन्त्रेभ्यस्ते हविर्वहनरूपमर्थं विद्मः ।

१० ' तस्येपा ' (७६३ । १६) इत्यस्य स्थाने ' अंधेपा ' इति दुर्गस्वीकृतपाठो भवेत् ।

११ वनस्पतिशब्दस्याग्नां प्रायेण वृत्तिरित्युपप्रदर्शनार्थम् ।

१ ' रक्षे ' (७६४ । १६) ' प्रब्रूहि ' (१६) न व्याख्या-
तम् ।

१६-१७ वनस्पतिशब्देन = यूपामिधानेन । यूपामिधानेन वनस्पति-
वनस्पतिशब्देन चाग्निभिधेय इत्यन्वयः ।

१७ ' यूपामिधानेन वनस्पतिः ' इदमनवदयं केवलं निरूपणम् ।

१८ अधियज्ञे भिन्नोऽर्थः । अधिदैवने भिन्नश्च ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७६६

१८-१९ ' अङ्गान्ति त्वा ' अम्य मन्त्रस्याग्निपरस्त्वम् ।

१९ यज्ञाङ्गम् = यूपः । अधियज्ञे = यज्ञे । अयं मन्त्रो यज्ञाङ्ग-
मभिवदति ।२० अस्या ऋचः । ' अम्य मन्त्रस्यास्या ऋचः ' अत्र बहुलो
भापादोषः । लेखकप्रमादेन बहुलो विवरणभागः प्रान्तलिखितो
दुर्गवृत्तावन्तर्भावितः स्यात् । ' मन्त्रार्थे ' इदमनवश्यम् ।
' सामर्थ्यम् ' इत्यस्यानन्तरं विरामचिह्नं भवेत् । मन्त्रार्थ इति
(एवम्) । कथम् ।

२४ यस्मात् = येनाङ्गनेन ।

७६६

३ काथवयपक्षेऽर्थयोजनायाम् ' ऋतपर्ण ' ' प्रब्रूहि ' पठ्यते ।
किंवृत्तपर्णशब्दस्यार्थो न दीयते । ' हतपर्ण ' इति ग. ज.
पाठः (२०) । ' ऋ ' स्थाने ' ह ' प्रमादेन पतितः स्यात् ।१६ उत्तमः प्रयाजः पञ्चमः । ' पञ्चमे स्वाहामुं स्वाहामुमिति
यथावाहितमनुदुत्य देवता यथाचोदितमनावाहिताः स्वाहा देवा
आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य न्यन्स्विति ' (आश्व० श्रौ०
१ । ५) । यथावाहितमग्निम् । अग्निरावाहितः । इतरेऽना-
वाहिता देवाः ।

१८ शौनकस्य मतेनाऽऽज्ञेयः । न याज्ञिकानां मतेन ।

७६७

१ अग्नेः स्तुतिमनुदुत्य शीघ्रमुच्चार्य ।

२ याम्य आहुतीर्दीयते ताः संप्रदानम् । ' कर्मणा यमभिप्रेति स
संप्रदानम् ' (पा० १ । ४ । ३२ ।

३ अत्र देवताः संप्रदानं नाग्निः ।

८-९ अच्यर्गुणा म्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति प्रेषितो मैत्रावरुणो होतारं
प्रेष्यति । होता यत्तदग्निं स्वाहाज्यस्य म्वाहा मेदतः स्वाहा
स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां म्वाहा हव्यमूचीनां स्वाहा देवा
आज्यपा अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतयजेति (प्रेषमूक्तेः १३) ।
अयमेकादशस्य प्रयानस्य प्रेषः स्वाहाकृतिप्रेष इत्युच्यते ।

पङ्क्तिः

९ द्रैपेण संस्कारः प्रैषसंस्कारः ।

१४-१५ ' प्रजापतिर्यदहोप्यत्तं स्वा वागभ्यवदज्जुहुधीति सोऽजुहोत् ।
स्वाहा । इति स्वा ह्येनं वागभ्यवदत्तस्वाहाकारस्य जन्म '
(मैत्रा० सं० १ । ८ । १) ।

१९ अनेन स्वाहाशब्देन ।

२० सुष्ठु = शोभनम् । आपाद्य = कृत्वा ।

१ ' हविरदन्तु देवा यजन्तीति ' (पाठान्तरम् २२) । अत्र
' यजन्ति ' इत्यस्य केनान्वयः ।

६ प्राधान्येनाग्रतो गामी ।

८ गार्हपत्यादुत्तरवेदिमुत्तरवेद्यां वर्तमानमाहवनीयं प्रति प्रणीतोऽग्निः ।
उत्तरा वेदिर्यस्य स उत्तरवेदिक आहवनीयोऽग्निः ।

११ प्रजाया एकादर्शवेति प्रदर्शनार्थम् ।

१२-१३ ननु द्वादश आप्रीदेवता यासामनुकीर्तनं = या अनुक्रान्ताः ।

१३-१४ ' सत्यम् । अनुक्रान्तानां द्वादश यासामनुकीर्तनम् ' (च.
पाठः २५-२६) ।

१५ प्रयाजान्तत्तदेवतासंस्कारपराः ।

१६ ' दश वै पशोर्देवता दशास्मिन्प्राणा यद्दश प्रयाजा या एवास्मिन्देव-
तास्ता एतद्यजन् य एष एकादशो यस्या एष देवतायै पशुरा-
लभ्यते तामेवं दद्यजन् ' (मैत्रा० सं० ३ । ९ । ८) ' एका-
दश प्रयाजान्यजति ' (तै० सं० ६ । ३ । ७) ।
यजतौ = यागे ।

१ देवताध्यानं यज्ञाङ्गमिति श्रूयते । ' यस्य देवतायै हविर्गृ-
हीतं स्यात्तां ध्यायेद्वपद्वरिष्यन् ' (ऐ० ब्रा० ११ । ८) ।

२ एतद्विषयं = देवताविषयम् । तत्प्रकरणम् ।

५-६ ' आ श्रावय ' इत्यध्वर्युर्ब्रवीति । एतदाश्रावणम् । (आश्रुता-
दिः) । ' अस्तु श्रौषद् ' इत्याग्निघः । एतत्प्रत्याश्रावणम् ।
तदनन्तरं प्रयाजयाज्या । ततः प्रयाजनान्य आहुतयः ।

पत्रं

७६९

पङ्क्तिः

५-६ अन्ते यजमानोपस्थानान्त त्रियाकल्प = यजमानकृत-
मनुमन्त्रणम् (सत्या० श्रौ० ६ । ८) । ' प्रयाजा इति
आश्रुतादि० प्रसिद्धत्वात् ' इदमसम्बद्ध प्रान्तभागे लिखितमिहा
न्तर्भावितमिव भाति ।

६ ओ श्रावयेत्यादि प्रीणात्वित्यन्त त्रियाकल्प (च) ।

७ किमिति ' प्रयाजेषु ह्यमानेषु ' । ' प्रयाजा ह्यन्ते ' इति
किमिति न ।

८ आज्यस्य व्यन्तू ३ बौ ३ पट् । अयवा । आज्यस्य वेतू ३
बौ ३ पट् । एव प्रयाजानामन्ते वपट्कार (आश्व०
श्रौ० १ । ९) । प्रयाजप्रवाद = प्रयाजसबन्धिनो वादा ।
' आप्रीणा वपट्कारसबन्धात्० ' = सर्वाप्तमाप्रीणामन्ते वपट्
कारो वर्तते । स एवैकस्तासा विशेष । अन्यस्सर्व स्वभावतोऽ-
विशिष्टम् । आप्रीवाक्येषु नास्ति किञ्चिद्विशिष्ट पद येन देवता
निश्चय स्यात् ।

९ ' विशेषभाव ' (पाठान्तरे २५-२६) = विशेष भेद ।
अन्यो भेदो न निर्णायकः ।

१३ एतस्मिन्ने = अगे प्रयाजानुयाजसबन्धे ।

१४ ' ये द्वे ऋचा दृष्टे तयोर्मध्ये एषा ' इति वाक्यसमाप्तिरवश्यम् ।

१६ ' त्रयो वै पूर्वोऽग्नय प्राधन्वन् हव्य देवेभ्यो वहन्तो वपट्कार
प्रावृश्चक्षुषोऽयमिदानीं स भीषायाद्रवदीप्तु स आरिष्यतीति
त देवा अपाशासुरूप ना आवर्तन्वेति सोऽवर्षाद्भागो मेऽम्बिवति
वृणीष्वेत्यनुवन्त्सोऽन्वीत्रयो वै मे पूर्वं भ्रातर प्राधन्वन्हव्य
देवेभ्यो वहन्तो वपट्कार प्रावृश्चक्षुषा भा रेऽस्त्विति वृणीष्वे
त्यनुवन्त्सोऽन्वीक्ष्येव किंचाहुत बहिष्पारिधि म्यन्देत्तदेव तेषां
भागधेयमसदिति ' (मैत्रा० स० ३ । ८ । ६ ॥ शत० ब्रा०
१ । ३ । ६ । १३-१६) ।

' वपट्कारेण वृक्षेषु श्रातृषु ' - अपचक्षाम देवेभ्य सार्चा
कोऽग्निरिति श्रुति । स ऋतुष्वप्सु वनस्पतिषु निर्निनोऽभवत् ।

पङ्क्तिः

१६ अग्न्यभावे असुराः प्रादुर्बभूवुः । अमुरान्हत्वा देवा अग्निमन्त्रवै-
क्षन्त । हविर्वहेति ते तमूचुः । स वरानवृणोत् ।
आयुरस्तु च मे दीर्घं हवींषि विविधानि च ।
अरिष्टिः पूर्वजानां च भ्रातृणामखरेऽखरे ॥
प्रयाजाश्चानुयाजाश्च घृतं सोमे च यः पशुः ।
महेवत्यानि वै सन्तु यज्ञो महेवतोऽस्तु च ' ॥
द्वे ऋचौ (ऋ० सं० १० । ११ । ८-९ ॥ बृहदे०
७ । ६१-७४) ।

१४-१५ सर्वस्य हविष ऊर्जस्वन्तं भागमवधार्यायं भागो रसवानिति
निश्चित्य दत्त ।

१६-१७ 'अग्निं सोममित्याज्यभागौ' (आ० श्रौ० १ । ३) ।
'त्वमग्नेः सप्रथा असि ' इत्याग्नेयाज्यभागस्य पुरोनुवाक्या
(ऐ० ब्रा० १ । ४) ।

२० वषट्कारेण वज्रभूतेन प्रवृक्णा हिंसितादिछन्नाः ।

२१ तत्र पूर्वे इत्यादि (७६९ । १६ टिप्पणी) ।

४-५ प्रकृष्टा मुख्या दिशः प्रदिशः ।

९ स्थितिः = निश्चयः ।

१० आहोयत्वं मन्यते (पाठान्तरे २३) = आचार्यः । ब्राह्म-
णमन्त्रः (पाठान्तरे २४) = ब्राह्मणसाहितो मन्त्रः ।

१५ यदीतरद्भक्तिमात्रं (१३) किमर्थोऽयं विचारः ।

१७ 'उपदिश्यमानानुपातिष्ठनेऽनुमन्त्रयतेऽभिमन्त्रयतेऽभिमृशति ज-
पति ' (सत्या० श्रौ० ६ । १) ।

१८ अभिमंहीतं = विशिष्टदेवतामुद्दिश्य देयमिति निर्धारितम् ।

१० 'इतीमानि' निरुक्तमूले 'तान्येतानि' (७७० । ८) । दुर्ग-
स्वाकृतमूले 'इतीमानि' पाठः स्यात् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७७२

११ ऋग्वेदे दशाऽऽग्नीसूक्तानि तत्र प्रथमं कण्वाना (भेषातिथेः)
 'सुसमिद्धो न आवह' (१ । १३) । द्वितीयं (दैर्घ्यतमसं) तद्वर्ज्या-
 नामाङ्गिरसा ' समिद्धो अद्य आवह ' (१ । १४३) । तृतीय-
 मगस्तीना ' समिद्धो अद्य रानासि ' (१ । १८८) । चतुर्थं शुनराना
 ' समिद्धो अग्निर्निहितं पृथिव्याम् ' (२ । ३) । पञ्चमं
 विश्वामित्राणां ' समित्समित्सुमना ' (३ । ४) । षष्ठम-
 त्रीणां ' सुसमिद्धाय शोचिषे ' (५ । ९) । सप्तमं वसिष्ठानां
 ' जुषस्व न समिधमग्ने अद्य ' (७ । २) । अष्टमं कश्य-
 पानां ' समिद्धो विश्वतस्पति ' (९ । ९) । नवमं वाध-
 यश्वानां ' इम मे अग्ने समिध जुषस्वेळ ' (१० । ७०) ।
 शुनरुवाच्यश्ववर्जितानां भृगूणां दशमं ' समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे'
 (१० । ११०) । अत्रैसादशाऽऽग्नीयो (आश्वयूच)
 ऽनुक्तान्ता न सूक्तानि । दुर्गकृतविवरणं ग्रामादिकम् । तान्ये-
 तानि वक्ष्यमाणानि न त्वनुक्तान्तानि ।

१५-१७ वामिष्ठम् (७ । २) । अत्रेयम् (९ । ९) । वाधयश्वम्
 (१० । ७०) । गार्त्समदम् (२ । ३) ।

१८ अत्र सर्वत्र द्वितीया ऋचो नराशमपठ्यदिता । एतानि कृत्वा रि-
 सूक्तानि नराशसवन्ति ।

१९-२१ (भेषातिथेः) कण्वम् (१ । १३) । दैर्घ्यतमसम् (१ । १४९) ।
 एते द्वे अग्निश्चोभयवन्ति । शेषाणि तनूनपात्वन्ति ।

२० अग्निक् सूक्तं = कुन्तापाव्याये द्वितीयं अग्निमूक्तम् । तद्विह
 निरुक्तेऽस्मिन्प्रकरणे उपवाणितम् । प्रधानसूक्तसंबन्धेनैव तस्य
 निर्देशं कृतम् ।

२३ नाराशम यजन्ते ते नाराशमयाजिनः ।

७७३

१ अन्ये सर्वे न तनूनपाव्याजिनो यस्माद्भ्रातृभयवन्तावुभययाजिनौ ।

२ एकादशाऽऽग्नीसूक्तानि । एतं निर्वचनमवधारणं (निश्चयेन प्र-
 योगः) च येषां तानि ।

३ एतानि सूक्तान्युक्तशाम्वाया वरन्ते । एतेषु न विवादः । निश्चये-
 नैतानि तेषु तेषु यागेषु विनियुज्यन्ते । उभयवन्पक्षेऽपि निश्च

पङ्क्तिः

३ य. । 'सौत्रामणी' इति यागस्य नाम । अग्निन्मुरापानं विहितं पशुत्रयहिंसा च । प्रथमे पशौ 'समिद्धो इन्द्र उपमामर्नके' (मैत्रा० सं० ३ । ११ । १) । द्वितीये 'समिद्धो अग्नि-रश्विना' (मैत्रा० सं० ३ । ११ । ३) । उत्तमे 'स-मिद्धो अग्निः समिधा' (मैत्रा० सं० ३ । ११ । ११) । एतानि त्रीण्याप्रीमूक्तानि । दशतय्यामृवेदे भवात् ।

६ सौत्रामण्या प्रथममन्द्र द्वितीयमाश्विन तृतीयं छन्दोदेवताकम् । प्रीपिके = प्रैषमूक्ते । न पारितर्यातान्याप्रीसूक्तेषु याम्वा-चार्येण ।

७ अग्निचितौ 'ऊर्वा अन्य समिधो' (मैत्रा० सं० २ । १२ । ६) । अश्वमेधे 'समिद्धो अजन्मृतरम्' (मैत्रा० सं० ३ । १६ । २) । आशिकम् = अग्निचितौ प्रयुक्तं (सूक्तम्) ।

८-९ आशिकं मदपि सूक्तमिष्टानामुपधाने प्रयुज्यते । तैत्तिरीयवा-जसनेयिशाखयोरेता पञ्च पञ्चवक्त्रमूता आशिक्य सामिधेन्य ।

९ उत्तमाया = पञ्चम्याम् । 'आशिकमुत्तमाया चितौ' इदं सूत्र-कद्गाति । मानवधौतमूत्र म्यात् ।

९-१० 'समाम्त्वाशे०' (शत० ब्रा० ६ । २ । १ । २१) । आप्रिगः (शत० ब्रा० ६ । २ । १ । २८ ॥ कात्या० श्रौ० १६ । १ । ११—१२) ।

११ 'द्वादशाप्रीरप्येषु' इदमपि सूत्रं म्यात् । 'अप्येयेषु' (२६) इदं दुर्बोधम् । अप्येयेषु = अपि + एयेषु (?) 'एयेषु' प्रामादिभ्यम् 'एतेषु' इम्यस्य म्याने । एतेष्विष्टोप-धानेष्वाप्रीरपि विनियुज्यात् । 'एतेषु' अयमपि साशयिक पाठः ।

११-१२ 'उत्सन्ध्या०' (वा० सं० २३ । २१) । इत्यश्व यज-मानोऽभिमुख्ययते (का० श्रौ० २० । ६ । १७) । यदाऽ-पोऽश्वमभ्यवगाहयति तदा अहं च त्वं च वृत्रहभिति ब्रह्मा

पत्रं
७७३

पङ्क्तिः

११-१२ यजमानस्य हस्तं गृह्णाति (तै० ब्रा० ३ । ८ । ९ ॥ तै०
स० ७ । ४ । १९) ।

१४ आप्रीकृत्ये प्रयोगव्यभिचारात् । एतेषां सूक्तानामन्यत्राऽऽप्रीकार्यो
र्यात्प्रयोगः । अन्यमेव व्यभिचारः । आप्रीकार्य एव नैतानि
सूक्तानि प्रत्युज्यन्ते ।

२० प्रयोगादन्यथाभाविनि = प्रयोगेऽनावश्यते (देवतापदे) ।
अन्यत्रापि = अश्वमेध इतरयागेषु वा । देवतापदनिपातकल्पः ।
देवतापदं निपातत्वेन मन्तव्यम् । कल्प = व्यवस्था ।

२१ अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । 'वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं गृह्णाति
यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेद्वरु
णमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति'
(तै० स० २ । ३ । १२) । 'यो वा अश्वं प्रतिगृह्णाति
वरुणं स प्रसीदति तदश्वहविषा यष्टव्यं निर्वरुणत्वाय चतुष्क
पाला भवन्ति चतुष्पाद्वा अश्वं कपालैरेवैनमाप्नोति यावन्तोऽ
श्वान्तावन्तं पुरोडाशा भवन्ति सर्वत एवैनं मुञ्चति अथ य
पुनः प्रतिग्रहीष्यन्त्यात्तस्य वारुणा नेमा स्युः सौर्यवारुणा नेमा ।
यद्वारुणो वरुणादेवैनं मुञ्चत्यथ यत्सौर्यं स्वामेव देवतामुपप्रति
गृह्णात्यात्मनोऽहिंसाये' (मैत्रा० स० २ । ३ । ३) । चतु
ष्कपालं पुरोडाश एवाश्वहविः ।

७७४

२ 'रेजन्ते अग्नें पृथिवीं मवेम्य' अत्र 'अग्ने' इति पदं
संशोधनम् । तथाऽपि वेवङ्मारुते हविषि नागोरपयोगः । तस्मा
दग्निदेवताऽत्र निपातवत् ।

३ तदेवागिपदम् । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वः । तत्र विश्वान्दे
वान्यजति (मन्त्रा० स० १ । १० । ६) । तत्र 'प्रचित्रं'
इति याज्या (आ० ब्रा० २ । १६) । अत्राप्यगिपदं
सार्थम् ।

५ 'इमे अग्निं' 'त्विषीमन्नो' 'अग्ने याहि' 'प्रचित्रं मर्व'
'ये अङ्ग्यो' 'आ वो र्यन्तू' (मैत्रा० स० ४ । १४ ।
११) । एतां पदं च 'आग्निमारुतीं पृथिव्याल्भेन वृषिकाम'

पङ्क्तिः

५ इति काम्ये पशौ विनियुज्यन्ते । अत्राशिपद मार्थम् । ' त्विषी-
मन्तो० ' (ऋ० स० ६ । ६६ । १०) इत्यत्र ' जुहो
नादे ' इत्याशिपद नैपातिमपि न निपातवदत्र । ' अग्ने
याहि ' (ऋ० स० ७ । ९ । ५) ' अत्र ब्रह्मकृद्गण सर-
स्वती अश्विना आपो विश्वेदेवा नैपातिका । न मरुत । एषोऽत्र
देवतापदनिर्णयः ।

८ ९ अग्निपसे ' तिम्रो देवी ' भारती छुम्पानेत्यादि कथ निरुच्यम् । भारतीसरम्बतीडा एतादेवता अग्निभिला । 'आ नो यज्ञ भारती' इयमाश्रीऋतू (निर० ८ । १३) । अग्निरेव छुम्पाने भारती मय-मस्थाने सरम्बती पृथिवीस्थान इडेत्यभिधीयत इति प्रतिसमाधान न प्रतिसमाधाननामयोग्यम् (१०-११) ।

१७ नराशसम्याने किं तनूनपादामी प्रयोज्या ।

१८ न्यायविद = तस्मैण निर्णयं कुर्वाणा मीमांसका ।

१९ समनुगस्यन्ते = समैरुमत्येनानु तर्हेण निश्चेप्यन्ति ।
'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (पा० ७।२।५८) इत्ययमि-
डागम परस्मैपद एव भवति ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

१० तेषामपि = द्रव्याणामपि ।

१४ लक्षण = यद्यत्पृथि-यायतनं तदत्रान्तर्भाव्यम् । इदं लक्षणाभिहितं प्रहीतयम् । अथवा । माधारणधर्म इति ।

१७ पुरुषान्तरजन्मा । पुम्पम्यान्तर जन्म यस्य ।

१९-२०. अश्वमेधो विशिष्ट इयं । तत्राश्वो मुग्धाङ्गम् ।

२ अधम्य स्तोम म्नुति । अधम्नेमग्येद्रं (सूक्तम्) अधम्नोमी-
यम् । ‘अधम्नोमीय एव’ इत्यनेन ‘मा नो०’ इत्येव दुर्ग-
म्भ्रिन्पादे द्वितीय खण्डः ।

४ ' अथो मोह्या ' इति मण्डो भुंगे न त्यास्यात्

परं

पङ्क्तिः

७७७

४ वोह्लऽथ सुग रथमिच्छति । उपमन्त्रिणो हमना हाम्यका-
रिका नर्मवाचमिच्छन्ति । शेष (पुम्प्रजनन) रोमण्वन्तौ
भेदौ (रोमशा योनिम्) इच्छति । मण्डूको वार्वारि इत्
(एव) इच्छति । तस्मान्दे इन्द्रो (सोम) इन्द्रार्थं परित्व ।
याम्येन • वोह्लः ' पदं त्रि विधेयं त्रियते ।

६-७ ' मुखं कस्मात्सुहितं खेम्य ' (नि० ३ । १३) मुख =
कल्याणम् । कल्याण = पुण्यम् । मुख = सुहितं भवति । सु
(सुहित) + ख = भ (भवति) । अथवा । मुख =
सु (सुहितम्) + ख = गं (गम्यति) । ' गम्यति ' इ-
ति गमे रूपम् ।

७ ' कल्याणं कमनीयं भवति ' (नि० १ । ३)

८ ' हसिता० मृच्छतीति ' कस्येदं व्याख्यानम् । ' हसिता ' -
दुर्बोधम् ।

९ ' मा नो व्याख्यात ' कुत्र । ' मा न सम्य-
दृढ्य ' अयं मन्त्र (निर० ५ । २३ इत्यत्र) । ' मा
नोऽहिर्बुध्न्यो रिपे० ' अयं ३ (निर० १० । ४९)
इत्यत्र व्याख्यायते । मा नो मित्रं ० ' अयं मन्त्र इहैव
व्याख्यायते नान्यत्र । ' मा नो ' इति तृतीयखण्डस्य
प्रारम्भः । अयं खण्डः प्रसिद्ध इव भाति । नास्यात्र किमपि
प्रयोजनम् । ट ड पुस्तकगोरक्षो वोह्लेति महाराष्ट्रवैदिक
पाठ इति लिख्यते । किं त्वयं खण्डः छ.त.ट. पुस्तकेष्वपि विद्यते ।

१४ ' मा नस्त्व ' इत्यत्र • त्वम् ' इत्यनेन को निर्दिश्यते ।

२२ देवजातस्य = देवेभ्यो जातस्य ।

७७८

१ प्रजापतिर्द्वितीयामाहुतिमयावनुहोत् ।

२ विद्ये = सप्राप्ते । ' यज्ञे विद्ये ' इति किंशरणो व्यत्यासः ।

४ परिग्यातिस्मरणे । मा तिरम्कुर्वन्तु । परिग्यान = निन्दा
(मायण) ।

५ आयु = वायु । वायुशब्दम्याद्यो वकारो लुप्तः । वायु =
व + आयु । आयु = अयनः ।

पङ्क्तिः

६ ऋभुक्षा ऋभौ = उरौ । विश्वं = नित्यम् (ट.) ।

८ ' राजेति च ' निरुक्तमूले ' राजेति वा ' (७७७ । १५) ।

१० शकुनिः = शक् + उ (उत्) + निः (नयतेः) । = शक् + उ (उत्) + निः (नदतेः) (१२) । = शक् + उ (उत्) + निः (तक्तेः) (१२) । = श(शं) + कुनिः (करः) (१३) । = शक्नोतीति (१५) । ' शकुनिः शकुनिः शकुन्तः शकुन्तिका ' एते शब्दाः शक्धातोः । शक्यते भविष्यं ज्ञातुं येन । अथवा । शक्यते गगनं गन्तुं येन ।

१-२ वयसाममनोक्षा वाचः श्रुत्वा कनिकद्रग्जनुपं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् (आश्व० गृ० ३ । १० । ९) ।

३ नुतिः = विपारिणामः । अयं विपारिणामो भाष्ये (७७८ । १२) न विद्यते ।

४ ' जन्म ' (७७८ । २१) ' ईरयति ' (२२) ' कल्याण-मङ्गलः ' (२२-२३) ' मा च त्वा ' (२४) इत्यत्र ' च ' न व्याख्यातम् । ' ईरयति ' इत्यस्य स्थाने ' इरयति ' ' कल्याण ' इत्यस्य स्थाने ' प्रशस्त ' इति दुर्गम्मीकृतपाठौ स्याताम् ।

८-९ विद्व्या = सर्वतः । कुतोऽपि ।

९-१० शकुर्नानां नामानि तेषां ध्वन्यनुरोधेन ।

१४ अस्येव = गिरतेरेव ।

१५-१८ म् + अद्भलं = मद्भलम् । ' अद्भलमद्भलम्जयनि पापक-मिति नैरुक्ताः ' इत्येवं वाक्यम् (७७८ । २३-२४) ।

१९ मद्भलं दधिम-वसनादिभिः क्रियते । ' मद्भलम् ' (ग. प. ज. पाठः) = अद्भलम् (पाठान्तरे २९) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७७९

१७ मङ्गल = म् (मज्जयति) + अङ्गल्म् (अङ्गवत्) । अङ्ग
वत्साङ्ग सत्पापम् मज्जयति नाशयति । अयं यास्कस्यार्थः ।

२० मामेतन्मङ्गलं गच्छतु ।

२१ अर्थमभ्युत्थितम् = अर्थं साधयितुमुत्थितम् ।

२३-२४ अभिवशाशे = न्यवेक्ष्यत् ।

७८०

१० गृत्समदन (पाठान्तरे २७) = गृत्सान्मादयति ।

११ ' इति सा निगन्त्याख्याता ' (२) गृत्स इति मेधावि
नाम गृणाते स्तुतिर्मण ' (३) ' मण्डो मदेर्वा मुनेर्वा '
(६) न व्याख्यातम् ।

१६ मण्डति मण्ते वा सर । अथवा । मण्डयति वर्षासमयम्
(इति वैयाकरणे) ।

१७ भक्तयः = श्लकरणरूपा रेपाः ।

७८१

३ मौनं ततः चरितुं शीलं येषां ते ।

६ लुप्तोपमो वाक्यार्थः । ' अपि बोपमार्थं स्यात् ' (७८०।१३-
२४) ' पर्जन्यप्रीता ' (२४) न व्याख्यातम् ।

७ उपाकृत्य = उपकरणं वेदपठनार्थं मौञ्जीबन्धनाख्यं सम्पाद-
कृत्वा । पवित्रे पाण्योयेषां ते ।

७-८ नियतं कालं वेत्पठनस्य येषां ते ।

२५ ' इति सा निगन्त्याख्याता ' (१५) न व्याख्यातम् ।

७८२

७ प्रतिष्ठितवः = स्तितवे स्तितवे वर्तमानम् ।

२१-२२ प्रावेपा = देवने चलन्तः । वृहतः = म्भूलाः । प्रवाते जाता
(२३) वर्तमाना (२६) पुनः पुनश्चाख्यमानाः । अशाः ।
एतानि सर्वाण्यन्नाविशेषणानि ।

२२ महतो वृक्षस्य । ' प्रवेपिणो महतो विभेत्स्य ' (११-१२) ।
इति भाष्यम् ।

२५ दुर्गा ' विभीत्स्य वा ' इति विभेत्स्येत्यर्थः उच्यते । यः कोऽ-

पङ्क्तिः

२९ पि वृक्षः स्याद्विभीदको वा । मूले वा नास्ति (११-१२) ।
शरणे = ऋणमोचनाय ।

१ ' आस्फुरकं = देवनम् । अयं शब्दः कोशेषु नोपलभ्यते ।
' आस्फारक ' (पाठान्तरे २९) । निर्गतर्णे = अक्षदेवनेन धनं
लभ्यते । तेन चर्णमुक्तो भवति । कुलस्य कृते कृतमृणं पुत्रपौ-
त्रैर्देयं भवति । न तथा देवने कृतम् ।

२ ' अपार्णं वा ' इति न दिक्स्थः । निर्ऋणम् = अपार्णम् ।
अपार्णं विभीदकवृक्षाय जलं नावश्यकम् ।

३ ' अपरता अस्मात्० ' (७८२ । १३) इति मूलम् । दुर्ग-
पाठेऽस्मान्नास्ति ।

४-५ सोमस्य भक्षो यथा जागृविस्तथा विभीदकः (अक्षाः) ।

५ कोष्ठे भवं कोष्ठञ्च जाड्यम् ।

५-६ घृतकारशब्दं श्रुत्वा जागर्ति ।

७ मह्यमचच्छदत् = मा वारं वारमचच्छदद्वचलोभयत् ।

१३ ' इषिका तूलिका रुमे ' (अमरः २ । १० । ३३) ।
इषिका तुणकाण्डं घेतसकाण्डं वा । इषिकया तूलिकया सूक्ष्म-
दृशैस्तीक्ष्णतृणैः । विमुच्यते = त्यज्यते । एवं मुञ्जो मुह्यते ।
मुञ्जादिषीकारतृणशलाका निर्गच्छन्ति । एवं स इषिकाभिर्विमु-
च्यते त्यज्यते ।

१४ ' इष इच्छायाम् ' (धा० ६ । ७०) । इष गतिर्हिंसाद-
र्शनेषु ' (धा० १ । ६१२) ।

१५ इतरेषीका = विलीनसुवर्णपरीक्षणार्थमुपयुक्ता शलाका ।
ईवाशब्द इषीकातो भिन्नः ।

१६ ' विभेदनात् ' (७८२ । १६) ' जागरणात् ' (१६)
' प्रशंसत्वेनान्० वेदयन्ते ' (१७-१८) न व्याख्या-
तम् । प्रथमया (१७) ऋषा । पार्यदूनः (१७) =
निर्विण्णः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७८३

१७ आवा सोमं हन्ति । तस्माद्धन्तेः । हकारस्य गकारः । हन् = गन् । राव उपजनौ । ग् + रा + व + अन् = आवन् ।

७८४

६ अ + दरणीयाः (२५-२६) = विदारयितुमशक्याः ।

■ 'क्षिप्रकारिणः' (२) 'घुष्यतेः' (२) न व्याख्यातम् ।

७-१० आशवः क्षिप्रकारिणः (यास्कः १-२) । आशवः = अश्वीय (दुर्गः) । यदद्रयः पर्वताः साकमाशवो वाचं वदन्ति तस्मात्तेभ्यो वाचं वदत हे ऋत्विजः । सोमिनश्च यूयमिन्द्राय श्लोकं घोषं भरथ ।

१४ 'नराशंसः' पाठान्तरे (२८) । निघण्टुषु 'नाराशंसः' ।

'कः पुनरेष नराशंसः' इत्यत्र 'नाराशंसः' इत्यवश्यम् ।

१६ मन्त्रः केवलं नरस्तुत्यर्थः ।

२०-२१ सामान्या स्तुतिर्नास्तीति सत्यम् । किंतु केचिद्राजान ऐकैकश्येनैकैकदाः स्तूयन्ते यथा भावयन्त्यः ।

२३ सर्वेषु पुस्तकेषु 'नराशंसस्य' । 'नाराशंसस्य' इत्यवश्यम् । तस्य नाराशंसस्य मन्त्रस्यैषा ऋग्भवतीति यास्कतयार्थः (४) ।

७८५

१२ बालः = बलवर्ती । बले वर्तते = बलिन्यायतो भवति ।

मातापितृभ्यां भर्तव्यो भवति । 'बलं भरं भवति' (नि० १ ।

९) । 'बालो बलवर्ती० प्रतिषेधव्यवहितः' (१-९) 'मनस

ईषया' (५-६) 'राज्ञः' (६) न व्याख्यातम् । बा +

अलः । बा = अम्बा (अस्मै बालाय) अले भवति । अ +

बलः । अ = अम्बा (अस्मै बालाय) बले भवति ।

'बलवर्ती' (पाठान्तरे २२) = बलेन भर्तव्यः । अ = अवि-

द्यमानं बलं यस्य स अबलः = बालः । 'बाल' इत्यत्र

'ब ल' इति द्वे अक्षरे प्रतिषेधेनाकारेण व्यवहिते । यथा ब +

अ + लः = बालः ।

१४ भावः = आर्जवम् ।

७८६

७ 'तन्' पदं व्यर्थम् ।

पङ्क्तिः

८ भावयव्यस्य स्तुतेर्लामः । तस्य निमित्तम् । पूर्वं प्रकृतो भावयव्यः ।
भावयव्येन स्तुतिर्लब्धा । तस्य किं निमित्तम् । यज्ञसंयोगः ।

९ स्तुतिमेतां प्रभरे । सहस्रसवैर्योगाद्भावयव्यो राजा स्तुतिं
लभते ।

११ सामान्यं युद्धोपकरणानाम् । स्तुतिर्न केवलं भावयव्यस्य ।

१४ स कस्मात्स्तुतिं लभत इत्युपोद्धातः ।

१५ नाराशंसमन्त्रे नराः स्तूयन्ते यथा भावयव्यः । राजानः केन
कारणेन स्तुतिं लभेरन् । यज्ञेन तेषां संयोगस्तेन ।

१७ उपक्रियन्ते = गृह्यन्ते ।

२३ सर्वावस्थातः = सर्वावस्थासु ।

२४ 'स्थाने स्थाने स्थानाधिपतिभागिनी सर्वा स्तुतिः' इत्यन्वयः ।
स्थानाधिपतीन्भजत इति ।

३ स्थिरति = स्थिरी भवति (योद्धा) । स्थिरः विपरीतः
रस्यः रयः ।

४ 'रममाणो रसतेर्वा' (७८१ । ४) न व्याख्यातम् । र =
रममाणः । यः = तिष्ठति । रपति शब्दं करोति रसति शब्दं
करोतीति रयः ।

१५ ततः = दृढाकृत्वात् ।

१७ अविहृवा अनवखण्डिता अधिष्ठातारो यस्य । सु = शोभनाः
कल्याणा अविह्वानवखण्डिताः । धीराः = अधिष्ठातारः ।

१८ प्रतीकारः = हिंसाप्रतिबन्धः ।

२० संस्तम्नुहि = दृढं कुरु । मूले 'संस्तम्भस्व' (११) ।

४ 'दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः' (७८७ । २) न व्याख्यातम् ।

५ निष्कुपितः = मुषिर उन्खातगर्भः ।

१४ भारद्वाजस्य = भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्य ।

१७ दुन्दुभिः शब्देन पुरुषा बहुषु म्यानेषु वर्तते ।

पत्रं

पक्षक्तिः

७८८

१८ विष्ठितं (वि + स्थितं) = स्थावरम् । जगत् = जङ्गमम् ।
 ' जगत् ' इत्यस्य जगदेवार्थः । ' विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च
 यत् ' इति यास्कः (१०) । ' बहुधा ' (१९) न
 व्याख्यातम् । बहुधा = बहुभिः प्रकारैः ।

७८९

११ 'बहूनां पितेति । इषुधिरभिधेयः । बहूनामिपूर्णां पिता पाल-
 यिता । तेन हि ताः पाल्यन्ते । अस्येपुधेर्बहुः पुत्र इषुकलापः
 पुत्रस्यानीयः । स हि तेनेषुकलापेन त्रायते । बहु वा हितं
 तदर्थं कुर्वन्तीति । यश्चेपुधिः समना संग्रामानवगतस्य ज्ञात्वा
 च विश्वाकृणोति । शब्दानुकरणम् । स हि इयौ निष्क्रम्यमाणे
 चिक्षेति शब्दं करोति । स इषुधिर्धानुष्येण पृष्ठे निनद्धो बद्धः
 प्रसूतः अनुज्ञातश्च सन्तंकाः । संकाशं दधतेऽस्मिन्योधा इति
 संकीर्यन्ते वाऽस्मिन्योधा इति संकाः । शत्रुसंकटं सर्वाः पृतनाश्च
 स्फुट (?) निनीय तमाः (?) संग्रामभक्तीः जयति । विवक्षातः
 कारकाणि भवन्तीतीपुधेः कर्तृत्वमित्युवटभाष्ये' (८०) ।

११-१२ ' इषुर्द्वयोः ' (अमरः २ । ८ । ८७) । द्वयोः = स्त्रीपुं-
 सयोः । इषवः कन्याः पुत्राश्च । एवमिषुधिर्बहूनां कन्यकानां
 पिता बहवश्चास्य (इषुधेः) पुत्राः ।

१४ विश्वाकृणोति = प्रस्मयते ।

१४-१५ ' अवाध्रियमाणः ' इति छ. त. द. पाठः (२५) । ' अप-
 ध्रियमाणः ' इति ग. च. ज. पाठः (२६) । अवाध्रियमाणः =
 अधोमुखो ध्रियमाणः । अयं पाठः समीचीनतरः । स्मयः =
 आश्चर्यम् (प्रथमेऽर्थे) । हसनम् (द्वितीये) ।

१९ संकटान् = निविडान् ।

२० संपृक्तान् = संपर्केण स्थितान् ।

२०-२१ याः (पृतनाः) अभिलक्ष्य । इषव एव केवलं न त्वन्य-
 दस्मम् ।

पङ्क्तिः

२१ पताकार्थं = शत्रुपताकाग्रहणाय । आच्छादनार्थं वा ।
' इति व्याख्यातम् ' (८) न व्याख्यातम् । व्याख्यातं =
स्पष्टम् ।

२२ ' निनद्धः ' (८) इत्यस्य स्थाने दुर्गवृत्तौ ' निबद्धः '
इति पाठः ।

२० १ ' गोधे तले ज्याघातवारणे ' (अमरः २ । ८ । ८४.) ।
कलापः = तूणीरः (अमरः ३ । ३ । १२) । कलापि-
भिरद्गुलित्राणार्थं गृहीतं चर्मपट्टकम् । ' कलापिपट्टकम् '
(२४) अत्र ' पिः ' ह्रस्वो ननु दीर्घः ।

१२ ' भोगः० अहेश्च फणकाययोः ' (अमरः ३ । ३ । २३) ।
' अहिरिवेति । हस्तघ्नः स्तूयते त्रिष्टुभा । हस्ते स्थितो हन्ति
हस्तघ्नो घटकः (?) प्रकोष्ठादित्राणं वा योऽहिः सर्प इव भोगैः
शरीरावयवैर्बाहुं पर्येति पारिवेष्टयति । किंभूतः । ज्याया
हेतिमिपुं पारिबाधमानो बाणान्तरक्षन्स हस्तघ्नो विश्वानि सर्वाणि
वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान्प्रज्ञानन्परिदृष्टकारी पुमान्शूरोऽह्नीचः
पुमांसमह्नीचं विश्वतः पारिपात्वित्युवटभाष्ये ' (ट०) ।

१५ ज्याया मौर्व्या वध आघातः ।

१६ ' सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रमानन्पुमान्पुरुषना भवति ' (८-९)
न व्याख्यातम् । सर्वज्ञः पुरुषः पुमान्पुरुषना उदारचित्तो
भवति ।

१७-१८ अमनस्कां (स्वपतौ यस्या मनो नास्ति) स्त्रियमपेक्ष्य पुरुषे
तत्पतौ बहुतरमुदारं मनः । उदारमनाः खलु स पतिर्योऽमन-
स्कामपि भार्या न त्यजति । इदं पुरुषना इति निर्वचने । स्त्रिय-
मपेक्ष्येत्यादि न कस्यचिन्मूलस्यार्थः ।

१८ ' पुंसं अभिवर्धने ' (धा० १० । १०४) । यः पुंसते पौरुषं
कुरुते स पुमान् ।

१८-१९ यस्य पौरुषस्य पौंस्यं (नलं) इति नाम । यत्पौरुषं पौंस्य-

पत्रं

परुक्तिः

७९०

१८-१९ मित्याभिधीयते । पुमांसम् । च. पुस्तके ' पुरुमांसम् ' (२७) ।
पुरुमांसं = पीनम् ।

२१ ' अभ्यश्नुवते कर्माणि ' (निरु० ३ । ९) इत्यभिधानतः ।
' अद्गुल्यः ' इत्याभिधेयतः । अ ' अभीशवः ' = रज्जवो
रश्मयः ।

७९१

१२ उपविष्टो नयति । अत्र ' क ' पदं प्राग्वर्तमानं ' नयति '
पदमपेक्ष्यते ।

१६ निघण्टुषु ' अभाशवः ' इत्यस्य रज्ज्वर्थो न दीयते ।

१६-१७ मनोऽनुयच्छन्ति = अश्वस्य मनसो नियन्त्रणं कुर्वन्ति ।

१७ पनायत हे द्रष्टारः । विपरिणामोऽनवश्यः ।

२० ' धन्वन्त्यस्मादिषवः ' (१) न व्याख्यातम् ।

७९२

९ ' समे क्षमांशे रणेऽप्याजिः ' (अमरः ३ । ३ । ३२) ।
आजि रणं जयेम । 'आजेवनम् अजेवनम् आजवनम् ' (२६)
इत्येतेषां कोऽर्थः ।

१३ अपकामं शत्रोः । शत्रोः कामं धनुरपकृणोतु नाशयतु ।

१५ प्रादिशः = प्रकृष्टा मुख्या दिशः ।

२० ' ज्या वयोहानौ ' (धा० ९ । २७) । जिनाति = वृद्धो
भवति न जयति । पुनः पुनः कर्षणेन ज्या कर्षिता घृष्टा दीर्णा
भवति । ' प्रज्यावयतीषूनिति वा ' (४) न व्याख्यातम् ।

२२ तस्या ज्यायाः । तस्य (२८) धनुर्गुणस्य । ' तस्याः तस्य '
इति द्वौ पाठौ ।

७९३

११ कर्णं प्रत्यागनीगन्ति ।

१५ आत्मनो मध्यमिषुं निनाय ।

१७ आत्मानं प्रत्याकृष्यमाणा ।

२० शत्रूणामन्तं यन्ती सर्वाञ्छत्रून्नाशयन्ती ।

७९४

११ सुपर्णं = गार्ध्रं = गृध्रस्येदम् । सुपर्णं सौपर्णं गार्ध्रं पक्षं य-
इषुर्वस्ते पारिवस्ते । याजान्पक्षानभिप्रेत्य (१-) ऋचि सुपर्णं

पङ्क्तिः

११ मेकवचनमेव । इषुशब्दोऽत्र स्त्रीलिङ्गः (१) । 'पक्षो बाजः'
(अमरः २ । ८ । ८७) । 'वाजा इषवः' इति दुर्ग-
कृतोऽर्थः प्रामादिकः । प्रथमार्धस्य विवरणं च । दुर्गमत इषुशब्दः
पुलिङ्ग एव । 'सुपर्ण वस्ते । द्वाभ्यां त्रिष्टुबन्तुष्टुभ्यामिष्टुं
स्तौति । या इषुः सुपर्ण वस्ते पारिषत्ते । सुपर्णः पक्षी । तस्य
विकारः सौपर्णमिति भवति । सत्र कृत्स्नवन्निगमः । पक्षमभि-
प्रेत्यास्या इषोर्दृगो दन्तः फलम् । मृगो मृगयते । स हि
वेध्यं मृगयते । या च गोभिर्गोविकारैः श्लेष्मैः स्नायुमिः
संनद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रचोदिता सती पतति शत्रुबलं प्रति ।
या इषुर्धनं नराः संद्रवन्ति विद्रवन्ति च तवास्मभ्यमिषवः ।
इषुरिति संततिः । शर्म शरणं यंसन् यच्छन्तु ददतु । यंसन्-
ति छेदो रूपम् । उवटभाष्यम्' (ट०) ।

११-१२ अत्र पशुपाक्षिनामानि तदवयवानां स्थाने प्रयुज्यन्ते । सुपर्णः
= गृध्रो गरुत्मान् । सुपर्णं सौपर्णं गार्ध्रं पक्षम् । मृगः =
हस्ती । मृगः = मार्गः = हस्तिदन्तः । गोभिः = गवामव-
यवैः ।

१३ फलं = बाणाग्रम् । अमार्गेषु तु = यदि फलानि न मृगाव-
यवमयानि । 'व्यथ ताडने' (४।७९) इत्यस्माद्व्ययधनम् ।

१३-१४ वेद्व्यं भागं मृगयतीति मृगो दन्तः ।

१५ अथ स्नाव च श्लेष्मा च 'गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता'
(निरु० २ । ९) ।

१६ अश्वमनति चोदयतीत्यध्वाननी ।

२२-२३ यस्माच्चर्मणोऽपकृष्टा भवति तस्मादध्वनी ।

१३ 'आजह्वन्ति । कशास्तुतिः । अनुष्टुप् । एषामध्वानां सानु
सानूनि समुच्छ्रितानि मांसोपचितान्यङ्गानि आजह्वन्ति
आग्नन्ति अश्ववाराः । नषनान् नषनानि चोपनिधत्ते उपनिधन्ति ।
हे अध्वाननि अध्वानामध्वाननि । अजनिः क्षेपणी च । क्षेपणि

पत्रं
७९९

पङ्क्तिः

१३ तस्याः संबोधनम् । हे अध्वानि हे कशे प्रचेतसः परिदृष्टकारिणः प्रज्ञान् अध्वान् समत्सु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । जया-येति शेषः । उवटभाष्ये ' (ट.) । आद्योऽर्धर्चः परोक्षः । उत्तरः प्रत्यक्षः । जिघ्रमाना इति घनघातोः शानचि रूपम् । शत्रन्त-मृक्संहितायां नोपलभ्यते । ' एको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ' (ऋ० सं० ३ । ३० । ४) ।

१४ ' आघ्नति ' (९) ' उपघ्नति ' (७) दुर्गेण न पठितम् । तथा ' जङ्घन्यते : ' (७९६ । ३) । सायणस्वीकृत-निरुक्तपाठे ' आघ्नन्ति उपघ्नन्ति ' । यया त्वया सादिन अध्वारोहा वा एषामध्वानां सानूनि आघ्नन्ति जघनांश्चोपघ्नन्ति सा त्वं कशे इत्यादि । सायणकृतोऽर्थः । किंतु ' जङ्घन्ति ' इदं न बहुवचनम् । हनो यङ्लुकि ' जङ्घति ' इति बहुवचनान्तं रूपं स्यात् । ऋक्संहिताया जिघ्रसे जिघ्रते जिघ्रन्ते जिघ्रमान इति रूपाणि वर्तन्ते । तानि हनसदृशस्य घनघातो रूपाणि । तेन जिघ्रते इति उत्तमपुरुषैकवचनम् । ' अभीमिन्द्रो०० जिघ्रते ' (ऋ० सं० १ । १४ । १०) । ' इन्द्रो वृत्रस्य सानु वज्रेणावजिघ्रते ' (ऋ० सं० १ । ८० । ९) । ' एको वृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्रो०० ' (ऋ० सं० ८ । १९ । ३) । ' उज्जिघ्रन्ते० पर्वतान्० मरुतः ' (ऋ० सं० १ । ६४ । ११) । एवं ' जिघ्रते ' एकवचनमेव । ' जङ्घन्ति ' तथैव । कशा एषां सानु आनङ्घन्ति जघनांश्च उपजिघ्रते । यास्कसायणदुर्गकृतोऽर्थः प्रामादिकः ।

१५ सरणानि = बलानि ।

१७ रथ्या = रथयुक्ता अध्वाः । एते रथस्य पुरस्ताद्गर्तन्ते । एषां पश्चात्पृष्ठस्थाः । अभिहंघन्ति (च. पाठः ३०) = अभिहन्ति + अभिघ्नन्ति ।

पङ्क्तिः

- ४ ' करोतेरुत्तरपदम् ' (७) इत्युच्यते । उरु कमत्रं यस्मात्तदुरु-
कम् । उरु = बहुचमम् । करं = करोति (६) ।
- ६ ऊर्जः = अन्नस्य । ऊर्जरम् = ऊर्जरम् = ऊर्ज् + करम् ।
- ९ ' उरु मे करादिति तस्मादुस्करमुस्करं ह वै तदुलूखलमित्याच-
क्षते परोक्षम् ' (शत० ब्रा० ७ । ९ । १ । २२) ।
यास्कगृहीतपाठः कुत्रत्यः । दुर्गस्वीकृतपाठो यास्कपाठाद्वि-
न्नः । तथा शतपथपाठादपि केनचिदंशेन ।
- १३ ' उरुकरम् ' इत्यत्र गुणस्य (= अर्थस्य) अभिधानं शब्द-
स्थाक्षराणां व्यत्यासेन न व्यवहितं परोक्षकृतम् ।
- १४ ' उलूखलम् ' इत्यत्राक्षराणां व्यत्यासेन गुणोऽर्थो व्यवहितो
न प्रत्यक्षः ।
- १ (उलूखलं) ' वैष्णव्या सादयति वैष्णवं दुलूखलं भवति '
(मैत्रा० सं० ३ । २ । ७) ।
- १-२ ' यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे । इह धूमत्तमं वद्
जयतामिव दुन्दुभिः ' इति दक्षिणस्यां श्रुत्यादुलूखलं मुसलं
प्रयुनक्ति (सर्या० श्रौ० ११ । १९) ।
- २ ' तमेताभिश्चतस्रभिरभिसुपाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इति '
(ऐ० ब्रा० ३३ । ९) ।
- २-३ प्रादेशमात्रमुलूखलं चयने उपधीयतेऽनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य क-
स्मिन्श्रौतसूत्र एतदुपलभ्येत ।
- ५ बहून्यन्नानि धान्यान्युलूखले कुट्यन्ते । स तेषां संस्कारः ।
तस्मिन्संस्कार उलूखलस्य गम्भीरो ध्वनिः ।
- ७ गम्भीरस्वनो दुन्दुभिर्नयस्य पूर्वरूपं चिह्नम् ।
- १६ वृष+मः । मं + वृषा = प्रजां वर्षति । वृष = वृष = बृहति ।
भम् = अति । ' बृह् उद्यमने ' (घा० ६ । ६६) ।
वृष्ट इत्यन्ये । अतिवृहति = अतिवृषेनोद्यच्छति । विम् ।

पत्रं

७९७

पङ्क्तिः

१९ रेतः । कुत्र वडवायोनौ । तस्मात्सर्वो वृषकर्मा (वृषणकर्मव
कर्म यस्य सः) वृषभः । कस्मात् । वर्षणात् । इदं मूलं
दुर्वोधम् । ' वृषकर्मा वृषभः ' इत्येव सुवचम् [' अतिवृहति
रेत इति वा ' अस्य ' तद्वृषकर्मा०० ' इत्यादिना कः
संबन्धः । अति + वृहति (महत्यां योनौ) रेतः यस्य सः ।
वृह = वृष । भे = रेतः । वृषभः = अश्वो वृषकर्मणाऽ-
श्वो वृषभः । तेनैव वृषकर्मणा नृगौरपि वृषभः । दुर्गमते वृषः =
अश्वः । वृषभः = नृगौः (२९) ।

१८-१९ अश्वस्य वर्षकर्म कीदृशम् । रेतोवर्षरूपम् ।

१९ युक्त उच्यते गोयोनौ रेतः सेचुम् । वृषभ इति शब्दो ननु
वृषः । दुर्गमते ' वृषः कस्मात् ' इति प्रश्नः । अन्यथा भकार
उपजनः कथं स्यान्नृगोरर्थे । अश्वो वृषा = अश्ववृषा । ' वृष-
णात् ' इति क. ख. ग. च. ज. पाठः । ' वर्षणात् ' इति
पाठान्तरम् (२८) । मूले इन्द्रोऽग्निर्वा वृषभः । कस्मात् ।
यस्मात्तौ प्रजा प्रजावृद्धय आवश्यकं जलं वर्षतः ।

७९८

११ व्याख्याते (३) = स्पष्टम् ।

१२ मन्त्रस्यैकवानयतया व्याख्या कर्तव्या ।

१४ आनि. = स्पर्शया पलायनं तद्वर्था भूमिर्वा । ' आजयनस्याऽऽ-
जवनम्य वेति वा ' (४) ' भवतिरत्तिकर्मा ' (९)
' प्रवने सप्राप्तनाम प्रकीर्णान्धभिन्वनानि भवन्ति ' (७)
न व्याख्यातम् । आनिराजयन । आ + नि । मर्यादी-
कृताया तस्या भूमौ जवनं जवो वेग इष्टो जयार्थम् । दुर्गकृतं
विवरणं यास्ककृताद्विवरणोद्भिन्नम् ।

१९ ' युक्त्वा रयन्त युक्ता रयन्त ' इति च. पाठः (२६) ।
' रयन्त ' किमिदं रूपम् । परस्मैपदे ' रयत ' । किंतु ' रय
गतां ' आत्मनेपदम् । ' रयन्वम् ' इति शुद्धं रूपम् । हे
जना युक्ता अवाहिता एनं प्रति रयन्त्वं गच्छत इत्यारदन्त
उपपन्ति ।

पङ्क्तिः

१५-१६ न्यऋन्टकुपयन्त इति ऋक् । 'न्यऋन्टयन्त उपयन्ति' इति दुर्गकृतो विपरीणाम विमर्थ । तथैव 'अमेहयन्' इत्यस्य 'अमेहयन्त' 'मेहयन्त' वा (२७) । 'निऋन्टयन्त' इत्यवश्यम् । अकार विमर्थ ।

१६ 'मेहयन्त' पाठान्तरम् । 'अमेहयन्त' अन्नाकारोऽनवश्य ।

१७ भविष्यति । 'भाविष्यति' इति ग च, ज पाठो दुबोध (२८) । 'धाविष्यति' इति पाठ स्यात् । मूत्रफरणानन्तर लघु सुत्वेन च धाविष्यति । 'भविष्यति' पाठे न निमपि स्वारम्यम् ।

१८ गावो विद्यन्ते येषां ते गोमिन । सुभगम् । 'सुतगम्' इति ग च ज पाठो दुबोध (२८) ।

१९ तद्वा सुभग वा सहस्रम् । 'सूभर्वा वृषभा' (ऋ० स० १० । ९४ । ३) सूभर्वा यवसारवादिन ।

२१ 'वाहिका' शब्द कोशेषु नोपलभ्यते । वाहिना = गवा बलेन नयनमित्यर्थः स्यात् ।

२ मूल सवेषु पुस्तकेषु 'दुममयो' (७९८ । ७) न 'दुमय' । 'वृषभ च' (७९८ । ८) 'सप्तमै र्यवहृत्य' (८) न व्याख्यातम् । न्यवहृत्य = शुद्धव्यापार कृत्वा ।

२१ अवसित आजौ सरण यम्य स । 'अवसितानिसरण मुद्रलम्' इत्यम्य त्रैनान्वयः । अथवा । अवसित आजौ सरण यन्मि न्यर्मणि यथा म्यात्तथा । एव 'नितायाम्' इत्यम्य निया विशेषण म्यात् । अगमिताजिमरण नितायाम् । 'निताया० पविद्ध मुद्रलम्' इदं प्रसिद्धमिव भाति ।

२ 'आयन्ते' इति पाठान्तरम् (२९) । शोऽर्थः । 'आन्य नोऽपि काष्ठोच्यते' (निम्न० २ । १९) ।

३ अपविद्ध = त्यक्त । उपदिशन् = दर्शयन् । अवमिनानि सरणमत एवाऽऽज्यन्त अपविद्ध मुद्रमुपदिशन् । 'अमिन०

पत्रं

८००

पङ्क्तिः

३ मुद्रर ' (७९९ । २१) इदमस्थाने प्रमादाह्नितम् ।
 'स' (२) इति षडे सति ' असौ ' इत्यस्य किं प्रयोजनम् ।
 'असौ (राजा) अज्ञ इति तम् ' मूलपाठ स्यात् । अथवा ।
 ' सावज्ञम् ' (अवज्ञया) इति पाठ स्यात् । तस्मिन्नाज्यन्ते ।
 तस्मिन्पद निरर्थकम् । अथवा । तस्मिन्नाज्यन्त आजौ ।

४ तस्मै प्रत्याचक्षे = तस्य प्रत्याख्यान निर्भत्सनमकरोत् ।

५ ' द्रुघण ' अत्र कश्चित्पशुर्द्रुघणतुल्यो बलेन । न मुद्ररो
 यथा दुर्गमते ।

६ मुद्रलस्य हता गावश्चोरैस्त्यक्त्वा जरद्ववम् ।

स शिष्ट शकटे कृत्वा गत्वाैक ऋजुराहवम् ॥

द्रुघण युयुजेऽन्यत्र चोरमार्गानुसारक ।

द्रुघण चाग्रत सिध्त्वा चोरैर्म्यो जगृहे स्वगा ' (सायणभाष्ये) ।

६ आज्ञावनेन भार्म्येऽथ इन्द्रासोमौ तु मुद्रल ।

अजयद्वूपम युक्त्वा ऐन्द्र च द्रुघण रथे ॥

युद्धचन्सख्ये जय प्रेप्सुरैन्द्रोऽप्रतिरथो जगौ ' (बृहद्दे० ८ ।

१२-१३) । आजेरन्त । अन्तस्य को मध्य । 'आज्यन्त =

आजि ' इत्यर्थे भवेत् ।

७ पृतनाना शत्रुसेनानामजनात्पराचोदनात् । ' पृतनाना जय
 नात् ' इति समीचीना व्युत्पत्तिः ।

८ ऋक्शाखाया पृतना = शत्रुसेना । पृतना निगाय । पृतना
 नयो यत्र तत्र स्तूयते । पृतनाज्य = शत्रुजय । पृतनाशब्दो
 न मनुष्यवाची ।

१० उत्तरपदविषय एव विमल्य । ते = मनुष्या । दुर्गविवरण
 प्रामादिकम् । मुद्र + ल = मुद्रवान् ।

१४ मदन गिलति । तस्मान्मदनादपि सुन्दरतर ।

८०१

१२ ' तवतेर्वृद्धिर्मरण ' (१) दुर्गेण विवरणार्थं न पठितम् ।

' वा ' पठ (२४) विमर्थम् । ' तविषी ' पठ (निरु०

२ । २४) इत्यत्र किं न व्युत्पादितम् । विमर्थमत्र ।

पङ्क्तिः

- १० परुष्णि आ इति पठपाठ । यास्कमतेऽपि (८०१ । १८) ।
दुर्गमते ' परुष्ण्या ' इत्येक पदम् । ' आसेवध्वम् ' इत्यत्र
' आ ' उपसर्गो दुर्गमते कुत आगत ।
- ११ दुर्गमते ' आर्जीकीया ' एव ' मरुद्वृषा ' । किंतु ते भिन्ने ।
हे मरुद्वृषे असिक्तिया सह । हे आर्जीकीये वितस्तया सुपो-
मया च सह । यास्ककृतोऽर्थ समीचीन (८०१ । १९) ।
- १६ प्रवियुत = प्रवर्षेण मितम् । कृष्णजलत्वादन्याभ्यो भिन्ना यमुना ।
अत्र यकारास्तित्वात् ' यु मिश्रणे ' (धा० २१७) इति धातु ।
स प्रपूर्वं म्यात्प्रविपूर्वो वा । गङ्गाद्याभिर्नदीभिर्युता भवति ।
अथवा । कृष्णजलत्वादन्याभ्यो वियुता भवति । ' मुना '
इत्यक्षरद्वयस्य कोऽर्थ का च न्युत्पत्ति । गच्छत्यर्थ कथ
ताभ्यामुद्भाव्यते । ' प्रयुवती गच्छतीति वा ' (८०१ । २१)
इत्यत्र ' वा ' ' ऋजीकप्रभवा वा ' (३) इत्यत्र ' वा '
दुर्गेण न पठित (८०३ । १२) ।
- २१ ' यद्गार्गवो होता भवति श्रायन्तीय ब्रह्मसामै सारस्वतीरापरत-
देवेन्द्रिय वीर्यं तेज आप्नोति वाचा वा एतमभिपिञ्चन्ति यम-
भिपिञ्चन्ति वाक्सरस्वती सारस्वतीरापो यत्सारस्वतीभि सूयते
यावत्येव वाक्त्या सूयते ' (मैत्रा० स० ४ । ३ । ९) ।
सरस्वत्या अद्भिरभिषेकेण राजेन्द्रिय वीर्यं तेज आप्नोति ।
अर्थाद = इय सरस्वत्या अपा स्तुति । स्तुत्यर्थमेवेय कथा ।
- २३ ' सरस्वती तृतीयम् ' इति मैत्रायणीसहितापाठ । तृतीय
सरस्वती प्राविशत् । स एव शुद्ध पाठ ।
- २४ शु + द्राविणी । अत्र ' तु ' व्यर्थम् । अथवा । शु = आशु ।
तु = तुला । द्री = द्राविणी ।
- २ कुटिलानि = कुटिला वना गतय । ' पर्ववती भाम्बती कुटिल० '
इति महाराष्ट्रीयपाठ (८०१ । ३०) । नाय दुर्गसमत इति
तेनापठनाद्भाति ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८०३

- ६ यद्यपि सर्वा नद्यो मरुद्दृष्टास्तथाऽप्येकैः मरुद्दृष्टेत्यभिधीयते ।
दुर्गमते 'मरुद्दृष्टे' इति सर्वासा विशेषणम् ।
- ८ वितस्ता विदग्धा इति पठे । अयम् । वितस्ताऽविदग्धा इति ।
'तमु उपक्षये' (धा० ४ । १०६) । वि + तस्ता =
विक्षीणा विदग्धा । ग्रीष्मे साऽतिक्षीणा भवेत् । अविदग्धा
इति पठेऽरार कुत्रत्य । वितस्तपा सदानीरा इत्यत्र किं
प्रमाणम् । याम्बराजे 'तमु वृद्धौ' स्यात् । वि + तस्ता =
विदग्धा । महती दूरे अस्या कूले । विस्तीर्णेत्य नदी ।
- ९ विदग्धो माथवोऽग्निं वैश्वानर मुखे बभार । अग्निर्मुखाग्निप्रे-
तेति भीत्या पुन पुन पृच्छन्मानोऽपि न किञ्चिदुवाच । 'त-
त्वा नृतस्तुर्वीमहे' इत्यृगभागश्रवणादग्निवैश्वानरो मुखोऽदु-
ज्ज्वाल । त न शशार धारयितुम् । सोऽस्य मुखान्निप्रेटे इष्ट-
पृथिवीं च प्राप । मरुस्वतीमारभ्य प्राङ्दहन्नभीयाय । स
इमा सर्वा नदीरतिदग्धा नतु सदानीराम् । ब्राह्मणास्ता न
तरन्त्यनतिदग्धाऽग्निना वैश्वानरैरेणेति (शत० ब्रा० १ । ४ ।
३ । १०-१४) ।
- १० महाकुला महती दूरे कूले यस्या सा । महाकुला (२९)
महती चामो आकुला च । 'महाकुला' इति समीचीन पाठ ।
- १२ तद्धितेन = तद्धितवृत्त्या । 'ऋनूरप्रभवा' इति ड. घ. ठ
ड. पाठ । 'ऋनूरु०' इति थ पाठ (८०२ । २८) ।
वृत्तौ सर्वेषु पुस्तकेषु 'ऋनीरप्रभवा' ।
- १४ 'विप्रापणाद्धा' इड 'विप्राशनाद्धा' इत्यम्यान्तर मूले
(८२ । ४) । दुर्गवृत्तौ 'उरजिरा' इत्यम्यान्तर
पठ्यते (८०३ । १८) ।
- १८ उरजिरा = उरमापि रोग नीरयति । उरनयेति दुर्ग ।
- १९ शोभना मोमा यस्याम्तीरे सा ।
- २१ म्यन्दते = गच्छति ।

पङ्क्तिः

७ आप आपयिष्य इति दुर्गस्य न यास्कस्य । तदर्थमेव ' याः ता ' इति दुर्गेकृतोऽन्वयः (८) ।

१० ' भोजनाय च ' चपदं किमर्थम् ।

११-१८ ' एता रोगं धयन्ति ' इति कर्तारं कारके । ' रुग्णा एना धयन्ति ' इति कर्मणि । ' ओषं धयन्ति ' इति छ. त. द. पाठः (२३) । ' ओषधयन्ति ' इति ग. च. ज. पाठे (२६) अनुस्वारः प्रमादाद्भ्रूलितः स्यात् । ओषं दाहं धयन्ति । ' उपति ' इति ग. च. ज. पाठ (२७) इदं ग्रामादिकम् । ओषं दोषं धयन्ति । अत्र दकारप्रस्थेपः ।

८-१० निरुक्तमूले ऋक्पाठो न यजु.पाठः । यजुःशास्त्रास्तु ' या ओषधयः प्रथमजाः ' इति पाठः । ' मनै ' इत्यस्य स्थाने ' मन्वे ' इति च । यजुःशास्त्रीया ऋगग्निचयने विनियुज्यते । ऋक्शास्त्रीया यजमानस्य ज्वराद्युपतापशान्त्यर्थम् (आश्व० श्रौ० ६ । ९) ।

१४ जीवनं हेतु प्रयोजनमस्य तज्जीवनहेतु (अन्नम्) । अन्नाभावे स्थितिर्जीवनं नास्तीत्यस्मात्कारणात् । देवानां जन्माऽऽपक्षिक्मन्नावलम्बित्वात् ।

२१ धामशब्दस्य त्रयोऽर्थः ।

२३ ' सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणाम् ' (निरु० १४ । ६) । ' सप्तोत्तरं मर्मशतम् ' (गर्भोपनिषत्) ।

१८ पराचीव नश्यसि = अरण्ये प्रवसते ननायारण्यमपसरतीति भाति । तेन मनसि धीरुत्पद्यते ।

१९ यथा जना ग्रामवाटं पृच्छन्ति तथा ।

२० भीरिव = भीसदृशो मनोविकारः । विन्दती ३ (९) । प्लुतः प्रश्ने ।

१ परिमधुरं पर्याप्तम् । अत्र परि. सर्वतोभावे नेपथ्ये ।

६ आग्नेयनम्याधेक्षितं सर्व वस्तुनातं प्रकाशम् । श्रद्धया सर्वं प्रकाशं न किञ्चिदज्ञेयम् । एवं श्रद्धा = अग्निः ।

पङ्क्तिः

१४ शुनो वायुर्मध्यमस्थानीयः । सीर आदित्यो द्युस्थानीयः । यदि द्वंद्वसामान्यं मित्रावरुणादीना समाम्नानेऽहेतुस्तर्हि शुनासीरस-
माम्नाने तत्कथं हेतुर्भवेत् ।

१५ तेनेमां पृथिवीमुपासिञ्चतम् । एवं वाय्वादित्यौ पृथिवीं सेवेते
तस्मात्तौ पृथिन्यर्थौ । पृथिवीसंमोगायोपयुक्तौ । ' पृथिव्या
वाय्वादित्याभ्यां संमोगः ' (निरु० ७ । ९) ।

१६-१७ ' उलूखलमुसले हविर्धानि द्यावापृथिवी ' अयं क्रमः । किंतु
द्यावापृथिव्यौ देवतात्वात्प्रथमं समाम्नातव्ये ।

१९ अवचनम् = अहेतुः । एता देवना अत एव प्रथमं समाम्ना-
तव्या इति न वक्तव्यम् । नायं समर्थो हेतुः ।

२० निर्गत उपचारो लक्षणावृत्तिर्गौणीवृत्तिर्यस्याम् । उलूखलमुस-
लयोः पृथिव्यायतनमिति मुख्या प्रसिद्धिर्न गौणी । इयं प्रसिद्धिः
प्रचुरा बहुला ।

७ संभक्ततमे = संभक्तुतमे । एते अन्न संस्फुरतः कण्डनेन ।
तत्संस्करणं भक्षणमिव ।

२ ' आ वामुपस्थमद्बुहेति प्राचीनवशं हविर्धानं मिनोति ' (मान०
श्रौ० २ । २ । २ । २९) । ' आ वामुपस्थमद्बुहेति य
एव देवा यज्ञियास्तान् हविर्धाना आसादयति ' (मैत्रा० सं०
१ । ८ । ७) । ' अनूच्यमानामु वै सामिधेनीषु हविरासाद-
यन्ति । तस्मात्प्रवर्त्यमानयोर्होताऽन्वाह ' (मैत्रा० सं०
३ । ८ । ७) ।

४-५ ' अद्रोग्न्ये इति वा ' (८ । ३ । १७) । अत्र ' अद्रोग्न-
व्या देवाः ' इत्यवश्यम् । तदनन्तरम् ' अद्रोग्न्ये इति वा '
समीचीनं स्यात् । ' इति वा ' दुर्गस्वीकृतपाठे नाऽऽसीत् ।

७ ' पृथिवीं व्याख्याता ' (निरु० १ । १४) । ' यौः ' न
कुत्रापि व्याख्याता । ' द्यावापृथिवी ' इति द्वंद्वमपि न
कुत्रापि व्याख्यातम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८०८

२१ ' प्रधानाङ्गे ' (११) न पठितम् ।

८०९

१ शिरः श्रद्धारूपम् ।

१३-१४ ' भौममेककपालं यस्य हिरण्यं नश्येद्यो वा हिरण्यं विन्देत् ।
अग्निर्वा अग्रे हिरण्यमभिन्दत् । अस्यां वै स तद्विन्दत् ' (मैत्रा० सं० २ । २ । ७) । ' कण्टकः कन्तपो वा कृन्त-
तेर्वा ' (८-९) न व्याख्यातम् । ' स्याद्भूतिकर्मणः ' (९)
न पठितम् ।

८१०

१३ ' प्रज्ञानानि ' (७) न व्याख्यातम् ।

१८ शोकैः = ज्वालाभिर्दोहैः । ' शुच उवलने ' वेदे ।

८११

६ ' इति सा निगदव्याख्याता ' न व्याख्यातम् (२) ।

८ असाधारण्येन = न सर्वाः किंतु विशिष्टा देवताः ।

८-११ ' इन्द्राणीं च० मध्यमा ' इति प्रतिपक्षः । ' नैतदुपपद्यते '
(११—१३) । इति दुर्गकृतं समर्थनम् । नेदं समीचीनं
समर्थनं यस्मादत्र तिस्रो देवता आहूयन्ते ।

११ मध्यमा = इन्द्राणी । इदमपि न समीचीनं समर्थनं यस्माद्-
ग्राह्या एतदुदाहरणं भाष्यकारमतेन ।

८१२

१ अश्वादय एतस्मिन्नेव खण्डे समाम्नाता । अश्वादिः पूर्वो वर्गः ।

४ द्वित्वे नियमार्थं = द्विवचनयुक्ता ये शब्दास्ते अष्टावैवेति
निगमार्थम् ।

७-८ मित्रावरुणावग्नीषोमाविन्द्राग्नी इत्यन्यान्यपि द्वंद्वानि सन्ति ।
तान्यत्र किं न समाम्नातानि ।

१० केवलयोः = एकैकयोः । अस्मात्प्रकरणादन्यत्रापि ।

१३ उपसः कालमध्ये समाम्नातम् । उप-प्रभृतीनामुपसा सह
समाम्नातं यस्मात्तस्मात्तेषां प्राय एक एव कालः । ' उपसः
कालमध्ये ' इदमपूर्णं वाक्यम् । नायं मूलपाठो भवेत् ।

१३-१४ पृथिवीस्थानयुष्मान्देवतानामत्र समाम्नातानेन महान्संकरः स्यात् ।

पङ्क्तिः

- १४ 'धावापृथिन्याविति वा' (३-४) 'अहोरात्रे इति वा' (५) अत्र प्रथमम् 'इति वा' द्वितीयम् 'इति' च न पठितम् ।
- १० यानि द्वेपासि घ्नन्ति तान्यस्माकमप्रियाण्यधानि । घ्नन्तीत्यधानि । 'हन्ति' पाठान्तरम् (२१) । ययोरन्याऽस्माकं द्वेपास्यधानि हन्ति । यान्यप्रियाण्यस्माकं तानि युयवत् । 'घ्नन्ति' पाठः साधुः । द्वेपास्यधानि कस्मात् । यस्मात्तानि घ्नन्ति ।
- ११ 'युयवत्' इति छ. त. द. पाठो (८१७ । १८) यजुः-शाखीयश्च ।
- १२-१३ यजमानाय यानि वरणयानि तानि वसूनि ।
- १३ वसुवने = वसुवननाय वसुसंभजनाय । संभजनाय = भोगाय । 'वसुधानाय' इति निरुक्तपाठः (४) । वसुनो धानं निधानं रक्षणम् । 'वसुधान्यौ' (२) 'वसुधानाय' (४) न पठितम् ।
- १३-१४ वसुधेयस्य = अवभुक्तातिशिष्टस्य विधानाय । अवभुक्तादति-शिष्टस्यावशिष्टस्य । 'अवभुक्तातिशिष्टस्य' इति ग. च. ज. पाठः (२९) । अवभुक्तरयाव एवातिशिष्टस्य । 'अवशिष्टस्य' इति पाठः स्यात् । विधानम् = अवशिष्टेन किं कर्तव्यं कुत्र निधेयं कस्मै देयमित्यादि ।
- १५ यज इति प्रैषस्यान्यः शब्दः । तेन प्रैषो दीयते-इदं कुरु यज इति होताऽऽज्ञाप्यते । 'देवी ऊर्जाहुती००० संप्रैषो भवति' (५-७) न व्याख्यातम् । संप्रैष. = प्रैषः । अनुयाजप्रैषोऽयं (प्रैषिकसूक्ते २९) ।
- ११ उपनागमितस्य (पाठान्तरम् २९) = उपगमितस्य + उप-नामितस्य । उपगमितमुपनामितं वा तस्य = संनिधौ स्थापितस्य । सगुणस्य = उपसेवनयुक्तस्य । एकाऽन्नस्य सग्धि (भक्ष-णम्) आवसत् । अन्या सर्पीतिभावसत् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
८१९ ११ मेवानां वोपस्थान्निर्गतात् ।
१२ ' उशत्यौ उशन्यौ ' द्वावपि पाठौ शुद्धौ ।
१३ वि + सिते (बद्धे) = विमुक्ते । ' पिञ्चन्वने ' (वा० ९ । ६) । ' साहिम्यो ' ग. च. ज. पाठो लेखकप्रमादात् । सादिभ्योऽध्यारोहेभ्यो वा विमुक्ते । ' विमुक्ते इति वा ' (४) इत्यत्र ' वा ' ' हासतिः स्पर्शायां ' (४-९) ' पयसा ' (६) न व्याख्यातम् ।
१३-१४ एकस्मिन्कस्मिन्चिद्विभागे विशिष्टस्थाने वा युक्ते । वि = विभागे + पण्णे = युक्ते । युगादौ वा युक्ते ।
१४ ' हर्षति ' पाणिनीयकाले । ' हर्षते ' यास्ककाले स्यात् । ' ह्यु अलीके ' भौवादिः पाणिनीयकाले । स धातुर्यास्ककाले हर्षे स्यात् ।
१९ ' विपाट्छुतुद्यौ ' इत्यस्य स्थाने ' विराड्विमुक्ते ' (२७) इति ग. च. ज. पाठो दुर्बोधः । ' शुभ्रे शोभने कृष्ण्यौ वा ' इति दुर्गस्वीकृतपाठः स्यात् ।
१९ ' चरण्यौ ' (२७) ग. च. ज. पाठः । ' चरणार्थौ ' (२७) । ग. ज. पाठः ' रणार्थौ ' (२८) च. पाठः । ' वारण्यौ ' (६) = वा अरण्यौ = वा + आ. + रण्यौ । ' वारिषण्यौ ' (६-७) = वा अरिषण्यौ = वा + आरिषण्यौ ।
८१६ १२ ' उपस्थाने ' (४) ' विघ्नत्यौ ' (९) ' शु ' (९) न व्याख्यातम् ।
८१७ ७ ' शुनासीरीया ' इति कर्मनाम । साकमेघमारभ्य या पञ्चमी पौर्णमासी तस्या शुनासीरीया कर्तव्या । इयं तत्रानुवाक्यः (आश्व० श्रौ० २ । २०) । मैत्रा० सं० शुनासीर्यमिति संज्ञा ।

पदक्तिः

१४ 'द्यावापृथिव्याविति वा' (३-४) 'अहोरात्रे इति वा' (५) अत्र प्रथमम् 'इति वा' द्वितीयम् 'इति' च न पठितम् ।

१० यानि द्वेपासि घ्नन्ति तान्यस्माकमप्रियाण्यघानि । घ्नन्तीत्यघानि । 'हन्ति' पाठान्तरम् (२१) । ययोरन्याऽम्माकं द्वेपास्यघानि हन्ति । यान्यप्रियाण्यस्माकं तानि युयवत् । 'घ्नन्ति' पाठः साधुः । द्वेपास्यघानि कस्मात् । यस्मात्तानि घ्नन्ति ।

११ 'युयवत्' इति छ. त. द. पाठो (< १७ । १८) यजुः-शाखीयश्च ।

१२-१३ यजमानाय यानि वरण्यानि तानि वसूनि ।

१३ वसुवने = वसुवननाय वसुसंभजनाय । संभजनाय = भोगाय । 'वसुधानाय' इति निरुक्तपाठः (४) । वसुनो धानं निधानं रक्षणम् । 'वसुधान्यौ' (२) 'वसुधानाय' (४) न पठितम् ।

१३-१४ वसुधेयस्य = अवभुक्तातिशिष्टस्य विधानाय । अवभुक्तादति-शिष्टस्यावशिष्टस्य । 'अभुक्तातिशिष्टस्य' इति ग. च. न. पाठः (२९) । अभुक्तरयात् एवातिशिष्टस्य । 'अवशिष्टस्य' इति पाठः स्यात् । विधानम् = अवशिष्टेन किं कर्तव्यं कुत्र निधेयं कस्मै देयमित्यादि ।

१५ यज इति प्रैषयान्त्यः शब्दः । तेन प्रैषो दीयते-इदं कुरु यज इति होताऽऽज्ञाप्यते । 'देवी ऊर्जाहुती००० सप्रैषो भवति' (५-७) न व्यास्यातम् । सप्रैष. = प्रैषः । अनूयाजप्रैषोऽयं (प्रैषिकसूक्ते २९) ।

११ उपनागमितस्य (पाठान्तरम् २९) = उपगमितस्य + उपनामितस्य । उपगमितमुपनामितं वा तस्य = संनिधौ स्थापितस्य । सगुणस्य = उपसेचनयुक्तस्य । एवाऽन्नस्य सन्धि (यक्ष-णम्) आवक्षत् । अन्या सर्पीतिमावक्षन् ।

पत्रं
८१९

पङ्क्तिः

१३ ' नवेन पूर्व्यम् ' इति ग. च. जं. पाठः (२७) ।

१५ यथा बलवती ऊर्जतया ' ऊर्जवती ' इति विशेषणमपेक्ष्यम् ।
ऊर्ज् + ता = ऊर्जता । ' ऊर्जता ' इति शब्दरूपं कथमुप-
पाद्यम् । ' ऊर्जिहाम् ' (३०) इति ग. च. ज. पाठो
दुर्वोधः । ' ऊर्जताम् ' इति पाठो न साधुः ।

इति नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

८२१

१२ ' मध्यस्थानम् ' इति ग. च. ज. पाठः (२८) ' मध्यमे
स्थानम् ' इति स्यात् । ' मध्यमस्थानाः ' इति ग. च. ज.
पाठो (२९) निरुक्तमूलपाठः स्यात् ।

१४ तिस्र एव देवता इति नैरुक्तसिद्धान्तः । तेन मध्यमस्थाना
एकैव देवता ।

१५ विशिष्टगुणैस्तत्तद्गुणसंबन्धान्मध्यमो वायू रोदसी रुद्र इत्यादि-
नामभिरभिधीयते ।

२१ ' स्यात्तु कार्तिके । बाहुल्योर्जा कार्तिकिको ' (अमरः १ । ४ ।
१७-१८) । सर्वासु दिक्षु भवं सार्वदिक्म् । अन्तरिक्षलोकस्य
गर्भमुपचिनोति = अन्तरिक्षं संचिनोति ।

२१-२२ ' ओपधिवनस्पतिजलाशयेभ्य उदक्म् ' इदं ' सार्वदिक्मुदक्म् '
इत्यस्य ग्रान्ते लिखितं विवरणं भाति । नो चेत्कोऽन्वयः ।

२३ सोऽन्तरिक्षलोकः । प्रकल्पते = समर्थो भवति ।

८२२

३ विवृण्वन् = संवृण्वन् । (वि) वृणोति (सं) वृणोतीति
वरुणः । शत्रन्ते ' रुद्रन् ' ।

४ पर्जन्यः प्रार्जयति । इ = इरं + इन्द्रः = ददत् ।

५ गुणानां वरुणादीनामुपजनस्याऽऽधिक्यस्य क्रमः । यथाऽधिक्य
गुणास्तथाऽधिकानि नामानि ।

पङ्क्तिः

१-६ गुणोपजनक्रमानुपूर्व्या = कश्चिद्गुणः प्रथमं मध्यमस्योपजायते कश्चिदनन्तरम् । एवं गुणोपजने क्रमो विद्यते । तस्मिन्क्रमे आनुपूर्वी विद्यते । स क्रम एवाऽऽनुपूर्वी । वाति वृणोति रोदिति (गर्जति) वर्पत्यन्नं ददाति । अयं गुणानां क्रियाणां वा क्रम आनुपूर्वी । पर्जन्यानन्तरमिन्द्रः ।

७ गुणान्तरोपजनानुपूर्व्य = अन्ये अन्ये गुणा मध्यमे क्रमेणाऽऽनुपूर्व्या वर्तन्ते । तदनुरोधेन भिन्नानि नामानि ।

११ एतीति आयुः । व + आयुः = वायुः । उपजनमात्रम् = वकारः केवलमधिकमक्षरम् । आयुश्च वायुरयनः (७७७ । १९) । अत्राऽऽयुशब्दे वकारो लुप्तः । वायुशब्दे वकारोऽधिकः ।

२०-२१ ' आ वायो भूय ' इत्यनेन वायव्यग्रहोपरधानम् । ' वायवा याहि ' इत्यनेन कस्या यजुःशाखायामुपस्थानम् ।

२१ प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयम् । तच्च शस्त्रं वायवा याहीति सप्तक्रगात्मकम् (ऐ० ब्रा० ३ । १ ॥ आश्व० श्रौ० ९ । १०) ।

२४ अरंकृताः = अलंकृताः । दुर्गमतेऽलंकृताः = पर्याप्ताः । अरंकृताः संस्कृताः ।

२५ ' तेषां ' मूले (१७) ' एतेषां ' वृत्तौ ।

१ सर्वमिधानतासंबद्धं विचारमागुर्योच्चार्योपोद्धृत्य ।

४ इन्द्रादन्यस्य तत्सोमपानमप्रसाध्यम् । न कदाऽपि साध्यम् ।

१९ ' योगाय ' (११) मूले ' योगार्थ ' वृत्तौ । ' रयस्य वोढारः ' (११) ' नवं च ' इत्यत्र ' च ' (१२) ' इति सतः ' (१२-१३) ' वायोश्च ' (१३) इत्यत्र ' च ' ' वायुर्म ' (१४) न व्याख्यातम् ।

२३ अम्माकं यज्ञमायाहि ।

५ अतिग्राह्या ध्रुवश्च । एते कयोश्चित्सोमग्रहयोर्नामनी ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८२४

६ इदमैन्द्रं सूक्तम् । तेनेयमृगर्षाभ्यन्द्रप्रधाना । ' इन्द्रप्रधाना ' (१३)

मूले ' इन्द्रप्रधाने ' वृत्तौ ।

८ ' अपरं ' मूले ' अपरे ' वृत्तौ ।

१० निष्पेवलयं शस्त्रमैन्द्रमेव ।

८२५

४ सत्कर्षी = सन्नैहलौकिकः कर्षी कृषीबलः । ' सत्कर्षी ' अशुद्धः पाठः स्यात् । ' यवमिव वृष्टिः ' (२१) इति मूले । ' स्वल्पं यवं कश्चित्सत्कर्षी वृष्टेर्व ' इति वृत्तौ । ' यवमिव वृष्टिः ' (१०) ।

१४ ' बन्धिः ' घातुपाठे न विद्यते । सन्नन्तो बधिशित्तविकारे विद्यते । ' बध बन्धने ' (भा० १ । ९९८) । ' बध संयमने ' (भा० १० । १४) ।

८२६

१४ नामाकस्य कस्याचित्काव्यकर्मणि निष्णातस्यर्षेः । सूक्तस्य कर्ता न स्वमात्मानं ' नामाकस्य ' इति प्रशंसेत् । ' ऋषिर्नामा० सप्तस्वसारमेनमाह ' (१-२) ' अथैष भवति ' (२-३) ' ये नो द्विपन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंरूपाः ' (३-४) न व्याख्यातम् । ' ये नो० ' इत्यादि पूर्वं व्याख्यातम् । अत्र प्रसिद्धं स्यात् ।

१५-१७ यास्कमते यो नामाक एनं वाग्भिः सप्तस्वसारमाह (१-२) । दुर्गमते यो वरुणो मध्यमाभिर्वाग्भिरम्बाद्याभिः सप्तस्वसा संपद्यते । अन्तारिसलोके वर्षम्योपोद्गमे । ' आसामपाम् ' (१) इत्यत्र ' आमां ' न व्याख्यातम् । ' वाग्भिः (स्तुतिभिः) एनं सप्तम्बमारमाह ' (२) इत्यन्यथः । अथवा । ' वाग्भिः सप्तानां वाचा हेतोरेन० ' ।

१७ निरुक्तवृत्तौ (७२८ । २१) ' अध्वानामाऽमि ' एवम-
ष्टाऽऽकाशनयः पठ्यन्ते ।

२१ रु = रौति + द्रो नामाकरणप्रत्ययः ।

पङ्क्तिः

२२ रु = रोरुयमाणः + द्रः = द्रवति । रोरुयमाणः = पुनः पुनर्भृशं वा शब्दं कुर्वाणः ।

२३ रुद् = रोदयति + रो नामकरणप्रत्ययः ।

२३-२४ 'कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश । ते यद्वाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्बुद्राः ' (बृ० उ० । ३ । ९ । ४) ।

२४-२५ 'यत्समरुनत्तद्बुद्रस्य रुद्रत्वम्' (काठ० सं० २५ । १) । 'यदरोदतिद्बुद्रः' (शत० ब्रा० ६ । १ । ३ । १०) ।

२५ एतत्काठकमैतिहासिकैः समवेति । ऐतिहासिकानामेतदेव निर्वचनम् ।

२५-२६ स किल पितरं प्रजापतिमिषुणा० । ईदृशी कथा (शत० ब्रा० १ । ७ । ४) इत्यत्र विद्यते । तथा (मैत्रा० सं० ३ । ६ । ५ ॥ ४ । २ । १२) इत्यत्र पूर्णा कथा विद्यते । 'तमम्यायत्याविध्यत्सोऽरोदीत्तद्वा अस्यैतन्नाम रुद्र इति' (मैत्रा० सं० ४ । २ । १२) ।

२७ 'क्षाखान्तरमन्यत्' अन्यत्पदं व्यर्थम् ।

२८ देवताभिधानानां निर्वचनान्तराणि ।

१२ 'अन्यैः' (४) 'तिम्भं तेजतेरुत्साहकर्मण आयुधमायोधनात्' (५) न व्याख्यातम् ।

१५ सहमानाय 'इत्यनेन शत्रूणामिन्द्रकृतोऽभिभवः । अयमभिभवो बलकृतिः । सर्वा बलकृतिरिन्द्रस्यैव । तेन मध्यमः ।

१७-१८ रसःपिशाचान्विधत्त उत्पादयति ।

१३ अत्रात्पानाद्य समुद्भूता दिद्युद्रोगः ।

१४ सा दिद्युन्प्रभवो येषाम् ।

१४-१५ 'नमोऽम्बु रद्रेभ्यो ये पृथिन्यां येषामन्नमिषवः' इति वान-मनेयिमं हिनापुतः (१६ । ६६) । 'के च' कस्यामपि

पत्रं पङ्क्तिः

८२८ १४-१५ शाखायां नास्ति । 'नमो अस्तु संप्रभ्यो ये पृथिवीमनु' (मैत्रा० सं० २ । ७ । ९ ॥ तै० सं० ४ । २ । ८) । ' नमो अस्तु ' (मैत्रा० सं० २ । ९ । ९ ॥ काठ० सं० १७ । १६ ॥ कापिष्ठलसं० २७ । ६) । ' नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तारिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवः ' (तै० सं० ४ । ५ । ११) । अयं क. ख. घ. ग. ट. ठ. ड. पाठः ।

२२ दिद्युत् = ' दो अवखण्डने ' (धा० ४ । ४४) इत्यस्याभ्यासः । तकारो नामकरणः । दो = द्यु । ' दिद्यु ' अभ्यासेन । दिद्युत्तकारोपजनेन । अथवा । ' द्यु अभिगमने ' (धा० २ । ३०) । दि + द्युत् = दिद्युत् । अथवा । दि + द्युत् । ' द्योततेर्वा ' (२७ । २३) ' क्ष्मा पृथिवी ' (२३) न व्याख्यातम् ।

२३ क्षमया = क्षमापणेन । ' क्षमायी विधूनने ' (धा० १ । ४८७) तस्य णिच् क्षमापयति । विक्षमापयन्ती = विशेषेण धूनयन्ती ।

२७ यदि लोकतनयौ समानार्थौ तर्हि जामिता पौनरुक्त्यम् । तत्परिहाराय तनयः पौत्र ।

८२९ १ अग्निः पृथिवीम्यान । तथाऽपि रुद्र इत्युच्यते । मध्यमनाम्नाऽऽह्रियते । तेन संकरः । ' विचारानुम्मतये ' अस्यार्थो न ज्ञायते ।

१७ ' जरतेः स्तुतिरुर्मणः ' (५) न व्याख्यातम् ।

१९ ' तथा बोधयितः ' (६) यास्कः । ' जराबोधयितः ' दुर्गः । स स्तुत्या देवान्बोधयति ।

२१ ' मनुष्याय यज्ञियाय ' दुर्गः । ' मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय ' (६) यास्कः । यजनाय (७) = यागाय । ' मनुष्यस्य यजनाय तत्पुरु । तत्किम् । दर्शनीयं स्तोमं रुद्राय कुरु ' इति यास्कस्यार्थः । ' यज्ञियाय मनुष्याय तत्पुरु यत्पथा कर्तव्यम् । तन्मुभ्यं स मनुष्यो दर्शनीयं ध्वर्णीयं

पङ्क्तिः

२१ स्तोत्रमुच्चारयिष्यति ' इति दुर्गस्यार्थः । ' स्तोमं ' (७) न पठितम् ।

२२ रुद्राय = देवानां स्तोत्रे ।

४ ' तमिन्द्रकारितम् ' (२९) प्रामादिकोऽयं पाठः । तमिन्द्रः (२९) = तमिन्द्र + तदिन्द्र । वर्षेण क्लेदितं (१) वर्षेण क्लेदितं वर्षेण क्लेदादुत्पन्नम् । तत् भेदनकर्म ।

७ आत्मनस्तत्त्वमन्तर्णीय = व्यवधायाऽऽत्मानम् = अविदुषां परोक्षीकृत्य ।

११ ' प्राणश्रेष्ठत्रयम् ' (वृ० उ० १ । ९ । २१-२२ ॥ छा० उ० ९ । १ । १२-१९) । प्राणदेवताः = प्राणादि-पञ्चानामधिष्ठान्यः । अध्यात्मे इन्द्रो मुख्यः प्राणः सन्भूयिष्ठं भजते । इतरेषां प्राणानां शक्तयस्तस्मिन्वर्तन्ते । तेन प्राणस्य श्रेष्ठत्रयम् । अधिदेवते देवतास्विन्द्रो भूयिष्ठं भजते । स हि देवेषु श्रेष्ठः ।

२-२३ ' स योऽयं मध्ये प्राण एष एवेन्द्रः । तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैव तस्मादिन्द्रः । इन्द्रो ह वै तमिन्द्रमित्याचक्षते ' (शत० ब्रा० ६ । १ । १ । १) । ' तं वा एतमिन्द्रं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः ' (शत० ब्रा० १४ । ९ । ९ । २) ।

२३ भूतेभ्योऽन्नं विभजमानः । इन्द्रोऽधिदेवस्थो देवेषु वर्तमानः । अध्यात्मस्थः प्राणरूपेण । भूतान्यभ्यवहारयन्वाद्यम् । भूतेभ्यो भक्षणार्थमन्नं संपाद्य तत्तानभ्यवहारयति स्वादयति ।

३-४ शरीरस्य मध्यतोऽवस्थितम् । इतरान्प्राणान्विष्टम्याऽऽश्रयं दत्त्वा । इतरासां वानचक्षुःश्रोत्रमनसां प्राणवृत्तीनां प्राणे वृत्तिरयल्लभेन यासां तासां माहाभाग्यं वाचो वमिष्ठत्वं चक्षुषः प्रतिष्ठां श्रोत्रस्य संपन्मनम आयतनम् । वागाद्यधिदेवता एतानि माहाभाग्यानि प्राणाय ददुः ।

पत्रं
८३१

पङ्क्तिः

१ ' इन्द्रो भूतानीन्धे ' अत्रेन्द्रः कर्ता । ' प्राणदेवता इन्द्रं समैन्धत ' इहेन्द्रः कर्म ।

११-१२ ' दारयति वा द्रावयति वा ' (१०) अयं क्रमो व्याख्याने भिन्नः । इन् = इरां + द्रः = दृणाति । इन् = इरां + दः = ददाति । रेफोऽधिकः । इन् = इरां + दः = दद्याति । रेफोऽधिकः । इन् = इरां + द्रः = दारयति । इन् = इन्द्वे + द्रः = द्रवति । इन्द् = इन्द्रौ + रः = रमते । इन्द् = इन्धे + रः (नामकरणः) । इन्द् = इदं + रः = करः । इन् = इदं + द्रः = द्रष्टा । इन् = इन्दति + द्रः = दारयति । इन् = इन्दति + द्रः = द्रावयति । इन् = इन्दति + द्रः = आदरयति ।

८३२

१ ' अदृणाः ' (८३१ । १८) ' बाबध्यमानान् ' (२०) ' उत्सरणात् ' (महाराष्ट्रीयपाठः ३०) न व्याख्यातम् ।

१० ' रम्णातिः ' अत्रापि संयमनकर्मा स्यात् । जनानतिशयेन बाधमानानर्णवान् (अर्णव इत्यस्य द्वितीयाबहुवचनम्) अरम्णाः समयच्छः नियन्त्रितानकरोः ।

८३३

१५ ' प्रतिमुख्यताम् ' अत्र ' प्रति ' इत्यस्य कोऽर्थः । अयं शब्दः कोशेषु नोपलभ्यते । ' प्रथमुख्यताम् ' च, पाठो दुर्बोधः ।

१८ ' पयंभवन् ' (२) ' अपि ' (३) न पठितम् ।

८३४

३ आख्यानम् = इन्द्रपराक्रमाणा कथाः । प्रीतिः = प्रेमा ।

५ ' दृष्टार्थस्य ' कपिणेन्द्रप्रभावो दृष्टः साक्षात्कृतः । भावितं प्रेम्णा युक्तमन्तःकरणं यस्य ।

८ तृप् = तर्प् = पत् = पत् । नर्पयिता । जन्यः = जनेभ्यो हितः । पत् = पत् = तर्प् = नर्पयिता । पत्न्यन्तर्पयति

पङ्क्तिः

८ जनान्तेभ्यो हितश्च । ऐकदोशिकः = एकदेशे भवः । अल्पेभ्य एव हितः ।

१३-१४ परः + जेता । परः + जनयिता (रसानाम्) ।

१९ प्रार्जयिता (रसानाम्) । प्रार्जयिता संपादयिता ।

४ ' वर्णेणोपधी० ' (२८) इति क. ख. वर्जमितरेषु पाठः ।
वर्णेण + ओपधीः = वर्णेणोपधीः ।

८ ' भीतः ' (८३४ । २३) ' दुष्कृतः ' (२४)
' महान्त्यस्य वधः ' (२२-२३) न व्याख्यातम् । ' अप्य-
नपराधः ' (२३) मूले । वृत्तौ ' अनपराधोऽपि ' ।

१० ' चमन्त्यास्मिन्निति ' न व्याख्यातम् ।

२ अवतम् = अव + तम् = अव + अतितम् = अवाक् +
अतितम् ।

२० तस्य क्षेत्रस्य पत्युः कर्म वर्णरूपं पालनम् । तस्योपपत्तौ
सार्थत्वे क्षेत्रं क्षेत्रनामार्हति । यदि वर्णं न स्यात्कथं जना ग्रामे
वसेयुः । क्षेत्रमिति नाम्नः साफल्यं सार्थक्यम् ।

२२ ' क्षेत्रस्य पतिः ' इति मध्यमस्य विगृहीतं नाम । न क्षेत्रप-
तिरिति सामासिकम् ।

११ क्षेत्रस्य पतिनोपनामितानि वशीकृतानि प्रापितानि द्रव्याणि
येषां तेषामस्माकं शक्तिरस्तु ।

१२ ' पोषायित्नु + आ ' इत्यत्र ' आ ' (२) ।

१४ इदमाहरतेति परिचारकानाज्ञापयन्तः ।

१९-२० ' इयं क्षेत्रस्य पत्युम्यामेव प्रतिष्ठिति ' (मैत्रा० सं० २ ।
१ । १) । ' इयं क्षेत्रस्य पतिर्यत्क्षेत्रपत्योऽम्यामेव प्रतिष्ठिति ' (काठ० सं० ९ । १७) । ' इयं ये क्षेत्रं शृण्वन्त्यामर्श-
नायामन्ततः प्रतिष्ठाम्यामः ' (कौषी० ब्रा० ३० । ११) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८३८

१९-२० ' इयं वा अदितिः प्रतिष्ठा वा अदितिरस्यामेवैनं तददीनैया-
मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति ' (शाङ्खा० श्रौ० १६ । १०
१६) । ' क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य
पतिरस्यामेव प्रतिष्ठति ' (तै० सं० २ । २ । १) ।
दुर्गेण पठितं वाक्यं कौपीतकिम्राक्षणस्थम् (कौपी० ब्रा०
३० । ११) । तस्य वाक्यस्य न काम्येष्ट्या क्षेत्रपत्येन चरुणा
वा संबन्धः । नापि तत्र ' क्षेत्रस्य पतिः ' इति शब्दौ वर्तते ।
' प्रतिष्ठति ' इत्यस्य स्थाने तत्र ' अन्ततः प्रतिष्ठास्यामः ' ।
अत्र मैत्रायणीकाठकौत्तिरियसंहितास्यं वाक्यमनुरूपम् । पृथिवी
क्षेत्रस्य पतिः । अत्र तु मध्यमः क्षेत्रस्य पतिः । तेन नेयमृग-
नुरूपा ।

२१ कथं वा पृथिवी मध्यमश्च क्षेत्रस्य पतिः । पृथिवी क्षेत्रस्य
पतिरिति यद्व्याख्यानं पठति तद्वक्तिमात्रं रूपकं न वास्तवम् ।

८३९

१६ ' धुस्वेति ' (४) इत्यत्र ' इति ' ' वा पालयितारो वा ' (५)
' मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा ' (५) न
व्याख्यातम् ।

२१ अत एव = अम्मादेव । पदानां जाम्यजायिता ।

२२-२३ सा सज्ञा निगमेन दीयते ।

२३-२४ ' मरुद्भिर्वै वीर्येणेन्द्रो वृत्रमहत्र ऋते मरुद्भ्योऽशक्नोद्वीर्यं कर्तुं
यन्मरुत्वतीयं ग्रहो गृह्यते मरुत्वतीयं शम्यते तेन माध्यंदिनं सर्वं
वीर्यवत् ' (मैत्रा० सं० ४ । ६ । ८) । ग्रहो मरुदेव-
ताकः शम्भं च मरुदेवताकम् । इदमत्र पुनरुक्तम् ।

८४०

६ किमर्थेयं पुनरुक्तिरिति यदा सर्वाचीनं विशिष्टं प्रतिसमाधानं
न विद्यते तदा ' अभ्यामे० ' इत्यादि प्रतिसमाधानम् ।

२० समाने = एकस्मिन् ।

२१ अविच्छिन्ना प्रमत्तम्यानुष्मृतिर्गन्धिन् ।

पङ्क्तिः

२४ पौनरुक्त्ये तत्पदं न योज्यम् । अयमेकः पक्षः । प्रयोगे वा
तद्युक्तमन्त्रवाक्यमसाधु । अयमपरः । अथवा । पौनरुक्त्येन
योज्यं युक्तं तत्पदमेवासाधु । अथवा । तत्संयोगात्तन्मन्त्रवा-
क्यमप्यसाधु ।

२६ ' तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ' (९ । १ । ९८) ।
इति पाणिनिसूत्रम् । ' यथाकथाच ' इदं कष्टार्थेऽव्ययम् ।

२७ ' छन्दसि दृष्टानुविधिः ' इति व्याकरणमहामाष्ये । वेदे सर्वं
साधु न किञ्चिदपि व्याकरणनिधमभङ्गादसाधु । छन्दसोऽनुरूपो
नियमः कल्प्यः ।

२८ ' अर्धानुविधाने = स्वार्थानुविधानाय तेनैव ' (ट.) ।

२ तदेतद्वगतं भवति = अयं सारः ।

१० ' कामतो देवताः कल्प्याः ' इति सार्वत्रिकः पाठः । ' सप-
त्नघम् ' इत्यनुक्रमणिकायाम् । ' सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवतो'
इति सायणः ।

२३ नतु० = किंतु मधुमान्सन्नपि मधु अविरतं न श्योततीति विशेषः ।

२४ हिरण्यरूपः सन्नपि हिरण्यमिव न दृश्यमानः ।

३-४ यायावरः प्रयाणशालिः (तै० मं० ९ । २ । १ सा०
भा०) । यायावर्षं प्रयाणं तस्य प्रतिपत्तिः प्राप्तिः स्वीकारो वा ।
प्रयाण आवश्यकं वास्तोष्पतीयहोमः कर्त्तव्यः । यायावरः =
प्रयास्यन् ।

४ गृहाद्गमनं गृहगमनम् ।

४-५ हीनं बलीवर्द्धं । अन्वाहरेयुर्वाग्तोष्पतीयामाहुतिं दद्युः । बली-
वर्द्धरयुक्ते शक्ते होमं न कुर्युः । तादृशो होमो रद्रस्य भवति
न वास्तोष्पनेः । अग्निं रद्रं कूरं मूनम् । अयुक्ते शक्ते होमे

पञ्च

पङ्क्तिः

८४२

४-५ कृतेऽग्नी रुद्रः क्रूरो भवति । ' सर्वेष्वेव युक्तेषु होतव्यं वास्तो-
प्पत्यं होतत् । न हीनमन्वाहर्तवै रुद्राय हि तद्धीयते यद्धीनम-
न्वाहरेयू रुद्रं भूतमन्वाहरेयुः । ' (मैत्रा० सं० १ । ५ ।
१३) । दुर्गदत्तपाठे ' अन्वाहर्तवै ' इत्यस्य स्थाने ' अन्वा-
हरेयुः ' ।

२१ गृहकारिका = गृहस्य रचना गृहारम्भे स्थालीपाकः कर्तव्यः ।

२१-२३ ' वास्तोप्पत्यं पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा तस्य जुहोति अमी-
वहा वास्तोप्पते वास्तोप्पते इत्येताभ्याम् ' (मान० गृ० १ ।
६ । १९) । सर्वेषु युक्तेषु अमीवहा वास्तोप्पते वास्तो-
प्पते इत्येते निगद्याऽऽहुतिं जुहोति ' (मान० श्रौ०
१ । ६ । ३) ।

२२ यायावराय हितास्तस्य वा यायावर्या बलीवर्दाः । तेषां प्रति-
पत्तिः शकटेन योग । युक्तेषु बलीवर्देषु ।

८४३

२ सर्पादिरम्मद्गु खहेतु । तस्य प्रतिपक्षो वैरी नकुलादिः ।

४ ' न. सुसुख ' (८४२ । १९) न पठितम् ।

१० यस्माद्गुणो विरुल्येन तस्मात् ।

१२ अतोऽस्मात् ।

२० पौनःपुन्ये भृशार्थे च यद् । बोभवीति पुनः पुनर्भृशं वा
भवति । बोभवीति मत्स्यं भवति भवत्येव ।

२३ मुहूर्त क्षणेन । मुहूर्तकाले प्रत्येकस्मिन्मुहूर्ते क्षणे ।

२४ यागः सर्वदा भवति । न तत्र कान्यनिषेधः ।

८४४

७-८ ' वसोप्पते नि रमय मय्येवाम्नु मायि श्रुतम् ' इति अथ० सं०
१ । १ । २ पाठ । ' उपग्रेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वमुपते विरमय मय्येव तन्वं मम ' इति मैत्रायणीसंहितापाठः
(४ । १२ । १) ।

पङ्क्तिः

११ ' इति सा निगदत्याख्याता ' (८) न पठितम् ।

१२ निर्णेजनं शुद्धिः ।

१-६ यास्कभाष्ये प्रथमोऽर्धर्चः परोक्षकृत उत्तरः प्रत्यक्षकृतः ।
दुर्गः सर्वमेव प्रत्यक्षं मन्यते । तेन ' दीप्यते ' इत्यस्य
' दीप्यसे ' इति विपरिणामः ।

७ प्रदेशं प्रति = प्रदेशे । ' दीदयत् ' (८४४ । ३०) छ. त.
द. पुस्तकेषु न विद्यते । तेन दुर्गेण न पठितम् ।

१० इन्द्रोऽपि प्रत्यक्षीकृतो दुर्गेण । तेन ' वर्धते ' इत्यस्य
' वर्धेथाः ' इति विपरिणामः ।

१२ ' इति सतः ' (२-३) न व्याख्यातम् ।

१ आज्यं पुरोडाशो वषा इति पशौ त्रय आहुतयः । प्रत्येकस्या
याज्यानुवाक्ये । इयमनुवाक्या ।

४ सर्वेऽपि भूतसंघा यमवशाः । देवाः (उद्धृतः ६) कथं यमव-
शा भवेयुः ।

८ मार्गेण = मरणहेतुना ।

८-९ तमेव मार्गं तस्य प्राणिनः स्पाशयित्वा रुद्ध्वा । ' तस्कर
इव ' तस्य मार्गं बद्ध्वा रुद्ध्वा । अयं प्राणी जीवितादनन्तरं
स्वर्गमार्गेणान्यमार्गेण वा गन्तुमिच्छति । तस्य तं मार्गं बद्ध्वा
रुद्ध्वा । अनुपस्पाशयमानं = सूक्ष्मदृष्ट्या विह्वयितारं निरीक्ष-
माणम् ।

९ यम. सपों ज्वर इत्यादिर्मरणहेतुर्भवति । जीवनादुत्सर्पणस्यते
मार्गाः । स्पाशयतिश्चिह्नार्थः (निरु० ३९६ । २१) इत्यत्र ।
अत्र बन्धनार्थः । स्पाशय इत्यस्याभ्यासो व्याकरणे निषिद्धः ।
तयाऽप्यत्र पस्पाशय् । अनु + पस्पाशयमानम् ।
अनुपस्पाशयमानं निरीक्षमाणम् । तत्र तस्मिन्नेव मार्गे ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१०

८४६

९-१० उपयंस्यामि = नियन्त्रयिष्यामि हनिष्यामि ।

१३ ' राधुहीन्यर्थः ' इत्यत्र ' इत्यर्थो ' व्यर्थः ।

१५ ' प्र + वतः । उत् + वतः । नि + वतः ' इत्येतेषां शब्द-
व्युत्पत्तिः । याम्कमते ' प्र + अवतः । उत् + अवतः ।
नि + अवत ' इति । ' अवत ' इत्यत्राकारस्य लोपः ।
' उद्धतो निवत ' एतौ शब्दौ व्युत्पत्त्यर्थमेवात्र पठितौ नार्थ-
पूर्णाः । ये जना मरणानन्तरं स्वर्लोकं प्रयान्ति तान्महतो
बहुसंख्याकान्प्रवतो जनाननु पश्चात्परेयिवासमनुगच्छन्तम् ।
पन्थानं मार्गं चानुपस्पृशानं दर्शयन्तम् ।

१८ यमशब्दप्रसङ्गेन । वैवस्वतो यम । अग्निरपि यमः । अत्र
समाननामधेयत्वम् । न शब्दसारूप्यम् ।

१९ अग्निरपि यमनामा इति विचारो विषयः । इयं प्रतिज्ञा ।

८४७

११ द्वां पादं यस्या मा । एकस्या ऋचो द्वावेव पादौ ।

१२ प्रातरनुवासाधिनयोर्विनियोगः । नायं विनियोग आश्वलायनसूत्रे
विद्यते । विनियोगो छेदिरु इति मायणः ।

१६-१७ ' महाप्रतीका मयप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ' इति दुर्गत्वाङ्ग-
मूलं स्यात् । ' त्वेप्रतीका बलप्रतीका यशःप्रतीका '
(१-२) न व्याख्यातम् ।

१८ ' दधाति ' (१) मूले ' ददाति ' घृत्तौ ।

१९ ' इन्द्रेण मह मगन ' (२) न व्याख्यातम् ।

२५ यमो इति व्यपदेशो भेदेन ग्रथनम् । एषो यम एव । द्विती-
योऽग्निः । विभागयितुम् = उपपादयितुम् ।

८४८

१५ ' सन्याना ' (८४७ । ५) न पाठितम् ।

१७ यज्ञमयोगेन = यज्ञे यजमानं पन्थ्या महामो मनमुपैति ।
नम्रशाना = अस्त्रशाना । मंपद्यन्ते नाया । अग्नी
मासिणि दीक्षमनम् । दीक्षाममाप्तिर्यज्जममो पावनन्त्यम् ।

पङ्क्तिः

१७ अतोपगमनात् = ' वनमुपायानीति यनमानो व्रीति । सोऽ-
शिमेवाभीक्ष्णमाणो वनमुपैति । अग्रे वनपते वनं चरिष्यामि '
(शत० ब्रा० १ । १ । १ । १-२) । ' अतोपयानात् '
(२८) इति पाठान्तरम् । आद्यतविमोहात् = ' अथ
संस्थिते विमृज्यते । अग्रे वनपते वनमचारिषम् ' (शत-
ब्रा० १ । १ । १ । ३) । ' हि यज्ञमयोगेन ' (८४७ ।
९-६) न व्याख्यातम् ।

१ प्रथमं कौमारकं कुमारभायः सोमदेवनाकः ।

१-२ उभयायमानानि चारुनाऽद्धानां प्रविभागः स्वरमौष्ठं च
यम्मान् ।

२ ईषदनद्वेन समारितं लृढ्यं यम्याम्नाम् । ' अनृगाह ' इत्यत्र ' अह ' शब्दस्य न किमपि प्रयोजनम् ।

३ वैवाहिके कर्मण्युपगतायाः ।

८ उपनयः = आभिव्यम् ।

१८ ' पश्चादुत्था ' (८४७ । ७) ' समृद्धम् ' (२७) इत्युपपाठौ ।

२० स्वेनोपपारेण = क्षीरदानेन । ' मायंशमाय ' इत्युक्ते ' स्वेनोपपारेण ' इत्यनवश्यम् । ग्रान्ते विहितं गृह्यन्तर्भाषितं स्यात् ।

२९ मिन्नानः = प्रसिन्न । ' वृमिन् प्रोत्थे ' (पा० ९ । ४) । किं प्रसिन्नति । ' उद्वेन ममिन्नानः ' कोऽर्थः । उद्वेन सर्वे हेतव्यमित्यर्थः स्यात् ।

१ ' घेरनि ' (२१) इत्युपपाठः ।

११ ' अगृहे मित्रो वनम्युपायानि पूर्वमाहुनि नृदुग्मा । अन्तः
क्षेत्राऽथ वनमिहोत्थं नृदुग्मा ' (मान० श्रौ० १ । ३ ।
८) । अन्तर्भेदेन वनेन नृद्वेन इति वदन्ति । (नै० ब्रा०

पत्रं

पङ्क्तिः

८१०

११ सा० भा० ३ । ७ । २) । अग्निहोत्रे द्वे आहुती होतव्ये
(तै० ब्रा० सा० भा० ३ । ७ । २) ।

८११

१६ ' शब्दं ' (१) ' जुहोतिर्दानकर्मा ' (८) न व्याख्यातम् ।

४ पशवोऽपि कामकारतोऽङ्गानि प्रसारयितुं शक्नुवन्ति ।

६-७ प्राणसतत्त्वो बुद्धिसतत्त्वश्च । प्राणस्वरूपो बुद्धिस्वरूपश्च ।

१४ अभिषेकस्थोपरिष्ठादनन्तरम् ।

१८ कं = सुखम् ।

८१२

७ अस्य मन्त्रस्य हिरण्यगर्भं ऋषिः । स आत्मानमधिकृत्य
' हिरण्यगर्भः समवर्तत ० ' इति तृतीयपुरुषं कथं प्रयुज्जीत । यतः
स सर्वात्मा । सर्वे आत्मानो यस्य सः । तस्मादेक आत्मा
हिरण्यगर्भमुद्दिश्य तृतीयपुरुषं प्रयुज्जीत । नेदं पर्याप्तं प्रवि-
समाधानम् ।

९ कल्पान्ते तस्या अवस्थायास्तिरोभावः । कल्पस्यो वाऽऽविर्भावः ।
हिरण्यगर्भो महान्नात्मा बुद्धिरित्यर्थः । अविवक्षितावभिधानम-
भिधाना न यस्य । हिरण्यगर्भ एव मन्त्रस्याभिधाता । किं
ध्यते मन्त्रः । क्वचित्पुरुषविशेषमभिधानत्वेन गृह्णाति । विशि-
ष्टार्थं चानुवक्ति । तस्मात्तृतीयपुरुषप्रयोगोऽकिञ्चित्करः । न
तस्य कोऽप्यर्थः । मन्त्रा दृष्टा ननु कृताः ।

१२ कृतस्त्वेषहमिति प्रयोग आवश्यकः ।

२३ तस्मात् ' विधेम ' इत्यस्य हवि शब्देन नतिरन्वयः । हवि-
शब्देन मह यथाऽनुकृत्योऽर्थो भोक्तया ' विधेम ' इत्यस्यार्थः
कार्यः । ' विधेम ' = परिवरेमेनि वस्तुतोऽर्थः । कृष्णार्ण-
गुणा । शनगुञ्जं हिरण्यं चर्गं निधेयं नेन शनगुर्भमिति ।

२७ सर्वभूतानामन्नं प्रदानधनेन दत्तम् ।

८१३

२ हिरण्यगर्भः सर्गिगद्युत्तम् ।

पङ्क्तिः

३ परमात्मा सर्वान्विशेषान्त्यजति तस्मात्स हिरण्यः । परमात्मा क्षेत्रज्ञस्य हिरण्यगर्भस्य प्रकृतिः । हिरण्यगर्भः स्वतो हिरण्यमयः सुवर्णमयो गर्भः (१) । अथवा । सर्वेषा प्राणिनामयं हिरण्यमयो गर्भः ।

१० ' अस्थिमन्युमज्जानः ' पुरुषस्य गुणान्गृह्णाति (निरु० १४ । ९) ।

१-१२ इतरेतरशक्तिग्रहणमेव रक्तशुक्रयोर्व्यतिपन्नः ।

२३ ' इति सा निगदव्याख्याता ' (२०) न व्याख्यातम् ।

९ करिष्यमाणं क्रियमाणं च भूतम् । तस्य भूतस्य कर्ता । ' कृतं च ' किं न कथितम् । कृतस्यापि स एव कर्ता ।

१२ अप्सु भवमाप्यम् ।

१३ व्यूहेन = पृथक्पृथक् । धातू विचरन्तः प्रविशन् । अकृता-त्मभिर्निरात्मा न वशीकृतस्तैरज्ञैः ।

१६ वैश्वकर्मणो मागः ।

२० विपुवान्नामैकविंशमहः । यागविशेषस्य नाम ।

३ ' इन्द्रो विश्वकर्माऽभवत्प्रजापतिर्विश्वकर्माऽभवत् ' (ऐ० ब्रा० १८ । ८) । एवं विश्वकर्मणोऽनुभावः पराक्रमः सर्वस्थानेषु वर्तते । तथापि लिङ्गबहुत्वात्स मध्यमः ।

९ अभिसंपन्नानि = प्राप्तवन्ति । तद्भावं गतानि । ' इष इच्छायाम् ' (घा० ६ । ६०) ' इष गतौ ' (घा० ४ । २१) ' इष आभीक्ष्ये ' (घा० ९ । ९३) च । इष्टवान्तायोः को भेदः । तथा क्रान्तगतयोः । इषधातोर्मतन-तार्यौ क्यमुद्भवतः । तेषां भूतानां तेषु भूतोपिष्टानि० नतानि वाऽद्भिः सह समोदन्त इष्टानि भूतानि (१४-१९) ।

२-१३ भावना = संस्कारः (ट०) । तस्य विश्वकर्मेण परिज्ञानं तस्मिन्श्रद्धा तस्योपामना ।

पत्रं

पशुक्तिः

८९६

१३ तेन विश्वकर्मणा सह ।

१४ परियुताभिः = परितो वहद्भिः ।

१४-१५ सम् = तेन कर्मणा समानम् ।

१६ सप्तशब्दो न कुत्रापि व्याख्यातः । सप्तऋषयः = सप्तर्षि-
संज्ञकस्तारकासमुच्चयविशेषः । ' ऋष आकर्षणे दर्शने वा '
' ऋषीं गतौ ' (घा० ६ । ७) । नत्वाकर्षणे दर्शने वा ।

१६-१७ 'तत्र संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि' इति यास्क-
कृतोऽर्थः (८९५ । ११-१२) । तेभ्यो ज्योतिर्म्यः परः ।
तानि ज्योतींष्यादित्येन संमिलन्ति ।

१७ अधिदैवते ' तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतास्मिन्नेकं भवन्ति '
(८९५ । १२) न व्याख्यातम् । दुर्गेण कृतोऽर्थो निर-
क्तमूलात्किञ्चिद्भिन्नः ।

१८ एकं सन्तं बहुधा विश्वमाहुः । परे = देवतासतत्त्वविदः ।
' यत्र परे सप्तऋषीनेकमाहुः ' (८९५ । ७) इति ऋग-
न्वयः । अस्य दुर्गेण द्वे वाक्ये कृते ।

२४ विज्ञानसतत्त्वमात्रं = केवलं विशेषरहितं विज्ञानम् । तच्च
सविशेषविज्ञानम्य बीजम् ।

८९७

१ ततः परमात्मनः प्रच्युताः । विभ्रत इत्यादि वाक्यमपूर्णम् ।
विभ्रतीति विपरिणामेन पूर्ण भवेत् ।

२ यावद्वेदान्तशास्त्रेण ताद्वान्यं परमात्मैकनिर्भावः शिष्यत उपदि-
श्यते तावत् । उपदेशात्प्रागित्यर्थः ।

३-४ शरीरं क्षेत्रं परमात्मा क्षेत्रज्ञः । कश्चिज्जीवात्मा स्वविशिष्टविज्ञान-
शक्त्याऽधिकं हिरण्यगर्भावस्थामनुभवति । हिरण्यगर्भावस्था-
मनुभवन्मन्त्रेण व्याख्यायत इति तद्व्याख्यानमधिदैवमि-
त्युच्यते ।

६ महतीमधिदैवावस्थामनुपेक्ष्य ।

६-७ शरीरे शरीरे वर्तमान आत्मा विश्वकर्मा परमात्मैवेत्युपदेशः ।

पङ्क्तिः

१६-७ अस्य विश्वकर्मणस्तदन्याख्यानमध्यात्मम् । इमानि त्रिचतुराणि
वाक्यान्यपूर्णानि गलितशब्दानि भवेयुः (१-७) ।

१७-९ वायोः क्रियापरिस्पन्दः प्राणस्तस्य तत्कृतत्वात् ।

११ सर्वप्रज्ञातः = सर्वैः प्रज्ञातः । सर्वेषां प्रज्ञातेतीष्टम् । ' सर्वप्र-
ज्ञातः ' ' सर्वप्रज्ञाता ' वा पाठः स्यात् ।

१४-१९ विक्षेपः = विभागोऽनेकधाकरणम् ।

१९-१६ विक्षिप्तविहितानां च तेषामिन्द्रियाणाम् । भिन्नभिन्नशक्तिभिरि-
न्द्रियाणि विक्षिप्तानि विभक्तानि । अस्म्येन्द्रियस्यायं विषय एवं
विहितानि च ।

१६ संदर्शयिता = तान्विषयानिन्द्रियेभ्य आत्मा सम्यग्दर्शयति ।
विषयाणां सम्यग्ज्ञानं यदिन्द्रियैरवाप्यते तदात्माधीनम् । विक्षि-
प्तेभ्यो विहितानां तद्योग्यानां विषयाणाम् । परमात्मेन्द्रियेभ्यो
विषयान्दर्शयति ।

१७ तदधिष्ठितानां = तेन परमात्मनाऽधिष्ठितानाम् । विषयालो-
काय विषयप्रत्यक्षायोन्द्रियेषु सामर्थ्यमुपजनयत्यात्मा ।

१८ तेषु तेष्विन्द्रियादिषु परमात्मनः शक्तिविक्षेपात् । पूर्वस्मिन्नर्थे
' तेषाम् ' (८९९ । ९) इत्यनेन सर्वनाम्ना मृतानि न
संनिहितानीति विज्ञाप्यते । अत्र तु ' एषाम् ' (८९९ । १४)
इत्यनेन संनिहितानीन्द्रियाणि विज्ञाप्यन्ते । तथैव ' तेभ्यः
पर आदित्यः ' (८९९ । १२) इत्यत्र ज्योतीषि दूराणि ।
' एभ्यः पर आत्मा ' (८९९ । १३) इत्यत्रेन्द्रियाणि
संनिहितानि । तथैव ' यत्रैतानि ' (११) ' यत्रेमानि '
(१६) इत्यत्र स एव भेदः । एतस्मिन्नात्मनि तानीन्द्रियाणि ।
अत्रेन्द्रियेभ्य आत्मा संनिहिततरः । ' यत्रैतानि ' अयं प्रामा-
दिकः पाठः स्यात् । मूलपाठः ' यत्र तानि ' इति भवेत् ।
एषामिन्द्रियाणामिष्टानि जीवात्मारूपानि सत्त्वानि तत्र संमोदन्ते
। यत्रेमानि० इत्यादि ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ८९७ १८-२० क्षेत्रज्ञविभूतीनामिष्टानि यानि जीवात्माख्यानि सत्त्वानि तानि ।
- २० सप्तेन्द्रियाणि = पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च ।
- २०-२१ ऋषीणानि = विषयान्द्रष्टृणि । ऋषीणानि = द्रष्टृणि । इन्द्रियाण्येव ज्योतीषि ।
- २१ अध्यात्मे ' व्याप्ता ' (८९९ । १३) ' एभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्ति ' (१६-१७) । उभयार्थनिरूपणे ' क्रान्तानि वा गतानि वा ' (१० ॥ १९) न व्याख्यातम् ।
- २३-२४ ' यदुपविष्टम्भात् ' इदं दुर्बोधम् । ' यदवष्टम्भात् ' इति पाठः स्यात् । अथवा । उपविष्टम्भः = अवष्टम्भः । शक्तिरेवानम् । तस्यान्नस्यावष्टम्भ आश्रयः ।
- ८९८ ३ स्वधारूपा शक्तिः । स्वधाऽन्नम् । सर्वेभ्यो भावेभ्यः परम् ।
- ४ मन्त्रः परमोष्ठिन आर्षम् ।
- ६ यावत्संभवस्तावन्मन्त्राणां विषयो योज्यः । योऽर्थः संभवति स उत्पाद्यः ।
- १० इतिहासः = इतिवृत्तम् (११) ।
- ११ परस्य विश्वकर्मणः कृतिः । सैवार्थवादः । परकृतिवर्णनरूपोऽर्थवादः ।
- १३ द्विष्टौ = विधौ । उदितो विवक्षितः (४.) । विधौ बोधनायां योऽर्थो वक्तुमिष्टस्तस्य समर्थनाय । अर्थवादस्य प्रयोजनं विध्युदितार्थप्रातिपत्तिः ।
- १९ ' विश्वकर्मा ह भौवनः ' निरुक्तमूले ' ह ' (८९९ । १७-१८) नास्ति । ' विश्वकर्मा ह भौवनोऽन्तत ईने ' (शाङ्ग० श्रौ० १९ । २) । तेन हतेन विश्वकर्मा भौवन ईने ' (शान० ब्रा० १३ । ७ । १ । १४) ' सर्व सर्व-

पङ्क्तिः

१९ मेधः ' (शाङ्खा० श्रौ० १९ । १९) । यथोदितं सर्वनामकं सर्वमेधनामकमिदं कर्म । संबन्धदर्शनेन = अस्य सर्वैर्वस्तुभिः संबन्धं दृष्ट्वा । यथोदितं = सर्वमेधवर्णनं शाङ्खा० श्रौ० १९ अध्याये । शत० ब्रा० १३ । ७ । १ । अप्याये च ।

१६ ' सर्वं सर्वमेधः ' (शाङ्खा० श्रौ० १९ । १७) इत्यनेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वम् । वैश्वकर्मणीमवस्थामात्मन्युक्तीय = अहं विश्वकर्मेति निश्चित्य ।

१७ ' भूतेषु चाऽऽत्मानः ' (होता) इति पाठ इष्टः । होता = यो जुहोति । भूतान्यात्मानि जुहोत्यात्मानं च भूतेषु । ' हन्त सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं जुह्वानि ' (शा० श्रौ० १९ । २) । ' भुवनानामात्मानि होता भूतेषु चाऽऽत्मानम् ' (८९९ । १८) इदं निरुक्तमूले न वर्तते ।

१८ ' सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाचकार ' (८९९ । १८) न व्याख्यातम् ।

२० सर्वमेधसंपत् दर्शनेन श्रुत्या शास्त्रेण वा कृता । ' दर्शनकृतः ' (२९) इति पाठे दर्शनं करोतीति दर्शनकृतस्य । यः शास्त्रं जानाति तस्य । सर्वेषु कर्मसु सर्वमेधः संपद्यते ।

२०-२१ ' गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रहृत्याऽऽहवनीय उत्तरारणिमात्मन्यग्नींसमारोप्यारण्यं प्रवनेत् ' (शा० श्रौ० १६ । १) ।

२१ ' अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निं स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ' (शत० ब्रा० ३ । २ । १ । ३३-३६) अनेन = सायंहुतेन हविषा ।

२१-२६ कस्माद्वाक्षणाविदुर्भुङ्क्षतमिति न ज्ञायते । तेन तदर्थोऽपि न स्पष्टः ।

२२ सर्वं हविरग्निमनुसरति । सर्वमग्निमनु ।

२३ अनेन सङ्कृतेन हविषा सर्वं हुतं भवति । तेनेष्टा = तेन हविषा ।

पत्रं

पङ्क्तिः

: १० .

१३

८९८

२४ तावत् = तथैव । यस्यैते आहुती = यः सायं आतश्च
जुहोति । ' द्वे आहुती ' (शत० ब्रा० २ । ३ । १ ।
२२-२९) ।

२९ न वद्धम् = अनन्तम् । यावज्जीवम् = जीवन्नेव । एतयोर्देव-
तयोः = एतयोराहुत्योः । अन्यतरामाहुतिमनु दत्त्वा स बहूनि
नबद्धान्यनन्तान्याप्नोति । अग्निहोत्रात्सर्वप्राप्तिः । आनन्त्यप्रा-
प्तिरित्यर्थः ।

८९९

१ मेघे = कर्मणि । ययाऽग्निहोत्रे । सर्वः = न कश्चिद्विशिष्टो
जीवात्मा । यजमानस्य बुद्धिपुरःसरं सर्वात्मना तादात्म्यम् ।

१-२ सर्वेण हविषा । हविरपि सर्वम् । सर्वस्मिन्नग्नौ न विशिष्टे ।
सर्वस्यै देवतायै । सर्वार्थे = सर्वकामावाप्त्यर्थम् । आत्मानं
हुत्वा । सर्व एतादृशेन तादात्म्येन वस्तुतः सर्वं भवति । आदौ
भेदेऽप्यन्ते न कोऽपि भेदः ।

२ समासार्थः ' स यस्मायम्० ' इति ब्राह्मणवाक्यस्य ।

३ दर्शनतः = वैदिकवचसा ।

३-४ इतः सर्वमेघोऽर्हान् । सर्वमेघ इति निरुद्धा संज्ञा । तत्र सर्वप्रा-
णिनां होमो नाऽऽत्मनः ।

४ ' अधमेघस्त्रिरात्रो यज्ञक्रतुः ' (शा० श्रौ० १६ । १ । २) ।
' अधमेघादनन्तरं पुरुषमेघोऽवशिष्टकामावाप्तये ' (शा०
श्रौ० १६ । १० । २) । ' तस्मिन्सर्वमेघाश्चमेधिकं कर्म '
(शा० श्रौ० १६ । १० । ४) । ' तदनन्तरं सर्वमेघः ।
तस्मिन्पौरुषमेधिकं पुरस्तात्कर्म ' (शा० श्रौ० १६ । १९ ।
७) । ' पौरुषमेधिकं पञ्चममहः ' (शा० श्रौ० १६ । १९ ।
९) । ' तत्र पुरुषमालभन्ते ' (शा० श्रौ० १६ । १९ ।
१०) । ' वाजपेयः षष्ठम् ' (शा० श्रौ० १६ । १९ ।
११) । ' आसौर्यामः सप्तमम् ' (शा० श्रौ० १६ ।
१९ । १२) । ' तत्र सार्यान्मेघानालभन्ते ये केच प्राणिनः ;

पङ्क्तिः

४ (शा० श्रौ० १६ । १५ । १३) । ' अहीनः ' इत्या-
हिरसादियज्ञानां नाम (आ० श्रौ० १० । २) । ' अया-
हीनाः ' (आ० श्रौ० १० । १) । अश्वमेधे ' त्रीणि
मुत्स्यानि भवन्ति ' (आ० श्रौ० १० । ८) । इति त्रीण्या-
श्वमेधिकानि मुत्स्यानीत्यर्थः स्यात् । निरुद्धसंज्ञे सर्वमेधेऽहीने
त्रीण्याश्वमेधिकानि मुत्स्यानि पञ्च पौरुषमेधिकानि मुत्स्यानि
वाजपेयासोर्यामौ च यागावन्तर्भवन्ति ।

६ आत्महोमस्याविधानात् = ' आत्मन्यग्नीन्तस्मारोप्यारण्यं प्रव-
जेत् ' (शा० श्रौ० १६ । ६ । ३-४) ।
' अनेनाऽऽत्महोमो विहित इति भाति । कदाचिदिदं दुर्गपुस्तके
नाऽऽसीत् । ' आत्महोमस्य विधानात् ' (२६) इति पाठ
' आत्महोमः कथमनुपपन्नः ।

७ सर्वभूतानि = विशेषान् = विशिष्टात्मनः = जीवात्मनः ।

८ पश्यन् तत्त्वम् । आत्मज्ञानीत्यर्थः ।

८-९ ' स्वयमेव जुहाव ' इत्यन्वयः ।

१८-१९ होता कथमृषिः । यथा ऋषिर्मन्त्रान्पश्यति तथा होता द्रव्य-
गुणकर्मदेवतायाधार्यं पश्यति तस्मात् ।

१ मुख्यस्य निष्प्रपञ्चस्य पारमार्थिकरूपस्य च्छादयिता प्रजो-
त्पत्त्या । निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चेनाऽऽच्छादयत् ।

२ तथा मुख्यो निष्प्रपञ्चः सन् ।

३ प्रजापति प्रयोगे सर्वमेधेऽवर्तत फले च । फलं प्राप्तवान् ।

१६ प्रयोगावस्था फलावस्था च=प्रयोग सर्वमेधानुष्ठानम् । सैवावस्था ।
विश्वकर्मा सर्वमेधमनुष्ठितवान्सर्वमेधयागफलं च लब्धवान् ।
एतयोर्द्वयोरवस्थयोर्वर्तमानो विश्वकर्माच्यते यजस्वेत्यादि ।

१८-१९ हविषि सर्वमेधो वर्तत इति वेदानुज्ञया गतिः कार्या । सर्वमेध
ईदृशेन दर्शनेनानया मत्या संपद्यते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८६०

१९ अनया बुद्ध्या विश्वकर्मा सत्यमेव विश्वकर्मा भवति । मूले
'वर्षयमानः' (११) । वृत्तौ 'वर्षमानः' ।

२१ दर्शनकृते = सर्वभेषसंपदर्शनेनोत्पादिते ।

२२ 'जनासः' (२६) इति छ. त. द. पाठो दुर्गेण स्वीकृतः ।

२३ तव समानपतित्वमिच्छन्ति । यथा ज्ञानिनां पतिस्त्वं तथाऽ-
ज्ञानिनामपीति त्वामर्चयन्ति ।

८६१

४ अधिभूतं प्रधानं येषां ते । 'त्वष्टा विश्वकर्मा' एते नामनी
कलाभिर्ज्ञं भौतिकवस्तुषु कर्मकारिणं देवं दर्शयत इति पौरा-
णिका मन्यन्ते । त्वष्टा तदणोति । 'विश्वकर्मा' इत्यपि
तस्यैव नाम ।

५ आध्यात्मिकेऽर्थेऽपि सर्वज्ञानं सामान्यम् । त्वष्टेत्यादीनि ब्रह्म-
णोऽपि नामानि । तत्र न कोऽपि विरोधः । देवानां नामा-
न्यादौ मनुष्यनामान्यासन् ।

९-१० 'तर्णि' इत्यस्मात् 'त' 'अन्तरिक्षे' इत्यस्मात् 'अरु'
'क्षियति' इत्यस्मात् 'क्षयः' ।

१०-११ 'तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नुतेवो' (८-६० । १४) इति मूले ।
'तूर्णं रक्षत्यश्नुते वा' इति दुर्गस्वीकृतपाठः । 'तूर्णम्'
इत्यस्मात् 'त' 'अर्थम्' इत्यस्मात् 'अरु' 'रक्षति'
इत्यस्मात् 'क्षयः' 'अश्नुतेवो' इत्यस्मात् 'क्षयः' ।

२३-२४ वाजिनं = भृशमन्नवन्तमिति यास्कः (१६) । दुर्गकृतोऽर्थो
भिन्नः । तेन 'भृशमन्नवन्तम्' इति दुर्गपाठे न स्यात् ।

२४ गतं = ज्ञातम् । 'जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा' (१६) 'सह-
स्वन्तं' (१७) 'पृतनाजितं' (१७) 'तादर्थ्यमिह'
(१८) 'इति' (१८) न व्याख्यातम् ।

८६२

८ किंतु तेन गरुडताऽस्य तादर्थ्यस्य वर्षकर्मासमानम् । तेनायं
पक्षिरानस्नादर्थः ।

२०-२१ सद्यःशब्दम्यागाद्येत्यादयोऽर्थाः ।

पङ्क्तिः

:-

२१ ' शवसा ' (१३) ' सहस्रसानिनी शतसगिनी ' (१४-
१५) ' सा ' (१५) ' एनां ' (१५) ' प्रमुवतीमिव '
(१५) वृत्तौ न पठितम् ।

१-४ तेषां आख्यानादनामनुग्रहः पूर्वः । यथा सूर्यो ज्योतिषाऽपस्त-
नोति तथेन्द्रो नलेन पञ्च कृषीरविलम्बेनैवेतस्ततः क्षिपति नाश-
यति ।

४ हविषा विधेम = हविर्दक्ष इति हविषेत्यस्य हविरिति विपारिणामः ।
कस्मा इति संप्रदानार्थे चतुर्थी ।

५ अवैधुर्याय = अवैयर्थ्याय ।

५-६ उपमानं ज्योतिषेति तृतीया । उपमेयमप इति द्वितीया ।
द्वितीयान्ततृतीयान्तयोः शब्दयोः कथमुपमानोपमेयभावः ।

७ सहस्रं शतं वा बहुसंख्याकं धनं ददातीति सहस्रसाः शतसाः ।

९ यथेषुसदृशी युवतिं तरुणीं न वारयन्ते तथा । एवम् =
ईदृशी । अतितराम् ।

११ इषुः किमर्थं युवतिरित्युच्यते ।

१४ ' वधकर्मणः ' (८६२ । १६) दुर्गस्वीकृतमूले नाऽऽसीत् ।
' मन्यन्त्यस्मादिषवः ' ' मन्युंत्यस्मादिषवः ' वेति च (८६२
१६--१७) । अस्य कोऽर्थः । ' मन्यन्ति ' इति नैव
चतुर्थगणस्थमनधातो रूपम् । किंतु ' मन्यन्ते ' इत्येव ।

२ श्वेनः अभिचारयागः । अनिर एकाहः । आदिशब्देनेषुवज्रया-
गो निर्दिष्टो ।

३ ' मन्यो मरुत्वः ' (६) इतीन्द्रस्य नामनी ।

४ आरुनन्तः = आरुह्य रुनन्तः ! ' आरुह्य ' इत्यस्य स्थाने ' समा-
रुह्य ' वृत्तौ ।

५ घृषिता इनि पदे नत्वघृषिताः ।

६ संशिद्यमानाः = तीक्ष्णरुक्मिनः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८६४

८ नरः = मरुतो न तु मनुष्यः ।

९ 'संनद्धाः कवचेन इति वा' (८६३ । २२) न व्याख्या-
तम् । कवचेनाग्निरूपा । संनद्धा अत एवाग्निरूपाः ।

८६५

३ 'नः' (८६४ । १८) 'वचनानि' (१८) न
पठितम् ।

६ 'सविता सर्वस्य प्रसविता' (८६४ । १९) इति भाष्ये ।
'सविता व्याख्यातः' इति दुर्ग ।

१९ 'हैरण्यस्तूप.' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पुस्तकेषु 'आग्नि-
रसः' (३०) ।

२१ 'अरमयत्' (१२) 'अतूर्णे' (१४) न पठितम् ।

८६६

१ 'अनारम्भणे' इत्यस्य स्थाने 'अनालम्बने' इति पाठः
समीचीनः ।

२ 'सौवर्णी' इति विशेषणस्य किं प्रयोजनम् । 'अतिजशम्'
इत्यर्थः स्यात् । 'आभूतसंज्ञवान्' (२६) अत्र 'त्'
स्थाने 'न्' ग्रामादिकः ।

४ उपावृत्तं = भूमौ पतितम् । अनायासेन रजस्तस्मादपनेप्यनुपा-
वृत्तमश्वं यथाऽश्वबन्धो धूनुयादित्यन्वयः ।

५ घूयन इति धुनिर्मेघः ।

९ 'सविता समुदितारम्' (८६५ । १४) इति न व्याख्यातम् ।
यस्मात्सवितुः समुदित्रा मेघेन संबन्धस्तस्मात्सविता मध्यमः । समु-
द्रितृ = समु + उत् + इट् । इषातोस्तृणन्तं रूपमेतृ नत्विट् । समु-
देतृ । समुद्रं = समु + उद्रम् = उद्र + सप्तदशितारम् = उद्रकबन्धिता-
रम् (५) । अन्तरिक्षमेव समुद्रः । धुनिः = कम्पयिता । अतूर्तं =
अनवकाशः । अधुसदुदकानि ।

१३ क म्भुत । स्तुत = स्तव (दुर्ग) ।

१६ 'तदभिवादिन्येपगर्भवति' इत्यस्य 'आदित्योऽपि सवितोऽप्यते'
इत्यनेन संबन्धः (१२) । 'तथा' (१३) प्रोवाच (१६) इदं

पङ्क्तिः

१६ 'प्रसिप्तमिव भाति । दुर्बोधं च । अर्चन् हिरण्यस्तूपस्य पुत्रो न हिरण्यस्तूपः । हिरण्यस्तूपो हिरण्यरूपो हिरण्यव्रतो वा ।

१ 'अन्यकल्पीनः' एतत्प्रामादिकं रूपम् । 'आन्यकल्पिकः' इति साधु ।

१-२ हिरण्यमयः स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽभ्येति वा (८६६।२२-२३) 'स्तूपः स्त्यायतेः संघातः' (२३) । 'आङ्गिरसः' (२४) न व्याख्यातम् । 'जुहे' (२४) न पठितम् ।

१९ तृतीयमण्डलद्वया विश्वामित्रः । अस्य सूक्तस्य द्वया प्रजापतिः । तेनायं प्रजापातिर्विश्वामित्रपुत्रः ।

२० 'सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन' (१३-१४) सर्वाणि भूतानि' (१४) 'महच्चारमै' (१५) 'प्रज्ञावत्त्वं' (१५) 'अपि वा' (१५) 'आदिलुप्तं' (१६) न व्याख्यातम् । 'इमा' (१४) इत्यस्य स्थाने दुर्गवृत्ता 'एना' (८६८।१) ।

५ 'अस्मै' (८६७।१५) = त्वष्ट्रे । अस्य त्वष्टुरसुरत्वं महदित्यर्थः स्यात् ।

१२ 'अपि वा' (८६७।१५) इत्यस्य न किमपि प्रयोजनम् । प्रसिप्तं स्यात् । दुर्गस्वीकृतपाठे 'अपि वा' नाऽऽसीदिति भाति । 'अस्मै' इत्यपि तथा ।

१४ व्यक्तेः सर्वे निरर्थकम् ।

१४-१५ प्रज्ञाया केचिदुर्धा अभिन्यक्ता इतरेऽनभिन्यक्ताः ।

१५ 'असुरत्वमादिलुप्तं' (८६७।१६) दुर्बोधम् ।

१९-२० वायु 'वा गतिगन्धनयोः' (घा० २।४०) इत्यस्मात् । अथवा । वेतेर्गातिर्मर्णः । अपवा । इ गती । वक्रार उपननः ।

७ 'तत्कालम्बु तदात्वं म्यादुत्तरः काल आयतिः' (अमरः २ । ८।२९) ।

० 'प्रवर्धय' इत्यस्य स्थाने 'प्रवर्धयन्तु' इति महागाऽपाठः (२५) ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 ८७१ १७ भाष्ये 'चोदयन्' (७) ननु 'चोदयति' ।
 ८७२ ७ जरया=वृद्धया ।
 १९ भाष्ये 'चिरलब्धः' (८७१।११-१२) वृत्तौ 'अचिरलब्धः'
 १७ प्राणानित्यादिपञ्चमाङ्गपाठभेदेषु च 'पुस्तके 'प्राणान्० मा त्वमु-
 'त्क्रामीः' (२९) इत्यादि वर्तते । तत्र 'मा त्वमुत्क्रामीः'
 इति शब्दा वृहदारण्यकोपनिषदि (६।१।१३) वर्तन्ते । तेषां
 'प्रयोजनम्' (८७३।८) इत्यत्र । नात्र ।
 ८७३ १० 'प्रवर्धय च नः' (८७२।२५) 'रन्धय च' (२९)
 न पठितम् ।
 १०-११ अस्माकम् (अनुगृहाण) अस्मान् ।
 १४ असुनीतिर्हविर्न भजते । तस्मै हविर्न क्षीयते । अतो घृतशब्दो
 त्रोटकवाची ।
 ८७४ २० 'हि' (१४) न व्याख्यातम् । 'ज्योतिषो बोदकस्य वा' (१७)
 इति भाष्ये । वृत्तौ 'वा' स्थाने 'च'कारः (८७५।७) । आयुः
 ज्योतिः स्यादुदकं वा स्यादिति भाष्यार्थो भवेत् । दुर्गमतेऽयं
 श्लोकः शब्दो मध्यमस्य ज्योतिष उदकस्य च ।
 ८७५ ५ 'बोधयत्यस्मृतः' इत्यपपाठो भवेत् । अस्मृतो न स्मृतोऽहं
 त्वयेत्यायुं बोधयतीत्यर्थः स्यात् । भाष्ये 'बोधयन्' (८७४।
 १६) इति न 'बोधयति' इति । 'बोधयत्यस्मृत इति' प्रसिद्धं
 भाति यस्मात् 'भनुष्यस्य कर्णौ' इत्यन्वयः ।
 ७ 'सतत्त्वः=तत्त्वतः ।
 ८७६ ७-८ अभिमतफल० + अभिमतक्रम० = अभिमतफलकाम० इति
 ग. च. ज. पुस्तकेषु द्वौ पाठौ मिश्रितौ (२६) ।
 ९-१० अस्मानाकम्पितहृदयान्करोति ।
 १३-१४ योऽस्मान्प्रति पापमतिस्तं पापमतिम् ।
 २३ 'स्ववेदिति० नष्टमित्येवं' (२८-३०) ग. च. ज. पुस्तकेषु
 (१६-१८) इत्यत्र वर्तमानमप्यत्राधिकं प्रान्तभागे विवरण-
 मिति लिखितं वृत्तौ लेखकप्रमादादन्तर्भावितं स्यात् ।

पङ्क्तिः

८-९ 'परुषि० सुखात्क्लि' दुर्बोधम् । पाठावपि न समीचीनौ (२९) ।

९ 'तस्य शेषोऽस्येति वा' इदमपि दुर्बोधम् ।

८-९ 'हि' (१) 'जातानि तानि' (२) न पठितम् ।

१ इति वा' इत्यत्र वाशब्दः । स वृत्तौ न व्याख्यातः ।

२४ 'यज्ञोखा' (१८) न व्याख्याता । दुर्गोष्वाकृतमूले 'यज्ञोऽस्य' इति पाठः स्यात् । चयने मृत्तिकाया उखा निर्मा-
यते । तस्यां चाग्निर्निधीयते । 'मिश्रैतां त उखां परिदद्याम्य-
भित्त्या एषा मा भेदि । इति मिश्रायैवैनां परिददात्यभित्त्यै ।
यदि मिश्रायापरित्ता भिद्येत' (मै० सं० ३।१।८) । मा स्तिषत्
= मा भिद्यताम् ।

१२ 'धर्मस्य' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पुस्तकेषु 'वामदेवस्य' (२७
२८) ।

१७ पाकशब्द ऋग्वेदेऽपक्वप्रज्ञवाची ।

१८ 'अन्तित इति 'ऋषेर्दृष्टार्थस्य' (८) 'एषा' (९) न
पठितम् । प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता' (८) न व्याख्यातम् ।

२० 'स च तामुपजीवति' इत्यवश्यमर्थसमाप्त्यर्थम् । 'वृत्तेरध्यात्म
वत्' दुर्बोधम् ।

२१ 'दुरुरवा असीति प्राण एव तत्.' (मै० सं० ३।९।५) ।

१३ 'तथा तथैनम्' अत्रैतदशब्दो व्यर्थः ।

१४ तस्य दुरुरवसोऽधिकारस्तस्मादुद्भवः । कस्योद्भवः । अथवा ।
तदधिकारस्योद्भवः = तदधिकारः । उद्भवशब्दो व्यर्थः ।

२१ ऐडे = इडपुत्रे ।

२२ प्रजायमानां = प्रसूयमानाम् ।

२३ 'अपरप्रहेयाः' इति ग. च. ज. पाठः (२९) । स
एवार्थः ।

२ 'नोऽमुरान्' अत्र नःशब्दो व्यर्थः ।

इति दशमोऽध्यायः ।

पञ्च

पद्धतिः

अथैकादशोऽध्यायः ।

८८३ २०-२१ 'सोममादाय सहस्रं सवानयुतं च सवानभरत्' इति सार-
लोऽन्वयः ।

८८४ १ तेषां केषाम् । पृष्ठ्याना दक्षिणाभिः संबन्ध इत्यर्थः स्यात् ।

२-३ 'तृसौ प्राप्तायाम्' इत्यन्वयः ।

३ पृथक्त्वपक्षः = अनेकदेवतापक्षः । पृथक्त्वपक्षे = यदा बहवो
देवान्तेदेन्द्र सोमपानेन मत्तो भूवेतेरान्देवान्सोमपानविरहिता
नृवाऽभ्यजयत् ।

३-४ सोमाहरणे ये प्रतिबन्धमकुर्वन्ते विश्वावस्वादयो गन्धर्वा अरा-
तय । तान्पृथिव्यामवरुह्यामहात् । ते गन्धर्वा इन्द्रं पृथि-
व्यामनुसर्तुं नाशकनुवन् ।

४ त्रित्वं तिस्र एव देवता इति नैरुक्तपक्षः । दुर्गकृतमिदं विव-
रणं क्लिष्टम् । त्रित्वपक्षे = यदा तिस्र एव देवतास्तदाऽऽना-
भ्यजमानान्दानमतीनकरोत् ।

८ 'ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते'
(८८३ । १४) न व्याख्यातम् । कोऽयं श्येन इति
प्रश्ने श्येन इन्द्रो यस्मादियमृगिन्द्रसूक्ते वर्तते । श्येनः सोमपाने-
नात्र युक्तः । सोमपानं च नित्यामिन्द्रेण संबद्धम् ।

९ यदा सहस्रशब्देन सहस्रसाव्यं सप्तमभिप्रेतं तदाऽयुतं दक्षिणा
न सवाः । 'सहस्र सहस्रसाव्यम्' इत्यत्र 'सहस्रं'
(८८३ । ११) 'तत्रायुतं सोमभक्षाः' (१२)
'इति' ('इत्येन्द्रे' इत्यत्र १४) न पठ्यते ।

१० सहस्रसाव्यं सप्तं विकल्प्यते ।

१२ आवृत्तिरग्नेः = अग्निष्टोमम्याऽऽवृत्तिः ।

१३-१४ अहनि दश चमसभक्षाः ।

१५-१६ सोमर्षायं निष्प्रीणाते = सोमपानमर्हति ।

पङ्क्तिः

१६ प्रदलेपे = रूढिबाधकारणे । सहस्रशब्देन रूढ्या सहस्रसा-
व्यमेव सत्रमभिप्रेतम् ।

१७ सत्रे ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणा न दीयन्ते । इदं रूढिबाधाय न पर्याप्तं
कारणम् ।

२० प्रसर्पका नाम ऋत्विग्भिः शेषाः । ते सोमयागे ब्रह्माणमनु प्रस-
र्पन्ति । तेभ्यो दीयमानः सोमः प्रासर्पकः (आ० श्रौ० १ । ३) ।

२४ अस्ति प्राप्तिः = दृश्यत उदाहरणेभ्यः । हिमशब्दो विशिष्टा-
र्थवाची सामान्य उदकार्ये प्रयुज्यते ।

२५ एवं धार्ज्यः कर्तव्यः ।

२ हिमवति भवो हैमवतः । भूजवति भवो भौजवतः ।

८ स सोम आत्मानं त्रिषु स्थानेषु स्थापनेन तनूकरणे तनूत्रय-
करणेऽन्यतः । इदं प्रान्तभागे विवरणत्वेन लिखितं मूलेऽन्तर्भा-
षितं स्यात् । अथवा । सतनूकरण इति सर्वं सामासिकं
पदम् । इति सोमस्य सतनूकरणे ब्राह्मणम् । ‘ यत्र वा
एषोऽग्रे देवानां हविर्भवत् तद्देसांचक्रे मैव सर्वेणैवाऽऽत्मना देवानां
हविर्भवमिति स एतास्तिश्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यवत्त ’ (शत०
ब्रा० ३ । ९ । ४ । १२) । ‘ तद्वै देवा अस्पृणवत् ।
तेऽस्य तेनैवास्तनूराप्नुन्वत्स कृत्स्न एव देवानां हविरभवत् ’
(शत० ब्रा० ३ । ९ । ४ । १३) । ‘ इति स तनूकरणे ’
इति मैत्रायणीसंहितायां (४ । ९ । ४) भास्ति । तत्र
‘ स्वतनूभूतम् ’ इत्यस्य स्थाने ‘ सतनुं भूतं ’ वर्तते । ‘ आ-
प्याययति ’ इत्यस्य स्थाने च ‘ आप्याययन्ति ’ ।

१० आमानं सोममेवाऽऽपायेत्यन्वयः ।

१३ आश्चर्यं = चित्रतः = विरल्य = कश्चित् ।

१६ परार्थं = परार्था ।

२३ ‘ इति सा निगदव्याख्याता (१९) ’ न पठिर्न न वा व्याख्यातम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८८६

१ अप्राकृतः = अप्रकृतः = अप्रस्तुतः । तस्य प्रक्रिया उक्तिः ।

६ अभिदेवमापन्नश्चन्द्रमाः कथं प्रकृतः ।

१७ 'सूर्याविदे वधूवृक्षं दुद्यात्' (आ० गृ० १ । ८ । ८)
इत्यनेन कथं विवाहे विनियोगः ।८ एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः' (शत० ब्रा०
१ । ६ । ४ । ९) ।३ 'नाराशंसावाभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा' (८८७ । १६)
न व्याख्यातम् । 'आप्यायितांश्चमसान्सादयन्ति ते नाराशंसा
भवन्ति' (आ० श्रौ० ९ । ६) । नाराशंसा नाम त्रयः
पितृगणा ऊमा और्वा, काव्याश्चेति । ते चानुसवनमाप्यायितानां
चमसानां देवता भवन्तीति नाराशंसाश्चमसा भवन्ति । सोमपक्षे
नाराशंसांश्चमसानाप्याययन्ति । चन्द्रमःपक्षे पूर्वपक्षे वर्धमाना
कला अपरपक्षे विहीयमानाः कलाः ।६ 'आप्यायस्व सं ते पयासीति भक्षशेषान्' (आप्याययन्ति)
(मा० श्रौ० २ । ४ । १ । २) ।

१० अविनाभावात्कर्मणः । किमिदं कर्म ।

१४ एकैकदयेन = एकैकशस्तस्य भावः ।

१६ ओपधेः सोमस्य चन्द्रमसः संपद्यते । अस्मिन्वाक्ये कः कर्ता ।
चन्द्रमसा साम्यं संपद्यत इति स्यात् ।

१७ स्मरन्ति (= पठन्ति) यस्मादायुर्वेदः स्मृतिसदृशः ।

'सर्वेषामेव सोमाना पत्राणि दश पञ्च च ॥

तानि शुद्धे च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तथा ।

शुद्धस्य पौर्णमास्यां तु भवेत्पञ्चदशच्छदः ॥

शीर्यते पत्रमेकैकं दिवमे दिवसे पुनः ।

कृष्णपक्षस्ये चापि लता भवति केवल्या' ॥

(सुधृतः २९ । २०—२२) ।

३ 'सोमो लक्षणत्वात्' दुर्वोधम् । सोमोपलक्षणत्वात्' स्यात् ।
यथा मामोपलक्षण० पूर्वम् । मासश्च-न्द्रमाः सोममुपलक्षयति
यथा पूर्वं सोमो माममुपलक्षयत् ।

८८९

पङ्क्तिः

१० अतिमूर्तिर्दूणाशो बहुसुवर्ण इत्येकाहस्य त्रीणि नामानि । 'शुक्लं चान्द्रमस्या' (आ० श्रौ० ९ । ८) ।

१३-१४ पूर्वपक्षाद्युपक्रम्य = पूर्वपक्षादिमुपक्रम्य ' इति स्यात् ।
' पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्य ' (३-४) इति मूले ।

१५-१६ ' अपरपक्षान्तेषु ' अत्र बहुवचनम्य न किमपि प्रयोजनम् ।

२१ ' एककर्म ' इदमशुद्धम् । सर्वं वाक्यं दुर्बोधम् ।

२२ ' पूर्णे चन्द्रमस्युपवसेत्पौर्णमासीमदर्शनेऽमावास्यायाम् ' (मा० श्रौ० १ । ४ । १ । १) । वृत्तावुपवसेदित्यस्य स्थाने ' उपचये ' शब्दोऽशुद्धः । ' इत्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य ' (६) न व्याख्यातम् । अर्धमासेज्या = दर्शपूर्णमासेष्टिः ।

६ समाने हविषि=राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टौ (मै० सं० २ । २ । ७ ॥ ४ । १२ । २) ।

१५ ' इह तु० स्मरन्ति ' इति पूर्वपक्षः ।

भूमेर्वीजनलक्षे तु सौरं विप्रास्तु मण्डलम् ।

लक्षे दिवाकराच्चापि मण्डलं शशिनः स्मृतम् ॥ (ब्रह्मपुराणम् २३ । ९) ।

१७-१९ ' सर्वदेवतानां द्युस्थानत्वे सत्यपि कर्मसंयोगेन विशेषस्थाननियमो विवक्षितः ' इत्यन्वयः ।

२० ऐन्द्रेषु=इन्द्रकर्मसु ।

२३ तस्य = इन्द्रस्य । कर्तृत्वेन मेघवधस्य ।

७ मृत्युः = मृत्युः । मृ = मृतं + च्यु = च्यावयति ।

८ क्षीणकर्मा = हस्तपादान्तरसारायितुं न शक्नोति ।

१५-१७ ' परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो० भवति ' इदं दुर्गस्वीकृतमूले नाऽऽसीत् । ' परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो० ' इत्यादि न भाष्यम् । किंत्वृक्सदृशो मन्त्रः । कुतस्त्य इति न ज्ञायते । ' कथितं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो० ' इदं दुर्बोधम् । ' मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ' इदमसंनद्धम् ।

- पञ्च पङ्क्तिः
- ८९२ १९ 'संकुसुक्त्रे नाम यमपुत्रस्तस्याऽऽर्षम्' इति पाठोऽवश्यः । अन्यथा नामपदस्य न किमपि प्रयोजनम् । 'संकुसुक्त्रस्याऽऽर्षम्' इति समीचीनतरम् ।
- २४ 'तवानाधृष्याः' इत्यन्वयः ।
- ८९३ १-३ 'स्वेपमित्या०' इदं कस्योदाहरणम् । इदमप्यसंबद्धम् । 'स्वेप-मित्या० व्याख्याता' दुर्गम्बीकृतपाठे नाऽऽसीत् ।
- २१ 'मोदमानाय स्तूयमानाय' (१२) 'सर्व विभूताय' (१३) न पठितम् । 'स्तूयमानाय' इति 'शब्दाध्यमानाय' (१२) इत्यस्यार्थः ।
- २२ 'प्रीतो' (१३) न व्याख्यातम् ।
- ८९४ १ 'बलमायतिर्महती' इदं केषां शब्दानां विवरणम् । भाष्ये न तादृशाः शब्दाः ।
- ३ 'द्यावापृथिव्यौ वः परिचरतः' (८९३ । १४) अत्र 'वः' शब्दः किमर्थः । प्रसिद्धः स्यात् ।
- ६-७ उत्तमेन ज्योतिषा सह व्यपदेशात्पठनात् ।
- १९ 'उदाशिश्चियत्' (१०) 'सविता देव इति' (११) न पठितम् ।
- १७ सर्वगन्तूणां गमनस्य वायुपूर्वकत्वादित्यन्वयः । उच्छ्रयणमुप-पद्यते ।
- २१ 'कृत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरुर्ध्वनं विश्वमुपाः' ।
- ८९५ ७ अथर्ववेदे 'ददातु' इत्यस्य स्थाने 'दधातु' सत्यधर्मेणः । इत्यस्य स्थाने 'विश्वराघसः' (अथ० सं० ७ । १७ । २) । मैत्रा-यणीये 'ददातु दाशुपे' इत्यस्य स्थाने 'दधातु नो रथिम्' (मै० सं० ४ । १२ । ६) ।
- १७ 'ददाति' । मूले 'ददातु' (९) ।
- ८९७ १० यथा मध्यस्थानदेवतासु वायुः प्रथमस्तथा मध्यस्थानदेव-गणेषु मरुतः प्रथमाः ।
- ११ यत्र बहुभिर्मरुद्भिर्मरुत्समुदायेन कर्म साध्यं तत्र वायुर्देवता ।
- ११-१३ सप्तकपालेषु मारुतेषु गणेषु विज्ञाताः । मरुन्नामानि (मै० सं० २ । ६ । ६ ॥ २ । ११ । १) ।

पङ्क्तिः

१२-१३ यत्र सप्तकपालेषु पुरोडाशः क्रियते तत्र मरुतः पृथक्शो निर्दिश्यन्ते । 'सप्तकपाला भवन्ति सप्तसप्त मारुता गणास्तस्मात्सप्तकपाला गणेन गणेन जुहोति गणश एव मरुतः प्रीणाति' (मै० सं० ३।३।१०) । 'सप्तकपालो भवति सप्त हि मरुतः' (मै० सं० २।१।८) ।

१३ सप्तस्कन्धाः । तैर्वायुना सह विचरन्ति मरुतः । स्कन्धाः = गणाः ।

१४-१५ सर्वे देवगणा मरुतः ।

१५ मध्यमा वाक् स्त्रियः सर्वाः पुमान्सर्वे च मध्यमः । गणाश्च सर्वे मरुतो गुणभेदान्पृथक्पृथक् ॥ (बृहद्दे० १।४८) । दुर्गकाले बृहद्देवताग्रन्थे भिन्नाः पाठा आसन् । अधिकाश्च श्लोकाः । च. ट. पुस्तकयोः—

‘ सर्वा स्त्री मध्यमम्पाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति बृह्दानुशासनम् ’ ॥ इति पाठान्तरं ग्रन्थे दीयते ।

२०-२१ 'वा मितरोचिनः' इत्यत्रापि 'वा+अमितरोचिनः' इति संधिविग्रहः शक्यः ।

२१ 'तेषाम्' इत्यस्य केनान्वयः । 'तेषां मरुतां भाष्यस्य' इत्यन्वये कोऽर्थः । समानसंहितत्वाद्भाष्यस्य तेषाम् । तेषां=मरुताम् । मरुच्छब्दस्य भाष्यं समानसंहितम् । समाना संहिता यन्त्र तत्समानसंहितम् । 'मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनः' । 'मरुतो मितराविणः' इत्यत्र मितराविणोऽमितराविणश्चेति द्वे अपि पदे संभवतः । ' वा मितरोचिनः' इत्यत्रापि तथैव । एवं भाष्यं समानसंहितम् ।

२२ 'महद्ब्रुवन्ति इति महाराष्ट्रपाठः । ग. अ. पाठः ' महद्ब्रुवन्ति ' (२०) । अयं पाठः शुद्धः । किंत्वयं निरुक्तमूले नैकस्मिन्नपि पुस्तके लभ्यते । ' रवन्ति ' इदमशुद्धम् । दुर्गस्वीकृतमूले 'महद्ब्रुवन्ति' इति पाठः स्यात् ।

पत्रं पङ्क्तिः

८९८ १ मितशब्देनामितशब्देन वा बाहुल्यं बहुप्रकारता च दर्शयते ।
'महद्ब्रुवन्ति' इत्यनेन रवस्य महत्ता दर्शयते ।

१७ 'अश्वपतनैः' (७) 'कल्याणकर्माणो कल्याणप्रज्ञाः' (८-९)
न पठितम् ।

८९९ १४ 'सहजोपणाः' (७) न पठितम् । 'तृष्णवतृष्यतेरुदन्मुल्लङ्घ्य-
तेः' (८) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

२१-२२ तदव्यापत्तये = विरिक्तं वा व्यापन्नं व्यर्थं मा भूत् ।

२४ 'मह्यं ग्रहं गृह्णाति' इत्यस्य स्थाने मै० सं० (४।८।७) 'मह्यं
गृह्णाति मह्यं गृह्णाति' इति ।

९०० ३ मेघे भवा मेघ्याः ।

१२ ऋतेन = भूत्या । भान्ति भवन्ति वा = युज्यन्ते ।

९०१ ३-४ अज्ञामितायै = पुनरुक्तिपरिहाराय ।

९-१० 'सूरख्याना सूरप्रज्ञाः' (९००।१८) न पठितम् ।

१० 'तस्य यत्स्वपतः' (९००।२४) अत्र 'तस्य' इत्यस्य स्थाने
दुर्गस्वीकृतमूले 'अस्य' आसीदिति भाति ।

१९ 'विम्बा' इदं प्रथमैकवचनम् । 'विम्बना' इति तृतीयैकवचनम् ।

९०२ ९-१० 'यदस्वपथ गृहे' (९००।२४) न पठितम् ।

१४ अज्ञाना रसोऽङ्गिरसः (बृह० उ० १।२।८) ।

९०३ १ पृष्ठयस्येदं पार्थिवम् ।

२ 'बहुरूपाः' (९०२।१८) 'गम्भीरकर्माणो वा गम्भीर-
प्रज्ञाः' (१९) 'इत्यादिगन्म' (२०) न पठितम् ।

९०४ १ तदधिकारो ध्रुलोकवासायाधिकारः पुण्यकर्म तस्य प्रसये ।

४ 'प्राणमन्वीयुः' (९०३।१६) 'सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञाः'
(१७) 'न' (१७) 'हानेषु' (१७) न पठितम् ।

१३ प्रसङ्ग्यमाणान् = ऋद्धिनिर्वचनप्रमद्वेन येषां निर्वचनमवश्यं-
भावि तान् ।

पङ्क्तिः

७-८ 'नः' (९०४।२४) न पठितम् ।

१२ 'अपि चैषाम्' (२) मूले । वृत्तौ 'तेषाम्' ।

१८ स्तुत्युपपत्तेः = देवतामध्ये यस्मादेषां स्तुतिस्तरमात्स्तुतिरुपपन्ना योग्येत्यस्मात्कारणादेते देवा एव देवगणा वेति नैरुक्तमतम् ।

२० अन्यादिदेवानां विपर्ययो विरुद्धस्वभावः । नैतेऽन्यादिदेवसह-
शाः । एतद्विवरणं तद्धर्मदेवताप्रकार इत्यनेन विरुद्धम् । तस्मा-
द्विपर्ययः = विशिष्टः प्रकारः । एत ऋषयोऽअग्न्यादिदेवतानोमव
विशिष्टः प्रकारः । तत्तद्धर्मविशिष्टानां देवतानां प्रकारः ।

१२ अस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः स एव देवता । ठ. ड. पुस्तकयोः
'वसिष्ठस्याऽऽर्षम् । इन्द्रदेवताकम्' । किंत्वन्नेन्द्रो न स्तूयते ।
शित्यञ्च इति सूक्तस्य नवानामादितस्त्वृचाम् ।

वसिष्ठ एव (आद्यानुक्रमणी ७ । ३ ॥)

संवादं सूक्तमैन्द्रं वा शित्यञ्चाम्बु प्रवक्षते (बृहदे० ५।१६३)।

२० असङ्गेन = अप्रतिबन्धेन ।

१० एतस्मादेव दर्शनात् = अस्माच्छतपथवाक्यात् ।

१२ 'इन्द्रो० ऋषिः' इदं प्रान्ते लिखितम् 'ऐन्द्र्याम्' इत्यस्य
विवरणं वृत्तावन्तर्भावितं स्यात् । ऐन्द्रीशब्दो बहुकृत्वः पूर्व-
मागतः ।

२९ 'आसन्न्यानां' (१७) 'दानवाम्' (१८) न पठितम् ।

१ आ + ह + स + ते = आहर्षते । इदं दृधातोर्लटि रूपम् ।

२ सह + स + ते = सासते । सहधातोर्लटि रूपम् ।

१९ लिङ्गविशिष्टस्य मन्यमन्य विभवे व्याख्यातः । यदा मध्यमो
देवगणरत्नदा लिङ्गकथनमनवद्यम् । यदा मन्यम इन्द्रो
वायुर्वा तदा तौ लिङ्गविशिष्टौ । पुरुषावित्यर्थः ।

तयोः श्रियोऽत्र समाम्नाताः । :

१९ अवश्याय एव रम उदकं तम्यानुप्रदानं मंथिवेद्यायाम् । तेन
प्रथमं तामभिप्रेत्योच्यते ।

पत्रं पङ्क्तिः

९०९

१६ यदादित्यः (२९) = यत् आदित्यः । यत् = यदा ।

१७ अदितिः = संधिवेला ।

१८ 'व्रते कर्मणि' (३) 'आशास्तेर्वा' (५) 'बहुरथ' (५) 'अरी-
जियच्छति' (६) 'जन्मसु कर्मसूदयेषु' (७) न पठितम् ।

१९ तदेवं = तत् एवम् । तत् = तदा । 'अर्धवर्तिन्यादित्ये'
दुर्बोधम् । आदित्ये अर्धवर्तिनी अदितिः । अर्धेन रात्रौ वर्ततेऽर्ध-
नाहनि । एवमादित्येऽर्धवर्तिन्यादितिः । यतो यस्मादादित्या-
ल्लब्धस्त्वयाऽऽत्माऽस्मिन्त्वं जन्म तस्मिन्नर्धवर्तिनी त्वम् ।

२० 'त्वमपि' अत्रापिशब्दस्य किं प्रयोजनम् ।

२२ स्वाधिकारयुक्तासु = इतिकर्तव्यताः स्वाधिकारयुक्ताः ।
प्रत्येकस्य स्वोऽधिकारः । तत्संबद्धा इतिकर्तव्यताः कर्त-
व्यानि । नराः स्वाधिकारयुक्ता इतिकर्तव्यतां कुर्वन्ति ।

२६ 'स्तुवन्ति' (७) इत्यस्य स्थाने दुर्गस्वीकृतमूले 'आह्वयन्ति'
आसीदिति भाति ।

९१०

२० वरुणादयः सर्व आदित्याः । तन्मध्येऽयं स्तुतः । तस्मादयम-
प्यादित्यः । अदितेर्मात आदित्यः ।

२१ प्रमाणं विदन्ति ते प्रामाणिकाः । 'तदर्धाते तद्वेद' (पा० ४ ।
२ । १९) । स्तुतां प्रामाणिकाः । स्तुतिं प्रमाणं ये विदुस्ते ।

९११

१-३ 'अदितिर्दासायणी । अदितेर्दसो अजायत' इत्येव पर्याप्तम् ।
'दशाद्वदितिः पारि' इत्यनवश्यम् ।

३ संहितायां 'भूर्जज्ञे०' इति पूर्वार्धम् ।

६-७ मनुष्यादिशः कथमजायन्तेति न ज्ञायते । दिशां प्रजननं न
एव भावः क्रिया । इदं कर्मासौ कथमकरोत् ।

७ 'देवताजन्म प्रतिक्रियया' इदं दुर्बोधम् । दिश एव देवता
स्तासां जन्मार्थं प्रतिक्रिया यज्ञकर्म तद्द्वारेत्यर्थः स्यात् ।

११ समानजन्मानां समनन्तरजन्मानां । प्रातःसंधिवेलाया आदित्यो
जायते । सायंमंधिवेलाऽऽदित्याज्जायते । समानशब्दः कथं
समनन्तरवाची ।

पङ्क्तिः

- १३ देवधर्मेण = माहाभाग्याद्देवताया इत्यादि (निरु० ७।४) ।
- १३-१४ अदितिर्महानात्मा । तदपेक्ष्यादितिः कारणं जन्महेतुर्दक्षस्य भवति ।
- १४-१५ यदा दक्षो महानात्मा तदा सा दक्षस्य कार्यं च भवति ।
- १२-१३ ' किल्बिदं सुकृतकर्मणो भयं ' (९११।२४) न व्याख्या-
तम् । ' इति वा ' (२४) न पठितम् । तेन ' किल्बिपं
कीर्तिमस्य भिनत्ति ' इति दुर्गस्वीकृतपाठ आसीत् । किल् +
विपं = किल् + भिदम् । किल् = सुकृतकर्म । भिदं =
भयम् । पापं सुकृतकर्मणो बिभेति । अथवा । किल् =
कीर्तिम् । भिदं = भिनत्ति । पापं (पापकर्म) अस्य पापकर्म यः
करोति तस्य कीर्तिं भिनत्ति ।
- ९ ' महदेतत् ' इति ' अध्वानम् ' इत्यस्य विशेषणम् । तद-
शुद्धम् । ' महान्तमेतम् ' इति शुद्धम् ।
- १० ' जङ्गम्यतेः ' (९१२।२१) ' रसतेः शब्दकर्मणः
कथम् ' (२४) न व्याख्यातम् ।
- १२ अर्थस्याऽऽधानम् = अर्थमस्मात्स्वाधस्ते । ' का तेऽन्मास्व० ' (९१२।२१) इत्यत्र धृतौ ' का तवास्मा० ' ।
- १४ ' पारित एनां त्वम् ' (९१२।२२) ' इति सतः ' (२३) ' पयांसिगिति ' (२३) इत्यत्र ' इति ' आल्यानं ' (९१३।१) न पठितम् ।
- १७ धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यामां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दब्रह्मा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ (१५. पुस्तके
टिप्पणी) ।
- १८ ' कथं रसानि० ' इत्यत्र ' कथम् ' आश्चर्यं । तान्युदकानि
रसानि रसयन्ति पेयानि कथं स्युः ।
- २३ निरनाञ्जो नृष्टिन्युपरमः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

९१४

३ पुनरागच्छेत् = संतनुयात् = अविच्छिन्नं संततं कुर्यात् ।
 पराचं = पराद्मुखैर्भूमनैः । वर्षवर्माचिन्त्यम् । यस्मात्तच्च-
 रविच्छिन्नम् । अष्टमस्तन्यावदेवो न वर्षते तेन ।

४-५ अर्थ पूर्वमभिहितवती किं त्वं येनात्राऽऽगताऽसि ।

९ किं वा न जातं = किमस्माभिर्न कृतं येन पुनर्नाऽऽगता स्वम् ।

१६ आश्रलायनसूत्रे प्रसङ्गं न कथ्यते । अन्वारम्भणीयेष्टावस्या ऋचो
 विनियोगः (आश्र श्री० २ । ८) ।

२० ' अक्षवती ' (१३) ' कर्मवसुः ' (१४) न पठितम् ।

९१५

१२ ' इमानि च ' (३) न व्याख्यातम् ।

१४ वागर्थेषु सर्वेषु प्रज्ञानेषु प्रज्ञेयेषु वस्तुषु विधीयते । तस्मात्स्व-
 स्वती मध्यमा वाक् ।

९१६

६ ट. पुस्तके ' निर्वचयन्ती ' इत्यस्य ' प्रज्ञापयन्ती ' इति
 प्रान्तेऽर्थो लिख्यते । ॥ ठ. ड. पुस्तकयोः ' निर्वचयन्ती '
 इत्यस्य स्थाने लिख्यते (२३) ।

११-१२ ' एता ओषधीः ' इत्यन्वयः । ' एतानि ' (२५) इति
 पाठे ' एतानि पयांसि ' ।

९१७

१४ ' सहोपन्यासः ' इत्यन्वयः ।

१६ ते अभिधाने निश्चीते = एतत्तयोर्निर्वचनम् अर्थः ।

२१ नक्षत्रेष्टकोषधानं (मै० सं० २ । १३ । २९ ॥ तै० सं०
 ४ । ४ । १०) । तेषां मध्ये पौर्णमास्यमावास्या न निर्दि-
 श्यते । तैत्तिरीयसंहितायां नक्षत्राणामन्ते ' पूर्णा पश्चाद्यते
 देवा अद्भुः ' इति वाक्यम् । तस्य कल्पसूत्रेऽयं विनियोगः ।
 "पूर्णा पश्चादिति पौर्णमासी पुरस्तादुपधाय कृत्तिका नक्षत्रमिति
 नक्षत्रेष्टका उपध्यादा विशाम्नाम्याम् । ततः 'यत्ते देवा अद्भुः'
 इत्यमावास्यां पश्चादुपधाय ततः रोषाः । सर्वान्ते पौर्णमासीम्" ।
 ' पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात् ' इति पौर्णमासीमुद्दिश्य
 ऋक् । ' यत्ते देवा अद्भुः ' इत्यमावास्यामुद्दिश्य (तै०
 सं० ३ । ५ । १) ।

१२ ' प्रदर्शनात् ' अत्र 'प्र'व्यर्थम् । दर्शनं = ब्राह्मणवाक्यम् ।

पङ्क्तिः

१ चतुर्दशके पक्षे = यत्र चतुर्दशाहान्येव वर्तन्ते । चतुर्दशी-
संयोगाच्चन्द्रमसि कलाहीने सत्यनुमतिरित्युच्यते । तत्संयोगा-
भावेन चन्द्रमण्डले पूर्णे सति राकेत्युच्यते ।

॥ ' ऋत्वे दसाय नो हिनु ' इत्यस्य स्थाने ' इयं तोकाय नो दध.'
इति काठकसंहितायाम् (१३ । १६) । तदेव यास्कमूलं
यस्मात्तस्य भाष्ये ' अन्नं च नोऽपत्याय धेहि ' (६) इति
वर्तते । ऋत्वे दसाय नो हिनु = अस्माकं दसाय ऋत्वे दस-
क्रतौ समृद्धयागे हिनु प्रीतियुक्ता भव ।

५ ' प्र ण आयूंषि ' इत्यत्र (मै० सं० ३ । १६ । ४) ' प्र ना
आयूंषि ' ।

१५ ' पृथुजघने ' (८) ' असि ' (९) ' म्रुकः स्त्यायनेः
संघातः ' (८) न पठितम् ।

१६ ' सु असास्वेषु सीदतीति वा ' (९-१०) न पठितं न वा
व्याख्यातम् ।

४ ' काहुतं हविर्गुहोतीति वा ' (९२० । ११-१२)
न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

७ ' सुवृतम् ' (२६) इति पाठान्तरं ' मुकूनम् ' इत्यस्य
स्थाने । (तै० सं० ३ । ११ । ५) ' मुभागम् ' ।

८ तस्यामेव संहितायां ' पितृणां तस्यै ' इत्यस्य स्थाने ' पितृणां
तस्याः ' ।

१६ ' विदितकर्माणं (९) ' मुहानामाह्वये ' (१०) ' नः '
(१०) न पठितम् । विघ्नना ज्ञानेनापांमि यस्य ।

१३ ' प्रत्यानचस ' (९) इति परम्पदम् ।

१४ ' हि ' (६) ' परिष्वङ्गने ' (७) ' अपानेन ' (८)
' प्रत्यानचस ' (९) न पठितम् । ' परिष्वनस्व ' भाष्ये किं
न पठितं यास्केन । तदावदयम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

९२२

१६ दुर्गस्वीकृतमूले कदाचित् 'परिष्वजस्व' 'परिष्वजताम्' इति पाठः स्यात् ।

१७ आधानेन = अध + अनेन ।

१८ उपगम्यमानेन समानेन त्वद्योग्येन पुरुषेण ।

१९ कल्याणाय भद्रां कल्याणभद्राम् ।

२१ उभयस्थाना = द्युलोकेऽन्तरिक्षे च वर्तमानाम् ।

९२३

२ संवित्साधनं = ज्ञानसाधनम् ।

२०-२१ आत्मनो ज्योतिरात्मनः शब्दश्च ।

२४ आत्मानं प्रतिलभते = विद्युतः पुनः पुनर्द्योतनं पुनर्जन्म ।

९२४

१ अन्तरिक्षलोकस्य काम्यानीष्टान्युदकानि । 'अन्तरिक्षरमाणानि' इदम् 'अन्तरिक्षलोकस्य' विवरणम् । अन्तरि (मध्ये) + क्ष (क्षरमाणानि) = मेघोदरेषु मेघोदरेभ्यः क्षरमाणानि । अप्यान्यम्मयानि काम्यानीष्टानि वस्तूनि । अप्या = अद्भ्यो जाता । अथवा । अप्या = अप्यान्युदकसंबद्धानि ।

२ अधिपत्नी = आधिपत्यं कुर्वती ।

३ अपः = अन्यप. = अद्रुम्य । 'अयं' (९२३।१५) 'अद्रुम्यः' (१५-१६) 'इति' (१६) न पठितम् ।

४ मनुष्यः = मनुषो जातो मनुषे हितो वा । 'मनुष्यः' (१६) न व्याख्यातम् ।

१० वपुष्मत्तया = मौन्त्र्येण ।

१७ 'तस्य वाऽवदयम्' अत्र 'वा' शब्दस्य किं प्रयोजनम् ।

१८ अस्या ऋषो भाष्यस्य च दुर्गहृतोऽर्थो न मरत्तः ।

२२ (मै० सं० ४।१२) 'वदित्या' ।

२३ 'निनोपि' इत्यस्य स्थाने 'हिनोपि' ।

पङ्क्तिः

१ अङ्गस्थाः पाठभेदा अल्पांशेन दुर्बोधाः (२९-२९) ।
‘अधिगणवन्ति’ (२६) ‘अवृण्वन्ति’ (२७-२८) अस्य
शब्दस्यात्र न किमपि प्रयोजनम् । ‘इत्यविरोधः’ अस्य पाठा-
न्तरम् ‘असमानार्थो मे’ (२६) मम मते एतावर्थाकसमानौ
विरुद्धाविति पाठान्तरस्यार्थः ।

५ ‘त्वं पर्वतानां मेघानां’ (९२४।२३-२४) ‘भेदं’ (२४)
न पठितम् ।

१९-१८ यास्कमते भूमिरत्र न प्रधाना । विनियोगे भूमिः प्रधाना । अयं
विरोधो विद्वद्भिः परिहर्तव्यः । किंत्वयं दुष्परिहार्यः । सम-
नुगम्यन्ते = साधयिष्यन्ति (च. व.) प्रान्ते ।

१९-२० विभूतिरिन्द्राश्च पृथक् । पौराणिकाम्बिवन्द्याणीं पृथक्त्वेन
मन्यन्ते । इन्द्रः पतिरिन्द्राणी पत्नीति ।

११-१२ अपरंचन = किंच । यास्कभाष्येऽपरंचन = अपरां समाम् ।
अपरंचन = अन्यद्भूतजातमिव (सायणः) । ‘अपरामपि स-
माम्’ इत्यस्य ‘न कदाचिदापि’ इत्यर्थः कथं लभ्यते ।

१७ वृषाकपिरादित्य इति नैरुक्ताः ।

९ सर्वेष्वपि देवेष्विति निर्धारणम् । ‘प्रियं’ (९२६।२२) हवि-
रित्यस्य विशेषणम् । निर्धारणार्थं ‘प्रियः’ इति तत्परिणम्यते
दुर्गेण । तद्वाप्यविरुद्धम् ।

९-१० यस्य यस्मै वृषाकपय इदं हविर्गच्छति (९२६।२१-
२२) । वस्तुतस्तु यस्य वृषाकपेर्ऋषिरिदमप्यं हविः प्रियं
देवानामिति तेषु सान्प्रति नितरा गच्छति ।

१० ‘नि’ (निगच्छति) (९२६।२२) इत्यत्र न पठितम् ।

११ ‘तमेतद्ब्रूमः’ (२३) = सोऽप्यहमेवं ब्रवीमि । अयमर्थः
कथं भाष्यस्य स्यात् । सोऽहमेतद्ब्रवीमीति दुर्गस्वीकृतमूले
पाठः स्यात् ।

२ ‘निर्मिमाय’ (९२७।१९) न पठितम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः " "
- ९२८ ८ तदात्मना = तेनाऽऽत्मनैवभूता तद्रूपा सा गौरीः । ' एक
आत्मा यस्तेनाऽऽत्मना ' इत्यन्वयः ।
- १०-११ गुणाभिधानं गुणवाचकं पदम् ।
- ९२९ १ ' दिगाश्रयाणि ' (१६) ' सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ' (१६-१७) न पठितम् ।
- ४-५ अ (अभिन्यञ्जयत्) + क्षरं (क्षरति) इति दुर्गः । उद-
कसाहाय्ये सर्वमिदं संचरति ।
- १९ ' इति वा ' (११) ' मननाय ' (११) ' आवित्य-
मिति वा ' (१३) न पठितम् ।
- २४ ' मायुमिव ' (१२-१३) ' इति याज्ञिकाः ' (१३)
न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
- ९३० १ घर्मार्थं या पयो दुग्धे सा घर्मधुक् । घर्म इति दर्शयामार्थस्यः
पयसो नाम ।
- २१ ' सुदोहना ' (१४) भाष्ये , ' सुधदुषा ' वृत्तौ ।
- २३ ' एनां ' (१५) भाष्ये । ' एता ' वृत्तौ ।
- २४-२५ ' न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा ' (१५-
१६) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
- २६ ' मुप्रववीमि वागेषा माभ्यमिका घर्मधुमिति याज्ञिकाः ' (१७)
न पठितम् ।
- ९३१ ५ प्रसूतम् = आज्ञप्तम् ।
- ६ रुचितः = शोभमानः ।
- १९ मूर्यादुदकमभ्यात्मीकृत्याऽऽत्ममात्कृत्या । तेनोदकेनेत्यन्वयः ।
- २२ तृणो मेघमत्पद्भि न तु तृणम् ।
- २४ आ = आमेवन्ती शुद्धमकटुं पमुदकम् । आ = सर्वतः ।
चरन्ती = मत्स्यम्याने चरन्ती ।

पङ्क्ति

१ 'सूयवसात्०' इत्यास्मिन्मन्त्रे घर्मधुक् गौ स्पष्टा न तथा माध्यमिना वाक् ।

१९ 'इति सा निगदव्याख्याता' (१२) न पठित न वा व्याख्यातम् ।

४-९ सोमयागे प्रायणीया नामोष्टि । तत्र 'पथ्या यजति स्वस्ति यजति' इति क्रमो ब्राह्मणे (मै० स० १ । ७ । १॥ तै० स० ६ । १ । ९ ॥ श० ब्रा० ३ । २ । ३ । ८) । स एव क्रमोऽत्र । 'पथ्या स्वस्ति प्रयमा प्रायणीये यजति' (कौ० ब्रा० ७ । ८) । 'परस्तात्पथ्या इत्यादि च' (कौ० ब्रा० ७ । ८) ।

१८ 'वसूनि' (१०) न पठितम् । 'निरमणे' (१०-११) न पठित न वा व्याख्यातम् ।

२२ 'हविष.' इत्यस्य केनान्वय । 'हविषा ऋतुनिति स्यात् । च. पाठ (३०) 'हवि गोपायतु' = हविरस्मान्गोपायतु ।

१२ 'अनस संपिष्ठान्मेधात' (९-६) इति याम्क । 'अनसो वायो' इति दुर्ग ।

१३ 'यत्' (८) न पठितम् ।

१९ 'इवान शकटमान० एतस्मादेव' (७-८) न पठित न वा व्याख्यातम् ।

२२ 'मध्यमास्वभावप्रायोवृत्त्युपप्रदर्शनार्थम्' अत्र 'प्रायोवृत्ति' इत्यस्य कोऽर्थः ।

१५ 'मेघ दर्शयन्' इत्यन्वय ।

७ शकटान = शकटाख्यमन । 'विमुक्तपाशि' (१) न पठितम् ।

९ 'प्रेरितवत परागताद्वा' (२) न पठित न वा व्याख्यातम् ।

पत्रं
९३६

पङ्क्तिः

- ६ 'गृणाना' (९३६ । १७) भाष्ये 'गृणातु' वृत्तौ ।
 ७ 'प्रभृयस्य' (९३६ । १८) 'नः' (१९) 'महाद्दिवा'
 इत्यत्र 'दिवा' (१७) न पठितम् ।
 १९ 'स्पदधि' (९३६ । १९) 'ज्योतिषो वा' (१८)
 'उदकस्य वा' (१८) इत्यत्र 'वा' 'नः' (१९)
 न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
 ९३७
 ६ 'सुरमणीयानि' (९३६ । १६) 'सचा' (१६) न
 पठितम् ।
 ७ 'रोदसी रोदसी' (९३६ । १६—१७) न पठितं न
 वा व्याख्यातम् ।

इत्येकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

९३९

१२ षष्ठे = देवतानानात्वषष्ठे ।

१६ स्तुतानि शास्त्राणि यस्मिन् ।

१९ च. छ. पुस्तकयो, 'एकैकस्याधिशब्दस्य' (२७) इति प्रान्ते
 पाठमेवो लिख्यते । 'तयोरेकैकस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावात्'
 इत्येव सुवचम् । 'अधिशब्दस्य' इति षट्स्य न विन्यसि
 प्रयोजनम् ।

१९-२० एकोऽधी न कुत्रापि स्तूयते ।

२१ नासत्त्वाविति नाम्ना तयोः शृणुस्तुतिर्न विद्यते । अयं विद्या-
 नस्य किं प्रयोजनमन । 'नासत्यः' इत्यप्येकैकस्य स्तुतिर्न
 विद्यत इति सुवचम् ।

२२ प्रथमस्य = मन्थस्यानस्याधिनः ।

२३ तमोभागो मध्यमः । स मंथी न धिरः । तमोभागो हनि
 भवति ज्योतिर्भागो कर्त्तुः च ।

पङ्क्तिः

२४ संध्यन्तरं द्युस्थाना देवतेति रूपान्तरं भवति न मिश्ररूपम् ।
तमोभागो नष्ट एव भवति ।

१२ अथास्मिन्पक्षे राजानो पुण्यकृताविति मतेऽध्वैरश्विनावित्येत-
निर्वचनं महाभारतादीतिहासग्रन्थैः संगतम् ।

१३ ' ज्योतिषान्यः ' इत्यत्र ' अन्यः ' (९३९ । २) ' तमो-
भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्य ' (७—८) न
पठितम् ।

१४—१५ अनुविष्टम्नाति = प्रविशति ।

१५ अनु = अनुविष्टमानन्तरमेव । ' अनु ' (९३९ । ७) न
पठितं न वा व्याख्यातम् ।

१६ प्रातरनुवाक आग्नेयः क्रतुः प्रथम उपस्थो द्वितीय आश्विन-
स्तृतीयः । अग्निरुपाऽश्विनावेते प्रातर्यावाणो देवाः । ५ यं ×
प्रातरनुवाको महति रात्रिभागेऽवशिष्टेऽनूच्यः । पुरा मनुष्या-
दिप्राणिवाचः पुरा शकुनिवाश्वनुब्रूयात्पुरा तमस अपचातात् ।
(ऐ० ब्रा० ७ । ९) । उदयात्पूर्वमाश्विनं स्तोत्रं संधिकाल-
संबद्धम् । ' पुरावाचः प्रवदितोः । व्युष्टाया पुरा सूर्यम्योदेतोर-
नुब्रूयात् ' (मै० सं० ४ । ९ । ३) ।

१८ ' तद्भागम् ' ग्रामादिकम् । ' स भागः ' इति शुद्धम् ।

४ उपजातं देवतादशेनाय चक्षुर्यस्य । तमसो ज्योतिषश्च संविदे ।
' इति सा निगदव्याख्याता ' (९४० । २२) न पठितम् ।
रात्रिपर्यायेषु = अतिरात्रोऽग्निष्टोमस्यैका संस्था । तस्या द्वादश
शस्त्राणि पठ्यन्ते । चतुर्णां चतुर्णामेक पर्यायः । एवं द्वादशानां
त्रय पर्यायाः । दशाना घटिकानामेको भागः । एव राज्यास्त्रयो
भागाः । प्रथमः पर्यायः प्रथमे भागे । द्वितीयो द्वितीये । तृती-
यस्तृतीये पठ्यते । एवं राज्ञो पठ्यमानत्वात्ते रात्रिपर्याया
इत्युच्यन्ते ।

१३ तिरोअद्वया सोमा । तिरोअद्विया अहस्तिरभ्युत्थ्य राज्ञो

पत्रं

पङ्क्तिः

९४१

१३ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगता सोमविशेषा' (तै० सं० ७।३।

१३) अत्रत्यसायणभाष्ये आधिनश्च द्विकपाल पुरोडाश ।

१३-१४ आधिन पुरोडाशो द्विकपाल काम्येष्टिषु । यथा (मै० सं० २।३।९) अग्निष्टोमे ग्रहश्च । इदं तयो कर्म ।

१५ बाहुस्येन सस्तव एव न त्वसस्तव ।

९४२

४ महाराष्ट्रमूले 'वसातिषु० सुरातयो' (९४० । २९-३०)

इत्याधिक पाठ । राति = दानम् । वसातय = रातय । यस्मात्ता

रातयस्तयोरधिनोर्वसन्ते स्म । वसातिशब्दो वक्तोर्वा बहतेर्वा ।

'अपे त्वा वृत्रहण' दुर्बोधम् ।

१७-१८ सम+अव+अवशीताम् । वश कान्तावित्यस्मात् ।

१८ 'पापेनालिप्यमानया' (११) न पठितम् ।

१९ देवा शरीराणि सूक्ष्पानुरूपाणि गृह्णन्ति । देवानां स्वतन्त्राणि नामानि नान्याश्रितानि ।

९४४

४ 'प्रहिणुत' (९४३ । १८) न पठितम् ।

७ 'एतदपि' (९४३ । १९) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

८ अनादृते त्वयि । त्वयीत्यनेन को बोध्यते । इदमसत्तदमेव । अनादृतेषु युष्मास्वित्यवश्यम् ।

९ आव 'अव तर्पणे' इत्यम्मात् ।

१४-१६ 'सर्वा हास्मिन्देवता प्रातरनुवाकमनुब्रुवति प्रमोदन्ते' (ऐ० ब्रा० ७।६) ।

१६ आ+उप्यन्ते = स्तूयन्ते ।

१९ 'उच्छी विवासे' (घा० १ । २१६) । विवास समाधि ।

९४५

८ 'अन्नवति' (३) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

९ 'महनीय' (३) 'अम्मम्य' (३) न पठितम् ।

९४६

१२ यत = यस्मात्सूर्यात् ।

१७ 'म्यात्' (९४५ । १९) इदित्यनेन विकल्पो दृश्यते । प्रत्यह मायन्तीनामुपमा निर्देश । अथवा । बहुवचन पूजापेक्षम् ।

पङ्क्तिः

२१ 'अपि निगमो भवति' (९४५ । २१-२२) न पठितम् ।
'स्यात्' (१९) ' गावो गमनादरूपीरारोचनान्मातरो भासो
निर्माज्यः' (२२) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

३ भृशं हीनोऽस्मीति = नाहं प्रथममक्षान्विसृजामीति (ट.) ।

७ आस्फारम् = महान्तं ध्वनिं कृत्वा । ' आस्फारं संस्कृतम् '
इति दुर्गः ।

२५ त्रित्वे = तिल एव देवता इति पक्षे । एतस्मिन्पक्षे सूर्या = सूर्य-
प्रभा न तु सूर्यदुहिता ।

२६ यानश्चान्त्रे विनियुज्य । सूर्यस्य प्रभा सूर्यात्पृथक्संबोधनार्थम् ।

१ सूर्यप्रभाऽधाधिदेवता । ' सुकाशनं ' (९४७ । १७) ' प्रका-
शयति कर्मणः ' (१९) न पठितम् ।

६ वहतुं = वहनम् । वहतुः = वहनस्यालंकारार्थं माङ्गल्यार्थं च
वरस्य पुरतो वहनीयो हरिद्रागुडादिमङ्गलद्रव्यसंघः ।

१२ सुकिंशुकं शल्मलिमिव । तेन शल्मलिना सूर्य उपमीयते ।
उपमानयोगः पुष्टतरः = इयमुपमा सूर्यस्यातिरक्तत्वं दर्शयति ।
आदित्यो रक्तवर्णोऽनयोपमया रक्ततरो भाति ।

१३ सुकिंशुक इति विशेषणमादित्ये युक्ततरम् । शल्मलौ गौणम् ।

१७ हिंसायां = यदा हिंसाऽवश्यं तदा ।

१७-१९ ' सविता सूर्याम्० ' इयं कथा कास्मिन्ब्राह्मणे विद्यत इति न
ज्ञायते । ऐतरेयब्राह्मणस्या कथा भिन्ना (ऐ० ब्रा० १७।१) ।

२१-२२ ' प्रजापतये वा ' इत्यौतिहासिकपक्षो नास्मत्संमतः । तमिति-
हासमैतिहासिकाः कथयन्ति । कथमेतदिति = कोऽयमितिहास
इति तान्पृच्छ ।

२२ ' इतिहासो मृग्यः ' (२८-२९) इति ग. च. ज. पाठ
आसीदिति भाति । च. पुस्तके ' इतिहासं शृणु ' इति शोधः
कृतः । किंतु स ट.पुस्तकानुरोधेन न कृतः । ' इतिहासं शृणु '
इत्यस्मात्पाठात् ' इतिहासो मृग्यः ' इति पाठः प्राचीनः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

९४९

२-३ यदा सूर्यविभूतिरवश्यायान्वर्षति तदा स तान्कम्पयति । कम्प-
नयोगात्सा विभूतिः (वृषा, कपायीत्युच्यते) ।

१८ मध्यम इन्द्रो वृषाकपाय्याः पुत्रस्तेन सा सुपुत्री ।

१९ माध्यमिका वागिन्द्रस्य पत्नी तेन तस्याः स्नुषा । रसहरणं
सूर्येण क्रियते नत्विन्द्रेण । तेन कथं सामान्यम् । कथं च तयोः
सहस्थानम् । इन्द्रोऽत्राऽऽदित्यस्तेन सामान्यम् ।

२० 'मिथुनसामान्यात्' दुर्बोधम् । इन्द्रो मध्यमो वागपि माध्य-
मिका । तयोर्मिथुनम् । इदं सामान्यं स्यात् । घसत् = प्राश्नात् ।

२६ 'तमेतद्ब्रूम आदित्यं' (१३-१४) न पठितं न वा
व्याख्यातम् ।

२८ 'सुखकरं हविः' (१३) छ. त. द. पुस्तकेषु नास्ति ।
दुर्गम्बीकृतमूलेऽपि नाऽऽसीदिति भाति ।

९९०

१-९ स्नु = सूनुः । तं सनोतीति स्नुपेति समीचीना व्युत्पत्तिः ।

६ 'वृद्धिकर्मणः' (९४९ । १२) 'सुखाचयकरं' (१३)
न पठितम् ।

९९१

१ 'अप्यगूहन्' (९९० । १९) माप्ये । 'अपागूहन्' वृत्तो ।

४ 'विवस्वतेऽप्यश्विनौ' (९९० । १९-१६) इत्यत्रा 'अपि'
न पठितम् ।

१४-१९ 'तेषु व्यस्तं रूपं च' इत्यस्य 'तेष्वन्यत्तद्वत् च' (२७-२८)
इति पाठान्तरस्याप्यर्थो न ज्ञायते ।

१९ व्यवहारः = निरूपणम् ।

१६ तथा सति = यदा सरण्यूरश्चा भवेत्तदा ।

२१ 'त्वाष्टी सरण्यूः' (९९० । १८) इतीतिहासश्च न पठितो
न वा व्याख्यातः । वृत्तिस्थेतिहासाद्वाप्यस्थेतिहासो मित्रः ।
यास्ककथितेतिहाससदृश इतिहासः सायणमाप्ये वर्तते । कुन्-
त्योऽयमितिहास इति न ज्ञायते ।

पङ्क्तिः

१३ मविप्यता योगेन = सवितुः सरण्याश्च योगो न भूतः किंतु भावी ।

१६ प्रथमखण्डे 'तमोभागो मध्यमः' इत्युच्यते (नि० १२।१)
अत्र 'त्वष्टा मध्यमः' । तेन 'तमोभागस्य' इत्यपपाठः स्यात् ।

२० देवधर्मेण = देवेष्विदं शक्यम् । या जाया सा स्वभर्तु-
र्माताऽपि भवति । द्युस्थानस्य त्वष्टुः ।

२१ जाया कथं माता । जायतेऽस्यां पुत्रत्वेन पतिरिति ।

९ अस्यां = दिवि ।

३-४ यजमान उरूयाग्निं शिष्ये प्रणयति । उक्तायामग्निनिधा-
नात्प्राक्शिक्ष्यपाशाः प्रातिमोक्तन्या भवन्ति ।

४ 'प्रज्ञानानि' (९५३ । १५) 'मेधावी' (१६) 'वरणीयः'
(१७) न पठितं न वा न्याख्यातम् ।

१० 'न्यचिरूपन्' (९५३।१७) 'सविता' (१७) द्वितीयम्
'एतस्मात्सामान्यात्' (१९-२१) न पठितम् ।

१७ 'पश्चेकादाशिन्यामापस्तम्बेनैकादशपशूनां लक्षणानि पठि-
तानि । तन्मध्येऽधोरामः सावित्र इति । सावित्रः पशुः =
सवितुदेवताक इत्यर्थः । अधस्तात्कृष्ण उपरिष्ठाच्छुभ्र
इति । रामशब्देन कृष्ण उच्यते । रामा शूद्रा । कृष्णवर्णा-
त्सामान्यात् । कृकवाकुः कुक्कुटः । चरणायुध इति यावत्' ।
(ट. ठ. ड.) ।

२-५ 'अग्निं चित्वा न रामामुपेयात्' । (वासिष्ठधर्मशास्त्रम् १८ ।
१७) । 'योऽग्निं चित्वाऽन्यस्य स्त्रियमुपैति' तेन प्रायश्चित्तिः
कार्यः (मै० सं० ३।४।७) । 'अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा
न रामामुपेयात् । द्वितीयं चित्वा नान्येषां स्त्रियः । तृतीयं
चित्वा न कांचन' (काठकसं० २।१७) ।

६-७ रामशब्दो रामा स्त्रीति मूलमर्थं त्यजति सामान्यश्च भवति ।
वृत्तः = प्रवृत्तः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

९९९

१८ 'प्रागुत्सर्पणात्' (९९३।२४-२९) = तस्मात्सावित्रात्कदा-
त्परतः (दुर्गः) । सविबुस्तर्पणात्पुरतश्चलनात्प्रागित्यर्थः
स्यात् ।

९९६

६ आध्रः = आध्वातुः ।

७ 'वार्ता वृत्तौ' (अमरः ३ । ३ । ७९) । वार्तार्थम् = उप-
जाविकार्यम् । 'चुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया'
(९९९।२४-२९) 'वा' (२७) 'उदयेन' (२८) न
पठितं न वा ल्याल्यातम् ।

१४ अनुत्सृष्टः = उत्सर्पणात्प्राक् (९९३।२४-२९ ।) ।

१९-१६ अन्धः = अ (अस्मिन्) + न् (न) + घ (ध्यानम्) ।

१६-१७ 'तद्भगाय पर्यानिहस्तद्भगोऽवेसांचक्रे तस्यासिणी निर्दवाह
तस्मादाहुरन्धो भग इति' (शत० ब्रा० १।७।४।६) ।
प्राशिन्नयक्षणकथा (तै० सं० २।६।८) ।

१७ १८ ऐतिहासिकपक्षस्याभिप्रायोऽयमर्थवाद एव ।

१८-१९ 'जनं भगोऽगच्छत्तस्मादाहुर्जनो गन्तव्यस्तत्र भगेन संगच्छता
इति' (मै० सं० १।६।१२) ।

१९ 'जनं भगो गच्छतीति वा' (९९९ । २७) अत्र वा-
शब्दः क्रिमर्थः । चशब्द आवश्यकः । इति च ब्राह्मणि-
त्यर्थे ।

२० यदा तदा = सर्वदैव । आत्मना = स्वयमेव ।

९९७

१० 'कमन्यमादित्यादेवमवश्यम्' (२६) इति महाराष्ट्रमूलेऽ-
धिकम् ।

२४ 'उदगमत्' (१७) न पठितम् ।

९९८

८ एते सर्वे देवा आत्मवेत्येकत्वपक्षः । चक्षुषा = सूर्यरूपेण
चक्षुषा ।

९ 'एष वै सर्वेषा देवानां चक्षुः' । इदं ब्राह्मणवचनं भेदपक्ष-
यादिरूपसमर्थनाय ।

पङ्क्तिः

२४ व्यपदेशात् = सहनिर्देशात् ।

२६ ' तस्मादेतौ यज्ञेन यजन्ते ' (मै० सं० १ । ६ । १२) ।

' भगाशौ ' पदं तत्र नास्ति । ' न यज्ञे यजन्ते ' इति ग. च.
ज. पाठः (३१) । ' यज्ञेन यजन्ते ' इति मूलपाठः स्यात् ।
' अयज्ञियम् ' (२९) इति न भाष्यकृतोऽर्थः । भाष्यमते
शुक्रं लोहितम् ।

१७ }
१ }

' विश्वरूपे अहनी ते कर्म ' (९९८ । १७) इत्यन्वयः ।

२ ' द्यौरिव चासि ' (९९८ । १७) इत्यत्र ' च ' ' सर्वाणि
' प्रज्ञानान्यवस्यन् ' (१७-१८) ' दत्तिः ' (१८) न
पठितम् ।

९ ' भाजनवती ' (९९८ । १८) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

२१ ' कृत. ' (१३) = व्यापारितः ।

२२-अभ्यानद् = अभ्यापन्नः । प्राप्त इत्यर्थः ।

२२ ' त्रिधा ' (१२) ' सूयन्त इति वा ' (१९) इत्यत्र
' इति वा ' ' भवन्तीति ' (१६) इत्यत्र ' इति ' न पठि-
तम् । ' त्रेधाभावाय ' (२८) इत्याधिकं महाराष्ट्रमूले ।

२३ ' निधानं पदैः ' किमर्थमेतत् ।

४-९ पांसुरे = प्यायने ।

६-७ ' स्वपनमेतत्० ' इति निरुक्तमूले (नि० ९ । ३) ।

८ ' समूहं पांसुल इव ' (९९० । १४-१९) भाष्ये ।
समूहमिव पांसुले ' वृत्ती ।

१४ ' पिशानियाः ' इत्यस्य स्थाने ' पंसनीयाः ' (९९० । २९)
महाराष्ट्रमूले । ' पंसनीयाः ' इत्यस्य कोऽर्थः ।

१ ' नियमतः ' कोऽर्थः । अत्र शुष्मानप्रकरणे तस्य नियमना-
स्पृष्टनाद्विधानरो शुष्मानः । वस्तुतस्त्वयं पृथिवीस्थानः ।

१३ ' महतो बन्म्य ' (६) ' वा ' (७) ' म्याना ' (७)
न पठितम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

९६२

१५ एवं = कामैः । अथवा = अयनैः (गमनैः) । अथवा =
अवनैः (रक्षणैः) ।

१६ ऊत्या = पथा ।

९६३

११ 'भूरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोह्ला' (३)
'अनेन' (४) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

११-१३ योऽग्निर्यजमानं स्वर्गं लोकं नयति सोऽपि भुरण्युः । तत्सं-
पाती = तेनाथवा स इव यः संपतति (३-४) ।

१३ अग्निचित् = योऽग्निं चिनुते स यजमानः । 'तत्संपाती
भुरण्यु' (४) इत्यत्र 'भुरण्युः' न पठितम् ।

१४ उपात्ता. संपादिता अपूर्वसंभारा यज्ञियवस्तुसंचया येन ।
तदेव = तदैवेति म्यात् । 'स्वर्गस्य लोकस्यापि' (३) = स्वर्ग
लोकमपि । 'वोह्ला' (३) = यो वहति ।

२१ 'उत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येपि' (६) इति सायणभाष्ये निरुक्तपाठः ।

९६५

२-३ प्रत्यङ्कृत्वा = प्रतीच्या दिशि स्थापयित्वा ।

४ 'प्रत्यङ्द्विदं ज्योतिरुच्यते' (९६४ । २१-२२) न पठितं
न वा व्याख्यातम् ।

५ ऋचि वर्तमानं 'दृशे' (९६४ । २०) पदं भाष्ये वृत्तौ
च न व्याख्यातम् । दृशे = दर्शनाय ।

१६ 'अभिविपश्यसि' इत्यस्य स्थाने 'अभिविपश्येति' दुर्गास्वी-
कृतमूले पाठः स्यात् ।

९६६

९-१० सूर्याद्वर्षः । वर्षादोषधयः । ओषधिम्य आहुतयः । एवमग्निप्रेषणं
सूर्येण । 'अग्निं च विषं च' (३) इत्यत्र 'चद्वयं' 'विप-
मिति' (३) अत्र 'इति' 'द्यावापृथिव्यौ च धारयति' (४)
'आह' (५) न पठितम् ।

११ 'विपूर्वम्य छातेः शुद्धचथेम्य' नेयं यास्कपद्धतिः । 'वि-
प्राते शुद्धिकर्मण' इति यास्को मूयात् ।

१९-२० निगूढम्याप्यग्ने. प्रकाशनाय भूम एव कारणम् ।

२० 'रजसा तु मन्यमः' (२६) इति ग. च. न. पाठः ।

पङ्क्तिः

१३ पर्वकालं = कर्मकालं कर्मयोग्यं कालम् ।

१४ 'इत्याशिः' (५) इत्यत्र 'इति' 'सर्वे' (५) 'तत्' (७)
'वृषाकम्पनः' (७) न पठितम् ।

१५ कर्मण्या = कर्मणि साधुः कृषियोग्या ।

१६ उपसंहृतैः = उपसंपन्नैः = आत्मसात्कृतैः ।

११ 'एहि' (३) 'वः' (३) 'आदित्यः' (४) न पठितम् ।

१३ 'समेतद्ब्रूमः' (५) न पठितं न वा न्यास्यातम् ।

१३-१४ शोभनमर्थं = जगतोऽनुग्रहम् ।

६-७ आदित्यो वृक्षो यस्मात्स वृश्चति क्षपयति ।

७-८ वृ (वृतः) + क्ष (क्षये) = वृक्षः (९६८ । २१) ।

८ पुण्यकृतो निवासायाऽऽदित्यं गच्छन्ति । पला (परा) + शं
(शरणम्) = पलाशः । क्षये = क्षयाय निवासाय । 'स्थाने'
(९६८ । २१) 'वृक्षो ब्रश्चनात्पलाशं पलाशनात्' (२२)
'तत्र' (२३) 'इत्यपि' अत्र 'इति' (९६९ । २) न पठितम् ।

१० 'सर्वस्य पाता वा पालयिता वा' (९६८ । २३) न पठितं
न वा न्यास्यातम् ।

१२ गत (आदित्यलोकम्) आत्मा येषाम् ।

६ 'अपि निगमो भवति' (९७० । २०) 'पार्श्वी च
दिव्या' (२०) इत्यत्र 'पार्श्वी' 'च सर्वे च देवाः' (२२)
'स्तुत्या' (२३) 'इमानीति' (२४) इत्यत्र 'इति'
न पठितम् ।

२१ 'प्रमुत्तानि' (२३) न पठितं न वा न्यास्यातम् ।

२२ 'निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक्पातोऽन्वेयः' दुर्बोधम् ।

८ 'इति सा निगदत्यास्याना' (६) न पठितम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

९७३

६ 'रश्मिवन्त' (९७२ । २०) 'पर्यासते' (२१) 'एषा' (२१)
'अन्त' (२२) 'आरब्धु' (९७३ । १) न पठितम् ।

१४-१५ 'आरम्भ शक्नुवन्ति' इत्यन्वय ।

१८ पृथिवी व्याख्याता । इह द्यौरुच्यते (निगण्टुभाष्ये) । सिमुद्रे
व्याख्यात । अन्तरिक्षनामसु (निगण्टुभाष्ये) । उत्तमोऽ
भिधेय (ट ठ ड) ।

२० 'अज एकपाद्व्याख्यात ०' इत्यादि पुनरुक्तमेकस्यामृचि तेषा
स्तुतिरिति कथनार्थम् । पूर्वत्र भिन्नास्त्वृद्वेकैकस्या देवताया
स्तुति ।

९७४

१२ 'अस्माक शृणोतु' नेद शुद्ध सस्कृत किंतु प्राकृतभाषादुपित
सस्कृतमेतत् । 'अपि च न' (३) 'अजश्चैकपात्पृथिवी च समु
द्रश्च' (३-४) 'सर्वे च देवा' (४) इत्यत्र सर्वे 'च' शब्द
'कविशस्ता मेधाविशस्ता' (५) न पठितम् ।

१५ 'यज्ञवृषो वा' (४) इत्यभ्यानन्तर दुर्गस्वीकृतमूले 'उदक
वृषो वा' इत्यधिकमासीदिति भाति ।

१६-१७ 'कविभिर्मेधाविभि शस्त्रैर्निरण्टुकत्वेन शस्ता' इत्यन्वय ।

१७ 'मन्त्रा' (५) न पठित न वा व्याख्यातम् ।

२१-२२ ध्यानारम्भणे युक्त उपयुक्त । ध्यानायोपयुक्त सन् ।

९७५

१८ 'कर्माणि' (१०) भाष्ये । 'अन्नानि' वृत्तौ ।

१९ 'पूर्वेन्द्रे' (१०) न पठित न वा व्याख्यातम् । 'पूर्वेन्द्रे' इदं
पूर्वेन्द्रे इत्यस्यापभ्रश ।

२० 'अचेन्योऽनूपास्ते' (१०-११) इत्यत्र भाष्ये य = इन्द्र ।
वृत्तौ तु य = यनमान । भाष्यकृतान्तर्यामिद्वृत्तिवृत्तौऽपि भिन्न ।

९७६

१ आन्तित्यान्ते पृथग्भिन्नौ इति पक्षे ।

१७-१९ आदित्यो दृश्यते तत्राऽऽन्तित्या अपि । एव ते प्रत्यक्षा ।
समरूपयो दूरे वर्तन्ते । तस्मात्ते नाऽऽन्तित्यवप्रत्यक्षा । किंतु
ते परोक्षा । इदं न नाम्नेविर यस्मात्तेऽपि दृश्यन्ते । अपि

पङ्क्तिः

१७-१९ च । शब्दः कथं प्रत्यक्षः परोक्षो वा । अथवा । आदित्यशब्दो व्युत्पत्तिदृष्ट्या प्रत्यक्षवृत्तिः । 'अदितेः पुत्राः' इति । न तथा 'सप्तऋषयः' इत्यादयः शब्दाः । ते हि परोक्षवृत्तयः । तस्मात्प्रत्यक्षवृत्तिः शब्दः प्रथमं निर्दिश्यः ।

१९-१९ 'आहुतीरादित्येभ्यश्चिरं' (४) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

१९ अविद्यमान उत्सर्गस्त्यागो यस्य तत् । यावदायुषं जुह्वाग्रं न त्याज्यं यनमानेन ।

१७ 'नः' (९) 'मित्रश्चार्यमा च भगव्य' (९-६) इत्यत्र 'च-शब्दाः' न पठितम् ।

२२ 'आदित्ये' (१०) 'अप्रमादं संवत्सरं' (१०) 'अस्तमितमादित्यं यन्ति' (११) 'अस्वप्ननौ सप्तऋषौ च देवौ वाय्नादि-त्यौ' (१२) 'सप्तऋषयः प्रतिहिताः' (१३) 'पङ्क्तौ' (१३) 'विद्या सप्तम्यात्मनि' (१३) 'सदमप्रमादं' (१४) 'इमान्येव' (१४) न पठितम् ।

२३ तेनोदकेनेद्धाः । रसंमयोऽचिन्धनः ।

१ स्वस्य कर्मणोऽनुत्सर्गेणेत्यन्वयः । उदकदानेनाऽऽदित्यं रक्षन्ति । उदकमादित्यस्य भक्षः । 'निरिन्धनोऽपि' इति द्वयो-रनयोः शब्दयोर्न किमपि प्रयोजनम् ।

३ आत्मानम् = आदित्यमेव ।

१० अप्रमाद्यन्तीन्द्रियाणीत्यन्वयः ।

१२ 'आत्मानं यन्ति' (९७८।१९) 'अस्वप्ननौ सप्तऋषौ च देवौ' (१९-१६) 'इत्यात्मगतिमाचष्टे' (१६) न पठितम् । 'संवत्सरं' (१०) 'अस्वप्ननौ सप्तऋषौ च देवौ' (१२) 'विद्या सप्तम्यात्मनि' (१३) 'आत्मानं' (१९) न व्याख्यातम् ।

१९-१९ 'अन्नं पानं पवनचूहं स्वरमान्मर्मुनं तेनो वायुगृतिः' इत्यस्य वाचनगार्थः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

९८०

६ 'तिर्यग्भिल ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा' (९७९ । २१-२३) 'सर्वरूपं' (२३) 'आदित्यरश्मयः' (२३-२४) इत्यत्र 'आदित्य' 'तिर्यग्भिल' (२५) 'सर्वरूपं' (९८० । १) 'अत्र' (१) न पाठितम् ।

९-६ चमनम् = उदकम् । यथा चमसो मधुपूर्णस्तथा । रश्मिरूपाणि छिद्राणि । यथा चमसस्य तिर्यश्चि छिद्राणि तथाऽप्यमण्डलस्य रश्मयस्तिर्यश्चः । मधुपूर्णं चमसे छिन्द्राणि किंकृतानि ।

७ भूतानां संलवो नाशः । तद्वधि ।

९ सूर्य उदकमस्तीति स चमसः ।

१२ तदधिष्ठात्रा सूर्येण ।

१९ आत्मगतिपक्षे 'ऊर्ध्वबोधनः' (९७९ । २५) 'ऋषयः सप्त' (९८० । १) 'इन्द्रियाणि यानि' (१) 'गोप्ताणि' (१) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

१९-२० इन्द्रियाननुभूतं = ब्रह्मरसो ब्रह्मज्ञानं चेन्द्रियैर्नानुभूयते । 'इन्द्रियत्वेन भूतं' (पाठभेदः २७-२९) अयं पाठभेदो दुर्बोधः ।

२० के ते विधातारः ।

९८१

१७ 'ऋजुगामिनाम्' (९) 'इति' (९) 'दानं' (९) 'अभि नो' (९) 'सर्वे देवाः' (११) न पाठितम् ।

१७-१८ अन्तारिक्षं रश्मिन्नावृणोति न प्रतिवर्ध्नाति ।

१९ 'कल्याण्यां मनौ' (८-९) 'चिरं' (११) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

९८२

२१-२२ 'मनुष्यभृतः' (११) 'सर्वे च देवा इहाऽऽगच्छन्' (१२) न पाठितम् ।

पङ्क्तिः

९ 'दाशतयीषु' वृत्तौ । 'दशतयीषु' (९८२।१२) यास्कभाष्ये ।

१४-१५ विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं सूक्तं वा कर्मणि योज्यमिति न्याय्यम् ।

२२ 'आध्यायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' (पूर्वमीमांसा १ । २ । १) समानाद्ये = वेदे ।

२२-२५ कर्मसु यावन्तो गायत्रच्छन्दोयुक्ता मन्त्रा आवश्यकास्तावन्तो वेदेनोत्पाद्याः । किंतु तादृशं मन्त्रजातं नालं कर्मोत्पादे कर्मसिद्धये ।

२ ओप्यन्तां = प्रयुज्यन्ताम् ।

३ इति पश्यन्त्यास्कार्पाय इत्यन्वयः ।

५ यावदलं कर्मणि (तावत्) वैश्वदेवानां मन्त्राणां गायत्रे छन्दसी-
यमनुत्पत्तिर्गमयतीत्यन्वयः ।

५-७ बहुविश्वशब्दावर्थे प्रत्यासत्तौ । तयोरर्थयोरल्पो भेदः । प्रायस्तौ
समानार्थौ ।

७ अत्यन्तगतः = सार्वत्रिकः । अयं सिद्धान्तो नियमो वा न
सर्वत्र युक्तः । सर्वत्रगो नियमोऽवश्यः । 'अपि चैवमनत्यन्त-
गत इत्युद्देशः' अयं सर्वेषु पुस्तकेषु पाठः । किंत्वयं दुर्बोधः ।
भाष्ये 'इत्युद्देशः' इत्यस्य स्थाने 'एष उद्देशः' (९८२।१४) ।

१५ केषुचित्सूक्तेष्वेकस्यामेव ऋचि देवनालिङ्गं वर्तते । केषुचित्ते-
कस्यामपि । यथा 'बभ्रुरेकः' इत्यास्मिन् । 'बभ्रुरेक इति दश
द्विपदा अलिङ्गाः' (९८२।१४-१५) इति छ. त. द. पुस्त-
केषु 'एकलिङ्गं' इत्यस्यानन्तरम् । इतरेषु 'भवति' इत्यस्या-
नन्तरम् । भेदं दुर्गेण न्यास्यातम् । ऋचि ऋचि भित्ता देवना
विशिष्टालिङ्गा किंतु नामरहिता । अत्र विश्वशब्दो विश्वलिङ्गं
वा नास्ति । तथाऽपि वैश्वदेवानां स्थाने प्रयुज्यते । तस्माच्छ्रु-
णुमनं नात्यन्तगम् ।

१६ 'ऋत्याम' इत्यमृगाभिर्नो । जर्भरी तुर्करी पर्करी एतादृशाः
शब्दा अपिन्मूक्ते मन्त्रि । तेन र्भर् मूक्तं पर्करीमूक्तमित्य-
भिधीयते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ९८५ १ 'इमं०००० वतः' अत्र चतुष्पञ्चाक्षराणि ग. च. ज. पुस्त-
केषु गलितानि । 'इमं न अम्माकं मन्त्रम्' इति पाठः स्यात् ।
क. ख. घ. ट. ठ. पुस्तकेषु विद्यमाना वृत्तिः सायणमाप्यमेव ।
- २ 'भक्षेमहि' इति पाठोऽशुद्धः । भक्षयेमहीत्यवश्यम् ।
- ९८६ १२ 'यज्ञेन यज्ञमयनन्त देवाः' (३) 'तमालभन्त तेना-
यनन्त' (४) 'ह' (५) 'समसेवन्त' (६)
'यद्विबभूवते' (७) न पठितम् ।
- १३-१५ म्यावरजद्रममावमापन्नमत एव सर्वगणं सर्वनामानम् ।
- १५ 'तं व००' इत्यत्रापि पश्चादुत्था (चराया) ओषध्यादुत्था
(वसत्या) आगिरिभ्यन इत्युच्यते । सर्वमग्निरेव । एतच्चोद्यम् ।
- १६ एतादृश दर्शनं ज्ञानं यम्य जातं तम्य प्रयोक्तुर्न्यनमानस्य ।
- १८ देवमाविन = देवभाव प्राप्ता ।
- १९ अन्यद्ववनीति अन्यभावि । ॥ अन्यभावि अनन्यभावि । तादृ-
शायत्तम्य पञ्चमन्यथा न भवति ।
- ९८७ १ 'माधनाद्दुग्धानो देवगण इति नैष्ठिकाः । पूर्वं देवयुगमिन्द्रा-
व्यानम्' (९८६ । १-७) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
य एते माध्या । यदावर्ममाधनातो दिवमाप्नुवन् । तेन साया
दुग्धानो देवगण इति नैष्ठिकमतम् । पूर्वमिन्द्रो वृथित्या
माधनं कृतं देवा अमृजियन्त्यने पौशाणिभक्तम् ।
- २ वैदिककालात् अर्धं धा निम्नम् । तेन पूर्वं ज्ञानरत्नो यदावर्ममिति
कृतं अमृजियन्त्यने ।
- ३ 'अग्निः' इत्यादिभिर्वाक्यैः (१० ध० ५ । ३ । ६६)
इत्येव । अत्र 'अमृजियन्त्यने' इति ।
- ८-९ मे माध्या - माध्याने ।

पङ्क्तिः

९ 'अग्निर्वसुभिर्वासवः' (९८६।८) माप्ये । 'वासवोऽग्निः' वृत्तौ ।

१९ 'सुगा वो देवाः सदेना अकर्म य आजग्मेदं सर्वेन जुपाणाः ।
मरमाणा वहमाना हवीष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि, (यं० वा०
सं० ८ । १८) ।

स्वगा वो देवाः सदेनमकर्म य आजग्म सर्वेनं जुपाणाः ।

'जसिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि' (तै०
सं० १ । ४ । ४४) ।

'सुगा वो देवाः सदेना कृणोमि य आग्मेदं सर्वेनं जुपाणाः ।
जसिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि' (मै०
सं० १ । ३ । ३८) ।

'सुगा वो देवाः सदेनेदमस्तु य आजग्म सर्वेनं जुपाणाः ।
जसिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि' (काठकसं०
४।१२) । कापिष्ठलसंहितायां (३ । १०) 'आजग्म' स्थाने
'आजग्मुः' इति विशेषः । इतरथा कापिष्ठलसंहितापाठः काठकसंहि-
तापाठसदृशः । इयमृक्स्थां संहितायां वर्तते इति न ज्ञायते । उपरि
निर्दिष्टास्तु संहितास्तु 'सुपथा' इत्यस्य स्थाने 'सदेना' अथवा
'सदेन' वर्तते । दुर्गस्थीकृतमूले 'सुपथेदमस्तु' (२९) इति
पाठ आसीदिति भाति । 'सवनानीमानि' (१७) इत्यस्य
स्थाने 'सवनमिदं' (२४) च ।

३ 'आशेयं प्रातःसवनमैन्द्रं माध्यंदिनं वैश्वदेवं तृतीयं सवनम्'
(मै० सं० ४ । ९ । ९) । 'नव समिष्टयज्ञंपि तृती-
यसवने हूयन्ते' (मै० सं० ४ । ८ । ४) । तेन वसवो
दुस्तानाः ।

१६ 'अरमन्त' (९) 'मवाः' (१०) 'च' (१०) 'अर्वाच एना-
न्यः' (११) न पठितम् ।

१९ 'रमयन्त' (१०-११) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
कदाचिद्वर्तमाना इत्येष शब्दो 'रमयन्त' इत्यस्य व्याख्या स्यात् ।

१ अहतान् = नवान् । प्रहतान् (पाठभेदे २२) = सदागमनेन
हतान् उक्तमान् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ९८९ १९ वाजिनो देवाश्वाः । ' नो भवन्तु ' (१०) ' हानेषु ' (१०)
 ' सुमितद्रवः ' (११) ' इति वा ' (११) ' इति वा ' (११)
 ' इति ' (१२) ' अस्मत् ' (१२-१३) न पठितम् । ' अमीवा
 देवाश्वाः ' (९८९ । १३) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
- ९९० १-२ अ(आ) + हिं (हन्ति) । र (रहसि) + क्षसः (क्षिप्वन्ति) ।
 २ अमीवाः = रोगान् ।
 २१ ' देवानां पत्न्य उशत्यः ' (१३) ' अवन्तु नः ' (१४) इत्यत्र
 ' नः ' ' चान्नसंसननाय ' (१४) ' ता नो देव्यः ' (१५) ' शर्म ' (१६) न पठितम् ।
- ९९१ १५ अग्न्यादिभिः पुरुषैरित्यन्वयः । ' अपि च ' इत्यत्र ' च ' (१०) ' इन्द्रस्य पत्नी ' (१०-११) ' अग्नेः पत्नी ' (११) ' अश्विनोः पत्नी ' (११) ' देव्यः ' (१२) न पठितम् ।
 १७ राट् राजमाना । ' राजते ' (११) ' कामयन्तां ' (१२) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
- १८-१९ रोदमी इति प्रगृह्यं शास्त्रान्यस्य पदग्रहस्य मतेन । तेन तद्वि-
 वचनम् । स्तिवत्र तदेकवचनम् । तेन न प्रगृह्यम् ।
- ९९२ २ कक्षामौ काल । भुक्तवत्सु पुरुषेषु = अग्न्यादिपुरुषभोजना-
 नन्तरम् । ' य ऋतुः कालो ज्यायानां य ऋतुः कालो
 ज्यायानाम् ' (९९१ । १३) इति द्विरुक्तिरध्यायपरिममादि-
 धोमनाय ।
- ९९४ १० अनिष्पुतय इति नैरुक्तानां समयः सिद्धान्तः । तमनुगृह्य ।
 ११ ' अपो मुम्यत् १० ' इत्यस्याऽऽर्षच्छन्दोविनियोगा न दीयन्ते ।
- ९९५ २ म्नोत्रियध्यानुगृह्य म्नोत्रियानुगृह्यं न तु म्नोत्रियगृह्ये ।
 ३ ' ते ' (९९४ २३) ' न त्वा ' (२३) इत्यत्र ' न
 धामाश्रयिण्यौ ' (२३) इत्यत्र च ' न ' न पठितम् ।
 ' वस्त्रिन् ' (२३) ' अभ्यधुर्वानाम् ' (२३) न पठितं
 न वा व्याख्यातम् ।

पङ्क्तिः

१९ ' यत् ' (१२) ' गतिकर्मणः ' (१३) ' एतत् ' (१४)
न पठितम् ।

२१ व्यवधीयते = व्यवहितोऽदृश्यो भवति मनुष्यः ।

१४ ' हि ' (९) ' च ' (९) ' पोपेषु ' (१०) न
पठितम् ।

१८ ' यत्रामाद्यद्वयाकपिरर्य ईश्वरः ' (९-१०) ' अथैवाश्विनोः '
(१२) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

२३-२४ ' अथैवा वाचः प्रवाहितेव ' इदमष्टमखण्डस्यान्ते । पञ्चमपष्ठ-
सप्तमाष्टमखण्डा दुर्गस्वीकृतमूले नाऽऽमन् ।

३ सृण्येवेति । नेपं यास्ककृतभाष्यपद्धतिः । यास्कः ऋक्प्रती-
कानि न पठति । द्विविधा सृणिर्भवति । अत्र सृणिशब्द-
स्त्रीलिङ्गः । तेन ' भर्ता हन्ता ' इति अशुद्धे रूपे । ' भर्त्रा
हन्त्री ' इत्यवश्यम् । ' सृण्येव ' अत्र न सृणिशब्दः । द्वौ
सृण्यौ न द्वे सृणी । ' सृण्यशब्दस्य कोऽर्थः ।

४ यथा सृणिः भर्त्रा तथा अश्विनौ अपि भर्तारौ । ' चापि '
इत्यत्र ' च ' शब्दः अनवश्यः । जर्भरी = भर्तारौ । ' इत्यर्थः ' ।
यास्कः इत्यर्थशब्दौ भाष्ये न प्रयुनक्ति । तुर्फरीतृ = हन्तारौ ।

५ तुर्फरी = क्षिप्रहन्तारौ । उदन्त्यमेव = उदकने इव ।

७ रत्ने सामुद्रे चान्द्रममे इति अव्याहनम् । समुद्रे भवं सामुद्रम् ।
चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसम् । किमिदं चान्द्रममं रत्नम् । चन्द्र-
कान्तः चन्द्रमसि न विद्यते । किंतु चन्द्रादिमभिः स्पष्टः मन्
द्रवते । जेमने = जयमने ।

८ जरायु = जरायुनम् । ' शरीरं ' अव्याहनम् ।

९ ' शरदम् ' अयं कस्य अर्थः । अनरं = अनीर्णम् ।
अत्र मायगभाष्यम् । ' नृण्येव नृण्यावि । नृणिगदृशः ।

पत्रं
९९७

पङ्क्तिः

९ अङ्कुशाहौ मत्तगजाविव । जर्भरी गात्रविनाम कुर्वन्तौ ।
यद्वा । सृण्येव । सृणिर्द्विविधा । मत्तगजस्यैकत्रावस्था
पथियेका । अपरा बाधयित्री । तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी
भर्तारौ एकत्रैवावस्थापनौ । तथा तुर्फरीतू तर्फितारौ शत्रूणा
हन्तारौ । नैतोशेव । नितोशतिर्वधर्मः । नितोशयतीति नितोश ।
तस्यापत्य नैतोश । ताविव तुर्फरी शत्रूणा हन्तारौ । पर्फरीका
पर्फरीनौ शत्रूणा विभारयितारौ । यद्वा । स्तोतृजनाना धनादि
दानेन पूरयितारौ । उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भव उद-
न्यम् । तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । कान्तियुक्तावित्यर्थः ।
जेमना जेमनी जयशीलौ । मटेरु बलातिशयेन मत्तौ स्तुत्यौ वा ।
ता तौ पूर्वोक्तगुणौ अश्विनौ युवा मे मदीय जरायु जरायुनमत
एव मरायु मरणशील शरीरम् । अजर जरारहित मरणधर्मरहित
कुरुतम् । याम्कभाष्य दुर्बोधम् । यस्मात् यास्क सृण्यनैतोशश-
ब्दयो अर्थो न ददाति । रत्नशब्द नपुमम् । अश्विनी पुमासौ ।
तौ रत्नाभ्या कथ उपर्मायेताम् । सायणभाष्य अपि न साधु ।
कदाचित् अय अथ स्यात् । ' जर्भरी ' इदं भृधातो याङि
नामरूप स्यात् । भृधातो अभ्यास जर्भृ । इकारो नाम
करण । य पीन पुन्येन भृश वा विभर्ति स जर्भरी ।
पर्फरीना । अत्र कआगम छन्दोर्थे स्यात् । जर्भरीवत्
पर्फरीशब्दं भृधातो याङि नामरूप स्यात् । धातुपाठे भृधातु
नैव विद्यते । स कदाचित् भृधातो उच्चारभेद स्यात् ।
तुर्फरीशब्दं पर्फरीसदृशो भाति । ' पर ' इत्यस्य
स्थाने ' तुर ' इत्यादेश प्राप्तिर्णिङ् स्थात् ।
' तुर्फरीनृ ' इत्यत्र तृआगम छन्दोर्थे स्यात् । उदन्यज
शब्द ' उदन्य-उदन ' इत्यनयो शब्दयो समासेन पठित
स्यात् । उदनि भव उदन्य । उदन् जात उदन । अथ
कश्चिन् उदरचार्गं पत्नी स्यात् । धर्मर्मशर्मर्मवत्
जेमन्शब्द निधानो मन्त्रन्ययान्त उत्पन्न स्यात् । जेमा
जेमनी जेमन इति तस्य रूपाणि भोग्यु । मटेरुशब्द मदधानो ।
अश्विनौ ज्येष्ठाभ्या उपर्मायेते । यथा—' विमि इयेनेव दीयन्त '

पङ्क्ति

९ (ऋ० स० ९ । ७४ । ९) । ' कुह इयेनेव पेतधु ' (ऋ० स० ८ । ७३ । ४) । ' इयेनाविव पतथो हयद्रातये सोम सुत महिषेवावगच्छत ' (ऋ० स० ८ । ३९ । ९) । सृण्य-नैतोश-उदन्यजा इमानि केषाचित् पाक्षिणा नामानि स्यु । यथा इमे पाक्षिण आरिभूतान् पाक्षिण जयन्ति स्वभक्ष्य च अपहरन्ति तथा अश्विनौ अत्रिच्यवनादीन् आपद उद्धरन्ति । ता तौ युवा अश्विनौ मे मम जरायु जरावश मरायु मरणवश शरीर अजर जरामरणमुक्त कुरतम् । अयं केवलं तर्कः ।

१२ तरत् = तरति स पाप सर्वम् । मन्दी = यः स्तौति ।

१३ धावति = गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारासुतस्य अन्धस = धारया अभिषुतस्य अन्धस = धारया अभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अयं आत्मपरोऽर्थः ऋचि न विद्यते । तरत् = समुद्रं तरन् । ' तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा ' (ऋ० स० ९ । १०७ । १९) । सोमरसं जलेन मिश्रयते तस्मात् सोमं समुद्रं तरति इति ऋषिः वदति । सोमं मन्दी इति उच्यते । यस्मात् स दृष्यति पातून् हर्षयति च । एतादृशं सोमं पवित्रं प्रति धावति । सुतस्य अन्धसः सोमस्य धारा पवित्रं प्रति धावति । अम्यं सूक्तस्य चतस्रः ऋचः । प्रत्येकस्याः अन्तिमं पादं तरत्सं मन्दी धावतीति । इन्द्रादयो देवा पिबेयुः इति सोमं त्वरया पवित्रं प्रति शुद्धीकरणार्थं धावति इति अतिशयोक्तिः ।

१९ चत्वारि शृङ्गेति । ईदृशानि प्रतीकानि अग्निं एव ज्ञायाये दृश्यन्ते । आदौ त्रयं एव वेदा आसन् । न चत्वारः ।

२० प्रातः सवनं माध्यदिनं तृतीयं सवनं इति त्रीणि सवनानि । ' प्रायणीयोदयनीये ' इति द्वयोः इष्टयोः नामनी ।

२१ हस्तासः = छन्दासः । त्रिषा = त्रेषा = मन्त्रवाक्यसंख्ये !

२२ रोरवणमस्य सवनक्रमेण । आनौ ऋचः । तत्पश्चात् यजुषि । तत्पश्चात् सामानि । एवं सवने सवने क्रमः । अयं त्रिविधः पाठः अम्यं वृषभस्य रोरवणमित्युच्यते ।

पत्रं

९९७

पदक्तिः

२३ यदेनमृग्भि ० स्तुवन्ति । इदं ब्राह्मणवाक्यवत् भाति ।

२४ एष हि महान् देवो यद्यज्ञ । इदमपि तथैव ।

२४-२५ एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । इदमपि तथैव ।

अत्र सायणभाष्यम् । “ यद्यपि सूक्तस्य अग्निसूर्यादिपञ्चदेवता
 क्त्वात् पञ्चधा य मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तनीत्या
 यज्ञात्मनस्याग्ने सूर्यस्य च प्रकाशरत्वेन तत्परतया व्याख्यायते ।
 अस्य यज्ञात्मनस्याग्ने चत्वारि शृङ्गा चत्वारो वेदा शृङ्गास्था
 नीया । यद्यपि आपस्तम्बेन ‘ यज्ञ व्याख्यास्याम । स त्रिभि
 वेदार्विधीयते (परिभा. १।३) इत्युक्तम् । तथाऽपि आपर्वण-
 स्येतरानपेक्षयैवाग्निसाध्याना कृत्स्नकर्मणा अभिधायकत्वात्
 तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गेत्युक्तम् । त्रयोऽस्य पादा सवनानि
 ग्रीष्मस्य पादा । प्रवृत्तिसाधनत्वात्पादा इत्युच्यन्ते । द्वे
 शीर्षे ब्रह्मौदन प्रवर्धश्च । इष्टिसोमप्राधान्येन इदं उक्तम् ।
 सप्त हस्तास सप्त चन्द्रासि । हस्ता अनुष्ठानस्य मुख्यं साध
 नम् । छन्दास्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यव-
 हार । त्रिधा बद्ध मन्त्ररूपब्राह्मणे त्रिप्रकार बद्ध । बन्धन
 मस्य तन्निष्पाद्यत्वम् । वृषभ फलानां वर्धिता । रोरवीति भृश
 शब्दायते । ऋग्यजु सामोकथै शस्त्रयागस्तुतिरूपै होत्राद्यु
 त्पादितै ध्वनिभि असौ रीति । एव महो देव मर्त्यान्
 आविवेश । मर्त्ये यजमाने निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते ।
 अथ सूर्यपक्षे व्याख्यायते । अस्य आदित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि
 चतस्रो दिशः । एता श्रयणार्थत्वात् शृङ्गाणीत्युपचर्यन्ते ।
 त्रयो अस्य पादा । त्रयो वेदा पादस्थानीया भवन्ति गमन
 साधनत्वात् । तथाहि ‘ ऋग्भि पूर्वोह्नि दिव देव ईयते ’ इत्यु
 पक्रम्य ‘ वेदैरक्षान्यैस्त्रिभिरेति सूर्ये ’ (ते ब्रा० ३ । १२ ।
 ९ । १) इति हि वेदत्रयेण गतिराम्नाता । द्वे शीर्षे । अहश्च
 रात्रिश्च द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मय
 षट् विलक्षणा ऋग्व एव साधारण इति वा सप्त हस्ता
 भवन्ति । त्रिधा बद्ध त्रिषु म्यानेषु क्षित्यादिषु अग्न्याद्यात्म
 क्त्येन सबद्ध । ग्रीष्मवर्षाहिमन्नाग्न्यै त्रिभि त्रेधा बद्धो वा ।

पङ्क्तिः

२४-२५ वृषभः वर्षिता । रोरवीति शब्दं करोति वृष्ट्यादिद्वारा । सः महो महान् देवः यत्प्राणाविवेश तन्नियन्तृतया । ‘सूर्य आत्मा जगतस्तस्युनश्च’ (ऋ० सं० १ । ११५ । १) इति हि श्रुतम् । एवं तु अत्रादिपक्षेऽपि योज्यम् । ”

अत्र व्याकरणमहाभाष्यम् । “ चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाल्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादास्त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो सप्त अस्य विभक्तयः । विधा नद्धस्त्रिषु स्थानेषु वद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आविवेशोति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरण-धर्माणो मनुष्याः । तानाविवेश ” ।

२८ यन्तः = गच्छन्तः ईजाना वा । अपेक्षन्ते = ईक्षन्ते । स्वर्गन्तो नापेक्षन्ते = ते अमुमेव लोकं गतवन्त ईक्षन्ते ।

२ विश्वतोधारं = सर्वतोधारम् ।

अत्र महीधरभाष्यम् । “ सुष्ठु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । ये सुविद्वांसः यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञम् । विश्वतोधारं विश्वतो धारा यस्य तम् । आहुतिदक्षिणात्रानि यज्ञस्य धाराः । वैश्वानरमा-रुतपूर्णाहुतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः । यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं यन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपश्वाद्यपेक्षां न कुर्वते कृतकृत्यत्वात् । चां स्वर्गं चाऽऽरोहन्ति । कीदृशीं द्याम् । रणद्धि नरा-मृत्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् । रोदसी इति दिवो विशेषणं न तु द्यावाऽधिच्योराभिधानम् । दिव इत्युपादानात् । यद्वा । ये यज्ञमाणाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धारणहेतुं यज्ञं विनन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते चां अन्न-रिसं आरोहन्ति । तस्य रोदसी द्यावाऽधिच्यो आरोहन्ति । ततः स्वर्गजः स्वर्गस्थं आदित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तः अन्त्यत्किमपि म्यानं न अपेक्षन्ते । ”

पत्रं

पङ्क्तिः

९९८

२ रोदसीपदस्य छायापृथिव्यौ इत्यर्थः । इदं पदं व्यर्थम् । यस्मात् पृथिव्याः अत्र न किमपि प्रयोजनम् । ' छां ' पदेन छाः कथितैव । ' ईक्षन्ते ' ' विश्वतोधारं ' ' वितेनिरे ' एते शब्दाः ऋक्शाखायां न वर्तन्ते । अस्या ऋचः मायाशैली अर्वाचीना । ये सुविद्वांसो विश्वतोधारं सर्वस्य जगतः धारयितारं यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति ते छां आरोहन्ति । स्वर्गन्तः स्वर्गं गच्छन्तः स्वर्गोदन्यत् न किञ्चिदपेक्षन्ते ।

३ प्रवहल्लितेव = प्रवहल्लिता इव । ' प्रवहल्लिता ' इत्यस्य कोऽर्थः । स्तुतिः वर्णनं वा इति अर्थः स्यात् । इव शब्दः किमर्थम् ।

९९९

१ ' गुहा गूहतेः ' (९९८ । ९) ।

५ ' ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षि ' (९९८ । १०) ' प्रना-
पतिः ० त्रयो विद्यामभ्यतपत् । तस्या अभितसाया एतान्यसराणि
संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति ' (छा० उ० २ । २३ । २) ।
' तान्यभ्यतपसेभ्योऽभितसेभ्य ओंकारः संप्राप्तवत् ' (छा०
उ० २ । २३ । ३) एतदार्षि विवरणम् ।

७-९ आख्यातानामर्थः कथमप्रसिद्धतरः । नामान्यप्यप्रसिद्धानि सन्ति ।
उपसर्गनिपातानामर्थोऽनिश्चितो भवेन्नत्वाख्यातानाम् । दुर्गकृतं
विवरणमकिञ्चित्करम् ।

१५-१६ के एते एके । अधिभूतविदः । भूतानि सर्पादीनि ये जानते ते ।

१७ मृगाः पशुभ्यः कथं भिन्नाः । तूणवशब्दस्य कोऽर्थः । विशिष्टं
वाद्यमित्येकोऽर्थः । पशुमृगयोर्मध्ये निर्देशात्तूणवः प्राणी स्यात् ।
' पशुषु = गवादयः । तूणवेषु = वाणिज्यातिषु । वादित्रेष्ट्वि-
त्यर्थः । मृगेषु = सवरादिषु (') ' (ट.) ।

१८ आत्मप्रवादाः = अज्यात्मवादिनः । प्रवदतीत्यशुद्धं प्रवदन्ती-
त्यवश्यम् ।

१९ ' एष्वेव लोकेषु त्रीणि ' (९९८ । १६) भाष्ये । ' एषु
लोकेषु त्रीणि नै तुरीयाणि ' इति मै० सं० । ' नार्या ' (१७) भाष्ये । ' वाते ' मै० सं० । ' सादित्ये ' (१८)

पङ्क्तिः

१९ मै० सं० नास्ति । 'स्तनयित्नावय' (१८) भाष्ये । 'स्तन-
यित्ना अथ ' मै० सं० । ' ब्राह्मणाः वदन्ति ' (१९)
भाष्ये । ' ब्राह्मणः वदति ' मै० सं० । ' या च देवानां या
च मनुष्याणां ' (२०) मै० सं० नास्ति । ' वामै सृष्टा
चतुर्धा व्यभवत्ततो याऽत्यतिरिच्यत सा वनस्पतीन्प्राविशत्तैषा
याऽस्ते या दुन्दुभौ या तूणवे या वणिायाम् ' (मै० सं०
३ । ६ । ८) ।

२० तदेतद्ब्राह्मणं स्पष्टम् । रथंतरं (९९८ । १७) वामदेव्यं
(१७) बृहत् (१८) एतानि सामानां नामानि ।

२२ इतरे यर्णाः कीदृशीं वाचं वदन्ति । ते किं पशवः । एतेषां
मतानां मूलमन्वेप्यम् । ततोऽर्थः स्पष्टो भवेत् ।

१० ' ऋचो अक्षरे परमे व्यवने ' (२) ' ऋचा ' (३) न
पठितम् । ' ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते० प्रति
प्रतीति च ब्राह्मणम् ' (५-७) न पठितं न वा न्यास्यातम् ।

११-१२ अधियज्ञ ओंकारः । अधिदैव आदित्यः । अध्यात्मनि आत्मा ।

१५ ओंकारं विना देवा नार्च्यन्ते । तस्याः = वाचः ।

१६ व्यवनं विशिष्टं विविधं वा अवनं रक्षणम् । ऋचां परमं रक्षण-
मक्षरमोंकारः । नानादेवतेषु च मन्त्रेषु (६) उँकार आव-
श्यकः । विविधमस्मिच्छद्भजातमिति दुर्गः ।

२१ अक्षरं सर्वेषां शब्दानां मूलम् ।

२५ ' ओंकार एवेदं सर्वम् । ओमित्येनदक्षरमिदं सर्वम् ' (मा०
उ० १) । ' ओमित्तिदं सर्वम् ' (तै० उ० अनुवाकः ८) ।

२६ तानि = ऋगादीनि ।

१ प्रणवः = ॐ । प्रणवस्य विग्रहः शरीरम् आत्मा ।

११ ऋगेष आदित्य इत्यन्वयः ।

१३ प्रत्युचः = सर्वाणि भूतानि (४-५) । ' प्रत्युचः सर्वाणि
भूतानि ' (४-५) ' यदनेनानि ' (७) प्रत्युचः

मंत्रं

पङ्क्तिः

१००१ १३ सर्वाणीन्द्रियाणि ' (७) यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्ति '
(९) न पठितं न वा न्यारूपातम् ।

१३-१४ मात्रेम्यः (९) = अवयवेभ्यः ।

१४ ' भवति ' (९) ' इत्यधिदैवतं ' (६) ' अथाध्यात्मं '
(६) ' अत्र ' (७) ' उच्यन्ते ' (७) ' भवति '
(८) न पठितम् ।

१९ अयमात्मा शरीरं वा ऋक् । यास्कभाष्ये शरीरमेव (७) ।

२१ ' अविनाशिधर्म ' (८) भाष्ये । ' अविनाशिधर्म ' वृत्तौ ।
ऋक् प्रत्यृग्यथाऽवयवः प्रत्यवयवः । ऋच ऋग्यजुःसामानि ।
प्रत्यृचो ब्राह्मणानि (१) । देवाः प्रसिद्धाः । अक्षरमोकारः ।
अथवा । ऋक् आदित्यः । प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि । देवा
रश्मयः । अक्षरम् अन्यन्मात्रेभ्यो भूतेभ्यः । अथवा । ऋक्
शरीरम् । प्रत्यृच इन्द्रियाणि । देवा इन्द्रियाणि । अक्षरम्
अविनाशिधर्म ।

१००२

१९ वाचः क्षयो निवास । ' नास्य क्षयो भवति ' (२७) मूलः
च. पाठः । स. वाक्क्षयो भवति ' इति शुद्धी क्रियते । अ
(न) + क्षरं (क्षयः) । ' न क्षीयते ' (४) अस्य
विवरणम् ' अक्षयं ' । अथवा । ' अक्षयो भवति ' ।
' वाक्क्षय ' इति दुर्गम्बीकृतपाठः । ' वाक्क्षरं ' (२९)
इति पाठभेदः । वाच क्षरं निवासः । क्षयस्याभावोऽक्षयम्
(४) अव्ययीभावः ।

१७-१८ यथाऽरा अक्षे वर्तन्ते तथा ।

२२ ' अन्तम्योपप्रदर्शनार्थः ' इदं ' परिसमाप्त्यर्थः ' इत्यस्मात्कर्त्तृ
भिन्नम् । ' वान्तम्य ' अथ च. मूलपाठो दुर्वाच्यः । अन्तः
सिद्धान्तः स्यात् ।

१००३

१ ' अभ्यूटः ' इति क. ग. छ. त. द. पुस्तकेषु (१००२ ।
२६) । वृत्तं ' अभ्यूटः ' ।

१-२ अभ्यूटः = विवर्तिनः ।

पङ्क्तिः

३ पुनरयं० = अयं पुनर्मन्त्रार्थः ।

४ निगमशेषाः = उपनिषदो वेदान्ताः ।

५ वाक्यार्थसामर्थ्यात् = वाक्यार्थाधारेण । उचीतं तर्कितमर्था-
भिधाने सामर्थ्यं शक्तिर्येषाम् । तस्य विचारस्यापरे पर्यायाः ।
' उपरि ' अशुद्धम् ।

१५ उपदेशेनार्थं गृह्णन्ति त औपदेशिका असाक्षात्कृतधर्माणः ।

१८ पारोक्ष्येण = आचार्यपरम्परया (निरु० पृ० ९८ । १० ८) ।
एतेषु = औपदेशिकेषु ।

२३ नियोगे = कर्माणि ।

२५ ' मनुष्या वा ' = मनुष्या वै । उत्क्रामत्सु = स्वर्गं गच्छत्सु ।
मृतेष्वित्यर्थः ।

२ पुराकरूपः = पूर्वयुगवृत्तान्तः ।

३ ' तेभ्य एतं मन्त्रार्थचिन्ताम्यूहमभ्यूहं प्रायच्छन् ' इति वृत्ता ।
' तेभ्य एतं तर्कमूर्तिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताम्यूहमभ्यूहं '
भाष्ये (१००२ । १०-११) । तर्क एव ऋषिः । अभ्यूहो वित-
र्कितो मन्त्रार्थचिन्तारूपोऽभ्यूहः । एतद्रूपस्तर्क एव ऋषिः ।
तं प्रायच्छन् । ' को न ऋषिर्भविष्यति ' इति प्रश्नस्य उत्तर-
मिदम् ।

३-४ समन्तार्थरूपमेतद्यूहं प्रायच्छन्नित्यन्यथः ।

४-५ भवन्तः शक्यन्ते शक्नुवन्ति । ' शक विभापितोऽमर्षणे '
(४ । ८१) ।

६ सूक्ते = स्पष्टे । ' किञ्च ' (१००२ । ११) इत्यत्र
' किञ्चित् ' ।

२१ ' प्रजवेषु यन् ' (१३) ' अत्राऽऽह ' (१४) न पाठितम् ।

२२ न साक्षात्तेऽर्था दृश्यन्ते ।

२४ मंगलजने = परस्परेण मंगलजानि = एकमन्येन स्वर्गाद्यर्था-
न्पूजयन्ति ।

परं

पङ्क्तिः

१००५

५ प्रतिमानवतां = बुद्धिमताम् । तेषां मनोवृत्तयो न सर्वत्र संव-
रितुं शक्नुवन्ति ।

७ उद्भवदा = तर्करूपं ब्रह्म । शब्दानामर्थानां ये न्याया ये
विवरणनियमास्तत्र संकटेषु । दुर्बोधार्थेष्वित्यर्थः । ' ऊह-
ब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा ' (१५) ' अथाऽऽगमो
यां यां देवतां निराह तत्रास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनु-
भवति ' (१००४।१७-१८) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।

१० ' अस्या उद्वाहितोनेश्वानेदाद्वेदः ' इदमतीव दुर्बोधम् ।

१२-१३ श्रुतिर्विद्यतेऽस्य स श्रुतिमान् । तस्य बुद्धिरियं विद्या । सा तां
बुद्धिं वर्षति नरं श्रुतवन्तं करोति । * श्रुतिमति बुद्धिः ' इति विग्रहः । अन्यथा 'श्रुतिः मतिः बुद्धिः' एवं विग्रहो भवेत् ।
(निरु० १४ । १४ पृ० १०१३ । प० २२-२९) इत्यत्र ' विद्याबुद्धिमताम् ' इति विद्यते । तेनात्र इयं विद्या
श्रुतिरूपा मतिरूपा बुद्धिरूपा इत्यर्थः स्यात् । ' श्रोतव्यः
मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः ' इत्येवं उपनिषत्सु उच्यते ।

१६-१८ वेदे विधयः प्रातेषाः प्रसवाः (तेषामपवादाः) निधमाः (नियम-
विधयः) परिसंख्या (तद्रूपः प्रतिषेधः) पुनर्वचनं (पुनरुक्तिः) परा-
र्थवादाः (अर्थवादाः) तैर्वेदो गहनः संकटः ।

१८ श्रुतमनतिक्रम्य प्रमां ज्ञानं यो गृह्णाति तस्य । श्रुतावलम्बिन
इत्यर्थः । वेदशाब्दान्वाच्यार्थेनैव गृह्णाति न लक्ष्यार्थेन ।

१९ परमं दुर्विज्ञानानि दुर्विज्ञेयानि तथाऽपि वेदनीयानि ।

१००७

२ व्याख्यातं दैवतं मज्जमायायादारम्य त्रयोदशध्यायं यावत् ।

यज्ञाद्गं च । दैवतं प्रकरणं यज्ञस्य अद्गं इति च व्याख्यातम् ।
यज्ञादने दैवतस्य न कोऽप्युपयोगः । सर्वं दैवतं कर्मपरम् ।
'यदैवतः स यज्ञो वा यज्ञाद्गं वा तदैवता भवन्ति' । (नि० अ०
७ पृ० ४) । अत्र यज्ञाद्गस्य भिन्नः अर्थः । ऊर्ध्वमार्गमिति =
ऊर्ध्वमार्गेण गमनम् । कः ऊर्ध्वमार्गः कथं च आत्मा तेन गच्छति
१ व्याख्यायते । यन्मार्गं ममाद्यं तस्मान्

पङ्क्तिः

- २ ऊर्ध्वमार्गस्य मोक्षस्य गतिं व्यास्येया । किंतु एतद् ऊर्ध्व
मार्गप्रकरणं निरूप्यै नान्तर्भवति ।
- ३ सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । इदं दुर्बोधं अशुद्धं
अपूर्णं वा । 'सूर्य आत्मेत्युदितस्य निर्देशः' इति याज्य
स्यात् । 'सूर्य आत्मा' अयं उदितस्य सूर्यस्य निर्देशः । स हि
कर्मद्रष्टा । स हि स्यावराणि जहमानि च यानि कर्माणि
कुर्वन्ति तेषां द्रष्टा साक्षात् । तस्मात् पापं कर्म हेयं पुण्यं च
कार्यम् ।
- ३-४ अथैतदनुप्रवदति । कः अनुप्रवदति । कुत्र चायं अनुप्र
वादः । अयं अनुप्रवादः अत्र न दत्तः । 'सूर्य आत्मा'
इत्यत्र सूर्यं साक्षात्पुच्यते । अयं प्रवादः । तस्य अनुप्रवा
दाय अन्यथा ऋचः अवस्था । किंतु अनुप्रवदन्ती ऋक्
नैकाऽपि पठ्यते । महाराष्ट्रपाठे 'अनुप्रवदन्ति' इति बहुवचनम् ।
- ४ अथैत महान्तः । अयं भिन्न अधिकारः । 'ऋग्गणः' इत्य-
नेन बहुच ऋचः पठिता आत्मन् इति भाति । किंतु अत्र
एकैव ऋक् पठ्यते । 'इन्द्र मित्रः' इत्यादि । एष + ऋग्गण
= एष ऋग्गणः । न तु एषर्गणः ।
- ५ आत्मनिज्ञासया । महति आत्मानि इयं निज्ञात्मा कथं उद्भवेत् ।
स आत्मानं जानात्येव । आत्मनिज्ञात्मा व्यष्टीनां (जीवात्मनां)
स्यात् । तदर्थं महानात्मा स्वरूपं प्रवर्त्ति ।
- ८-९ जन्मना अहं जातवेदा अग्निं अस्मि । जातं एव अहं जातं
वेदो गिसंज्ञां प्राप्तवान् । घृतरूपेणेति चक्षुर्भवति । अमृतं च मे
आम्यं भवति । अहमेव त्रिगतु अहम् । त्रिधातु मुच्यते
ध्रुवः । अहं = मन्त्रः । रजसः = स्तोत्रम् । विमानः = विमानः ।
मयान् स्तोत्रान् अहं विमिमे । यमः = नृपः इत्ययं यन् त्वेभ्य
निरूप्यते । अमृतं = सततं । अहं त्वेभ्यः अविज्ञेयं यमं
त्न्यामि । मम नाम हविः । अस्यां ऋचि अग्निं स्व महिमानं
वर्णयति । न महान् आत्मनः ।

११ पङ्क्तिः

१००७

१०-११

प्रथमजा = प्रथमं जातः । ऋतस्य = महतः आत्मनः । महतः आत्मनः अहं अन्नं प्रथमं जातमस्मि । सर्वेभ्यो देवेभ्योऽपि प्रथमं जातं अस्मि । अहं अमृतस्य महतः आत्मनः नाम धारयामि । अहमेव अमृतं महानात्मा । यः यजमानः मा (अन्नं) अन्यस्मै ददाति स एव मावत् मादृशः (महानात्मा) भवति । अन्ननामधेय अहं य केवलं अन्नमास्ति अतश्च देव महान्त आत्मानं न जानाति तं अस्मि नाशयामि । महत आत्मन आत्मानं भिन्नं पश्यन्तः सर्वे नश्यन्ति । वयमाहुः पृथुः निपदि इयं ऋतुः वर्तते इति न ज्ञायते । इयं ऋतुः तैत्तिरीयोः पृथुः निपदि एव पठ्यते—‘ अहमस्मि प्रथमजा ऋताश्च । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाश्नायि । यो मा ददाति स इदं माश्नाः । अहमन्नमन्नमदन्नं माश्नामि’ इति । अत्र शास्त्रभाष्यम् । ‘अहमस्मि भवामि प्रथमजा प्रथमज प्रथमोत्पत्तः ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्यास्य जगतो देवेभ्यश्च पूर्वं अमृतस्य नाभिः अमृतस्य नाभिर्मे य मत्स्यस्य अमृतस्य प्राणिना इत्यर्थः । यः वाञ्छति मा मा चतः अस्मादेभ्यो ददाति प्रयच्छति आत्मना प्रयच्छति स इदं एव अयिनष्ट यथाभूतं भावा अवति इत्यर्थः । यः पुनश्च मां दत्त्वाऽर्थस्य रात्रे प्राप्ते अन्नं अति तमसं नदन्नं भक्षयन्तं दुग्धं ग्रहं अन्नमेव भक्षयन्ति अस्मि भक्षयामि ।’ नैतिर्गोपराक्षणे एवमेव कृत्यात् । मायनष्टं तदर्थं यस्मै ।

पङ्क्तिः

१२ स्यात् । प्रादुर्बभूव = आत्मरूपं आविश्चकार कम्मैवित् जिज्ञासवे । तं च जिज्ञासुं एवं व्याजहार उवाच । किमुवाच ।

१३-१४ आत्मानं अध्यात्मजम् । आत्मा अध्यात्मजः कथं स्यात् । अध्यात्मजं = चित्त्वरूपम् । अन्तिकं = नैकट्येन अथवा सुज्ञेयतया । स्पष्टमित्यर्थः । अन्यस्मै जिज्ञासवे आचक्ष्व इति । ' आचक्ष्व ' इति अशुद्धम् । (निरु० ११ । ३४) इत्यत्र ' आचक्ष्व ' इत्यस्य म्याने गुर्जरपाठः ' आचक्ष्व ' इति । यदि ' आचक्ष्व ' इति पाठः तदा स महान् आत्मा आत्मानं अन्यस्मै आचक्ष्व आचक्ष्वे इत्यर्थः । एवं तं व्याजहार (१२) = एवं तं आत्मानं निरूपयामास = अध्यात्मजं आत्मानं अन्यस्मै अन्तिकं आचक्ष्वे । प्रथमोऽर्थः साधीयान् । ' एवं तं ' आचक्ष्वेति ' अशुद्धम् । महाराष्ट्रपाठः इतोऽपि अशुद्धतरः । पाणिनीयव्याकरणे ' आचक्ष्व ' इत्यपि अशुद्धम् । ' आचक्ष्वे ' इति शुद्धम् ।

१५-१६ पथिभिः आचरन्तं परा चरन्तं च अनिपद्यमानं गोपां आत्मानं अपश्यम् । सग्रीचीः विपूचीः वसानः सः भुवनेषु अन्तः आवरीवर्ति इत्यन्वयः । आ न परा न पथिभिः चरन्तं = सर्वत्र वर्तमानम् । अनिपद्यमानं = अशयान सर्वदैव जाग्रतम् । गोपां = पालयितारम् । सग्रीची. = ऋजुमार्गेण गच्छन्तीः प्रजाः । विपूचीः = विषममार्गेण गच्छन्तीः प्रजाः । वसानः = आच्छादयन् पालयन् । आवरीवर्ति = सर्वत्र सर्वदा वर्तते इत्यर्थः ।

१७ ' आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरीनि ' । दृतादृक् ऋतुभाष्यप्रारम्भः गतेषु अव्यायेषु न दृश्यते । अथैष । अतः परं महतः आत्मनः लक्षणानि दीयन्ते । सत्त्वलक्षणः एव अयं आत्मा । न तस्मिन् रजस्तमसी वर्तते ।

१८ तत्परम् । तत्त्वलक्षणं वस्तु सर्वेभ्यः परम् । तद्वन्नेत्युच्यते । सत्त्वलक्षणः = नित्यमस्त्यः । (भ० गो० २ । ४९) ।

पत्रं

१००७

पङ्क्तिः

१८ तत्सलिलम् । ' आपो ह वा इदं आसन् सलिलमेव ' । (नृ०
पू० उ० १ । १) । ' सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति '
(नृ० उ० ४ । ३ । ३२) । अव्यक्तम् । ' अचिन्त्यमव्य-
क्तमनन्तरूपम् ' (कै० उ० १ । ६) ।

१८-१९ ' अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् '
(कठोप० ३ । १९) ।

१९ अमृतम् । ' तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा ' (छा० उ० ८ । १४ । १) ।
शुक्लम् । ' तच्छुक्लं पुरुषलिङ्गम् ' (मै० उ० ६ । ३९) ।
तन्निष्ठः = तस्मिन् महति आत्मानि निष्ठा यस्य । भूतात्मा =
पञ्चभूतैः परिवेष्टितः आत्मा = जीवात्मा । सर्वे जीवात्मानः
महति आत्मानि स्थिताः भवन्ति । न ते स्वतन्त्राः । भूता-
त्मशब्दः मैत्रायण्युपनिषदि बहुकृत्वः प्रयुज्यते । दशसू-
त्रनिपत्सु नैकदाऽपि दृश्यते । ' असौ भूतात्मा अन्तःपुरे-
णाभिभूतः ' (मै० उ० ३ । ३) ।

२० भूतप्रकृतिः = पञ्चमहाभूतानां प्रकृतिः महान् आत्मा इति
वैशेषिकाः वदन्ति । तत्क्षेत्रम् = ' इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्र-
मित्यभिधीयते ' (भ० गी० १३ । १) । ' तत् महान्
आत्मा क्षेत्रं ' इदं वैशेषिकमतस्य व्याख्यानम् । तत्
ज्ञानात् क्षेत्रज्ञम् = तत् (महानात्मा) क्षेत्रज्ञानात् क्षेत्र-
ज्ञम् । ' एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ' (भ०
गी० १३ । १) । ' अनुप्राप्य निरात्मकं ' इदं किमर्थं अत्र
पठ्यते । अस्य पूर्वेण परेण वा न कोऽपि संबन्धः । ' अनु-
प्राप्य ' इदं ' अप्राप्य ' अथवा ' अननुप्राप्य ' इति स्यात् ।
क्षेत्रज्ञं अप्राप्य अननुप्राप्य वा क्षेत्रं निरात्मकम् । क्षेत्रज्ञाभावे
क्षेत्रं नास्त्येव ।

२०-२१ अथैष महानात्मा० । यदि महानात्मा सत्त्वलक्षणः तर्हि
तस्मिन् त्रैगुण्यं कथं उद्भवेत् । त्रैगुण्यं भूतात्मानि वर्तते । महति
आत्मानि सत्त्वं विमुद्गरूपेण तिष्ठति । किंतु रजस्तमसी
अभिः वर्तते ।

पङ्क्तिः

२२ कामद्वेषः = ' काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ' (भ० गी० ३ । ३७) । ' कामद्वेषः ' इति समाहारद्वंद्वः कथं स्यात् । ' स नपुंसकम् ' (पा० २ । ४ । १७) इत्यनेन ' कामद्वेषं ' इत्यवश्यम् । ' कामद्वेषौ ' इति सरलम् । रजः-शब्देन कामद्वेषौ सूच्येते । तमसः किं प्रयोजनम् । तमोगुणेन केनज्ञानां भूतात्मनां पृथक्त्वं भिन्नत्वं संपाद्यते । तमोगुणाभावे क्षेत्रज्ञभेदो न स्यात् ।

२३ अविज्ञातस्य=यावन्महानात्मा न ज्ञायते तावत् । विशुद्धचतः=विशुद्धस्य । विभूतिं कुर्वतः = सर्वाः विभूतयः महतः आत्मनः रूपाणि । सर्वाः विभूतयः महानात्मैव । किंतु ज्ञानाभावेन ताः भिन्नाः दृश्यन्ते । एतदेव क्षेत्रज्ञपृथक्त्वम् ।

‘ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशंसंभवम् ’ (भ० गी० १०।४१)

एतासां विभूतीनां वर्णनं भगवद्गीतायां दशमेऽध्याये ।

१ परिभातिलिङ्गो महानात्मा । ' प्रतिभातिलिङ्गः ' इति महाराष्ट्रपाठः । महानात्मा पारितः सर्वत्र भाति । आत्मनः ऋते न किञ्चिदपि वर्तते । प्रतिभाति = आत्मा आत्मानं प्रति भाति । आत्मा आत्मनः अन्यत् न किञ्चित् पश्यति । चतुर्थे खण्डे 'महानात्मा प्रतिभां अप्येति' इत्युच्यते । तेन ' प्रतिभालिङ्गः ' इति पाठः स्यात् । 'तमोलिङ्गः' अस्य कः अन्ययः । ' तमोलिङ्गो भवति ' इति स्यात् । स्वयं परिभातिलिङ्गोऽपि सन् केनचित् कारणेन महानात्मा तमोलिङ्गो भवति । तत्कारणं माया । ' विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमः ' इदं अतीव अशुद्धम् । ' विद्या प्रकाशलिङ्गा ' इत्यवश्यम् । विद्या प्रकाशलिङ्गाऽपि सती केनचित् कारणेन तमः (अविद्या) भवति । महान् आत्मा = विद्या । परिभातिलिङ्गः = प्रकाशलिङ्गा । द्वयोर्वाक्ययोः एक एव अर्थः ।

१-२ ' अपि निश्चयलिङ्गः ' इत्यादि । अपिशब्देन सिद्धान्तः सूच्यते । आकाशः = महानात्मा । निश्चयः लिङ्गं यस्य ।

पत्र

पङ्क्तिः

१००८

१-२ आकाशस्य महत अत्मानं लिङ्गं स्वरूपं निश्चितमेव ।
महानात्मा मयप्रकाश । अथवा । ' निश्चयलिङ्ग आकाश ' इदं चतुर्थखण्डस्य सूचकं म्यात् । यस्मात् आकाशगुणं निश्चित एव । अयं खण्ड अशुद्ध दुर्बोधश्च ।

४ ' आकाशगुणं शब्द ' इत्यादि वैशेषिकमतम् । ' गन्धं रसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ता पृथिव्यप्तेनोवायूनां पूर्वं पूर्वं अपोह्य आकाशस्य उत्तर ' (न्यायदर्शने ३ । १ । ६४) । पृथिव्या स्पर्शान्ता सर्वे गुणा । अप्सु गन्धं अपोह्यते । तेन अप्सु रसरूपस्पर्शा । तेनसि गन्धरसौ अपोह्यते । तेन तस्मिन् रूपस्पर्शा । वायौ स्पर्श एव । तथाच आकाशे शब्द । ' रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्यो आप । तेनो रूपस्पर्शवत् । स्पर्शवान् वायु । ते आकाशे न विद्यन्ते ' (वैशेषिकसूत्राणि १ । १-५) । शब्द आकाशस्य एव गुण इति गौतमकणादमतम् । शब्दं पृथिव्यप्तेनोवायुषु अपि वर्तते इति साख्या वेदान्तिनश्च । ' प्रकृतेर्महाम्ततोऽहकारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ' (साख्यतत्त्वकौमुदी २२) । द्रविडोपाधिधरानेश्वरशास्त्रिकृत अस्य श्लोकस्य विवरणम् । " शब्दतन्मात्रादाकाश शब्दगुणम् । शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्वायु शब्दस्पर्शगुणः । शब्दस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणम् । शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रमहितात् रसतन्मात्रात् आपः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहितात् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणाः पृथिवी जायते इत्यर्थः " । पञ्चीकरणेन एतत् सिध्यति । " सर्गाद्यकाले परमेश्वर सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिर्महकृत मायासहित नामरूपात्मनिखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्ध्या आकलय्य इदं वारिण्यामीति सन्नल्पयति । तत आकाशादीनि पञ्चभूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते । तत्र आकाशस्य शब्दो गुणः । वायो शब्दस्पर्शः । तेनैव शब्दस्पर्शरूपाणि । अपा शब्द-

पङ्क्तिः

- ४ स्पर्शरूपरसाः । पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ” (वेदान्तपरिभाषायाम्) ।
- ६ ‘ पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः ’ । इदं अशुद्धम् । ‘ भूतग्रामाः ’ इत्यवश्यम् । भूतानां ग्रामाः संघाः । ते स्थावराश्च जङ्गमाश्च । पर्वतादयः स्थावराः । प्राणिनः जङ्गमाः । ‘ स्थावरजङ्गमाः ’ इदं विशेषणं अनवश्यम् । पृथिव्याः स्थावरजङ्गमा भूतग्रामा जायन्ते । तदेतद् मायोपाधिकं विचारितं ब्रह्म । अहर्द्युगसहस्रमेतस्मिन्नेव खण्डे व्याख्यायते ।
- ७ ‘ सुषुप्स्यन् ’ कस्य विशेषणम् । ‘ तदेतत् ’ इदं नपुंसकम् । ‘ सुषुप्स्यन् ’ इत्यस्य विशेष्यं पुंलिङ्गं भवितुमर्हति । अङ्गानि प्रत्याहरति कूर्मवत् । ‘ यदा संहरते चाऽयं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वश ’ (भ० गी० २ । ९८) ।
- ८ अपियन्ति = तस्यां प्रलीना भवन्ति । एकी भवन्ति । पृथिवीरूपमापाद्यन्त इत्यर्थः । पृथिवी अपः अप्येति । अद्रूपं गृह्णाति । आपो ज्योतिषमापियन्ति । ‘ ज्योतिषम् ’ इति अशुद्धम् । ‘ ज्योतिः ’ इति शुद्धम् । ज्योतिः वायुमप्येति । वायुः आकाशमप्येति ।
- ९ आकाशः मनः अप्येति । मनः विद्यामप्येति । विद्या = व्यष्टिबुद्धिः । विद्या महान्तमात्मानमप्येति । महान् आत्मा = समष्टिबुद्धिः । महानात्मा प्रतिभामप्येति । केयं प्रतिभा इति न ज्ञायते । सांख्यकारिकासु सा न दीयते । ‘ निमित्तानपेक्षं मनोमात्रजन्यमविसंवादकं द्राक् उत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा । विवेकात् पूर्वभावि ज्ञानं प्रातिभम् ’ (पानञ्जलयोगसूत्राणां भोत्रदेवविरचिततृत्ती ३ । ३३) । द्वयोस्तुनोः बहूनां वस्तूनां वा भेदज्ञानं विवेकः । तद्विरुद्धज्ञानं प्रातिभम् । एतद् ज्ञानं वस्तुनि नावलम्बने । इदं ज्ञानं न केनापि वस्तुना संवदति नापि विभंजदति । तन्मनस एव प्रतिति उत्पद्यते । तस्मात् तन्निर्गिरम्यरुज्ञानञ्च मामान्यम् ।

त्रं

पदंक्ति

०८

१० प्रतिभा प्रकृतिमप्येति । 'प्रत्ययत्रय — श्रुत्येव्या अप्सु ।
अपा तेजसि । तेजसो वायौ । वायोरात्राश्च । आकाशस्य
जीवाह्वारः । जीवाह्वारस्य हिरण्यगर्भाह्वारः । हिरण्यगर्भाह
वारस्य अविद्यायाम्' (वेदान्तपरिभाषायाम्) । सा प्रकृति
स्वपिति । 'युगसहस्रं रात्रि' एतस्य प्राक् 'युगसहस्रमह' इत्य
वक्ष्यम् । अह अनन्तरं रात्रि । रात्रि अनन्तरमह । एतादृश
भ्रमणम् । अत्र 'अहोरात्र' इत्यवक्ष्यम् । 'अहोरात्रौ'
इति निमित्तम् ।

१०-११ अत्र स्र = अनवरतम् । परिवर्तते = चक्रवत् भ्रमत ।

११ स काल अहोरात्ररूप । युगसहस्रद्वयपरिमाण । तदेतत्
अह = ब्रह्मण अह । अहोरात्रकाल अह परिमाण कथ
भवेत् । 'स काल ० भवति' इदं वाक्य किञ्चित् दुर्बोधम् ।
युगसहस्रं ० । 'यत्' इत्यस्य स्थाने 'ये' इत्यवक्ष्यम् ।
ये जना ब्रह्मण युगसहस्रपर्यन्तमहर्षिदु युगसहस्रान्ता च
रात्रि विदुः ते अहोरात्रविद । भगवद्गीताया 'सहस्रयुग'
इति पाठ (भ० गी० ८ । १७) ।

१४ न कालम् । अन्य = जीवात्मा । जीवात्मा ब्रह्मण अन्य ।
अनुप्रवर्तते अहि चेष्टते । रात्रौ स्वपिति । हिरण्यगर्भोऽपि
परिवर्तमान कालमनु प्रवर्तते । अहि चेष्टते । रात्रौ स्वपिति ।
स्रष्टा सर्गकाले । 'बहु म्या प्रजायेय' इति सप्तम्य करोति ।
विभक्ता । 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यक्त्वाभवत्' (तै० उप०
२ । ६ । १) अतिमात्र = तन्मात्रेभ्यो भिन्न ।

१५ अहमिति गम्यते । अयमह्वारस्य निर्देश ।
'स मिथ्या० भूतेषु' इत्यपूर्णयतीवाशुद्धमतिदुर्बोध च ।
स जीवात्मा मिथ्यादर्शनेन जगत् आत्मनि अच्यसं
करोति । 'पापम्' इत्यस्य स्थाने 'पापक' इति पाठो
भवेत् । इदं पापम् शरीरम् । इदं शरीर महाभूतपरि
णाम । स जीवात्मा (भूतात्मा) मिथ्यादर्शनेन पाप्म-
नौति शरीरमह मम इति मन्यते । पूर्ण वाक्यमित्थं स्यात् ।

पङ्क्तिः

१९ 'स मिथ्यादर्शनेन इदं पापकं शरीरं महाभूतेषु लभते' ।
चिरोष्वाकाशात् । किमिदं चिरोणु । 'अस्मिन् पञ्चात्मके
शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी । यद् द्रवं ता आपः । यदुष्णं
तेजः । यत्संचरति स वायुः । यत्सुगिरं तदाकाश-
मिति । तत्र पृथिवी धारणे । आपः पिण्डीकरणे । तेजः
प्रकाशने । वायुर्व्यूहने । आकाशमवकाशप्रदाने' (गर्भोपनिषदि) ।
चिरोणु = सुपिरम् (?) । अयं शब्दः कुत्रापि नोपलभ्यते ।

१६ आकाशात् चिरोणु लभते । वायोः प्राणं लभते । तेजसः
चक्षुश्च वक्तरं लभते । अद्भ्यः स्नेहं लभते । पृथिव्याः
मूर्तिं लभते । 'मूर्तिः' इति अपपाठः । वक्तरं = निह्वां वाचं
वा । 'अग्निर्वाम्भूत्वा मुप्तं प्राविशत्' (ऐ० उ० २ । ४) ।
'वक्तरं' इत्यस्य स्थाने 'पक्तरं' इति पाठोऽवश्यः ।
यस्मात् वाम्भटकृते अष्टाङ्गलदये शारीरस्थाने 'बहेः दृक्-रूप-
पक्तयः' (२ । ३) । बहेः = तेजसः । दृक् = चक्षुः । पक्तिः =
पक्ता । पक्ता = कोष्ठयः अग्निः । 'अन्नं पचत्यामाशय-
स्थितम् । औदर्योऽग्निः (वाम्भट-शारीर० ३ । ११-१६) ।

१७ विद्यात् = विन्दते लभते ।

१८-१९ 'अन् मातृतः० पितृतः' ।

'अस्थि स्नायुश्च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विन ।
त्वद्मांसशोणितश्चेति मातृनान्यपि शुश्रुम' (महामा०
शा० प० २०१ । ६) । 'गर्भस्य केशश्मध्रुलोमास्मिनस्त-
दन्तसिरास्त्रायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृनानि । मांसशो-
णितमज्जाहृद्भागियकृन्शीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृनानि'
(सुश्रुते) । मज्जा मातृतः इति चरकमुश्रुतौ । पितृतः
इति निरुक्तम् ।

१९ सर्वमयः = सर्वाणि महाभूतानि तस्मिन् वर्तन्ते । बल्लभः =
रहितः । स्वल्पेण आत्मा र्वल्लभः । तथाऽपि मादया (अविद्या)
सः जगत् आत्मानि अध्यान्ते । तेन र्वदग्मात् भिन्नोऽपि सर्वमयो
भवति ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१००८

२१ 'यदि' इत्यस्य स्थाने 'यत्' इत्यवश्यम् । स भूतात्मा यत्
अनुरुच्यते तत् भवति ।

'य य वाऽपि स्मरन्भाव त्यजत्यन्ते केलवरम् ।

त तमेवैनि कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' (भ० गी० ८।१) ।

'अनो रुधू कामे' (घा० ४।६८) । अनुरुच्यते = काम
यते । यदि धर्म० । धर्म अनुरुच्यते पुरुषेण । 'धर्म' इत्यस्य
स्थाने 'धर्म' इत्यवश्यम् ।

२२ सच्यवते = पतति । 'स' अनवश्यम् ।

२३ सत्तद्ध्यात् । इमा मानवयोनिं सत्तद्ध्यात् स्वरूपयेत् । मतम् ।
मत शरीररचनामन्तरेण । कस्य इदं मतम् । गर्भोपनिषदि
'श्लेष्मा रेतस समवति । श्लेष्मणो रस' इति न विद्यते ।
नापि सुश्रुतचरकयो ।

२५ गर्भोपनिषदि 'रेत' इत्यस्य स्थाने शुक्रम् ।

२५-२६ तदिदं सभवति । 'शुक्रशोणितसयोगादावर्तते गर्भ' इति
गर्भोपनिषदि ।

२६ पुरष = मानवदेह ।

१००९

१ 'समेन' इत्यत्र 'समाभ्या' इत्यवश्यम् ।

२ यमो भवति । 'बीजेऽन्तर्वायुना भिल्ले द्वां जीवौ कुप्तिमागतौ ।
० ० ० ० यमौ इत्यभिधीयते' (सुश्रुते) । शुक्रशो-
णित० । इदं वाक्यमशुद्धम् । शुक्रशोणितसयोग
मातृपितृसयोगान्' इत्यवश्यम् । इदं वाक्य 'पुरष सम
वति' (१००८।२) इत्यस्य अनन्तरं भवितुमर्हति ।
रेत शब्दस्थाने शुक्रशब्दादेश विमर्शः ।

३ 'पर' इत्यस्य कोऽर्थः । सयम्यते = धनी भवति । 'सयम्यते'
इत्यस्या त्रियाया 'पर' विशेषण स्यात् । इदं धनीभूत शरीर
कथमुत्पद्यते । सौम्यो भवति । अस्य कोऽर्थः । सुश्रुते इदं लिख्यते ।
श्रीऽस्यो 'मयोगे वायु शरीरात् तेन उदीरयति । तत

पङ्क्तिः

३ तेजोऽनिलसंनिपातात् शुक्रं च्युतं सत् योनिमभिप्रातिपद्यते
संसृज्यते चाऽऽत्वेन । ततः अग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानः गर्भा-
शयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञः वेदायिता म्रष्टा घाता द्रष्टा श्रोता
रसयिता पुरुषः खष्टा गन्ता साक्षी घाता वक्ता योऽसावित्ये-
वमादिभिः पर्यायवाचकैः नामभिः अभिधीयते । देवसंयोगात्
(देवं = प्राक्तनजन्मकर्म) अस्यः अचिन्त्यः भूतात्मना सह
अन्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिः देवासुरैः अपरैश्च भावैः वायुना
अभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्य अवतिष्ठते । सौम्यः =
अग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानः देहः । ' सौम्यो भवति ' इद-
मपि ' पुरुषः संभवति ' (१००८ । २६) इत्यस्यानन्तरं
भविष्युमर्हति । एकस्यां रात्रौ योनौ स्थितं रेतः कललमि-
त्युच्यते । बाग्मटस्तु ' अन्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्क-
लली भवेत् ' इति ।

१-९ पञ्चरात्रात् कठिनो भवति । ' द्वितीये मासि कललात् घनः
पेशी अथवा अर्बुदम् । पुंस्त्रीहीनाः क्रमात्तेम्यः ' (बाग्मटः) ।
बुद्बुदरूपः रेतःपरिणामः कस्मिन् वेद्यकग्रन्थे उपलभ्यते । गर्भो-
पनिषदि ' सप्तरात्रोपितं बुद्बुदं भवति ' इति । ' पञ्चविंशति-
रात्रः ' इत्यस्य स्थाने ' पञ्चविंशतिरात्रात् ' इत्यवश्यम् ।
गर्भोपनिषदः नारायणविरचितदीपिकायां यास्कमतं पठ्यते ।
तत्र ' बुद्बुदाः ' इत्यस्य स्थाने ' बुद्बुदः ' । ' द्विसप्तरा-
त्रात् ' इत्यस्य स्थाने ' द्विः सप्तरात्रात् ' इति । (गुर्जर-
पाठोऽपि तथैव) । ' मासचतुष्केण ' इत्यस्य स्थाने ' मास-
चतुष्टयेन ' । ' अध्यवस्यति ' इत्यस्य स्थाने ' व्यवस्यति ' ।
गर्भोपनिषदि शरीरसंघातस्य इदं वर्णनम् । ' ऋतुकाले प्रयो-
गात् एकरात्रोपितं कलिलं भवति । सप्तरात्रोपितं बुद्बुदं भवति ।
अर्धमासाम्यन्तरेण पिण्डो भवति । मासाम्यन्तरेण कठिनो
भवति । मासद्वयेन शिरःवुस्ते । मासत्रयेण पादप्रदेशः भवति ।
अप चतुर्थे मासि अङ्गुल्य(गुल्फ)नठरकटिप्रदेशो भवति ।

पङ्क्तिः

९-१२ यदि योन्यां प्रमुञ्चामि सांख्यं योगं समभ्यसेत् ।

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥ ९ ॥

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ।

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥ १० ॥

(गर्भोपनिषदि) ।

१२-१३ एव समन्वितः । अत्र ' एव ' इत्यस्य स्थाने ' एवं ' इत्य-

वश्यम् । समन्वितः प्राक्तनजन्मकर्मणा शरीरेण च ।

१३ ' समभ्यसेत् ' इत्यस्य ' जन्तुः ' कर्ता । सांख्यशास्त्रं योग-
शास्त्रं पञ्चविंशकं पुरुषं च समभ्यसेत् । पञ्चविंशकम् । ' मनो
दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतेश्चाष्टधातुकी ' (चरक० ११९) ।
चतुर्विंशक इत्येष राशिः पुरुषसंज्ञकः । (चरक० १३३) ।

आत्मा पञ्चविंशः । पञ्चविंश एव पञ्चविंशकः । पञ्चविंशकं
पुरुषं समभ्यसेत् = पुरुषः आत्मा चतुर्विंशतितत्त्वेभ्यः भिन्नः
इति मनसि निश्चिनुयात् । ' द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो
यः पञ्चविंशकः । पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते '
(म० भा० शा० प० ३३९ । २४) । ' अहं हि पुरुषो
ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः । ' (म० भा० शा० प०
३३२ । ४२) ।

१४ ' जातश्च० । ' जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृश्य तदा न
स्मरति जन्ममरणं न च कर्म शुभाशुभम् (गर्भोपनिषदि(१०) ।

१५ ' जन्ममरणेऽन्ते ' अयं संधिः अशुद्धः । ' जन्ममरणे अन्ते '
इति शुद्धः । एतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् । गर्भोपनिषदि वर्तमानं
एतत् वर्णनं शरीरप्राप्तिं शरीररचनां च विवृणोति । गर्भो-
पनिषद् अत्र प्रमाणम् ।

१७ ' अष्टोत्तरं संधिशतम् । ' साक्षात्तिकं संधिशतम् ' (गर्भोपनि-
षत्) । ' ॥ मन्त्रिणे ' (चरकः) । ' द्वे दशोत्तरे संधि-

पत्रं
१००९

पङ्क्तिः

१७ शते । (सुश्रुतः) । अष्टाकपालं शिरः । ' चतुष्कपालं शिरः ' (गर्भोपनिषत्) । ' षोडश पलानि वषा ' इत्यन्वयः । वषा मांसजन्यस्नेहः ।

१८ नव स्नायुशतानि । ' सनवकं स्नायुशतं ' (गर्भोपनिषत्) । सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणाम् । ' सप्तोत्तरं मर्मशतं ' इति चरकः गर्भोपनिषच्च ।

१९ हृदयं ह्यष्टकपालानि । ' हृदयं पलान्यष्टौ ' (गर्भोपनिषत्) । द्वादश कपालानि जिह्वा । जिह्वायाः कपालानि कथं स्युः । ' कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा ' इति सुश्रुतः । ' द्वादश पलानि जिह्वा ' इति गर्भोपनिषत् । ' सुवर्णौ ' इत्यस्य स्थाने ' सुवर्णौ ' इति महाराष्ट्रपाठः अशुद्धः ।

२० ' उपम्व्यगुदपायु ' ममाहारद्वन्द्वः । गुदं = पायुः । ' गुदं त्वपानं पायुर्ना ' (अमरः । २ । ६ । ७३) । पायुशब्दः अनवश्यः । उपम्व्य = योनिः शिश्वं च । ' आहारपानसिक्तत्वात् ' इति अशुद्धम् । ' आहारस्य पानसिक्तत्वात् ' इति शुद्धम् । आहारः = जटालम् । तत् पानेन पेयवस्तुना सिच्यते आर्द्रा भवति । जटालात् पुरीषं पानात् मूत्रम् ।

अत्र बाग्भटः क्लृप्तं— सारश्च तत्पकमन्नं संभवति द्विधा ।

तत्राच्छं क्लृप्तमन्नस्य मूत्रं विद्यात् घनं शकृन् ' (बाग्भटः ३।६) ।

२०-२१ अनुपचिन० इति । इदं आकस्मिकं अतिदुर्बलं च । इति- शब्देन अनुपचिनेत्यादि आहारपानसिक्तत्वात् इत्यस्य कारणं भानि । ' अनुपचिनकर्मणि ' इति म्यान् । यदा आहारः उप- चेतुं अदाकयो भवति तदा पुरीषं उद्भवति । मूत्रमपि तथैव । यदा शरीरे आहारः पानं वा पूर्णं भवति तदा मूत्रपुरीषे उद्भवतः इत्यर्थः म्यान् । अम्मिन् शरीरवर्गेन शोणितं मांसं मेदः अर्म्भानि विमर्श न घट्यन्ते । इदं वर्गं न घटितं भवति ।

पङ्क्तिः

२१ त = जीवात्मानम् । विद्या अन्वेति कर्म च । पूर्वजन्मन प्रज्ञा स्मरण च । ' त परलोकाय गच्छन्तमात्मान विद्या-कर्मणी । विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिपिद्धा च अविहिता अप्रतिपिद्धा । तथा कर्म । विहित प्रतिपिद्ध च अविहितम-प्रतिपिद्ध च । समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अनुगच्छत । पूर्वप्रज्ञा च । पूर्वानुभूताविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञा । अतीतरुर्मफलानुभववासना इत्यर्थः ' (वृ० उ० शा० भा० ४ । ४ । २) । इद पूर्वेण असंबद्धम् ।

२३ द्वद्वै = चित्तक्षोभकारिभि भावै । अभिभूयमान = पीड्यमान । अस्मात् = शरीरात् ।

१ आर्जव० । इदमनवश्यमतीवाशुद्ध दुर्बोध च । महाभूमि कावत् । यथा नर महाभूमिना कम्यचित् महत् पुरपम्य भूमिना गृह्णाति अन्यभूमिनाग्रहणाय च ता त्यजति । तथा अयमात्मा इद पाप शरीर त्यक्त्वा तैजस शरीर गृह्णाति ।

२ निमेषमात्रे = अल्पेन कालेन । प्ररुम्य = निष्क्रम्य । शरीरात् निष्क्रम्य = प्रवृत्तिं स्थूलदेहमधिपरीत्य त्यक्त्वा । ' प्रवृत्ति ' इति अनुद्धम् । ' प्रवृत्ति ' इत्यवश्यम् । तैजस शरीर = लिङ्गशरीरम् ।

३ अनुभूय परस्मिन् लेने । इम लोक = पृथिवीलोकम् ।

५ हिंसा = यज्ञकर्मसंबद्धा प्राणिहत्याम् । विद्या = व्रतविद्याम् । तः यन् काय हिंश्राति । हृद्योगात्तमः कर्म । ' तोपरे ' अत्र लिट् अनवश्यम् । ' तपन्नि ' इति इष्टम् ।

७ धूममभिममग्नि = घ्नाभिमानिनी देवता प्रतिपद्यन्ते । धूमरूप गृह्णन्ति ।

८ अपरक्षीयमाणपक्ष = वृष्णपक्षं यस्मिन् चन्द्रराज अपरक्षीयन्ते ।

९ ' ओषधय ' इति अनुद्धम् । ' ओषधी ' इत्यवश्यम् ।

१० पृतदृष्टा = ओषधयो भूता । तस्य मसये = वृत्तकर्मस्य

पत्रं

पङ्क्तिः

१०१०

१० संक्षेपे । अत्र च्छान्देोग्यम्—‘अथ ये ग्रामे दृष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति । धूमात् रात्रिम् । रात्रेः अपरपक्षम् । अपरपक्षात् यान् पट् दक्षिणा एति मासान् तान् एते संवत्सरं अभिप्राप्नुवन्ति ’ (५ । १० । ३) । ‘ मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकात् आकाशम् । आकाशाच्चन्द्रमसम् । एष सोमो राजा । तत् देवानामन्नम् । तं देवा भक्षयन्ति ’ (४) । ‘ तस्मिन् यावत्संपातमुपित्वा अथ एतमेवमध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यपेतमाकाशम् । आकाशात् वायुम् । वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वा अभ्रं भवति ’ (५) । ‘ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा प्रवर्षति । ते इह ग्रीहिषवा ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते । अतो वै खलु दुर्निष्प्रतरम् । यो यो ह्यन्नमस्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ’ (६) ।

बृहदारण्यकं च—‘ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति । धूमात् रात्रिम् । रात्रेः अपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षात् यान् पण्मासान् दक्षिणा आदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकात् चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्य अन्नं भवन्ति । तौस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्व अपक्षीयस्व इत्येवमेनौस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवैति अथ इममेव आकाशमभिनिष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । वायोः वृष्टिम् । वृष्टेः पृथिवीम् । ते पृथिवीं प्राप्य अन्नं भवन्ति । ते पुनः पुरुषाग्नौ ह्यन्ते । ततो योपाग्नौ जायन्ते । लोकान् प्रत्युत्थायिनः ते एवमेव अनुपरिवर्तन्ते । अथ ये एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गाः यदिदं दन्दशूकम् ’ (६ । २ । १६) । भगवद्गीतायामपि ‘ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र पान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ’ (म० गी० ८ । २९) ।

१२ महत्तपस्तेषिरे । येन ब्रह्म प्राप्येत तादृशं तपः । ‘ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासम् । तपो ब्रह्मते ’ (तै० उ० ३ । २ । १) । ‘ सत्येन लभ्यस्तपसा हि एष आत्मा ’ इति (मुण्ड० ३ । १ । ५) ।

पङ्क्तिः

१२ १६ ज्ञानोक्तानि । उपनिषत्सु अथवा ब्रह्मविद्यायामुक्तानि । श्रोतव्यो मन्त्रयो निदिभ्यासितव्य इत्यादीनि । आपूर्यमाणपक्षम् । यम्पिन् चन्द्रकलना वृद्धिर्भवति । अग ये हिंसामुत्सृज्य ००० न पुनरावर्तन्ते ।

अत्र च्छान्दोग्यम्—‘तद्य इत्य विदु ये चेमे अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ति । अर्चिपो अह । अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षात् यान् पद् उदङ् एति मासोन्तान्’ (१) ।

‘मासेभ्यः सवत्सरम् । सवत्सरात् आदित्यम् । आदित्यात् चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो विद्युतम् । तत्पुरुषो मानव । स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवयान पन्था इति ’ (९ । १०) । बृहदारण्यक च—‘ ते ये एव एतद् विदु ये चामी अरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते तेऽर्चि अभिसम्भवन्ति । अर्चिपोऽह अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षान् यान् पणमासान् उदङ् आदित्य एति । मामेभ्यो देवलोऽम् । देवलोऽत् आदित्यम् । आदित्यात् वैद्युतम् । तान् वैद्युतान् पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । तेषु ब्रह्मलोकेषु परा परावतो वसन्ति । तेषु न पुनरावृत्ति ’ (६ । ९ । १९) । भगवद्गीतायामपि—

‘ अग्निर्द्यौतिरह शुक्र पणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ’ (८ । २४) ।

छान्दोग्ये—‘ मानस पुरुष ’ न तु ‘ मानस पुरुष ’ ।

‘ आदित्याच्चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो विद्युन ’ इति च ।

१६ शिष्टा दन्द्शूरा इत्यादि । एताभ्या द्वाभ्यामन्ये दन्द्शूरा भवन्ति । दन्द्शूरा = दशमशूरा । अष्टमनमवण्डै कम्पाश्चिद्रुपनिषद् उद्धृते अवतरणे मात । बृहदारण्यके ‘ अथ ये हिंसा आश्रित्य ० ० ० कुर्वन्ति ’ । ‘ अथ ये हिंसामुत्सृज्य ० कुर्वन्ति ’ इति च नास्ति ।

१६-१७ अत्र च्छान्दोग्यम्—‘ अथ नगो एषो न वनरेण च न तानी मानि क्षुद्राणि अमरुतावनीनि मृत्तानि भवन्ति । नायम् । श्रियम् इत्येतत्तृतीयं स्थानम् ’ (८) । अत्र बृहदारण्यक च—‘ अथ ये एतौ पन्थानौ न विदुन्ते कीडा पतन्ना

पत्रं पङ्क्ति

१०१० १६-१७ यद्विद दन्तशून्म् ' (६ । २ । १६) । अष्टमनवमखण्डयो
बृहदारण्यकेन साम्य स्पष्टम् ।

१७ इद = ब्रह्म । अथाप्याह मन्त्रद्वक् ।

१९ त = विश्वस्पर्माणम् । विद्याय = विद्वद्य । य = विश्वकर्मा ।
इमा = इमानि भुवनानि । जज्ञान = जनयामास । अन्तर =
अन्तःकरणं मनः । युष्माकं मनः अन्यत् विश्वस्पर्माणं ज्ञानाय
अनुपयुक्तं बभूव भवति । यूयं विश्वस्पर्माणं ज्ञातुमसमर्थाः ।
यस्मात् युष्माकं ज्ञानमविश्वमेव ।

२० जल्प्या । इदं जल्पिशब्दस्य तृतीयैकवचनम् । जल्पि =
जल्पनं वाक्पटुत्वम् । ' मा नो निद्रा ईषत मोत जल्पि '
(ऋ० स० ८ । ४८ । १४) । वयं निद्रावशा मा भूम्
नापि जल्पिवशा । नीहारशब्दः सकृदेव ऋक्षशाखाया
वर्तते । ' अवश्यायस्तु नीहार ' इत्यमरः (१ । २ । १९) ।
नीहार = निद्रा । नीहारेण निद्रया जल्प्या वाक्पटुत्वेन
च प्रावृता पूर्णा जडा इत्यर्थः । उक्थशास = ये केवलं
मुख्यानि शासति पठन्ति । ये अर्थं न जानन्ति । अमुतृप ।
' उरूणासावमुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ' ।
(ऋ० स० १० । १४ । १२) । अत्र यमस्य दूतौ द्वौ
श्वानां । तौ अमुतृपा इति उच्येते । तौ अमुभिः तृप्येते ।
जनानां मरणं ताभ्यां रोचते । इमे उक्थशास जनानाममुभिः
तृप्यन्ति । जनान् घातयन्ति इत्यर्थः । यस्मात् ते जडा ।

२१ ' विद्यया विदुषः ' अयं कस्य अर्थः ।

२१-२२ ' य० ब्रह्मणस्पतिः ' इदं न केषामपि शब्दानां विवरणम् ।
' विद्यया ' इदमभ्याने स्यात् । ' एव विद्वांसः ' इत्यस्य
प्राक् भवितुमर्हति । ' विदुषः ' इदं विद्वद्य इत्यस्य अपा
ठ स्यात् । न तं विद्वद्यं न ब्रह्मणस्पतिं विद्यया एव विद्वांसः
अन्तरं वदन्ति । युष्माकमविदुषा मनः अन्यत् बभूव भवति ।
एषा विदुषा तु अन्तरमन्यन् भवति । इतिशब्दः न तं
विद्वद्य इत्यस्य कारणं दर्शयति ।

पङ्क्तिः

२२ युष्माक् = अविदुषाम् । अन्तर = मनः । एषा = विदुषाम् ।
नीहारेण = तमसा ।

२३ नीहारेण तमसा प्रावृता यूयम् । तेन यूय न किमपि
जानीथ ।

२४ अविद्वास = । अविद्वास क्षेत्रज्ञ कथमनुप्रवदेयु । ' अवि-
द्वास ' इति अशुद्ध भाति । यस्मात् विद्वास एव क्षेत्रज्ञम-
नुप्रवदितुं समर्था । ' न अनुप्रवदन्ति ' इति म्यात् ।
अविद्वास क्षेत्रज्ञ नानुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वास० । विद्वासस्तु
तत्कर्तुं समर्था । क्षेत्रज्ञ अनुकल्पते । इदं ' क्षेत्रज्ञमनुकल्पन्ते '
इति स्यात् । अथ विद्वास क्षेत्रज्ञमनुकल्पन्ते । क्षेत्रज्ञ ज्ञातु
समर्था भवन्ति ।

१

१ ' तस्य ' इत्यस्य स्थाने ' त ' म्यात् । विद्वान् तपसा सह
तप साहाय्येन अप्रमाद प्रमाद विना त क्षेत्रज्ञमेति । उक्त-
च मैयुषनिपदि । यथा ' विद्यया तपसा चिन्तया वा
उपलभ्यते ब्रह्म ' (४ । ४) इति ।

१-२ क्षेत्रज्ञ आप्तयो भवति । ' असतत ' इति अशुद्ध भाति ।
' सतत ' इति म्यात् । सतत सरयमिच्छेत् । तेन असतत-
मिच्छेत् इति अनवश्यम् ।

३ अत्र ' ज्ञातृ ' शब्द कुत्र वर्तते । ज्ञातृशब्द जायते कथं
स्यात् । ' जानते ' इत्यशुद्धम् । ' जानाते ' इत्यवश्यम् ।
सरयभाष्ये धातुपाठे न वर्तते ।

३-४ स = सह + स = भूतेन्द्रियैः । ' शेते ' इति अयाहनम् ।
अथवा । स + स = सेन्द्रियाणि महामूतानि । ' प्रज्ञया
कर्म कारयति ' इति अयाहनम् ।

५ तस्य = क्षेत्रज्ञस्य । यदाप = यत् आप । यत् आप
सा प्रतिष्ठा । क्षेत्रज्ञस्य प्रतिष्ठा स्मिरम्यरूपमप्यदृशमेव ।
' तदाप ' इति पाठे ' तत् ' व्यर्थम् । क्षेत्रज्ञस्य दक्षिण-
शम इत्यर्थः । यस्मान् आत्मा ब्रह्म तस्मान् ॥ क्षेत्रज्ञ
ज्ञान भवति ।

पत्रे

१०११

पङ्क्तिः

६ अबन्ध = बन्धामात्र । स बन्धामात्र ज्ञानोपपन्न ।

७ भूतनामधेयानि । भूताना नामधेयानि । एकादशखण्डे वर्तमानानि सर्वाणि नामानि न भूतनामधेयानि । यथा—विभु प्रभु यज्ञ । ‘भूतनामधेयानि’ इदं ‘भूतस्य नामधेयानि’ इति स्यत् । आत्मा महत् भूतम् । तस्य एतानि नाम धेयानि ।

९ आत्मार्थे हसशब्द उपनिषत्सु बहुकृत्व प्रयुज्यते । यथा ‘एष हि खलु आत्मा हस’ (मै० उ० ६ । ८) । ‘हसो हेलायते बहि’ । (श्वे० उ० ३ । १८) । ‘धर्म’ शब्द जेकञ्कृतोपनिषद्वाक्यकोशे न विद्यते । ‘अनस्रो घर्मो हविरास्मि नाम’ (निरु० १४ । २) । धर्म = अग्नि । अथवा तप्त पय । यज्ञ । ‘त्व ब्रह्म त्व यज्ञस्त्व लोत्र’ (वृ० उ० १ । ९ । १७) । वेन । ‘वेनस्तत्पश्यन् विश्वा भुवनानि विद्वान्’ (महा० ना० उ० २ । ३) । भूमि ।

‘भूमिरापोऽनलो वायुः स मनो बुद्धिरेव च ।
अहकार इतीय मे भिन्ना प्रवृत्तिरष्टधा’ (म० गी० ७ । ८) । विभु । ‘आदिदेवमम विभुम्’ (म० गी० १० । १२) । ‘विभु’ शब्द उपनिषत्सु बहुकृत्व ।

१० ‘प्रभु’ शब्दोऽपि तथैव । ‘लोत्रस्य सृजति प्रभु’ (म० गी० ९ । १४) ‘महान् प्रभुर्नै पुरुष’ (श्वे० उ० ३ । १२) । शम्भु । ‘एष हि मत्वात्मा शम्भु’ (मै० उ० ६ । ८) । ‘शम्भु’ शब्द कुर्यापि नोपगम्यते । रुद्राच्च अयमाशु इति म्यात् । शम्भु + आशु = शम्भुराशु । प्रमादेन सचे शम्भु राशु इति विग्रह इतो भवेत् । आ सर्वत्र भवतीति आशु । अग्रे आत्मैव सर्वत्र आसीत् । ‘मुच्येताऽऽम्बपिहित यदासीत्’ (ऋ० म० १० । १२९ । ३) । वररम्भा । अम्य अत्र न विमपि प्रयोजनम् । रश्मिन् गानु वररम्भा वरार्थ

पङ्क्तिः

१० भवेत् । तस्यात्र किं प्रयोजनम् । सोमः । 'यास्ते सोम प्राणा-
स्ताञ्जुहोमि । ये ब्राह्मणाः त्रिमुपर्णं पठन्ति । ते सोमं
प्राप्नुवन्ति' । (म० ना० उ० १७ । ६) 'यश्च सोम-
स्तस्मै वो नमो नमः' (नृ० पू० ता० उ० ४ । ३ । २९) ।
भूतम् । 'विश्वं भूतं भुवनम्' (म० ना० उ० २४) ।
'स एव सर्वं यद्भूतम्' (कै० उ० १ । ९) । 'पुरुष
एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्' (ऋ० सं० १० । ९० । २) ।

११ भुवनम् । 'विश्वं भूतं भुवनम्' (म० ना० उ० २४) ।
आपः । 'भूमिरापः०' (भ० गी० ७ । ८) । 'एष
ब्रह्म० आपो ज्योतीषि इत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव'
(ऐ० उ० ५ । ३) । महत् । 'अस्य महतो भूतस्य
निःश्वसितम्' (षृ० उ० २ । ४ । १०) । आत्मार्पे महच्छब्दः
उपनिषत्सु बहुकृतः । व्योम । 'तद्गुरो परमे व्योमन्' (म०
ना० उ० १ । २) । यशः । 'यशोऽहं भवामि ब्राह्म-
णानां०' (छा० उ० ८ । १४ । १) । 'संज्ञानं० यशः
इति । सर्वार्ण्यवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति' (ऐ०
उ० ५ । २) । महः । 'मह इति ब्रह्म' (तै० उ०
१ । ३) ।

१२-१३ महत्तमम्-गर्भीरम् । 'अग्नित्योऽमूर्तो गर्भीरो गुहोऽनवधो
घनो गहनो निर्गुणः' (मे० उ० ७ । १ । १)

१३ कम् । 'कर्म देवाय हविषा विधेम' (ऋ० सं० १० ।
१२ । १) । अन्नम् । 'अहमन्नम्' (तै० ब्रा० २ ।
८ । ८) । हविः । 'हविरस्मि नाम' (निरु० १४ । २) ।
मघ । 'विभूतं सन्न नपिकेतमं मन्ये' (कटो० २ । १३) ।

१४ अन्नम् । 'अन्नं मत्स्यं परं ब्रह्म' (म० ना० उ० ५
६) । 'अहमस्मि प्रथमना अन्नादस्य' (निरु० १४ । २) ।
योनिः । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' (म० गी० १४ । ३) ।
'शिवं प्रज्ञानं ध्रुव योनिम्' (कै० उप० ६) । अन्नस्य

पत्रं

१.०।१।१

पङ्क्तिः

१४ योनिः । ऋक्स्य योनिः—योनिं—योनौ इति प्रयोगः अग्नि-
संज्ञेन सोमसंज्ञेन च बहुकृत्वः । ऊनविंशतिप्रयोगेषु नैक-
दाऽपि आत्मार्थे अस्ति । सत्यम् । 'तत्सत्यं स आत्मा'
(छा० उ० ६ । ८ । ७) । 'सत्यं त्वेव विनिज्ञासितव्य-
मिति' (छा० उ० ७ । १६ । १) । 'ब्रह्मणो नाम
सत्यमिति' (छा० उ० ८ । ३ । ४) । 'सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म' (तै० उ० २ । १ । १) । सत्यशब्दः
आत्मार्थे उपनिषत्सु बहुकृत्वः ।

१५ हविः । हविः केषुचित् पुस्तकेषु नास्ति । अयं शब्दः अत्र
पुनरुक्तः । रयिः । 'एष वै रयिरात्मा' (छा० उ० ५ ।
१६ । १) । सत् । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे सच्च त्यच्च । न
विदुः सति संपद्यामहे' (बृ० उ० २ । ३ । १) ।
आत्मार्थे सच्छब्दः बहुकृत्वः । पूर्णम् । 'ॐ पूर्णमदः
पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पूर्णमेवावशिष्यते' (ई० उ०) । सर्वम् ।
'सर्वाय स्वाहा' (बृ० उ० ६ । ३ । ३) । 'सर्वः
कश्चित् प्रभुः साक्षी' (मै० उ० ६ । १६) । 'यो वै
नृसिंहः यच्च सर्वं तस्मै नमो नमः' । (नृ० उ० ता०
उ० ९) । अक्षितम् । 'अक्षितमसि अच्युतमसि'
(छा० उ० ७ । १ । ४) ।

१६ अपः । कर्मार्थे अपशब्दः उपनिषत्सु नास्ति । आपः प्रथमा-
बहुवचनम् । अपः द्वितीयाबहुवचनम् । 'अपशब्दः
पूर्व (पङ्क्तिः ११) उक्तः एव । पवित्रम् । 'पवित्रं परमं
भवान्' (य० गी० १० । १२) । 'पवित्रमहम्' ।
(अथर्वशीर्षो० १) । अमृतम् । 'एतदमृतममयमेतद्ब्रह्म'
(छा० उ० ४ । १६ । १) । उपनिषत्सु बहुकृत्वः ।
इन्दुः । 'एष हि सत्त्वात्मा इन्दुः' (मै० उ० ९ । ८) ।

१७ व्योम । अयं पूर्व (पङ्क्तिः ११) उक्त एव ।

१८ आकाशम् । 'इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' ।
(छा० उ० १ । ९ । १) । 'आकाश आन्मा' ।

पङ्क्तिः

१

१८ (तै० उप० १ । ७ । १) । आत्मार्ये आकाशः न तु आकाशम् । आपः । अयं शब्दः (पूर्वं पङ्क्तिः ११) उक्त एव । पृथिवी । ' पृथिवी वायुराकाश इत्यादि ' (ऐ० उप० ३ । ५ । ३) । स्वयंभूः । ' पराश्वि स्नानि व्यतृणत् स्वयंभूः ' । (कठो० ४ । १) । ' परिभूः स्वयंभूः ' (ईशा० उप० ८) ।

१९ पुष्करम् । ' क्षरमहं पुष्करमहम् पवित्रमहं ' (अथर्वशीर्ष० १) । समुद्रः । ' अपरिमितानन्दसमुद्रः स तत्पदार्थः परमात्मा परं ब्रह्म ' (सर्वोपनिषत् ४) । तपः । ' तपो ब्रह्म ' (तै० उप० ३ । २ । १) । ' यद्वि परं तपस्तदुर्ध्वं तस्मात्तपसि रमन्ते ' (म० नारा० उप० २१ । २) । तेजः । ' अयमशरीरः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव ' (बृह० उप० ४ । ४ । ७) । ' यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते ' (छा० उप० ६ । ८ । ७) । तेजसा हि तदा संपन्ने भवति ' (छा० उप० ८ । ६ । २) ।

२० नाभिः । ' अमृतस्य नाभिः ' (निरु० १४ । २) । तत् । ' तत्त्वमासि श्वेतकेतो ' (छा० उप० ६ । ८ । ७) । ब्रह्म । उपनिषत्सु अनेकशः । वरेण्यम् । ' एतज्ज्ञानय सदसद्वरेण्यम् ' (मुण्ड० उप० २ । २ । १) ।

२१ हंसः । पूर्वं (पङ्क्तिः ९) उक्त एव । आत्मा । उपनिषत्सु अनेकशः ।

२२ अध्ययम् । उपनिषत्सु अध्ययमनेकशः । ' अध्ययं च संस्तु-रुत ' इति नोपलभ्यते । यज्ञः । पूर्वं (पङ्क्तिः ९) उक्त एव । आत्मा । पूर्वं (पङ्क्तिः २१) उक्त एव । अस्मिन्नामधेयगणे कानि चिन्तामानि पुनरुक्तानि । कानि चिन् क्रियापदानि । कानि चिद् वान्यानि । क्रियापदानि वाक्यानि च आत्मनः नामधेयानि कथं स्युः । तथैव ' शरीराणि ' (पङ्क्तिः २२) इति शब्दः । ' यद्वाहिप्या ' (पङ्क्तिः २१) इदं कस्याधिन् क्वनः प्रारम्भ इव भानि । अयं रुण्डः केषां

पत्रं

पङ्क्तिः

१०११

२२ चिद् वाक्यानां पृथक्करणं स्यात् । तानि वाक्यानि मया नोप-
लब्धानि । एतानि नामधेयानि ' भूतनामधेयानि ' इति
क्रिमर्थमुच्यन्ते । हंसः विभुः प्रभुः महत् सत्यम् सत् अमृतम्
ब्रह्म आत्मा अन्ययम् एतानि आत्मार्थे अनेकदाः उपनिषत्सु
प्रयुज्यन्ते । मेघ कृमिः भविष्यत् गहरम् सन्सनम् ऋतस्य
योनिः नीरं बहिः सर्पः अपः हेम स्वः सर्गाः शम्बरम्
अम्बरम् वियत् घन्व अन्तरिक्षम् भू अध्वा सगरः सिन्धुः
अर्णव वृक्षः ऊर्ध्वः यत् किम् भवति वधन्त्यध्वानम् यद्वा-
हिण्या शरीराणि अन्ययं च सस्फुरते यदेनं तन्वते एतानि
आत्मार्थे प्रयुज्यमानानि न मया कापि दृष्टानि । रामः स्वर्णा-
कम् स्मृतीकम् स्मृतीकम् सतीनम् एते शब्दाः अत्यन्तमप-
रिचिता । मया न कदा श्रुता । हंस यज्ञः आपः व्योम
हवि बहिः भवति आत्मा एतानि द्विः पठ्यन्ते । सत् भू तत्
यत् किं यदेन तन्वते इमानि क्रिमर्थे स्वररहितानि । यदा
चित् ' हम आत्मा भवति ' ' शरीराणि अन्ययं च सस्फुरते '
' यज्ञ आत्मा भवति ' एतादृशानि इमानि वाक्यानि स्युः ।

१०१२

१-२ एतानि सूक्तानि । अत्र परमृच एव पठ्यन्ते न सूक्तानि ।

६ सोम = मूर्ध । ' मूर्ध मर्तवा मुक्तेर्वा स्मार्तेर्वा ' (निर० १२।१४)
यस्मात् मूर्ध मर्ध जगत् प्रमूने । ' सोम' शब्दः सूतेः धातोः
न्युन्पादितः । मृ + म = मोम । ' सोमः मुनेते । येनम-
भिपुण्यन्ति ' (निर० ११।२) ।

७ मनीना = मनीयिना । मनीना = मराशार्कणामादिहरदमी-
नाम् । रदमीना र्धम मराशः । ' रदमय ' मनीय इत्यु-
च्यन्ते । यस्मात्ते मन्दन्ते प्रकाशयन्ति । द्यौ द्योतनेः ।

८ शृणिषी प्रथयने । अग्नि गच्छने । ' अग्निगच्छ ' (निर०
७।१४) इत्यत्र न्युन्पादिनः । यथा अग्रणीर्धर्मात्यादि ।

९ मूर्ध स्पर्शक्रेणि मर्धमानममान्तराणि ।

त्रे पङ्क्तिः

१२

१० इन्द्र इन्दते ऐश्वर्यकर्मण (निरु० १०।८) । विष् व्यापने ।
‘ अय यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णु विशतेर्वा
व्यश्नेनेर्वा ’ (निरु० १२।१८) ।

११ अधिदैवतम् । अम्या ऋच देवतापरत्वे सोम सूर्य । तस्य
रश्मय प्रकाशयन्ति द्योतयन्ति प्रथयन्ति गच्छन्ति स्वीकुर्वन्ति
ईशते व्याप्नुवन्ति च । अन्यात्मम् । ऋच आत्मपरत्वे सोम
आत्मा । तस्य इन्द्रियाणि अर्थान् प्रकाशयन्ति द्योतयन्ति प्रथ-
यन्ति गच्छन्ति स्वीकुर्वन्ति व्याप्नुवन्ति तेषामीशते च । अय
द्विविध अर्थे क्लिष्ट । सोम सोम एव । स न केवल जनानां
मती जनयति किंतु सर्वा देवता अपि जनयति ।

१२ ‘ इत्यर्थे ’ इद ‘ इत्यादीति ’ स्यात् । ग्रथिव्यादय सर्वा
आत्मन एव विभूतय । ‘ विभूतय ’ अय शब्द दुर्बो ।
कदाचित् कस्यचित् त्रियारूपस्य अपभ्रश म्यात् । कदाचित्
‘ म्तूयते ’ इति स्यात् ।

१७ ब्रह्मा = कर्षिता नेता वा । ‘ बृह बृद्धौ ’ (धा० १ ।
७३७) ।

१८ देवन = द्योतनम् । ‘ दिवु द्युतौ ’ (धा० ४ । १) ।

१९ पटवी = पट वेत्ति । ‘ वी गति-याप्स्यादिषु ’ (धा० २ ।
३८) । पट वेत्ति अग्न्य म्यान च्छति । कवि कवते
वर्णयति । ‘ कुङ् शब्दे ’ (धा० १ । २७६) । ‘ कवीय ’
इति नामधातु । कवीयमानाना = गच्छताम् ।

२० ऋषिण = द्रष्टा । ‘ ऋषी रतौ ’ (धा० ६ । ७) ।
(निरु० १० । २६) इत्यत्र ‘ ऋषीणानि ’ इति रूपम् ।
विप्राणा = व्यापनकर्मणाम् ।

२१ महिष = महान् । वस्तुत महिष रक्षित हिंस्र प्राणी ।
मृगाणा = मार्गणकर्मणाम् । मृगा हिंस्रा पशव ।

२२ गृध्राणाम् । ‘ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ’ (धा० ४ । ३७) ।
अत्र गृयति म्यानार्थ । यम्पात् एतस्मिन् आन्त्ये तिष्ठति ।

पत्र

पङ्क्तिः

१०१२

२२ यदि इयेन आदित्य गृध्रोऽपि आदित्य तर्हि इयेनो गृध्राणा
मित्यस्य आदित्य आदित्यानामित्यर्थः स्यात् । कोऽर्थः ।

१०१३

१-२ 'गृध्र आदित्यो० तिष्ठति' अयमपपाठः स्यात् । गृध्राणा गर्ध
नर्मर्षणा (गतिर्मर्षणाम्) आदित्यरश्मीनामिति पाठः अवश्यः ।
'यत् एतस्मिन् तिष्ठति' इत्यत्र 'एतस्मिन्' इत्यस्य स्थाने
'एतेषु' इत्यवश्यम् । इयेन आदित्य । एतेषु आदित्यर-
श्मिषु तिष्ठति ।

२ स्वधिति = स्व + धिति । स्व = स्वयम् + धिति = धत्ते
(रश्मीणि) । स्वधिति परशु 'द्वयो कुठार स्वधिति पर
शुश्च परश्च' (अमर २ । ८ । ९३) ।

३ वनाना = वननवर्मणाम् । वनाना = वृक्षसमूहानाम् ।

४-९ 'एष हि पवित्र रश्मीनामत्येति स्तूयमान' इत्यस्य कोऽर्थः ।
पवित्र = रश्मीन् । 'रश्मीना' इत्यस्य स्थाने 'रश्मीन्'
इत्यवश्यम् । यथा आत्मपरे अर्थे 'पवित्रमिन्द्रियाणि'
(१४) इत्युच्यते । आदित्य स्वराश्मिभ्यः अधिक । रेभन् =
स्तूयमानः ।

९ अक्षरम् । देवतापरे अर्थे आदि य अक्षर ब्रह्म कथं स्यात् ।

११ 'दोद् गतौ' (धा० १ । ९६३) । 'यत् एतस्मिन्
तिष्ठति' इत्यस्य पूर्वेण च सन्न्य । एतस्मिन् कस्मिन् ।
एतस्मिन् ज्ञाने इति स्यात् । 'एतेषु' इत्यवश्यम् । एतेषु
इन्द्रियेषु आत्मा तिष्ठति ।

१२ 'आत्मनि धत्ते' 'आत्मनि' इत्यस्य स्थाने 'आत्मा'
इति स्यात् । यथा पूर्व 'एष हि स्वयं कर्माणि आन्त्यो
धत्ते' (पङ्क्ति २-३) इत्युक्तम् ।

१३-१४ अयमपि आत्मा स्वयमिन्द्रियेषु कर्माणि धत्ते । पवित्रम् =
इन्द्रियाणि । आत्मा इन्द्रियेभ्यः अधिक । इन्द्रियाणि केवलं
ज्ञानमाधनानि । आत्मा ज्ञानमेव । अयमेव आत्मा एतत्तत्त्वम्
नुभवति । सर्वज्ञ अयमित्यर्थः ।

पत्रं
१०१३ पङ्क्तिः

१५ आत्मगति ' इत्यस्य प्राक् ' इति ' शब्दः अवश्यः ।

ऋचः देवतापरत्वे अयमर्थः । आदित्यः स्वरश्मन् वर्धयति ।
गमनकर्मणः तान् जानाति । व्याप्नुवतः तान् पश्यति ।
तेभ्यः महत्तरो भवति । तेषु तिष्ठति । तेषु कर्माणि आधत्ते ।
तेभ्यः अयमतिशयेन अधिकः । तस्मात् आदित्यः स्तुतिमर्हति ।
आत्मा इन्द्रियाणि वर्धयति । अर्थेषु संचरन्ति तानि जानाति ।
व्याप्नुवन्ति तानि पश्यति । तेभ्यः महत्तरो भवति । ज्ञान-
साधनानि तानि जानाति । तेषु च विषयज्ञानार्थं तिष्ठति ।
सर्वथा आत्मा इन्द्रियेभ्योऽधिकः । तस्मात् स स्तुतिमर्हति ।
एतौ द्वावपि अर्थौ क्लिष्टौ । केवलेयं सोमस्तुतिः । यथा
देवानां ब्रह्मा श्रेष्ठः कवीनां अग्निः श्रेष्ठः विप्राणां (ज्ञानिनां)
ऋषिः श्रेष्ठः मृगाणां (हिरण्यपशूनां) महिषः (कश्चित् हिरण्यतमः
पशुः) श्रेष्ठः गृध्राणां श्येनः श्रेष्ठः वनानां
छेत्ता स्वधितिः श्रेष्ठः एवं सोमः श्रेष्ठः । रेभू धातुः
ऋक्शाखायां स्तवने वर्तते । ' कविर्गीर्भिः काव्येना कविः
सन्तसोमः पवित्रमत्येति रेभन् ' (ऋ० सं० ९ । ९६ ।
१७) । अत्र सोमः कविः । सः देवान् गीर्भिः काव्येन
च रेभति स्तौति । ' महान् कविर्निर्वचनानि शंसन् ' (ऋ०
सं० ९ । ९७ । ९) । अत्रापि महान् कविः सोमः
निर्वचनानि स्तुतीः शंसति । अतः रेभन् = शंसन् । कश्चित्
प्रकाशनेऽपि । रेभः = स्तोता । सोमः बहुकृत्वः रेभः
इत्युच्यते । पवित्रं = सोमरसपावनं साधनम् । सोमः पवि-
त्रमत्येति = पवित्रे सोमरसः गाल्यते । तेन शुद्धिः भवति
प्रकाशते च ।

२१ धीति = कर्माणि । मनीषां = मतानि ।

२२-२३ विद्यामतिबुद्धिमताम् = विद्यावतां मतिमतां बुद्धिमतामेतेषां
त्रयाणां तिष्ठो वाचः । विद्यावतां वाग् भिन्ना । तथा मति-
मताम् । तथैव बुद्धिमताम् । ते विद्यावन्तः ये श्रुतिं जानन्ति ।
ते मतिमन्तः ये तर्केण अर्थान् निश्चिन्वन्ति । ते बुद्धिमन्तः ये

पत्रं पङ्क्तिः

१०१३ २२-२३ ब्रह्म जानन्ति । (निरु० ३१ । १३) इत्यत्र ' सेय विद्या श्रुतिमतिबुद्धि ' इत्युच्यते । श्रुतिरूपा विद्या प्रथमा । मतिरूपा उहरूपा वा अस्या उच्चतरा । बुद्धिरूपा सर्वासा मुत्तमा । ' विद्यामतिबुद्धिमता ' इत्यत्र विद्याशब्दस्य ' श्रुति ' इत्यर्थे स्यात् ।

२४ 'आत्मगति' इत्यस्य प्राक् इति शब्द अवश्य । अस्यामृचि आदित्यस्य आत्मनोऽपि न किमपि प्रयोजनम् । अत्र वह्नि सोम एव । सर्वेषा देवाना कर्माणि शक्तयश्च सोमे स्तुत्यर्थमा रोप्यन्ते । वह्नि सोम तिसृणा वाचा प्रेरक अग्नि । अत्र सोम मनुष्यपशुपाक्षिणा तिस्रो वाच प्रेरयति । ऋतस्य यज्ञस्य धीर्ति स्तुतिं ब्राह्मणश्च मनीषा स्तुतिं प्रेरयति । यथा गाव गोपतिं (गोस्वामिन न तु वृषभ) पृच्छमाना अन्वेपयन्त्य तमेव यन्ति तथा वावशाना सोम कामयमाना मतय स्तुतय सोममेव यन्ति ।

१०१४ १-२ गाव धेनव = रश्मय । वावशाना = वावश्यमाना कामयमाना सोम = आदित्यम् । ' यन्ति ' एतत् पदमभ्याहृतम् ।

३ विप्रा = रश्मय । पृच्छमाना = कामयमाना ।

४ सूत = प्रेरित । अज्यमान = गच्छन् । एतम् = आदित्यम् ।

५ सनवन्ते = एका भवन्ति । ते एते सर्वे रश्मय एतस्मिन् सोमे आदित्ये एव भवन्ति ।

६ गाव धेनव = इन्द्रियाणि । वावशाना = वावश्यमानानि कामयमानानि ।

७ विप्रा = इन्द्रियाणि ।

८ पृच्छमाना = पृच्छमानानि । कामयमानानि सोमम् = आत्मानम् ।

९ अन्यमान = इन्द्रियेषु प्रचरन् । ' रश्मय ' इत्यस्य क मन्त्य रश्मयम् = आत्मानम् । अर्का त्रिष्टुभ = आत्मा च सप्त ऋषयश्च । आत्मा = बुद्धि । सप्त ऋषयः = इन्द्रियाणि । तानि रश्मानि इन्द्रियाणि ।

पदार्थ

९ अत्रापि सोमपर एव अर्थ । गाव धेनव = पय । पय. सोमेन मिश्रयते । तेन पथ सोम कामयते इत्युच्यते । विप्रा स्तोतार मतिभि स्तुतिभि पृच्छमाना अन्वेपयन्त सोममेव यन्ति । सोम प्रथम सूयते पश्चाज्जटन मिश्रयते । अर्का स्तुतय त्रिष्टुभ त्रिष्टुप् छन्दसि विरचिता स्तुतय सोमे समिलन्ति । अर्का = स्तुतय त्रिष्टुप् छन्दसि वर्तमाना ।

१४ अक्रान् = अति+अकृमीत् । समुद्र = आदित्य ।

१५ प्रथमे = परमे व्यवने । विधर्मन् = वर्षकर्मणा । भुवनस्य = सर्वस्य ।

१८ समुद्र = आत्मा ।

१९ विधर्मन् = ज्ञानकर्मणा ।

देवतापरत्वे अयमर्थ । समुद्र आदित्य प्रथमे परमे व्यवने उच्चतम स्वर्गं लोकमक्रान् अतिक्रामाति । विधर्मन् वर्षकर्मणा भुवनस्य सर्वस्य राजा सन् प्रजा जनयति । वृषा वर्षस्य कर्ता सोम आदित्य पवित्रे स्वर्गलोके अपि सानो उच्चतमे अव्ये अव्यये सुवान गच्छन् बृहत् वावृषे अतिशयेन वर्धते । ऋच आत्मपरत्वे अयमर्थ । आत्मा उच्चतमायामवस्थाया विधर्मन् ज्ञानकर्मणा प्रजा ज्ञानिन जनयति । ऋच द्वितीयस्य अर्धस्य अर्धं यास्वेन न दीयते । अत्रापि सोम सोम एव । 'अत्रान्' इदं न नियापदम् । किंतु विशेषणम् । तस्य 'सर्वव्यापी विस्तृत' अर्थ स्यात् । सोम अत्र विस्तृत समुद्र इत्युच्यते । 'त्व समुद्रो असि विधविन्' (ऋ० स० ९ । ८६ । २९) । 'अत्रान् देवो न सूर्य' (ऋ० स० ९ । ६४ । ९) । अत्र सोम । देव सूर्य इय अत्रान् । विधर्मन् = विधर्माणि । 'हिन्वानो वाचमिष्यासि पवमान विधर्माणि' (ऋ० स० ९ । ६४ । ९) । 'विधर्मा' इति स्वर्गस्य नाम । यथा तिलो धाव. ग्रीणि रोचनानि तथा त्रयो विधर्माणि आसन् इति भाति । अत्र विधर्मा पवित्रम् । 'त्व पवित्रे रजसो विधर्माणि देवेभ्यः

पत्रं

पङ्क्तिः

१०१४

१९ सोम पवमान पूयसे ' (ऋ० सं० ९ । ८६ । ३०) ।
 ' त्वा रिहन्ति मातरो हरि पवित्रे अद्रुहः । वत्सं जातं न
 धेनवः पवमान विधर्मणि ' (ऋ० सं० ९ । १०० ।
 ७) । अनयोः द्वयोः ऋचोः ' पवित्रं ' ' विधर्मा ' इत्यु-
 च्यते । जनयन् प्रजाः यथा सूर्यादयः प्रजाः जनयन्ति तथा
 सोमः । इन्द्रादिवत् सोम भुवनस्य विश्वस्य राजा । यथा
 इन्द्रादयः वृषप वृषभा उच्यन्ते तथा सोमः वृषा उच्यते ।
 सानो = सानौ श्रेष्ठे स्थाने । पवित्रं श्रेष्ठं स्थानम् ।
 ' अन्ये ' शब्दे परे ' साना ' इत्यस्य ' सानो ' भवति ।
 अन्यमवय मेपा तेषा बाला । तन्मयमव्यम् । पवित्राणि
 अविरोध्यामक्रियन्त । अत एव पवित्रमव्यमिति उच्यते ।
 यथा ' सुता पवित्रमति यन्ति अन्यम् ' (ऋ० सं० ९ ।
 ६९ । ९) । पवित्रं ' सानु ' इत्युच्यते । यथा ' यदव्य
 एषि सानवि ' (ऋ० सं० ९ । ९० । २) । ' ददा
 स्तिषो अयत सानो अन्ये ' (ऋ० सं० ९ । ९७ । १२) ।
 अये साना पवित्रे अधि सुवान मृगमान इन्दु सोमः बृहत्
 महत् वावृधे वर्धने ।

१०१४

१०१५

२४ }
१ }

' देवानामाधिपत्यमदधान् ' इदं वेपा शब्दाना विवरणम् ।

देवापरत्वे इन्दु आदित्य । स अपा गर्भः सन् (समु-
 द्धात्) उच्यते देवानामाधिपत्यमिन्द्रे अदधान् । आत्मपरत्वे
 इन्दु आत्मा । देवानामिन्द्रियाणामाधिपत्यमिन्द्रे आत्मन्येव
 अदधान् । भाष्ये यावत् ' इन्दुगादित्य इन्दुगत्मा ' इत्येव
 ब्रवीति । देवापरमात्मपर वा अर्थः न ददामि । महिष =
 वधिनः हिंसनम् महान पशुः । तेन सोमः उपसी-
 यते । महिष इव उग्र अथवा निर्भीकः । सोम अत्र गर्भ-
 मस्मान् सोमयज्यवचनार्थं न्यमवदयम् । अथवा ' यस्मान्
 आदित्य मधिपत्येन यस्मान् सोम यानार्थं दवान् भगूणां । देवाः
 सोमस्य विबन्तु इति ऐन्द्रात् । एतत् सोमस्य महत् रम्यम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

०१९

०१

१ पवमानः पूर्यमानः सोमः इन्द्रे ओजः बलमदधात् । बलार्थ-
मिन्द्रः सोममपात् । तस्य मदे च वृत्रवमधीत् इति बहुकृत्वः
उच्यते । इन्द्रः वृत्रेण प्रावृतं सूर्यं ज्योतिः तमसः निरमुञ्चत् ।
तत् सूर्यस्य जननमित्युच्यते । इदं सोमे आरोप्यते । बह्वीषु
ऋक्षु सोमस्य इन्द्रेण तदात्म्यं दृश्यते ।

६ विधुं = विधमनशीलम् । दद्राणं = दमनशीलम् ।

७ युवानं = चन्द्रमसम् । पलितः = आदित्यः । जगार = गिरति ।
अद्या = सद्यः । ममार = म्रियते । स चन्द्रमाः दिवा समु-
दितः सन् । 'समुदिता' इत्यस्य स्थाने 'समुदितः' इत्य-
वश्यम् । सूर्यतेजसा लक्ष्म चन्द्रमाः दिवा न दृश्यते । अयं
देवतापरः अर्थः ।

९ युवानं = महान्तम् । पलितः = आत्मा । अद्या = रात्रौ ।

९-१० 'रात्रिः समुदिता' इत्यस्य कोऽर्थः । आत्मा महान्तमात्मानं
हिरण्यगर्भस्य बुद्धिं प्रलयकाले मिलति । प्रलये आत्मा एव
अवशिष्यते । एवमात्मपरोऽर्थः । ऋच आभ्यामर्पाम्यां
मिलः अर्थः । 'पलितो धूमकेतुः' (ऋ० सं० १०।४।९)
इत्यत्र अग्निः पलितः इत्युच्यते । 'दिवा न नक्तं पलितो
युवानि' (ऋ० सं० १।१४।४) । 'नि वेवेति पलितो
इत आसु' (ऋ० सं० ३।९।९) इत्यत्रापि तथैव ।
'विधुं दद्राणं' इति ऋक् इन्द्र-श्लोके विद्यते । तेन पलितः
इन्द्रः । बहूनां तारकाणां समने संगतौ दद्राणं गच्छन्तं विधुं
चन्द्रमसं युवानं सन्तमपि पलितः इन्द्रः जगार निर्गर्णयान् ।
देवस्य इन्द्रस्य काव्यं कृतिं पश्य । तस्य महित्वां महत्त्वेन
विधुः अद्य ममार । स एव विधुः ह्यः समान सन्निवः आसीत् ।
इन्द्रः सर्वेभ्यः अधिकः सन् उपआदीन् सर्वान् हिनस्ति ।
'समान' इत्येतत् 'अन प्राणने' (घा० २।६०) इत्यस्य
लिटि रूपम् । विधुशब्दः अत्रैव प्रयुज्यते । तस्य वृत्रः इत्यपि
अर्थः स्यात् । इन्द्रः वृत्रं युवानमपि सन्तं मिलति । वृत्रः
इन्द्रेण आल्पायुः कृतः । इदमिन्द्रस्य काव्यम् ।

पत्र

पङ्क्तिः

१०१९

१४ साकंजाना = साकं सह जानां जातानाम् । 'पण्णां ऋषीणाम्' इति अ-याहृतम् । एकजः = आदित्यः । तं विद्वांसः सप्तथं सप्तममाहुः ।

१५-१६ इष्टानि = कान्तानि । अथवा । कान्तानि गतानि मतानि नतानि ।

१६-२१ 'अद्भिः सह० एकं भवन्ति' अयं कस्य अर्थः । 'तेषामिष्टानि० एकं भवन्ति' इदं सर्वं (निरु० १० । २९) इत्यत्र वर्तते । तत्र तत् अवश्य न अत्र ।

१८ साकंजाना = सह जाताना पण्णामिन्द्रियाणाम् । एकजः = आत्मा । आभ्यां द्वाभ्यामर्थाभ्यामृग्यो भिन्नः ।

अत्र सायणभाष्यम्—'साकंजानामेकस्मादादित्यात् सहोत्पन्नानां सत्यानामृतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुम् । एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविद् । तेषां दीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेकमेकं वसन्ताद्याः षड् ऋतवो भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पराते सप्तमर्तुः । न च तादृशो नास्तीति मन्तव्यम् । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः (तै० सं० ६ । १ । ३ । ४) इति श्रुतेः । तदेवोच्यते—'पडिद्यमा' इच्छब्द एवकारार्थः । पडेव ऋतवो मासद्वयरूपा 'ऋषयः' गन्तारः । ते च 'देवता' देवादादित्यात् जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशम्य मासस्य देवाभावः । 'नि सूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवे' इत्यादि श्रुतेः । तस्मात् पडेव देवताः । अदेवज एकः । 'तेषाम्' ऋतूनां स्वरूपाणि 'इष्टानि' सर्वलोकाभिमतानि 'यामश' तत्तत्स्थाने 'विहितानि' पृथक् पृथक् म्यापितानि । 'रूपश' रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदस्मैतिरीयैराध्यातः । स रसमहं नष्टताय प्रायच्छत् यत्र ग्रीष्माय' (तै० सं० ७ । २ । १० । १) इत्यादि । 'स्यात्रे' अधिष्ठात्रे । तदर्थाय 'रेजन्ते' चलन्ति जगद्व्यवहाराय पुनः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः । ऋगर्थे सायणभाष्यादपि भिन्नः । साकंजाता मरतः । एकजः

पङ्क्तिः

१९ १८ इन्द्रः । ऋषयः सप्तथमेकजमाहुः । षड् यमाः देवजाः इति च आहुः । तेषां मरुतामिष्टानि कर्माणि धामशः तत् तत् प्रभावा-
रूपं विहितानि इन्द्रेण । यथा इन्द्रः नान् आज्ञापयति तथा ते कुर्वन्ति । स्थात्रे = इन्द्राय । इन्द्रः सर्वेषामुपारि तिष्ठति तस्मात् सः स्थाता । रेजन्ते = भयेन कम्पन्ते । विकृतानि = कृत्रि-
माणि । रूपशः = स्वभावानुरूप्येण । यदा मरुतः इन्द्राज्ञप्ताः स्वकर्माणि कुर्वन्ति तदा सर्वे जगत् भयेन कम्पते । षड् यमाः के इति न ज्ञायते । ' स हि द्युता विद्युता वेति साम शृणुं योनिमसुरत्वा सप्ताद । स सनीलेभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्न ऋते सप्तथस्य मायाः ' (ऋ० सं० १० । ९९ । २) । अस्या-
मृचि ' सप्तथः ' इति कस्य चित् इन्द्रस्य शत्रोः नाम । सर-
स्वती सप्तथी इत्युच्यते (ऋ० सं० ७ । ४६ । ६) ।

१९ १८ शब्दः पशरूपपरसगन्धहारेण्यः इन्द्रियमात्राः । ताः आत्मने प्राणाय वा शब्दः पशरूपपरसगन्धान् आहरन्ति । किंतु आत्मा प्राणो वा निराहारः शब्दादीन् नेच्छति ।

१९ १८ अमुं प्राणमित्यर्थः । ताः अमुं पुंशब्देन पश्यन् = इन्द्रियमात्राः प्राणः एव इति विद्वान् पश्यति । स च प्राणः पुमान् ।

१९ १८ अन्धः एतत् न विजानाति यस्मात् तत् ज्ञानं कष्टं कठिनम् । ईमाः = इमाः । इदं सूक्तं कूटार्थपरिपूर्णम् । तस्यार्थः अतीव दुर्बोधः । यास्कभाष्यस्य कश्चित् भागः गलितः इति भाति । अत्र सायणभाष्यम् । मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्त्यानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वत् उदक-
रूपगर्भधारणात् स्त्रीत्वम् । एषां रश्मीनामाविष्टलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गता । तान् उ तान् रश्मीनेव पुंसः आहुः प्रभूतवृष्ट्युदकसेकान् पुरुषानाहुः । प्रातिनिर्देशापेक्षया पुंलि-
ङ्गता । अमुमर्थमत्यन्तनिगूढमक्षणात् ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चित् महान् पश्यत् जानाति । अन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः न विधेयत् न विवेकयति न जानाति । किंच यः कविः क्रान्तदर्शी पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः । पुरु जगतां प्राता वृष्ट्युदकक्षणाजस्ति । सः ई स एव पुत्रः ।

पञ्च

पङ्क्तिः

१०१६

१ यद्वा । इमेनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुरुषभावमा विवेकेन सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति न अन्यः । यः कश्चित् ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषद्वयरूपाणि जानीयात् । सः पितुः पिता असत् । पिता वृष्ट्या जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पिता आदित्यः स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्तिरियम् । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यादिदेवतम् । अयाध्यात्मम् । या इदानीं श्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ताः आहुः लौकिकाः तानु तानेव मे ममं पुंसः पुरुषान् आहुः प्रतिपादयन्ति तत्तद्ज्ञाः । कथमन्यस्य अन्यभावः उच्यते । एकस्यैव निरस्तसमन्तोपाधिकस्याऽऽत्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्द्वन्द्वं देशोपपत्तेः । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किञ्च पुत्रो वयसाऽल्पोऽपि यः कविः कान्तप्रज्ञः ज्ञानी स्यात् इमेनमर्थं स विचिकेत जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनः ता तानि स्त्रीपुंस्त्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि जानीयात् । सः पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता असत् पितृवत् पूज्यो भवति ।

वस्तुतः एताः श्रियः किन्तु अज्ञाः एताः पुमांसः इति वदन्ति । अक्षुण्णान् यस्य ज्ञानचक्षुः वर्तते सः एव तत्त्वं पश्यत् पश्यति । अन्यः तत्त्वं न विचेतत् जानाति । कविः मुधः पुत्रोऽपि सन् इमेताः श्रियः आचिकेत । तस्य पिता एतत् न विजानाति । तस्मात् ज्ञानेन स्वपितुः पिता असत् अस्ति । अज्ञाः इन्द्रियाण्येव आत्मा इत्याहुः । वस्तुतः इन्द्रियाणि त्रिसदृशानि एव । उपभोगमात्रानि इत्यर्थः । तानि पुमान् आत्मा उपमुह्यते । वयमा वृद्धाः अपि एतन्न जानीयुः । अल्पवयस्कोऽपि कश्चित् तत् जानीयान् । तस्मात् वृद्धादपि सः प्रशस्यतरः ।

१० सप्त आदित्यरश्मयः तान् आदित्यः गिरति इति ऋचः मन्त्रेपार्थः ।

पञ्च

पङ्क्तिः

१०७

११

०१६

११ 'मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः' इदं दुर्बोधम् । मध्यस्थानश्च उर्ध्वः शब्दश्च इति विग्रहः । आदित्यः उर्ध्वशब्दमर्हति । किंतु वर्षणार्थं स मध्यमे स्थाने तिष्ठति ।

१२ तानि = ये रश्मयः अस्मिन् आदित्ये तिष्ठन्ति तानि । ते धीतिभिश्च मनसा च स्तुतिभिः वि-परि-अयन्ति । पृथिव्यां वर्षन्ति । परिभुवः पृथिवीं व्याप्नुवन्तः प्राणिमात्राणां सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणा परिभवन्ति व्याप्नुवन्ति । सर्वे प्राणिकर्म वर्षायत्तम् । वर्षाभावे प्राणिनः न किमपि कर्तुं शक्नुयुः ।

१३ सप्त इन्द्रियाणि । तानि आत्मा गिरति इति मयिदार्थः । आत्मा ऊर्ध्वशब्दमर्हति । किंतु शरीरमध्ये अन्तःकरणे तिष्ठति । यानि याः शक्तयः अस्मिन् आत्मनि तिष्ठन्ति तानि ताः धीतिभिश्च मनसा च चेतनत्वेन च विपर्ययन्ति संसारविपरीतं कर्म कुर्वन्ति । सर्वे व्याप्नुवत्यः ज्ञानकर्मणा सर्वाणि इन्द्रियाणि परिभवन्ति । ज्ञानदशायामिन्द्रियाणि निष्क्रियाणि भवन्ति । सप्त = सप्त मातरः आपः । अर्धे स्थाने उदरे गर्भः यासां ता अर्धगर्भाः । ताः भुवनस्य रेतः आत्मनि गर्भत्वेन धारयन्ति । ताः विष्णोः प्रदिशा सूर्यस्य आक्षया विधर्मणि नाके तिष्ठन्ति । विपश्चितः बुद्धियुक्ताः सन्तः देवाः विश्वतः सर्वत्र परिभुवः वर्तमानाः परिभवन्ति जानन्ति धीतिभिः मनसा च ।

अत्र सायणभाष्यम् । सप्त र्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः अर्धगर्भाः संवत्सरम्यार्थे गर्भं गर्भम्यानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा । ब्रह्माण्डस्यार्धे मध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः । भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं वृष्टिप्रदत्त्वेन रेतोभूताः तादृशा रश्मयः विष्णोः व्यापकस्याऽऽदित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणः व्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति वर्तन्ते । किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिः मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः । द्वितीयार्थे तसिः । विश्वं परिभवन्ति परितो भावयन्ति । कृत्स्नं जगद् व्याप्नुवन्ति इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ते एव विपश्चितः बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च । यद्वा । सप्तार्धगर्भाः । 'सप्त' महदहंजरी पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्व

पञ्च

पङ्क्तिः

१०१६ ।

१३ सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि । अर्धगर्भा अविकृतिरूपा ।
विकाराश्रयाया मूलप्रकृते प्रकृतिविकृते उदासीनस्य आत्मन
श्रोतृत्वत्वात् अर्धांशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादर्थगर्भा ।
पुरुषाशस्याविक्रियत्वात् इत्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृति
विकृतित्वम् । यस्मादेव तस्मात् भुवनस्य रेतः कारणम् ।
कारणभूतानि तान्येव विष्णोः व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि
प्रतिष्ठा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतस्तु समानम् ।

१८-१९ इयमृक् याम्बेन (निर० ७।३) इत्यत्र पठिता ।

१ ' न हि० परिवेद्यन्ते ' अयं कस्य अर्थः । इदं वाक्यमशुद्धं
दुर्बोधं च । अत्र दुर्गवृत्तिः (६२२) इत्यत्र द्रष्टव्या ।

२ अयमादित्योऽयमात्मा = अस्या ऋच आदित्यपर आत्मपर
इति द्वावर्थौ । किन्तु एतौ द्वावर्थौ अत्र न दीयेते । आदित्य
पर क अर्थः ।

अत्र सायणभाष्यम् । ' अहं यद् द्वे इदं यदपीदं विश्वं अस्मि
कृत्स्नं प्रपञ्च्योऽप्यहमेवास्मि । नामरूपाश्च परमार्थं त्यक्त्वा
सर्वप्रानुगतोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति सोहम-
स्मीति न विनानामि । विविच्य नाज्ञासिपम् । परं शास्त्रज-
नितमिदमहमस्मीति ज्ञानं न जातम् । अविबेदी अहमित्यर्थः ।
कार्यकारणयोरभेदात् । कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मै-
कत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वरूपमेव भवति । ' इदं सर्वं
यद्यमात्मा ' ' ब्रह्मैवेदं सर्वं ' ' आत्मैवेदं सर्वं ' ' स ईशान
बहु म्या प्रनायेय ' इत्यादिश्रुतिभ्यः ऋग्विज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्राप्तिज्ञानात् । ' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ' (वेदान्त०
२ । १ । ४) इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं
मिदम् । यद्वा । इयं शब्द उपमार्थः । यद्विव परोक्षज्ञानं
सर्वमात्म्यरूपमानुभाविमस्मि तद्विव तद्ब्रह्मेवाहमस्मि । इ-
दं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातम् । अपित्वेनद् दार्ष्टान्तिकमूतम् ।
आनुभाविमं मार्वात्म्यं यदस्मि नन् न विनानामि न
प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रनैनिनं मार्वात्म्यं ज्ञानं न त्वानुमादिकमि

पङ्क्तिः

२ त्वर्थे । तत्र कारणमाह-यतोऽहं निष्पद्य । अन्तर्हितनामैतत् ।
 अन्तर्हितं मूढचित्तं चित्तप्रत्यक्षप्रवणताभावेन पारिच्छिन्न
 इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह-सनद्धं अनिद्याकामकर्मभिः सम्यक्
 बद्धो वेष्टितः । अत एव मनसा युक्तं भावनासाहिष्णुना बहि-
 र्मुखेण निक्षिप्तेन चेतसा युक्तं सचरामि ससारे । अथवा ।
 मनसा सनद्धं चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् ससारे दुःख-
 मनुभवामि । न सार्वभौम्यं जानामि इति पारिदेवते । यास्कोऽपि
 इमं पारिदेवनार्थत्वेन उदाजहार ‘अद्यापि पारिदेवना कस्मा-
 च्चित् भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि’ (निरु० ६१८।
 १९-२१) । बहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनित
 दुःखमन्यत्र श्रूयते । ‘पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयभूस्तस्मात्
 पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्’ (कठो० ४।१) इति ।
 तर्हि कदैतद् भवति इत्याह । यदा माऽऽगन् आगमिष्यति तदा ।
 किं तत् इति उच्यते । ऋतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मण
 प्रथमजा प्रथमोन्मेष प्रथमोत्पन्नं चित्तप्रत्यक्षप्रवणजनितोऽनु-
 भवः । स यदा मा मा प्राप्नोति आदित् अनन्तरमेव अव्य-
 वधानेन अस्या वाच ऐकात्म्यप्रतिप्रादिकाया उपनिषदाचौ
 यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा । भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा
 व्याख्याय परं ब्रह्मपदं अक्षुब्धं प्राप्नोमि । चित्तस्य बहिर्मुखता
 परित्यज्य अन्तर्मुखतैव दुःसपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव
 स्वरूपं द्रष्टुं शुश्रूष भवति पश्चात् बिलम्बाभावात् । यथा
 गिरिशिखरात् पतन् पापाणोऽविलम्बेन पतति तद्वत् ।
 चित्तप्रत्यक्षमुखत्वस्य दुःशक्त्यमपि तत्रैव श्रूयते । ‘कश्चिद्धीर
 प्रत्यगात्मानमर्च्य वृत्तचक्षुरमृतं वमिच्छन्’ (कठो० ४।१)
 इति । इदं = शरीरम् । त्रिमहामिदं शरीरमस्मि अथवा अशरीरं
 आत्मा अस्मि इति न विजानामि निष्पद्य = शरीरे अन्तर्हितः ।
 सनद्धं शरीरेण । मनसा चरामि = मनोव्यापारान् अनुसरामि ।
 त्रितु आत्मज्ञानाय मनोव्यापारं अतिचिक्कर । यदा क्रान्तस्य
 परमात्मनः प्रथमजा बुद्धिः मा आगन् आगच्छत् । आत् इन्

पञ्च पदक्तिः

१. १०१७-१२

तदनन्तरमेव अस्या वाच आत्मतत्त्वस्य भागमश्रुवे आत्मतत्त्वं जानामि । आत्मज्ञानाय महत्तत्त्वं बुद्धिः अवश्या ।

६ अपाङ् एति = अपाञ्चयति = अपगच्छति । प्राङ् एति = प्राञ्चयति = प्रगच्छति । चुरादिगणम्यस्य अञ्चधातोः इमे रूपे । 'अपाञ्चयति प्राञ्चयति' इत्यनयोः कौ०र्थः ।

७ स्वधया = जलरूपेण अन्नेन । गृभीतः = गृहीतः । अमर्त्यः = आदित्यः । मर्त्येन = चन्द्रमसा । सयोनिः = सह ।

७-८ शश्वन्ता = शश्वद्गामिनौ । विपूषीना = विश्वगामिनौ । विष्यन्ता = बहुगामिनौ । 'वा' शब्दो ऋचि नास्ति । नि अन्यं चिक्यु = आदित्यं पश्यति । न नि चिक्युरन्यं = चन्द्रमसं न पश्यति । आदित्यः जलं गृहीत्वा चन्द्रमसा सह उदेति अस्तं च गच्छति । तौ सर्वदा सह वर्तेते । जनाः दिवा आदित्यमेव पश्यन्ति न चन्द्रमसम् ।

१० अमर्त्य = आत्मा । मर्त्येन = मनसा ।

११ 'नि अन्यं चिक्यु अत्र अन्यम् = आत्मानम् । 'न नि चिक्युः अन्यम्' अत्र अन्य = मनः । आत्मा ज्ञानं गृहीत्वा मनसा सह जगति आविर्भवति तिरोगच्छति च । आत्मा मनस्य सर्वदा सह वर्तेते । ज्ञानी आत्मानं पश्यति न मनः ।

अत्र सायणभाष्यम् । अमर्त्यं अमरणधर्मा अयमात्मा मर्त्येन मरणधर्मेणा भूतात्मना देहेन सयोनिः समानस्थान । यत्र परिच्छेदो देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यदा । ममानोत्पत्तिं सहवासेन स्थम्बिन्नप्युत्पत्तिरपचर्यते । एवंभूतं मनः स्वधया अन्नोपलक्षिततद्भोगेन गृभीतः । यदा । स्वधाशब्देन अन्नमयं शरीरं लक्ष्यते । तेन गृहीतः सन् अपाङ् एति । अद्भुतं कर्म कृत्वा अघो गच्छति । प्राङ् एति । स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव मुक्षमशरीरोपाधिकः सन् नानाविधं कर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवमंज्ञां लब्ध्वा शरीरप्रयेण मंचढो लोकान्तरेषु मंचगति । स्थूलसूक्ष्मोमयशरीरपग्निप्रहेन

पङ्क्तिः

११ लोके गुणत्रयान्वितं सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते—
 गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
 स विश्वरूपस्त्रिगुणास्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सचरति स्वकर्मभिः ।
 (श्वे० उ० ५ । ७) इति । इदानीमुभयप्राधान्येन आह—ता तौ
 भूतात्मकर्त्तात्मानौ शश्वन्ता अविभागेन सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा ।
 सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि
 सात्त्विकजाते । तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात् तत्र
 शरीरमवन्व उपपद्यते । विपूचीना इह लोके सर्वत्रगमनौ
 वियन्ता तत्क्षेत्रोपभोगाय सर्वत्र लोकान्तरेषु गच्छन्तौ वर्तते ।
 तत्र नरा अन्यभूतात्मानं नि चिक्वुः । नितरां विशेषेण पश्यन्ति
 जानन्ति । अन्यमपरं देहवच्छायातिरिक्तं न नि चिक्वुः न जान-
 न्ति । केचन परं देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः
 कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतं देहातिरिक्तं कश्चिदस्ति इति अनुमिमते । न
 केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञानं
 मित्यर्थः । अमर्त्य आत्मा मर्त्येन देहेन सयोनिं समानम्वानं स्व-
 धया अग्नेन गृहीतं गृहीतं सासारिकैः कर्मभिः परिवेष्टितं अपाङ्-
 एति नीचानि जन्मानि प्राप्नोति । प्राङ् एति उत्तमानि जन्मानि
 प्राप्नोति । ता तौ देहात्मानौ शश्वन्ता शश्वन्तौ द्वे भिन्ने
 व्यक्ती । विपूचीना विपूचीनौ विरुद्धस्वभावौ न सघीचीनौ ।
 वियन्ता वियन्तौ भिन्नमार्गौ । देहात्मानौ भिन्नौ एव । प्राकृता
 तयो देहात्मनो अन्यं देहं नि चिक्वुः निश्चयेन जानन्ति ।
 अन्यमात्मानं न जानन्ति ।

१९ जास = भवति । भुवनेषु = भूतेषु । ज्येष्ठ = आदित्यम् ।

११ त्वेपनृम्ण = दीप्तिनृम्ण ।

१८ ज्येष्ठम् = अन्यक्तम् ।

१९ त्वेपनृम्ण = ज्ञाननृम्ण ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१०१९

२० 'विश्वे = सर्वे । देवतापरेऽर्थे ' जज्ञे ' इत्यस्य जायते ' विश्वे ' इत्यस्य सर्वे इत्यर्थो विभिति न दीयेते । आदित्यमित्यस्य स्थाने आदित्य इत्यवश्यम् । सर्वेषु भूतेषु आदित्यः ज्येष्ठः । तस्मात् आदित्यात् दीप्तिरूपमुग्रं बलं जायते । जातमेव शत्रून् देवानां शत्रून् निरिणाति हिनास्ति । अत्र निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा कथं स्यात् । इममादित्यं विश्वे सर्वे उमाः अवितारः देवाः अनुमदन्ति अनुह्रप्यन्ति । आदित्यं दृष्ट्वा सर्वे प्राणिनः ह्रप्यन्ति । अयं देवतापरः अर्थः । सर्वेषु भूतेषु किञ्चित् अव्यक्तात्मरूपं तत्त्वमस्ति । तस्मात् आत्मनः ज्ञानरूपमुग्रं बलं जायते । जातं च शत्रून् अनात्मवस्तूनि निरिणातिं हिनास्ति । अप्रापि निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा नास्ति । इममात्मानं दृष्ट्वा इतरे सर्वे आत्मानः ह्रप्यन्ति । अयमात्मपरोऽर्थः । अत्र सायणभाष्यम् । तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् । इत् शब्दोऽवधारणे । भुक्तेषु । भू सत्तायाम् । सत्सु पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्ततममास बभूव । नस्य परमार्थत्वात् तदव्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च । यद्वा । ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव । यद्वा । वृद्धं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपे । यतः उपादानभूतात् यस्मात् ब्रह्मणः उग्रः उद्गूर्णः स्वेष्टनृणाः प्रदी-
 छलः सूर्यात्मकः इन्द्रः जज्ञे जातो बभूव । ध्रुयते हि—
 ' वक्षोः सूर्यो अजायत ' (ऋ० सं० १० । १९० । १) इति । ' सूर्यान्न्द्रमर्मा धाता यथापूर्वमकल्पयत् ' (ऋ० सं० १० । १९० । ३) इति च । स च जज्ञानः जायमानः एव मयः शीघ्रं शत्रून् शान्तयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् निरिणाति निहिनास्ति । यद्वा । उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति । तथा च ब्राह्मणम् ' सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपा-
 रत ' (ऐ० आ० १ । ३ । ४) इति । विश्वे सर्वे उमाः अवन्ति गच्छन्ति इति उमाः प्राणिनः । सर्वे प्राणिनो यं सूर्या-
 त्मकमुद्यन्नमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगान् मदर्थमुदगान् इति मदग्निं ह्रप्यन्ति । तथा च ब्राह्मणम् ' भूतानि वै विश्व उमाग्नि

पत्रं

पङ्क्तिः

१०१७

२० एतमनुमदन्ति उदगादुदगात् ' (ऐ० आ० १।३।४)
इति । तैत्तिरीयिकं च । तन्मात्मने एव मन्यन्ते मा प्रत्युदगा-
दिति ' इति । दृष्ट्वा । यं म्भुत्यादिभिर्मादन्तमनु पश्चात् सर्वे
प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति स इन्द्रो यज्ञे इत्यन्वयः ।
सूक्तमिन्द्रपरम् । ऋगापि इन्द्रपरम् । यतः यदा त्वेपनृम्णाः
महावीर्यैः उग्रः भयंकर इन्द्रः जज्ञे अजायत तदा इन्द्ररूपं
तत् एव सर्वेषु भूतेषु ज्येष्ठमास आसीत् । इन्द्रः एव सर्वेषां
ज्येष्ठः । सद्यो जज्ञानः जायमानः एव शत्रून् वृत्रादीन् निरि-
णाति हिनस्ति । यमिन्द्रं दृष्ट्वा उग्रमा अवितारः सर्वे मरुतः
हृष्यन्ति ।

१०१८

३ कः = आदित्यः ।

४ गाः = रश्मीन् । शिमीयतः = कर्मवतः । भामिनः = भानु-
मतः । दुर्हणायून् = दुराधर्षान् । आसून् = असून् = अमु-
नवन्ति ।

४-५ इषून् = इषुणवन्ति । मयोभून् = मयोभूनि = सुखभूनि । एषा-
मिमम् ।

५ भृत्यां = संपृतम् । ऋणभवत् = वेद । स जीवात् = कथं ता
जीवति । अत्र ' कथं ' कस्यार्थः । आत्मपरे अर्थे ' विरं '
शब्दः प्रयुज्यते । ' असुनवन्ति ' ' इषुणवन्ति ' इत्यनयोः
कोऽर्थः । असुनवन्ति इषुणवन्ति मयोभूनि एतानि यस्य विशेष-
णानि । अमुमतः इषुमतः मयोभून् इति पुंलिङ्गानि एव
विशेषणानि । तेषां रश्मीन् इति विशेष्यम् । एवं गुणयुक्तान्
रश्मीन् आदित्यः घुरि नियुहते । यः मनुष्यः इममादित्य-
मेव जानाति स कथं जीवेत् ।

६ कः = आत्मा । गाः = इन्द्रियाणि ।

७ शिमीयतः = कर्मवन्ति । भामिनः = भानुमन्ति । दुर्हणायून्
= दुराधर्षान् । ' दुराधर्षाणि ' इत्यन्यदम् । आसून् = असून्
= अमुनवन्ति । ' अमुनवन्ति ' इत्यन्यदम् । इषून् = इषुण-

पत्र

पङ्क्तिः

१०१८

७ वन्ति । ' इदुमन्ति ' इत्यवश्यम् । आत्मा एवंगुणयुक्तानि
इन्द्रियाणि ज्ञानाय उपयुङ्क्ते । य ज्ञाता सभृतानि एवगुणयु-
क्तानि इन्द्रियाणि वेद स चिर जीवति ।

अत्र सायणभाष्यम् । अद्य अग्निन् कर्मणि ऋतस्य गच्छत
इन्द्रसवन्धिनो रयस्य धुरि अश्ववहनप्रदेशे गा गतिमन्तोऽधान्
क युङ्क्ते । को नाम नियोक्तु शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः ।
कीदृशान् अध्वान् । शिमीवत धीर्यकर्मपितान् भामिन तेजसा
युक्तान् दुर्हणायून् परैर्दु सहेन क्रोधेन युक्तान् । आसन्निपून्
येषामासनि आस्ये सुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषव बाणा
बद्धा तान् । हृत्स्वस हृत्सु शत्रूणां हृदयेषु अम्यन्ति
स्वकीय पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वस । ' मयोभून् ' मयस
सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदान् इत्यर्थः । य
यजमान एषामीदृशानामध्वानां भृत्या भरणक्रिया रथवाहन
क्रिया ऋणधत् समर्धयति । स्तौतीति यावत् । स यजमान
जीवान् जीवनवान् भवेत् । यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते ।
' को ह मे नाम भजापति ' इति श्रुते । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि
निर्वाहे गा वेदरूपान् वाग्विशेषान् अद्य इदानीं ' युङ्क्ते '
सयोजयति । कीदृशान् शिमीवत प्रतिपाद्यैः कर्मभिः युक्तान्
भामिन उज्ज्वलान् दुर्हणायून् । हृणीयतिहानिकर्मा । हाहमश
क्यान् । वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निपून् आसनि
आस्ये इषु एषण गमनमुच्चारण येषां तान् । हृत्स्वस हृत्सु
हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रशशमानान् इत्यर्थः । मयोभून्
मयस आययनप्रभवस्य सुखसाधनस्य अदृष्टस्य भावयितृ ।
य यजमान एषा दत्तता भृत्यां भरणक्रियामृणधत् ऋद्धिमतीं
करोति स जीवात् ॥ एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ।
सूक्तमिदं परम् । अगपि इन्द्रपरा । क युङ्क्ते । अम्योत्तरमिन्द्र
एव युङ्क्ते इति । कान् युङ्क्ते । गा वृष-
भान् । ते ते वृषभा । मयस । शिमीवत बलिन । भामिन
बलिन । दुर्हणायून् शत्रुनाशकान् । आसन्निपून् । आसनि
इषव येषां तान् । हृत्स्वस हृत्सु हृदयेषु (इषून्) अम्यन्ति

पङ्क्तिः

७ ते ह्रस्वसः । मरुतः अतिशयेन बलवन्तः । आस्थेषु इषून् धारयन्ति । शत्रूणां हृदयेषु च तान् अस्यान्ति । एवं कृत्वा तान् नाशयन्ति । यज्वनां च मयः सुखं भावयन्ति । इन्द्रः एतान् मरुतः ऋतस्य यज्ञस्य धुरि नियुङ्क्ते । अत एव सः नियुत्वान् इत्युच्यते । यस्मात्ते इन्द्रमेव विश्रति तस्मात् सः एव एषां मरुतां भृत्यां सेवां ऋणधत् समर्घयति सफली करोति । सोमपानेन तान् तर्पयति । तस्मात् सः एव इन्द्रः सत्त्वं जीवति । मरुद्रूपाः वृषभाः यस्य स एव जीविषु-मर्हति ।

१२ कः = कः एव । ईषते = गच्छति । तुज्यते = ददाति ।

१३ विभाय = विभेति । तोकाय = अपत्याय । इभाय = महते ।

१३-१४ 'नो रणाय' इदमृचि नास्ति । अस्याः ऋचः = भाष्यम-पूर्णम् । अत्र देवतापरः आत्मपरश्च अर्थौ न दीधेते ।

अत्र सावणभाष्यम् । अनुग्रहीतरि इन्द्रे आगते सति कः ईषते । शत्रोः भीतः सन् को निर्गच्छति । न कोऽपीत्यर्थः । कः तुज्यते को हिंस्यते । शत्रुहिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । कः यजमानः विभाय विभेति । इन्द्रे रसके सति भयमपि नोपपद्यते । दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । अन्ति अन्तिके समीपे सन्तमम्मार्कं रक्षकत्वेन वर्तमानमिन्द्रं कः पुरुषः मंसते जानाति । वयमेव जानीमः न अन्यः इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे सहायार्थमिन्द्रे आगते सति कः यजमानः तोकाय पुत्राय अधिव्रवत् । हे इन्द्र, अस्मदीयं पुत्रं रसेत्येवंरूपमधि-वचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिव्रूयादिति यथा एवंरूपमधि-वचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रसतीति भावः । इभाय गनाय कः अधि व्रवत् । उत अपि च राये शत्रुभि-रपहियमाणाय घनाय कः अधि व्रवत् । अपहियमाणमस्मदीयं धनं रसेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कः अधि

पत्रं पङ्क्तिः

१०१८ १३-१४ ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं पारिजनरक्षार्थं च इन्द्रस्याधिवसनं नाप-
लितम् । भुत्वा प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः । यदा तु
कशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः
तदानीं परमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते ।
यथा ' ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इतिविनियोगानुसारेण
कदाचन इत्यभ्यामृचि विद्यमान इन्द्रः गार्हपत्यपरतया नीत्यने
तद्धत् ।

ईषते = पलायते । तुज्यते = कम्पते । इभाय = राये ।
इन्द्रमान्ति सन्तमिन्द्रे अन्तिके सति कः ईषते पलायते ।
तुज्यते क । कः कम्पते । बिभाय कः । कः विभेति ।
मसते क । शत्रुणा आत्मानं हतं कः मन्यते । इन्द्रात्
अन्य क तोकाय तनयाय इभाय धनाय राये धनाय हन्ते
शरीराय जनाय भृत्यादिभ्यः अधि ब्रवत् अधिब्रूयात् न ।
इन्द्रात् अन्य क अस्मभ्यं तनयं धनं भृत्यान् सुखमयशरीरं
च दद्यात् ।

१८ अग्निम् = आदित्यम् । ईष्टे = पूजयति ।

२० होम = अर्धान् । सुदेव = कल्याणदेव ।

२१ अग्निम् = आत्मानम् ।

१ सुदेव = सुप्रज्ञ कल्याणप्रज्ञ । ' सुप्रज्ञः ' इत्यस्य स्थाने
' सुदेव ' इत्यवदगम् ।

अत्र सायणभाष्यम् । कः यजमानः अग्निमीष्टे इन्द्रार्थं हवि-
रिह्य अग्निं स्तोति । इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक् ईष्टुं
न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्निज्ञानत्वात् । को वा इन्द्रयागार्थमग्निं
शुचा जुह्वा ध्रुवेभि ध्रुवे नित्यैः ऋतुभिः यत्नान्तादिकारै-
रुपलक्षितेन धृतेन हविषा यजति यजेत् । यद्धा । अतएव प्रया-
जदेवताः ' ऋतवो वै प्रयानाः ' इति ध्रुवे । ताभि
ध्रुवैः प्रहृती विहृता न अनुषेयनया निश्चलैः ऋतुभिः सह
अग्निभाज्यभागदेवता धृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः ।
कस्मै यजमानाय होमं हातव्यं प्रशम्यं धनमाशु शान्तिं देवाः

पङ्क्तिः

१ आ वहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति । न कामै अपि इत्यर्थः ।
इन्द्र एव धनस्य दाता ना ये देवा इति इन्द्र स्तुयते । वेति
होत्र प्राचरज्ञ सुदेव होत्रदेवताव क यजमान मसते
इन्द्र सम्यक् जानाति । न कोऽप्येव । बहुविधेन स्तोत्रेण
चिरमालोपासनेन च इन्द्र प्रत्यक्षो भवति । नाभ्येन प्रक्षेपेण
इति तात्पर्यार्थः ।

इन्द्रसूक्ते इयमेव एका अग्निपरा ऋ२ । अरचाग्निं द्रस्य नाम
अपि नास्ति । हविषा = घृतेन । इदं घृतरूपं हविं स्तुति
द्वार्या गृह्यते । अग्नौ च तत् देवानां रुते प्रक्षिप्यते । अग्नि
ऋतुभि सह हवि पिबति । ' नेगृत्सोम द्रविणोद पिब
ऋतुभि ' (ऋ० स० २ । ३७ । ३) । अथवा ।
ऋतुभि = ऋतुनामकै पात्रै । ध्रुवेभि = ध्रुवाभि ।
यजाते = यजते । एतेषु पात्रेषु सोम गृह्णित्वा अग्नौ प्रक्षिपन्ति ।
स तेन कर्मणा देवान् प्रीणयति । अग्निं घृतेन सोमेन च क
प्रीणयति । अग्निं देवान् आशु त्वारितमध्वरस्य होम (गृह)
यज्ञभूमिमावहति । अग्निं पुन के देवा यज्ञगृहमावहन्ति ।
वेतये होत्र द्रस्य स वेतिहोत्र । अग्निं होत्राणि हवींदि
देवानां वेतये भक्षणाय गृह्णाति । एव वृत्त्वा देवान्
मसते देवान् तर्पयति । अन्यर्थ होत्राणि क नयति । तत्
कृत्वा च अग्निं क मसते तर्पयति । ईष्टे = यजते =
मसते । अग्निं देवानां दूतः । न कोऽपि देव अग्रे दूतः ।

१-७ मर्दिता = पाता वा पालयिता वा जेता वा मुखायिता वा ।
मर्दिता=पालयिता एव । ' न ह्यन्य बलं करमर्दितारं शतमृतो ।
त्वं न इन्द्र मृलय' (ऋ० स० ८ । ८० । १) । हे शनिष्ठ
इन्द्र त्वमङ्ग एव मर्त्यं प्रशसिषि । माधु अयं मर्त्य इति
प्रशससे । हे मधवन् इन्द्र त्वत्तं अन्य मर्दिता रक्षिना नास्ति ।
इदं सत्यं स्तुतियुक्तं यच्च ते तुभ्य व्रजामि ।

६ प्र शसिषि = प्र शर्मात् । तृतीयपुराविपरिणाम विमर्ष ।
'प्रशमामि' इत्यपश्यम् ।

पत्रं पङ्क्तिः

१०९ १०-११ अन्या कच भाष्यमतीवाशुद्ध दुर्बोधनं च ।

१२ हस = हंसा = सूर्यरश्मय । हंस = परमात्मा परं ज्योति ।

१३ शुचि = पृथिवी । सा सूर्यरश्मिभि व्याप्ता । सर्वं जगत् वननकर्मणा आदित्यमण्डलेन न्याप्तम् । द्वितीयं 'व्याप्तं' पठं किमर्थम् । 'अनम्यासेन' इत्यस्य कोऽर्थः ।

१४ 'त्यजतीति लोको त्यजतीति हसयन्त्यजतीति' अयं कर्म्या-
अर्थः । कक्षासौ अर्थः । 'त्यजति' अत्र क धातु । गुर्जर-
पाठ 'त्यजतीति लोकास्त्यजतीति हंसस्त्यजतीति' इति ।
लोक हंसो वा किं त्यजति । हस = हंसा = परमहंसा ।

१५ हस = परमात्मा । 'सूर्यरश्मिभि ००० कुटुम्भा रिभन्ता'
अयं कर्म्यार्थः । कक्षासौ अर्थः । वसतीतिवत् । स राश्मिरु-
पेण वदिरूपेण सुवर्णरूपेण च त्रिभि त्रिधा वसति ।

१७-१८ अन्तारिक्षसत् = अन्तरिक्षा अन्तरिक्षेण पथा चरत् चरति ।

१८ अन्तरिक्षा चरत् = अन्तरिक्षयो = दिवि भुवि । चरत् =
गमनम् । 'वा'शब्द विमर्शः ।

१८-१९ 'सुभानु ० गता भवन्ति' अयं स्वयं अर्थः को वा अर्थः ।

१९ 'सर्वं द्रुगेणमत् द्रव' । सोऽर्थः । 'सर्वं रमा' इत्यस्य स्थाने
'सर्वान् रमान्' इत्यवश्यम् ।

१०२०

१ आदित्य सर्वान् रमान् विरपयति । तथैव राश्मि । तथैव
वाहि । 'विरपयति' इति अशुद्धम् । 'विरपयति' इति
शुद्धम् । 'वनन भवति' । स्वयं अर्थः को वा अर्थः ।

१-२ अञ्जा - अञ्जोगा ।

२ अञ्जिना = अञ्जिगोना = अञ्जिगोना । सर्वं गोना फलना ।
फलना = बहुशब्दा । के भवं गोना । 'गोना' इत्ये
रवचन न बहुवचनम् ।

३ 'निर्गमो निर्गमयति' कोऽर्थः । 'निर्गमयति' इति किं रूपम् ।
'भवादेव निर्गमनाय' । निर्गमनाय किं भवति । अथवा । एष
उत्तर मन्त्र निर्गमनाय भवति ।

पञ्च

पङ्क्तिः

१०१९-२०

३ अत्र सायणभाष्यम् “ अनया सौर्यर्चा य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्यमयः पुरुषः दृश्यते हिरण्यश्मश्रुरित्यादि ध्रुत्युक्तो
मण्डलामिमानी देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिवित्तरूपस्थितः पर-
मात्मा यश्च निरस्तसमस्तौपाधिकं परं ब्रह्म तत् सर्वमेकमेव
इति प्रतिपाद्यते । हंसः हन्तिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गन्ता
योऽहं सोऽसावित्यादिध्रुत्युक्तप्रकारेण एकीकृत्य उपास्य-
परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्यः आदित्यः । स च शुक्लं दीप्ते द्युलोके
सीदतीति शुचिपत् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते
इत्यादिश्रुतेः । अनेन द्युस्थान आदित्यः प्रतिपादितः । स
एव मध्यस्थानो वायुः इत्याह । वसुः सर्वस्य वासायिता
वायुः । स च अन्तरिक्षसत् । अन्तरिक्षसंचारी । अथ तस्यैव
स्थितिस्थानवैदिकशिरूपतामाह—होता देवानामाह्वाता होम-
निष्पादको वा । वेदिपत् वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः ।
अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । दुरीणसत् । दुरीणं
गूहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिका-
ग्न्यात्मकत्वमुक्तम् । नृपत् । नृप मनुष्येषु सीदतीति नृपत् ।
अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम् । पुनरप्यादित्यात्मतामाह ।
वरसत् । वरं वरणीये मण्डले सीदतीति वरसदादित्यः ।
वरं वा ऋतत् सधना यस्मिन्नेष आसन्नः तपतीति हि
श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा । तत्र सीदति इति ऋतसदृ-
भाग्निः । व्योमान्तरिक्षम् । तत्र सीदति इति व्योमसन् वायुः ।
इदानीमादित्यतोच्यते । अब्जा उदकेषु जातः । उदयमध्ये
सत्त्वयं जायते । गोना गोषु रश्मिषु जातः । ऋतं सत्यम् ।
सर्वः दृश्यत्वेन सत्यजातः । न द्यमा इन्द्रादिवन् परोक्षो
भाति । यद्वा । उदकेषु वैद्युतरूपेण वाऽयम्नेष वा जातः ।
अद्रिना अद्रौ उदगान्ते जातः । एवं महानुभाव आदित्यः
ऋतं सत्यमवायं मर्ताविष्टानं ब्रह्मतत्त्वम् । तद्रूपो ह्यर्वा
एव । आदित्यस्य उत्तररूपत्वं ‘ हंसः शुचिपन् इत्येव
हंसः शुचिपन् ’ इत्यादिना प्राप्ते (ऐ० ब्रा० ४ ।
२ । ६) मयाज्ञानम् ” ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१०२०

३ दधिक्रावणः सूक्ते इयमृक् अस्थाने यस्मात् अस्याः अर्थः आत्मपरः । आत्मा हंसः इन्द्रः अग्निः इत्युच्यते । शुचिपत् अन्तरिक्षसत् इत्यादयः शब्दाः अस्यामेव ऋचि उपलभ्यन्ते । उपनिषत्कालीना इयमृक् स्यात् । यथा हंसः शुचौ जले सीदति तथा सोमः शुचौ प्रदेशे वर्तते । वसु. इन्द्रः अन्तरिक्षे सीदति । होता अग्निः वेद्या सीदति । अतिथिः अग्निः दुरोणे यजमानगृहे सीदति । तथा सोमः सर्वत्र वर्तते । सः नृणा मध्ये सीदति । वरे श्रेष्ठे स्थाने सीदति । ऋते यज्ञे जले वा सीदति । न्योम्नि सीदति । जलमिश्रणात् सोमः अब्जाः ऋतनाश्च । क्षीरमिश्रणात् गोनाः । प्रावमिः सवनात् अद्रिजाः इत्युच्यते । तथा च सः ऋतं ब्रह्माण्डतत्त्वमुच्यते । सोमस्य सर्वैः देवैः तादात्म्यं वर्तते । तस्मात् आत्मा वेदान्तिभि 'सोम' इति निरूप्यते । इयमृक् कठोपनिषदि (९ । २) महानारायणोपनिषदि (९ । १ । १७ । ८) नृसिंहपूर्वतापन्युपनिषदि च (३ । १) वर्तते ।

७ ' द्यौ द्यौ ' इय दिरुक्तिः किमर्था । मुकृतौ = धर्मकर्तारौ । ' प्रतिष्ठितौ मुकृतौ ' इदमृचि न वर्तते ।

८ परिसारकम् = यत् अमृतत्वात् अथवा देवयानपितृयाणाभ्यां परिसारयति बहिष्करोति । अतः पापं परिसारकमित्याचक्षते विद्वत्सः । यदि ' मुहृन् ' विरुद्धः ' दुष्मृन् ' शब्दः तर्हि दुष्मृन् दुष्टस्य कर्मणः कर्ता पापः परिसारकः । सः दुर्मार्गेण देवयानपितृयाभ्यामन्येन पथा याति ।

८-९ आत्मानं = दुरात्मानं (नीचात्मानं) परमात्मानं च । एवं द्वौ आत्मानौ इयमृक् कथयति । तन् आत्मद्वयं प्रत्युत्तिष्ठति मनोवे शरीरे एव जायते । द्वावप्यात्मानौ शरीरे तिष्ठतः-

९ ' वृक्षं वृक्षं ' इति वक्ष्यार्थः । शरीरं = शरीररूपं पृथक् ।

पत्रं

०२०

पङ्क्तिः

१० ' पक्षौ ' इत्यस्य केनान्वयः । कश्च प्रतिष्ठापयति । ऋचि
 ' तयोः अन्यः ' । भाष्ये ' तयोः अन्यत् ' । अन्नं भुक्त्वा
 किं करोति । ऋचि ' अनश्नन्नन्यो ' । भाष्ये ' अनश्नन्नन्या ' ।
 अत्र सायणभाष्यम् ' अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीव-
 परमात्मानौ स्तुयेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ
 सयुजा समानयोगौ । सखाया समानख्यानौ समानं वृक्षं परि पस्व-
 जाते । एकमेव वृक्षं परिपस्वजाते आश्रयतः । तयोरन्य एकः
 पिप्पलं पक्षं स्वादुतरमस्ति । ३.परोऽनश्नन् अभि वाक्यशीति
 अभिपश्यति । तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ ।
 सयुजा समानयोगौ । योगो नाम संबन्धः । स च तादात्म्यलक्षणः ।
 स एवाऽऽत्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स
 तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एव आत्मा परमात्मनः स्वरूपं
 यस्य जीवात्मनः । एवमेकस्वरूपौ इत्यर्थः । अनेन भाम्कर-
 मतानुसारिणः अतिरेकिनाम्नः जीवात्मा परमात्मनः नून्यः । स
 च परमात्मा जीवादन्यः नानाजीवाश्रयणात् इति मतं निरस्तं
 भवति । ननु संबन्धः द्विष्टः । स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते । अतः
 कथमेकात्म्यमिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य
 प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानख्यानौ नान्यख्यानौ । ननु
 एकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेव अन्यस्य इति व्युत्पत्त्या भेदः
 स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यम् । नात्र
 परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं
 स्फुरणं परमात्मनस्तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मनः इति
 सखायौ इत्युच्यते । एकरूपप्रकाशौ इत्यर्थः । अनः उपपन्न-
 मेकात्म्यम् । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृक्षं
 परि पस्वजाते इत्यत्र यथा आश्रयान्तराभावात् उभयोः एकाश्रय-
 त्वमभ्युपगन्तव्यं तद्वत् सयुजा सखायौ इति उभयत्रापि
 एकयोगस्थाने आश्रयणीये । वृक्षचते इति वृक्षो देहः ।
 स च उभयोः समानः एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात्
 परमात्मना सृष्टेः महामूर्तेः आरम्भत्वान् तस्य उपनिविष्टस्थान-
 त्वाच्च उभयोः अपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं परि पस्वजाने

पत्रं

पङ्क्तिः

१०२०

१० परिप्युक्तः आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुतः ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकौ इति वाच्यम् । तयोः मोहदृष्टत्वात् । तथा चाऽऽयर्वणिका अनुमन्त्रमात्राय अस्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं मन्त्रमेवमामनन्ति—‘समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः’ । (मु० उ० ३।१।२) इति । अस्य अयमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानः मूढः सन् शोचति । संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखी इति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति तदा वीतशोकः देहात् व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन् अस्य महिमानमिति । निरस्तसमन्तोपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्रिकसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति एति प्राप्नोति । न च तद्भावनाद्यौ तन्माहिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्मात् वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृतः इति प्रसिद्धम् । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्य उच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमस्ति भुङ्क्ते । यस्य यदुपाजितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मा अनश्नन् आसकामत्वेन अभुञ्जानः । स्पृहाया अभावात् । ‘आसकामस्य का स्पृहा’ इति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपनीत्य तयोरन्य इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु ‘अनीशया शोचति मुह्यमानः’ इत्युक्तत्वात् अभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मनि अध्यत्मं जगत् साक्षित्वेन ईक्षते । ‘अथ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ’ इत्यादि निरुक्ते (१४।३०) गतमन्यमन्त्रस्य व्याख्यानमनुमन्धेयम् ” ।

इयमृक् मुण्डकोपनिषदि (३ । १ । १) श्वेताश्विनरोपनिषदि च (४ । ६) वर्तेते । यथा द्वौ पतिर्गौ सह वर्तमानौ मगायौ सन्तौ एकस्मिन्नेव वृक्षे नैकट्येन वमेने यथा च तयोरप्यः तस्य वृक्षस्य स्वादु फलमस्ति अन्यस्तु फलानि अनन्दनेव इत्यन्तः पदयानि एवं संसारयात्रायां मह वर्तमानौ मगायौ

पदाक्तिः

१० बद्धात्ममुक्तात्मानौ वर्तेते । बद्धात्मा ससारं भुनक्ति । परमात्मा तु केवलं साक्षा भवति । अयमर्थः 'अजामकां लोहित-शुरुवृष्णां' इत्यत्र स्पष्टः । ऋग्माप्यमर्तावाशुद्धं दुर्बोधं च ।

११ आयाहि = आगमिष्यन्ति । इन्द्रः = शक्रो देवतास्ताः । पथिभिः ईळितेभिः = त्रिभिः तीर्थैः

१७ शक्रप्रतरैः ईळितेभिः = त्रिभिः तीर्थैः । भागधेयं = यज्ञभागम् = अग्नीषोमभागौ ।

१८ 'इन्द्रो जुपस्व ० निदर्शनम्' अयं कस्यार्थः । कस्यार्थः । हे इन्द्र, इमं नः यज्ञमीळितेभिः पूज्यैः पथिभिः आयाहि । भागधेयं जुप-व । उत्तरार्थः दुर्बोधः ।

२१ २-१ 'निदुर्वेद ००० वदन्ति' अयं कस्य अर्थः ।

७ 'अग्निः सर्वा देवताः' इति (निरु० ७ । १७) । तस्य अग्नेः भूयसे निर्वचनाय उत्तरा ऋक् निरुच्यते । विप्रासः विप्राः मर्तासः मर्ताः उतये अवसे रक्षणाय गीर्भिः स्तुतिभिः विप्रं देवमग्निं हवामहे ।

११ जातवेदसे = जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन । इदं विवरणमपूर्णम् । 'यः वेद' इति अवश्यम् । यः जातमिदं सर्वं सचराचरं जगत् स्थितौ उत्पत्तौ प्रलये च वेद जानाति स जातवेदाः । उत्पत्तिस्थितिप्रलय० इति क्रमः अपरयः । 'न्यायेन' इत्यस्य कोऽर्थः । इदं पद्धमनवश्यम् ।

१२ 'अच्छाय' इत्यस्य कोऽर्थः ।

१२-१३ 'प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मः' अयं कस्य अर्थः । कस्यार्थः ।

१३ नि = निश्चये ।

१४ दहाति = दहति यस्मी करोति । सोमः दग्धदित्यर्थः । अत्र 'ददत्' इति कस्यार्थः । दुर्गाणि = दुर्गमनानि स्थानानि ।

पत्रे

पङ्क्तिः

१०२१

१५ 'सिन्धोः' अयमपपाठः । 'सिन्धुः' इत्यवश्यम् । 'सिन्धुः
स्यन्दनात्' (निरु० ९ । २६) ।

१६ सिन्धुः = नदी जलदुर्गा महाकूडाम् । पर्पत् = तारयति ।

१७ तस्य = अग्नेः । इयमृक् गुर्जरनिरुक्तमूले सप्तमाध्यायस्य
एकोनविंशतलण्डस्य अनन्तरं दीयते । यास्कभाष्यं च तत्र
वर्तते । द्वयोर्भाष्ययोः बहवः अपपाठाः । द्वयोः पाठभेदोऽपि ।
तद्भाष्यमालोचनीयं विद्यार्थिभिः । जातवेदसे सोमं मुनवाम ।
यस्मात्सः अरातीयतः शत्रुवत् आचरतः । वेदः धनं निदहाति
निश्चयेन दहति । स अग्निः नः विश्वा विश्वानि दुर्गाणि
नावेव सिन्धुमति पर्पत् अति पारयतु । दुरिता दुरितानि
अति पर्पत् पारयतु ।

१०२२

३ 'असमानाभिः' अयम् 'असमानमाद्भिः' इत्यस्य अपपाठः
स्यात् । सिन्धुं प्रवहन्ति = सिन्धुं पतिं कृत्वा वहन्ति ।

४ जहाति = त्यजति । पापं त्यजन्ति । बहुवचनं किमर्थम् ।

४-५ 'आप आप्रोतेऽनासामेषा भवति' इदं (निरु० ९ । २६)
इत्यत्र वर्तते । अत्र तत् अस्थाने एव । यस्मात् 'व्यम्बकं
यजामहे' इत्यस्यामृचि आपो न विद्यन्ते । याः काश्च सर्वाः नद्यः
सिन्धुं समुद्रं प्रवहन्ति । हे नदि इदं ते जलमन्याभिः
आद्भिः अन्यासां नदीनामाद्भिः असमानम् । तव जले पाप-
क्षालनसामर्थ्यमस्ति न नासाम् । यथा सशिरम्कः सर्पः जीर्णा
विवशमनायामेन जहाति तथा नरः तव जलमभि उप-
इत्यत्र तव जलं स्पृष्ट्वैव पापं जहाति । अहो तव महिमा ।
एवं वरचिन्नदी संबोध्यते । सशिरम्कः इत्यनेन शरीराच्छादिनी
सर्वा त्वक् सूच्यते ।

९ व्यम्बकं = रुद्रम् । सुगन्धिः = सुगुणाधिम् ।

२-१० पाटिर्वर्धनं = पुष्टिकारकम् ।

१० 'पुष्टिकारकमिव' अत्र 'इव' शब्दः अनवश्यः ।

पञ्च

पङ्क्तिः

१०२२ १० उर्वारिकम् = तन्नामकं फलम् । बन्धनात् = आरोधनात् ।
बन्धनं फलानि पतनात् ऋणाद्धि ।

१०-११ मृत्योः = मृत्योः सकाशात् ।

११ मुक्षीय = मुञ्चस्व । ' मुक्षीय ' इत्मुत्तमपुरुषस्यैकवचनम् ।
मुञ् धातुः । लेटः सः । ईय लिट् प्रत्ययः । मा = माम् =
' कस्मादित्येषामितरेषा ' अम्य कोऽर्थः कश्च संबन्धः ।

अत्र सायणभाष्यम् " अत्र शौनकः -- ' त्रिरात्रं नियतोऽ-
पोप्य श्रपयेत् । पायसं चरुम् : तेनऽऽहुतिशतं पूर्णं जुहुया-
च्छोसितव्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं ज्यम्बकं ज्यम्बकेत्युवा ।
एतत् पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी ' (ऋग्विधानं २ ।
२७) । त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं यनामहे
इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यतः
अ.ह—सुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम् ।
पुष्टिवर्धनं जगद्बीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः । उपासकस्य वर्ष-
नमणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव मृत्योर्मु-
रणात् संसाराद्वा मुक्षीय मोक्षय । यथा बन्धनादुर्वारिकं कर्क-
टीफलं मुच्यते तद्वत् मरणत् संसाराद्वा मोक्षय । किं मयो-
दीकृत्य । आ मृतात् । सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ
तैत्तिरीयभाष्ये (तै० सं० १।८।६।२) ' शोभनः शरीरगन्धः
पुण्यगन्धो वा यस्य असी सुगन्धिः । यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य
दूराद्गन्धो वाति एवं पुण्यस्य कर्मणः दूराद्गन्धो वाति ' इति
श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिविषयां वर्षयतीति पुष्टिवर्धनः ।
तादृशं ज्यम्बकं यनामहे पूजयामः । लोके यथा उर्वारिकफ-
लानि बन्धनात् वृन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं ज्यम्बकप्र-
सादेन मृत्योः मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् । अमृतात् चिरजी-
वितात् स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थमत्रस्य तात्पर्या-
तिशयं दर्शयति ' ज्यम्बकं यनामहे इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय
मामृतादिति वाच्यतइति ।

ज्यम्बकं यनामहे पूजयामः । यथा सुगन्धिं सुगन्धिं पुष्टिवर्धन-

पत्रं

पङ्क्तिः

१०२२

११ मत एव पिपतिषु उर्वारम् बन्धनात् स्वयमेव मुच्यते तथा
अह मृत्यो मुक्षयि । अमृतात् ब्रह्मण मा अह ह्रीये ।

१५-१६ ' इत्यपि निगमो भवति ' । इदमनवश्यं यस्मादत्र सर्वा ऋक्
पठ्यते ।

१६ शत = दीर्घमायु । ' मरुत एना वर्धयन्ति ' इद 'मरुद्वधा'
इत्यस्य भाष्य (निर० १।२६) अत्र असबद्धमेव ।

१६-१७ ' शतमेनमेव ० ऐश्वर्यं भवति ' अथ कस्य अर्थ ।

१७ ' शतात्मान भवति ' इदमशुद्धम् ।

१७-१८ ' शतमिति शत दीर्घमायु ' इद पूर्वत्र कथितमेव ।
राजयक्षमुक्तं अत एव शरीरेण वर्धमानं त्वं शत शरदः
शत हेमन्तान् शत उ च वसन्तान् जीव । इन्द्राग्नी सविता
वृहस्पति शतायुषा दीर्घमायु ददता हविषा इमं राजयक्षम्
मुक्तं जन शत वर्षाणि जीवतु इत्यर्थमस्मभ्यं पुन दु अदु
अयच्छन् ।

२२ राधासि = धनानि । ' कदा च न सरिषु ' अयं कस्य अर्थ ।

१०२३

१ विश्वा = सर्वाणि । ' प्रज्ञानानि ' इति अ याहृतम् । उपमि
मीहि = उपनामय । मानुष = मनुष्यहित । ' अयमादित्योऽ
यमात्मा ' । अयमानित्य इत्यभिदैवतम् । अयमात्मा इत्ययमा
त्मम् । इमां द्वौ अर्थौ भाष्ये न दीयते ।

अत्र सायणभाष्यम् ' हे वसो निवासयितारिन्द्र ते तव सब
न्धानि राधोत्येभिरिति राधासि भूतान्यस्मान् कदाचन कदाचि
दपि मा दमन् मा विनाशयन्तु । तथा उत्तयोऽन्तार । यद्वा ।
धृतय इत्यत्र वर्णलोपः । धृतय कम्पयितारम्भे त्वदीया
मरुतश्च मा दमन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो
मन्त्रद्रष्टृभ्यो नो अम्मभ्य विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसुनि धनानि
च आ उपमिमीहि मर्वनं जाहृत्य अम्मन्समीपे कुरु । मवत्र
वर्तमानं वनम्मभ्यं प्रयच्छ इत्यर्थः " ।

१३

१०२३

पङ्क्तिः.

- १ हे वसो इन्द्र ते रावासि धनानि उत्तय रक्षणानि कदाचन कदापि
अस्मान् मा धम्नु हिंसन्तु । हे मानुष मनुष्यहित न अम्मभ्य
चर्षाणिभ्य जनेभ्य आ = च) वमूनि धनानि उपामिमीहि देहे ।
- १-२ ' अथैतदनुप्रवर्तति ० प्रवर्तति ' इत् प्रथमखण्डे उक्तमेव ।
- २ ' वैश्वकर्मणि ' इत्यस्य केनान्वयः । ' सक्ते ' इत्यथाहतस्य
विशेष्यस्य इदं विशेषण म्यात् किंतु ' देवानां नु वयं जाना'
' नासदासीत् ' इति च द्वे ऋचां न विश्वकर्मपरे ।
- २ ३ ' देवना नु वयं जाना न प्रबोचाम विपन्यया उक्थेषु
शस्यमानेषु य पश्यन्तुत्तरे युगे ' (ऋ० स० १०।७२।१) ।
' नासदासीत् ' (ऋ० स० १०।१२९।१) इति । जाना=
जन्मानि । अस्मिन् सूक्ते देवना ज म वर्ण्यते । असत् सदजायत
इत्यपि उच्यते । ' असत् सदजायत ' इत्येतद्वर्जयित्वा अस्मिन्
सूक्ते आत्मपरोऽर्थो नास्ति । अस्मिन् अ याये आत्मा कीदृश
तस्मात् सर्वाणि भूतानि च कथं जायन्ते इत्यतत् निरूप्यते ।
- ४ सारिष्टम् । छान्दोग्ये (२।२०२) महानारायणीये च
(१२।३) ' सारिष्टम् ' इति विद्यते । ' रिष हिंसायाम् '
(धा० ५।२) इत्यस्य क्तान्त रूप ' रिष्टम् ' । न रिष्टम्
अरिष्टम् आरिष्टम् अत्र नामीभूतम् । अरिष्टम् = हिंसा
भाव = दुस्ताभाव । ब्रह्म अरिष्टं नु खरहितम् । समानम् अरिष्टं
यस्य स सारिष्टम् । तस्य भावः सारिष्टता । एव ' सारिष्टता '
इति भाववाचकं रूपमवश्यम् । यथा सरूपता सलोक्तताम् ।
उपनिषदि ' सारिष्टता शब्दः ' सारिष्टता ' इत्यस्य अपभ्रंशो भाति ।
समानं रूपं यस्य स सरूपम् । तस्य भावः सरूपता । समानं
लोकं यस्य स सलोकम् । तस्य भावः सलोकता । ब्रह्मज्ञं ब्रह्म
वत् नु खरहितो भवति । ब्रह्मण रूपं ब्रह्मण लोकं च आप्नोति ।
- ४-५ आत्मजिज्ञासा तं ब्रह्मज्ञं सारिष्टता सरूपता सलोकता गमयति ।
- ५ महते भूताय । इत् महद्भूतं ब्रह्म एव ।
नमः पारम्पराय । अयमयाय पारम्पर्येण ररितः । तत्र च तेन
याम्कानुकरणकृतम् । तस्मात् याम्कायापि नमः । पारम्पर्यं ऋचा
मन्वात्मार्यान् निरूपयति । तस्मात् स याम्कात् पूज्यतरः ।
- ६ उदोपनिषदि (६।३५) ' तच्छुद्धं पुरुषमल्लिङ्गम् ' इति ।
' असीय ' इति अशुद्धम् । ' सीय ' इति शुद्धम् । असीय = म्याम् ।
समाप्तेय टिप्पणी ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१०२२

११ मत एव पिपतिषु उर्वारुकं बन्धनात् स्वयमेव मुच्यते तथा
अहं मृत्योः मुक्षीय । अमृतात् ब्रह्मणः मा अहं ह्रीये ।

१९-१६ ' इत्यपि निगमो भवति ' । इदमनवश्यं यस्मादत्र सर्वा ऋक्
पठ्यते ।

१६ शतं = दीर्घमायुः । ' मरुत एना वर्धयन्ति ' इदं 'मरुद्वधा'
इत्यस्य भाष्यं (निरु० २।२६) अत्र असंबद्धमेव ।

१६-१७ ' शतमेनमेव ० ऐश्वर्यं भवति ' अयं कस्य अर्थः ।

१७ ' शतात्मानं भवति ' इदमशुद्धम् ।

१७-१८ ' शतमिति शतं दीर्घमायु ' इदं पूर्वत्र कथितमेव ।
राजयक्षमुक्तं अत एव शरीरेण वर्धमानं त्वं शतं शरदः
शतं हेमन्तान् शतं उ च वसन्तान् जीव । इन्द्राग्नी सविता
वृहस्पतिः शतायुषा दीर्घमायु ददता हविषा इमं राजयक्ष-
मुक्तं जनं शत वर्षाणि जीवतु इत्यर्थमस्मभ्यं पुनः दुः अदुः
अयच्छन् ।

२२ राधासि = धनानि । ' कदा च न. सरिषु.' अयं कस्य अर्थः ।

१०२३

१ विश्वा = सर्वाणि । ' प्रज्ञानानि ' इति अव्याहृतम् । उपमि-
मीहि = उपनामय । मानुष = मनुष्यहितः । 'अयमादित्योऽ-
यमात्मा ' । अयमादित्यः इत्यधिदैवतम् । अयमात्मा इत्यव्या-
त्मम् । इमां द्वां अयौ भाष्ये न दीयेते ।

अत्र सायणभाष्यम् ' हे वसो निवासयितारिन्द्र ते तव संब-
न्धीनि राधोत्येभिरिति राधासि भूतान्यस्मान् कटाचन कदाचि-
दपि मा दभन् मा विनाशयन्तु । तथा ऊतयो गन्तारः । यद्वा ।
घृतय. इत्यत्र वर्णलोपः । घृतयः कम्पयितारस्मे त्वदीया
मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र वर्षणिभ्यो
मन्त्रद्रष्टृभ्यो नो अम्भस्य विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि
च आ उपमिमीहि मर्षन आहृत्य अस्मत्समीपे कुरु । सर्वत्र
वर्तमानं वनमम्भस्यं प्रयच्छ इत्यर्थः " ।

त्रि

१०२३

पङ्क्तिः

- १ हे वसो इन्द्र ते राधासि धनानि ऊतय रक्षणानि कदाचन कदापि
अम्भान् मा दधन् हिंसन्तु । हे मानुष मनुष्यहित न अम्मभ्य
चर्पाणिभ्य जनेभ्य आ(=व) वसूनि धनानि उपामिमीहि देहि ।
- १-२ 'अथैतदनुप्रवदति ० प्रवदति' इदं प्रथमवचने उक्तमेव ।
२ 'नैश्वर्मणि' इत्यस्य केनान्वयः । 'सूक्ते' इत्ययाहतन्य
विशेष्यस्य इदं विशेषणं स्यात् किंतु 'देवानां नु वय जाना'
'नासदासीत्' इति च द्वे ऋचौ न विश्वकर्मपरे ।
- २ ३ 'देवानां नु वय जाना न प्रदोक्षाम विपन्यया, उक्थेषु
शस्यमानेषु य पश्यादुत्तरे युगे' (ऋ० स० १०।७९।१) ।
'नासदासीत्' (ऋ० स० १०।१२९।१) इति । जाना=
जन्मानि । अस्मिन् सूक्ते देवानां जन्म वर्ण्यते । असतः सदजायत
इत्यपि उच्यते । 'अमनः सदजायत' इत्येतद्वर्जयित्वा अस्मिन्
सूक्ते आत्मपरोऽर्थो नास्ति । अस्मिन् अयाये आत्मा कीदृशः
तस्मात् सर्वाणि भूतानि च कथं जायन्ते इत्येतत् निरूप्यते ।
- ४ सारिष्टम् । छान्दोग्ये (२।२०२) महानाराधयणीये च
(१२।३) 'सार्ष्टिना' इति विद्यते । 'रिपिं हिंसायाम्'
(भा० ८।२११) इत्यस्य क्तान्तं रूपं 'रिष्टम्' । न रिष्टम्
अरिष्टम् । 'आरिष्ट' अत्र नार्मीभूतम् । अरिष्टम् = हिंसा-
भाव = दुस्वाभाव । ब्रह्म अरिष्टं दुःखरहितम् । समानम् अरिष्टं
यस्य स सारिष्टम् । तस्य भावः सारिष्टता । एवं 'सारिष्टता'
इति भाववाचकं रूपमवश्यम् । यथा सरूपता सलोक्यताम् ।
उपनिषदि 'सार्ष्टिता' शब्दः 'सारिष्टता' इत्यस्य अपभ्रंशो भाति ।
समानं रूपं यस्य स सरूपम् । तस्य भावः सरूपता । समान-
लोकः यस्य स सलोकः । तस्य भावः सलोक्यता । ब्रह्मज्ञः ब्रह्म-
वत् दुःखरहितो भवति । ब्रह्मणः रूपं ब्रह्मणः लोकः च आप्नोति ।
- ४-५ आत्मजिज्ञासा तं ब्रह्मज्ञं सारिष्टतां सरूपतां सलोक्यतां गमयति ।
५ महते भूताय । इदं महद्भूतं ब्रह्म एव ।
नमः पारम्कराय । अयमयाय पारम्करेण रचितः । तत्र च तेन
याम्बानुकरणकृतम् । तस्मात् यास्कायापि नमः । पारम्करः ऋचा-
मभ्यात्मार्थान् निरूपयति । तस्मात् स याम्बात् पूज्यतरः ।
- ६ ऋगुपनिषदि (६।३५) 'तच्छुद्धं पुरुषमलिङ्गम्' इति ।
'असीय' इति अशुद्धम् । 'सीय' इति शुद्धम् । असीय = म्याम् ।
समाप्तेयं टिप्पणी ।

परं पङ्क्तिः

अनुपलब्धसूत्रं नि

६१४ । १०-११	इन्द्रे कामा अयमन० ।
६२७ । १०	अत्र वे मार्गं वसन्ति देवता ।
६२७ । १२	अपरिग्रहे च श्रेष्ठगामोति न्यायः ।
६२९ । ८-९	अपरिग्रहे च पञ्चानगामीति न्यायः ।
६३१ । १७-१९	अणिमा महिमा लयिमा प्राप्तिः ।
६३४ । १३	नोद्ययाग्नेर्नाद इन्द्रो० ।
६३६ । ७-८	आत्मैरेषा म्यो भवति० ।
६६० । ३	ऋतुयाजेप विनियोगः ।
६७३ । ९	नान्द्रन्दसि वागुच्चरति ।
६७३ । १०-११	यदेभिरात्मानमच्छादयन्तेवा ० ।
६७४ । १२-१३	गायत्रीमेव त्रिपदा सर्वा० ।
६७५ । १	शरा वेषु शूद्र शल्यमिति ह निज्ञायते ।
६७५ । १९-२०	जलात्पमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् ।
६८२ । २	शब्दत्रयणि निष्णात पद्महागिगच्छति ।
६८२ । ११	अग्निर्वै देवानां सनाना ।
६८४ । ८-९	आश्विने विनियोगः ।
७१५ । ५	प्रातरनुवाङ्माश्विनयोः शम्यते ।
७१८ । १३-१४	शश्वद् वा एष नोदिया० ।
७१९ । २-३	यदस्य दिवि तृतीयं तदमावादिम्य इति ब्राह्मणम् ।
७३३ । १०-११	मामिमेनीप्सग्नयेऽन्नाद्यजामरर्भणि शम्या ।
७३३ । १६	अग्ने वाजम्य० (अत्र टिप्पणी द्रष्टव्या)
७५० । १	प्रागुदग्वा बर्हिदिउनन्ति ।
७५० । ३	प्राचीन बर्हि स्तृणानि ।
७५० । २०	प्राश्चमुद्धरन्ति ।
७५५ । ८	नानग्निरो यज्ञो म्ति ।
७६७ । १०-११	मिनिद्राज्यम्य । तुम्यमिन्म ।
७६९ । २३	आग्नेया वै प्रयाजा आदेया अनुयाजा ।
७६९ । २३-२४	छन्दामि वै प्रयाजाः रन्द्राम्यनुमाना ।
७७० । १	ऋतवो वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा (अथवा ऋतवोऽनुयाजा) पशवो वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा (२४) ।

पत्रं पङ्क्तिः

७७० । २-३	प्राणा वै प्रयाजा प्राणा अनुयाजा (२४) ।
७७० । ४-५	आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा (२६) ।
७७३ । ९	आग्निक्मुत्तमाया चित्तौ ।
७७३ । ११	द्वादशप्रीरप्येषु ।
७७३ । १३	आग्नीभिर्हन्त गृह्णाति ।
७७६ । १७	पुरुषानन्तरजन्मेनि हि विज्ञायते ।
७८९ । १७	विकारपक्षेषु तदर्थान्यधातूपादानम् ।
८०३ । ४	सितासितौ यदूतृपा ।
८०३ । ९-१०	वैदेह्यो नामाग्निः । स ऋत्वि नदीरन्या निर्वेदाह न ताम् ।
८०३ । १५	पाशा अग्न्या व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षन् ।
८०३ । १८	पूर्वमासीदुरुज्जिरा ।
८०८ । १९	नाश्रद्धानाय हविर्जुषन्ति देव ।
८०९ । १	अश्रद्धाम्नृते दधाच्छूद्धा सत्ये प्रजापति ।
८२१ । २४-२५	वान्ति पर्णशुपो वाता ॥ ।
८२२ । २०-२१	आ र्यवे वायव्योपम्याने विनियोग ।
८२४ । १०-११	निष्प्रेवल्ये विनियोगात् ।
८२६ । २५-२६	स ऋत्वि पितर प्रजापतिमिदुणा विभ्यन्तमनुशोचन्नरदत्तदुद्रस्य रुद्रत्वम् ।
८३९ । १३-१४	विनियोगो महाव्रते । अदित्यं चतुरूपश्चतुस्तनग्रह । तस्य तृतीयमनयर्चा गृह्यते ।
८४७ । १२	प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियोग ।
८५० । १-२	अववृष्टहोमे प्रागक्षितम् ।
८५१ । १३-१४	प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः । तयोपारिष्टादभिषेकस्य जुहुयात् ।
८५५ । २	यद्येन्द्रो वैश्वकर्मा विद्यात्तयैव गृह्णीयात् ।
८५८ । २१-२६	स यत्साय जुहोति० ।
८५९ । ७-९	वैश्वतानि विशेषान् सामान्यात्मानि जुहाव० ।
८६७ । १९	वैश्वदेवे विनियोग ।
८७३ । २१	दर्शपूर्णमासादिषु हविषामभिषर्शने विनियुज्यते ।
८८७ । ८	सोमो नूनमेप तद्देवानामन्नमिति ह विज्ञायते । (' एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं त देवा मक्षयन्ति' छा० उ० ५।१।०।४) ।

पत्रं पङ्क्तिः

८९२ । २०

आज्यहोम ।

८० ॥ १२-१३

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमाज्य सप्तमसप्त मरुद्गणा
प्रसिद्धा अग्निपुराणे ।

८९९ । १२

आग्निमारुते शम्यते ।

९०९ । १३

वैश्वदेवे शम्यते ।

९३३ । ४-९

पण्या म्रम्वि पूर्वा यजति ।

९३७ । १

आग्निमारुते विनियोग ।

९४० । ७-८

तां यां प्रत्यसद्वैवतमग्निनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ ।

९४८ । १७-१९

सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च
ब्राह्मणम् ।

९९८ । ९

एष वै विश्वेपा देवाना चक्षु ।

९९ । १८-१९

पांप्णे हविषि पञ्चमेऽहनि व्यूदे विनियोग ।

९६२ । १२

निष्वेबल्ये विनियोग ।

९७० । ९

एक पाद नोन्विदति० ।

९७१ । १

वैश्वदेवे शस्त्रे विनियो ।

९७८ । १९-२०

आथर्वणे आत्मन्तुतां विनियोग ।

९८२ । १९

प्रउगे ग्रहे विनियोग ।

९८६ । ४ ९

अग्नि पशुरासीत्तमालम्बन्त तेनायमन्त ।

९८७ । १९-१६

सुगा वो देवा ० ।

१००० । १९

ॐकारमृते न ह्यर्चयन्ति ।

१००० । २९

ॐकार एवे सर्वम् ।

१०२२ । १-२

इत् तेऽज्याभिरसमान० ।

मुद्गणानन्तरमु शलब्धमूलम् ।

७४३ । १३-१४

गौणमुग्ययोश्च मुग्ये सप्रत्यय (पा० ८ । ३ । ८२

याःकरणमहाभाष्ये ' गौणमुग्ययोर्मुग्ये सप्रतिपत्ति ') ।

' गौणमुग्ययोर्मुग्ये कार्ये सप्रत्यय ' (पार० शेखर ३२) ।

शुद्धिपत्रकम् ।

विषयानुक्रमणी ।

पत्रं	अर्थ	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१ ।	१ ।	१७	अध्व	आध्व
२ ।	२ ।	१६	आग्नि	आग्ना
४ ।	१ ।	२८	केषां चि	केषांचि
४ ।	२ ।	१६	अग्निर्माले	‘ अग्निर्माले ’
४ ।	२ ।	१७	आग्निः पूर्वेभि०	‘ आग्निः पूर्वेभि० ’
४ ।	२ ।	२१	आभि० योपा	‘ आभि० योपा ’
४ ।	२ ।	२४	समुद्रादूर्भिः	‘ समुद्रादूर्भिः ’
४ ।	२ ।	२८	इन्द्रं मित्रं०	‘ इन्द्रं मित्रं० ’
५ ।	१ ।	८	प्र० वेदसम्	‘ प्र० वेदसम् ’
५ ।	१ ।	१०	दृशाणां	दृशानां
५ ।	१ ।	१०	मन्त्रानां	मन्त्राणां
५ ।	१ ।	१७	वैश्वा० मतौ	‘ वैश्वा० मतौ ’
५ ।	१ ।	२१	प्र नू महित्वं०	‘ प्र नू महित्वं० ’
५ ।	२ ।	२४	कृष्णं नियानम्	‘ कृष्णं नियानम् ’
६ ।	२ ।	१८	यो	‘ यो
७ ।	१ ।	४	द्राक्ष्यः	‘ द्राक्ष्यः
८ ।	२ ।	८	ध्वरे	‘ ध्वरे ’
९ ।	१ ।	५	पात्वन्वि	पात्वन्ति
१० ।	१ ।	७	पृतनाज्य	पृतनाज्य-
१० ।	१ ।	१४	छा	‘ छा ’
१० ।	१ ।	२८	मुपहये	मुप हये
१० ।	१ ।	२४	आसम्ना	असम्ना
११ ।	२ ।	८	७४३	८४३
१२ ।	२ ।	२१	एष	एषु
१३ ।	१ ।	१८	अत्रा	अत्रा-
१३ ।	१ ।	२५	वाद	पाद

पत्रं	अर्थ	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३ ।	१ ।	२९	प्रवो	प्र वो
१३ ।	२ ।	१६	त्स्वमा	त्स्वस्मा
१५ ।	१ ।	१४	उपह्वये	उप ह्वये
१५ ।	१ ।	२२	पथ्ना	पथ्या
१५ ।	१ ।	२५	अनत्त	अनत्तः
१५ ।	२ ।	३	द्युम्याज	द्युम्यान
१५ ।	२ ।	९	....	... ”
१५ ।	२ ।	१०	कर्मणोः...	कर्मणोः
१५ ।	२ ।	२१	प्रातर्यु	प्रातर्य
१६ ।	१ ।	१५	विश्वारू	विश्वा रू
१६ ।	२ ।	२७	परिवान	परि वाच
१६ ।	२ ।	२८	उतनो	उत नो

पत्रं	पङ्क्तिः--	अशुद्धम्	शुद्धम्
६११	८	भवन्ति	भवन्ति ।
"	३०	°यंसतेति	ट. ड. °यंसतेति
"	३१	व्यानि । स्तो	व्यानि ; मा
"	"	°व्यानि~ स्तो	°व्यानि~ मा
६१२	२३	रेणो	रेणो°
"	"	)	).
"	२७	क्षेष्टे,	क्षेष्टे.
६१३	२९	रेणो°	रेणोः
६१४	३२	क्रियते,	क्रियते).
६१५	२१	चिद	चिदं
"	२६	ह	हे
"	२७	म	न.
६१६	५	कीलं	' श्रीलं
"	२७	नास्ति	नास्ति.
"	३०	)	).
६१७	"	२	११
"	"	३	१२
"	"	४	१३
६१९	२७	त्स्°,	त्स्°;
६२०	६	नं	नं
"	"	नापि°	नापि°
"	७	आसीत्	आसीत्
"	१०	द्येते°	द्येते°
"	१७	दिति°	दिति°
"	२०	आसीत्	आसीत्
"	"	गृह्ण	गृह्ण
"	२७	३	४
"	२८	४	५
"	"	५	६
"	२९	६	७

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	"	७	८
"	३०	८	९
"	३१	९	१०
६२१	२६	त्वा°; म	त्वा° म.
६२३	२३	त्वैवं	त्वैवं
"	२६	देवता	‘ देवता
"	२७	याश्चं	°याश्चं
"	"	मृसंज	संमृज
६२४	"	मर्दीव्यः	°र्मा दीव्यः
६२६	१५	ऐन्द्रै	ऐन्द्रैः
"	२६	कल्पेषु	°कल्पेषु
६२७	१०	°ताः ' ' अ०	°ताः ' (क० सं० १० । १) । ' अ०
६३१	१५	२५	१५
६३३	४	हि । ' स	हि ' स
"	२९	प्रकृ°; °त्यु	प्रकृ°; च. °त्यु
६३४	२७	आत्मनः	आत्मनः.
६३५	९	रथादिस°	रथादि स°
"	१२	रथादिसा°	रथादि सा°
"	२९	प्र°, ठ.	प्र°; ठ.
"	"	आदिता	आदितो
६३७	२३	निःश्रेणी	निःश्रेणी°.
"	२४	ठ ट	ठ. ट.
"	२५	सेन	मेन°
६३८	२६	वृह	वृह°
"	२७	म्यानं निम्न	म्यानेस्तिय
६४०	२५	न स°	न स°.
६४१	८	पायि	पायि—
"	१३	गुणयोगे	गुणयोगे
६४३	२८	भेदेह°	भेदे ह°
६४४	३	तत्रत	तत्रेन

अं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६४४	२३	नाभेदा	न भेदा
६४५	२४	सहे	सहेति
"	३०	कारवत्त्वं	कारवत्त्वं ^०
६४६	२९	धावनत्वं	^० धावनत्वं
६४७	१८	नत्वात् ।	नत्वात्
"	२४	संशय.	संशयः.
"	२६	नास्ति.	नास्ति;
६४८	३१	(शेन)	(शेन).
६५१	७	कमदर्ने	कैमदन
६५३	"	मिति ^३	मिति ^५
"	२१	रैथा	रैथा
"	२९	ड. भूता	ड. ^० भूता
"	"	च. भूता	च. ^० भूता
६५४	२०	वा पुरुष	वापुरुष
६५५	१	मेतेनौ	मेतेना ^३
"	"	धीयैत	धीयत
"	२	अथवा देवताः	देवताः
६५७	९	तैत्सभा	तत्समा ^३
"	२६	इडा	इला
६५९	२०	वरुणे ^०	वरुणे ^० .
६६०	२२	दशतय्यः	दशतय्यः ।
६६१	२५	दधाते ^०	^० दधाते ^०
"	२७	स्कर्णे;	स्कर्णे ^० ;
६६४	२२	यायेषु	यागेषु
६६५	३	बृहस्पतिना	ब्रह्मणस्पतिना
"	२४	किंच; ७ च.	किंच; च.
"	२६	मदत्ता	मदन्ता
६६६	२	निः पी	निः पी ^३
"	२७	रान	रान्

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		च; हो°	च. हो°
"	२७	वतु ऋ.	वतु ऋ;
"	२८	ट	ट.
"	"	ट.	ठ.
"	२९	मुत जातम् उत	मुत मन्य
"	२१	मन्ये मन्य	रिति°
७३२		रिति	रिति
७३३	१९	रिति°	देवस्य
"	"	देवस्य	स्तैस्य°
"	२७	स्तैस्य.	देवस्य
७३४	२८	देनस्य	इत्यत्र
"	"	। इत्यत्र	रार्थो य°
"	२०	रार्थो य°	दशा-
७३६	२८	दशा	बाह्येयं
७३८	३०	बोहाग्रयं	यत् तत् त्व
"	२७	यत्तत्त्व	पेक्षमाणोप
७४१	३	पेक्षमाण उप	दद्या
७४२	५	दन्या	एधे
"	१७	एधे	वा. १
७४४	२३	वा ३	वयं
"	२६	वयं	यानि
"	१४	याति°	यानि
७४५	२१	यानि°	वं० तदे
"	"	वं तदे	बेल इ°
"	२४	बेल इ°	सोमं
"	२५	सामं	द. १
७४६	१२	ट.	ति। १.
७४७	२९	ति तत्सुबम् ।	दृष्टेः।
७४८	१२	प्रथित्यै	
७५०			

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६६७	२६	रूयास्तु	रूया म्बु
६६८	२७	सोमः	सोमः.
६७१	२४	परतौ,	परती.
६७३	२७	भतीति	भतीति.
६८८	२८	रणत्वस्या	रणत्वस्य
"	"	रणस्या	रणस्य
६८९	६	प्रैपीन	प्रपीनं
"	७	१६	१७
"	२९	अङ्का	अङ्को
६९०	९	तद्गान्	तद्गान् ।
६९१	२७	(तथैव)	(तथैव).
६९३	६	१७)	१७) ।
"	२७	पादः	पादः.
६९४	२	निर्धारणे	निर्धारणे
६९६	१३	विर्ति कुत्स	विति । कुत्स
६९८	८	श्चिकीर्षितस्त	श्चिकीर्षितम्ता
६९९	२२	ड नात्मा	ड. नात्मा
७०२	२९	प्रविभा° ।	प्रविभा°.
७०४	२८	। एवा	। एवा
७०७	८	छ°	छा°
७०९	"	पङ्क्ति	पङ्क्ति
"	१२	तदा वृत्ति	तदावृत्ति
"	१८	इरयति	ईरयति ।
"	२९	भिसंपनि	भिसंप्रति
७११	"	अन्तं	अन्त
७१३	११	हविः	। रविः
७१४	"	भावयि	भावयि
७१५	२६	८	७
७१६	२७	६ म	६ ग
७१९	२६	३ ठ.	९ ट.

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७९०	१९	रुय ज्यो°	रुयं ज्यो°
७९१	१२	)	) ॥
"	२९	वा दे°.	वा दे;°
७९२	२	ब्रवीमि	ब्रवीमि ।
७९९	२३	धादृदधात्	धानादृधात्
"	"	दानातौ	दादृताौ
७९७	९	इनोते	दमश्नोते
"	२३	मध्यस्था°	मध्यस्था°.
७९८	१६	)	) ।
७९०	२	माश्रित्य	मनाश्रित्य
७९१	४	मृतौ	वृताौ
"	२३	मन्या	स्मन्या
७९२	२४	३	.३
७९३	८	शब्दना	शब्देना
"	२९	ड.	ड.
७९४	८	-९२-	। ९२ ।
७९९	२९	ड.	ड.
७९६	२८	प्रज्ञानानि.	प्रज्ञानानि;
"	२९	निर्वक्त°.	निर्वक्त°;
७९७	२७	३	.३
७९८	२४	तस्यौ	°तस्यौ
"	२९	एकादश°	एकादश°;
"	२६	ता° इ.	ता°.
"	२८	क्रान्ताः	°क्रान्ताः
"	"	क्रान्तास्ता	क्रान्तास्ता
७९९	२९	ठ. २	ठ. यत्तो २ य°
७७०	२७	तत्र	तत्र°
७७१	१३	मेवे	मेवे

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	२७	च; हो°	च. हो°
"	२८	बतु ऋ.	बतु ऋ;
"	"	ट	ट.
"	२९	ट.	ठ.
७३२	२१	मुत्त जातम् उत्त	मुत्त मन्य
		मन्ये मन्य	
७३३	१९	रिति	रिति ^६
"	"	रिति ^६	रिति
७३४	२७	देवस्य	देवस्य
"	२८	स्तस्य.	स्तस्य°
"	"	देनस्य	देवस्य
७३६	२०	। इत्यत्र	इत्यत्र
७३८	२८	राथो ^७	राथो य°
"	३०	दशा	दशा-
७४१	२७	बोहाग्नयं	बाहाग्नयं
७४२	३	यत्तत्त्व	यत् तत् त्व
"	५	पेक्षमाण उप	पेक्षमाणोप
७४४	१७	दन्या	दृष्या
"	२३	एषे	एषे
"	२६	वा ३	वा. ३
७४५	१४	वयं	वयं
"	२१	याति°	याति
"	"	यानि°	यानि
"	२४	वं तदे	वं० तदे
७४६	२५	षेल् ३°	षेल् ३°
७४७	१२	सामं	सोमं
७४८	२९	द.	द. ५.
७५०	१२	नि तन्मुखम् ।	नि । तन्मुखम्
"	"	शुभिर्नै	शुभिर्नै ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८६	२९.	त्मे°	त्मे°
"	"	ई	. ई
७८७	२३,	पात्तिः	पात्तिः.
७८८	१९	जापेणः	जोपणः
"	२५	ड	ड,
"	२६	ड	ड.
७९०	२१	अभीषवो	अभीशवो
७९१	२५	शिक्षितो°	शिक्षितो°
७९२	१८	द्वितीयम् । ६	द्वितीयं ६
७९३	५	रिपते	रिपते
"	११	प्रत्या	प्रति आ
"	२५	छ. त. द.	छ. द.
७९४	"	द	द.
७९६	१२	तेऽप	ते प
"	२५	ऊ;	ऊ°;
"	"	ऊ.	ऊ°.
७९७	"	शस्यपादः	शस्य पादः
७९८	१२	ति । म	ति म
"	२४	यदध्वे	यदध्वे—
"	२५	बूध्वे के	बूध्वेके
"	"	द्वध्वे के	द्वध्वेके
७९९	२२	भार्य्यश्च	भार्य्यश्च
"	"	स्यश्च.	स्यश्च;
"	२६	द	द.
"	२९	माजन्त	माज्यन्त
८००	२२	(२४)	२४
८०१	८	पितुम्	पितुः
"	२५	(२५)	(२५);
८०२	२	वितस्ता वि	वितस्तावि
"	५	स्य । मु	स्य मु

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७७१	२६	भव	भव.
७७२	२४	प्राप्त°	प्राप्त°;
७७३	१७	घाम	घाम'
"	२५	तय्यादा	तय्यादा°
"	२९	ज. °सौर्या	ज. सौर्या
"	"	च. सौर्या	च. °सौर्या
७७४	२८	निरु°	निरु°;
७७६	१०	सत्त्वा	सत्त्वा
"	१६	भवति	भवति'
७७७	२७	बोल्हा	बोल्हा
७७८	२८	हुरु.°	हुरु.°
"	"	घु रु°	घु रु°
"	३१	ठ	ठ.
७७९	२६	इति	इति ।
७८१	२०	उप गम्य	उपगम्य
"	३०	ण्डूकि०	ण्डूकि०
"	३२	ड	ड.
"	"	३०	३२
७८२	४	वा ।	वा ' ।
"	२४	घाँ	घाँ
७८४	२५	घ.	घ.
"	२७	ङ	ङ.
"	२८	७	.७
७८५	१५	धिलि	वि लि
"	२२	राजातूर्ण	राजा तूर्ण
"	२६	~ नि	~ नि°
"	२७	१०	. १०
७८६	२५	॥ इति	इति
"	२९	त्येवा	मेवा

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८१९	२६	तीति)	तीति)
"	२९	नः	नाः
८२०	५	सुपर्ण	सुपर्ण
"	६	पितुन्वि	पितुन्वि
"	"	म आ	मआ
"	"	धारा	धारा
८२१	२०	वाय्वा	वाय्वा
"	२५	॥ इति	इति
८२२	२७	वरुद्°	व रुद्°
"	"	वरुद्दः	व रुद्दः
८२५	१८	उन्तरस्यां	उत्तरस्यां
८२८	६	त तव	ते तव
८३१	२४	दह.	दहं
"	२५	ड	ड°
८३३	१	॥)	) ॥
"	१०	)	) ।
८३५	२९	°शानिमु°	°शानि मु°
"	"	°शानेमु°	°शाने मु°
८३९	१५	दम्, उ	दम् उ
"	२१	मतः परं	मतःपरं
८४१	४	यथां	यथा ।
"	२४	अभवति	अ भवति
८४२	२५	द्यते	द्यते,
८४३	१	अमीवा	अमीवा
८४७	२८	आं—	आ—
८४९	१५	दाद्ददाति	दात् ददाति
८५३	२	सतत्त्वं	सतत्त्वं
८५४	१८	नद्ध	नद्धं
८५६	१५	मादन्ते	मादन्ते
"	२४	मात्रं स	मात्रं स

पत्रे	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८०२	६	दापआ	दाप आ
"	२०	१-९६०॥३-१७	१ । ९६० ॥ ३ । १७
८०४	१८	कर्मणि	कर्मणि
"	२६	हीध्वम्	हीध्वम्,
"	"	धयन्ति	धयन्ति.
"	२७	आत्ताः	आत्ताः.
८०५	१	बभ्र	बभ्रू
८०७	४	१-९६१॥३-१६	१ । ९६१ ॥ ३ । १६
"	१५	बहु वच	बहुवच
"	१९	। अत्तौ	अत्तौ
"	२२	खण्डः,	खण्डः;
८०९	१४	पुरोऽनु	पुरोनु
८१०	१३	यन्ती	यन्ती
"	१४	यन्ती	यन्ती
८११	२४	इति°:	इति;
८१२	२७	वचने	°वचने
८१३	९	हरी-	हरी
"	२६	१२ क.	१२ क.
८१४	८	तयोरेषो	तयोरेषा
"	१८	नियच्छानां	नियच्छानां
८१५	२५	उदात्तौ	उदात्तौ
"	२६	मादिभ्यो	मादिभ्यो
"	"	हिभ्यो	हिभ्यो
"	२७	वाधरण्यौ	वा धरण्यौ
८१७	२५	वायव्यः	वायव्यः
"	२८	जोष्टी	जोष्टी
८१८	२६	विध्योवम्भ	विध्यो वम्भ
८१९	१९	अशानां	अशानां
"	२२	हृनीनि	हृनीनि

अं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८८५	२५	२०	२५
"	२८	स्वात	म्वा त
"	३२	२७	३२
"	२९	सोममेऽयं	सोममे° य
८८६	५	११ । २	८८५ । ८
"	१७	निति°	निति° ।
८८७	२४	भक्ष्यत्ये	भक्ष्यत्वे
८८८	२८	तेन	तेन०
"	३०	च. सौपल	च. सौपल
८८९	३१	तरे	तरे—
८९०	२५	विभा०	विभा°
"	३०	च. °धात्यै	च. °धात्यै
"	"	त्ये;	त्ये;
"	३२	स्युप	°स्युप
८९१	१५	इहं तु	इहं तु
"	२६	पठ्यते	पठ्यते.
८९२	२४	स्तव वि°	स्तव । वि°
"	३१	गवर्ज	ग. वर्ज
८९४	१५	मुप.	मुप—
"	२५	रिति व°	रिति । व°
८९५	२१	धा	धात्रा
८९६	२६	प्रलु	वल्लु
८९८	१७	वनो	वन्तो
८९९	२९	मणि, (म्)	मणि;
"	"	मिन्;	मिन् (म्)
"	"	(ने)	(ने).
"	३०	ने. ७	७
९०२	२४	निगू ५	निगू. ५
९०३	११	ति° ॥ १७	ति° ॥ १°

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८९७	८	वत्तमान	वर्तमान
"	२०	पन्थि ^०	पन्थि ^०
"	२२	मस्ति	मस्ति ^०
८९८	३	तत्परं	तत् परं
"	८	मान । ए५	मान ए५
८९४	७	भन्द	भिन्द
८९९	१४	वा त्वर	वात्वर
८९९	११	अथ	अत्र
"	२४	हे वाजे	हे वाजे
८९७	९	मिअन	मि अन
"	१५	रत्त्वमेकं	रत्त्वमेकं
"	१६	यनर्था	त्यनर्था
"	२३	मे कत्वं	मेकं त्वं
८९८	२१	३४	॥ ३४
८७१	१८	आष्ट. आष्ट.	आष्टः आष्टः
"	२७	आष्टः	प्राष्टः
८७२	२९	प्राणान् नने	प्राणान् .... नने
८७३	९	प्रतिरा	प्र तिरा
८७४	२५	त्पृवं	त्पृवं.
८७६	१४	स्मद् अथ	स्मद् अथ
"	१७	श्रुतः । अ	श्रुतः अ
"	२६	७ ग.	७ क. ख. श्रुतः; ग.
८७७	२	तत्	तत्
"	३०	पेक्ष	पेक्ष
८८०	१३	नन्य	नमन्य
"	२०	मिको वार्	मिका वार्
८८२	३	ममाष्टम्	ममाष्टम्
"	२९	नाम्नि	नाम्नि.
८८३	२६	नाम्नि	(८८४ । २) नाम्नि
८८४	२९	श्रीनः; इति	श्रीनः इति;

सं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९२१	२७	वा ११	वा. ११
"	२८	°दन्नेवेत्य°	°दन्नेत्य°
९२२	१०	एकौ	एकौ
"	१२	इति	इति
"	१४	यमि	यमि
"	२६	छ	छ.
"	३१	मुपवि	नुपवि
९२३	२९	छ	छ.
९२४	३०	ट. न.	ट.
९२८	२४	(ट	(ट.
९२९	१३	यमिवा	युमिवा
"	१८	महद्भि ।	महद्भि
"	२८	रश्मात्	रश्मान्.
९३०	२	मपि च	मपि
"	१७	प्रज्वलीमि	मु प्रज्वलीमि
"	२७	च	च.
"	२८	~हर	~हर°
९३१	४	दो वेनाम्	दो वेनाम्
"	६	। स्तम	। तम
९३२	२७	दार्प ।	दार्प ।
९३३	२९	दातृ	दातृ°
९३४	१८	संपि प्य	मपिप्य
९३६	२३	यन्ती ७	यन्ती. ७
९३७	१६	यद्वा	यद्वा
९३८	२	पोषा ए	पोषाण
"	"	अभि	अभि
९३९	२६	। व्या°	। व्या°.
"	२७	तैयोर	तैशेर

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९०४	२८	णाः पि° यां,	णाः पि° यां;
९०६	२३	गम्भारा वि	गम्भारावि
९०८	॥	न वान्	नवान्
९०९	२८	इ.	इ
९१०	१३	पावकम्	पावक मृ
॥	३०	इ ज	इ ज.
९११	२८	दाश्यना°	°दाश्यना°
९१३	११	अचिता°	अचितो गतो
॥	१४	परितकम्	परितकनम्
॥	२७	समू	समू°
९१४	२	स्यात्सा	स्यात्स
॥	३	पतनुयात्सं	संतनुयात्प
॥	३०	इति ७	इति. ७
॥	॥	हविषि च.	हविषि; च.
९१५	२५	पया—	पया—
९१६	१३	हरन्तीति	हरन्तीति ।
॥	२४	यितृ	°यितृ
॥	॥	यितृ०	यितृ°
॥	२९	कैत नि	कैतानि
॥	२७	जानाति. जगाम	जानाति जगाम.
९१७	॥	वृत्तेः.	वृत्तेः व्य°; च. °न्ति च व्य° तत्पूर्वकत्वाद् वाक्प्रवृत्तेः.
९१८	१	श्वातु	श्चनु
॥	२७	भाष्ये	भाष्ये° पञ्चमाध्याये ३० खण्डः । ग. च. वर्जमितरे- पञ्चको नास्ति.
९२०	२३	तेनि बोधे	तेति° बोधे
॥	२८	दिदिद्दिनः	दिदिद्दि नः

पञ्चं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५७	३	मूर्धमिति	सूर्यमिति
"	१३	परा	परां
९५८	९	हि ।	हि
"	२३	रूपम्	रूपम् ।
९५९	८	इयं वै पूषा	‘ इयं वै पूषा ’
९६०	२८	इ	इ.
९६१	१	°ध्यान्दि	°ध्यांदि
"	५	ध्यान्दि	ध्यांदि
"	६	स्वप्नै-	‘ स्वप्नै-
"	२६	५ पि	५ पि
९६२	६	रयनैरव	रयनैरव
"	२५	३ ड. घ. ङ. छ. २१.	क. ख. २ (२१); ग. द. २.
९६७	२७	वपति° द.	वपति द°
९६९	१५	प्रस्यं सुखनि	प्रस्यं सुखनि
९७०	७	।	॥
९७१	२६	यां. वां	यां वां
"	२८	सर्वे; च. देवाश्च	सर्वे च देवाः श्च
९७२	१	पृथिव्या	पृथिव्याः
"	२१	भेते माघ्य	सने माघ्य
"	२५	°ग्रीवृष	°ग्री वृष
"	२८	निरुक्ताप्ये	निरुक्तभाष्ये
९७३	५	प्रवर्ग्येवि	प्रवर्ग्ये वि
"	२८	वृ०	वृ०
९७४	६	दध्यद्ग्र	दध्यद् ग्र
"	२८	वाहु	वा हु
"	"	कवि	कवि—
"	२९	एक°	ए क°
"	"	मृताः	मृताः°
९७५	२	मुद्यनि	मुद्यनि ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् -
९४०	२	दकेन सर्व	दकेन
"	३	प्रोति ।	प्रोति सर्वम् ।
"	३०	°स्तयो°	°स्तयोः° इ. क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'सर्वम्' नास्ति; च. सर्वम्.
९४१	१३	समाने	समाने ।
"	१५	रूपाणि	रूपाणि ।
"	२६	ट	ट.
९४४	२९	तौ धिनौ	तौऽधिनौ
९४६	२७	ली.	ली.
"	२८	ण्येभि	ण्येभिः
९४७	२७	ग. ज.	ग. ज. ठ. ड.
"	२७-२८	; ठ ड. 'प्याण्येभि°	.
"	२९	४	.४
९४८	६	कुरुष्वेति	कुरुष्वेति
"	१६	वा'	वा'
"	२८	हिंसायां	हिंसायां
९४९	१८	धनवति	धर्मवति
"	२७	भूनि.	भूतिः.
९५०	५	मु	सु
"	१७	यमी	यमी
९५१	४	सत्स	सत्स
"	२३	ननाश ।	ननाश
"	२७	(तद्)	(तद्);
"	२८	भावित्र्यं	भावित्र्यं
९५४	१६	अनुप्रया	अनु प्रया
९५६	५	ना । गृह	ना गृह
"	६	हभन्य	अहन्य
"	"	पूम्न	पुम्न

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९८६	२६	श्चरवो	श्चरवो
"	२७	हर्शन	हर्शन
९८७	३०	यूयं च. यूयं	यूयं; च. यूयं
९८८	२४	ड. वति	ट. °वति
"	२९	°यन्त	°भमयन्त
९९२	१	दाज्यज्यम् ।	दाज्यम् ।
"	८	साति+डु	सातिपु +
"	"	मुपन्त	मुपन्त
"	१८	+ °ति	+ ड. °ति
९९३	१४	तदय	तदर्थ
"	२८	नियत्ता	नियताः
९९४	९	इति । (ऋ०	(ऋ०
"	६	) ।	) इति ।
"	८	श्च नेश	श्चनेश
"	१०	हो । नहि	हो नहि
९९६	९	ममद्वृत्त	ममंसत
"	२८	रश्मिः°	रश्मि°
९९७	१८	आविवेश	आ विवेश
"	२८	निरे ॥	निरे (य० वा० सं० १७ । ६९) ॥
९९८	९	कप्तमानि	कप्तमानि
९९९	१८	प्रवदन्त्याचा	प्रवदन्त्याचा
"	२९	॥ ९ ^३ ॥	॥ ९ ^३ ॥
"	३०	३	३ ग. च. ज. घ. ट. ठ. ड. °दन्त्याचा° . ४
१०००	१९	अक्षरम् । ॐ	अक्षरम् ॐ
१००१	२९	इति । प्रान्ते	इति प्रान्ते
१००२	२९	२ ड.	२ क. ग. वाङ्मयो; ड.

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९७५	१९	गच्छन्ति	गच्छन्ति'
"	२६	३	छ.
"	२८	१२	११
"	२९	अभि °न्द्रं	अभि° न्द्रं
९७६	१	७६	९७६
"	२०	—इत्यत्र	इत्यत्र
"	३२	प्वको	प्वङ्को
९७७	२६	गिर इति कू	गिर इति । कू
९७८	३	अपिद्	अपिर्द्
"	१३	विद्यासप्त	विद्या सप्त
९८३	१	°न्तः । म	°न्तः म
"	१२	यत्	यत
"	२६	सन्तीति	सन्तीति ।
"	३०	छन्दस्ये	छन्दस्ये
"	१	तच्छन्दस्समयेष्व°	तच्छन्दस्साम्येष्वलम्
९८४	५	°दलं कर्म	°दलं कर्म
"	२३	ग. °यामेति	ग. °यामेति ३८
"	२४	सर्वस्य म°	सर्वस्य म°
"	"	रणस्थाने	रणस्य स्थाने
"	२५	मेव;	मेव ।
"	"	लिख्यते. वयं	लिख्यते । ' वयं
"	३३	मध्यमः ।	मध्यमः ' । इदं सर्वं साधनं-
"	५	सूक्तं	सूक्तं '
"	८	मंजितं	मंजितं
"	२०	कर्माणि उ	कर्मणि० उ
"	"	] रिच	] °किञ्च
"	२६	ट ट	ट. ट.
"	"	]	].
९८६	"	नेनिन्यथ ।	नेनि त्यथ

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
१०१०	२८	तेन°	तेन पु°
१०१२	२३	२४ द.	२४; द.
"	२५	२५ ब्रह्मा	२५ । ब्रह्मा
१०१३	२९	२७ द.	२७; द.
१०१५	२३	३० द.	३०; द.
"	"	(३१)	(३१);
"	२४	३१ द.	३१; द.
१०१६	२१	ताः २	ताः . २
"	२३	एतस्मिन्ति.	एतस्मिन्ति°.
१०१७	६	प्राश्चयति ।	प्राश्चयति
"	७	तो मर्त्य	तोऽमर्त्य
१०१८	१७	मंसन्ते	मंसते
"	२४	चिरंजी°	चिरं जी°
१०१९	१७	न्तरिक्षा	न्तरिक्षा
"	२१	८ (	२८ (
"	२३	सुपर्णा°	सुपर्णा
"	२४	सुपर्ण°	सुपर्णा;
"	२७	त. द.	त. द.
१०२१	५	तेज. प्रभं	तेजःप्रभं
"	२५	जातवेसे	जातवेदसे
"	"	सुन°	सुन°
"	२९	४६ द.	४६; द.
१०२२	१	समानं	समान
"	२	इदं--	इदं
"	१३	ञ्जत°	ञ्जत°
"	१६	शतमेन	शतमेन
१०२३	६	ब्रह्मशुरू	ब्रह्म शुरू
"	१०	द्राणभोक्तं	द्राणभोक्तं
"	१८	शु इग्वला	शुङ्गला
"	"	शुङ्गला	शुङ्गला

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१००२	२५	वाक्क्षरं ५ भ	वाक्क्षरं भ .
"	२६	म्यूल्हं	म्यूल्हं .
१००३	१७	इति (	(
"	"	) ।	) इति .
"	२३	ज्ञानयोगे	ज्ञाननियोगे
"	२५	स्तौति ।	स्तौति
१००४	२२	चे । दृश्यन्ते ते	चे दृश्यन्ते । ते
१००५	२७	श्वानदोद्देशे	श्वानेदोद्देश
"	"	तीयाद्य	तीत्याद्य
"	२८	च.	; च.
१००६	९	॥ १३ ॥	॥ १३ ॥
"	११	वांसिनो	वांसिनो
"	१२	वृत्तौ	वृत्तौ
"	१४	निर्लेक्त	निर्लेक्त
"	१८	इति	इति
"	२२	२ ठ.	२ क. ग्व. वर्जमितरेष्वङ्को नास्ति ३ ठ.
"	२३	समाप्त क. ग्व. वर्ज- मितरेष्वङ्को नास्ति. ४	समाप्त . ५
"	२४	५	६
१००७	१२	इति स	इति । स
"	१३	न्यम्या	न्यम्मा
"	२६	अह° ७	अह.° ७
१००८	२८	त. न.	त.
१००९	१६	वपापन्य	वपा प
"	१८	व्यष्टकपा	व्यष्ट कपा
"	"	द्वादशकपा	द्वादश कपा
१०१०	१	म्मात्पापान्म	म्मात्पापान्म
"	२५	१ क. ग्व.	१ क. ग्व. °म्मापापानं म्हा°;
"	"	ध. त. द.	ध. द.

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	३	मनुष्याणाम्	मनुष्याणाम् '
१	५	अग्नि	'अग्नि
११	११	देवता.	देवताः'
११	११	स०	सं०
११	६	अग्नि	'अग्नि
११	७	देवता	देवता'
१०	११	क्वचित् ननु	=न तु क्वचित्=
११	१२	विस्तृतः	=विस्तृतः
११	१३	स ।	।
११	१६	पितरः नथा	पितरः
११	१२	अगत	'अगत
११	१४	भवति	भवति '
११	२३	ऋषभो	'ऋषभो
११	११	सादयति	सादयति'
११	२५	प्रजापयते	'प्रजापतये
११	२६	जुहोति ।	जुहोति'
११	२७	))	) ।
१	३०	संस्कार	'संस्कार
११	११	श्रुतेः	श्रुतेः '
१२	५	नैष्टिको	'नैष्टिको
११	६	विमोक्षात्	विमोक्षात् '
११	११	वेद	' वेद
११	७	उदाहृतः	उदाहृत. '
१३	११	अश्वः	'अश्व.
११	११	मण्डूकाः	म-डू-काः '
११	८	अस्मा	'अस्माः
११	११	रथः	रथः '
११	९	अथा	'अथा
११	१	द्वंद्वानि	द्वंद्वानि '
११	१०	माति	माति ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०२३	१९	शङ्खलानास्ति	शृङ्खला नास्ति

टिप्पणी ।

१	६	शाखेण	शाखेण ।
"	९	तानि	तानि ।
२	१४	येन	' येन '
"	"	सूर्य	'सूर्य
"	"	यजेत	यजेत '
३	२१	येषाम्	विद्यते येषां तानि
४	५	। इति	इति
"	२२	क्षुत्वा	'क्षुत्वा
"	२३	जपेत्	जपेत् '
"	२९	= ईष्टे	ईष्टे
५	६	अरूया	आरूया
"	१५	हं	ह
६	२४	स =	म +
"	१३	उच्चतमा	उच्चतमा ।
"	२०	यदि	'यदि
"	२१	इति	'इति
७	१५	विमानम् ।	विमानम्
"	२५	प्रमादान्	प्रमादान्
"	२७	अग्निना	आग्निना
८	१८	किं	'किं
"	१९	पिनामहः	पिनामहः'
"	२५	यज्ञो	' यज्ञो '
"	२६	प्रज्ञापनिः	प्रज्ञापनिः'
"	"	नद्	' नद्
"	२७	प्रज्ञापनिः	प्रज्ञापनिः'
"	२८	प्रज्ञापनिः	प्रज्ञा-पनिः
"	३१	अग्नि	' अग्नि

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	३	मनुष्याणाम्	मनुष्याणाम् '
१०	६	अग्नि	'अग्नि
११	११	देवताः	देवताः'
१२	११	स०	सं०
१३	६	अग्नि	'अग्नि
१४	७	देवता	देवता'
१०	११	क्वचित् ननु	=न तु क्वचित्=
११	१२	विस्तृतः	=विस्तृतः
१२	१३	स ।	।
१३	१६	पितरः नपा	पितरः
११	१२	अगत	'अगत
१२	१४	भवति	भवति '
१३	२३	ऋषभो	'ऋषभो
१४	११	सादयति	सादयति'
१५	२६	प्रजापयते	'प्रजापयते
१६	२६	जुहोति ।	जुहोति'
१७	२७	))	) ।
१८	३०	संस्कार	'संस्कार
१९	११	श्रुतेः	श्रुतेः '
१२	६	नैष्टिको	'नैष्टिको
१३	६	विमोक्षात्	विमोक्षान् '
१४	११	वेद	'वेद
१५	७	उदाहृतः	उदाहृतः '
१६	११	अश्वः	'अश्वः
१७	११	मण्डूकः	मण्डूकः '
१८	८	अक्षा	'अक्षाः
१९	११	रथः	रथः '
२०	९	अथा	'अथा
२१	१	द्वंद्वानि	द्वंद्वानि '
२२	१०	माति	भाति ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३	१६	(देवता)	(देवता—)
"	२२	न हिष्टम्	हिष्टम्
"	२६	न शब्दो	'न' शब्दो
१४	९	इत्यन्वय	इत्यन्वयः ।
"	२४	यावदवधारणे	'यावदवधारणे'
१५	२६	३	४
"	"	१००७ अत्र	अत्र
"	२८	(१८)	(१८) ।
१६	८	वानय स्यान् ।	याक्यम् ।
"	१०	बहो	'बहो
"	११	बहो	बहो '
"	१८	द्यौस्ते	'द्यौस्ते
"	१९	पठति	पठति '
"	२९	हरेत्	हरेत् '
१७	५	नलोप	'नलोपः
"	"	न्तस्य	न्तस्य '
१९	१७	र्थान् '	र्थान् '
"	२२	प्रलये	। प्रलये
२०	४	योगेन ।	योगेन
"	"	तत	तत ।
"	"	त्मन.	त्मनः ।
"	६	४	४-९
"	१०	तत्	। तत्
२१	३	१	१९
"	९	इति	'इति'
"	"	योगान् ।	योगात्
"	१२	अर्था ।	अर्था
"	"	मनुष्याणाम् ।	मनुष्याणाम्
"	१३	इति	इति ।
"	१४	दृश्यते ।	दृश्यते

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१	१४	तथा	। तथा
"	१६	अरोपयेत्	आरोपयेत्
२२	८	शरीरे	शरीरे स्वशरीरे
"	२४	तदनु	। तदनु
२४	९	वशा स्त्री	१० ' वशा स्त्री
"	"	) वशा ।	) । वशा
"	१०	च	च '
"	१६	तथाऽपि	तथापि
२८	२१	यज्ञम्	यज्ञम्,
२९	१७	अनियमः	अनियमः ।
"	१९	= को	। को
३०	३	तत्=	तन्
"	- ४	इति	इति न
"	६	अन्यत्	अन्यत् कारणम्
"	७	सति	सति ।
"	१४	एके	एकं
३२	२०	विकल्पते (	विकल्पते
"	"	स विकल्पं	विकल्पं
"	२१	। अयमर्थः	अयमर्थः
"	,	वदति)	वदति
३३	९.	(भावना	भावना
"	"	) स	।
"	९	शक्तिम् ।	शक्तिः
"	२९	भ्युक्तम् ।	भ्युक्तम्
"	"	कतमच्च नाह	कतमच्चनःह
३४	२२	सह स्थानेन	सहस्थानेन
"	३१	संदेहा	संदेहाः '
३५	५	प्यम्	प्यञ्
"	६	यादव	यावद्
"	१४	दधते,	दधने

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६	६	(१०)	(१०) ।
"	२६	=	(६४८ । १) =
३७	१२	नामानि	नामानि ।
३८	११	, यत्र	यत्र
"	२५	<	७
"	२८	लोद् म	लोद्म
३९	३	<	७
"	<	११-१२ यदि	यदि
"	१०	१४	१३
"	११	२१	२०
"	१५	१८-१९	१७-१८
"	२६	रथस्य ।	रथस्य
४२	४	वर्तमानां	वर्तमानां देवताम्
"	"	एवम्	एवं ते
४३	९	येषु	येषु मन्त्रेषु
४६	४	२२९ । २	७२९ । ५
"	६	परित	परितः
"	"	(= भव)	= भव
"	१३	' दर्श	१३ — १४ ' दर्श
"	१४	आन्वा	अन्वा
४७	१६	गीयते	गीयते ।
५०	२३	यश्च ।	यः ।
५१	४	१६	१५
"	९	— शठो	शठो
५२	३	१३	१२ १३
५३	"	वायुना च	वायुना
"	९	उक्ताः ।	उक्ताः
"	११	शुषित्री.	शुषित्री—
"	१७	(मं०)	(म०)
५५	२०	पङ्क्तिः	पङ्क्तिः

पञ्च	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०	३	ग्रन्थोः	ग्रन्थो
"	४	विदुस्ते ।	विदुस्ते
"	१५	मन्यमाना गा	मन्यमानागा
"	१७	यगांस्तत्रे	यगांस्तत्रे
६१	१६	चतुष्पाद्	चतुष्पाद्
६१	१२	पिपीलिकामध्या	पिपीलिकामध्या
"	२५	। (	(
६५	११	शब्देन ।	शब्देन '
"	१८	विशे पणैः	विशेपणैः
६६	४	२२	२३
६७	५	१८	१४
"	१२	पद्धतौ '	पद्धतौ ' ।
"	१५	२२)	२२) ।
"	१९	च स्थान	च कर्म
६९	५	कर्तव्यरूपे	कर्तव्यरूपे ।
७१	१०	एष	एषं
"	१६	स्तुत्या	स्तुत्या
"	२०	इमिफर	इमिफर
७२	५	अपत्यं	अपत्यं
"	१०	यज्ञाः '	यज्ञाः
"	११	इत्यादि	इत्यादि '
७३	१३	२३ ' अग्निः	' अग्निः
८०	३	इतरयोः	इतरयोः इतराभ्यां
"	८	२०	२०-२२
"	२४	ध्याहरेण (३) या	ध्याहरेण (३) या-
८२	१८	शंभामो दे	शंभामोदे
"	२१	"	"
"	३१	) ॥ (	॥
८३	३	प्रनापनिः	प्रनापतिः०
"	४	मिद्वाय	मिन्द्राय

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८३	९	भजत् । अ	भजत्' (ऐ० ब्रा० १२।२) । 'अ
८४	११	नुचरः ।	नुचरः
"	१२	)	) ।
"	२१	पद्यत ' ।	पद्यत '
८९	२३	)	) ।
"	२९	) ।	)
८६	२७	। (	(
"	२८	। सौर्य	सौर्य
"	३०	) ॥ (	॥
८९	८	८	९
"	१२	मध्यम	मध्यमे
"	१४	अथवा	अथवा ।
९०	२१	) ॥ (	॥
९१	१९	अग्नि	। अग्नि
"	२९	)	) —
९२	१९	संहिता पा	संहितापा
९४	२१	११	९
९७	९	अन्त म्य.	अन्तम्यः
"	९	। इत्यनेन	इत्यनेन
"	१७	१७	१८
"	१९	,	।
"	२०	(प्रति	। प्रति
९८	२१	श्वानरीय	= श्वानर
९९	३	हेतव =	(हेतवः)
"	"	अधिकाः =	अधिका.
"	२२	२२-२३	२३
"	"	= (	(.
१००	१६	८।९	८-९
"	२२	= त्रि	= "त्रि
"	२३	इति	" इति

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१००	२७	‘ अपि ’	‘ अपि ’ (७२५ । २५)
”	२९	दुल्लव	दुल्ल व
”	३०	) ॥	॥
१०१	२९	घ्रा०	घ्रा० भाष्ये
”	३०	द्रवि	७ द्रवि
”	३	६ पो	पो
१०२	५	निरुक्तम् ५१	५१
”	७	मितिशब्दात्	मिति शब्दात्
”	१०	‘ इन्द्रम्य ’	७३० । < ‘ इन्द्रत्य ’
”	१३	<	७२९ । <
”	१४	=	(१०) =
”	१५	‘ तेषा	तेषां
”	१९	१० तत्पात्रस्य	९ तुरीयपात्रस्य
”	”	एतमेव	७२८ । < एतमेव
”	२०	मन्त्रः	स मन्त्रः
”	”	वाक्यरचना	विग्रहः
”	२१	हिष्टा	हिष्टः
”	२२	पठति	पठति (७२५ । २७)
”	२३	अगन्तः	अगन्तः (७२९ । १०)
”	२४	‘ तथा	“ ‘ तथा
”	”	इति	इति ”
१०३	९	मासैः	मासैः
”	२१	४-५	७२९ । <-१०
”	२५	५	७३० । ५
१०४	५	अत्र अक्षपाठोऽना-	।
”	”	वश्यकः ।	
”	६	७-८	७ शेषः
”	”	) शेषः	)
”	१०	‘ इदं	। ‘ इदं
”	१२	)	) ।
”	१४	)	) ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०४	१६	१-४	१-६
"	२०	कर्माणिक	कर्माणि क
"	"	तस्य	तस्या
"	२२	इन्द्र स्तुति	इन्द्रस्तुति
१०५	८	७३२।२	७३६।११-१२
"	१६	१२	१३
१०७	२२	अभित्यं	अभि त्यं
११०	६	८	८ इति
"	"	४	४ भाष्ये
"	२७	प्रवृत्तः	प्रवृत्त
११२	९	यजति क	यजतिक
११३	१३	३३	३२
११४	७-८	इत्यत्र, नापि (७४५	
"	"	। ९) इत्यत्र ।	इत्यत्र
"	१६	४	३-४
११५	९	‘ हृदयम्यावद्यति ’	हृदयम्यावद्यति
११७	८	ओपधी	ओपधि
"	१३	क्यम् ।	क्यम्
११८	७	‘ इदमपि	‘ इदमपि ’
११९	३-४	। न सा० द्वारेण ।	।
"	१८	पुरणः	पूरणः (१८-१९)
१२०	१७	मनुष्य	‘ मनुष्य
"	"	वरुणा ।	वरुणो
"	१८	णम्	णम् ”
"	२९	) ।	)
१२२	७	१५	४-५
"	१५	यो दशानि	दशानि
"	"	इत्यत्र	इत्यत्र
"	२६	यत्तस	यं तस
१२३	३४	विशिष्ट दं	विशिष्टदे

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४	१३	किं रूपम्	किं रूपम्
१२५	६	पुरोरुग्य	पुरोरुक् य
"	९	) ।	)
"	२३	१६	१७
"	२७	वश्यं केवलं निरूपणम्	वश्यम्
१२७	१४	प्रजाया	प्रयाजा
"	२१	)	) ।
"	२८	इत्याग्निषः	इत्याग्निधिः
१२८	४	प्रजाया	प्रयाजा
"	२०	दृष्टे	दृष्टे (ऋ० सं० १०।११।८-९)
"	२२	भीपाया	भीपापा
१२९	९	द्वे ऋचौ० बृहदे०	बृहदे०
"	२६	१६	११
१३०	३	तत्र	। तत्र
"	५	१४३	१४२
१३१	२८	) ।	) ।
१३२	२६	प्रचित्र	प्र चित्र
"	२७	अत्राप्य	अत्रा
"	२९	प्रचित्रं	प्र चित्रं
१३३	११	माप्रीऋक्	माप्री ऋक्
"	१६	समेकमत्येनानु	सम् ऐकमत्येन अनु
१३४	५	वार्षारि	वार्षारि
"	८	)	) ।
"	१२	गमे	गमेः
"	१७	इत्यत्र)	) इत्यत्र
१३६	४	वत्साङ्गं सत्पा	वत् साङ्गं सत् पा
१३७	३	मूले वा	मूले ' वा '
"	७	वर्ण	व ऋण
"	१२	डेऽम्माद्या	डे ' अस्मान् ' ना
"	१६	वारं वार	वारंवार

पत्रं	व्यक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् :
१३७	१६	च्छदद्वय	च्छदत् ल
"	२०	मुज्जादि	मुज्जात् इ
१३९	२५	१२) ।	। १२)
१४२	६	अ ' अभी	अत्र ' अभी
"	२४	प्रत्याग	प्रति आग
"	२६	प्रत्याकृ	प्रति आकृ
"	२८	य-	व
"	२९	वानान्पक्षान्	वानान् पक्षान् अ
"	"	ऋषि	। ऋषि
"	"	सुपर्ण	सुपर्ण-
१४३	१२	तत्रात्म	तत्रात्म
"	२९	अश्वानामश्वा	अश्वानाम् अश्वा
१४४	२०	एको वृद्धानि	एको वृद्धानि
१४५	३	कमलं	कम् अलं
"	२१	मन्त्र्य	मन्त्र्य ।
"	२४	संस्कार	संस्कारे
१४६	३	वर्धण	वर्धण
"	८	अश्वो	अश्वः ।
"	१०	२६	२०
१४७	१५	सुभगं वा	सुभगं
"	१६	रवादिनः	स्वादिनः
"	३०	ज्यन्त	ज्यन्ते
१४८	७	आज्यन्त	आज्यन्ते
१५१	१०	इदं प्रामादिकम्	प्रामादिकः
१५२	२२	रुणात्	रुणौ अ
"	"	मात्रि	मै इ
१५४	३	म्यानि	म्यान् नि
"	१९	) ।	)
१५६	४	उत्तर्न	उत्तर्न
"	१७	वायू	कतुः
"	२४	सोऽन	मः अन

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५७	२७	२३	२२
१५८	३	१३	८२३ । १३
"	५	मूले	मूले (८२३ । १४)
"	७	सन्नै	सन् ऐ
"	"	कर्पा	+ कर्पा =
"	१९	अथैष	अथैष एव
"	२८	द्रो	द्रः
१५९	५	रो	रः
१६०	१३	द्युत् =	द्यु + त् =
"	१६	)	) ।
१६२	२७	८	८-१९
१६३	३	जनान्तेभ्यो	जनान् तेभ्यो
"	"	ऐकदेशिकः	ऐकदेशिकः (११-१२)
"	१२	न	(८३५ । २१) न
१६५	७	) ।	)
१६६	८	रचना	रचना ।
"	१९	अतोऽ	अतः अ
१६९	११	चारुताऽ	चारुता अ
"	१३	अनङ्	अनङ्
"	३०	हविरक्वष्टम् ।	हविः भववृष्टम्
१७०	२६	मन्तः प्र	मन्त प्र
१७१	३	षान्त्य	षान् त्य
"	२५	तेषु	= तेषु
"	"	भूतेष्वि	भूतेषु ।
"	२६	दन्त	दन्ते ।
१७४	१९०	सैर्वा	सैवा
"	२६	शाह्	शाह्
१७५	३	शाह्	शाह्
"	६१	१ ।	१
"	२३	)	) ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७६	१८	इतः	इतरः
"	"	घोऽ	घः अ
"	२९	केच	के च
१७७	६	। इति	इति
१७८	७	समानप	समानं प
"	१८	८-६०	८६०
"	२०	अर	अर
१७९	"	) ।	)
"	२७	नत्व	नतु अ
१८०	३	मनुष्यः	मनुष्याः
"	"	रूपमेतृ	रूपम् एतृ
"	"	नस्वितृ	नतु इतृ
"	२२	प्रोवाच	०० प्रोवाच
१८१	१२	सर्वाणि	' सर्वाणि
"	१६	१५	। १५
"	२१	व्यक्ते सर्व	' व्यक्तेः सर्व '
१८२	१२	)	) =
१८३	६	इति	' इति
"	"	वाशब्दः	' वा ' शब्दः
१८६	२०	सोमोष	' सोमोष
"	३१	ण पूर्वम्	णं पूर्वम् (८८८।१८)
१८८	३०	सं २	सं० २
१८९	४	सप्तमस	सप्त सप्त
"	८	सप्तम्वन्धाः	सप्त सप्त
१९०	१६	१०	९०२।१०
"	१८	१५	९०१।१५
१९१	९	द्विपर्यय-	तु ' द्विपर्ययः '
"	१३	धि	' धि
"	१४	एव	एव '
"	"	आद्या	आप्या

पङ्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९१	१६	संवादं	‘संवादं
”	”	प्रचक्षते	प्रचक्षते’
१९२	३	यत्	यदा
”	”	। यत्=यदा ।	।
”	१०	ऽऽत्माऽ	आत्मा अ
”	”	जन्म	जन्म तस्मात्
१९३	९	विपं	विपं
”	११	पापकर्म यः	यः पापकर्म
१९४	६	अर्थे	कम् अर्थे
”	”	किं त्वं	त्वं
”	९	आश्व	आश्व०
”	१२	वाग	वाक् अ
”	१४	निवच	निर्वच
१९५	१५	असास्वेषु	असा स्वेपु
”	२७	भाष्ये	इति भाष्ये
१९६	३	प्वजस्य’	प्वजस्य’ अथवा
”	५	आधा	अधा
”	१२	नीष्टान्यु	नि इष्टानि उ
”	१४	क्षर	वा क्षर
”	१५	न्यम्	नि अम्
”	१७	प्यान्यु	प्यानि उ
”	११	१६	९२३। १६
”	२७	।	(मै० सं० ४। १२)।
१९७	३	१ अ	१७ दशमा
”	६	)	)।
”	१५-१६	अपरंचन	अपरं चन
१९८	९	साहाय्ये	साहाय्येन
”	१६	सुधदुधां	सुधुधां
”	२४	ऽऽत्म	(आत्म
”	”	त्कृत्वा ।	त्कृत्वा)

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२००	२४	स्तुनिर्न	स्तुतिर्न
२०१	३	संध्यन्तरं	संध्यनन्तरं
"	१३	वाक	वाके
"	१५	पुरा	'पुरा
"	१६	तमस	तमसः
"	"		'
"	१८	पुरावाचः	पुरा वाचः
२०२	४	) अत्र	अत्र
"	"	भाष्ये आशि०डाशः भाष्ये)	) ।
"	६	)	) ।
"	२८	इदित्यं	इत्य
२०५	१९	त्प्राक्शि	त्प्राक् शि
"	२५	कार्या	कार्यः '
२०६	६	आदद्यातुः	आदद्यालुः
२०७	५	यज्ञे	यज्ञेन
"	११	' प्रज्ञा	प्रज्ञा
"	२४	पिंशानि	पिंशनी
"	२८	स्थाना	स्थानां
२०८	२४	चद्वयं '	च ' द्वयं
२१२	५	मिल	मिलः
२१३	६	)	) ।
२१५	७	स्वगा	' स्वगा
"	८	' नासि	जासि
"	१०	आम्मे	आनम्मे
"	२९	कदाचिद्ध	कदाचिन् ' व
"	"	माना	मानाः '
२१६	८	=	(९८० । १३) =
"	२४	१०	१
"	२६	मोत्रिनु	मोत्रियानु
२१७	१४	शब्द-	शब्दः

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१७	१९	इत्यर्थः ।	इत्यर्थः '
२१८	३	९ अ	अ
"	६	तुर्फरीतू	तुर्फरी
"	"	तर्कि	तुर्फरी
"	२१	रिवत्	रिवत्
२१९	३	९ (	(
२२०	११	(	' (
"	"	परिभा.	परिभा०
२२१	३	२४-२५ वृ	वृ
२२२	"	२ रो	रो
"	१२-१३	गुहा० १०)	गुहा० १०) न पठितं न वा व्याख्यातम् ।
२२३	१७	यज्ञ	यज्ञे
"	"	दैव	दैवे
"	२३	सर्वम् ।	सर्वम् '
"	"	मा०	माण्डू०
२२५	"	(	(धा०
"	२४	इत्वत्र	भाष्ये । वृत्तौ
२२८	१४	दन्त मा	दन्तमा
२३१	१	१३१	२३१
२३४	२२	काले ।	काले
"	२५	अह	' अह
"	"	म्वते	म्वते '
२३५	४	चिरो	' चिरो
"	"	काशात्	काशात् '
"	११	वक्तारं	वक्तारं च
"	१८	न्वितम् ।	न्वितम्
२३६	२८	सौम्यो भवति	' सौम्यो भवति '
"	२९	स्त्रीपुंसयोः '	' स्त्रीपुंसयोः
२४१	१८	च	।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४३	९	१	१ । १० । १
"	१२	१०	१० । २
"	३१	८	१ । १० । ८
२४५	२८	रूपमप्स	रूपम् अप्स
२४७	२६	विवृतं	' विवृतं
२४८	४	कृत्वः	कृत्वः ऋक्शाखायाम्
"	३२	आत्मा ' ।	आत्मा '
२४९	७	।)	)
"	९	शीर्षं	शीर्षं
"	१६	तेजसा	' तेजसा
"	२७-२८	कानि चिन्	कानिचित्
"	३१	केषां	केषां—
२५०	७	सदमनम्	सदनम्
"	१४	कदा	कदापि
"	१६	कदा	कदा—
"	२२	)	) ।
"	२३	यस्मान्	प्रमथनान् यस्मात्
"	"	' सोम '	अत्र ' सोम '
"	२८	' रश्मय '	रश्मयः
२५२	२०	दीर्	दीर्घ
२५३	४	अथ	आत्मसत्त्वे चाथ
"	२५	शुद्धिः	शुद्धो
"	२८	मतामेव	मतम् । ए
२५४	८	इति	' इति '
"	११	अग्नि	आग्निवत्
"	१३	मध्य	मध्य
"	१७	कामयमानाः	कामयमानाः ।
"	२०	सुतः	सुतः
"	२६	। कामयमानानि	कामयमानानि ।
"	२७	संस्कारः	संस्कारः ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९५	७-८	त्रिष्टुप् छ	त्रिष्टुप्छ
"	२६	सोमः ।	सोमः
२९६	९	वृषपः	वृषणः
"	१२	अव्ययम्	अव्ययम् अ
"	२९	सोमः	। सोमः
२९७	४	। तस्य	तस्य
"	२१	इत्	दूत्
"	३१	आल्पा	अल्पा
२९८	१४	सत्याना	सप्ताना
"	"	। एक	एक
२९९	३	१८इन्द्रः	इन्द्रः
"	१३	कस्य चित्	कस्याचित्
"	२३	मे	‘ मे
"	२८	निगूढम्	निगूढम् अ
२९०	३	१ यद्वा	यद्वा
"	"	ईमेन	ईम् ऐन
"	"	भावमा	भावम् आ
"	१२	तानु	तान् उ
"	१६	पुत्रो	पुत्रो
"	१७	ईमिम	ईम् इम
"	२०	असत्	असत्
"	२५	ईम्	ईम् ए
२९१	३२	मिलित्व	मिलित्वा
२९२	३	१३ सप्त	सप्त
"	१७	प्रपञ्च्यो	प्रपञ्चो
"	१८	सोह	सोऽह
"	२३	ईक्षत	ऐक्षत
"	२५	वेदान्त०	वेदान्तसूत्रं
"	२७	इव	‘ इव ’
२९३	३	१ त्वर्यः	त्वर्यः

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६३	७	मुखिण	मुखिन
"	२८	निण्यः	। निण्यः
२६४	३	२ तद्	तद्
"	१७	चिक्थुः	चिक्थुः
"	११	अमर्त्यः	‘ अमर्त्यः
२६५	३	११ लोके	लोके
"	११	सर्वत्र	सर्वत्र
"	"	वर्तते	वर्तते
"	१७	इत्यर्थः	इत्यर्थः '
२६६	१५	तत्	‘तत्
"	१७	मास	म् आस
"	२९	ऊमा.	ऊमाः ।
२६७	६	जज्ञे	जज्ञे
"	"	न्वयः	न्वयः '
"	९	मास	म् अस्स
"	१८	मिमम्	म्=इमम्
२६८	६	अद्य	‘अद्य
"	१३	‘ मयोभून् '	मयोभून्
"	१९	‘युद्धे'	युद्धे
"	२०	कौटशान्	कौटशान् ।
"	२३	गमनम्	गमनम् उ
"	२६	क्रियाष्ट	क्रियाम् ऋ
"	२८	इत्यर्थः	इत्यर्थः '
२६९	३	७ ते	ते
"	७	विभ्रानि	विभ्रानि
"	१३	अपत्यायः	अपत्याय ।
"	१४	ऋचः =	ऋचः
२६९	१६	अनु	‘ अनु
"	२४	अभिष	अभि ष
"	"	इन्द्रः	इन्द्र

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७०	३	१३-१४ व	व
"	"	नाप	नापे
"	७	इतिवि	इति वि
"	११	सन्तमि	सन्तम् इ
"	२३	कः	' क.
२७१	३	१ आ	आ
"	८	यर्थः	यर्थ ' .
"	२२	अग्निः	अग्नि
२७२	१४	तीतिव	तीति व
"	२६	धरि	धरि
२७३	३	३ अत्र	अत्र
"	६	समस्तौ	समन्तो
२७४	२५	पितृणाया	पितृयाणा
२७५	३	१० ' पक्षौ	' पक्षौ
"	८	योगौ ।	योगौ
२७६	३	१० परि	परि
"	१६	मानमिति	मानम् इति
२७७	३	१० व	व
"	७	तीर्थेभिः	तीर्थेभिः ।
"	१८	११	११-१२
२७८	३	१५	१६
"	१०	। वेद.	वेद.
२७९	७	माम् =	माम् ।
"	१०	अपयेत् ।	अपयेत्
२८०	२०	अम मृ	आमृ
२८०	३	११ मत	मन
"	७	शातं	शनं
२८१	३१	करणंष्टनम्	करणं ष्टनम्

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८२	१८	सनानाः	सेनानीः
”	३१	स्यनुमानाः	स्यनुयाजाः

- . अस्यां टिप्पण्यां बहुषु स्थानेषु स्वरे परेऽनुस्वारस्य मकारः
कर्तव्य आसीत् । सोऽनवधानेन न कृतः ।

इति शुद्धिपत्रकम् ।

